

کشف الباری

عَمَّا فِي

صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ

تصنيف
حضرت مولانا سید محمد خاں
عالم دینی و فاضل کتب

مترجم

مولانا شاہ فیصل قاسمی استاد الفرائض
و حاجی عبداللہ صاحب

کتاب خانہ
مدرسہ اسلامیہ

کشف الباری

عمانی

صحیح البخاری

کتاب العلم (اول)

علامہ بدر کے علوم کا پاسبان

دینی و ملی کتابوں کا عظیم مرکز لائبریری پینٹل

حنفی کتب خانہ محمد معاذ خان

درس نکالی کیلئے ایک مفید ترین

لائبریری پینٹل

تالیف ← صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان مدظلہ العالی

شہزاد الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

ترتیب و تحقیق ← مولانا نور البشر صاحب استاذ جامعہ فاروقیہ کراچی

ترجمہ ← مولانا شامہ فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم

خصوصیات

① احادیثو تخریج

② تعلیقات بخاری تخریج کول

③ اسماء الرجال مختصر تعارف

④ دیگر انو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل

⑤ ماقبل باب سرہ د ربط پہ بارہ کنہی پورہ تحقیق

⑥ شرحی د ہری خبری پہ حاشیہ کنہی حوالہ ورکول

⑦ ترجمہ الباب مقصد پہ بیانولو کنہی پورہ تحقیق

⑧ مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان او بیاد مذہب حنفی ترجیح

⑨ حدیث اطراف بیانول چہ پہ بخاری کنہی د حدیث پہ کوم کوم خانہ کنہی دی

جلد ۳

فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پینٹل

خورونکی

۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵

موبائل :-

د کتاب ټول حقوق د مصنف او ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم : کشف الباری عماني صميم البغاري

جلد : کتاب العلم (اول)

شارح : صدر وفاق المدارس شيخ الحديث مولانا سليم الله خان مدظله العالی

ترتیب و تحقیق : مولانا نور البشر صاحب بارک الله فی عمره

پښتو مترجم : مولانا شاه فیصل فاضل امداد العلوم و وفاق المدارس

ایم اے اسلامیات و عربی پښتو ریونیورسټی

د کشف الباری د پښتو اور فارسي د ترجمي د حقوقو په حقله وساحت

دا خبره دې به ذهن کښي وي چي فيصل کتب خانه د صدر وفاق المدارس العربيه مهتمه جامعه فاروقيه شيخ الحديث مولانا سليم الله خان مدظله العالی څخه د کشف الباری پښتو و فارسي کښي د ترجمو حقوق تر لاسه کړل او د حقوقو معاوضه يې ورته ور کړه د دې څخه يوه مخ ځانه د کشف الباری پښتو او فارسي د ترجمه کولو او چناب کولو اجازت نشته و د هر يو چتر چتر يې يې هم د حکومت پاکستان سره شوي دي

د ملاويدو پتي د فيصل کتب خانه پښور څخه علاوه

- رشديه کتب خانه اکوړه خټک
- علميه کتب خانه اکوړه خټک ۰۹۲۳۶۳۰۵۹۴
- مکتبه رشديه کوئټه ۰۸۱۲۶۶۲۲۶۳
- مکتبه عثمانیه کانسی روډ کوئټه ۰۳۰۱۳۷۳۷۰۳۰
- مکتبه يوسفیه کانسی روډ کوئټه ۰۳۲۱۰۸۲۸۹۳۰
- راشد کتب خانه چمن ۰۳۰۰۳۸۹۶۳۵۳
- مکتبه عمريه تاج مير روډ چمن بلوچستان
- مکتبه علوم اسلاميه تاج مير روډ چمن بلوچستان ۰۳۳۳۷۹۵۸۶۹۶
- مکتبه حقانيه چمن ۰۳۳۳۷۷۵۲۲۱۹
- صداقت کتب خانه قندهار افغانستان ۰۷۸۷۷۴۲۳۲۱
- مکتبه رحمانيه قندهار افغانستان ۰۷۹۷۷۳۵۲۸۱
- مکتبه عبدالحی قندهار افغانستان ۰۷۰۰۸۲۴۳۳۴
- اسد الله کتب خانه قندهار افغانستان ۰۷۰۷۴۷۷۶۲۷
- مکتبه غفاريه قندهار افغانستان ۰۷۰۰۳۴۱۷۴۹
- مکتبه رشديه قندهار افغانستان ۰۷۷۲۲۱۰۷۰۹
- مکتبه حبیبیه قندهار افغانستان ۰۷۹۹۴۴۷۴۱۳
- مکتبه القدس قندهار افغانستان ۰۷۰۷۹۴۸۵۵۹
- قدرت کتب خانه کابل افغانستان ۰۷۹۹۲۱۹۲۰۳
- عبدالمجيد کتب خانه جلال آباد ۰۷۰۸۱۹۷۷۴۹
- شاهين کتب خانه خوست افغانستان
- بلال کتب خانه خوست افغانستان
- اسلامي کتب خانه خوست افغانستان ۰۷۹۹۳۱۰۲۴۷

فهرست مضامین

شماره	مضمون	صفحه

عرض د مرتب..... ۳۴

کتاب العلم

د وحی، ایمان او علم په مینځ کښې ترتیب او مناسبت ۳۲

د علم حقیقت او ددې قسمونه ۳۲

وحی الهام او فراست ۳۷

۱- باب فضل العلم

تنبيه ۳۹

د قول.. الله.. اعراب ۳۹

د مذکوره آیتونو نه د ترجمې اثبات ۴۰

① هومبي آیت: يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ ۴۰

② دویم آیت: رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا ۴۰

د علم نه مراد د لته علم دین دې ۴۰

مؤلف رحمه الله د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟ ۴۱

د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دې ۴۲

د حضرت شیخ الهند رحمه الله عجیبه تحقیق ۴۲

فائده ۴۴

د تکرار فی الترجمة، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود ۴۴

۲- باب مَنْ سَبَلَ عِلْمًا وَهُوَ مُشْتَغَلٌ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّائِلَ

ددې باب ماقبل باب سره مناسبت ۴۵

د ترجمه الباب مقصد ۴۶

حدیث باب ۴۷

رجال الحديث ۴۷

محمد بن سنان رحمه الله ۴۷

فلیح ۴۸

تنبيه ۵۰

شماره	مضمون	صفحه
۵۱	ابراهیم بن المنذر	۵۱
۵۱	ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل د عالمانو رحمهم الله اقوال	۵۱
۵۳	محمد بن فلیح	۵۳
۵۴	محمد بن فلیح پلار فلیح بن سلیمان	۵۴
۵۴	هلال بن علي	۵۴
۵۵	عطاء بن یسار	۵۵
۵۵	ابوهریره رضي الله عنه	۵۵
۵۵	قوله: يٰۤاَيُّهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي فُجْلٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ اَعْرَابِيٌّ :	۵۵
۵۵	دا اعرابی څوک وو؟	۵۵
۵۵	قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَبَضِيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ	۵۵
۵۲	د سوال په جواب کښې د تاخیر گنجائش وی او که نه وی؟	۵۲
۵۲	قوله: حَتَّى إِذَا قَضَىٰ حَدِيثَهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّائِلُ عَنِ السَّاعَةِ:	۵۲
۵۲	د.. ایں آراه السائل .. مطلب	۵۲
۵۲	دلته شک د کوم راوی د طرفه دي؟	۵۲
۵۷	قوله: قَالَ مَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ كَيْفَ:	۵۷
۵۷	.. جواب علی أسلوب المحکم، او په قرآن کریم کښې د دې نظائر	۵۷
۵۸	د .. وسد .. لغوی تحقیق	۵۸
۵۸	.. إذا ضيعت الأمانة، کښې د .. امانت، نه څه مراد دي؟	۵۸
۵۸	د نا اهل نه مراد به دینه دي	۵۸
۵۹	د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت	۵۹
۳- بَابُ مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ		
۵۹	د ترجمه الباب مقصد	۵۹
۶۱	حدیث باب	۶۱
۶۱	رجال الحديث	۶۱
۶۱	ابو النعمان عارم بن الفضل	۶۱
۶۱	ابو عوانه	۶۱
۶۱	ابو بشر	۶۱
۶۳	یوسف بن ماهک	۶۳

شماره	مضمون	صفحه
۲۴	د...مهلك...تحقیق	۲۴
۲۴	داللفظ منصرف دي که غير منصرف؟	۲۴
۲۴	د منصرف و نیلو څه وجه ده؟	۲۴
۲۵	عبدالله بن عمرو	۲۵
۲۵	قوله قَالَ تَخَلَّفَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ سَافَرْنَاَهَا:	۲۵
۲۵	داد کوم ځانې سفر وو؟	۲۵
۲۲	قوله فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْتْنَا الصَّلَاةَ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ:	۲۲
۲۲	د...أَرْهَقْتْنَا الصَّلَاةَ... لغوي تحقیق	۲۲
۲۷	قوله فَبَعَلْنَا نَمَسُّ عَلَى أَرْجُلِنَا:	۲۷
۲۷	د مسح نه څه مراد دي؟	۲۷
۲۸	قوله فَتَأْدَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيُلِّ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا:	۲۸
۲۸	اثبات د ترجمې	۲۸
۲۸	د نبی کریم ﷺ انداز بیان	۲۸
۲۸	د...ویل...او...عقب...تحقیق او مراد	۲۸
	سَهَابُ قَوْلِ الْمُحَدِّثِ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا	
۲۹	وړاندې باب سره مناسبت	۲۹
۲۹	د ترجمه الباب مقصود	۲۹
۷۰	د تحمل حدیث انواع	۷۰
۷۰	①...السماع من لفظ الشيخ...	۷۰
۷۱	②...القراءة علي الشيخ...	۷۱
۷۱	د قراعت علي الشيخ یا عرض حکم	۷۱
۷۱	د قراعت علي الشيخ مرتبه	۷۱
۷۲	③...الإجازة...	۷۲
۷۲	د اجازت قسمونه	۷۲
۷۴	④ المناولة	۷۴
۷۵	د مناوله حکم او ددې مرتبه	۷۵
۷۵	⑤ المكاتبه	۷۵
۷۲	⑥ الاعلام	۷۲

شمیره	مضمون	صفحه
۷۲	د اعلام، په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې او که نه دې؟	۷۲
۷۲	④ الوصیه	۷۲
۷۲	د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی او که نه؟	۷۲
۷۲	⑤ الوجادة	۷۲
۷۷	طرق د اداء حدیث	۷۷
۷۷	د سماع الفاظ	۷۷
۷۷	د سماع د الفاظو مراتب	۷۷
۷۷	تنبيه	۷۷
۷۸	د سماع من لفظ الشيخ، او قرأت علی الشيخ، په صورت کښې به په الفاظ ادا کښې تفریق کيږي او که نه؟	۷۸
۷۹	د قرأت علی الشيخ، په صورت کښې د اداء الفاظ	۷۹
۷۹	مذاهب علماء	۷۹
۸۰	د اجازت په طریقي سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء	۸۰
۸۰	د اجازت یو څو نور الفاظ	۸۰
۸۰	د مناوله، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء	۸۰
۸۱	قوله: وَقَالَ لَنَا الْحَمِيدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَبَانَا وَسَمِعْتُ وَاجِدًا:	۸۱
۸۱	د قال لنا، قال لی، ذکر لنا، او ذکر لی د استعمال مواقع	۸۱
۸۲	الحمیدی	۸۲
۸۴	ابن عینه	۸۴
۸۲	تنبيه	۸۲
۸۷	د صحابه کرامو د تحدیث الفاظ او د دې د ذکر کولو مقصد	۸۷
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د رومبی تعلیق تخریج	۸۸
۸۸	تنبيه	۸۸
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د دویم تعلیق تخریج	۸۸
۸۹	تنبيه	۸۹
۸۹	د حضرت حذیفه رضی الله عنه د تعلیق تخریج	۸۹
۸۹	حضرت حذیفه رضی الله عنه	۸۹
۸۹	په اسلام کښې د معاهدې احترام	۸۹

شماره	مضمون	صفحه
۹۰	حضرت حذیفه رضی اللہ عنہ د... نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم رازدار، لقب سره یادیدو	۹۰
۹۱	د حضرت عمر رضی اللہ عنہ «أنت أخي وأنا أخوك» فرمائیل	۹۱
۹۱	دا ابو العالیه خوک دې؟	۹۱
۹۲	قول راجع	۹۲
۹۳	ابو العالیه ریاحی	۹۳
۹۴	د... حدیث ابی العالیه الریاحی ریاح... مطلب	۹۴
۹۵	د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په نیز د ابو العالیه رضی اللہ عنہ مقام	۹۵
۹۵	قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رضی اللہ عنہ	۹۵
۹۵	د حدیث قدسی تعریف:	۹۵
۹۶	قوله: وَقَالَ أَنَسٌ:	۹۶
۹۵	دلته د حضرت انس رضی اللہ عنہ کوم حدیث مراد دې؟	۹۵
۹۶	د مذکوره تعلیق تخریج	۹۶
۹۶	قوله: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ:	۹۶
۹۷	د دې نه کوم حدیث مراد دې؟	۹۷
۹۷	د مذکوره دواړو حدیثونو تخریج	۹۷
۹۷	د حدیث معنعن په حکم کښې اختلاف	۹۷
۱۰۰	د... قال فلان، ذکر فلان... وغیره حکم	۱۰۰
۱۰۱	حدیث باب	۱۰۱
۱۰۱	رجال الحديث	۱۰۱
۱۰۱	قتیبه بن سعید:	۱۰۱
۱۰۱	اسماعیل بن جعفر:	۱۰۱
۱۰۱	عبدالله بن دینار:	۱۰۱
۱۰۳	حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ :	۱۰۳
۱۰۳	قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ وَرْقُهَا وَإِنَّهَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ:	۱۰۳
۱۰۳	د کجورې د ونې او مسلمان په مینځ کښې وجوه تشبیه	۱۰۳
۱۰۴	د تشبیه یو څو معقولې وجې	۱۰۴
۱۰۶	قوله: فَتَذَكَّرْتُ مَا هِيَ:	۱۰۶
۱۰۶	قوله: قَوْمَةُ النَّاسِ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي:	۱۰۶

شماره	مضمون	صفحه
۱۰۲	قوله: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَّعَ فِي نَفْسِ أَهْلِ الْكَلْبَةِ فَأَسْخَيْتُ:	۱۰۲
۱۰۲	د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د شرمیدو وجه خه وه؟	۱۰۲
۱۰۲	د اولاد په ترقی سره د مورپلار زړه خوشحالیږي	۱۰۲
۱۰۷	د علامه تقي الدين سبکی واقعہ	۱۰۷
۱۰۷	د حافظ عراقی واقعہ	۱۰۷
۱۰۷	قوله: ثُمَّ قَالَ وَاحِدٌ ثَمَامٍ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْكَلْبَةُ:	۱۰۷
۱۰۷	په ترجمه الباب او حديث باب کښې مطابقت	۱۰۷
۱۰۷	په دې حديث سره د ترجمه الباب اثبات	۱۰۷
	ه- بَابُ طَرِيقِ الْإِمَامِ الْمَسْأَلَةُ عَلَى أَصْحَابِهِ لِيُخْتَرَمَا عِنْدَهُمُ مِنَ الْعِلْمِ	
۱۰۸	ما قبل سره مناسبت	۱۰۸
۱۰۸	د ترجمه الباب مقصد	۱۰۸
۱۰۸	حديث باب	۱۰۸
۱۰۹	رجال الحديث	۱۰۹
۱۰۹	خالد بن مخلد	۱۰۹
۱۱۰	د تشيع الزام او ددې حقيقت	۱۱۰
۱۱۰	سليمان	۱۱۰
۱۱۲	عبد الله بن دينار	۱۱۲
۱۱۲	ابن عمر	۱۱۲
۱۱۲	قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَقُطُّ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ:	۱۱۲
۱۱۲	په حديث باب کښې د اسناد په رجالو کښې د تغير فائده	۱۱۲
۱۱۲	د حديث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۱۱۲
	۶- بَابُ مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ	
۱۱۳	په دې باب کښې دنسوخو اختلاف	۱۱۳
۱۱۳	تيرشوی باب سره مناسبت	۱۱۳
۱۱۳	آيا په قراعت او عرض کښې فرق شته؟	۱۱۳
۱۱۴	د ترجمه الباب مقصد	۱۱۴
۱۱۴	د .. قراعت على الشيخ .. مانعين	۱۱۴
۱۱۵	د .. قراعت على الشيخ .. مجوزين	۱۱۵

شماره	مضمون	صفحه
۱۲۵	عبد الله بن يوسف	۱۲۵
۱۲۵	اللیث	۱۲۵
۱۲۵	سعید	۱۲۵
۱۲۶	شریک بن عبد الله بن ابی نمر	۱۲۶
۱۲۷	په دوی باندې د .. وضع حدیث .. او د .. قدری .. کیدو الزام او دهغې تردید	۱۲۷
۱۲۷	فائده	۱۲۷
۱۲۷	انرس بن مالک رضی الله عنه	۱۲۷
۱۲۸	قوله: يَتِمَّا نَحْنُ جُلُوسٌ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى حِمْلٍ:	۱۲۸
۱۲۸	د حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه راتگ په کوم من کبې شوې وو؟	۱۲۸
۱۳۰	قوله: فَأَتَاخُهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ:	۱۳۰
۱۳۱	قوله: ثُمَّ قَالَ لَهُمْ أَتَيْكُمْ مُحَمَّدٌ:	۱۳۱
۱۳۱	قوله: وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَّكِئٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمْ:	۱۳۱
۱۳۱	آیا دده لگولو سره کیناستل د نبی کریم صلی الله علیه و آله عادت وو؟	۱۳۱
۱۳۱	د .. بین ظهرانیه .. تحقیق	۱۳۱
۱۳۲	فائده	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْمُتَّكِئُ:	۱۳۲
۱۳۲	د نبی کریم صلی الله علیه و آله رنگ مبارک	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ:	۱۳۲
۱۳۲	د .. ابن عبد المطلب .. و نیلو وجه	۱۳۲
۱۳۳	قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ:	۱۳۳
۱۳۳	د .. قدا جبتک .. معنی	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَى دَعَاكَ فِي الْمَسْأَلَةِ:	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَلَا تَهْدُ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ:	۱۳۳
۱۳۳	د .. وجد .. د مصادرو لغوی تحقیق	۱۳۳
۱۳۴	قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ:	۱۳۴
۱۳۴	قوله: فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَدَبِّ مَنْ قَبْلَكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ:	۱۳۴
۱۳۴	په تفصیل سره د قسم ورکولو وجه	۱۳۴
۱۳۴	قوله: قَالَ أَتَشُدُّكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ:	۱۳۴

شماره	مضمون	صفحه
۱۳۴	قوله: قَالَ أَشَدُّكَ بِاللَّهِ أَلَلَهُ أَمَرَكَ أَنْ تَصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ۱۳۴	
۱۳۵	قوله: قَالَ أَشَدُّكَ بِاللَّهِ أَلَلَهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا فَتَقِيَمَهَا عَلَى فَقَرَانَا ۱۳۵	
۱۳۵	آیا سرّی خپل زکات پخپله نشی تقسیمولی؟ ۱۳۵	
۱۳۵	صرف د... فقراء... د تخصیص وجه ۱۳۵	
۱۳۵	بل بنار ته د زکاة منتقل کولو مسئله ۱۳۵	
۱۳۶	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ: ۱۳۶	
۱۳۶	د حضرت ضمام رضی الله عنه حاضری په حالت د اسلام کنبې شوې او که په حالت د کفر کنبې؟ ۱۳۶	
۱۳۶	د... زعم... نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب ۱۳۶	
۱۳۷	د مقلد ایمان معتبر دې ۱۳۷	
۱۳۸	قوله: وَأَنَا رَسُولُ مَنْ وَدَّاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا فِيمَا مِنْهُمْ نَعْلَبُهُ أَخُو بَنِي سَعْدِ بْنِ بَكْرٍ: ۱۳۸	
۱۳۸	په حدیث باب کنبې د حج ذکر نشته ۱۳۸	
۱۳۸	تنبيه ۱۳۸	
۱۳۹	د حدیث باب تعلق ۱۳۹	
۱۴۰	قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذَا: ۱۴۰	
۱۴۰	د مذکوره متابعاتو تخریج ۱۴۰	
۱۴۰	قوله: على بن عبد الحميد: ۱۴۰	
۱۴۱	د مذکوره متابعاتو تعلیقاً د تخریج کولو وجه ۱۴۱	
۱۴۱	آیا امام بخاری رحمه الله سلیمان بن المغیره قابل د احتجاج نه گنړی؟ ۱۴۱	
۱۴۲	د ضمام حدیث او د هغې ترجمه ۱۴۲	
۱۴۴	رجال الحديث ۱۴۴	
۱۴۴	موسی بن اسماعیل: ۱۴۴	
۱۴۴	سلیمان بن المغیره: ۱۴۴	
۱۴۶	ثابت ۱۴۶	
۱۴۸	د حضرت بنانی رحمه الله عبادت او تلاوت سره شوق ۱۴۸	
۱۴۸	حضرت انس رضی الله عنه ۱۴۸	
۱۴۸	تنبيه ۱۴۸	

شماره	مضمون	صفحه

۷- بَاب مَا يُدْكَرُ فِي الْمُنَاوَلَةِ وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ

۱۴۸	ما قبل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد	۱۴۸
۱۴۹	د مناوله د ابخاڅو خلاصه	۱۴۹
۱۴۹	د مکاتبت د ابخاڅو خلاصه	۱۴۹
۱۵۰	مناوله مقرونه بالا جازت ، او مکاتبه دواړه برابر دی او که متفاوت دی؟	۱۵۰
۱۵۰	قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ نَسَخَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ الْمَصَاحِفَ فَبَعَثَ بِهَا إِلَى الْأَقَاقِ:	۱۵۰
۱۵۰	د حضرت انس رضی اللہ عنہ د مذکوره تعلیق تخریج	۱۵۰
۱۵۰	د حضرت انس رضی اللہ عنہ د مذکوره روایت خلاصه	۱۵۰
۱۵۱	حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ټولې څومره نسخې تیار کړې؟ او کوم کوم ځانې ته ئې لیکلې وې؟	۱۵۱
۱۵۱	یو اشکال او دهغې جواب	۱۵۱
۱۵۲	قوله: وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَاهِزًا:	۱۵۲
۱۵۲	عبد الله بن عمر نه څوک مراد دی؟	۱۵۲
۱۵۲	د يحيى بن سعيد د اثر تخریج	۱۵۲
۱۵۲	د امام مالک رحمته اللہ علیہ د اثر تخریج	۱۵۲
۱۵۲	قوله: وَاحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ:	۱۵۲
۱۵۷	د بعضې اهل حجاز نه څوک مراد دی؟	۱۵۷
۱۵۷	د مذکوره سريزه د واقعي تخریج	۱۵۷
۱۵۷	د واقعي خلاصه	۱۵۷
۱۵۹	حديث باب	۱۵۹
۱۵۹	رجال الحديث	۱۵۹
۱۵۹	اسماعيل بن عبد الله	۱۵۹
۱۵۹	ابراهيم بن سعد	۱۵۹
۱۵۹	صالح	۱۵۹
۱۵۹	ابن شهاب	۱۵۹
۱۵۹	عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود	۱۵۹
۱۶۰	عبد الله بن عباس رضي الله عنهما	۱۶۰
۱۶۰	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا:	۱۶۰
۱۶۰	د «رجل»، نه څوک مراد دی؟	۱۶۰

شماره	مضمون	صفحه
۱۶۰	حضرت عبد الله بن حذافه سهمی رضی اللہ عنہ	۱۶۰
۱۶۱	قوله: وَأَمْرَةٌ أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كِسْرَى:	۱۶۱
۱۶۱	د عظیم بحرین نه خوک مراد دی؟	۱۶۱
۱۶۱	د کسری نه خوک مراد دی؟	۱۶۱
۱۶۱	قوله: فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقَهُ:	۱۶۱
۱۶۱	د کسری غصه کیدل، او د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د گرفتارولو کوشش	۱۶۱
۱۶۱	د باذان اسلام	۱۶۱
۱۶۲	قوله: فَحَبِطَ أَنْ ابْنَ الْمَسِيبِ قَالَ قَدَّعَا عَلَيْهِمُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُمَزَّقُوا:	۱۶۲
۱۶۲	په خط شلولو باندې کسری دپاره د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بد دعا او د هغې اثر	۱۶۲
۱۶۳	حدیث باب	۱۶۳
۱۶۳	رجال الحديث	۱۶۳
۱۶۳	محمد بن مقاتل ابو الحسن	۱۶۳
۱۶۴	عبد الله	۱۶۴
۱۶۴	شعبه	۱۶۴
۱۶۴	قتادة	۱۶۴
۱۶۴	حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ	۱۶۴
۱۶۴	قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ:	۱۶۴
۱۶۵	قوله: فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَءُونَ كِتَابًا إِلَّا اخْتُمُوا فَأَتَّخَذَ خَاتَمًا مِنْ فِصَّةِ نَفْسِهِ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ:	۱۶۵
۱۶۵	د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم گتمه او د هغې نقش	۱۶۵
۱۶۵	د روایت باب مقصد	۱۶۵
۱۶۵	فائده	۱۶۵
۱۶۶	قوله: فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَفْسُهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسُ:	۱۶۶
۱۶۶	د مذکوره عبارت مقصد	۱۶۶
۱۶۶	فائده	۱۶۶

۸- بَابُ مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَنْتَهِي بِهِ الْمَجْلِسُ

وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحَلْقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا

۱۶۷	د علم په مجلس کښې د کیناستلو طریقه او آدب	۱۶۷
۱۶۷	ما قبل سره مناسبت	۱۶۷

شماره	مضمون	صفحه
۱۲۸	حدیث باب.....	۱۲۸
۱۲۸	رجال الحدیث.....	۱۲۸
۱۲۸	اسماعیل.....	۱۲۸
۱۲۸	مالک.....	۱۲۸
۱۲۸	اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه.....	۱۲۸
۱۲۹	ابو مره مولي د عقیل بن ابی طالب.....	۱۲۹
۱۷۰	ابو واقد الليثي.....	۱۷۰
۱۷۱	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتِمُّهُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذَا قَبَلَ.....	۱۷۱
۱۷۱	د حدیث باب مطلب.....	۱۷۱
۱۷۱	قوله: فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمَا وَأَمَّا الثَّالِثُ:.....	۱۷۱
۱۷۲	قوله: فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِلَّا أَخْبِرْكُمْ عَنْ النَّفْرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُم.....	۱۷۲
۱۷۲	د استجیاء دوه معانی.....	۱۷۲
۱۷۳	د حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه لطیف توجیه.....	۱۷۳
۱۷۳	قوله: فَاسْتَحْيَا اللَّهَ مِنْهُ:.....	۱۷۳
۱۷۳	قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ:.....	۱۷۳
۱۷۳	دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟.....	۱۷۳
	۹-بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَبِّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ	
۱۷۴	ما قبل باب سره مناسبت.....	۱۷۴
۱۷۴	په ترجمه الباب کښې د مذکورہ تعلیق تخریج.....	۱۷۴
۱۷۴	د ترجمه الباب مقصد.....	۱۷۴
۱۷۵	د امام بخاری رحمته الله علیه د رباعیاتو حیثیت.....	۱۷۵
۱۷۵	حدیث باب.....	۱۷۵
۱۷۶	رجال الحدیث.....	۱۷۶
۱۷۶	مسدد.....	۱۷۶
۱۷۶	بشر.....	۱۷۶
۱۷۷	ابن عون.....	۱۷۷
۱۷۹	ابن سیرین.....	۱۷۹
۱۷۹	عبد الرحمن بن ابی بکره.....	۱۷۹

شماره	مضمون	صفحه

۱۸۰	حضرت ابوبکره رضی اللہ عنہ	۱۸۰
۱۸۰	پہ... ذکر... کنہی ضمیر کوم طرف تہ راجع دی؟	۱۸۰
۱۸۰	قوله: وَأَمْسَكَ إِنْسَانٌ بِخَطَايِهِ أَوْ بِزَمَانِهِ:	۱۸۰
۱۸۰	د انسان نہ خوک مراد دی؟	۱۸۰
۱۸۱	خطام او زمام دواہرہ یو دی؟ او کہ دواہرہ کنہی فرق دی؟	۱۸۱
۱۸۱	قوله قَالَ أُنِيَ يَوْمَ هَذَا فَاكْتَنَحْتُ ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَبِيهِ يَوْمَ أَلَيْسَ يَوْمَ النَّحْرِ قُلْنَا:	۱۸۱
۱۸۱	پہ روایت باب کنہی تعارض او دفع د تعارض	۱۸۱
۱۸۳	قوله قَالَ فَأُنِيَ شَهْرٌ هَذَا فَاكْتَنَحْتُ ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَبِيهِ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ أَلَيْسَ بِذِي الْحِجَّةِ: ...	۱۸۳
۱۸۳	قوله قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا:	۱۸۳
۱۸۳	یو اشکال او دھنی جواب	۱۸۳
۱۸۳	قوله: لِيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْعَابِتَ:	۱۸۳
۱۸۳	قوله: فَإِنَّ الشَّاهِدَ عَنِ أَنْ يُبَيِّنَ مَنْ هُوَ أَوْ عَنِ لَهُ مِنْهُ:	۱۸۳

۱۰- بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ

۱۸۴	تیرشوی باب سرہ مناسبت	۱۸۴
۱۸۴	د ترجمہ الباب مقصد او د تقدیم قسمونہ	۱۸۴
۱۸۶	قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: «فَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» فَبَدَأَ بِالْعِلْمِ:	۱۸۶
۱۸۶	د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پخپل مقصد باندې استدلال	۱۸۶
۱۸۶	قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ:	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث مذکور تخريج	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث د مذکورہ حصې راوړلو مقصد:	۱۸۶
۱۸۷	د نبی لغوی او اصطلاحی تعریف	۱۸۷
۱۸۷	آیا «علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل» حدیث دی؟	۱۸۷
۱۸۸	قوله: وَرَبُّوا الْعِلْمَ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطٍ وَافٍ:	۱۸۸
۱۸۸	د لفظ... ورثوا... تحقیق	۱۸۸
۱۸۸	«مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطٍ وَافٍ» دا جمله خبر دی او کہ امر دی	۱۸۸
۱۸۸	قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَمِعَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ:	۱۸۸
۱۸۸	د دی حدیث تخريج	۱۸۸

شماره	مضمون	صفحه
۱۸۹	قوله: وَقَالَ جَلْ ذِكْرُهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ):	۱۸۹
۱۸۹	مذکوره آیت نه د علم د فضیلت اثبات	۱۸۹
۱۸۹	آیا علم سره خشیت لازم دی؟	۱۸۹
۱۹۰	تنبيه	۱۹۰
۱۹۰	قوله: وَقَالَ (وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعُلَمُونَ):	۱۹۰
۱۹۰	قوله: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ):	۱۹۰
۱۹۰	قوله: وَقَالَ (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ):	۱۹۰
۱۹۰	د علماؤ پشان کښې د ابن درید رحمه الله اشعار	۱۹۰
۱۹۱	قوله: وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِذِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ:	۱۹۱
۱۹۱	د مذکوره حديث تخريج	۱۹۱
۱۹۱	قوله: وَإِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ:	۱۹۱
۱۹۱	د مذکوره حديث تخريج	۱۹۱
۱۹۲	صرف مطالعې سره د جوړ شوی یو محدث دلچسپه واقعہ	۱۹۲
۱۹۲	قوله: وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعْتُمُ الصَّمَامَةَ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَيَّ فَقَاهُ ثُمَّ ظَنَنْتُ أَنِّي أُفِيدُ كَلِمَةً سَمِعْتُهَا مِنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِيزُوا عَلَيَّ لَأُفْقِدْتُهَا:	۱۹۲
۱۹۳	د مذکوره اثر تخريج	۱۹۳
۱۹۳	د حضرت ابوذر رضی الله عنه د حق گوئی او بیباکۍ واقعی تفصیل	۱۹۳
۱۹۳	قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ (ص): لِيَبْلُغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبِ:	۱۹۳
۱۹۳	قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُنُوزُ رَّبَّانِيَيْنَ حُلَمَاءُ فَقَهَاءُ:	۱۹۳
۱۹۴	د مذکوره اثر تخريج	۱۹۴
۱۹۴	د نسخو اختلاف	۱۹۴
۱۹۴	د ،، حکمت ،، معنی	۱۹۴
۱۹۴	عالم څه ته وائی؟	۱۹۴
۱۹۵	فقيه څوک دی؟	۱۹۵
۱۹۵	د حلما مطلب	۱۹۵
۱۹۵	قوله: وَيُقَالُ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرِي النَّاسَ بِصَغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ:	۱۹۵
۱۹۵	د رباني معنی	۱۹۵
۱۹۶	د کبار علم او صغار علم مصداق	۱۹۶

شماره	مضمون	صفحه

۱۹۲	امام بخاری رحمته الله د مذکوره باب لاندې یو مرفوع حدیث ولې ذکر نکړو؟	۱۹۲
۱۹۲	اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دي	۱۹۲
۱۹۲	په دې مسئله کېنې اختلاف	۱۹۲

۱۱- بَاب مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

يَتَخَوَّاهُمْ بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفِرُوا

۱۹۷	ما قبل باب سره مناسبت	۱۹۷
۱۹۷	په حدیث باب کېنې صرف د . . وعظ . . ذکر دې په ترجمه الباب کېنې د . . علم . . اضافه ولې اوکړې شوه؟	۱۹۷
۱۹۸	د . . کي لا ینفروا . . اضافه	۱۹۸
۱۹۸	د امام بخاری رحمته الله مقصد	۱۹۸
۱۹۸	حدیث باب	۱۹۸
۱۹۸	رجال الحديث	۱۹۸
۱۹۸	محمد بن یوسف	۱۹۸
۲۰۰	یوه اهمه فائده	۲۰۰
۲۰۰	سفيان	۲۰۰
۲۰۰	فائده	۲۰۰
۲۰۱	للاعمش	۲۰۱
۲۰۱	ابو وائل	۲۰۱
۲۰۱	حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه	۲۰۱
۲۰۱	قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّاهُم بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةَ السَّامَةِ: ...	۲۰۱
۲۰۱	د . . يتخولنا . . معنی	۲۰۱
۲۰۲	قوله: كَرَاهَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا:	۲۰۲
۲۰۲	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۲۰۲
۲۰۳	حدیث باب	۲۰۳
۲۰۳	رجال الحديث	۲۰۳
۲۰۳	محمد بن بشار	۲۰۳
۲۰۲	يحيى بن سعيد	۲۰۲
۲۰۲	شعبه	۲۰۲

صفحہ	مضمون	شمیرہ

ابو التیاح یزید بن حمید ضبعی

انس رضی اللہ عنہ

۲۰۷	د عبارت تشریح	۲۰۷
۲۰۷	د تبشیر... پہ مقابل کنبی د... تنفیر... راوړلو نکته	۲۰۷
۲۰۸	یواہم وضاحت	۲۰۸

۳- ((بَاب مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

۲۰۹	ما قبل باب سرہ مناسبت	۲۰۹
۲۰۹	د ترجمہ الباب مقصد	۲۰۹
۲۰۹	حدیث باب	۲۰۹
۲۰۹	رجال الحديث	۲۰۹
	عثمان بن ابی شیبہ	
	جریر بن عبد الحمید ضبی	
	منصور بن المعتمر کوفی	
۲۱۴	د... رجل... نہ څوک مراد دې؟	۲۱۴
۲۱۴	روزانہ وعظ کول مناسب نہ دی	۲۱۴

۳- بَاب مَنْ يُرِدُ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ

۲۱۵	ما قبل باب سرہ مناسبت	۲۱۵
۲۱۵	د ترجمہ الباب مقصد	۲۱۵
۲۱۵	حدیث باب	۲۱۵
۲۱۶	رجال الحديث	۲۱۶
	سعید بن عفیر	
	ابن وہب	
۲۱۸	پہ دوی کنبی د علم حاصلولو شوق څنگه پیدا شو؟	۲۱۸
۲۱۹	د امام نسائی او امام احمد رحمہما اللہ جرح او د ہغی تردید	۲۱۹
۲۲۱	د قضاء عہدہ مسترد کولو حیلہ	۲۲۱
۲۲۱	د وفات واقعہ	۲۲۱
۲۲۲	د بعضو امامانو جرح او د ہغی تردید	۲۲۲
۲۲۴	حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ	۲۲۴

شمیره	مضمون	صفحه
۲۲۵	په سیاست او حکومت کښې د حضرت معاویه رضی الله عنه حصه	۲۲۵
۲۲۵	د مشاجرات صحابه رضی الله عنهم حکم	۲۲۵
۲۲۶	د حضرت معاویه رضی الله عنه وصیت	۲۲۶
۲۲۶	د حضرت معاویه نه د نقل شوو احادیثو تعداد	۲۲۶
۲۲۷	په عموم د ،، من ،، باندې اشکال او دهغې جواب	۲۲۷
۲۲۸	د مذکوره جملې نحوی تحقیق	۲۲۸
۲۲۸	یو اشکال او دهغې جواب	۲۲۸
۲۲۸	ددې جملې دوه مطلبونه	۲۲۸
۲۲۹	آیا ټول امت به د الله تعالی په دین باندې قائم وی؟	۲۲۹
۲۲۹	په حدیث کښې کوم یو جماعت مراد دي؟	۲۲۹
۲۳۰	د حضرت کشمیری رحمته الله علیه لطیف توجیه	۲۳۰
۲۳۰	ددې مطلب	۲۳۰
۲۳۰	د ،، امر الله ،، نه څه مراد دي؟	۲۳۰
۲۳۰	په روایاتو کښې تعارض او دهغې دفعیه	۲۳۰
۲۳۱	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۲۳۱
۳- باب الْقَهْمِ فِي الْعِلْمِ		
۲۳۱	ما قبل سره مناسبت	۲۳۱
۲۳۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۳۱
۲۳۳	حدیث باب	۲۳۳
۲۳۳	رجال الحديث	۲۳۳
	علی بن المدینی	
۲۳۵	د حافظ ذهبی په عقیلې باندې شدید تنقید	۲۳۵
۲۳۶	په اصول حدیث باندې رومې تصنیف	۲۳۶
۲۳۷	ابن ابی نجیح متهم بالقدر وو؟	۲۳۷
۲۳۸	یو اشکال او دهغې جواب	۲۳۸
۲۳۹	په روایت د حدیث کښې د بدعت قاده او غیر قاده تفصیل	۲۳۹
۲۴۰	د تدلیس الزام او دهغې تحقیق	۲۴۰
۲۴۱	په امام مجاهد باندې د تدلیس الزام او دهغې تحقیق	۲۴۱
۲۴۳	د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په روایت کښې احتیاط	۲۴۳

شماره	مضمون	صفحه

۲۴۳	د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۳
۲۴۴	تنبيه	۲۴۴

۱۵- بَابُ الْإِغْتِبَاطِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ

۲۴۴	ما قبل باب سره مناسبت	۲۴۴
۲۴۴	په ترجمه الباب کښې د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه	۲۴۴
۲۴۵	د حدیث نه د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد	۲۴۵
۲۴۶	د حضرت عمر رضی الله عنه د اثر ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۶
۲۴۶	د حضرت عمر رضی الله عنه د اثر تخریج	۲۴۶
۲۴۷	حدیث باب	۲۴۷
۲۴۷	رجال الحديث	۲۴۷

حمیدی ..

سفیان ..

اسماعیل بن ابی خالد ..

قیس بن ابی حازم ..

حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه ..

۲۴۸	د «عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ» مطلب او ددې تصریح مقصد	۲۴۸

۲۴۹	د حسد نه حقیقی معنی مراد ده او که غبطه مراد ده؟	۲۴۹

۲۵۰	په حق لاره کښې ټول مال خرچ کول اسراف نه دې	۲۵۰

۲۵۱	یو سوال او دهغې جواب	۲۵۱

۱۶- بَابُ مَا ذَكَرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْخَضِرِ

۲۵۱	ما قبل باب سره مناسبت	۲۵۱
۲۵۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۵۱
۲۵۲	یو اشکال او دهغې توجیهات	۲۵۲
۲۵۳	په ترجمه الباب باندې یو اشکال او دهغې جواب	۲۵۳
۲۵۷	حدیث باب	۲۵۷
۲۵۷	رجال الحديث	۲۵۷

محمد بن غریر زهری ..

يعقوب بن ابراهيم ..

شماره	مضمون	صفحه

۲۵۸	تنبيه.....	۲۵۸
۲۵۸	يوه بله تنبيه.....	۲۵۸
۲۲۰	ددوی په ثقافت باندې کلام.....	۲۲۰
۲۲۳	د حضرت ابی بن کعب.....	۲۲۳
۲۲۴	فائده (ددوی د مرویاتو تعداد).....	۲۲۴
۲۲۵	دلته اختلاف په صاحب د موسی عليه السلام کښې دې، وړاندې یو بل اختلاف هم دې.....	۲۲۵
۲۲۲	د حضرت موسی عليه السلام خپل خان ته اعلم وئیل.....	۲۲۲
۲۲۲	حضرت خضر عليه السلام	۲۲۲
۲۲۲	د لفظ ،، خضر،، ضبط.....	۲۲۲
۲۲۲	خضر لقب دې او که نوم؟.....	۲۲۲
۲۲۲	په خضر سره د ملقب کیدو وجه.....	۲۲۲
۲۲۷	د حضرت خضر عليه السلام نوم او نسب.....	۲۲۷
۲۲۷	د حضرت خضر عليه السلام نبوت او ولایت.....	۲۲۷
۲۲۸	حضرت خضر عليه السلام تر اوسه پورې ژوندې دې او که ددوی وفات شوې دې؟.....	۲۲۸
۲۲۹	ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل.....	۲۲۹
۲۷۲	راجع مذهب.....	۲۷۲
۲۷۲	يوه اهمه خبره.....	۲۷۲
۲۷۲	آیا علم باطن د علم ظاهر نه افضل دې؟.....	۲۷۲
۲۷۳	که شیخ د ناجائز حکم او کړی نو مرید دپاره دهغې کول جائز نه دی.....	۲۷۳
۲۷۳	دا استدلال هم قطعاً غلط دې.....	۲۷۳

شماره	مضمون	صفحه

۱۷- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ

۲۷۴	د تیرشوی باب سره ددې باب مناسبت	۲۷۴
۲۷۵	د ترجمه الباب مقصد	۲۷۵
۲۷۲	حدیث باب	۲۷۲
۲۷۲	رجال الحديث	۲۷۲
	ابو معمر	
	عبد الوارث بن سعيد	
	خالد بن مهران الحذاء	
۲۸۱	په ، ، حذاء ، ، لقب سره د مشهور کیدو وجه	۲۸۱
۲۸۳	په حضرت عکرمه باندې درې الزامات او دهغې تحقیق او تردید	۲۸۳
۲۸۷	د علومو منتقل کولو یو صورت	۲۸۷
۲۸۷	په یو روایت کښې د ، ، علمه الکتاب ، ، په ځانې ، ، علمه الحکمة ، ، وارد دې	۲۸۷
۲۸۷	د نبی کریم ﷺ د دعا سبب	۲۸۷

۱۸- بَابُ: مَتَى يَصِحُّ سَمَاعُ الصَّغِيرِ

۲۸۹	تیرشوی باب سره ربط او مناسبت	۲۸۹
۲۸۹	د ترجمه الباب مقصد	۲۸۹
۲۹۰	د تحمل حدیث په عمر کښې د علماؤ اختلاف او د هغوی دلائل	۲۹۰
۲۹۲	حدیث باب	۲۹۲
۲۹۲	رجال الحديث	۲۹۲
	عبید الله بن عبد الله بن عتبه	
۲۹۴	یوه د عبرت واقعیه	۲۹۴
۲۹۵	د ، ، حمار اُتان ، ، تحقیق	۲۹۵
۲۹۵	نکته	۲۹۵
۲۹۲	د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنهما عمر	۲۹۲
۲۹۷	راجع قول	۲۹۷
۲۹۷	د ، ، إلى غیر جدار ، ، مطلب	۲۹۷
۲۹۸	د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما استدلال	۲۹۸
۲۹۸	ترجمه الباب سره انطباق	۲۹۸

شماره	مضمون	صفحه
.....	حدیث باب.....	۲۹۹
.....	رجال الحدیث.....	۲۹۹
.....	محمد بن یوسف بیکندی.....	
.....	ابو مسهر بن عبد الاعلی.....	
.....	محمد بن حرب.....	
.....	الزبیدی (ابو الهزیل محمد بن الولید).....	
.....	محمود بن الربیع رضی الله عنه	
.....	یواعتراض اودهغی جواب.....	۳۰۵
.....	فائده.....	۳۰۲
.....	ترجمة الباب سره د حدیث مطابقت.....	۳۰۷
۱۹_ بَابُ الْخُرُوجِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَدَحْلِ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ مَسِيرَةَ شَهْرِ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ فِي حَدِيثٍ وَاحِدٍ		
.....	د مخکنی باب سره مناسبت.....	۳۰۸
.....	د ترجمه الباب مقصد.....	۳۰۹
.....	د ذکر شوی حدیث تخریج اونص حدیث.....	۳۱۱
.....	د ابن بطلال رحمته الله یو وهم.....	۳۱۲
.....	د معلقات بخاری رحمته الله متعلق یوه قاعده او په هغی اعتراض.....	۳۱۲
.....	رجال الحدیث.....	۳۱۴
.....	ابو القاسم خالد بن خکی الاوزاعی.....	۳۱۴
۲۰_ بَابُ فَضْلِ مَنْ عِلِمَ وَعَلَّمَ		
.....	د مخکنی باب سره ربط.....	۳۱۷
.....	د ترجمه الباب مقصد.....	۳۱۷
.....	رجال الحدیث.....	۳۱۸
.....	محمد بن الولاء.....	
.....	حماد بن اسامه.....	
.....	برید بن عبد الله.....	
.....	په مثال او ممثل له کښی مطابقت.....	۳۲۸
.....	د راهویه تلفظ.....	۳۳۱

شمیره	مضمون	صفحه

باب رَفْعِ الْعِلْمِ وَظُهُورِ الْجَهْلِ = ۲۱

۳۳۴	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۳۴
۳۳۵	د ترجمه الباب مقصد:	۳۳۵
۳۳۶	تنبيه:	۳۳۶
۳۳۷	دامام ربیعة الراى د ذکرشوى اثر تخریج:	۳۳۷
۳۳۷	د ذکرشوى اثر مطلب اود ترجمه الباب سره مناسبت:	۳۳۷
۳۳۸	رجال الحديث:	۳۳۸
۳۳۹	عمران بن میسر:	۳۳۹
۳۴۰	د علم دپورته کیدو صورت:	۳۴۰
۳۴۲	رجال الحديث:	۳۴۲
	مسدد:	
	یحی:	
۳۴۵	دامورخمسه د تخصیص وجه:	۳۴۵

باب فَضْلِ الْعِلْمِ = ۲۲

۳۴۶	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۴۶
۳۴۶	د تکرار فی الترجمة اعتراض اود ترجمه الباب مقصد:	۳۴۶
۳۴۸	تنبيه:	۳۴۸
۳۴۹	رجال الحديث:	۳۴۹
۳۵۰	عقیل بن خالد:	۳۵۰
۳۵۲	حمزه بن عبد الله بن عمر:	۳۵۲
۳۵۳	د پیو نه علم مراد اخستلو وجه:	۳۵۳
۳۵۴	خوفوائد:	۳۵۴
۳۵۴	یوه شبه اود هغې جواب:	۳۵۴
۳۵۴	فانده:	۳۵۴

باب الْفُتْيَا وَهُوَ أَقِفٌ عَلَى الدَّابَّةِ وَغَيْرِهَا = ۲۳

۳۵۴	د مخکنی باب سره مناسبت:	۳۵۴
۳۵۴	د ترجمې مقصد:	۳۵۴
	رجال الحديث:	

شماره	مضمون	صفحه

عيسى بن طلحه

فائده ۳۵۷

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ بِأَلْوَنِهِ:

قوله: فَجَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْهَبَ فَقَالَ أَذْهَبْ وَلَا خَرَجَ فَجَاءَهُ آخَرُ:

ديوم النحر خلور مناسك او په دې کښې د ترتيب حکم ۳۵۸

د حديث د ترجمه الباب سره انطباق: ۳۲۲

باب ۲۳ = أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّأْسِ

د ترجمه الباب مقصد: ۳۲۴

رجال الحديث ۳۲۵

موسى بن اسماعيل تبوزكى

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَهَلَ فِي حَجَّتِهِ فَقَالَ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أُرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ:

قوله: قَالَ خَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْهَبَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ وَلَا خَرَجَ:

رجال الحديث ۳۲۷

مكى بن ابراهيم

د «هرج» معنى ۳۷۰

رجال الحديث ۳۷۱

فاطمة بنت منذر بن زبير

اسماء رضى الله عنها

د جنت او جهنم وجود ۳۷۲

مسئله د عذاب قبر: ۳۷۷

تنبيه ۳۸۱

آيا د قبر سوال د دې امت سره مخصوص دې؟ ۳۸۲

آيا د قبر تپوس به د هر کس نه کيږي که صرف د مومن نه؟ ۳۸۳

آيا په قبر کښې به د ماشومانو نه تپوس کيږي؟ ۳۸۴

فائده ۳۸۶

د احاديث باب ترجمه الباب سره انطباق: ۳۸۶

شمیره	مضمون	صفحه

۲۵=بَابُ تَحْرِيزِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَقَدْ عَبْدُ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يَحْفَظُوا الْإِيمَانَ

- ۳۸۷ د باب سابق سره ربط
۳۸۷ د ترجمه الباب مقصد
۳۸۸ د ذکر شوی تعلیق تخریج
۳۸۹ د ذکر شوی تعلیق مقصد
۳۸۹ رجال الحديث

۲۶=بَابُ الرِّحْلَةِ فِي الْمَسْأَلَةِ النَّازِلَةِ وَتَعْلِيمِ أَهْلِهِ

- ۳۹۱ د مخکنی باب سره مناسبت
۳۹۱ د تکرار فی الترجمة شبه او دهغي جواب
۳۹۱ د ترجمي مقصد
۳۹۱ تنبيه
۳۹۲ رجال الحديث
عمر بن سعيد بن ابی حسین
عقبه بن الحارث رضی الله عنه
۳۹۵ آیا په رضاعت کښې د یوې ښځې گواهی معتبرده؟
۳۹۷ د ترجمه الباب اثبات

۲۷=بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

- ۳۹۸ د مخکنی باب سره مناسبت
۳۹۸ د ترجمه الباب مقصد
۳۹۹ رجال الحديث
عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور
۴۰۰ فائده
۴۰۰ یوه بله فائده
۴۰۲ دا گاوندی څوک وو؟

۲۸=بَابُ الْقَضْبِ فِي الْمَوْعِظَةِ وَالتَّعْلِيمِ إِذَا رَأَى مَا يَكْرَهُ

- ۴۰۵ د مخکنی باب سره مناسبت
۴۰۶ د ترجمه الباب مقصد
۴۰۷ نبيه
۴۰۷ رجال الحديث

شمیره	مضمون	صفحه

قوله قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكْأَدُ أَنْ أَدْرِكَ الصَّلَاةَ مِمَّا يَطْلُو بِهَا فَلَانٌ:
دا کس خوک وو؟

قوله قَمَارَأْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمِيذٍ:

قوله فَقَالَ أَتَمَّا النَّاسُ إِنْ كُمْ مُتَقَرُّونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ:

قوله فَإِنَّ فِيهِمُ الْمَرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَّةِ:

رجال الحديث ٤١٢

يزيد مولى المنعم:

زيد بن خالد جنى عن أبيه:

قوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَهُ رَجُلٌ عَنِ اللَّقْظَةِ:

په حدیث باب کنهې د ،، رجل ،، نه خوک مراد دې؟ ٤١٣

دلقطه لغوی تعریف ٤١٥

دالتقاط لقطه حکم ٤١٥

د انتفاع بالمقطه حکم ٤١٨

که لقطه ختمه شی او مالک ئې پیدا شی نو تاوان به وی که نه؟ ٤٢٤

د صاحب لقطه په ذمه د لقطه واپس کول کله واجب دی؟ ٤٢٥

داوېن التقاط صحیح دې که نه؟ ٤٢٦

رجال الحديث ٤٢٨

آیا دا د علم غیب دعوه نه ده؟ ٤٣٠

٢٩=باب مَنْ بَرَكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوْ الْمُحَدِّثِ

مخکنی باب سره مناسبت: ٤٣١

د ترجمه الباب مقصد: ٤٣١

رجال الحديث ٤٣٢

ابوالیمان رضی اللہ عنہ:

انس بن مالک رضی اللہ عنہ:

قوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عِنْدَ اللَّهِ بْنِ حُدَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَيْسَ فَقَالَ:

قوله ثُمَّ أَكْثَرُ أَنْ يَقُولَ سَلُونِي:

قوله فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا فَكُنْتُ:

تنبيه ٤٣٤

شمیره	مضمون	صفحه

۲۰=بَاب مَنْ أَعَادَ الْحَدِيثَ ثَلَاثًا لِيُفْهَمَ عَنْهُ فَقَالَ الْأَوْقُولُ الزُّوْدِ

۴۳۴	دمخکنی باب سره مناسبت
۴۳۴	د ترجمه الباب مقصد
۴۳۷	رجال الحديث
	عبدالله بن مسعود:
	عبدالصمد بن مسعود:
	عبدالله بن المشي بن مسعود:
	فما به من عبدالله بن مسعود:
	قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا سلم سلم ثلاثاً:
	قوله وإذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً:
۴۴۴	تنبيه

	قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى تفهم عنه:
	قوله وإذا أتني على قوم فسلم عليهم سلم عليهم ثلاثاً:

۳۱=بَاب تَعْلِيمِ الرَّجُلِ أُمَّتَهُ وَأَهْلَهُ

۴۴۲	دمخکنی باب سره مناسبت
۴۴۲	د ترجمه الباب مقصد
۴۴۸	رجال الحديث
	المحاربى رحمه الله (عبد الرحمن بن محمد بن زياد):
	صالح بن حمان بن مسعود:
	قوله قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَابُ:
۴۵۰	تنبيه
۴۵۱	ایا دوه اجرونه په درې کسانو کښې محصور دي؟
۴۵۲	دوه اجرونه اجر سره د درې کسانو د تخصیص وجه
۴۵۴	د اهل کتابونه څوک مراد دی؟
۴۵۸	اهل کتاب دلته عام دی او که هغه خلق مراد دی چاچه تحریف او تبدیلی نه ده کړې؟
۴۵۹	د تضاعف اجر دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دی او که عام دی؟
۴۶۱	یواشکال او هغې جواب
۴۶۳	مصادر ومراجع کشف الباری دریم جلد

فہرست اسماء من ترجمہ لهم علی حروف الہجاء

شمیرہ	مضمون	صفحہ
۱،	ابراہیم بن سعد زہری	۲۵۸
۲،	ابراہیم بن المنذر	۵۱
۳،	ابن ابی نجیح (عبد اللہ بن یسار)	۲۳۶
۴،	ابن راہویہ (اسحاق بن ابراہیم حنظلی)	۳۳۰
۵،	ابن عون (عبد اللہ بن عون بن رطب بن بصری)	۱۷۷
۶،	ابن المدینی (علی بن عبد اللہ بن جعفر)	۲۳۴
۷،	ابن وہب (عبد اللہ بن وہب)	۲۱۷
۸،	ابو احمد (محمد بن یوسف بیکندی)	۲۹۹
۹،	ابو اسامہ (حماد بن اسامہ)	۳۱۹
۱۰،	ابو بردہ (برید بن عبد اللہ بن ابی بردہ)	۳۲۲
۱۱،	ابو بشر (جعفر بن ایاس یشکری)	۴۴۵
۱۲،	ابو التیاح (یزید بن حید)	۲۰۲
۱۳،	ابو الحسن (محمد بن مقاتل مروزی)	۱۲۳
۱۴،	ابو عاصم النبیل (ضحاك بن مخلد)	۱۲۲
۱۵،	ابو العالیہ (ابراہم)	۹۲
۱۶،	ابو العالیہ الریاسی (رفیع بن مہران)	۹۳
۱۷،	ابو القاسم (خالد بن خلّی الکلاعی)	۳۱۴
۱۸،	ابو کریب (محمد بن العلام ہمدانی کوفی)	۳۱۹
۱۹،	ابو مرہ موی عقیل بن ابی طالب	۱۶۹
۲۰،	ابو مہر (عبد الاعلیٰ بن مسہر)	۳۰۰
۲۱،	ابو معمر (عبد اللہ بن عمرو بن ابی الحجاج المنقری المقعد)	۲۷۲
۲۲،	ابو واقد لیثی	۱۷۰
۲۳،	ابو الہذیل (اوکوری الزبیدی)	۳۰۲
۲۴،	ابی بن کعب رضی اللہ عنہ	۲۲۲

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۳۳۰	اسحاق بن ابراہیم (اوگورئی ابن راہویہ)	۲۳
۱۶۸	اسحاق بن عبد اللہ بن ابی طلحہ	۲۴
۳۷۳	اسامہ بن ابی بکر صدیق	۲۵
۳۱۲	الاوزاعی (عبدالرحمن بن عمرو)	۲۶
۹۲	البراء (اوگورئی ابو العالیہ)	۲۷
۳۲۲	برید بن عبد اللہ بن ابی بردہ (اوگورئی ابو بردہ)	۲۸
۱۷۲	بشر بن الفضل	۲۹
۲۰۳	بندار (محمد بن بشار)	۳۰
۱۴۲	ثابت بن اسلم البنائی	۳۱
۴۴۴	ثامہ بن عبد اللہ بن انس بن مالک	۳۲
۲۱۱	جریر بن عبد الحمید ضبی	۳۳
۲۶۳	الحرب بن قیس	۳۴
۳۱۹	حماد بن اسامہ (اوگورئی ابو اسامہ)	۳۵
۳۵۲	حمزہ بن عبد اللہ بن عمر بن الخطاب	۳۶
۸۲	الحمیدی (ابو بکر عبد اللہ بن الزبیر)	۳۷
۳۱۴	خالد بن خلی الکلاعی	۳۸
۱۰۹	خالد بن مخلد القطوانی	۳۹
۲۸۰	خالد بن مہران الخذاء	۴۰
۳۳۲	ربیعۃ الرائی (ربیعہ بن ابی عبد الرحمن فروخ)	۴۱
۹۳	رفیع بن مہران (اوگورئی ابو العالیہ)	۴۲
۳۰۲	الزبیدی (ابو الہذیل محمد بن الولید)	۴۳
۴۱۴	زید بن خالد الجهنی	۴۴
۲۱۲	سعید بن عفیر (سعید بن کثیر بن عفیر)	۴۵
۸۴	سفیان بن عیینہ	۴۶
۱۱۰	سلیمان بن ہلال قرظی قیس	۴۷
۱۴۴	سلمان بن المغیرہ قیس بصری	۴۸

شماره	مضمون	صفحہ
۴۵،	شریک بن عبداللہ بن ابی نمر.....	۱۲۲
❁،	صالح بن سی (اوگورئی صالح بن حیان).....	۴۵۰
۴۲،	صالح بن حیان بن صالح (اوگورئی صالح بن حیان).....	۴۵۰
❁،	الضحاک بن مخلد (ابو عاصم النبیل).....	۱۲۲
❁،	عبدالرحمن بن محمد بن زیاد (اوگورئی المحاربی).....	۴۴۸
۴۷،	عبدالصمد بن عبدالوارث بن سعید تمیمی تنوری.....	۴۳۸
۴۸،	عبداللہ بن حذافہ سہمی رضی اللہ عنہ	۱۶۰
۴۹،	عبداللہ بن دینار.....	۱۱۲
❁،	عبداللہ بن الزبیر ابوبکر (اوگورئی الحمیدی).....	۸۲
❁،	عبداللہ بن عمرو بن ابی الحجاج (اوگورئی ابو معمر).....	۲۷۲
❁،	عبداللہ بن عون بن ارطبان (اوگورئی ابن عون).....	۱۷۷
۵۰،	عبداللہ بن مثنیٰ بن عبداللہ بن انس بن مالک.....	۴۳۹
❁،	عبداللہ بن وہب مصلی (اوگورئی ابن وہب).....	۲۱۷
❁،	عبداللہ بن یسار (اوگورئی ابن ابی نجیح).....	۲۳۲
۵۱،	عبدالوارث بن سعید.....	۴۳۸
۵۲،	عبدۃ بن عبداللہ بن عبدۃ الخزاعی الصفار.....	۴۳۸
۵۳،	عبیداللہ بن عبداللہ بن ابی ثور.....	۴۰۰
۵۴،	عبیداللہ بن عبداللہ بن عتبہ بن مسعود.....	۱۵۹
۵۵،	عثمان بن ابی شیبہ.....	۲۰۹
۵۶،	عقبہ بن الحارث.....	۳۹۴
۵۷،	عقیل بن خالد بن عقیل.....	۳۵۰
۵۸،	عکرمہ مولیٰ ابن عباس.....	۲۸۳
۵۹،	علی بن عبدالحمید ازدی.....	۱۴۰
❁،	علی بن عبداللہ بن جعفر (اوگورئی ابن المدینی).....	۲۳۴
❁،	علی بن مدینی.....	۲۳۴
۶۰،	عمر بن سعید بن ابی حسین.....	۳۹۲

صفحہ	مضمون	شمیرہ
۳۳۹.....	عمران بن موسیٰ	(۲۱) ⇨
۳۵۷.....	عیسیٰ بن طلحہ بن عبید اللہ	(۲۲) ⇨
۳۷۲.....	فاطمہ بنت المنذر بن الزبیر	(۲۳) ⇨
۵۳.....	فلیح بن سلیمان	(۲۴) ⇨
۳۸۸.....	مآلک بن الحویرث رضی اللہ عنہ	(۲۵) ⇨
۲۴۱.....	مجاہد بن جبر مکی	(۲۶) ⇨
۴۴۹.....	الحارثی (عبدالرحمن بن محمد بن زیاد)	(۲۷) ⇨
۲۰۳.....	محمد بن بشار (اوگورئی بندار)	(۲۸) ⇨
۳۰۲.....	محمد بن حرب الخولانی	(۲۹) ⇨
۱۱۹.....	محمد بن الحسن الواسطی	(۳۰) ⇨
۴۷.....	محمد بن سنان	(۳۱) ⇨
۳۱۹.....	محمد بن العلاء (اوگورئی ابو کریب)	(۳۲) ⇨
۲۵۸.....	محمد بن غریب الزہری	(۳۳) ⇨
۵۳.....	محمد بن فلیح	(۳۴) ⇨
۴۰۸.....	محمد بن کثیر عبدی بصری	(۳۵) ⇨
۱۲۳.....	محمد بن مقاتل مروزی (اوگورئی ابو الحسن)	(۳۶) ⇨
۳۰۲.....	محمد بن الولید (اوگورئی الزبیدی)	(۳۷) ⇨
۲۹۹.....	محمد بن یوسف ہیکندی (اوگورئی ابو احمد)	(۳۸) ⇨
۱۹۸.....	محمد بن یوسف فریابی	(۳۹) ⇨
۳۰۳.....	محمود بن الربیع رضی اللہ عنہ	(۴۰) ⇨
۲۲۴.....	معاویہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ	(۴۱) ⇨
۲۷۲.....	المقعد (اوگورئی معین)	(۴۲) ⇨
۳۲۷.....	المکی بن ابراہیم	(۴۳) ⇨
۲۱۳.....	منصور بن المعتز	(۴۴) ⇨
۳۲۵.....	موسیٰ بن اسماعیل تہودکی	(۴۵) ⇨
۱۲۲.....	النہیل (اوگورئی ابو عاصم)	(۴۶) ⇨

صفحہ	مضمون	شمیرہ

- (۸۰) ۵۴..... ۛ ہلال بن علی
- (۸۱) ۲۰۲..... ۛ یزید بن حمید (اوگورئی ابوالتیاح)
- (۸۱) ۴۱۳..... ۛ یزید مولیٰ بن المنبعت
- (۸۲) ۲۵۸..... ۛ یعقوب بن ابراہیم بن سعد زہری
- (۸۳) ۲۳..... ۛ یوسف بن مآہک
- (۸۴) ۲۲۲..... ۛ یونس بن یزید اہلی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

غرض و مرتب

اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ لَا حَسْبُ ثَنَاءٍ عَلَيْكَ اَدَّتْ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلٰى نَفْسِكَ ۝ اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ كَمَا يَنْبَغِيْ لِحِلَالِ وَجْهِكَ وَعَظِيْمِ سُلْطَانِكَ ۝ اَللّٰهُمَّ مَا اَصْبَحَ بِنَا مِنْ نِّعْمَةٍ اَوْ بَلَغَ مِنْ خَلْقِكَ فَمِنْكَ وَحْدَكَ لَا شَرِيْكَ لَكَ ۝ اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ وَلَكَ الشُّكْرُ ۝ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلٰى سَيِّدِنَا وَشَفِيعِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ نَبِيِّكَ الْاُمِّيِّ وَعَلٰى آلِهِ وَاصْحَابِهِ وَتَابِعِيهِمْ وَمَنْ تَبِعَهُمْ بِاِحْسَانٍ اِلٰى يَوْمِ الدِّيْنِ ۝
 اَمَّا بَعْدُ!

د الله تعالى ډیر زیات کرم او نوازش دې. چه هغه خاص پخپل فضل سره د،، کشف الباری،، د دریم جلد مکمل کولو توفیق راکړو. دا جلد د،، کتاب العلم،، د رومبې نصف په تشریحاتو باندې مشتمل دې. او څلورم جلد به انشاء الله تعالى د،، کتاب العلم،، د آخری نصف په شرح او توضیح باندې مشتمل وی.

په دې جلد کښې هم الحمد لله دهغه ټولو امورو التزام باقاعده ساتلې شوې دې. د کومو اهتمام چه په تیرو شوو جلدونو کښې شوې وو. بلکه د بابونو په مینځ کښې مناسبت، د ابوابو د تراجمو د اغراضو، او مقاصدو توضیح او تراجم د رجالو وغیره کښې د تیرو شوو جلدونو په مقابله کښې دڅه قدرې توسع نه کار اخستلې شوې دې.

،، کشف الباری،، ته چه الله تعالى د عالمانو په حلقه کښې کوم عظیم مقبولیت ورکړې دې دا خاص د الله رب العزت فضل او دهغه مهرباني ده. او بیا د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم هغه علمی مقام او مرتبه ده. د کوم نه چه ټولې علمی حلقې واقف دی. دا کتاب د حضرت صاحب د ټول ژوند د تدریسی تجربو عطر او خلاصه ده. هم دا وجه ده. چه د ملک د هر ګوټ نه د کتاب مقبولیت کېږي. او ورځ تر ورځه نې مطالبه (غوبښتل) زیاتېږي. مونږ دهغه اهل علم حضراتو ډیر زیات شکر گزار یو. کومو عالمانو چه ددې کتاب د تحقیقی انداز تعریف او کړو. او زمونږ حوصله نې اوچته کړله. خاص طور باندې د علم د سمندر عظیم شناور (لامبو وهونکې) او غواص (غوبې وهونکې)، زمونږ محترم استاذ شیخ الاسلام حضرت مولانا محمد تقی عثمانی صاحب دامت برکاتهم، او د میدان علم شهسوار او د سلف د علومو امین حضرت مولانا مفتی نظام الدین صاحب شامزې حفظهم الله تعالى ډیر زیات احسان مند یو. چه هغوی په کشف الباری باندې زبردستي تبصرې اولیکلې. ددې د ترتیب او تدوین او تحقیق او مراجعت تعریف نې اوکړو. او د کتاب افادیت نې ښکاره کړو. ددې نه زمونږ په حوصلو کښې اضافه اوشوه. الله تعالى دې دوی ته جزائې خیر ورکړي او ددوی د عاطفت (او مهرباني) سوري دې زمونږ په سرونو باندې همیشه دپاره قائم او دائم ساتي. او د علم تېرې دې ددوی د علومو نه تر قیامته پورې سیراب ساتي. آمین.

مونږ ته د خپلې علمي کمزورۍ او د تحقیق په میدان کېنې د خپلې ناتجربه کارۍ نه صرف احساس دې. بلکه ددې مکمل اعتراف هم دې. البته توکلاً علی الله د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم په حکم، او د دوی په توجهات او دعاگانو سره مو ددې عظیم خدمت بیرې اوچته کړې ده. ډیره ممکن ده. چه په دې کېنې دڅه قصد نه بغیر غلطی صادر شوي. د اهل علم حضراتو په خدمت کېنې مؤدبانه گزارش دې. چه په کتاب کېنې څه قسمه غلطی باندې نظر پریوځي. نو احقر مرتب دې ددې نه خبر کړي. اوددې نه علاوه د کتاب د ترتیب او تحقیق په سلسله کېنې که د کوم صاحب علم په ذهن کېنې څه تجویز وي. نو مونږ ته دې راولیځي. مونږ به د ټولو عالمانو ډیر احسان مند او شکر گزار یو.

ددې کتاب د پروف ریډنگ او د طباعت د تیاری په سلسله کېنې د محترمو معززینو مولانا حبیب الله زکریا، مولانا سلیم الله زکریا صاحبان (چه دجامعه فاروقیه استاذان دي) او د مولانا شفیع الله صاحب (استاذ دارالعلوم کراچی) زه احسان مند یم. دې حضراتو ته دې الله تعالی جزائي خیر ورکړي. او علمي او عملي ترقی دې ورکړي.

په آخر کېنې د ټولو قارئینو نه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم دپاره د خصوصی دعاگانو درخواست دې. چه الله تعالی دې د حضرت د عاطفت (او مهربانی) سورې زمونږ په سرونو باندې همیشه دپاره قایم او دائم ساتي. او په ملک او بیرون ملکونو کېنې چه د علمی افاداتو کومه سلسله د نصف صدی نه جاری ده. دا دې تر قیامته پورې جاری او قائم ساتي.

او د احقر مرتب او ددې معاونینو دپاره هم خصوصی دعا کوي. چه دا آسان کړي. او زر تر زره د مکمل کولو توفیق راکړي. او پخپل دربار کېنې د قبولیت شرف ورکړي. او زمونږ دپاره. زمونږ استاذانو، مشانخو، موریلار، او متعلقینو دپاره د آخرت ذخیره او ذریعه د نجات جوړه کړي. آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق حفظه الله

استاذ و رفیق شعبه تصنیف جامعه فاروقیه کراچی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کتاب العلم

د وحی، ایمان او علم په مینځ کښې ترتیب او مناسبت: امام بخاری رحمه الله د «کتاب الایمان»، نه د فراغت نه پس «کتاب العلم»، شروع کړې دي. «کتاب العلم»، د مقدم کولو وجه دا ده. چه ایمان په اول واجب کیدو سره سره علی الاطلاق افضل الامور هم دي. چه ایمان د علمی او عملی هر خیر مبداء او د هر کمال منشا ده.

بیا چونکه ایمان د ټولو اعمالو د قبولیت دپاره اساس او بنیاد دي. او ددې په تقاضو باندې هغه وخت پورې عمل نشي کیدی. تر کومه پورې چه علم نه وي. په دې وجه نه دي ددې نه پس «کتاب العلم»، ذکر کړو. ځکه چه د ټولو څیزونو صحت او د هغې حکم، په علم باندې موقوف دي. د علم په ذریعه د صحیح او سقیم فرق معلومیږي. البته د کتاب الوحی د ټولو نه مقدم کولو وجه مونږ وړاندې ذکر کړې ده. (۱) چه سره د ایمان نه د دین د ټولو شرائعو مدار په وحی باندې دي. په دې وجه نه دا د ټولو نه مقدم کړې ده. (۲) والله اعلم.

د علم حقیقت او ددې قسمونه: ددې نه پس پوهه شی: چه په «علم»، کښې اختلاف دي. چه آیا دا بدیهی دي. او که نظری دي؟ د قاضی ابن العریبي او امام فخرالدین رازی رحمهما الله رانې دا ده. چه علم بدیهی دي. د تعریف ضرورت نشته. (۳)

امام الحرمین او ددوی شاگرد امام غزالی رحمهما الله فرماني: چه دا نظری دي. او نظری کیدو سره سره متعسر التحدید دي. نو ددې تعریف او تحدید، تقسیم او مثالونو په ذریعه کیږي. (۴)

حالانکه د متکلمینو یو جماعت وانی. چه علم نظری دي. او ممکن التحدید دي. (۵) په دې وجه ددې ډیر تعریفونه شوی دی. لکه چه

- ① بعضو حضراتو ددې تعریف کړې دي: «صفة توجب لبعلمها تنبيه وأبين البعالي، لا يحتمل التلخيص»
- ② بعضو حضراتو تعریف کړې دي: «هو صفة يتجمل بها المذكور لمن قامت هي به» ددې نه علاوه نور تعریفونه هم شوی دی. (۶)

(۱) کشف الباری (۲۰۷/۱، ۲۰۹) بدء الوحی (۵۵۸/۱) کتاب الایمان)۔

(۲) عمدة القاری (۲/۲) کتاب العلم)۔

(۳) انظر عارضة الأحوذی (۱۱۴/۱۰) فاتحة أبواب العلم والتفسير الكبير للرازی (۲۰۳/۲) المسألة السابعة فی أقوال اناس فی حد العلم تحت قوله تعالى (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...)۔

(۴) عمدة القاری (۲/۲)۔ وإتحاف السادة المتقين (۶۴/۱) کتاب العلم الباب الأول فی فضل الله والتعلم ..)۔

(۵) المصادر السابقة)۔

(۶) ذکر شوو تعریفونو علاوه د نورو تعریفونو دپاره اوگوری (اتحاف السادة المتقين (۶۴/۱) ۶۵)۔

⑤ ملا علی قاری رحمته الله فرمائی: علم یو نور دی. چه دا د مشکوٰۃ نبوت یعنی د محمد صلی الله علیه و آله د افعالو، اقوالو او احوالو نه مقتبس دی. چه دا الله تعالی د مؤمن په زړه کښې اچوی. چه ددې په وجه هغه دپاره پت امور واضح کیږی. او د هدایت لارې ورته کلاوېږی. (۱)

او دوی فرمائی: چه د علم دوه قسمونه دی

① علم وهبی ② علم کسبی. که علم بې د واسطې د بشر نه وی. نو هغه وهبی یا لدنی دی. گنې کسبی دی.

وحی الهام او فراست: بیا د علم وهبی درې قسمونه دی

① وحی ② الهام ③ فراست.

وحی: وحی خو په لغت کښې ،، اشاره بسرعه،، ته وائی. او په اصطلاح کښې هغه کار ته وائی. کوم چه د الله تعالی د طرفه رسولانو باندې نازلولې شی. ددې زیات تفصیل د «بدالوحی»، په مباحثو کښې تیر شوی دی. (۲)

الهام: دا دی. چه الله تعالی د پردې دغیب نه دڅه خیز علم د یوکس په زړه کښې واچوی. په «قُلْ إِنْ رَّبِّي يُغْذِي بِالْحَقِّ» (۳) کښې هم دې طرف ته اشاره ده.

فراست: فراست هم یو قسم علم دی. چه دا په آثار او صور باندې نظر کولو سره حاصلیږی. په قرآن کریم کښې «إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّمُتَوَكِّمِينَ» (۴) راغلې دی. مفسرینو د «مُتَوَكِّمِينَ» تفسیر په «مُتَفَرِّسِينَ»، سره کړې دی. (۵) دغه شان په ترمذی کښې یو روایت دی. «الْكُوْفَرَاءَةُ الْيَوْمِ»

فراست منظر بنور الله (۶)

بیا په فراست او الهام کښې فرق دا دی. چه په دواړو کښې علم حاصلیږی. خو په فراست کښې آثار او صور په ذریعه، او الهام کښې بغیر د واسطې نه حاصلیږی.

او په الهام او وحی کښې فرق دا دی. چه الهام د وحی تابع وی. وحی د الهام تابع نه وی. (۷)

بیا د علم بل تقسیم په اعتبار د معلوماتو دي

① یو علم المعامله ② او دویم علم المکاشفه، په علم المعامله کښې کشف معلومات سره د عمل یعنی د اوامر او نواهی تعمیل مقصود وی. او ددې دوه قسمونه دی.

① یو علم ظاهر ② دویم علم باطن.

علم ظاهر: نه مراد د جوارح د اعمالو علم دی. چه په دې کښې د عباداتو نه علاوه کوم اعمال پوره کولې شی. هغه هم داخل دی. او د علم باطن د زړونو علم مراد دی. نو د عباداتو

(۱) مرآة المفاتیح (۲۶۱۱) کتاب العلم)۔

(۲) کشف الباری (۲۲۱۱، ۲۲۵)۔

(۳) سبا: (۴۸)۔

(۴) قاله جعفر بن حمد، كما فی روح المعای (۷۴۱۱۴) وانظر الجامع الترمذی کتاب التفسیر سورة الحجر

(۵) جامع ترمذی کتاب تفسیر القرآن باب ومن سورة الحجر رقم (۳۱۲۷)۔

(۶) مرآة المفاتیح (۲۶۴۱۱) کتاب العلم)۔

یعنی د مونغ، روژې، زکاة او حج تعلق به علم ظاهر سره وی. او د سپری تواضع، مسکنت، رضا بالقضاء، توکل، صبر، او قناعت وغیره اختیارول، او د کبر، حسد، کینه او عناد، بغض، عجب او غرور، او حب دجاه و مال وغیره نه بچ کیدل، ددې ټولو نه د بچ کیدو تعلق به علم باطن سره وی.

ددې تفصیل نه معلومه شوه. چه جوارح سره متعلق د اعمالو دوه قسمونه دی

① یو هغه کوم چه د عبادت په طور پوره کولې شی

② او دویم هغه کوم چه په طور د عادت پوره کولې شی.

دغه شان زړونو سره د متعلق اعمالو هم دوه قسمونه دی

① یو قسم محمود دي. چه په دې سره متصف او خان بنانسته کول مقصود دی.

② او دویم قسم مذموم دي. چه ددې نه اجتناب کول ضروری دی. (۱)

تر کومه پورې چه د علم المکاشفه تعلق دي. په دې کښې صرف کشف معلومات کیږي. په دې کښې د علم تعلق نه وی. بیا ددې دوه قسمونه دی

① یو کشف تکوین ② کشف تشریع.

کشف تکوین: په دې کښې الله ﷻ د یو مؤمن په زړه کښې داسې نور پیدا کوی. چه په دې سره راروان واقعات او دغه شان تیر شوی واقعات معلومیږي.

کشف تشریع: په دې کښې دا کیږي. چه په زړه کښې د الله ﷻ د صفاتو نه د یو صفت علم تجلی کیږي. او هم دا حقیقی کشف دي. ،، والله سبحانه وتعالی اعلم،، _

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د اصیلی او کریمه په نسخو کښې هم دغه شان دی. یعنی وړاندې د ،، کتاب العلم،، عنوان دي. ددې نه پس ،، بسم الله الرحمن الرحيم،، ده. حالانکه د ابوذر په روایت کښې ،، بسم الله،، مقدم ده. او د ،، کتاب العلم،، عنوان موخر دي. (۲)

۱- بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

امام بخاری رحمه الله دلته دا باب قائم کړې دي. د علم تعریف او ددې اقسام وغیره ئې بیان نکړل. قاضی ابن العربی رحمه الله فرمائی. ددې وجه دا ده. چه د علم تعریف چونکه ډیر واضح دي. په دې وجه د تعریف د ضرورت اونه گنرلې شو. یا په دې وجه (ذکر نکړې شو، چه) د څیزونو د حقائقو سراغ لگول (او لتون کول) ددې کتاب د موضوع نه خارج دي. دا دواړه و جوه بالکل واضح دی. ځکه چه د صحیح بخاری وضع د حقائقو د تحدید او تصویر دپاره نه دي

(۱) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين (۶۳۱۱) قبیل کتاب العلم) _

(۲) فتح الباری (۱۴۰۱) _

شوي. بلکه دا د عربو په قدیم اسلوب باندې مبنی دي. چه کله د یو څیز حقیقت واضح وی نو براه راست د تشویق او ترغیب دپاره د مطلوب فضیلت بیانول شروع کوی. (۱) والله اعلم. تنبیه ددې وضاحت ضروری دي. چه مونږ دعلم تعریف او ددې تقسیم سره متعلق مباحث نیز دې بیان کړی دی. «فارجه الیه ان شئت»

﴿قُلْ لِلّٰهِ الدِّينُ اَمْنًا وَاَمْنًا وَاَلَّذِينَ اٰتَوْا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللّٰهُ يَجْعَلُ لِمَنْ يَشَاءُ رِزْقًا وَّكَثِيْرًا﴾ (المجادله: ۱۱) ﴿وَكُلُّ رَبٍّ ذٰلِيْ عِلْمًا﴾ (طه: ۱۱۴)

د قول «الله» اعراب: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه دا رفع سره ضبط شوي دي. ځکه چه دا خو یا په کتاب باندې معطوف دي. یا د استیناف په وجه مرفوع دي. (۲) علامه عینی رحمته الله دا مجرور گرځولي دي. هغه فرمائی. چه یا خو دا د «کتاب العلم» په «العلم» باندې معطوف دي. که «باب فضل العلم» موجود نه وی. او که دا باب موجود وی. نو بیا د «باب» مضاف الیه یعنی «فضل العلم» باندې معطوف دي. او په هر صورت کښې مضاف الیه باندې د معطوف کیدو په وجه مجرور دي. (۳) علامه عینی رحمته الله په حافظ رحمته الله باندې رد کوی. فرمائی. چه دلته د «قول» مرفوع ونیلو کوم دوه صورتونه بیان کړي شوي دي. په دې کښې یو صورت هم ممکن نه دي. ځکه که دا دلته د استیناف دپاره اومنلې شی. نو یا به استیناف بیاني منل ضروری وی. یا استیناف نحوی. په دې کښې استیناف بیاني ځکه صحیح نه دي. چه دا د سوال په جواب کښې راځي. او دلته هیڅ سوال نشته. او استیناف نحوی ځکه صحیح نه دي. چه په دې صورت کښې به ددې رفع یا د فاعل په وجه وی. یا به د ابتداء په وجه وی. دلته د فاعل جوړېدو دپاره هیڅ فعل موجود نه دي. او د مبتدا جوړولو دپاره به د خبر ضرورت وی. حالانکه د خبر محذوف منلو هیڅ مقام نه دي. نه وجوباً او نه جوازا. (۴) علامه قسطلانی رحمته الله هم د عینی رحمته الله موقف اختیار کړي دي. (۵) خو که غور اوکړي شی. نو معلومه به شی. چه د علامه عینی رحمته الله دا ټول کلام خالص مجادله ده.

که دا استیناف بیاني اوگرځولي شی. نو کلام صحیح کیدي شی. ځکه چه د مؤلف ترجمه دعوه وی. کله چه مؤلف او فرمائیل «باب فضل العلم» نو فوراً سوال پیدا شو. چه ستا ددې دعوي دلیل څه دي؟ مؤلف فرمائی «قول الله تعالى...» او که دا استیناف نحوی اومنلې شی. نو هم صحیح دي. ځکه که دا د فاعلیت په وجه مرفوع

(۱) فتح الباری (۱/۱۴۰، ۱۴۱)۔

(۲) فتح الباری (۱/۱۴۱)۔

(۳) عمدة القاری (۴/۲)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) إرشاد الساری (۱۵۳/۱)۔

دې نو فعل به دلته ،، بدل ،، محذوف وی «أَمَّا يَدْعُو عَلَيْهِ قَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى...» او که دا د ابتداء په وجه مرفوع او منطقی شی نو محذوف خبر به ،، فیه ،، وی «أَمَّا يَدْعُو عَلَيْهِ قَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى...» دلته هم د محذوف قرینه دا ده. چه دا خبره ښکاره ده. چه آیت د علم د فضیلت دلیل دی. او دلیل پخپل مدلول باندې دال او ددې دپاره مبین وی. نو کله چه دلته کښې «قَوْلَ اللَّهِ...» فاعل جوړ کړې شی. نو د ،، بدل ،، فعل به محذوف وی. او که دا مبتدا جوړ کړې شی نو «قَوْلَ اللَّهِ...» به خبر مقدم جوړولې شی. کوم چه محذوف دې. (۱) والله اعلم.

د مذکوره آیتونو نه د ترجمې اثبات: امام بخاری رحمه الله دلته د خپلې ترجمې د اثبات دپاره دوه آیتونه ذکر کړی دی

① رومې آیت «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» پوره آیت داسې دي. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ» وَاذْقِلَ الشُّرُوفَ فَاشْرَوْا يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» (۲) ددې آیت نه د علم فضیلت په دې طریقه ثابت دي. چه په دې کښې رفع د درجاتو وړاندې عامو مسلمانانو دپاره ثابت کړې شوې ده. چه په دې کښې عالمان هم داخل دي. بیا ددې تعمیم نه پس ئې د علم خاوندان خصوصیت سره ذکر کړی دی. چه دا ددوی د فضیلت او مقام او مرتبې دلیل دي. دغه شان دلته د درجاتو د اوچتیدو اثبات چونکه د ایمان او د علم خاوندانو دپاره ثابت کړې شوی دی. او دا خبره معلومه ده. چه اهل ایمان ته په غیر اهل ایمان باندې، او اهل علم ته په غیر اهل علم باندې فضیلت حاصل دي.

② دویم آیت «رَبِّ زُيْنِي عِلْمًا» (۳) ددې نه د فضیلت اثبات یا خو په دې طریقه دي. چه په دې کښې الله تعالی په علم کښې زیاتوالی طلب کولو حکم ورکړې دي. ښکاره ده چه الله تعالی نه به د یو څیز د زیاتوالی طلب هغه وخت کولې شی. کله چه په دې کښې څه فضیلت وی. بیا دلته دا خبره هم قابل دغور ده. چه په دې آیت کښې الله تعالی خپل هغه پیغمبر ته د علم د زیاتوالی حکم ورکوی. چاته چه الله رب العزت هر قسمة کمالات ورکړی وو. او چاته ئې چه د اولین او آخرین علم ورکړې وو. ددې باوجود هغوی ته د نفس علم طلب کولو امر نه کوی. بلکه په علم کښې د زیاتوالی امر ورکوی. والله اعلم.

د علم نه مراد دلته علم دین دی. دلته د علم نه علم دین مراد دي. د کوم د تعلیم دپاره چه جبرئیل امین راغلي وو. او ددې علم دین طلب په هر سړی او ښځه باندې فرض دي. (۴) ددې تفصیل دا دي. چه داسې ټول امور د کومو ادا کول چه انسان باندې فرض گرځولی

(۱) حاشیة السندی می صحیح البخاری (۳۹۱۱)۔

(۲) المجادلة: (۱۱)۔

(۳) طه: (۱۱۴)۔

(۴) فتح الباری (۱۴۱۱)۔

شوی دی. د هغې علم حاصلول هم فرض دې خو د واجب امورو علم حاصلول واجب دې. او د مسنون او مندوب امورو علم حاصلول مسنون او مستحب دې. او د قرآن او سنت د ټولو علومو حاصلول، او په دې کښې کمال پیدا کول فرض کفایه دې. فرض عین نه دې. نن صبا چه په سکولونو او کالجونو کښې کوم دنیوی علوم ښودلې کیږي. هغه مطلوب علم نه دې. یعنی دې ته به فرض عین نه وئیلې کیږي. بعض په دې کښې د فرض کفایه په درجه کښې راځي. که دا د مخلوق د فائدو دپاره ضروری وی. او د شریعت په خلاف امورو باندې مشتمل نه وی. یا به دې ته صرف د جواز درجه ورکولې شی. خو کوم علوم چه په داسې امورو باندې مشتمل دی. د کومو چه په شریعت کښې دسره گنجائش نشته. نو دهغې حاصلول به ناجائز وی. ددې نه د زیات تفصیل دا موقعه نه ده.

په قرآن کریم کښې د الله تعالی ارشاد دې. ﴿فَاعْرِضْ عَنْ تَوَلّٰی عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ﴾ (۱) او په حدیث شریف کښې دی. ﴿ان من العلم جهلاً﴾ (۲) رشتیا دی چه

۶~ علمی که راجح نمی آید جهالت است

مؤلف رحمته الله علیه د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟ دلته په دې خبره پوهیدل پکار دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه ددې باب لاندې صرف دوه آیتونه ذکر کړي دی. هیڅ مسند حدیث ئې نه دې ذکر کړې. دا هغه رومې باب دې. کوم ځانې چه امام بخاری رحمته الله علیه صرف ترجمه ذکر کړې ده. او هیڅ یو مسند حدیث ئې نه دې راوړلې.

علامه کرمانی رحمته الله علیه د بعض اهل شام نه نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې تراجم د ابوابو قائم کړی وو. بیا ئې تدریجاً دهغه بابونو لاندې د احادیثو ذکر کول شروع کړی وو. نو ددې لاندې هغوی هیڅ یو حدیث ذکر نکړې شو. یا خو ددې وجه دا راپېښه شوه. چه د هغوی د شرط مطابق یو حدیث هم نه وو. یا ئې په بله څه وجه حدیث ذکر نکړې شو. (۳)

دوی د بعضو اهل عراق نه نقل کړی دی. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه قائم کړې ده. او قصداً عمداً ئې حدیث ذکر نکړو. ددې ښودلو دپاره چه په دې باب کښې ددوی په نیز هیڅ څیز ثابت نه دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمانی. چه هرکله د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا بیانول وی. چه په دې باب کښې هیڅ یو څیز ددوی د شرط مطابق نه دې. نو په داسې موقع باندې دوی ترجمه قائموی. او یو آیت یا اثر هم نه ذکر کوی. او کله چه آیت یا اثر ذکر کوی. نو ددې مطلب د آیت په تفسیر کښې وارد روایاتو او آثارو طرف ته اشاره وی. اگرچه دا دهغوی د شرط مطابق نه

(۱) النجم: ۲۹، ۳۰.

(۲) الحدیث بتمامه إن من العلم جهلاً وإن من العلم سحراً وإن من البیان سحراً وإن من القول عیالاً أخرجه أبو داود فی سننه فی کتاب الأدب باب ما جاء فی الشعر رقم ۵۰، ۱۲) عن بریدة بن الحصبیب رضی الله عنه مرفوعاً.

(۳) شرح الکرمانی (۲، ۳).

(۴) شرح الکرمانی (۲، ۳).

وی. دغه شان د اثر راوړلو نه دې خبرې طرف ته اشاره مقصود وی. چه ددې نه د مرفوع روایت تقویت کیږی. اگرچه د قوت حاصلیدو باوجود هغه ددوی د شرط موافق نه وی. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله ذکر شوو احتمالاتو نقل کولو نه علاوه یو احتمال دا هم ذکر کړې دي. چه امام بخاری رحمته الله د ترجمې لاندې کوم دوه آیتونه ذکر کړی دی. په دې باندې نې اکتفاء کړې ده. (۲)

د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دي. حضرت گنگوهی رحمته الله فرمائی. چه د ترجمه الباب اثبات په راروان باب کښې راتلونکی روایت سره کیږی. په هغې کښې دی. «اذا وجد الاموالی فهداه فانظر الساعة» ددې روایت نه د علم فضیلت په دې طریقې ثابتیږی. چه په دې حدیث کښې ښودلی شوی دی. چه کله کار نا اهلو خلقو ته اوسپارلې شی. نو قیامت به نیزدې راشی. گویا د عالم نظام به باقی پاتې نشی. ددې نه معلومه شوه. چه د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ (پروت) دي. (۳) چونکه نا اهل کیدل د علم د فقدان په نتیجه کښې ښکاره کیږی. او یا د علم په تقاضا باندې د عمل نه کولو په صورت کښې ښکاره کیږی.
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله چه دلته کوم مسند حدیث ذکر نکړو. ددې دوه وجې دي

① یو داچه د علم فضیلت چونکه د ډیرو جهاتو نه ثابت دي. که دلته نې څه خاص حدیث ذکر کړې وي. نو کیدې شوه. چه یو کس دا گنړلې وي. چه د علم بس صرف هم دا یو فضیلت دي. په دې وجه مصنف رحمته الله څه خاص روایت ذکر نکړو

② او دویمه وجه دا ده. چه روستو یو روایت راروان دي. چه د هغې نه ترجمه ثابتیږی. او هغه د راروان باب روایت دي. (۴)

د حضرت شیخ الهند رحمته الله عجیبه تحقیق: د مجردو تراجمو (چه حدیث پکښې ذکر نه وی) په سلسله کښې حضرت شیخ الهند رحمته الله یوه قاعده بیان کړې ده. د هغې خلاصه دا ده. چه په بخاری شریف کښې تقریباً د سلو نه زیات مقامات داسې دي. چه هلته کښې صرف ترجمه الباب مذکور دي. خو د هغې لاندې هیڅ یو مسند حدیث نشته. دغه تراجم په مجردو تراجمو سره تعبیر کولې شی. ځکه چه دا مجرد تراجم دي. چه مسند حدیث پکښې ذکر نه وی. بیا ددې دوه قسمونه دي.

① بعضې تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاری رحمته الله ترجمه قائم کړې ده. او دهغې لاندې نې مسند حدیث نه دي ذکر کړې. البته آیت، یا معلق حدیث، یا څه اثر نې ذکر کړې دي. داسې تراجم تقریباً دوه اتیا (۸۲) دي دي ته. تراجم محرده غیر محضه. وائی.

(۱) فتح الباری (۱۴۱۱).

(۲) المصدر السابق.

(۳) لامع الدراری (۵۱۲، ۳).

(۴) تعليقات لامع الدراری (۴۱۲).

⑤ بعضې تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاري رحمه الله آيت نه ترجمه جوړه کړې ده. د هغې لاندې نې نه څه مسند حديث ذکر کړې دي. او نه نې څه معلق حديث، يا څه اثر ذکر کړې دي. د داسې تراجمو تعداد تقريباً څوارلس دي. دې ته، تراجم مجردة محضه صوريه، ونيلې شي. د صوريه ونيلو وجه دا ده. چه دا تراجم صورتاً د دليل نه خالي دي. ګڼې په حقيقت کښې د دليل نه خالي نه دي. ځکه چه د مصنف رحمه الله کومه دعوه ده. هغه ددې دليل دي. ګويا دا داسې شوه. لکه چه ونيلې شي. «دعوى دليلها معها».

⑥ بعضې تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاري رحمه الله د خپل قول نه ترجمه جوړه کړې ده. د آيت نه نې نه ده جوړه کړې. او بيا نې ددې لاندې د آيت، مسند يا معلق حديث يا اثر وغيره نه هيڅ نه دي ذکر کړي. داسې تراجم تقريباً نهه دي. د هغې نوم، تراجم مجردة حقيقيه، دي. په دې کښې رومينو دواړو قسمونو ته د هيڅ دليل ضرورت نشته. ځکه چه قسم اول سره د آيت يا معلق حديث يا اثر په صورت کښې دليل موجود دي. او په دويم قسم کښې دعوه او دليل يو دي. بس صرف دومره فرق دي. چه په قسم اول کښې د دعوي نه پس دليل دي. او په دويم قسم کښې د دعوي سره دليل دي.

البته دلته دومره سوال ضرور پيدا کيږي. چه مؤلف د خپل عام طرز خلاف ولې اوکړل؟ ددوي عادت خو دا دي. چه هغوي د ترجمې راوړلو نه پس مسند حديث راوړلې وې. اوس کيدې شي چه ددې وجه دا ده. چه مؤلف ته هيڅ حديث ددوي د شرط مطابق ملاو نشو. يا دا اووښلې شي. چه مؤلف وړاندې يا روستو يو حديث داسې ذکر کړې دي. چه د هغې نه دا ترجمه ثابتيږي. مؤلف د تکرار نه د بچ کيدو په وجه، يا د طالبانو د تشحيز اذهان (ذهن تيزولو) په غرض سره مسند حديث ددې ترجمې سره ذکر نکړو.

ترکومه پورې چه د دريم قسم تعلق دي. نو ددې متعلق عرض دي. چه نيزدې نيزدې يو روايت داسې ضرور وي. چه ددې نه دا ترجمه راوځي. سوا د دوو دريو تراجمو نه، چه هلته نيزدې هيڅ روايت نشته. خو هغه بالکل بې دليله نه دي. بلکه لږ لږې وړاندې يا روستو به يو روايت داسې ضرور ملاويږي چه د هغې نه به دا ترجمه ثابتيږي. ()

نو اوس به مونږ دا وايو. چه دا ترجمه د مجردو تراجمو د قسم اول څنې دي. يعنې دا، ترجمه مجردة غير محضه، ده. او د ترجمې دليلونه هغه دواړه آيتونه دي. کوم چه ددې لاندې ذکر کړې شوي دي.

پاتې شوه دا خبره چه مؤلف مسند حديث ولې ذکر نکړو؟ ددې منشاء خودا ده. چه دوي ته هيڅ يو حديث د شرط مطابق ملاو نشو. يا دا اووښلې شي. چه نيزدې د يو روايت نه ددوي

مدعا ثابتيږي. او دغه روايت د راتلونکي باب لاندې راروان دي، «کاسبق بيانه»، او حضرت شيخ الهند رحمه الله فرماني. په دې باب کښې نې مسند حديث بيان نکړو. دوه آيتونه کوم چه ترجمې سره ذکر دي و د ترجمې د اثبات دپاره هر يو آيت کافي دي. په هغې نې

اکتفاء او کړله. د دې نه علاوه په کتاب العلم کېنې ځانې په ځانې مسنده احادیث چه په فضیلت د علم باندې دلالت کوی. کثرت سره موجود دی.

فائده یاد ساتی: چه هسې خو په فضیلت د علم کېنې ډیر حدیثونه دی. په هغې کېنې د ټولو نه زیات واضح روایت د حضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث «ومن سلك طريقاً يلتمس فيه علماً سهل الله له به طريقاً إلى الجنة.....» چه د دې تخریج امام مسلم رحمته الله کړې دي. (۱) چونکه د دې په سند کېنې لږ کلام دي. او دا د امام بخاری رحمته الله د شرط موافق نه وو. په دې وجه دوی دا حدیث نقل نکړو. تفصیل به انشاء الله په «باب العلم قبل القول والعمل» کېنې راشی.

د، تکرار فی الترجمة، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود: دلته په دې خبره هم پوهیدل پکار دی. چه امام بخاری رحمته الله بعینه هم دا ترجمه وروستو د «باب رفع العلم و ظهور الجهل» نه پس هم قائم کړې ده. سوال دا دي. چه دا تکرار د کوم غرض دپاره دي؟ علامه عینی رحمته الله فرمائی: چه په صحیح نسخو کېنې دلته د، کتاب العلم، نه پس د، باب فضل العلم، د سره وجود نشته. بلکه براه راست، «وقول الله تعالى...»، دي. او که د نورو نسخو مطابق اومنلې شی. چه دلته د، باب فضل العلم، ترجمه موجود ده. نو تفریق به په دې طریقه کولې شی. چه دلته د علماو فضیلت بیانول مقصود دي. او وروستو په راتلونکې باب کېنې د علم فضیلت بیانول مقصود دي. نو تکرار لازم نشو. (۲)

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی: چه په دواړو بابونو کېنې تکرار نشته. ځکه چه لته د، فضل العلم، نه فضیلت د علم مراد دي. او په راتلونکې باب کېنې د، فضل، په معنی د، فضله، یعنی زائد دي. گویا امام بخاری رحمته الله دا فرمائیل غواړی. چه که علم زائد وی. نو په هغې څه او کړې شی. دوی چه هلته کېنې کوم روایت پیش کړې دي. یعنی «وینا ادا لکم اوتیت بقدیم لېن، فشهت حق لای لأری الرئی یخرجه من أظفاری، ثم أعطیت فضل مبرهن الخطاب، قلوا: فما أولته یا رسول الله؟ قال: العلم» د دې نه معلومه شوه. چه بل ته ورکول جائز دی. (۳)

او د علم زائد کیدو مختلف صورتونه دی.

① یو دا چه سرې د خپل ضرورت نه زیاتې مسئلې زده کړی. مثلاً یو ګود سرې دي. هغه پخپله د جهاد قابل نه دي. خو د جهاد مسئلې زده کړی. چه نورو خلقو ته نې اوښائی. (۴)

② دویم صورت دا دي. چه د یو استاذ نه خپل مقصود حاصل شوې وی. نو دهغه وخت فارغ

(۱) صحیح مسلم (۳۴۵/۲) کتاب الذکر والعداء والتوبة والاستغفار باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذکر -

(۲) عمدة القاری (۳۱۲) و (۸۵۱۲) -

(۳) شرح الکرماني (۳۱۲) -

(۴) الأبواب والتراجم از شیخ الهند قدس الله سره (ص. ۵۰) -

کړې شی. چه نور خلق دده نه علم حاصل کړی
 ⑤ دریم صورت دا دی. چه سړی سره د ضرورت نه زیات کتابونه دی. نو هغه دا بل کس ته ورکړی. (۱)

علامه کرمانی دلته دا بیان کړی دی. (۲) خو کله چه هغه په دویم مقام باندې اورسیدو. نو هلته هغوی د ،، فضل ،، نه فضیلت مراد واخستلو. او ددې تقریر نې شروع کړو. (۳)
 حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړې ده. چه دلته د ،، فضل ،، نه مراد فضیلت مراد وې. حالانکه هلته د ،، فضل ،، نه ،، فضله ،، یعنی زیادت مراد دی. (۴) والله اعلم بالصواب.
 ددې پوره تقریر نه د ترجمه الباب مقصد هم واضح شوې دی.

۲- بَابُ مَنْ سَأَلَ عِلْمًا وَهُوَ مُشْتَغَلٌ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّائِلَ

ددې باب ماقبل باب سره مناسبت: ماقبل کښې دعلم فضیلت بیان شوې دی. او د اهل علم دپاره ددې علم په وجه د ډیرو درجو وعده ده. په دې وجه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته هم په علم کښې د زیادت طلب کولو حکم ورکولې شی. نو مونږ ته هم پکار دی. چه مونږ دعلم زیادت طلب کړو. او په علم حاصلولو کښې د زړه د اخلاصه عمل شروع کړو. اوس امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی. چه په علم کښې د زیادت طلب کولو طریقه دا ده. چه د اهل علم نه سوال اوکړې شی. ددې نه به په علم کښې اضافه کیږي. ددې سره سره امام بخاری رحمته الله علیه د سوال په باره کښې یوڅو آداب بیانوي. چه دا د معلمینو دپاره هم دی. او متعلمینو دپاره هم دی. والله اعلم.
 علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه په تیرشوی باب کښې د عالمانو د فضیلت ذکر دی. او په دې باب کښې د مسئولینو عالمانو حال مذکور دی. چه دهغوی نه د مسئلو معلومات کولې شی. گویا دا ئې ښودلې ده. چه د مشکلو مسئلو د هغه عالمانو او فضلاء عاملینو نه تپوس کولې شی. کوم چه په ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ﴾ کښې داخل دی. دا توجیه په دې صورت کښې ده. چه مونږ دلته ،، باب فضل العلم ،، موجود اومنو،، کپاهوږي بعض النسخ،،

اوکه دلته ،، باب فضل العلم ،، موجود نه وی. نو د مذکوره باب نه به د کتاب العلم شروع کولو نکته دا وی. چه دلته چونکه دا ونیلی شوی دی. چه ،، العلم سؤال و جواب ،، دغه شان ونیلی شوی دی. ،، السؤال لصف العلم ،، ددې نه د علم په طلب کښې د سوال او جواب اهمیت

(۱) حاشية السندی علی صحيح البخاری (۴۹۱۱)۔

(۲) شرح الکرمانی (۳۱۲)۔

(۳) شرح الکرمانی (۶۳۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۸۰۱۱)۔

معلوم شو په دې وجه ددې باب نه ، کتاب العلم ، شروع کړي شوې دې. (۱) والله اعلم.
د ترجمه الباب مقصد دلته د ترجمه الباب نه د امام بخاری رحمه الله د غرض په سلسله کښې
خلور اغراض مشهور دی.

① د عامو شارحینو راتې دا ده. چه امام بخاری رحمه الله دا فرمانیل غواړی. چه د سوال کونکي
جواب فوراً ورکول ضروری نه دی. (۲) لکه چه امام ابن حبان رحمه الله په دې حدیث باندې ترجمه
منعقد کړې ده. «ذکر الخیر الدال علی إجابة المسئول من العلم من إجابة السائل علی الفور» خو
ددې لحاظ ضروری دې. چه دا هغه وخت دې. کله چه سوال فوری مطلوب نه وی. گنی فوراً
جواب ورکول ضروری دې. که جواب ورنکړې شو. نو وخت به تیر شی. مثلاً یو کس د رمی
کولو دپاره روان دې. او د رمی په باره کښې د مسئلې تپوس کوی. نو فوراً جواب ورکول
پکار دی. گنی ددې وخت به تیر شی

د صحیح مسلم او نسائی په یو روایت کښې دی. «قَالَ أَبُو رُقَيْصَةَ أَتَيْتُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ وَهُوَ يَخْطُبُ قَالَ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ رَجُلٌ غَرِيبٌ جَاءَ يَسْأَلُ عَنْ دِينِهِ لَا يَدْرِي مَا دِينُهُ قَالَ فَأَتَيْتُ عَلَى
رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَرَكَ خُطْبَتَهُ حَتَّى أَتَى إِلَى قُلُوبِ بَكْرَةَ حَسِبْتُ قَوَاتِهِ حَتِيدًا قَالَ فَقَعَدَ عَلَيْهِ
رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَجَعَلَ يُعَلِّمُنِي مِمَّا عَلَّمَهُ اللَّهُ ثُمَّ لَمَّا خُطِبَتْهُ فَأَتَمَّ آخِرَهَا» (اللفظ لمسلم).

② حضرت شاه ولی الله رحمه الله دخپل شیخ ابوطاهر مدنی رحمه الله نه نقل کوی. چه د امام بخاری
رحمه الله مقصد ددې باب نه دا ښودل دی. چه که د سائل د سوال فوراً جواب ورنکړې شی. بلکه
عالم پخپل کار کښې مصروف پاتې شی. نو دا په کتمان د علم کښې داخل نه دې. په کوم چه
وعید وارد شوې دې. «من سئل عن علم فكتمه الجبه الله بهلجام من داريوم القيامة» (اللفظ لأبي
داؤد)، بلکه کتمان د علم خو دا دې. چه مطلقاً جواب ورنکړی. یا ورکړی. خو د وخت تیریدو
نه پس نې ورکړی. (۳)

③ دریم غرض دا دې. چه امام بخاری رحمه الله عالم ته ادب ښودلې دې. او دا نې خودلې ده. که د
مشغولیدو په وخت دده نه سوال اوکړې شی. نو سائل ته د زورنې او ملامته کولو ضرورت

۱- عمدة القاری (۴۱۲) -

۲- لامع الدراری (۶۱۲) الأبواب والترم از شیخ الهند رحمه الله (ص ۴۳) -

۳- الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۲۶۸۱۱) کتاب علم رقم الحديث (۱۰۴) -

۴- صحيح مسلم (۲۸۷۱۱) کتاب الجمعة فصل فی إجابة الخطيب لمن سأله عن شيء من الدين أو غيره وسنن
النسائي (۳۰۲۱۲) خاتمة كتاب الزينة باب الجلوس على الكرسي) -

۵- أخرجه أبوداد في سننه في كتاب العلم باب كراهية منع العلم رقم ۳۶۵۸ والترمذی في جامعه في
كتاب العلم باب ما جاء في كتمان العلم رقم ۲۶۴۹ وابن ماجه في سننه في المقدمة باب من سئل عن علم
فكتمه رقم ۲۶۱، ۲۶۶ من حديث أبي هريرة (هـ) -

۶- شرح تراجم أبواب البخاری للشاه ولی الله رحمه الله -

نشته بلکه خپل کار دې پوره کړی. ددې نه پس دې د سائل د سوال جواب ورکړی. لکه څنگه چې نبي کریم ﷺ کړی دی.

خو دلته به هم هغه قید ملحوظ وی. کوم چه د رومبي غرض لاندې بیان کړې شوې دې. يعنی که د سوال جواب فوراً مطلوب نه وی. نو په دې صورت کښې سائل نه په دې وخت کښې اعراض کولې شي. گڼی فوراً جواب ورکول پکار دی. (۱)

⑤ خلورم غرض دا دې چه امام بخاری رحمه الله طالب علم ته ادب ښودلې دې. متعلم ته نې تعليم ورکړې دې چه که استاذ مصروف وی. نو فوراً سوال کول پکار نه دی. بلکه ددوی د فارغ کیدو انتظار کول پکار دی. کله چه دوی فارغ شي. نو بیا دې سوال اوکړې شي. دلته به هم دهغه قید لحاظ ساتلې کېږي. چه سوال اهم، ضروري او فوري مطلوب نه وی. که داسې وی نو فوراً د سوال کولو اجازت دې. (۲)

حديث باب

۴- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَيْحٌ وَحَدَّثَنِي إِبرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُلَيْحٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ حَدَّثَنِي هِلَالُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۳) قَالَ يَتِمُّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَجْلِسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أُعْرَابِيٌّ فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَمَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَهُ مَا قَالَ فَكَبَّرَهُ مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَسْمَعْ حَتَّى إِذَا قَضَى حَدِيثَهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّاهِلُ عَنْ السَّاعَةِ قَالَ مَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ كَيْفَ إِضَاعَتُهَا قَالَ إِذَا وَثِدَ الْأَمْرُ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ))

رجال الحديث

① محمد بن سنان رحمه الله: دا ابوبکر محمد بن سنان (هکس السین المهملة وتخفيف النون الأولى)

(۱) عوقی (يفتح العين المهملة ويحذف الهمزة مفتوحة ثقاف) (م) باهلی بصری دې عوقه د ازد قبیلې یوه څانگه ده. په دې خاندان کښې د راتلو په وجه،، عوقی،، وئیلې شي. (۲)

(۱) فتح الباری (۱۴۲۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه الحديث أخرجه البخاري في كتاب الرقاق أيضاً باب رفع الأمانة (۶۴۹۶) ولم يخرجها أحد من أصحاب أصول الستة سوى البخاري رحمه الله انظر تحفة الأشراف (۲۷۷/۱۰) وعمدة القاري (۵/۲)

(۴) المغني (ص. ۴۱)۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) تهذيب الكمال (۳۲۰/۲۵)۔

دوی ابراهیم بن طهمان، جریر بن حازم، سلیم بن حیان، فلیح بن سلیمان، نافع بن عمر جمحی او هیشم بن بشیر رضی الله عنہم و غیره نه روایت د حدیث کوی. ددوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداؤد، ابو مسلم ابراهیم بن عبدالله کجی، ابو قلابه عبدالملک بن محمد الرقاشی، ابو حاتم محمد بن ادريس رازی، محمد بن الاشعث السجستانی او محمد بن یحی ذهلی رضی الله عنہم و غیره دی. (۱)

امام ابو حاتم رضی الله عنہ فرمائی، «صدوق»، (۲)

امام یحی بن معین رضی الله عنہ فرمائی، «ثقة»، (۳)

ابن قانع رضی الله عنہ فرمائی، «کان صالحاً»، (۴)

امام دار قطنی رضی الله عنہ فرمائی، «ثقة حجة»، (۵)

مسلم رضی الله عنہ فرمائی، «ثقة»، (۶)

حافظ ابن حجر رضی الله عنہ فرمائی، «ثقة ثبت»، (۷)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په ، کتاب الثقات ، کښې ذکر کړې دي. (۸)

په ۲۲۳ هـ کښې ددوی وفات شوې دي. (۹)

⑤ فلیح: دا فلیح (هالتصفین بن سلیمان بن ابی المغیره بن حنین خزاعی، اسلمی مدنی دي. ابو یحی ددوی کنیت دي. ددوی د نیکه ابوالمغیره نوم رافع یا نافع دي. پخپله ددوی نوم عبدالملک دي. او فلیح ددوی لقب دي. لقب په نوم باندې داسې غالب شو. چه په نوم سره دوی د سره پیژندلې کیږي هم نه. (۱۰)

دوی د ربیعہ بن ابی عبدالرحمن، سعید بن حارث انصاری، ابو حازم سلمه بن دینار مدنی، سهیل بن ابی صالح، عبدالرحمن بن القاسم بن ابی بکر الصدیق، عثمان بن

(۱) د شیوخ اوتلامذه د تفصیل دپاره اوگوری (تهذیب الکمال (۳۲۱/۲۵. ۲۲۳) وسیر أعلام النبلاء (۳۸۵. ۳۸۵/۱۰) _

(۲) تهذیب الکمال (۳۲۲/۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۸۶/۱۰) الکاشف للذهبی (۱۷۶/۲) رقم (۴۸۹۰) _

(۳) تهذیب التهذیب (۲۰۶/۹) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تقریب التهذیب (۴۸۲) رقم (۵۹۳۵) _

(۸) الثقات لابن حبان (۷۹/۹) _

(۹) خلاصة الخرزجی (ص. ۳۳۹) و غیرها من المراجع المذكورة -

(۱۰) تهذیب الکمال (۳۱۷/۲۳. ۳۱۸) وسیر أعلام النبلاء (۳۵۱/۷. ۳۵۲) -

ددوی نه علم حدیث حاصلونکو کڻي زياد بن سعد، زيد بن ابی انيسه جزري، سريج بن النعمان، سعيد بن منصور، عبدالله بن المبارك، محمد بن سنان عوفي، ددوی خوئي محمد بن فليح، ابوداؤد طيالسي، ابوالربيع الزهراني او ابو عامر العقدي ^{رحمهم الله} وغيره دي. ()
اکثرو انھ د رجالو ددوی تضعيف کړې دي. لکه چه امام يحيي بن معين ^{رحمهم الله} فرماني
ضعيف، ()

دغه شان عباس د وري ۱۱۱۱ هـ د ابن معین ۱۱۱۱ هـ نه نقل کړی دی «لیس بقوی، ولا یحتج بهدیشه، وهو دون الدروردی، والدروردی أثبت منه» (۲)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی،، "لیس بقوی"،، (۲)

امام ابو داؤد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، لا یحتج بفلیح،، (۸)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی،، لیس بالقوی،،(۱) او امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی،، ضعیف،،(۲)

حاکم ابو احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، لیس ہالبتین عندهم (۸)

امام علي بن المديني رحمته الله فرمائی: «كان فليح وأخوة عبد الحميد ضعيفين» (۱)

البتہ د امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ نہ ددوی پہ بارہ کنبی توثیق منقول دے. ہغہ ددوی پہ بارہ کنبی پخپل کتاب الضعفاء کنبی فرمائی.،،ثقة،،(خود دوی پہ بارہ کنبی،،لاہلہس بہ،، ہم منقول دی. (دغہ شان دوی فرمائی. «سہیل بن ابی صالح عیمر من فلیح بن سلیمان» x) "حالانکہ سہیل

۱) د شیوخ اوتلامذہ د تفصیل دپاره اووری پورتنی حوالی اوتہذیب التہذیب (۳۰۳۸) وتذکرۃ الحفاظ (۲۲۳۱۱)

(تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي عن أبي زكريا يحيى بن معين في تجريح الرواة وتعديله (ص. ١٩٠) رقم ٦٩٥)
(تهذيب الكمال (٣٢٠/٢٣) -

١) المصدر السابق) _

(١) ميزان الاعتدال (٣/٣٦٦) -

(١) كتاب الضعفاء والمتروكين للنسائي (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعفاء الصغير للبخاري (٤٠١) -

٦) تهذيب التهذيب (٣٠٤٨) -

(١) المصدر السابق) _

(١) المصدر السابق -

(تعليقات الكاشف (١٢٥/٢) رقم ٤٤٩٦) -

١٢٥١٢) وميزان الاعتدال (٣٦٦١٣) -

(١) تعليقات الكاشف (١٢٥/٢) -

بن ابی صالح د جرح او تعدیل امامانو په نیز زیات مضبوط راوی نه دي. (۱) نو د امام دارقطنی رحمته الله دوی لره د... ثقه... گرځولو مقصد هم د... لا باس به... درجه ثابتول دي. (۲) ددوی په حالاتو باندې مجموعی طور باندې نظر اچولو سره چه کومه خبره ثابتیږي هغه دا ده چه دا نه صرف د شیخینو بلکه د اصول سته راوی دي امام بخاری او امام مسلم رحمهما الله ددوی په احادیثو باندې اعتماد کړې دي. (۳) بیا په قول د حافظ ابن حجر رحمته الله ددوی کوم روایات چه په بخاری شریف کښې دي په هغې کښې د اکثر و تعلق... مناقب... او... رفاق... سره دي بیا امام بخاری رحمته الله په دوی باندې هغه اعتماد هم نه دي کړې کوم اعتماد نې چه په امام مالک او ابن عیینه رحمهما الله او ددوی پشان نورو حضراتو باندې کړې دي. (۴) هم دا وجه ده چه حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی په حالاتو باندې تفصیل سره تبصره کړې ده هغه لیکي: «و فلیح احادیث صالحة یرویهما، یروی عن نافع عن ابن عمر نسخة، ویروی عن هلال بن علی عن عبد الرحمن بن أبی عمرة، عن أبی هريرة أحادیث، ویروی عن سائر الشيوخ من أهل المدينة، مثل أبی النضر وغيره أحادیث مستقيمة وغرائب، وقد اعتمدت البخاری فی صحیحه، وروی عنه الكثير، وقد روى عنه زيد بن أبی أنيسة، وهو عندی لا بأس به» (۵)

دغه شان حافظ ذهبی رحمته الله ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل د امامانو کلام نقل کولو نه پس لیکي: «و حدیثه فی رتبة الحسن» (۶) خلاصه دا چه فلیح بن سلیمان د عامو محدثینو په نیز قابل د احتجاج نه دي البته امام بخاری رحمته الله چونکه د حدیث د صحت په سلسله کښې د حد نه د زیات تحری (احتیاط) نه کار اخلي په دي وجه امید هم دا دي چه ددوی کوم روایات په صحیح بخاری کښې دي هغه بې اصل نه دي.

په ۱۲۸ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۷)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة، تنبيه فلیح بن مسلم د بخاری او مسلم د راویانو خنې دي ددې باوجود محدثینو او د رجال امامانو دوی لره مطلق قبول نکړو بلکه د امام بخاری رحمته الله نه وړاندې تیرشوی محدثین او دغه شان ددوی نه پس راتلونکی علماء محدثین په دوی باندې ښه ډیر کلام کړې دي نو

۱- ابن معین رحمته الله فرمانی (هو مثل العلاء وليا بحجة) امام ابو حاتم رحمته الله فرمانی ((لا یجتج به (الكشاف للذهبي (۴۷۱/۱) رقم ۲۱۸۳) -

۲- تعليقات الكاشف (۱۲۵/۲) -

۳- هدی الساری (ص. ۴۳۵) -

۴- المصدر السابق -

۵- الكامل لابن عدی (۳۰/۶) -

۶- تذکرة الحفاظ (۲۲۴/۱) -

۷- تقریب التهذیب (۴۴۸) (رقم ۵۴۴) -

ددی نه معلومه شوه چه بعضو حضراتو د صحیح بخاری په هر راوی باندې کوم حکم لگولې دي،، هذا جاز القنطرة،، (۱) دا مطلقاً مقبول نه دي.

دغه شان دلته دا خبره هم یاد ساتي: چه حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلی دی چه د امام بخاری رحمته الله په کومو راویانو باندې کلام شوې دي هغه عام طور باندې ددوی شیوخ دي او بیا ددوی حدیثونه هغوی کثرت سره نه ذکر کوي. (۲)

خو دلته دواړه خبرې نشته. ځکه چه فلیح د امام بخاری رحمته الله شیخ نه دي بلکه د شیخ، شیخ نه دي او ددوی نه کثرت سره احادیث هم اخلی لکه چه وړاندې د حافظ ابن عدی رحمته الله قول تیر شوې دي «وقد اعتمدنا البخاری فی صحیحه وروی عنه الکثیر»،، فقهه،،

⑤ ابراهيم بن المنذر: دا ابراهيم بن المنذر بن عبدالله بن المنذر بن المغيرة قرشي. اسدي حزامي مدني دي. ددوی کنیت ابو اسحاق دي. (۳)

دوی د ابو ضميره انس بن عياض. سفيان بن عيينه. عبدالله بن نافع الصائغ. عبدالله بن وهب مصري. ابوبكر عبد الحميد بن ابي اويس. عبد الرحمن بن المغيرة او محمد بن فليح بن سليمان رحمته الله وغيره نه روايت د حديث کوي.

ددوی نه روايت کونکو کښې امام بخاری. امام ابن ماجه. احمد بن ابي خيثمه. زهير بن حرب. عبدالله بن عبد الرحمن الدارمي. ابو زرعه عبيد الله بن عبد الكريم رازي. عثمان بن سعيد دارمي. ابو حاتم محمد بن ادريس رازي. او مصعب بن ابراهيم بن حمزه زبيري رحمته الله وغيره دي. (۴)

ددوی په باره کښې د جرح او تعديل د عالمانو رحمهم الله اقوال امام نسائي رحمته الله فرماني «ليس به بأس» (۵) صالح بن محمد جزره رحمته الله فرماني،، صدوق،، (۶)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني،، صدوق،، (۷)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني،، ثقة،، (۸)

صاحب خلاصة فرماني «وثقه ابن معين، والنسائي وأبو حاتم والدارقطني» (۹)

(۱) هدى السارى (۳۸۴) الفصل التاسع -

(۲) هدى السارى (ص. ۱۱ و ۱۲) الفصل الثانى ونزهة النظر (۳۷) والنكت على كتاب ابن الصلاح (۱ ج ۲۸۷، ۲۸۸)

(۳) تهذيب الكمال (۲۰۷/۲)

(۴) د شيوخ او تلازمه د تفصيل دپاره او وړي، تهذيب الكمال (۲۰۷/۲، ۲۰۹) -

(۵) تهذيب الكمل (۲۰۹/۲) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) تهذيب الكمال (۲۰۱/۲) -

(۸) تهذيب الكمال (۲۰۹/۲) -

(۹) خلاصة تهذيب الكمال (ص. ۲۲) -

امام دار قطنی رحمته الله فرمائی،،، ثقہ،،، (۱)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. (أحد الأئمة، وثقه ابن معين، وابن وضاح، والنسائي، وأبو حاتم، والدارقطني) (۳)

البته زکریا بن يحيى ساجی رحمته الله فرمائی. «بلغني أن أحمد بن حنبل كان يتكلم فيه، ويذمه، وقصد إليه

بغداد، ليسلم عليه، فلم يأذن له، وكان قد ملأ ابن أبي داود، قاصداً من المدينة، عنداً مناكير» (۴)

خو ابو الفتح ازدي رحمته الله فرمائی. «إبراهيم هذا في عداد أهل الصدق، وإنما حدث بالناكير الشيوع الذين

روى عنهم فأما هو فهو صدوق»،،، (۵)

هم دا خبره خطيب بغدادی رحمته الله فرمائی چې ده. «أما الناكير فقلما توجد في حديثه، إلا أن تكون عن

المجهولين ومن ليس بهشهور عند المحدثين، ومع هذا فإن يحيى بن معين وغيره من الحفاظ كانوا يرضونه

ويوثقونه» (۶)

ترکومه پورې چې د امام احمد رحمته الله د کلام تعلق دې. نو دا په مسئله د خلق قرآن کښې.

ددوی د څه توقف او بیا ابن ابی داود سره ددوی د حاضری په وجه وو. لکه چې علامه تاج

الدين سبکی رحمته الله فرمائی. «قد كان حصل عند الإمام أحمد رحمته الله منه شيء لأنه قيل: غلط في مسئنة

القرآن، كانه مجيب في الجواب» (۷) «قلتُ (القاتل: السبكي) وأرى ذلك منه تقية وخوفاً، ولكن الإمام أحمد

شديد في صلابته، جزاء الله عن الإسلام خيراً، ولو كلف الناس ما كان عليه أحمد لم يسلم إلا القليل» (۸)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. «وتكلم فيه أحمد من أجل كونه دخل إلى ابن أبي داود» (۹)

خلاصه دا چې ابراهيم بن المنذر ثقہ راوی دې. په دوی چې کوم معمولی کلام شوې دې. هغه

قابل اعتبار نه دې. والله اعلم.

(۱) تهذيب التهذيب ((۱۶۷/۱)) _

(۲) الثقات لابن حبان (۷۳/۸) _

(۳) هدى السارى (۳۸۸) _

(۴) تهذيب الكمال (۲۱۰/۲) _

(۵) طبقات الشافعية الكبرى (۲۳۲/۱) -

(۶) تاريخ بغداد (۱۸۱/۶) -

(۷) قوله: مجمع في الجواب (أى لم يبينه أنظر المجمع الوسيط (۸۵۵/۲) _

(۸) طبقات شافعية الكبرى (۲۳۲/۱) _

(۹) هدى السارى (ص. ۳۸۸) _

ددوی وفات په ۲۳۶ هـ کښې شوې دې. (۱)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

⑤ محمد بن فلیح: دا ابو عبدالله محمد بن فلیح بن سلیمان اسلمی خزاعی دې. (۲) ددوی د پلار فلیح بن سلیمان حالات هم په دې باب کښې تیر شوی دی دوی د سفیان ثوری، موسی بن عقبه، هشام بن عروه، یونس بن یزید ایلې او د خپل پلار فلیح بن سلیمان رضی الله عنه وغیره نه علاوه د ډیرو محدثینو نه احادیث روایت کړي دي.

ددوی نه احادیث روایت کونکو کښې ابراهیم بن حمزه زبیری، ابراهیم بن المنذر حزامی، محمد بن الحسن بن زباله مخزومی، محمد بن یعقوب زبیری او هارون بن موسی زهری رضی الله عنه وغیره دي. (۳)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» (۴)

امام دارقطنی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة، وقد روى عنه عبدالله بن وهب مع تقدمه» (۵)

امام ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۶)

البته امام يحيى بن معين رضی الله عنه په دوی باندې کلام کړې دي. لکه چه ددوی په پلار فلیح

باندې کلام کولو کښې فرمائی: «فليح بن سليمان ليس بثقة ولا إسنه» (۷)

او ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «كان يحيى بن معين يحمل على محمد بن فليح» (۸)

خو حقيقت دا دي. چه محمد بن فلیح ډیر زیات موثق (با اعتماد) راوی خو نه دي البته

ددوی حدیثونه قابل اعتماد ضرور دي. هم دا وجه ده. چه د امام يحيى بن معين رضی الله عنه په کلام

باندې د علم باوجود ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» دغه شان امام

دارقطنی رضی الله عنه هم د دوی توثیق کړې دي.

حافظ ذهبي رضی الله عنه په دوی باندې کلام نقل کولو کښې لیکي: «و وثقه بعضهم، وهو أوثق من

أيهم» (۹)

۱- الکاشف (۲۲۵/۱) رقم ۲۰۸) وتقريب التهذيب (ص. ۹۴) رقم ۲۵۳-.

۲- تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶) _

۳- د شيوخ وتلامذه د تفصيل دپاره او گوري. تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶). ۳۰۰ _

۴- تهذيب الكمال (۳۰۱/۲۶) وتهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) وميزان الاعتدال (۱۰/۴) _

۵- تهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) _

۶- كتاب الثقات (۴۴۱، ۴۴۰/۷) _

۷- تهذيب الكمال (۳۰۰/۲۶) وتهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) _

۸- المصادر السابقة _

۹- ميزان الاعتدال (۱۰/۴) -

ددې نه علاوه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د تحقیق مطابق امام بخاری رحمته الله علیه ددوی ټول حدیثونه نه دي روایت کړي. بلکه د تحری نه پس ئې منتخب احادیث اخستې دي. چه د هغې متابعت موجود دي. لکه څنگه چه هغه فرماني: «وبعضها من هلال بن انس بن مالك، توبع على أكثرها عنده، وله نسخة أخرى عنده بهذا الإسناد، لكن عن عبد الرحمن بن أبي عمرة، بدل عطاء بن يسار، وقد توبع فيها أيضاً، وهي ثمانية أحاديث»، والله اعلم،»^(۱)

ددوی وفات په ۱۹۷ هـ کښې شوې دي^(۲)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

⑤ محمد بن فليح بن رافعي بن سليمان: ددوی حالات ددې باب لاندې تیر شوی دي.

① هلال بن علي: دا هلال بن علي اسامه قرشي عامري مدني دي. دوی ته هلال بن ابي ميمونه، هلال بن ابي هلال او هلال بن اسامه هم ونيلې شي. گویا چه د یو سړي څلور نومونه دي.^(۳)، فتنه،

دوی د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه نه علاوه د عبدالرحمن بن ابي عمره، عطاء بن يسار، ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف او ابو ميمونه مدني رحمته الله علیه نه روایت کوي.

او ددوی نه روایت کونکو کښې زياد بن سعد، سعيد بن ابي هلال، عبدالعزيز بن ا لجاشون، فليح بن سليمان، امام مالك بن انس او يحيى بن ابي كثير رحمته الله علیه دي.^(۴)

امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرماني: «شيخ يكتب حديثه»،^(۵)

امام نسائي رحمته الله علیه فرماني: «ليس به بأس»،^(۶)

ابن حبان رحمته الله علیه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۷)

امام دارقطني رحمته الله علیه فرماني: «ثقة»، مسلم بن قاسم اندلسي رحمته الله علیه فرماني: «ثقة قديم»،^(۸)

حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرماني: «ثقة مشهور»،^(۹)

(۱) هدى السارى (۴۴۲) -

(۲) تقريب التهذيب (۵۰۲)، رقم ۶۲۲۸، والکاشف (۲۱۱۲) رقم (۵۱۱۶) _

(۳) تهذيب الكمال (۳۴۳۱۳۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۳۴۴۱۹۰) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۴۴۱۳۰) وتهذيب التهذيب (۸۲۱۱۱) _

(۶) المصادر السابقة _

(۷) كتاب الثقات (۵۰۵۱۵) -

(۸) تهذيب التهذيب (۸۲۱۱۱) _

(۹) المصدر السابق -

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۵۲۶۵) ميزان الاعتدال (۳۱۱۴) _

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی،، ثقة،، (۱)

يعقوب بن سفيان رحمته الله فرمائی «لال ثقة حسن الحديث، يروى عن عطاء بن يسار أحاديث حسناً، وحديثه يقيم مقام الحجة» (۲)

دهشام بن عبد الملك په آخری کلونو کښې ددوی وفات اوښو. (۳) او د هشام آخری کال ۱۲۵ هـ دې (۴)،، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،، _

⑥ عطاء بن يسار: دا ابو محمد بن يسار بلالی مدنی دې. د ام المؤمنين حضرت ميمونه رضي الله عنها مولى دې. ددوی حالات په.. کتاب الايمان.. کښې د،، باب كفران العشير وكفرهون كفر،، لاندې تیر شوی دی. (۵)

⑦ ابوهريرة رضي الله عنه: د حضرت ابوهريرة رضي الله عنه تفصیلی حالات په.. کتاب الايمان کښې د،، باب أمور الايمان،، لاندې تیر شوی دی. (۶)

قوله: يَنْبَأُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَجْلِسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَعْرَابِيٌّ: نبي كريم عليه السلام په يوم مجلس کښې خلقوسره خبرې کولې. چه يو اعرابي (دکلی اوسيدونکې) راغې. دا اعرابي څوک وو؟ حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه ددوی دنوم علم اوښو. (۷)

قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَمَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَ مَا قَالَ فِكْرَةً مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَسْمَعْ: دې اعرابي تپوس اوکړو. چه قیامت به کله وی؟ رسول الله عليه السلام خپله خبره جاري اوساته. بعضو خلقو اووئیل. چه هغوی د اعرابي خبره واوریدله. خو هغوی دا خبره ناخوښه کړله. بعضو خلقو اووئیل. چه هغوی عليه السلام دسره دده خبره اوریدلې هم نه ده.

مطلب دا دې. چه کله اعرابي د نبي کریم عليه السلام نه سوال اوکړو. او هغوی جواب ورنکړو. نو بعضو صحابو رضي الله عنهم اووئیل. چه نبي کریم عليه السلام دسره سوال هم نه دې اوریدلې. بعضو اووئیل. چه سوال خو نبي کریم عليه السلام اوریدلې دې. خو سوال ئې خوښ نکړو. ځکه چه نبي کریم عليه السلام به د قیامت متعلق سوال نه خوښولو. په دې وجه نبي کریم عليه السلام جواب ورنکړو. خو روستو ښکاره

(۱) تقريب التهذيب (۵۷۶) رقم (۷۳۴۴) -

(۲) تعليقات تهذيب الكمال (۳۴۵، ۳۴۴، ۱۳۰) نقلًا عن المعرفة (۴۶۶۱۲) -

(۳) تهذيب الكمال (۳۴۴/۹۰) -

(۴) الأعلام للزركشي (۸۶۱۸) -

(۵) كشف الباري (۲۰۴/۱۲) -

(۶) كشف الباري (۶۵۹/۱۱) -

(۷) فتح الباري (۱۴۳/۱۱) -

شوه چه ددې سبب یو دریم امر وو هغه داچه نبی کریم ﷺ خلقو سره په خبرو اترو کښې مصروف وو گویا مصروفیت د جواب مانع وو او دا احتمال هم شته چه دوی د وحی په انتظار کښې جواب کښې تاخیر اوکړو.

د سوال په جواب کښې د تاخیر گنجائش وی او که نه وی؟ بیا که گنجائش وی نو خومره حده پورې وی؟ ددې اجمالی بیان د... ترجمه الباب د مقصد... لاندې مونږ کړې دې دلته د خلاصې په طور باندې بیا پوهه شی چه د سوال د جواب تاخیر او د عدم تاخیر تعلق یو څو امورو سره دې

① آیا د سوال تعلق عقیدې سره دې او که عقیدې سره متعلق نه دې.

② سوال ضروری دې او که غیر ضروری دې.

③ سوال دڅه موقت امر په باره کښې دې او د غیر موقت امر په باره کښې دې.

ښکاره ده که سوال د عقیدې متعلق وی او ضروری وی نو ددې جواب فوراً ورکول پکار دی لکه چه وړاندې د ابو رفاعه رضی الله عنه واقعه تیره شوې ده چه نبی کریم ﷺ هغوی دپاره خطبه بنده کړله او هغوی ته ئې جواب ورکړې وو دغه شان بعضو وختونو کښې سوال د یو موقت امر په باره کښې وی که دلته په جواب کښې تاخیر اوشی نو دا خطرته وی چه وخت به تیر شی او د جواب نه به بیا هیڅ فائده حاصله نشی نو هلته هم جواب فوری ورکول ضرور دې دغه شان د سائل په باره کښې به دا هم کتلې شی چه مقامی دې او که د بهر نه راغلې دې که مقامی دې نو هغه ته روستو هم جواب ورکیدې شی دغه شان مسئول ته هم کتل پکار دی چه آیا سوال داسې دې چه ددې جواب ددې نه سوا بل څوک هم ورکولې شی او که نشی ورکولې؟ که ددې سوال جواب بل څوک ورکولې شی نو دلته په تاخیر کښې هیڅ څه نشته او که دده نه علاوه بل څوک ددې جواب نشی ورکولې نو هغه د جواب ورکولو مکلف دې بعضو وختونو کښې سوال فضول وی بعضو وختونو کښې سوال په عناد باندې مبنی وی کله د تشویش او انتشار پیدا کولو دپاره سوال کولې شی په داسې صورتونو کښې پکار دی چه جواب ورکړې شی.

دلته هم په دې پوهه شی چه ددې اعرابی سوال چونکه داسې وو چه امر موقت هم نه وو او نه په دې باندې څه عمل موقوف وو په دې وجه نبی کریم ﷺ خپل کلام جاری اوساتلو او دده جواب ئې مؤخر کړو والله اعلم.

قوله حَتَّى إِذَا قُضِيَ حَدِيثُهُ قَالَ أَتَيْنَ أَرَاهُ السَّائِلُ عَنْ السَّاعَةِ: تردې چه کله

نبی کریم ﷺ خپل کلام پوره کړو نو وې فرمائیل چه چرته دې؟ راوی وائی زما گمان دې چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل چه د قیامت په باره کښې سوال کونکې چرته دې.

د، این اراه السائل، مطلب راوی ته دلته کښې د... این... نه پس لفظ یاد نشو چه نبی کریم ﷺ... السائل... فرمائیلى وو او که نه؟ په دې وجه ئې په مینځ کښې د... اراه... په معنی د... اظن... اضافه اوکړله.

دلته شک دکوم راوی د طرفه دې؟ دا راوی کوم ته چه شك شوې دې محمد بن فلیح دې.

خکه چه د محمد بن فلیح د واسطی نه بغیر د «الحسن بن سفیان و هیثم بن عثمان بن ابی شیبہ من یونس بن محمد عن فلیح» په طریق سره دا روایت نقل دې په دې کښې د خه شک نه بغیر د «این السائل....»، الفاظ دی. (۱)

قوله قَالَ هَا أَنَا بِرَسُولِ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ

کَیْفَ إِضَاعَتَهَا: دې اعرابی جواب ورکړو چه ای د الله رسول ﷺ سائل زه یم نبی کریم ﷺ او فرمائیل کله چه امانت ضائع کړې شی نو د قیامت انتظار کوه دې سړی سوال او کړو چه امانت ضائع کول به په څه طریق وې؟

.. جواب علی اسلوب الحکیم، او په قران کریم کښې ددې نظائر د نبی کریم ﷺ دا جواب .. جواب علی اسلوب الحکیم .. دې مطلب دا دې چه ده سوال کړې وو چه قیامت به کله راځی؟ نبی کریم ﷺ جواب ورکړو چه ددې د تپوس کولو ضرورت نشته. خکه چه ددې علم خوماته هم نشته. البته که د قیامت د علاماتو په باره کښې ته سوال کوي نو دا زیاته مناسب ده. خکه چه دا ماته معلومه ده. بیا دوی ﷺ علامات بیان کړل. د قیامت راتلو وخت ئې مقرر نکړو.

دا داسې ده. لکه څنگه چه د «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْهَلَّةِ» په جواب کښې «قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ» (۲) فرمائیلی شوی دی. دلته سوال دا وو چه سپوږمۍ وړوکې کیږی او غیږی ولې؟ ددې د کمیدو او غټیدو علت څه دې؟ په جواب کښې د علت بیانولو په ځانې حکمت بیان کړې شو چه ددې نه د وختونو تعین کیږی.

دغه شان په یو بل آیت کښې دی «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ» (۳) ددې په جواب کښې ئې او فرمائیل «قُلْ مَا أَنفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ.....» (۴) سوال کونکی ددې تپوس کوو چه څومره خرچ کړو په جواب کښې دا اونه وئیلې شو چه هر څومره خرچ کوي. دا خو ستا په گنجائش (وس) باندې (منحصر) دې. د تپوس کولو خبره دا ده چه کوم ځانې خرچ کړې شی په دې وجه مصارف بیان کړې شو. دغه شان دلته کښې ئې هم د قیامت تعین اونه فرمائیلو بلکه د قیامت علامات ئې اوبښودل.

دلته په حدیث باب کښې «إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ» فرمائیلی دی دغه شان په یو بل حدیث کښې راځی چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل «إِذَا كَانَ أَمْرُكُمْ خَيْرَكُمْ، وَأَغْنِيَاكُمْ سَبْعًا، وَأَمْرُكُمْ شَرًّا، فَظَهَرِ الْأَرْضُ خَيْرَكُمْ مِنْ بَطْنِهَا، وَإِذَا كَانَ أَمْرُكُمْ شَرًّا، وَأَغْنِيَاكُمْ بِخَلَاءِكُمْ، وَ

(۱) فتح الباری (۱/۱۴۳) -

(۲) البقرة: (۱۸۹) -

(۳) البقرة: (۲۱۵) -

أمرکم إلی نساتکم فہطن الأرض ھربکم من ظہرها) (۱)

په دې حديث کښې هم نبی کریم ﷺ علامات ښودلې دي. سائل د امانت په ضائع کولو په مطلب باندې پوهه نشو په دې وجه هغه اوونیل... کيف إضاعتها؟... ددې نه معلومه شوه. که د متعلم (شاگرد) په پوهه کښې خبره رانشي. نو هغه استفسار (دوباره تپوس) کولې شي. او په استفسار باندې معلم ته خفه کيدل پکار نه دی البته که د سوال مقصد امتحان اخستل وي په تشويش کښې اچول مقصود وي نو بيا خفگان په ځانې دي.

قوله قَالَ إِذَا أُوْسِدَ الْأَمْرُ إِلَىٰ غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ: نبی کریم ﷺ اوفر مائیل کله چه کار نا اهل ته اوسپارلې شي. نو د قیامت انتظار کوه.

د «وسد» لغوی تحقیق «وسد» په معنی د... اسند... ده. (۲) سپارل. حواله کول. لکه څنگه د کتاب الرقاق په طریق کښې د... وسد... په ځانې د... اسند... لفظ راغلي دي. (۳)

بعضې حضرات وائي چه دا د... وساده... نه ماخوډ دي. او معنی ئې ده. «إِذَا وَضَعْتَ وَسَادَةَ الْمَلِكِ، وَالْأَمْرُ وَالنَّهْيُ لَغَيْرِ مُسْتَحَقَّهَا فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ» په دې صورت کښې به... الی... د... لام... په معنی کښې وي. د... اسند... معنی ته متضمن کیدو باندې دلالت کولو دپاره... الی... استعمال کړې شوې دي. (۴)

«إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ، كُنْصِي د، «امانت» نه څه مراد دي؟ حاصل دا دي چه په «إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ، كُنْصِي امانت نه مراد د خیانت ضد نه دي بلکه ددې نه مراد هغه امانت دي. د کوم ذکر چه په آیت کریمه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (۵) کښې دي. دغه شان دلته کښې هغه امانت مراد دي. د کوم ذکر چه د رسول کریم ﷺ په حديث کښې دي. «إِنَّ الْأَمَانَةَ نَزَلَتْ فِي جُذُرِ قُلُوبِ الرِّجَالِ...» (۶) ددې امانت ادا کول مونږ قیومیت سره تعبیر کولې شو. چه هر څیز د هغې په مقام باندې کیخوډې شي. او صحیح انتظام او کړې شي. او دهر څیز حق ادا کړې شي. د نا اهل نه مراد بي دینه دي. ښکاره ده. چه کله نا اهل ته اوسپارلې شي. نو د قیامت انتظار

(۱) سنن الترمذی کتاب الفتن باب (بدون ترجمة رقم ۷۸) رقم الحديث (۲۲۶۶) -

(۲) النهاية فی غریب الحديث والأثر (۱۸۳۱۵) -

(۳) صحيح البخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۶) -

(۴) النهاية (۱۸۳۱۵) وفتح الباری (۱۴۳۱) -

(الأحزاب: ۷۲) -

(۶) صحيح البخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۷) وصحيح مسلم کتاب الإيمان باب

رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب رقم (۱۴۳) -

به کولې شی ځکه چه نا اهل سرې به د خپلې لاعلمۍ په وجه ذمه دارۍ په پوره طریقه نه ادا کوی. کوم چه د کوم څیز محل دې هغه به دهغې په محل کښې نه ايرېدی. نتیجه به دا وی. چه دینی بدنظمی به خوریرې. او آخر به داسې اوشی چه بې دینی به عام شی. او په بې دینی باندې به قیامت قائمیرې. ددې نه معلومه شوه چه اهلیت په عالمانو کښې وی په جاهلانو (بې علمو) کښې حقیقی اهلیت نه وی.

حضرت ابو امیه جمحی رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دې: «(ان من اشراط الساعة ثلاثاً إحداهن أن يلتبس العلم عند الأصغر)» ددې نه په عمر کښې یا ذات کښې کم تر خلق مراد نه دی بلکه ددې نه بې دینه مراد دی. لکه چه حضرت عبدالله بن المبارک رضی الله عنه فرمائی: «،الأصغر أهل البدع» (دغه شان حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی: «(لا يزال الناس صالحين متماسكين ما أتاهم العلم من أصحاب محمد صلی الله علیه وسلم ومن أكابره، فإذا أتاهم من أصغرهم هلكوا)» معلومه شوه چه د نا اهله یعنی د بې علمه او بې دینه خلقو په لاس کښې چه کله اختیارات راوړسیرې نو د قیامت انتظار کوی.

د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت زمونږ د تیرشوی تقریر نه د حدیث باب د واقعي او ترجمه الباب په مینځ کښې مناسبت واضح شو. چه که عالم او مسئول په څه مشغله کښې مصروف وی. نو خبره دې مکمل کړی. او د سائل جواب دې ورکړې شی. او د حدیث شریف الفاظ «(إذا وسد الأمر إلى غير أهله فانتظر الساعة)» نه ددې کتاب العلم سره مناسبت واضح شو. چه که معامله بې علمه خلقو ته اوسپارلې شی. نو دا به د قیامت د نيزدې والی علامت وی. والله سبحانه أعلم.

۳- ((بَابُ مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ))

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن رشد رحمته الله نه نقل کړی دی. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله ددې کتاب تدوین په هر اعتبار سره مکمل کول غواړی. نو د علم او آداب علم امور جامعیت سره بیانوی. او په دې سلسله کښې معمولی معمولی خبرو باندې هم بابونه قائموی. (۴)

حضرت شاه ولی الله رحمته الله فرمائی. چه په روایاتو کښې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم صفت راغلې دې.

(۱) أخرجه عبدالله بن المبارك في كتاب الزهد الرقائق ۲۰ رقم ۶۱ والطبرانی في الكبير انظر مجمع الزوائد (۱۳۵۱) كتاب العلم باب أخذ كل علم عن أهله والجامع الصغير مع شرحه فيض القدير (۵۳۳/۲) رقم (۲۴۷۵)
(۲) أنظر تعليقات كتاب الزهد لعبدالله بن المبارك (ص. ۲۱) وقال الهيثمي رحمته الله قال موسى يقلل إن الأصغر أهل البدع انظر مجمع الزوائد (۱۳۵) _

(۳) روه الطبرانی في الكبير والأوسط ورجاله موثقون قاله الهيثمي في مجمع الزوائد (۱۳۵۱) _

(۴) فتح الباری (۱۴۳۱، ۱۴۴) _

«لیس بصخاب»، (۱) دلته امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب نہ دا بیانول غواہی چہ ددی نہ مراد پہ لہو ولعب کنبی شور شغپ کول دی. علم کنبی شور کول پہ دی کنبی داخل نہ دی. (۲)
 حضرت گنگوہی رحمہ اللہ فرمائی چہ آواز پورته کول یا چغی وهل چونکہ پہ عرف کنبی ناخوبنہ (بد) گنرلہ کیری. او پہ شریعت کنبی ہم ددی نہ نہی وارد شوی دہ پہ قرآن کریم کنبی چہ حضرت لقمان خیلو خوی تہ کوم نصیحت کرے وو پہ هغی کنبی ذکر دی.
 ﴿وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ.....﴾ (۳) پہ دی وجہ کیدی شی چہ چاتہ دلته پہ باب د علم کنبی ہم شبہ وی چہ آیا رفع د صوت پہ علم کنبی جائز دہ. اوکہ نہ؟ نو امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب پہ ذریعہ اوبنودل چہ دا ضرورتاً جائز دی. (۴)

حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ فرمائی چہ... جہر مفرط (د حد نہ زیات آواز) نہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دشان مناسب دی. نہ د علم دین مناسب دی. خو د حدیث باب نہ معلومہ شوی چہ د ضرورت پہ وخت رفع د صوت مباح بلکہ مستحسن دہ. لبتہ پہ سبب د قلت مبالغت (بی پرواہی) یا پہ وجہ د تجبر او تکبر مذموم دی. (۵)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمہ اللہ فرمائی چہ ہیکارہ دا دہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ د معلم اداب بنودل غواہی چہ کله ضرورت راپیش شی. نو آواز پورته کول پکار دی چہ ٲول نی واورے. (۶)

دا احتمال ہم شتہ چہ د آواز ہیکتہ ساتلو مدح پہ روایاتو کنبی وارد دہ. دغہ شان پہ تیز آواز باندی نکیر (منع) ہم راغلی دی. پہ دی وجہ امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب نہ د بیانول غواہی چہ د ضرورت پہ وخت آواز پورته کول مستحب دی. (۷)

(۱) أخرجه البخاری فی صحیحہ (۲۸۵۱۱) فی کتاب البیوع باب کراہیۃ السخب فی السوق رقم ۲۱۲۵ لیس بفظ ولا غلیظ ولا سخاب فی الأسواق .. وانظر أيضاً کتاب التفسیر سورة الفتح باب ﴿إنا أرسلناک شاهداً ومبشراً ونذیراً﴾ رقم ۴۸۳۸ وانظر الجامع الترمذی کتاب البر والصلة باب ما جاء فی خلق النبی صلی اللہ علیہ وسلم (رقم ۲۰۱۶) والشمال المحمدیۃ لہ (۲۵۴). بشرح المواہب الدینۃ للبیجوری) وسنن الدارمی (۱۶۱۱، ۱۷) المقدمة باب صفة النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الکتب قبل مبعثہ)۔

(۲) شرح تراجم أبواب البخاری ۱۵۔

(۳) سورة لقمان: ۱۹)۔

(۴) لامع الدراری (۸۷/۲)۔

(۵) الأبواب والتراجم (۴۳)۔

(۶) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (۴۰)۔

(۷) المصدر السابق)۔

حديث باب

[۱۰] حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ عَارِمُ بْنُ الْفَضْلِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهَكٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ سَافَرْنَا مَا فَادَرَ كُنَّا وَقَدْ أَرْهَقْتُنَا الصَّلَاةَ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَحُ عَلَى أَرْجُلِنَا فَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا ((

رجال الحديث

① ابو النعمان عارم بن الفضل: دا ابو النعمان محمد بن الفضل السدوسی دی... عارم... ددوی لقب دی. دوی تفصیلی حالات. د کتاب الایمان د،، باب قول النبی ﷺ: الدین النصیحة....،، لاندې تیر شوی دی. (۲)

② ابو عوانه: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رضی الله عنه دی. ددوی مختصر تذکره د.. بدء الوحی دریم حدیث لاندې تیره شوی ده. (۳)

③ ابو بَشیر: دا ابو بَشیر جعفر بن ایاس یشکری واسطی بصری رضی الله عنه دی. د دوی د پلار ایاس کنیت ابو وحشیه دی. (۴)

دوی په صحابو کښې د حضرت عباد بن شرحبیل رضی الله عنه نه سماع کړې ده. د دوی نه علاوه د سعید بن جبیر، طلحه بن نافع، طلق بن حبيب، عامر شعبي، عبدالرحمن بن ابی بکره، عطاء، عکرمه، مجاهد، حبيب بن سالم، ميمون بن مهران، يوسف بن ماهك او ابو نضره رضی الله عنه وغيره نه روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، سلیمان الاعمش (وهبا من اقراة) خالد بن عبدالله واسطی، خلف بن خلیفه، هشیم بن بشیر او ابو عوانه رضی الله عنه وغيره دی. (۵)

(۱) قوله: عن عبدالله بن عمرو الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه رقم ۹۶ وفي كتاب الوضوء باب غسل الرجلين ولايمسح على القدمين رقم ۱۶۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلين بكاملهما رقم ۵۸۰، ۵۸۲) والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب إيجاب غسل الرجلين رقم ۱۱۱ وأبوداود في سننه في كتاب سننه في كتاب الصلاة والطهارة باب ويل للأعقاب من النار رقم ۷۱۲)۔

۱- کشف الباری (۴۳۴/۱)۔

۲- کشف الباری (۴۳۴/۱)۔

۳- تهذيب الكمال (۵/۵) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵/۵)۔

۴- دشبوح او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري تهذيب الكمال (۶۰۵/۵)۔

امام يحيى بن معين. ابو زرعه، ابو حاتم او احمد بن عبدالله عجلي رحمهم الله فرمائي،، ثقة،،^(١)
 امام محمد بن سعد رحمهم الله فرمائي،، ثقة كثير الحديث،،^(٢)
 ابوبكر احمد بن هارون برديجي رحمهم الله فرمائي. «كان ثقة، وهو من أثبت الناس في سعيد بن جبير»^(٣)
 حافظ ابن عدي رحمهم الله فرمائي. «وجعفر بن ياس، هو معروف بجعفر بن أبي وحشية، حدث عنه شعبة
 وهشيم وغيرهما بأحاديث مشاهير وغلث، وأرجو أنه لا بأس به»^(٤)
 حافظ ذهبي رحمهم الله فرمائي. «أحد الأئمة والحفاظ»^(٥) دغه شان دوى فرمائي. «أحد الثقات، أورده ابن
 عدي في،، كامله،، فأساء،،»^(٦)

امام احمد رحمهم الله فرمائي. «أبو بشار أحب إلى من المنهال بن عمرو»^(٧)
 د امام احمد رحمهم الله خوني عبدالله بن احمد بن حنبل فرمائي. «أحب إليك من المنهال؟ قال: نعم،
 شديد أبو بشار أو ثق»^(٨)
 یاد ساتی: چه منهال بن عمرو د محدثینو په نیز ثقہ راوی دی. د بخاری او سنن اربعه د
 رجالو ځنې دي. ^(٩) البته امام شعبه رحمهم الله به ددوی د هغه احادیثو تضعیف کوو. کوم چه دوی
 د حبیب بن سالم او مجاهد بن جبير نه روایت کوی. امام شعبه رحمهم الله فرمائي. چه دوی ته حبیب
 بن سالم او مجاهد نه سماع حاصل نه ده. ^(١٠)
 خو دا تضعیف دلته هیڅ مضر نه دي. اول خو په دي وجه چه د امام شعبه تضعیف ددوی
 صرف هغه حدیثونو سره متعلق دي. کوم چه دوی د مجاهد او حبیب بن سالم نه کوی پخپله
 د ابو بشر د ذات سره ددي هیڅ تعلق نشته. ^(١١)
 دویمه داچه حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمائي. «احتج به الجماعة، لكن لم يخرج له الشيخان من حديثه عن

(١) تهذيب الكمال (٧١٥) وتهذيب التهذيب (٨٣١٢) _

(٢) طبقات ابن سعد (٢٥٣١٧) _

(٣) تهذيب التهذيب (٨٤١٢) _

(٤) الكامل (١٥٢١٢) _

(٥) سير اعلام النبلاء (٤٦٥١٥) _

(٦) ميزان الاعتدال (٤٠٢١١) _

(٧) تهذيب الكمال (٧١٥) _

(٨) المصدر السابق _

(٩) الكاشف للذهبي مع تعليقات (٢٩٨١٢) رقم (٥٦٥٣) _

(١٠) تهذيب الكمال (٧١٥، ٨) وسير اعلام النبلاء (٤٦٦١٥) وميزان الاعتدال (٤٠٢١١) وهدي الساري

(٣٩٥) _

(١١) انظر المصادر المذكورة في التعليقة السابقة وانظر أيضاً التعليقات على الكاشف (٢٩٣١١) رقم (٧٨١) _

مجاهد ولا من حبیب بن سالم (۴) نو د صحیحینو په حدیثونو کښې هیڅ شبه باقی نه پاتې کېږي وانه اعلم

په ۱۲۵هـ کښې ددوی وفات وشو. (۵)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

⑤ یوسف بن ماهک: دا یوسف بن ماهک (بفتح الهاء وکسر هاء) بن بهزاد (بکسر الهاء وضمتها وبالزای المعجمة) فارسی مکی رضی الله عنه دی. (۶)

دوی د خپل پلار ماهک بن بهزاد او د خپلې مور مسیکه نه علاوه د حضرت حکیم بن حزام، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت معاویه، حضرت ابوهریره او عائشه رضی الله عنهن (سه) وغیره نه روایت کوي او د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه مرسل روایت کوي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، ابو بشر جعفر بن ایاس، حمید الطویل، عاصم احول، عبدالملک بن جریج او عطاء بن ابی رباح (سه) وغیره حضرات دي. (۷)

امام يحيى بن معين رضی الله عنه فرمائي، «ثقة»، (۸)

امام نسائي رضی الله عنه هم دوی لره .. ثقه .. مگر خولې دي. (۹)

امام ابن خراش رضی الله عنه فرمائي، «ثقة عدل»، (۱۰)

امام بن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۱۱)

امام محمد بن سعد رضی الله عنه فرمائي، «وكان ثقة قليل الحديث»، (۱۲)

حافظ ذهبي رضی الله عنه فرمائي، «ثقة»، (۱۳)

(۱) هدى السارى (ص. ۳۹۵) _

(۲) ميزان الاعتدال (۴۰۳/۱) وغيره.

(۳) فتح البارى (۱۴۳/۱) _

(۴) المغنى ۱۲ _

(۵) تهذيب الكمال (۴۵۱/۳۲) _

(۶) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري تهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) _

(۷) تاريخ عثمان بن سعيد الدارى (۲۲۶) رقم ۸۶۴ و تهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۴۵۳/۳۲) -

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) الثقات لابن حبان (ت ۵۴۹/۵) _

(۱۱) طبقات لابن سعد (۴۷۱/۵) _

(۱۲) الكشف (۴۰۰/۲) _

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی، «ثقة» ددوی په سن وفات کښې مختلف اقوال دی. چه د ۱۰۳. ۱۰۶. ۱۱۰. ۱۱۳. هـ او ۱۱۴ هـ اقوال ملاوړې. (۱)، «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»، د «ماهک» تحقیق... ماهک... د... هـ... په فتحې سره دې په دې باندې کسره هم ونیلې شوې ده (۲) دا فارسی لفظ... ماه... په معنی د... سپوږمۍ... دې چه ددې په آخر کښې کاف دتصغیر دې. (۳)

دا لفظ منصرف دی که غیر منصرف؟ دا لفظ د بخاری اکثر و شارحینو غیر منصرف ګرځولې دې او اصیلی رحمته الله منصرف ونیلې دې. (۴) د غیر منصرف ونیلو وجه خو ښکاره ده چه په دې کښې د غیر منصرف کیدو دوه سببونه عجمه او علمیت موجود دی. (۵) د منصرف ونیلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه د... ماه... معنی چوزکه... سپوږمۍ... ده نو د... ماهک... معنی... سپوږمۍ ګوتې... شوه دغه شان په دې کښې د وصف معنی غالب شوه. ګویا د عجمه غیر منصرف جوړیدو دپاره چه کوم د علمیت شرط وو هغه مفقود شو. ځکه چه په وصف او علمیت کښې تضاد دې او دلته د وصف معنی مونږه غالب ګرځولې ده نو علمیت به نه وی. (۶)

حافظ ابن حجر رحمته الله هم دا خبره ذکر کړې ده. (۷) علامه عینی رحمته الله ددې په تشریح کښې فرمائی چه د تصغیر تعلق چونکه صفاتو سره وی په دې وجه به... ماهک... کښې د صفت معنی غالب وی او په صفت او علمیت کښې د تضاد په وجه اجتماع نه کیږي چونکه په دې صورت کښې صرف یو سبب باقی پاتې کیږي په دې وجه به دا منصرف ونیلې کیږي. (۸) علامه عینی رحمته الله فرمائی. (۹)

① که دا لفظ په کسره د هـ سره اوونیلې شی نو دا لفظ به خالص د عربی لفظ وی په دې صورت کښې به منصرف ونیلې کیږي. ځکه چه دابه د «مهکت الشیء (ف) أمهکة مهکة» نه ماخوډ وی چه ددې معنی ده. دیوڅیز په میده کولو کښې او اغگلو کښې د مبالغې نه کار اخستل. (۱۰)

(۱) تقریب التهذیب (ص. ۶۱۱) رقم (۷۸۷۸) -

(۲) تهذیب التهذیب (۴۲۲، ۴۲۱۱۱) -

(۳) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۵) فتح الباری (۱۴۳۱) وعمدة القاری (۸۱۲) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) شرح الکرمانی (۷۱۲) -

(۸) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۹) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۱۰) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۱۱) القاموس المحيط (۸۵۹) -

⑤ دغه شان د ،، مهکت الشئ ،، معنی د چقنرا کولو (او میده کولو) هم راخی. (۱)

⑥ ممکن ده چه دا لفظ د ،، مهکت الشهاب ،، نه ماخوذ وی چه ددې معنی د خوانی ترو تازگی او رونق ده. (۲)

⑦ علامه عینی رحمته الله فرمائی که دا لفظ .. بفتح الها .. اوونیلې شی نو بیا هم ممکن ده چه عربی لفظ وی په دې طریقه چه دا د .. مماهکة .. (۳) د فعل ماضی .. ماهرک .. نه علم منقول او گرځولې شی په دې صورت کښې په د علمیت او وزن فعل په وجه غیر منصرف ونیلې شی. (۴)

بیا اگرچه اکثر حضراتو .. ماهرک .. ددوی د پلار نوم گرځولې دې خو امام دارقطنی رحمته الله .. ماهرک .. ددوی د مور نوم گرځولې دې په دې صورت کښې خو د علمیت او تانیث په وجه غیر منصرف گرځولې کیدې شی. (۵) والله اعلم.

⑧ عبدالله بن عمرو: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د ،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده ،، لاندې تیر شوی دی. (۶)

قوله قال تخلف عنا النبي صلى الله عليه وسلم في سفرة سافرتها: حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه فرمائی چه په یو سفر کښې چه مونږ وو. نبی کریم صلی الله علیه وسلم زمونږ نه روستو پاتې شو.

داد کوم ځای سفر وو؟ د صحیح مسلم په یو روایت کښې د «رجعنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم من مكة إلى المدينة....» (۷) الفاظ دی. ددې نه معلومه شوه چه دا سفر د مکې مکرمې نه د مدینې منورې په طرف شوې وو.

① داسفريا خود حجة الوداع سفر وو ځکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه یقیني طور باندې په دې سفر کښې نبی کریم صلی الله علیه وسلم سره وو.

② یا داد غزوة الفتح سفر وو. اگرچه د غزوة الفتح په موقعه باندې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم واپسی دمکې مکرمې نه نه وه شوې بلکه د ،، جعرانه .. نه شوې وه خو ونیلې شی چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم

(۱) المصدر السابق -

(۲) المماهكة وهو الجهد في الجماع من الزوجين كذا في العمدة (۸۱۲) -

(۳) عمدة القاری (۸۱۲) تاج العروس (۱۸۵۱۷) -

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۵) کشف الباری (۶۷۹۱۱) -

(۶) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) کتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلین بکمالهما -

(۷) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) کتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلین بکمالهما -

چونکه د مدینې منورې نه د مکې مکرمې دپاره روان شوې وو. او هم ددې سفر نه واپسی و. په دې وجه اگرچه په حقیقت کښې د جمرانه نه واپسی شوې ده. خو په دې باندې د «رحوم من مکه إلى المدينة» اطلاق کولې شی.

④ دا هم ممکن ده. چه دا د عمره القضاء سفر وی. خکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه هم په دې ورځو کښې اسلام راوړلې وو. (۱) والله اعلم.

قوله فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَنَحْرُنُ نَتَوَضَّأُ: نو نبی کریم صلی الله علیه و آله مونږ ته راوړسیدو. په داسې حال کښې چه مونږ مونځ رالاندې کړی وو. او مونږ (په جلتی جلتی) اودسونه کول.

د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» لغوي تحقیق: «رَهَقَهُ يَرْهَقُهُ رَهْقًا: غَشِيَهُ، وَلَجَّهُ وَدَنَا مِنْهُ، (۲)»، وحمله مالا يطيقه (۳) دلته به د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» معنی وی. «أَعْجَلَتْنَا الصَّلَاةَ» (۴) حتی کادت أن تغشينا وتُجَلِّقنا بصلاة أخرى بعدها»

بیا دا لفظ په دریو طریقو ونیلې شوې دي:

① یو هم دغه شان دي. «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» یعنی .. ارهقت .. د ماضی واحد مونث غائب صیغه ده. او «الصَّلَاةَ» مرفوع دي. چه هغه ددې فاعل دي.

② دویم روایت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» دي. په دې صورت کښې هم .. الصلاة .. د فاعل کیدو په وجه مرفوع دي. البته «أَرْهَقْنَا» د ماضی واحد مذکر غائب صیغه ده. چونکه «الصَّلَاةَ» مونث حقیقی نه دي. په دې وجه ددې دپاره د فعل مذکر استعمالولو هیڅ باک نشته.

③ دریم روایت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» دي. یعنی «أَرْهَقْنَا» د فعل ماضی جمع متکلم صیغه ده. نو قاف ساکن دي. او «الصَّلَاةَ» د مفعول کیدو په وجه منصوب دي. په دې صورت کښې به معنی دا وی. «أَخْرَجْنَا هَؤُلَاءِ عَنْ غُشْيِهِمْ وَأَعْجَلْنَا بِالصَّلَاةِ التَّالِيَةِ» (۵)

بیا ددې مونځ نه د مازیگر مونځ مراد دي. لکه څنگه چه په بعضو روایاتو کښې ددې صراحت موجود دي. (۶)

(۱) انظر فتح الباری (۲۶۵/۱) کتاب الوضوء باب غسل الرجلین . ولا یمسح علی القدمین) _

(۲) القاموس المحيط (۸۰۰) - ۲ .. أرهقه: أغشاه () النهاية (۲۸۳/۲) _

(۳) انظر القاموس (۸۰۰) _

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) _

(۵) فتح الباری (۲۶۵/۱) کتاب الوضوء باب غسل الرجلین ولا یمسح علی الخفین وعمدة القاری (۸۱۲) والنهاية (۲۸۳/۲) _

(۶) کما فی طریق مسدد عن أبی عوانة عند البخاری فی کتاب العلم باب من أعاد الحدیث ثلاثاً لیفهم عنه رقم ۹۶ وفی طریق موسی عن أبی عوانة عنده أيضاً فی کتاب الوضوء باب غسل الرجلین ولا یمسح علی الخفین رقم ۱۶۳

قوله فَجَعَلْنَا مَسْحَ عَلَيَّ أَرْجُلِنَا: نو مونږ (جلتی: جلتی: سره اودس کولو) پخپلو خپو باندې مو اوبه موکلي.

د مسح نه څه مراد دې؟ په .. مسح .. کښې د دوو معانیو احتمال دې

① یو دا چه مسح پخپل ظاهر باندې محمول ده یعنی په خپو باندې لوند لاس رابنګل مراد دی. ددې احتمال مراد اخستلو په صورت کښې به دا ونیلې کیږي چه په یوه زمانه کښې د خپو وینځلو په ځانې د خپو مسح مشروع وه. روستو د وینځلو حکم راغې او د مسح حکم منسوخ شو لکه څنگه چه امام طحاوی رحمته الله علیه دا رائي ښکاره کړې ده. (۱) خو دلته کښې دا ظاهري معنی مراد نه ده.

② دویمه دا چه د .. مسح .. نه غسل خفیف مراد دې. او مطلب دا دې چه د وخت د تنګۍ او په اودس کښې د جلتي په وجه، او په مونځ کښې د تاخیر د خطرې په سبب مونږ چه څنگه وینځل. هغه معمولی وو. گویا چه د وینځلو په ځانې مسح کیدله. لکه چه علامه عینی رحمته الله علیه د

قاضی عیاض رحمته الله علیه په حوالې سره نقل کړی دی. «معناه غسل كما هو المراد في الآية...» (۲)

دغه شان علامه عینی رحمته الله علیه د امام طحاوی رحمته الله علیه د .. نسخ .. په رائي باندې کلام کړې دې او

فرمائیلي ئې دی. «وفيه نظر، لأن قوله: «مسح على أرجلنا»، يحتمل أن يكون معناه غسلًا خفيفاً مبقعاً» (۳)

حق یری کله مسح ...» (۴)

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه دلته د .. مسح .. نه د .. غسل .. مراد کیدو یوه قرینه دا هم

ده چه که وړاندې په خپو باندې مسح کول فرض وو. او وینځل فرض نه وو. نو په «ویل للأعقاب

من الثار» فرمائیلو سره ئې د وعید ذکر ولې فرمائیلو. د وعید نه بغیر به ئې صرف دا ارشاد

فرمائیلي وې. چه بیا دپاره وینځل کوي. ددې نه معلومه شوه چه د شروع نه غسل رجليں

(دخپو وینځل) مشروع دی. نو دلته به د .. مسح .. نه .. غسل .. مراد اخستلې کیږي. (۵)

والله اعلم.

۱) أنظر شرح معاني الآثار (۳۵۱۱) كتاب الطهارة باب فرض الرجلين في الوضوء حيث قال الطحاوي رحمته الله علیه

فذكر عبد الله بن عمرو أنهم كانوا يمسحون حتى أمرهم رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بإسباغ لا وضوء وخوفهم فقال ويل للأعقاب من النار فدل ذلك أن حكم المسح الذي كانوا يفعلونه قد نسخ ما تأخر عنه مما ذكرنا) _

۲) عمدة القاري (۹۱۲) _

۳) بقعة: جعله ذا بقع والبقعة القطعة من الأرض على غير هيئة التي إلى جنبها ومعنى قوله: غسلًا خفيفًا مبقعًا

غسلًا خفيفًا بحيث إنتضح الماء على رجله فابتل موضع منها دون موضع انظر القاموس المحيط (۶۳۴) _

۴) عمدة القاري (۹۱۲) _

۵) عمدة القاري (۹۱۲، ۱۰) _

قوله فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: نَبِي

کریم ﷺ په اوچت آواز دوه یا درې ځله او فرمائیل . پوندو دپاره د اور د عذاب خرابی ده... اثبات د ترجمې د ،، فنادی بأعلی صوته،، جملې نه د امام بخاری رحمه الله مدعا ثابتېږي چه علم دپاره اوچت آواز کول نه صرف جائز بلکه د ضرورت په وخت مستحسن دي. د نبی کریم ﷺ انداز بیان نبی کریم ﷺ چه به کله وعظ او نصیحت کولو نو د نبی کریم ﷺ آواز به پورته کیدو.

- ① حضرت جابر رضي الله عنه فرمائی: «كان رسول الله ﷺ إذا خطب أحمرت عيناه وعلا صوته واشتد غضبه...» (X)
 ② دغه شان د حضرت نعمان بن بشير رضي الله عنه په روایت کښې دی: «سمعتُ رسول الله ﷺ يخطب، يقول: أُنذِرُكُمْ النَّارَ، أُنذِرُكُمْ النَّارَ، أُنذِرُكُمْ النَّارَ، حَقٌّ لَّوْ أَنَّ رَجُلًا كَانَ بِالنَّارِ لَسَمِعَهُ مِنْ مَقَالٍ هَذَا...» (X)

- ③ دغه شان په یو بل روایت کښې دی: «...حق لو كان رجل في أقصى السوق سمعه وسمع أهل السوق صوته وهو على المنبر...» (X)

قوله وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ:

د ،، ویل،، او ،، عقب،، تحقیق او مراد ،، ویل،، د عذاب او هلاکت او خسران او بربادۍ په معنی کښې راځي. دغه شان په بعضو روایاتو کښې راځي ،، ویل وادی جهنم.....،، (X)

په بعضو روایاتو کښې راځي: «ویل وادی جهنم یسیل منه صدید أهل النار» (X)
 ،، اعقاب،، د عقب جمع ده. پوندو ته وائی. دلته ،، اصحاب الاعقاب،، (پوندو والا) مراد دی او سرې چونکه پخپلو پوندو باندې او درېږي. نو کله چه خپې په جهنم کښې وی نو پخپله به هم په جهنم کښې وی. د ،، اعقاب،، د تخصیص یوه وجه دا هم کیدې شي. چه دا په اوبو باندې لوندول پکار وو. خو دا لوندې نشوې نو چونکه د الله تعالی فرض په دې کښې پاتې شو. نو هم دا حصه به په عذاب کښې وی. والله اعلم.
 خلاصه د پوره خبرې خلاصه دا شوه چه کله د مازیگر د مونځ وخت تنگ شو نو حضرات صحابه کرام رضي الله عنهم په جلتی جلتی سره اودسونه کول په دې طریقه اودس کولو کښې د خپو څه حصه خاص طور باندې د پوندو حصه د اوچ پاتې کیدو زیات امکان وو په دې وجه نبی کریم ﷺ په اوچت آواز سره دوه دزې ځله خبردارې ورکړو او وې فرمائیل چه د خپو حکم وینخل دی. چه دا اسباب (اوبو اچولو) سره کول پکار دی صرف مسح کولو والا وینخل

(صحيح مسلم (۲۸۴/۱) كتاب الجمعة)

(مسند أحمد (۲۷۲/۴) أحاديث النعمان بن بشير رحمهما الله)

[بقیه حاشیه په راروان صفحه...]

(المصدر السابق)

کافی نه دی ممکن ده چه په دې طریقه څه حصه اوچه پاتې شی په دې وجه چې دوه درې ځله ((ویل للأعقاب من النار)) او فرمائیل چه ټول چې واورې او پوهه شی تنبیه ددې نه معلومه شوه چه طریقه د خپو غسل (وینخل) دی مسح کول نه دی حالانکه روافض د خپو وظیفه مسح گرځوی تفصیلی بحث به انشاء الله روستو په ... کتاب الوضوء... کښې راځی وانه اعلم بالصواب

٤- ((بَابُ قَوْلِ الْمُحَدِّثِ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأُنْبَأَنَا))

((وَقَالَ لَنَا الْمُحَدِّثُ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأُنْبَأَنَا وَسَمِعْتُ وَاجِدًا وَقَالَ ابْنُ مَعُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَقِيقِي عَنْ عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوَى عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسٌ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوَاهُ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْوَاهُ عَنْ رَبِّكُمُ عَزَّ وَجَلَّ))

وړاندې باب سره مناسبت د مذکوره باب ماقبل سره مناسبت دا دې چه په تیرشوی باب کښې د ،، رفع الصوت بالعلم ،، ذکر وو چه حاضرین چې یاد کړی او نورو ته چې اورسوی او نورو ته رسولو دپاره ، چونکه په دې الفاظو کښې به دڅه ضرورت راپېښېږی او ددې الفاظو د لغوی او اصطلاحی معانیو بیانولو حاجت وی په دې وجه چې ،، باب قول المحدث حدثنا ،، او اخبرنا وانبأنا ،، منعقد کړې دې.

د ترجمه الباب مقصود ① علامه ابن رشید رحمته الله فرمائی چه امام بخاری رحمته الله دې ترجمې سره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه دوی پخپل کتاب کښې هغه حدیثونه نقل کړی دی کوم چه مسند دی او د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم نه منقول دی ځکه چه حدیث مسند په ،، حدثنا ،، او ،، اخبرنا ،، سره نقل کولې شی.

② یومقصد دا هم رځولې شی چه محدثینو د روایت نقل کولو په سلسله کښې کوم مختلف الفاظ مخصوص ساتلي دی نو آیا دا ددوی د دماغو اختراع ده او که په دې سلسله کښې پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم او ددوی د اصحابو نه هم څه ثابت دی او چونکه دا معلومه شوې ده چه اسناد په دین کښې داخل دی په دې وجه اوس دا تلاش ضروری دې چه کومې طریقې

بقیه حاشیه د تیرمخ... (الجامع للترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الأنبياء رقم ٣١٦٤ والمسند الأحمد (٧٤١٣) والمستدرک للحاکم (٥٩٦١٤) کتاب الأحوال وصححه الحاکم وأقره الذهبي رحمته الله) -
(أخرجه السيوطی فی الدر المنثور (٨٢١١) و (٣٠٣١٦) وفيه روايات كثيرة فراجعه إن شئت) -

محدثینو عالمانو اختیار کړی دی. ددې هم څه اصل شته او که نشته. که ددې اصل وی. یعنی پیغمبر ﷺ یا ددوی اصحابو ﷺ ددې الفاظو استعمال کړې دي. نو دا خبره به مستند وی. ځکه چه دین به هم د پیغمبر ﷺ وی. او د نقل کولو طریقه به هم ددوی نه ثابته وی. او په دې کښې به د هیڅ قسمه شبهې گنجائش باقی پاتې نشی.

ددې تقریر په صورت کښې به د ترجمه الباب، «قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أهدانا»، مطلب دا وی چه صرف هم ددې درې الفاظو په باره کښې تفتیش او تحقیق مقصود نه دي. بلکه ددې نه علاوه نور هم چه څومره طریقي د روایت نقل کولو دپاره استعمالولې شی. هغه به ټولې مراد کښې داخل وی. په دې تقدیر باندې به «قال لنا الحمیدی: کان عندنا ابن عیینة حدثنا وأخبرنا وسمعت واحدا» دا جمله استطرادی وی. په مقصود کښې به داخل نه وی.

⑤ د ترجمه الباب یو مقصد دا هم کیدې شی. چه د محدثینو عالمانو په نیز دلته د روایت نقل کولو په سلسله کښې مختلف الفاظ استعمالیږي. ددې حیثیت او وزن څه دي؟ یعنی دا الفاظ یو برابر دی. او که په دې کښې د قوت او ضعف فرق دي؟ په دې صورت کښې به د «قال لنا الحمیدی....»، جمله استطرادی نه وی. بلکه ددې مطلب به دا وی. چه په دې الفاظو کښې خپل مینځ کښې د مراتبو فرق نشته. دا ټول برابر دی. محدث ته اختیار دي. که غواړي. حدثنا دې استعمال کړي. او که غواړي د «سمعت» صیغه دې استعمال کړي.

⑥ د ترجمه الباب دا مقصد هم کیدې شی. چه د روایت نقل کولو کومې طریقي په محدثینو کښې معروف (مشهورې) دي. آیا دغه ټولې طریقي جائز دي. یا په دې کښې څه یوه طریقه داسې هم شته. چه هغه ناجائز او ګرځولې شی. ځکه چه بعضو حضراتو د «انباء» طریقه کمزورې ګرځولې ده. او بعضو دا ناقابل اعتبار ګرځولې ده. امام بخاری رحمه الله ترجمه منعقد کړله. او وې بنودل. چه دا ټولې طریقي جائز او قابل د استناد دي. په دې طریقه به د امام حمیدی رحمه الله د ارشاد مطلب دا وی. چه په جواز د تمسک او معمول کیدو کښې ټولې طریقي برابر دي. دا جدا خبره ده. چه بعضو طریقو ته په بعضو باندې ترجیح حاصل ده. لکه څنګه چه د «حدثنا» په تعبیر سره روایت صحیح کیږي. دغه شان به د «اخبار» او «انباء» صیغې اعتبار هم کیږي.

د تحمل حدیث انواع مناسب معلومیږي. چه په دې مقام باندې تاسو د تحمل حدیث په انواعو او د حدیث ادا کولو په طریقو باندې پوهه شی. د اصول حدیث عالمانو د تحمل حدیث اته قسمونه بیان کړي دي.

① السماع من لفظ الشيخ: ددې صورت دا دي. چه شیخ د خپل سند روایات اوروی. او شاگرد اوروی. کله شیخ زباني اوروی. او کله په کتاب کښې کتلو سره اوروی. دغه شان شاگرد کله صرف په اوریدو باندې اکتفاء کوي. او کله اوریدو سره سره لیکل هم کوي. (۱)

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۲) النوع الرابع والعشرون: سماع الحديث وتحمله وضبطه بيان أقسام طرق نقل الحديث وتحمله وفتح المغيب (۱۵۲/۲) أقسام التحمل والاخذ.

(۲) «القراءة علی الشیخ»: یعنی د شیخ په وړاندې د شیخ مرویات او نیلې شی او شیخ اوری که شاگرد نه وائی او که بل یو طالب علم نه وائی او دې نه وائی بیا دا لوستل که په حفظ (یاد) سره وی او که د کتاب نه وی دغه شان د شیخ اوریدل که حفظاً وی او که کتاب لاس کښې اخستلو سره وی بیا د کتاب په لاس کښې د اخستلو په صورت کښې پخپله د شیخ په لاس کښې کتاب وی او که د بل یو ثقه سړی په لاس کښې وی (۱)

یاد ساتی: چه په «قراءت علی الشیخ»، کښې چه طالب علم کوم روایات وائی هغه دې ددې شیخ مرویات وی نور روایتونه دې نه وی او ددې مقصد دا وی چه طالب علم شیخ ته واورې او توثیق او کړی او که په ضبط کښې څه قسمه کمی وی نو د هغې ازاله او کړی (۱) بیا د جمهورو په نیز دا صورت صحیح دې چه د قرائت په موقعه کتاب د یو ثقه سړی په لاس کښې وی پخپله د شیخ په لاس کښې نه وی ددې نه قاضی ابوبکر باقلانی او امام الحرمین رحمهما الله اختلاف کوی او فرمائی چه پخپله د شیخ په لاس کښې کتاب کیدل پکار دی د بل چا په لاس کښې نه دې پکار (۲) حافظ ابن الصلاح رحمه الله د جمهورو مسلك راجح ګرځولې دې (۳) البته که دغه سړی ثقه نه وی نو دداسې سماع هیڅ اعتبار نشته (۴) «قراءت علی الشیخ»، ته اکثر محدثین عرض، هم وائی (۵) وړاندې د باب القراءة والعرض علی المحدث لاندې ددې زیات تفصیل راځی.

دقرأت علی الشیخ یا عرض حکم: ددې نوع د تحمل د صحت په باره کښې اتفاق دې البته امام ابو عاصم النبیل او عبدالرحمن بن سلام مجمعی د «قراءت علی الشیخ»، د عدم جواز قائل دی خو جمهورو ددوی قول رد کړې دې (۶)

دقرأت علی الشیخ مرتبه: ددې نوع څه مرتبه ده؟ په دې کښې درې اقواله دی.

① د امام ابو حنیفه، شعبه، ابن ابی ذئب او یحي القطان رحمه الله نه منقول دی. د «قراءت علی الشیخ»، درجه د «سماع من الشیخ»، نه زیاته ده. د امام مالک رحمه الله نه هم یو روایت هم دا منقول دې (۷) ددې حضراتو وینا دا ده چه د «سماع من الشیخ»، په صورت کښې که شیخ ته سهوه

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۴، ۶۵) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۸۱۲)۔

(۲) تیسیر مصطلح الحديث (۱۵۸)۔

(۳) توضیح الأفكار لمعانی تنقیح الأنظار (۱۸۷۱۲)۔

(۴) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۶)۔

(۵) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۷) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۱۲)۔

(۶) فتح المغیث للعراقی (ص. ۱۸۵) ومقدمة ابن الصلاح (۶۴)۔

(۷) الحديث الفاصل بین الراوی والواعی (۴۲۰، ۴۲۱) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۱۲)۔

(۸) ظفر الأمانی (۵۰۶) ومقدمة ابن الصلاح (۶۵)۔

اوشی نو طالب دپاره رد ممکن نه وی. حالانکه د «،قراءت علی الشیخ»، په صورت کښې که طالب عالم غلطی او کړی نو شیخ د هغې تصحیح کولې شی (۱).
 ② د امام مالک، سفیان ثوری، امام بخاری رحمهم الله او د حجاز او کوفې ډاکثرو عالمانو په نیز دواړه برابر دی (۲).

③ د جمهورو عالمانو په نیز د «،قراءت علی الشیخ»، درجه د «،سماع»، نه ادنی او کمتر ده (۳). البته حافظ سخاوی رحمهم الله فرمائی چې په عامو حالاتو کښې خو «،سماع»، اعلی ده. خو که څه عارض راپېښ شی نو دا هم ممکن ده چې «،قراءت»، او «،عرض»، د «،سماع»، نه زیات شی مثلاً دا چې طالب علم د شیخ په مقابله کښې اعلم او اضبط وی یا دا چې شیخ د لوستلو د حالت په مقابله کښې د اوریدو په حالت کښې زیات احفظ او متیقظ وی نو په داسې صورت کښې به «،قراءت»، د «،سماع»، نه اولی او اعلی وی (۴). خلاصه دا ده چې په کوم صورت کښې د غلطو نه د بچ کیدو امکان زیات وی هغه صورت اولی او اعلی دی (۵). والله اعلم.

④ «الإجازة»: یعنی شیخ چاته د روایت کولو اجازت ورکړی. که دا اجازت لفظاً وی او که کتابه وی. مثلاً شیخ یوکس ته اووایی یا لیکلې ورکړی چې «أجرتك أن تروى عنی صحیح البخاری» (۶).

د اجازت قسمونه د اصولو عالمانو د اجازت ډیر قسمونه لیکلی دی

① «اجازة معین لمعین»، یعنی مجاز به او مجاز له دواړه معین وی. یو هم مبهم نه وی (۷). مثلاً شیخ داسې اووایی «أجرتك أيها الطالب کتاب البخاری» یا داسې اووایی «أجرتكم الأصول الستة» دلته مجاز له یعنی مخاطب معین دی. او مجاز به یعنی «صحیح بخاری»، یا «صحاح سته». هم معین دی. دغه شان دا هم ونیلې شی چې «أجرت فلاناً جميع ما اشتمل علیه فهرس». د اجازت دا صورت د جمهور محدثینو په نیز صحیح کیدو سره سره د اجازت ټولو

۱- ظفر الأمانی (۵۰۶) _

۲- فتح المغیث للعراقی (۱۸۶) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۱/۲) ومقدمة ابن الصلاح (۲۶۵) وتوضیح الأفكار (۱۸۹/۲) _

۳- المصادر السابقة _

۴- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴/۲) وظفر الأمانی (۵۱۲) _

۵- المصدر السابق _

۶- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴/۲) وظفر الأمانی (۵۱۲) _

۷- مقدمة ابن الصلاح (۷۳) وظفر الأمانی (۵۱۳) _

انواعو نه اعلی دې اگرچه بعضو حضراتو په دې باندې هم کلام کړې دې (۱)

②، «إجازة معین لی غیر معین»، یعنی طالب علم کوم چه مجاز له دې دا متعین وی او مجاز به غیر معین وی (۲) مثلاً داسې اووانی «أجرتك أو أجرت لكم أو أجرت فلاناً مسيوماً أو مروياً» دلته د مسموعاتو او مرویاتو تعیین او تشخیص نشته.

③، «إجازة غیر معین لی معین»، یعنی مجاز له غیر معین وی او مجاز به متعین او مشخص وی مثلاً «أجرت أهل زمان رواية صحيح البخاری» (۳)

④، «إجازة غیر معین لی غیر معین»، یعنی نه مجاز له معین وی او نه مجاز به مثلاً داسې اووانی «أجرت أهل زمان رواية مسيوماً» (۴)

«إجازة المعدوم»، یعنی کوم ماشوم چه اوس پیدا شوې هم نه وی هغه ته اجازت ورکول بیا ددې دوه صورتونه دی

① یو دا چه دې معدوم ته اصالتاً اجازت ورکړې شی مثلاً داسې اوونیلې شی «أجرت لمن یولد لفلان»

② او دویم صورت دا دې چه په موجود باندې عطف اوکړې شی تبعاً او ضمناً اجازت ورکړې شی مثلاً داسې اوونیلې شی «أجرت لفلان ولین یولد له» یا داسې اووانی «أجرت لك ولعقبك» (۵) ددې نوع اجازت هم بعضو حضراتو اجازت ورکړې دې خو صحیح دا ده چه معدوم (غیر موجود) ته اصالتاً اجازت ورکول صحیح نه دی البته تبعاً او ضمناً د اجازت ورکولو گنجائش شته. (۶)

⑥، «إجازة الطفل الذی لم یبیز»، یعنی مجاز له داسې ماشوم وی چه هغه د هوبنیار توب عمر ته نه وی رسیدلې د جمهورو په نیز هغه ته اجازت ورکول صحیح دی البته د سماع دپاره د هوبنیار توب عمر شرط دې نو کوم ماشوم چه د تمیز عمر ته نه وی رسیدلې د هغه سماع معتبر نه ده. (۷)

⑦، «إجازة المجاز»، یعنی شیخ اجازت ورکولو کنبې داسې اووانی «أجرت لك ما أجزلت» (۸)

(۱) ظفر الأمانی (۵۱۳) ومقدمة ابن الصلاح (۷۲) -

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۳) ظفر الأمانی (۵۱۳) -

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۵) ظفر الأمانی (۵۱۵) ومقدمة ابن الصلاح (۷۵) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) ظفر الأمانی (۵۱۶) ومقدمة ابن الصلاح (۷۶) -

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۷۷) وظفر الأمانی (۵۱۷) -

حاصل دا چه د اجازت خومره قسمونه دی. ټولو کښې اختلاف دې چه آيا ددې نه روايت کول صحيح دی. او که نه دی. په دې کښې ږومبې صورت خو تقريباً ټول حضرات صحيح ږگرځوی. بلکه بعضو حضراتو خو دا ونيلى دی. چه اختلاف د ږومبې صورت نه علاوه په باقى انواعو کښې دې. د ږومبې نوع په صحيح کيدو کښې د چا اختلاف هم نشته. البته د باقى انواعو په باره کښې اختلاف اگر چه زيات دې. خو د «إجازة المعلوم اصاله»، نه علاوه په باقى انواعو کښې صحيح دا ده. چه صحيح دې. (١) خو دلته حافظ ابن حجر رحمته الله عليه په شرح نخبه الفكر کښې د «اجازت» بحث په آخر کښې يوه تنبيه کړې ده. د هغې لحاظ ساتل ضرورى دی. هغه ليکي: «وکلّ ذلك كما قال ابن الصلاح، توسع غير مرفى، لأن الإجازة الخاصة بالمعينة مختلف في صحتها اختلافاً كثيراً عند القدماء، وإن كان العمل استقر على اعتبارها عند المتأخرين، فلم يرد السامع بالإتفاق، فكيف إذا حصل فيها الاسترسال المذكور، فإنها تزداد ضعفاً، لكنها في الجملة غير من إيراد الحديث معضلاً والله أعلم.» (٢)

③ المناولة: د مناولة معنى اعطاء، ده په اصطلاح کښې د «مناوله» صورت دا وی. چه شيخ طالب علم ته خپل مرويات ورکوي. که «تملیکاً بالبيع والهبة» وی. او که د اجازة او اعارة په طور وی. (٣) ددې يو خو صورتونه مشهور دی:

① يو مناولة مقرونه بالا اجازه ② او دويم مجرده عن الاجازة. د مقرونه بالا اجازه صورت دا دې. چه شيخ پخپلو مروياتو باندې مشتمل کتاب خپل شاگرد ته ورکړی. او دا کتاب يا خو اصل وی. يا د اصل نه نقل کړې شوې او تصحيح شده وی. او د ورکولو صورت دا وی. چه يا ئې د تملیک په طور ورکړی. په دې طريقه چه خرڅ ئې کړی. يا ئې هبه کړی. يا ئې د اجارې يا د عاريت په طور ورکړی. چه ددې نه ئې نقل کړی. او مقابله ئې اوکړی. او خپل خان سره ئې اوساتی. بيا هغه کتاب ورکړی. او اووانی. «هذا سماعي أو رويقي عن فلان، فارواه عنى» يا داسې اووانی. «أجرت لك روايته عنى» (٤)

د مناوله دويم صورت «مجرده عن الاجازة» دې. يعنى شيخ کتاب يا مرويات خپل شاگرد ته ورکړی. خو باقاعده د روايت کولو اجازت نه ورکوي. (٥)
د مناوله يو صورت دا هم دې. چه طالب يو کتاب يا حديث يا څه جزء واخلي. او شيخ ته

(١) المصادر السابقة.

(٢) نزهة النظر فى توضيح نخبه الفكر (١٢٥) خاتمة الكلام على صيغ الأداء.

(٣) فتح المغيث (٢٨٥/٢) وظفر الأمانى (٥١٩).

(٤) مقدمة ابن الصلاح (١٦٥، ١٦٦) النوع الرابع والعشرون معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله وصفة ضبطه القسم الرابع المناولة وفتح المغيث للعراقي (٢١٦) وفتح المغيث للسخاوى (٢٨٧/٢).

(٥) مقدمة ابن الصلاح (١٦٩) وفتح المغيث للعراقي (٢١٩) وفتح المغيث للسخاوى (٣٠١/٢).

راشی. او د شیخ په وړاندې نې پیش کړی. شیخ په دې کښې غور او فکر او کړی. بیا دا واپس ورکړی او داسې او وائی. «وقفت علی مافیہ، وهو حدیث عن فلان أو روایت عن شیوخ فیہ، فأروہ عنی» (١) دې صورت ته هم عرض وائی. او... قراءت علی الشیخ... ته هم عرض وائی. په دې وجه حافظ ابن الصلاح (رحمہ اللہ) د... قراءت علی الشیخ... عرض ته... عرض القراءة... او دې موجوده زیر بحث عرض ته نې... عرض الماولة... نوم ورکړې دې. (٢)

د مناولة حکم او ددې مرتبه د امام مالک، زهری، یحی بن سعید انصاری، مجاهد، ابو الزبیر، مسلم الزنجی، علقمه، ابراهیم نخعی، ابن وهب، ابن القاسم، اشهب، قتاده، ابو ابوالعالیه (رحمہم اللہ) نه منقول دی. چه... تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة... او... تحمل بالسمع... دواړه برابر دی. (٣)

خو امام ابوحنیفه، امام شافعی، امام احمد، سفیان ثوری، عبدالله بن المبارك او اسحاق بن راهویه (رحمہم اللہ) فرمائی. چه د... تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة... درجه د... سماع... نه کمرده. (٤) حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو دا صحیح او راجح ګرځولې ده. (٥)

البته د... مناولة مجردة عن الاجازة... په باره کښې اختلاف دې. چه آیا په دې صورت کښې روایت کول جائز دی. او که نه دی؟ خطیب بغدادی (رحمہ اللہ) د بعضو حضراتو نه جواز نقل کړې دې. او بعضې حضرات دا جائز نه ګنړی. (٦)

⑤ المکاتبة: د مکاتبه صورت دا وی. چه شیخ د خپلو مرویاتو او مسموعاتو څه حصه پخپله اولیکي. یا نې پخپل یو معتمد کاتب اولیکي. او خپل شاګرد ته نې اولیکي. (٧) ددې هم دوه قسمونه دی

① یو دا چه کتابت اجازت سره مقرون وی. چه په شروع کښې یا آخر کښې «أجرتك»، هم اولیکي. (٨)

② دویم صورت دا وی. چه صرف مکتوب وی. د اجازت اقتراڼ ورسره نه وی. (٩) په رومبی صورت کښې روایت کول صحیح دی. او ددې درجه د... مناولة مقرونة بالاجازة... برابر

(١) مقدمة ابن الصلاح (٧٩) وفتح المغیث للعراقی (٢١٦) وظفر الأمانی (٥٢٠)۔

(٢) مقدمة ابن الصلاح (٧٩)۔

(٣) ظفر الأمانی (٥١٩)۔

(٤) المصدر السابق۔

(٥) مقدمة ابن الصلاح (٨٠) وفتح المغیث للعراقی (٢١٧) وفتح المغیث للسخاوی (٢٩٣/٢)۔

(٦) فتح المغیث للسخاوی (٣٠١/٢، ٣٠٣)۔

(٧) مقدمة ابن الصلاح (٨٣) وظفر الأمانی (٥٢١، ٥٢٢) وفتح المغیث للعراقی ٢٢۔

(٨) مقدمة ابن الصلاح (٨٣) وظفر الأمانی (٥٢٢) وفتح المغیث للعراقی (٢٢٣)۔

(٩) المصادر السابقة۔

ده او د دویم صورت په جواز کښې اگرچه د بعضو حضراتو اختلاف دې خو راجع داده چه په دې صورت کښې هم روایت کول صحیح دی (۱)

⑥ الاعلام: اعلام دا دې چه شیخ طالب ته دا اووانی چه دا جز، یا دا کتاب زما روایت کړې شوې دې (۲) په دې کښې د روایت کولو حکم یا ددې د اجازت مذکور نه وی. د «اعلام» په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې اوکه نه دې؟ د ابن جریج او عبیدالله عمری نه علاوه نور هم ډیر محدثین ددې خبرې قائل دی چه مطلق... اعلام... سره روایت کول جائز دی بلکه قاضی عیاض رحمته الله خو فرمائی چه دا صورت نه صرف جائز دې بلکه که شیخ منع اوکړی بیا هم روایت کول جائز دی ددې په مقابله کښې اصح قول دا دې چه مجرد... اعلام... نه روایت کول صحیح نه دی. ځکه عین ممکن ده چه شیخ ته په دې کښې څه خلل معلوم وی چه ددې په وجه هغه د روایت کولو اجازت نه ورکوی (۳)

④ الوصیة: د تحمل حدیث اووم قسم وصیت دی ددې صورت داسې وی چه شیخ د مرګ په وخت یا د سفر په وخت د خپل روایت کړې شوی کتاب یو سړی دپاره وصیت اوکړی (۴) د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی اوکه نه؟ بعضو حضراتو په دې صورت کښې هم روایت کول جائز ګرځولی دی حالانکه صحیح دا ده چه د تحمل په دې نوع سره روایت کول صحیح نه دی (۵)

⑧ الوجادة:... وجاده... مولد مصدر دې یعنی د عربو د قدماء نه دا منقول نه دې بلکه اهل اصطلاح دا د مصدر په طور استعمال کړې دې (۶) په اصطلاح کښې... وجاده... دا ده چه یو کس ته د یو شیخ کتاب ملاوښی او ددې شیخ نه دې راوی ته په انواعو د اجازت کښې په یوه طریقه هم اجازت حاصل نه وی (۷) د وجاده په بنیاد باندې روایت کول... د متقدمینو او متاخرینو معمول پاتې شوې دې البته روایت بالوجاده ته د... منقطع... درجه ورکړې شوې ده. اگرچه په دې کښې یو نوع اتصال هم موندلې شی (۸) والله اعلم

۱- مقدمة ابن الصلاح (۸۳، ۸۴) وظفر الأمانی (۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۳)۔

۲- مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴، ۲۲۵) وظفر الأمانی (۵۲۳)۔

۳- المصادر السابقة)۔

۴- مقدمة ابن الصلاح (۸۵) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۶) وظفر الأمانی (۵۲۴)۔

۵- المصادر السابقة)۔

۶- فتح المغیث للعراقی (۲۲۷) ومقدمة ابن الصلاح (۸۶) وظفر الأمانی (۵۲۴)۔

۷- المصادر السابقة)۔

۸- المصادر السابقة)۔

طرق داداء حدیث

د سماع الفاظ که حدیث د تلقی د... سماع من الشیخ... په طریقه وی نو ددی د ادا کولو دپاره د «سمعت، حدثت، حدثنا، أخبرنا، أنبأنا، بئنا، بئنا، قال لی فلان، قال لنا فلان، ذکر لی فلان، ذکر لنا فلان» الفاظ استعمالیری قاضی عیاض رحمته ددی بولو کلماتو د اطلاق په صحیح کیدو باندې اجماع نقل کړې ده. (۱)

د سماع د الفاظو مراتب البته دا اطلاق د متقدمینو په نیز دې او متاخرینو روستو دغه الفاظ مخصوص کړې دی چه ددوی په نیز د... سماع... په ذریعه تحمل کړې شوی روایات... سمعت... حدثت... او... حدثنا... سره ادا کولې شی او د... خبرنی... او... خبرنا... په ذریعه به هغه روایات ادا کولې شی کوم چه د... قراءت علی الشیخ... په طریقه حاصل کړې شوی وی او د... انبأنا، او... أنبأنا، اطلاق به... اجازت... دپاره وی او د... قال لی فلان، قال لنا فلان، ذکر لی فلان، ذکر لنا فلان، الفاظ د هغه روایاتو دپاره مخصوص دی کوم چه مذاکره کښې حاصل شوی دی. (۲)

بیا په دې الفاظو کښې د... سمعت... لفظ په دې اعتبار سره د بولو نه ارفع دې چه دا لفظ د... اجازت... مکاتبت... په ذریعه حاصل شوو روایاتو دپاره دی دغه شان د تدلیس په موقعه نه استعمالیری حالانکه ددی په مقابله کښې د... حدثنا... لفظ په داسې موقعو باندې بعضو حضراتو استعمال کړی دی. (۳)

بیا دلته دا وضاحت هم ضروری دې چه د... حدثت... اطلاق به په هغه صورت کښې وی کله چه سامع یواځې وی او د... حدثنا... مطلب دا دې چه په سماع د حدیث کښې نور حضرات هم شریک دی دغه شان د... خبرنی... استعمال به اصطلاح کښې هغه صورت کښې وی کله چه قراءت کونکې طالب یواځې وی او د... خبرنا... لفظ به د یو نه په زیات کیدو باندې دلالت کوی. (۴)

تنبيه دلته ددی خبرې وضاحت هم پکار دې چه په لغت کښې په... تحدیث... اخبار... او... انباء... کښې هېڅ فرق نشته لکه چه د الله عز وجله ارشاد دې: ﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا﴾ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْخِي لَهَا ﴿۵﴾ دغه شان ارشاد دې: ﴿وَلَا يُتَبَّنُّكَ مِثْلَ خَبِيرَةٍ﴾ ﴿۶﴾

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۶۲) النوع الرابع والعشرون سماع الحديث وتحمله وضبطه وفتح المغيبي للعراقي (۱۸۲)

(۲) فتح المغيبي للعراقي (۱۸۳، ۱۸۴) _

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۶۳) النوع الرابع والعشرون _

(۴) نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر (۱۱۸) _

(۵) الزلزال: ۴، ۵ _

(۶) فاطر: ۱۴ _

دغه شان په حدیث باب کنبې د نبی کریم ﷺ ارشاد دې: «ان من الشجر شجرة لا يسقط ورقها، وانها مثل المسلم، فحدثوني ما هي؟ فوقم الناس في شجر البوادي، قال عهد الله ووقع في نفس انهما النخلة، فاستحييت ثم قالوا: حدثنا ما هي يا رسول الله ﷺ»^(۱)

د کتاب العلم په یو طریق کنبې د «یا رسول الله اخبنا بها» الفاظ دی. ^(۱) اود کتاب التفسیر په یو طریق کنبې د «،،حدثونی،، په خانی،، اخبونی،، لفظ راغلې دې. ^(۲) او د اسماعیلی په یو طریق کنبې د «،،أنهونی،، لفظ وارد شوی دې. ^(۳)

د «،،سماع من لفظ الشيخ،، او «،،قراة علی الشيخ،، په صورت کنبې به په الفاظ ادا کنبې تفریق کيږي او که نه؟ په لغت کنبې چونکه دا ټول الفاظ مترادف او هم معنی دی. په دې وجه د عالمانو یو لونی جماعت چه په دې کنبې امام زهري، امام مالک، سفیان بن عیینه، یحي القطان، او اکثر حجازیین او کوفیین شامل دی. ددې خبرې قائل دی. چه په دې کنبې د هر یو لفظ استعمال جائز دې. ^(۴)

او اسحاق بن راهویه، امام نسائی، ابن حبان او ابن منده رحمهم الله ددې خبرې قائل دی. چه کله سماع من لفظ الشيخ وی. نو دا الفاظ علی الاطلاق ونیلې شی. او که قراة علی الشيخ وی. نو دا الفاظ به «،،قراة،، سره مقید کولې شی. ^(۵)

او امام ابن جریج، اوزاعی، شافعی، ابن وهب، او د مشرق اکثر عالمانو د الفاظو تخصیص کړې دې. چه د «،،سماع من لفظ الشيخ،، په صورت کنبې به «،،تحديث،، اود «،،قراة علی الشيخ،، په صورت کنبې به د «،،اخبار،، لفظ استعمالولې شی. ^(۶) روستو ددوی متبعینو هغه تفصیل اختیار کړې دې. کوم چه مونږه وړاندې ذکر کړې دې. چه «،،حدثنی،، د یوکس دپاره دې. او «،،حدثنا،، او «،،اخبنا،، د جمعی دپاره دې. ^(۷)

خو دلته چه حافظ رحمهم الله کومه تنبیه کړې ده. هغه یاد ساتل پکار دی. چه دا ټول تفصیل د مستحسن کیدو حده پورې دې. ددې التزام څه واجب نه دې. البته متاخرینو ته ددې مذکوره اصطلاحاتو رعایت کول پکار دی. ځکه چه اوس دې د حقیقت عرفیه حیثیت اختیار کړې

^(۱) صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم باب الحياء فی العلم رقم (۱۳۱) _

^(۲) صحیح بخاری (۶۸۱۱۲) کتاب التفسیر سورة ابراهيم باب (كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ) تَوْنِي أَكْلَهَا كُلِّ حِينٍ) رقم (۴۶۹۸) _

^(۳) ذكره الحافظ في الفتح (۱۴۴۱) _

^(۴) فتح الباری (۱۴۵۱) _

^(۵) المصدر السابق _

^(۶) المصدر السابق _

^(۷) المصدر السابق _

دي. كه ددي رعایت اونكرې شی. نو د خلط خطره ده. (١) والله اعلم.

د، قرات علی الشیخ، په صورت کښې د اداء الفاظ هغه روایات د کومو تحمل چه د . قرات علی الشیخ. . په طریقه باندې شوې وی. د هغې د ادا کولو یو خو صورتونه دی

① یو صورت دا دی. چه ،، قرات علی فلان،، یا،، قرئ علی فلان وانا اسمع،، فائز به،، اوونیلې شی. دا صورت د ټولو نه اعلی او اسلم دي. په دې کښې هیڅ اشکال نشته. (٢)

② دویم صورت دا دی. چه په .، سماع من الشیخ. . کښې چه کوم الفاظ استعمالیږي. هغه دلته کښې تقيید سره استعمال کړې شی. مثلاً اوونیلې شی. ،، حدثنا فلان قراءة عليه،، یا ،، أخبرنا قراءة عليه،، دا د رومبی قسم په مقابل کښې کمتر دي. (٣)

③ دریم صورت دا دی. چه ددي قسم دپاره هم د،، سماع من الشیخ،، والا الفاظ ،، حدثنا،، او،، أخبرنا،، بغیر دڅه قید نه استعمال کړې شی. نو په دې کښې اختلاف دي.

مذاهب علماء ① د عبدالله بن المبارك. يحيى بن يحيى تميمي. احمد بن حنبل. او نسائي وغيره مذهب دا دي. چه دغه شان علی الاطلاق استعمالول جائز نه دی.

② ددي په مقابله کښې د حجاز او دکوفي داکثرو عالمانو. او د امام زهري. امام مالك. سفیان بن عیینه او يحيى بن سعيد القطان وغيره متقدمينو امامانو په نیز ددي الفاظو علی الاطلاق استعمالولو کښې هیڅ باک نشته. د امام بخاري رحمه الله هم دا مذهب دي. (٤) په دې مجوزینو کښې بعضو خو .، سمعت فلاناً. . ونیل هم صحیح گرځولی دی. (٥)

③ په دې قسم کښې دریم مذهب دا دی. چه په دواړو لفظونو کښې فرق دي. د امام شافعي او ددوی د اصحابو قول دي. چه د .، قرات علی الشیخ. . په طریقه د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره .، أخبرنا،، استعمالول صحیح دی. د،، حدثنا. . اطلاق صحیح نه دي. هم دا خبره د امام مسلم رحمه الله او د جمهور اهل مشرق نه منقول ده. اکثر محدثین هم ددي قائل دي. (٦) حافظ ابن الصلاح رحمه الله فرمائی. «الفرق بينهما صار هو الشائع الغالب على أهل الحديث، والإحتجاج لذلك من حيث اللغة عناء وتكلف، وغير ما يقال فيه: إنه إصلاح منهم أرادوا به التمييز بين النوعين، ثم خصص النوع الأول بقول،، حدثنا،، لقوة إشعاره بالنطق والمشافهة»، والله اعلم. (٧)

(المصدر السابق) -

(مقدمة ابن الصلاح (٦٥) النوع الرابع والعشرون وفتح المغيث للعراقي (١٨٧) -

(المصادر السابقة) -

(المصادر السابقة) -

(مقدمة ابن الصلاح (٦٥) وقال القاضي عياض وهو قول روى عن مالك والثوري وابن عيينة .. فتح المغيث للعراقي (١٨٧) -

(مقدمة ابن الصلاح (٦٥ ٦٦) وفتح المغيث للعراقي (١٨٨) -

(مقدمة ابن الصلاح (٦٦) -

د اجازت په طریقې سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء ① بعضو حضراتو د... حدثنا... او اخبرنا... استعمالولو علی الاطلاق اجازت ورکړې دي. دا د ابن جریج، امام مالک، امام الحرمین او اهل مدینه نه منقول دي (۱)

② خو د جمهورو په نیز الفاظ د سماع او قرائت مقید استعمالول پکار دی. مثلاً داسې ونیل پکار دی، «حدثنا إجازة»، یا، «أخبرنا إجازة»، (۲)

د اجازت یو څو نور الفاظ دلته یو څو الفاظ نور هم دی. کوم چه په... اجازت... کښې استعمال کړې شوی دی لکه چه بعضو حضراتو... شافهني فلان... او... اخبرنا مشافهة... استعمال کړې دي. (۳) د امام اوزاعي نه منقول دی چه دوی د... اجازت... دپاره، «أخبرنا»، لفظ استعمال کړې دي. او د «قرأت علی الشیخ»، دپاره ئې، «أخبرنا»، استعمال کړې دي. (۴)

دغه شان اجازت دپاره متاخرینو د «أهلنا»، لفظ استعمال کړې دي. بلکه علامه ابوالعباس ونید بن بکر معمری پخپل کتاب «الوجازة فی تجویز الإجازة»، کښې د... اجازت... دپاره هم دا استعمال کړې دي. حالانکه د متقدمینو په نیز، «أخبرنا»، او «أهلنا»، هم معنی دی. (۵) والله اعلم. د «مناوله»، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء په دې طریقه کښې هم د سماع الفاظ بعضو حضراتو مطلقاً بغیر دڅه قید نه استعمال کړی دی. حالانکه په دې کښې هم غوره دا ده چه تقیید سره ذکر کړې شی. مثلاً داسې اوونیلې شی، «حدثنا مناولة»، یا، «أخبرنا مناولة»، دغه شان صرف «ناولفی»، ونیل هم صحیح دی. او که مناوله مقرون بالاجازه وی نو «ناولفی وأجازلی»، ونیلو سره روایت کول غوره دی. (۶) والله اعلم.

د کتابت، اعلام، وصیت، او وجاده په طریقو سره د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء

① مکاتبت سره د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره یا خو د کتابت تصریح او کړې شی. او اوونیلې شی. چه، «کتب الی فلان»، یا الفاظ د سماع او قرائت مقید استعمال کړې شی او اوونیلې شی، «حدثنا کتابة»، یا، «أخبرنا کتابة»، (۷) دغه شان د... اعلام... په طریقه د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره اوونیلې شی، «أعلمنی شیخی بكذا»، (۸) د... وصیت... په

۱- مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

۲- مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

۳- مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۱)۔

۴- المصادر السابقة)۔

۵- المصادر السابقة)۔

۶- مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

۷- مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴)۔

۸- تبسیر مصطلح الحديث (۱۶۳، ۱۶۴)۔

صورت کنبی به یا خو،، أوصل الی فلان بكذا،، وائی او یا به،، حدثنی فلان وصیة،، وائی (۱)

⑤ د. وجاده،، په صورت کنبی به راوی،، وحدث بخط فلان،، یا،، قرأت بخط فلان،، ونیلو سره روایت سره د سند نه نقل کوی. (۲)

قوله وَقَالَ لَنَا الْحَمِيدِيُّ كَانَتْ عِنْدَ ابْنِ عِيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا وَسَمِعْتُ

وَاحِدًا: حمیدی مونږ ته بیان کړل چه د ابن عیینه په نیز،، حدثنا،،،، اهلنا،، او،، سمعت،، ټول یو (برابر) وو.

د قال لنا، قال لی، ذکرلنا، او ذکرلی د استعمال مواقع وړاندې مونږ د اداء حدیث د طریقو لاندې مونږ بیان کړی دی چه،، قال لنا،، او،، قال لی،، دغه شان،، ذکرلنا،، او،، ذکرلی،، دا ټول الفاظ د سماع من الشیخ الفاظ دی. او په اتصال باندې داسې دلالت کوی لکه څنگه چه،، حدثنی،، حدثنا،، او،، سمعت،، وغیره اتصال باندې دلالت کوی. البته دا خبره ضروری ده چه د،، قال لنا،، زیات تر اطلاق هغه روایاتو دپاره کیږی. کوم چه د مذاکره په دوران حاصل کړې شوی وی. (۳)

البته که د حرف جار نه بغیر صرف،، قال فلان،، یا،، ذکر فلان،، او ویلې شی نو په دې کنبی د انقطاع احتمال هم شته په دې وجه به ددې درجه د،، قال لنا فلان،، یا د،، ذکر لنا فلان،، نه کمتره وی. البته که ددې قائل مدلس نه وی او د راوی مروی عنه سره لقاء هم ثابت وی نو دا به په اتصال باندې محمول وی. (۴)

ابن منده رحمه الله فرمائی دی چه امام بخاری رحمه الله کوم ځانې کنبی،، قال لی فلان،، فرمائی هغه،، اجازة،، سره حاصل شوی روایات وی. سماعاً یا قراءت سره حاصل شوی نه وی. دغه شان کوم ځانې چه،، قال فلان،، (د جار مجرور نه بغیر) ذکر کوی. هغه تدلیس دې. (۵) هم دا خبره حافظ ابو یعقوب رحمه الله هم فرمائی. (۶) او حافظ ابو جعفر بن حمدان رحمه الله فرمائی چه داسې ټول روایات عرضاً او مناوله سره حاصل کړې شوی دی. (۷) دغه شان د ابن حزم رحمه الله وینا دا ده چه داسې ټول روایات متصل نه دی. (۸)

(۱) المصدر السابق) _

(۲) المصدر السابق) _

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۶۴) النوع الرابع والعشرون القسم الأول: السماع من لفظ الشيخ وفتح المغیث للعراقي (۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۰۹، ۵۱۰) _

(۴) انظر المصادر السابقة لا سيما من عرف من حاله أنه لا يروى إلا ما سمعه كحجاج بن محمد الأعور فروى كتب ابن جريج بلفظ قال ابن جريج فحملها الناس عنه واحتجوا بها (۱۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۰) _

(۵) فتح المغیث للعراقي (۱۸۴) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۳۱۲) وظفر الأمانی (۵۱۰) _

(۶) المصادر السابقة) _

(۷) المصادر السابقة) _

(۸) ظفر الأمانی (۵۱۱) _

خو عالمانو ددې ټولو حضراتو د قول تردید کړې دې چه مثلاً امام بخاری رحمته الله په خپل صحیح بخاری کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه مرفوع حدیث نقل کړې دې «إِذَا أَسَى فَاكُلْ أَوْ شَرِبْ...» ددې په سند بیانولو کښې فرمائی: «حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ...» او هم دا روایت پخپل تاریخ کښې نقل کوی او فرمائی: «قَالَ إِبْرَاهِيمُ...» دغه شان امام بخاری رحمته الله په کتاب التفسیر.. کښې د ابراهیم بن موسی نه په صیغه د تحدیث روایت نقل کړې دې (۱) حالانکه په کتاب الايمان والنذور، کښې ئې «قَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى...» الفاظ استعمال کړې دی. (۲)

الحمیدی: د امام حمیدی رحمته الله ذکر اگرچه په بدءالوحي.. کښې هم راغلې دې (۳) خو هلته ډیر زیات اختصار دې دلته مونږ په لېشان تفصیل سره ددې ذکر کوو. دا ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی بن عبیدالله بن اسامه بن عبدالله بن الحمید بن زهیر بن الحارث بن اسد بن عبدالعزی قرشی اسدی حمیدی مکی دې. (۴) دوی د بشر بن بکرتنیسی، ابو اسامه حماد بن اسامه، سفیان بن عیینه، عبدالعزیز بن محمد دراوردی، فضیل بن عیاض، امام شافعی، مروان بن معاویه فزاری، وکیع بن الجراح، ولید بن مسلم او یعلی بن عبید طنافسی رحمته الله نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، ابو زرعه، عبیدالله بن عبدالکریم رازی، امام ابوحاتم محمد بن ادريس الرازی، امام محمد بن یحیى ذهلی، یعقوب بن سفیان، او یعقوب بن شیبه رحمته الله دی. (۵)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی: «أَلْحَمِيدِيُّ عِنْدَنَا إِمَامٌ»، (۶)

ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «أَثْبَتَ النَّاسُ فِي إِبْنِ عَيَيْنَةَ، الْحَمِيدِيَّ، وَهُوَ رَئِيسُ أَصْحَابِ ابْنِ عَيَيْنَةَ، وَهُوَ ثِقَةٌ إِمَامٌ»، (۷)

(۱) صحیح بخاری (۲۵۹۱۱) کتاب الصوم باب إذا أكل أو شرب ناسياً رقم (۱۹۳۳)۔

(۲) التاريخ الكبير (۹۱۱۱) ترجمة محمد بن سيرين رقم الترجمة (۲۱۵)۔

(۳) صحیح بخاری (۷۲۹۱۲) کتاب التفسیر سورة التحريم باب «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ..» رقم (۴۹۱۲)۔

(۴) صحیح بخاری (۹۹۰۱۲) کتاب الأيمان والنذور باب إذا حرم طعامه رقم (۶۶۹۱)۔

(۵) كشف الباری (۲۳۷۱۱)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۱۲۱۱۴)۔

(۷) د شیوخو او شاگردانو دپاره اوگورنی تهذيب الكمال (۵۱۳۱۱۴، ۵۱۴)۔

(۸) تهذيب الكمال (۵۱۳۱۱۴) وسیر أعلام النبلاء (۶۱۷۱۱۰)۔

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۳۱۱۴) وسیر أعلام النبلاء (۶۱۷۱۱۰)۔

امام عجلې ﷺ فرمائی، «ثقة،»^(۱)

ابن حبان ﷺ فرمائی، «کان صاحب سنة وفصل ودين»^(۲)

امام دارقطنی ﷺ فرمائی، «حافظ،»^(۳)

امام حاکم ﷺ فرمائی، «ثقة مامون،»^(۴)

امام بخاری ﷺ فرمائی، «الحمیدی (امام الحدیث)»^(۵)

حافظ ابن حجر ﷺ فرمائی، «ثقة حافظ فقیه، أجل أصحاب ابن مینة»^(۶)

ابن سعد ﷺ فرمائی، «وکان ثقة کثیر الحدیث،»^(۷)

امام حمیدی ﷺ د حدیثو علم د نورو استاذانو نه علاوه د سفیان بن عیینہ ﷺ نه خاص طور باندې حاصل کړو تردې چه ددوی په خدمت کښې نورلږ یا شل کله پورې پاتې شوې وو. (۸) اود امام شافعی ﷺ نه یې د فقهې علم حاصل کړو (۹)

د امام شافعی ﷺ د وفات نه پس حمیدی ته پخپله توقع وه چه ددوی د جانشینې او خلیفه کیدو سعادت به حاصلیږي. خو ددوی په مقابله کښې ابن عبدالحکم نه د امام شافعی ﷺ د جانشینې شرف حاصل شو. نو دوی مکې مکرمې ته راغلل او دلته د علم نشر کولو خدمت پوره کول شروع کړل (۱۰)

امام شافعی ﷺ پخپله ددوی تعریف کښې فرمائی، «ما رأيتُ صاحب بلفم (أى) إنساناً أحفظ من الحمیدی، کان يحفظ لسفيان بن عيينه عشرة آلاف حديث»^(۱۱)

امام اسحاق بن راهويه ﷺ فرمائی، «الأئمة في زماننا الشافعي، والحمیدی، وأبو عبيد»^(۱۲)

پخپله امام حمیدی ﷺ فرمائی، «ما دمتُ بالحجاز، وأحمد بن حنبل بالعراق، وإسحاق بن خراسان، لا

(۱) تعليقات تهذيب الكمال (۵۱۵۱۱۴) نقلًا عن ثقات العجلي (الورقة ۲۹)۔

(۲) الثقات لابن حبان (۳۴۱۸)۔

(۳) تعليقات تهذيب الكمال (۵۱۵۱۱۴) نقلًا عن علل الدارقطني (۱۷۱۳)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۲۱۶۱۵)۔

(۵) طبقات الشافعية الكبرى (۱/ ۲۶۴) وسير أعلام النبلاء (۶۱۹۱۱۰)۔

(۶) تقريب التهذيب (۳۰۳) رقم (۳۳۲۰)۔

(۷) طبقات ابن سعد (۵۰۲۱۵)۔

(۸) طبقات الشافعية الكبرى (۲۶۴۱۱) وسير أعلام النبلاء (۶۱۷۱۱۰)۔

(۹) فتح الباري (۱۰/ ۱) كتاب بدء الوحي باب كيف كان بدء الوحي (۱)۔

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۶۱۹۱۱۰)۔

(۱۱) طبقات الشافعية (۲۶۳۱۱) وسير أعلام النبلاء (۴۶۴۱۱۰)۔

(۱۲) سير أعلام النبلاء (۶۸۱۱۱۰، ۶۱۹) وطبقات الشافعية (۲۶۴۱۱)۔

یغلبنا أحد) (۱) او هم دوی فرماني «والله لأن أغزو هؤلاء الذين يردون حديث رسول الله ﷺ أحب إلى من أن أغزو عدتهم من الأتراك» (۲)

ددې د لوني شان اندازه ددې نه لگولې شي: چه حافظ ذهبی رحمه الله فرماني چه امام بخاری رحمه الله د حديث «اقبال الأعمال بالثبات» نه د خپل کتاب افتتاح او فرمانيله او د امام مالک رحمه الله په طريق سره نې ددې (حديث) روايت کولو په ثاني د حمیدی رحمه الله سند ته ترجيح ورکړله. (۳)

امام حاکم رحمه الله فرماني «و محمد بن اسماعيل اذا وجد الحديث عنه لا يفرجه إلى غيره، من الثقة به» (۴) امام حمیدی رحمه الله مسند ليکلي دي چه هغه په ،، مسند الحمیدی ،، نوم سره معروف دي د علامه حبيب الرحمن عظمی رحمه الله تحقيق سره ،، مجلس علمی د ابھیل ،، دا په دوو جلدونو کښې شائع کړې دي.

د امام حمیدی رحمه الله وفات په ۲۱۹ هـ يا ۲۲۰ هـ کښې اوشو. (۵) ،، رحمه الله تعالى رحمة واسعة ،،

ابن عيينه: ددوی ذکر اگرچه وړاندې راغلي دي خو ډیر سرسری طور باندې ددوی ذکر شوې وو. (۶) دلته لږ په تفصيل سره ددوی حالات ذکر کولی شي.

دا مشهور محدث سفیان بن عيينه بن ابی عمران هلالی کوفی دي. د دوی کنيت ابو محمد دي. د محمد بن مزاحم اخي الضحاک بن مزاحم مولى وو (۷) دا لس روڼه وو. په دوی کښې پنځه روڼه محدثين دي. سفیان، ابراهيم، محمد، آدم، او عمران. (۸)

سفیان بن عيينه رحمه الله د بې شماره محدثينو نه فيض حاصل کړې دي. چه په هغوی کښې د یوڅو مشهورو شیوخو نومونه دا دي. ابراهيم بن میسره، اسماعيل بن امیه، اسماعيل بن ابی خالد، ایوب سختیانی، ابو بشر بیان بن بشر احمسی، جامع بن ابی راشد، جعفر بن محمد الصادق، حسن بن عماره، حمید الطویل، داؤد بن نصیر الطائی، زائدة بن قدامه، زکریا بن ابی زائدة، زیاد بن سعد، زیاد بن علاقه، زید بن اسلم، سالم ابی النضر، سفیان الثوری، ابو حازم سلمة بن دينار، سليمان الاحول، سليمان الاعمش، سهیل بن ابی صالح، شعبة بن الحجاج، شبيب بن غرقده، صالح بن کيسان، عاصم بن ابی النجود، ابو الزناد، عبد الکريم، ابی امیه، عبد الملك بن عبد العزيز بن جریج، علی بن زید بن جدعان، عماره

(۱) المصادر السابقة.

(۲) سیر اعلام النبلاء (۶۱۹/۱۰).

(۳) سیر اعلام النبلاء (۶۲۱/۱۰).

(۴) تهذيب التهذيب (۲۱۶/۵).

(۵) سیر اعلام النبلاء (۶۱۸/۱۰).

(۶) کشف الباری (۲۳۸/۱) بدء الوحي الحديث الأول.

(۷) تهذيب الكمال (۱۷۷/۱۱).

(۸) المصدر السابق.

بن القعقاع، عمرو بن دینار، ابو معاویه عمرو بن عبدالله نخعی، مالک بن انس، ابن شهاب زهري، مسعر بن کدام، معمر بن راشد، منصور بن المعتمر، هشام بن عروه ولید بن کثیر، ابو اسحاق سبیعی، ابو الزبیر مکی رضی اللہ عنہ

ددوی نه په روایت کونکو کښې ددوی خپل شیوخ امام اعمش، ابن جریج او شعبه نه علاوه همام بن یحیی، حسن بن حی، زهیر بن معاویه، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مهدی، یحیی القطان، امام شافعی، عبدالرحمن، عبدالرزاق، صنعانی، امام حمیدی، سعید بن منصور، یحیی بن معین، علی بن المدینی، احمد بن حنبل، ابوبکر بن ابی شیبه، اسحاق بن راهویه، او عمرو بن علی الفلاس رضی اللہ عنہ وغیره دی. (۱)

سفیان بن عیینه رضی اللہ عنہ په ۱۰۷هـ کښې پیدا شو. (۲) د ماشوموالي نه په طلب د حدیث کښې لگیا شو. الله تعالی ددوی په علم کښې او عمر کښې برکت واچولو. چه ددوی نه په علم حاصلونکو کښې چه اجداد (نیکونه) دی. نو احفاد (نمسو) هم ددوی نه فیض حاصل کړو. ۱۴۲هـ نه حدیث شروع شو. د ټولو نه آخر کښې سماع کونکې یو ابوالنصر الیسع بن زید زینبی نومي مکی سړې وو. ددوی تر ۲۸۲هـ پورې ژوندې پاتې وو. (۳) ددوی په امامت او لوڼې شان باندې اتفاق دې. ډیر خلق به د حج په اراده وتل. خو ددوی په نظر کښې به دا خبره وه. چه زموږ سفیان بن عیینه سره ملاقات اوشی. او ددوی سند به عالی (اوچت) شی. (۴)

علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی. (مالی اصحاب الزهري اتقن من ابن عیینة) (۵)

امام احمد بن عبدالله عجلې رضی اللہ عنہ فرمائی. «سفیان بن عیینه کولی ثقة ثبت فی الحدیث، وکان بعض اهل الحدیث یقول: هو أثبت الناس فی حدیث الزهري، وکان حسن الحدیث، وکان یعد من حکماء اصحاب الحدیث، وکان حدیثه نحواً من سبعة آلاف ولم تکن له کتب» (۶)

امام شافعی رضی اللہ عنہ فرمائی. «مالک وسفیان بن عیینة القرینان، یعنی فی الاثر» (۷) اوهم دوی فرمائی. «لولا مالک وسفیان لنذهب علم الحجاز» (۸)

امام سفیان ثوري رضی اللہ عنہ نه چه کله ددوی په باره کښې تپوس اوکړې شو. نو وې فرمائیل.

(۱) داستاذانواو شاگردانود تفصیل دپاره اوگوری (تهذیب الکمال (۱۷۸/۱۱، ۱۸۸) وسیر أعلام النبلاء (۴۵۷/۸) _

(۲) تهذیب الکمال (۱۸۸/۱۱) _

(۳) تهذیب الکمال (۱۸۸/۱۱) وسیر أعلام النبلاء (۴۵۷/۸) _

(۴) سیر أعلام النبلاء (۴۵۷/۸) _

(۵) تهذیب الکمال (۱۸۹/۱۱) وسیر أعلام النبلاء (۴۵۸/۱۱) _

(۶) تهذیب الکمال (۱۸۹/۱۱) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) المصدر السابق _

«ذاك أحد الأئمة، ما كان أغربه»^(۱)

یحیی بن سعید رحمته فرمائی: «سفيان إمام الحديث»^(۲)
امام بن عیینہ رحمته به ڊیر زیات حجونه کول یو ځل نې د حج په موقعه پخپل وراره حسن بن
عمران بن عیینہ ته په مزدلفه کښې او فرمائیل: «قد وافيت هذا الموضع سبعين مرة، أقول في كل
سنة:، اللهم لا تجعله آخر العهد من هذا المكان»، ولان قد استحييت من الله من كثرة ما أسأله فالك»^(۳) نو
ددې نه پس ددوی وفات اوشو.^(۴)

تنبيه د امام یحیی بن سعید القطان رحمته نه محمد بن عبدالله بن عمار نقل کړی دی. چه دوی
فرمائی: «أشهدوا أن سفيان بن عيينة اعتلط سنة سبع وتسعين، فمن سمع منه في هذه السنة وبعدها
فسامعه لاشئ»^(۵) ددې حاصل دا دې. چه سفيان بن عیینہ رحمته د خپل وفات نه یو کال وړاندې
مختلط شوې وو.

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: چه د ابن عیینہ رحمته نه په ۱۹۷ هـ کښې سماع کونکي محمد بن
عاصم رحمته دې. چه ددوی یو . . جز . . مشهور دې. چه دا ډیر اوچت سند دې. تر کومه پورې
چه د ائمه سته د شیوخو تعلق دې. نو هغوی ټولو د ۱۹۷ هـ نه وړاندې سماع کړې ده. روستو
نې نه ده کړې. ۱۹۸ هـ چه دا ددوی د وفات کال دې. په دې کښې خو چا هم سماع نه ده
کړې.^(۶)

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: چه زه د ابن القطان رحمته دا قول مستبعد (او ناممکن) گنم او
غالبه دا ده. چه دا د ابن عمار غلطی ده. ځکه چه ابن القطان رحمته پخپله په صفر ۱۹۸ هـ کښې
وفات شوې وو. کوم وخت چه حجاج واپس راځی. نو دا بعید (نا ممکن) ده. چه هغه پخپله
د مرگ په خوله کښې وی. او په دې حال کښې دوی ته د سفيان د اختلاط خبر رسیدلې
وی. او هغه ددې اعلان او کړی. ممکن ده. چه دوی ته دا خبره د ۱۹۷ هـ په دوران څه وخت
رسیدلې وی. خو یاد ساتئ: چه یحیی القطان د نقد رجال په سلسله کښې د حد نه زیات
متعنت او متشدد دې. او بل طرف ته د ابن عیینہ شخصیت دې. چه دا نه صرف ثقه دې
بلکه علی الاطلاق حجت دې. او د اسلام په ټولو دواوینو کښې ددوی روایات موجود دی.^(۷)
البته علماء د رجالو د سفيان بن عیینہ رحمته په باره کښې تصریح کړې ده. چه دوی به تدلیس
کوو. چه دوی د زهری رحمته په ډیرو حدیثونو کښې د تدلیس نه کار اخستی دې. او امام

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) الطبقات الكبرى لابن سعد (۴۹۸/۵).

(۴) تهذيب الكمال (۱۹۶/۱۱) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵/۸) وميزان الاعتدال (۱۷۱، ۱۷۰/۱۲).

(۵) ميزان الاعتدال (۱۷۱/۱۲).

(۶) ميزان الاعتدال (۱۷۱/۱۲) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵/۸، ۴۶۶).

زهري رحمه الله ددوی براه راست شیخ دی. ددوی کوم حدیثونه چه هغوی براه راست نه دی اوریدلی په هغه حدیثونو کښې به دوی د تدلیس نه کاراخیستلو او خپل شیخ به نې حذف کولو^(۱) خو ددې تدلیس باوجود د سفیان بن عیینه رحمه الله روایات مطلقاً قابل د احتجاج گنرلې کيږي ځکه چه دوی کله هم یو شیخ حذف کړې دی. هغه ثقه ختلي دي. دوی کله هم د غیر ثقه سړی په حدیث کښې تدلیس نه دي کړې. لکه چه حافظ ذهبی رحمه الله فرماني: «أجمعت الأمة على الاحتجاج به، وكان يدلّس، لكن السعود منه أنه لا يدلّس إلا عن ثقة...»^(۲)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: «ثقة حافظ تقيه إمام حجة، إلا أنه تغير حفظه بأخره، وكان ربهما دلس، لكن عن الثقات»^(۳)

حافظ ابن حبان رحمه الله فرماني: «ألهم إلا أن يكون استدلس، يُعلم أنه ما دلّس قط، إلا عن ثقة، فإذا كان كذلك، قُبلت روايته، وإن لم يثبت السماع، وهذا ليس في الدنيا إلا سفیان بن عیینة وحده، فإن كان يدلّس، ولا يدلّس إلا عن ثقة متقن، ولا يكاد يوجد لسفیان بن عیینة غير دلس فيه إلا وجد ذلك الخبر بعينه قد يثبت سماعه عن ثقة، مثل نفسه والحكم في قبول روايته لهذه العلة وإن لم يثبت السماع فيها، كالحكم في رواية ابن عباس إذا روى عن النبي ﷺ منه»^(۴)

د امام سفیان بن عیینه رحمه الله د زهد او ورع واقعاتو او عارفانه کلام دپاره د تاریخ او سیر کتابونو طرف ته رجوع او کړی. ^(۵)

ددوی وفات په ۱۹۸ هـ کښې شوې دي. ^(۶)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،
 ((وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَقِيقٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوِي عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسٌ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوِي عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْوِي عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ))
 د صحابه گرامو د تحديت الفاظ او ددې د ذکر کولو مقصد امام بخاري رحمه الله چه دلته د حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت حذيفه، حضرت ابن عباس، حضرت انس او حضرت

^(۱) سير أعلام النبلاء (۴۶۵/۸) _

^(۲) ميزان الاعتدال (۴۶۵/۸) _

^(۳) تريب التهذيب (۲۴۵) رقم (۲۴۵۱) _

^(۴) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۱۵۰/۱۱) _

^(۵) تهذيب الكمال (۱۹۱۱۱، ۱۹۶) وسير أعلام النبلاء (۴۶۱/۸، ۴۶۴) وحلية الأولياء (۲۷۰/۱۷، ۳۱۸) _

^(۶) تهذيب الكمال (۱۹۶/۱۱) _

ابوهریره (رض) نه کومې جملې نقل کړې دي په هغې کښې بعضو کښې .. حدثنا .. بعضو کښې .. سمعت .. او په بعضو کښې د .. عن .. الفاظ راغلي دي په دې ټولو تعلیقاتو سره ① دا بنودل مقصود دي چه د تحدیث، اخبار او سماع دا ټول الفاظ هم معنی (متراوی) دي. دغه شان عنعنې په وصل باندې محمول ده په دې شرط چه د راوی او مروی عنه لقاء ثابته وی. (۱)

② بعضې عالمان فرمائی چه دې ټولو تعلیقاتو ذکر کولو سره امام بخاری رحمته الله علیه دا بنودلې ده چه تحدیث، سماع، عنعنې وغیره په عهد د صحابو، او تابعینو کښې استعمالیدل. د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د رومې تعلیق تخریج د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا تعلیق امام بخاری رحمته الله علیه پخپل صحیح کښې په .. کتاب بدء الخلق، کتاب احادیث الانبیاء، کتاب القدر، او کتاب التوحید .. کښې موصولاً تخریج کړې دي چه په دې کښې د جنین د پیدائش ذکر دي: «قال همدالله: حدثنا رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو الصادق المصدوق، قال: إن أحدكم يجمع خلقه في بطن أمه أربعين يوماً، ثم يكون علقه مثل ذلك، ثم يكون مضغة مثل ذلك، ثم يبعث الله ملكاً فيؤمر بأربع كلمات، ويقال له: أكتب عمله، وورثته، وأجله، وشأنه أو سعيد، ثم ينفخ فيه الروح، فإن الرجل منكم يعمل حق ما يكون بينه وبين الجنة إلا ذراع، فيسبق عليه كتابه، فيعمل بعمل أهل النار، ويعمل حق ما يكون بينه وبين النار، إلا ذراع، فيسبق عليه الكتاب، فيعمل بعمل أهل الجنة» (۲) تنبيه د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حالات په کتاب الايمان .. باب ظلم دون ظلم .. کښې تیر شوی دي. (۳)

د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه د دویم تعلیق تخریج د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا دویم تعلیق هغه حدیث سره متعلق دي په کوم کښې چه هغوی فرمائی: «قال النبي صلی الله علیه وسلم مَنْ مَاتَ وَهُوَ يُدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ دَخَلَ النَّارَ وَقُلْتُ أَنَا مِنْ مَاتَ وَهُوَ لَا يُدْعُو لَوْلَا دَخَلَ الْجَنَّةَ» دا حدیث امام بخاری رحمته الله علیه په .. کتاب الجنائز، کتاب التفسیر، او کتاب الايمان والنذور .. کښې موصولاً تخریج کړې دي. (۴)

(۱) فتح الباری (۱۴۴)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۵۶۱۱) کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة رقم ۳۲۰۸ کتاب احادیث الانبیاء باب قول الله تعالى ((وإذا قال ربك للملائكة إني جاعل فی الأرض خليفة)) رقم ۳۳۳۲ (۹۷۶۱۲) کتاب القدر باب فی القدر رقم ۶۵۹۴ (۱۱۱۰۱۲) کتاب التوحید باب ((ولقد سبقت کلمتنا لعبادنا المرسلین)) رقم (۷۴۵۴) کشف الباری (۲۵۷۱۲)۔

(۳) صحیح البخاری (۱۶۵۱۱) کتاب الجنائز. باب فی الجنائز ومن كان آخر كلمة لا إله إلا الله رقم ۱۲۳۸ (۶۴۶۱۲) و (۶۴۶۱۲) کتاب التفسیر سورة البقرة باب ومن الناس من يتخذمن دون الله أنداداً رقم ۴۴۹۷ (۹۸۸۱۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا قال لا أتکلم اليوم فصلی أو قرأ أو سبح أو کبر أو حمد أو هلل فهو على نيته رقم (۶۶۸۳)۔

دلته یو اشکال دا دی. چه امام بخاری رحمته الله دا تعلیق په دریو ځایونو کښې موصولا ذکر کړې دي. په دې کښې په یو ځانې کښې هم دلته ذکر کړې شوی الفاظ «سمعت النبی صلی الله علیه و آله....» نشته. خو چونکه امام مسلم رحمته الله چه ددې حدیث کوم تخریج کړې دي. په هغې کښې د «محمد بن عبدالله بن نمیر عن أبیه....» په طریق کښې د «سمعت رسول الله صلی الله علیه و آله....» الفاظ شته. (۱) په دې وجه د امام بخاری رحمته الله دا تعلیق پخپل ځانې بالکل صحیح دي. تنبیه د حضرت شقیق بن سلمه رحمته الله حالات په کتاب الایمان «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر» لاندې تیر شوی دی. (۲)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه د تعلیق تخریج د حضرت حذیفه رضی الله عنه تعلیق نه دا حدیث مراد دي. «حَدَّثَنَا حَذِيفَةُ قَالَ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ رَأَيْتُ أَحَدَهُمَا وَأَنَا أُنْتَظِرُ الْآخَرَ حَدَّثَنَا أَنَّ الْأَمَانَةَ تَوَكَّلْ فِي حَذَرِ قُلُوبِ الرِّجَالِ ثُمَّ عَلِمُوا مِنَ الْقُرْآنِ أَنِ ثَمَّ عَلِمُوا مِنَ السُّلَّةِ وَحَدَّثَنَا عَنْ رَفِيعٍ قَالَ قَالَ يَتْلُو الرَّجُلُ التَّوَمَةَ فَتُقْبَضُ الْأَمَانَةُ مِنْ قَلْبِهِ فَيَقْلُ أَثَرُهَا مِثْلَ أَثَرِ الْوَكْتِ....» دا حدیث امام بخاری رحمته الله په... کتاب الرقاق، کتاب الفتن، او کتاب الاعتصام... کښې موصولا تخریج کړې دي. (۳) او امام مسلم رحمته الله هم دا پخپل صحیح کښې موصولا ذکر کړې دي. (۴) امام بخاری رحمته الله دا تعلیقات دلته ذکر کولو سره دې طرف ته اشاره کړې ده. چه حدیث او اخبار او سماع په یو معنی کښې دي.

حضرت حذیفه رضی الله عنه: دا مشهور صحابی د رسول الله صلی الله علیه و آله رازدار، ابو عبدالله حذیفه بن الیمان رضی الله عنه دي. ددوی د پلار یمان اصل نوم جسل یا حسیل دي. ددوی نه پخپل قوم کښې یو خون (قتل) شوې وو. نو دوی مدینې ته تختیدلی وو. هلته د انصارو د بنو عبدالاشهل قبیلې حلیف (حمایتی) جوړ شو. او انصار چونکه اصل کښې دیمن دی په دې وجه دوی ته یمان او وینلی شو. (۵)

په اسلام کښې د معاهدې احترام حضرت حذیفه رضی الله عنه خپل پلار سره غزوۀ بدر کښې شرکت

(۱) قال مسلم حدثنا محمد بن عبدالله بن نمير قال: نا أبي وو كيع عن الأعمش عن شقيق عن عبدالله قال وكيع قال رسول الله وقال ابن نمير سمعت رسول الله يقول ... (صحيح مسلم (٤٦١١) كتاب الإيمان باب الدليل على أن من مات لا يشرك بالله دخل الجنة) _

(۲) كشف الباری (٥٥٩١٢) _

(۳) صحيح بخاری (٩٦١١٢) كتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم ٤٩٧٦ و (١٠٤٩١٢) كتاب الفتن باب إذا بقي في حثالة من الناس رقم ٧٠٨٦ (١٠٨٠١٢) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن رسول الله رقم (٨٢٧٦) _

(۴) صحيح مسلم (٨٢١١) كتاب الإيمان باب رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب) _

(۵) تهذيب الكمال (٤٩٧١٥) وسير أعلام النبلاء (٣٦٣١٢) والإصابة (٣١٨١١) _

دپاره راتاو چه په لاره کښې ابوجهل سره ملاو شو. ابوجهل تپوس او کړو چه د کوم خانې اراده ده؟ دوی دواړو حضراتو اوونیل چه مونږ خپل یوکار دپاره مدینې ته روان یو. ابوجهل اوونیل چه تاسو د محمد ﷺ امداد دپاره ځی په دې ونیلو نې ددوی نه عهد واخستلو چه د محمد ﷺ مدد به نه کوی. نو دواړه نبي کریم ﷺ ته لاړل او ټوله قصه نې تیره کړله او په غزوه بدر کښې د شرکت کولو خواهش نې ښکاره کړو. نبي کریم ﷺ او فرمائیل «الصرفاء، انهم لهم بعهدهم ونستعين الله عليهم»^(۱) حضرت حذیفه رضی الله عنہ خپل پلار سره په غزوه احد کښې شریک شو. ددوی پلار غلطی سره د بعضو صحابه کرامو د لاسونو نه شهید شو. حضرت حذیفه رضی الله عنہ ددوی دیت معاف کړو. (۲) نبي کریم ﷺ د حضرت حذیفه او حضرت عمار رضی الله عنهما په مینه کښې مواخات رشته قائم کړې وه. (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنہ د نبي کریم ﷺ رازدار، لقب سره یادیدو. حضرت حذیفه رضی الله عنہ د نبي کریم ﷺ په ډیر نيزدې اصحابو کښې وو. د نبي کریم ﷺ نه به نې خاص طور باندې د فتنو په باره کښې تپوس کولو. پخپله به نې فرمائیل «كان الناس يسألون رسول الله ﷺ عن الخير وكنت أسأله، عن الشر، مخافة أن يدركني»^(۴) دغه شان نبي کریم ﷺ دوی ته د منافقینو نومونه هم ښودلی وو. په دې وجه حضرت حذیفه رضی الله عنہ تر قیامته پورې د پیدا کیدونکو عظیمو فتنو علم هم وو. او ددغه زمانې د منافقانو تفصیل هم دوی ته معلوم وو. (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنہ په جهاد کښې ډیر وخت تیر کړو. او هم ددوی په لاسونو دینور، ماسبدان، همدان، او ري فتح شو. په دې کښې بعضې علاقې د وړاندې نه فتح شوې وې خو په دې باندې قبضه ختمه شوې وه. دوباره د حضرت حذیفه رضی الله عنہ په لاسونو فتح شوې. (۶)

حضرت عمر رضی الله عنہ دوی له د مدائن گورنر جوړ کړو. او وې لیگلو. او د مدائن خلقو ته نې اولیکل. «ان قد بعثت اليكم فلاناً فاطيعوه» خلقو ددې خط نه اندازه اولگوله. چه نوې راتلونکې گورنر معمولی سرې نه دې. نو دغه خلق استقبال دپاره اووتل. او دلته حضرت حذیفه رضی الله عنہ په دې شان سره روان وو. چه په خپل خر باندې نې خپلې دواړه خپې یو طرف ته زورېدې کړې وې. په لاس کښې یو هډوکي او د روتی یوه ټکړه وه. خلقو اونه پیژندو. د روستو راتلونکو

(۱) صحیح مسلم (۱۰۶/۲) کتاب الجهاد باب الوفاء بالعهد ومسند أحمد (۳۹۵/۵)۔

(۲) صحیح بخاری (۴۶۴/۱، ۴۶۵) کتاب بدء الخلق باب صفة إبليس وجنوده رقم (۳۲۹۰)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۳۶۲/۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۵۰۹/۱) کتاب المناقب باب علامات النبوة فی الإسلام رقم ۳۶۰۶، ۳۶۰۷ (۱۰۴۹/۲)۔

کتاب الفتن باب کیف الأمر إذا لم تكن جماعة رقم ۷۰۸۴ وصحیح مسلم (۱۲۷/۲) کتاب الإمارة باب وجوب ملازمة جماعة المسلمين عند ظهور الفتن)۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۶۴/۲) وتهذيب الكمال (۵۰۱/۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۰۶/۵، ۵۰۷) وخلاصة الخزر حى (۷۴)۔

خلقو نه ئې چه کله تپوس اوکړو نو معلومه شوه چه دا خو هغه دې. کوم چه وړاندې لارو نو دا خلق راوړاندې شو او سلام ئې اوکړو. حضرت حذیفه رضی الله عنه په دوی کښې مشرکس ته لوني هډوکي او د روتن کپړه ورکړله. هغه سترگې پناه کړې او وې غورزوله. يا ئې يو خادم ته ورکړله. (۱)

حضرت حذیفه رضی الله عنه چه کله مدائن ته اورسيدو نو هغوی ته ئې د حضرت عمر رضی الله عنه خط واورولو. خلقو عرض اوکړو چه تاسو حکم او فرمايئ مونږ د پوره کولو دپاره تيار يو. حضرت حذیفه رضی الله عنه او فرمائيل. زه خپل ذات دپاره صرف خوراک، او خپلې سورلۍ دپاره د ونډې (چاره) مطالبه کوم. او بس (نور هيڅ نه غواړم). (۲)

د حضرت عمر رضی الله عنه «انت اخی و انا اخوگ» فرمائيل: دوی هلته يوې مودې پورې پاتې شو. بيا حضرت عمر رضی الله عنه دوی راوغوښتل. او پخپله لاره کښې پټ کيनाستلو. چه دوی اوگوري چه آيا ددوی په احوالو کښې څه تبديلي راغلې ده او که نه؟ نو کله ئې چه اوکتل. چه هيڅ تبديلي نه ده پيدا شوې. او هم هغه شان سره واپس راوان دې. په کوم شان سره چه تلې وو. نو هغوی ته مخې ته راغلل. او هغوی سره ملاو شو. او وې فرمائيل. «انت اخی و انا اخوگ» (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت عمر رضی الله عنه نه احاديث روايت کوي. او ددوی نه روايت کونکو کښې ابو وائل، زر بن حبیش، زيد بن وهب، ربعی بن حراش، صله بن زفر، ثعلبه بن زهدم، ابو العالیه الرياحی، عبدالرحمن بن ابی لیلی، مسلم بن نذیر، ابو ادریس خلواني رضی الله عنه وغيره حضرات دي. (۴)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه نه د سلو نه زیات احاديث نقل دي. چه په دې کښې د متفق عليه احاديثو تعداد دولس دي. د بخاری د انفرادی احاديثو تعداد اته دي. او د مسلم د انفرادی احاديثو تعداد اوولس دي. (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنه په ۳۶ هـ کښې د حضرت عثمان رضی الله عنه د شهادت نه تقریباً څلویښت ورځې پس وفات شوې دي. (۶)، «رضی الله عنه وأرضاه»،

قوله: وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ:

دا ابو العالیه څوک دي؟ حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله پخپله شرح کښې لیکي. چه دا ابو العالیه البراء بن عازب رضی الله عنه (تشدید البراء المہملۃ) دي. (۷) ده به چونکه غشی یا لرگی سیرل او جوړول. په

(۱) تهذيب الكمال (۵۰۶/۵)۔

(۲) سير اعلام النبلاء (۳۶۶/۲)۔

(۳) تهذيب الكمال (۴۹۹، ۴۹۷/۵) وسير اعلام النبلاء (۳۶۱/۲)۔

(۴) تهذيب الكمال (۴۹۹، ۴۹۷/۵) وسير اعلام النبلاء (۳۶۱/۲)۔

(۵) سير اعلام النبلاء (۳۶۱/۲) وخلاصة الخزرجي (۷۴)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۱۰/۵)۔

(۷) حصة الفاري (۱۲/۲)۔

دې وجه دوی ته ،،هزام،، وائی. (۱) چونکه ددوی په نوم کښې اختلاف دې. بعضو زیاد بن فیروز، بعضو اذینه، بعضو کلثوم او بعضو زیاد بن اذینه بنودلې دې. (۲)
دا ثقه دې. (۳) دوي ته د حضرت ابن عباس. حضرت ابن عمر او حضرت ابن الزبیر رضی الله عنہم نه سماع حاصل ده. (۴) علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چې دا ابوالعالیه غالباً رفیع بن مهران ریاحی دې. (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله جزم سره فرمائیلی دی چې دلته د ابوالعالیه نه مراد رفیع بن مهران ریاحی دې او دهغه حضراتو تغلیط نې کړې دې. کومو چې دا فرمائیلی دی چې د ابوالعالیه نه ،،هزام،، مراد دې. حافظ رحمته الله دلیل دا پیش کړې دې چې مذکوره حدیث (یعنی حدیث یونس بن متی چې ددې تخریج روستو راروان دې) په ابوالعالیه الریاحی عن ابن عباس سره معروف دې. په ابوالعالیه البراء عن ابن عباس سره معروف نه دې. (۶)

خو علامه عینی رحمته الله د حافظ د خبرې رد کولو کوشش کړې دې. ددوی وینا ده چې هرکله ابوالعالیه البراء او ابوالعالیه رفیع دواړه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما شاگردان دی. نو یو ته بې دلیل ترجیح ورکول، چې هم دا یو مراد دې. دویم مراد نه دې. دا صحیح نه ده. ترکومه پورې چې په دې حدیث کښې د ابوالعالیه ریاحی دې حدیث سره د معروف بالروایه کیدو تعلق دې. نو ددې دپاره هم د یو معتمد نقل ضرورت دې. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله پخپل کتاب ،،انقاض الاعتراض،، کښې لیکلی دی. «ان المصنف وصله في التوحيد، ولوراجعه العيفى من هناك لما احتاج الى طلب الدليل» (۸)

قول راجع حقیقت دا دې چې اگرچې د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په شاگردانو کښې دواړه ابوالعالیه دی. خو دلته کښې مراد رفیع دې. براء نه دې. ځکه چې ټولو شارحینو بلکه پخپله علامه عینی رحمته الله په بخاری شریف کښې چې کوم کوم ځانې کښې دا حدیث راغلې دې. هلته تصریح کړې ده چې د ابوالعالیه نه مراد رفیع دې. (۹)

۱- عمدة القاری (۱۲۱۲)۔

۲- المصدر السابق وتقریب التهذیب (۶۵۳) رقم (۸۱۹۷)۔

۳- المصادر السابقة)۔

۴- تهذیب الکمال (۱۲۱۳)۔

۵- شرح الکرمای (۱۰۱۲)۔

۶- فتح الباری (۱۴۴۱)۔

۷- عمدة القاری (۱۳۱۱)۔

۸- إرشاد الساری للقسطانی (۱۵۷۱۱)۔

۹- عمدة القاری (۲۹۲۱۱۵) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله عزو جل ﴿وهل أتاك حديث موسى وكلم الله موسى تكليماً﴾ (۴/۱۱۶) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله تعالى وإن يونس لمن المرسلين و (۲۲۵/۱۱۸) کتاب التفسير سورة الأنعام باب قوله ويونس ولو طأ وكلنا فضلنا على العالمين و (۱۹۰/۱۲۵) کتاب التوحيد باب ذكر النبي ﷺ وروايته عن ربه)۔

بلکه په یو مقام کښې نې دا تنبیه هم کړې ده. چه د ابو العالیه کنیت د حضرت ابن عباس د یو بل شاگرد هم دې چه هغه براء نوم سره مشهور دې. (۱)

بیاحفظ ابوالحجاج رضی الله عنه په تحفة الاشراف کښې دا حدیث د... ابوالعالیه رفیع بن مهران عن ابن عباس... په طریق سره نقل کړې دې. (۲)

بیاحفظ ابوالحجاج مزنی رضی الله عنه د... ابوالعالیه رفیع عن ابن عباس... په طریق سره د نقل شوو احادیثو ذکر کړې دې. او د امام شعبه رضی الله عنه قول نې د سنن ابی داؤد (۳) نه نقل کړې

دې. (۴) «قال شعبه: إنما سمع قتادة من أبي العالیه أربعة أحادیث، حدیث یونس بن متى، وحدیث ابن عمر

في القلعة، وحدیث القمام ثلاثة، وحدیث ابن عباس حدثني رجال مرضييون منهم عمر، وأرضاهم عندي عمر»

ددې عبارت نه دا معلومه شوه. چه د یونس بن متى والا روایت. راوی ابوالعالیه رفیع دې. او د ابوالعالیه البراء د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه په صحاح سته کښې صرف یو حدیث

نقل دې. «قدم النبي ﷺ لصبح رابعة يلتون بالحج فأمرهم أن يجعلوها عمرة، إلا من كان معه هدى» (۵)

حاصل دا چه مباحوث عنه (حدیث باب) حدیث یونس بن متى کوم چه د... ابوالعالیه عن

ابن عباس... په طریق سره نقل دې. په دې کښې ابوالعالیه نه رفیع بن مهران ریاحی مراد دې. براء مراد نه دې. والله اعلم.

ابوالعالیه ریاحی: دا ابوالعالیه رفیع بن مهران ریاحی بصری دې د بنو یربوع یوې

بنځې دوی لره ازاد کړې وو. په دې وجه د ولاء په اعتبار سره ریاحی ونیلې کیرې. (۶) دوی د

جاهلیت زمانه موندلې وه. د نبی کریم ﷺ د وفات نه دوه کاله پس نې اسلام راوړلې وو. (۷)

دوی د حضرت عمر، حضرت علی، حضرت ابی، حضرت ابو در، حضرت عبدالله بن

مسعود، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت ابوموسی، حضرت ابو ایوب، حضرت زید بن

ثابت، حضرت حذیفه، حضرت انس، حضرت ثوبان، حضرت رافع بن خدیج، حضرت

عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوهریره او حضرت عائشه رضی الله عنها نه

روایت د حدیث کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ثابت بنانی، بکر بن عبدالله مزنی، ابو خلد خلد بن

دینار، خالد الحذاء، شعيب بن الحجاج (۹۷)، عاصم الاحول، قتاده، محمد بن سيرين او

حفصه بنت سيرين رضی الله عنهم وغيره حضرات دي. (۸)

(۱) عمدة القاری (۲۹۳/۱۵)۔

(۲) تحفة الأشراف (۴۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۳) سنن أبي داود كتاب الطهارة باب الوضوء من النوم رقم (۲۰۲)۔

(۴) تحفة الأشراف (۳۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۵) تحفة الأشراف (۲۷۷، ۲۷۶/۵) رقم (۶۵۶۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۱۴/۹) وسير أعلام النبلاء (۲۰۷/۱۲)۔

(۷) المصادر السابقة۔

(۸) د شیوخ اوتلامذه د فهرست دپاره اوگوری أعلام النبلاء (۲۰۷/۱۴) وتهذيب الكمال (۲۱۵/۹، ۲۱۶)۔

یحیی بن معین، ابوزرعه او ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی،،،ثقة،،،(۱)

ابوالقاسم لالکانی رضی اللہ عنہ فرمائی،،،ثقة مجہد علی ثقته،،،(۲)

ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی،،،وكان ثقة كثيرا بالحديث،،،(۳)

حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ فرمائی،،،وهو ثقة،،،(۴)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی،،،ثقة كثيرا لإرسال،،،(۵)

ددې نقلونو نه معلومه شوه چه د ابو العالیہ رضی اللہ عنہ په ثقافت باندې اجماع ده. هم دا وجه ده چه د اصول سته مصنفینو په دوی باندې اعتماد کړې دي. او ددوی دا احادیثو تخریج ئې کړې دي. حدیث ابی العالیة الریاحی ریاح، مطلب: البتہ دامام شافعی رضی اللہ عنہ نه منقول دی. (حدیث ابی

العالیة الریاحی ریاح) (۶)

خو دامام شافعی رضی اللہ عنہ مقصود ددوی ټول احادیث رد کول نه دي. بلکه ددوی نه روایت شوی مرسل روایت «حدیث القهقهة فی الصلاة» رد کول مقصود دی. ځکه چه مرسل ددوی په نیز حجت نه دي. لکه چه حافظ ذہبی رضی اللہ عنہ فرمائی. «فأما قول الشافعي رضی اللہ عنہ، حدیث ابی العالیة الریاحی، ریاح، فلما أراد به حديثه الذي أرسله في القهقهة فقط، ومذهب الشافعي أن المراسيل ليست بحجة، أما إذا أسند أبو العالیة فحجة» (۷)

دغه شان حافظ ابن عدی رضی اللہ عنہ فرمائی. «ولأبي العالیة الریاحی احادیث صالحة غیر ما ذکرته، وأكثر ما نقم عليه من هذا الحديث حديث الضحك في الصلاة، وكل من رواه غيره فلما مدارهم ورجوعهم إلى أبي العالیة، والحديث له، وبه يعرف، ومن أجل هذا الحديث تكلموا في أبي العالیة، وسائر احادیثه مستقيمة صالحة» (۸) حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی. «احتج به الجماعة لكن ليس له في البخاري سوى ثلاثة احادیث من روايته من ابن عباس خاصة» (۹)

(۱) تهذيب الكمال (۲۱۶/۹) -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) الطبقات الكبرى لابن سعد (۱۱۷/۷) -

(۴) ميزان الاعتدال (۵۴/۲) -

(۵) تقريب التهذيب (۲۱۰) رقم (۱۹۵۳) -

(۶) الكامل لابن عدی (۱۶۲/۳) -

(۷) ميزان الاعتدال (۵۴/۲) -

(۸) الكامل لابن عدی (۱۷۰/۳) -

(۹) هدى السارى (۴۰۲) -

حاصل دا چه په دوی باندې کلام صرف امام شافعی رحمته الله کړې دې. او هغه هم د مرسل په طریقه روایت کولو په وجه. حالانکه فی نفسه ابو العالیه متفق علیه طور باندې ثقه دې. بیا داچه امام بخاری رحمته الله ددوی دا متکلم فیه حدیث هم نه دې نقل کړې. نو د ابو العالیه په محتج به کیدو کښې هیڅ کلام نشته.

ابو العالیه رحمته الله لره بعضو حضراتو په علوم د قرآن کښې د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه پس اعلم گرځولې دې. لکه چه امام ابوبکر بن ابی داود رحمته الله فرماني: «لیس أحد بعد الصحابة أعلم بالقرآن من أبي العالیه»، وبعده سعید بن جبیر وبعده السدی، وبعده سفیان الثوری رحمته الله.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په نیز د ابو العالیه رحمته الله مقام د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په نیز د ابو العالیه رحمته الله څه مقام وو؟ ددې اندازه ددې واقعي نه اولگوي. ابو العالیه رحمته الله فرماني:

«كنت أرى ابن عباس، فيرفعني على الشير، وقریش أسفل من الشير، فتغامزني قریش، وقالوا: يرفع هذا العبد

على الشير؟ ففطن بهم ابن عباس، فقال: ان هذا العلم يريد الشريف شرفاً ويجلس الملوك على الأمانة رحمته الله»
د امام ابو العالیه رحمته الله وفات په شوال ۹۰ هـ کښې اوشو. بعضو حضراتو په سن د وفات کښې نور اقوال هم نقل کړي دي. (۲)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رضی الله عنه: د حضرت عبد الله بن عباس رضی الله عنه حالات په .. بد، الوحي ..

کښې او په کتاب الايمان کښې د، باب كفران العشير وكفر دون كفر .. لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فيما يروى عن ربه:

د حدیث قدسی تعریف. نبی کریم صلی الله علیه وسلم چه څه هم بیانونی. هغه ټول په قاعدې د ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ د الله تعالی د طرفه دې. خو بعضې وختونو کښې نبی کریم صلی الله علیه وسلم د الله د طرفه د نقل تصریح کوي. او په بعضو وختونو کښې نه کوي. نبی کریم صلی الله علیه وسلم چه د کوم حدیث په باره کښې د الله تعالی د طرفه د نقل کولو تصریح او فرماني هغې ته .. حدیث الهی .. او .. حدیث قدسی .. وئیلې شی. (۵)

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه ددې تعلیق نه مراد دا حدیث دې. «لا ينطق لعبد أن يقول»، أنا عهد من يونس بن متى....» (۶) د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا تعلیق امام بخاری رحمته الله په .. کتاب احادیث

(۱) تهذيب الكمال (۲۱۸/۹) وسير اعلام النبلاء (۲۰۸/۴) _

(۲) تهذيب الكمال (۲۱۷/۹) _

(۳) تهذيب الكمال (۲۱۸/۹) _

(۴) كشف الباری (۴۳۵/۱) و (۲۰۵/۲) _

(۵) كشاف اصطلاحات الفنون ((۲۸۰/۱۱)) _

(۶) تعليق التعليق (۶۳/۲) _

الانبياء، کتاب التفسیر، او کتاب التوحید،، کنبی موصولاً تخریج کړې دي. (۱)
د امام بخاري رحمه الله نه علاوه امام مسلم او امام ابوداؤد رحمه الله هم پخپلو خپلو کتابونو
کنبی موصولاً ددې تخریج کړې دي. (۲)

قوله وَقَالَ أَنَسُ: د حضرت انس بن مالک رحمه الله حالات په کتاب الایمان، باب من
الایمان ان يحب لآخيه ما يحب لنفسه،، لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرُويهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّوَجَلَّ:

دلته د حضرت انس رحمه الله کوم حدیث مراد دي؟ ددې روایت نه «إذا تقرب العبد إلى شبرا تقربت إليه
ذراعاً وإذا تقرب مني ذراعاً تقربت منه باعاً، وإذا أتاني مشيأً أتيتُهُ هرولة» حدیث مراد دي. (۴)
حافظ رحمه الله فرمائی دی: چه ددې نه مراد د مسلم هغه روایت دي. کوم چه «ما من من تقادع من
أنس، عن النبي صلى الله عليه وسلم يرويه عن ربه عز وجل قال: إن الله عز وجل لا يظلم المؤمن حسنة....» طریق سره نقل
دي. (۵) خو د مسلم شریف په متداول (مروج) نسخو کنبی په یوه نسخه کنبی هم د «عن ربه
عز وجل»، تصریح موجود نه ده. (۶)

د مذکوره تعلیق تخریج: دا تعلیق امام بخاري رحمه الله موصولاً په کتاب التوحید کنبی نقل
کړې دي. (۷)

قوله وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: د حضرت ابوهریره رحمه الله حالات په کتاب الایمان کنبی د... باب
امور الایمان،، لاندې تیر شوی دی. (۸)

(۱) صحیح بخاري (۴۸۱۱۱) کتاب أحاديث الأنبياء باب قول الله تعالى «وهل أتاك حديث موسى» ربه
۳۳۹۵ و (۴۸۵۱۱) کتاب أحاديث الأنبياء باب قول الله تعالى: «وإن يونس لمن المرسلين» رقم ۳۴۱۳ (۲)
(۲۶۶) کتاب التفسیر سورة الأنعام باب ويونس باب «ويونس ولوطاً وكلاً فضلنا على العالمين» رقم (۴۶۳۰)
(۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحید باب ذكر النبي صلى الله عليه وسلم و روايته عن ربه رقم (۷۵۳۹) _

(۳) أنظر الصحيح للإمام مسلم (۲۶۸۱۲) كتاب الفضائل، باب من فضائل يونس عليه السلام والسنن لأبي داؤد، كتاب
السنة، باب التخيير بين الأنبياء عليهم السلام، رقم: (۴۶۶۹)

(۴) كشف الباري (۴۱۲) _

(۵) تعليق التعليق (۶۴۱۲)

(۶) المصدر السابق _

(۷) صحيح مسلم (۳۷۴۱۲) كتاب صفة المنافقين، باب جزاء المؤمن بحسناته.... مطبوعه قديمي كتب خانه و
(۲۱۶۲۱۴) رقم (۲۸۰۸) محققه شيخ محمد فؤاد الباقي رحمه الله _

(۸) الصحيح البخاري (۱۱۲۵۱۲) كتاب التوحید، باب ذكر النبي صلى الله عليه وسلم و روايته عن ربه، رقم (۷۵۳۹) _

(۹) كشف الباري (۶۵۹۱۱) _

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْوِيهِ عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ:

ددې نه کوم حدیث مراد دي؟ ① ددې نه هم هغه حدیث مراد کیدې شی. کوم چه د حضرت انس رضی الله عنه نه نقل دي. یعنی «إذا تقرب العبد...» والا روایت، خکه چه دا روایت قتاده د حضرت انس رضی الله عنه نه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د واسطې نه بغیر نقل کړې دي. ② او سلیمان تیمی دا د «من انس عن أبي هريرة» په طریق سره روایت کړې دي. ③ او حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه ددې نه مراد هغه روایت دي. کوم چه د «شعبة عن محمد بن زياد عن أبي هريرة» په طریق سره نقل دي. «لكل عمل كفارة والصوملى وأنا أجزي به...»

د مذکوره دواړو حدیثونو تخریج: رومى حدیث یعنی د «إذا تقرب العبد...» والا حدیث امام بخاری رحمته الله په کتاب التوحید کښې موصولاً ذکر کړې دي. ① دغه شان امام مسلم رحمته الله هم پخپل صحیح کښې ددې موصولاً تخریج کړې دي. ②

د دویم حدیث «لكل عمل كفارة» تخریج هم موصولاً امام بخاری رحمته الله پخپل صحیح کښې مختلفو ځایونو کښې کړې دي. ③ او امام مسلم رحمته الله هم پخپل صحیح کښې دا موصولاً نقل کړې دي. ④

حدیث معنعن او ددې حکم: حدیث معنعن هغه حدیث ته وائی. د کوم په سند کښې چه د... عن، لفظ استعمال کړې شی. د تحدیث او سماع تصریح نه وی. اگرچه په پوره سند کښې د... عن، استعمال صرف یو ځانې کښې ولې نه وی. ⑤

د حدیث معنعن په حکم کښې اختلاف: ① د ابوطالب، شیخ حسن الرصاص، او د منصور بالله رانې دا ده. چه حدیث معنعن مطلقاً قابل د احتجاج نه دي. ترکومه پورې چه اتصال واضح نه وی. خکه چه په دې کښې د انقطاع احتمال دي. نو د مرسل او منقطع پشان دا هم

① (تعلیق التعلیق (۶۴۱۲) -

② (صحیح البخاری (۱۱۰۱۱۲) کتاب التوحید، باب قول الله تعالى: «وَيَذَرُكُمْ اللَّهُ تُفَةً» رقم (۷۴۰۵) و (۱۱۱۶۱۲) کتاب التوحید، باب قول الله تعالى: «يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ» رقم (۷۵۰۵) و (۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحید، باب ذکر النبي ﷺ وروایتہ عن ربه رقم (۷۵۳۷) -

③ (صحیح مسلم (۳۴۱۱۲) کتاب الذکر والدعاء، باب الحث علی ذکر الله تعالى) -

④ (صحیح بخاری (۲۵۴۱۱) کتاب الصوم، باب فضل الصوم، رقم (۱۸۹۴)، و (۲۵۵۱۱) کتاب الصوم، باب هل يقول... إني صائم إذا شئتم... رقم (۱۹۰۴) و (۸۷۸۱۲) کتاب اللباس، باب ما يذكر في المسك، رقم (۵۹۲۷) و (۱۱۱۶۱۲) کتاب التوحید، باب قول الله تعالى: «يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ» رقم (۷۴۹۲) و (۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحید، باب ذکر النبي ﷺ وروایتہ عن ربه، رقم (۷۵۳۸) -

⑤ (صحیح مسلم (۳۶۳۱۱)، کتاب الصوم، باب فضل الصيام) -

⑥ ظفر الأمانی (۲۱۷) و فتح المغیث للعراقی (۳۷) -

قابل د احتجاج نه دي. (۱) امام نووی رحمته الله فرماني: «وهذا المذهب مردود بإجماع السلف» (۲).
 ② د امام بخاري، علي بن المديني او اکثرو محدثينو مذهب دا دي. چه حديث معنعن دوو شرطونو سره د متصل په حکم کښي دي.
 يو داچه د راوي او مروی عنه په مينځ کښي، په ژوند کښي کم از کم يو ځل لقاء ثابت وي.
 دويم داچه راوي مدلس نه وي. که په دي دواړو کښي يو شرط هم فوت وي. نو هغه حديث ته به متصل نشي وئيلي. (۳)

③ امام مسلم رحمته الله او ددوي متبعين فرماني: که راوي مدلس نه وي. راوي او مروی عنه دواړه خپل مينځ کښي هم عصر وي. يعنی لقاء ممکن وي. نو دا حديث معنعن به اتصال باندې محمول کولې شي. د لقاء ثابتيدل ضروري نه دي. (۴) امام مسلم رحمته الله خپل دا مذهب د صحيح مسلم په مقدمه کښي شد و مد سره پيش کړې دي. او د ملاقات د ثبوت قول نې دخپلو بعضو معاصرينو نه نقل کړې دي. او په هغوی نې زبردست رد کړې دي. (۵)

امام نووی رحمته الله اگرچه د امام مسلم رحمته الله مذهب مرجوح او ضعيف ګرځولې دي. (۶) خو حقيقت دا دي. چه د امام مسلم رحمته الله مذهب پخپل ځاني ډير قوي دي.
 د امام بخاري رحمته الله د دليل خلاصه دا ده. چه استقراء په دي خبره باندې دلالت کوي. چه کوم راويان مدلس نه دي. او د هغوی د خپلو شيوخو نه لقاء هم ثابته ده. نو هغوی عادة د .. عن، استعمال سماع دپاره کوي. نو ددوي معنعن روايات به اتصال باندې محمول وي. ځکه چه کله يو ځل لقاء ثابته شي. نو په دي باندې غالب گمان حاصلېږي. چه ټول روايات به نې سماعاً حاصل کړې وي. چونکه په دي باب کښي غالب گمان معتبر دي. په دي وجه صرف هم په دي باندې اکتفاء اوکړې شوه. حالانکه د غالب گمان دا کيفيت په هغه صورت کښي نه دي. په کوم کښي چه د لقاء امکان وي. خو ددي ثبوت نه وي. (۷)

امام مسلم رحمته الله د خپل مذهب اثبات دپاره فرماني. چه د «ثبوت لقاء ولو مرة»، دا شرط يو محدث نه دي لگولې. نو اول خو دا د اجماع خلاف دي. بيا داسې څومره روايتونه دي. چه په هغې کښي د راوي او مروی عنه په مينځ کښي معاصرت ثابت دي. خو لقاء ثابت نه ده. ددي باوجود هيڅ يو محدث داسې حدیثونه غير صحيح يا منقطع اونه ګرځول.
 بيا دا خبره هم قابل دغور ده. چه دا احتمال د انقطاع کومه چه په .. معاصرت محضه، د

۱- توضیح الافکار (۳۰۳/۱) وظفر الأمانی (۲۱۸)۔

۲- شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱) مقدمة صحیح مسلم. باب صحة الاحتجاج بالحديث المعنعن....)۔

۳- فتح المغیث للعراقی (۷۳، ۷۴) وظفر الأمانی (۲۱۹)۔

۴- المصدر السابق)۔

۵- مقدمة صحیح مسلم (۲۴۱) باب صحة الاحتجاج بالحديث المعنعن)۔

۶- شریح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱)۔

۷- شرح نووی لصحیح مسلم (۲۱۱) وظفر الأمانی (۲۱۹)۔

لقاء د ثبوت نه بغير) کښې موندلې کيږي. هغه به د «ثبوت لقاء ولومرأة»، په صورت کښې هم موندلې کيږي. تر کومه پورې چه راوی په هر هر حدیث کښې د سماع تصریح اونکړي. (۱)

بیا دلته ددې خبرې لحاظ هم ساتل پکار دی. چه بعضو حضراتو نقل کړی دی. چه د «ثبوت لقاء ولومرأة»، دا شرط صرف د ابن المدینی رحمته الله په نیز دی. حالانکه د امام بخاری رحمته الله مذهب هم هغه دې. کوم چه د امام مسلم رحمته الله دې. یعنی د حدیث په اصل صحت کښې دا شرط نشته. چه لقاء کم از کم یوخل ثابت وی. البته پخپل صحیح... کښې دوی ددې شرط التزام کړې دې. چه د یو داسې راوی عنعنه نه ذکر کوی. چه هغه ته د خپل شیخ سره کم از کم یوخل لقاء شوې نه وی. (۲)

د دواړو مذهبونو په مینځ کښې موازنه او محاکمه دپاره د اصول حدیث لویو کتابونو طرف ته مراجعت اوکړی. (۳)

⑤ علامه ابوالحسن قابسی رحمته الله فرمائی. چه صرف مطلق لقاء هم نه، بلکه د لقاء او ادراک، ښکاره او واضح کیدل ضروری دی. (۴)

⑥ علامه ابوالمظفر سمعانی شافعی رحمته الله فرمائی. چه د متصل گرځولو دپاره صرف واضح لقاء هم کافی نه ده. بلکه دا ضروری ده. چه راوی ته شیخ سره طویل صحبت حاصل شوې وی. (۵)

⑦ مشهور قاری ابو عمرو دانی رحمته الله فرمائی. چه صرف زیات صحبت هم کافی نه دې. بلکه ددې راوی د خپل شیخ نه روایت سره معروف کیدل ضروری دی. (۶)

علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله فرمائی. چه دا ټول شپږ مذاهب دی. په دې کښې سواد دوو مذهبونو نه، باقی ټول مردود دی.

① یو د امام بخاری رحمته الله مذهب دې. چه دا احوط دې.

② او دویم د امام مسلم رحمته الله مذهب دې. چه دې کښې زیات وسعت دې. (۷)

حدیث موئن او ددې حکم: کله کله د حدیث په سند کښې راوی د... ان... استعمال کوی.

(۱) مقدمة صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴)۔

(۲) قاله ابن كثير في «إختصار علوم الحديث» (۵۴) النوع الحادي عشر: المعضل. ورده الحافظ ابن حجر في «النكت على كتاب ابن الصلاح» (۵۹۵۱۲) فقال: لا وأخطأ في هذه الدعوى. بل هذا شرط في أصل الصحة. عند البخاري. فقد أكثر من تعليل الأحاديث في تاريخه بمجرد ذالك)۔

(۳) ظفر الأمانی (۲۱۹-۲۲۲) والنكت على كتاب ابن الصلاح (۵۹۵۱۲-۵۹۹) و شرح النووي على صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴) ومقدمة فتح الملهم (۱۰۹۱۱-۱۱۲) وتوضيح الأفكار (۲۹۹۱۱-۳۰۳) والموقظة (۴۴)

و (۱۳۴، ۱۴۰)۔

(۴) ظفر الأمانی (۲۲۲) وتدريب الراوی (۲۱۶۱۱) النوع الحادي عشر... وفتح المغیث للعراقي (۷۴)۔

(۵) المصدر السابق)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) ظفر الأمانی (۲۲۲)۔

داسې حديث ته ،، موئن ،، وائی .^(۱) ددې په باره کښې هم اختلاف دې. چه آيا دا به متصل گرځولې شي او که نه؟

د امام مالك رحمه الله مذهب دا دې چه دا د ،، عن ،، په حکم کښې دې. او متصل دې. ابن عبد البر رحمه الله د جمهور محدثينو رائي هم دا نقل کړې ده. چه دا هم د ،، عن ،، په شان اتصال باندې دلالت کوي. په دې شرط چه ددې کوم شرطونه وړاندې ذکر شوي دي. هغه اوموندي شي. او د امام احمد بن حنبل رحمه الله نه منقول دي. چه ،، ان ،، او ،، عن ،، دواړه برابر نه دي.^(۲) حافظ عراقي رحمه الله فرمائي. که راوی داسې حديث روايت کوي. چه په هغې کښې څه قصه يا واقعه بيان کړې شوي وي. نو دا به کتلې شي. چه آيا راوی پخپله ددې شاهد دې او که نه دې. مثلاً صحابي يوه واقعه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې او کتله. يا د صحابه کرام رضي الله عنهم په مينځ کښې څه واقعه راپېښه شوه. او ددې مشاهده صحابي او کړله. او بيا ئې دا روايت کړله. نو دا متصل ده. او که دوی پخپله مشاهده اونکړله. نو بيا هم دا د صحابي مرسل ده. چه دا د متصل په حکم کښې دې. او که راوی ددې په خپله شاهد نه دې. بلکه د نبوت د زمانې يوه واقعه څوک تابعي روايت کوي. نو دا منقطع دې.

دغه شان که يو تابعي داسې واقعه د صحابي نه نقل کوي. چه د هغې واقع کيدل ده پخپله مشاهده کړې ده. نو دا متصل ده. او که پخپله ئې مشاهده نه ده کړې. خو صحابي طرف ته ئې نسبت کړې دې. نو دا هم متصل ده. او که نه ئې پخپله مشاهده او کړله. او نه ئې صحابي طرف ته نسبت او کړو. نو دا منقطع ده. ددې مثال د قيس بن سعد روايت دې. «عن طلحة بن الربيع عن ابن الحنفية، أن عماراً مزيالياً رضي الله عنه سلم عليه، فذكر عليه السلام» دا روايت به منقطع گنرلې شي. ځکه چه ابن الحنفية تابعي دې. دوی دا واقعه پخپله کتلې هم نه ده. او نه ئې صحابي طرف ته ددې نسبت کړې دې. بلکه واقعه ئې پخپله براه راست بيان کړله.

ددې په خلاف هم دا واقعه په دې طريقه نقل ده. «أبو الهيثم عن محمد بن الحنفية عن عمار، قال: أتيت رسول الله صلی الله علیه و آله فسلمت عليه، فذكر عليه السلام» دلته واقعه محمد بن الحنفية رحمه الله حضرت عمار رضي الله عنه طرف ته منسوب کړې ده. نو دا مسند او موصول ده.^(۳)

د ،، قال فلان، ذکر فلان،، وغيره حکم: حافظ ابن الصلاح رحمه الله تصريح کړې ده. که يو راوی ،، قال فلان،، يا ،، ذکر فلان،، يا ،، فعل فلان،، يا ،، حدث فلان،، يا ،، كان يقول كذا وكذا،، او وائی. نو دا هم په ظاهر کښې اتصال باندې محمول دې. په دې شرط چه د تدليس نه مامون وي. او لقاء يا معاصرت ثابت وي.^(۴) البته که ،، قال فلان،، يا ،، قال لنا فلان،، يا ،، ذکر فلان،، يا ،، ذکر

^(۱) حاشیه تدريېب الراوی (۲۱۷/۱) _

^(۲) تقریب النووی مع شرح تدريېب الراوی (۲۱۷/۱) ومقدمة ابن الصلاح (۲۹) _

^(۳) فتح المغیث للعراقي (۷۶) والتقييد والإيضاح (۷۵، ۷۶) _

^(۴) مقدمة ابن الصلاح (۲۹) _

لنا فلان، او وانی. او روایت کری. نو دا په هر صورت کښې اتصال باندې محمول دي. لکه څنگه چه مونږ په دې باب کښې د ،، قال لنا الحيدى....،، لاندې تفصيل سره ذکر کړی دی.

حديث باب

«((حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ مَرْزُوقٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَنْقُطُ وَفُتَاهَا وَإِنَّهَا مَثَلُ النَّاسِ لَمَّا هِيَ فَوْقَ النَّاسِ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَفُتَاهُ فِي نَفْسِ أَهْلِ الْخَلَّةِ فَاسْتَحْيَيْتُمْ قَالُوا أَحَدٌ لَنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْخَلَّةُ))

[٦٢، ٧٢، ١٣١، ٢٠٩٥، ٢٢٢١، ٥١٢٩، ٥١٣٣، ٥٧٧١، ٥٧٩٢]

رجال الحديث

- ① قتيبة بن سعيد: دا شيخ الاسلام، راوية الاسلام قتيبة بن سعيد ثقفى ^(١) دې. ددوى حالات وړاندې د كتاب الايمان په ،، باب افساء السلام من الاسلام،، کښې تير شوى دى. ^(٢)
- ② اسماعيل بن جعفر: دا ابواسحاق اسماعيل بن جعفر بن كثير انصارى زرقى مدنى دې. ددوى حالات هم د كتاب الايمان ،، باب علامة المنافق،، لاندې تير شوى دى. ^(٣)
- ③ عبدالله بن دينار: دوى حالات مختصراً اگرچه وړاندې ذکر شوى دى. ^(٤) خو دلته لېشان تفصيل سره ذکر کوو. دا مشهور محدث ابو عبد الرحمن عبدالله بن دينار قرشى عدوى مدنى دې. د حضرت عبدالله بن عمر ^(٥) مولا وو.

الحديث اخرجه البخارى ايضاً فى صحيحه (١٤١١) كتاب العلم. باب طرح الإمام المسألة على أصحابه ليختبر ما عندهم من العلم. رقم (٦٢) و (١٧١١، ١٨) كتاب العلم. باب الفهم فى العلم. رقم (٧٢) و (٢٤١١) كتاب العلم. باب الحياء فى العلم رقم (١٣١) و (٢٩٣١١، ٢٩٤) كتاب البيوع. باب بيع الجمار و أكله. رقم (٢٢٠٩) و (٦٨١١٢) كتاب التفسير. سورة إبراهيم. باب (كَشَجَرَةٍ طَلَبَتْ أَصْلَهَا ثَابِتٌ وَقَرَعَهَا فِي السَّمَاءِ ثُمَّ تَوَقَّى أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ) باب بركة النخل. رقم (٥٤٤٨) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة. باب أكل الجمار. رقم (٥٤٤٤) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة و باب بركة النخل. رقم (٥٤٤٨) و (٩٠٤١٢) كتاب الأدب. باب ما لا يُستَحْيَا من الحق للتعقُّق فى الدين. رقم (٦١٢٢) و (٩٠٧١٢) كتاب الأدب. باب إكرام الكبير. و يبدأ الأكبر بالكلام والسؤال. رقم (٦١٤٤). و مسلم فى صحيحه (٣٧٥١٢، ٣٧٦) كتاب صفة المنافقين. باب.. مثل المؤمن مثل النخلة. و الترمذى فى جامعه. فى كتاب الأمثال باب ما جاء فى مثل المؤمن القارى للقرآن غير القارى. رقم (٢٨٦٧)

١) كشف الباري (١٨١٢) -

٢) كشف لبارى (٢٧١١٢) -

٣) كشف لبارى (٦٥٨١١) كتاب الايمان. باب أمور الإيمان) -

٤) تهذيب الكمال (٤٧١١١٤) وسير أعلام النبلاء (٢٥٣١٥) -

دوی د حضرت انس، حضرت عبدالله بن عمر، نافع مولا ابن عمر، سلیمان بن یسار، ذکوان او محمد بن اسامه بن زید رضی الله عنہم نه روایت کوی. د دوی نه روایت کونکو کښې سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، امام مالك، ليث بن سعد، شعبه بن الحجاج، اسماعيل بن جعفر مدني، او عبدالعزیز بن الماجشون رضی الله عنہم پشان ډیر حضرات دي. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنہ فرماني: «ثقة مستقيم الحديث» (۲)

امام يحيى بن معين، ابوزرعه، ابوحاتم او امام نسائي رضی الله عنہم فرماني: «ثقة» (۳)

ابن سعد رضی الله عنہ فرماني: «ثقة كثير الحديث» (۴)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۵)

امام عجلي رضی الله عنہ فرماني: «ثقة» (۶)

امام ابن عيينه رضی الله عنہ فرماني: «لم يكن بهذا ثم صار» (۷)

امام ربيع رضی الله عنہ فرماني: «وكان من صالح التابعين صدوقاً ديناً» (۸)

حافظ ذهبي رضی الله عنہ فرماني: «أحد الأئمة الأثبات» (۹)

او حافظ ذهبي رضی الله عنہ د دوی تذکره شروع کولو کښې ليکي: «الإمام المحدث الحجة...» (۱۰)
خو ددې ټولو توثيقاتو په خلاف امام عقيلي دوی لره د مجروح کولو کوشش کړې دي. لکه
چه دوی فرمانيلي دي: «وأما رواية المشائخ عنه ففيها اضطراب» (۱۱)

حافظ ذهبي رضی الله عنہ د عقيلي ښه پوره تردید کړې دي. لکه چه دوی فرماني: «وقد أساء أبو جعفر العقيلي بإيراد في كتاب الضعفاء له، فقال: في رواية المشائخ عن عبدالله بن دينار اضطراب، ثم إنه أورد له حديثين مضطربين الإسناد، ولا ذنب لعبدالله، وإنما الإضطراب من الروااة عنه، وقد وثقه جماعة» (۱۲) او هم

(۱) د شيوخ او تلامذه فهرست دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۴۷۳، ۴۷۲، ۱، ۴) وسير أعلام النبلاء (۲۵۴/۵)

(۲) (تهذيب الكمال) (۴۷۳/۱۴) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) المصدر السابق _

(۵) كتاب الثقات (۱۰/۵) _

(۶) تهذيب التهذيب (۲۰۲/۵) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) المصدر السابق _

(۹) ميزان الاعتدال _

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۲۵۳/۵) _

(۱۱) كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (۲۴۷/۲) _

(۱۲) سير أعلام النبلاء (۲۵۴/۵، ۲۵۵) _

دوی فرمائی: «..... فلا يلتفت إلى فعل العقيل، فإن عبد الله حجة بالإجماع، ولكنه أحد و يحن و أبو حاتم.....» نو د امام عقیلی جرح مردود ده.

د عبدالله بن دینار رحمته الله وفات ۱۲۷ هـ کښې شوې دې. ^(۱)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،

⑤ حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما: ددوی مختصر حالات د کتاب الایمان، باب الایمان

وقول النبي ﷺ، «بني الإسلام على خمس»، لاندې تیر شوې دې. ^(۲)

قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَأَنْهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ: بې شکه په ونو کښې یوه ونه داسې ده. چه دهغې پانړې نه غورزیږي. او هغه د مسلمان پشان ده.

په،، مثل المسلم،، کښې،، مثل،، (بکسر الهم وسكون الشاء المثناة، او بفتحهم) په دواړو طریقو ونیل صحیح دی. ^(۳)

د کجورې د ونې او مسلمان په مینځ کښې وجوه تشبیه: د مسلمان او د کجورې د ونې په مینځ کښې وجوه د تشبیه کوم کوم دی؟ په دې کښې مختلف اقوال منقول دی.

① بعضو حضراتو وجه د تشبیه دا بیان کړې ده. چه د کجورې د ونې خاصه دا ده. چه که په اوبو کښې ددې (کجورې) سر ډوب کړې شی. نو مړه کیږي. لکه څنگه چه سرې ډوب شی. نو مړ کیږي. یا دا که د کجورې سر کټ کړې شی. نو ونه او چیرې. لکه څنگه چه د سرې سر کټ کړې شی. نو هغه ختمیږي.

② بعضو حضراتو ونیلی دی. چه په کجوره کښې مذکر او مؤنث دواړه وی. او هلته د تلقیح او تاییر (په ماده کجوره کښې د نر کجورې غوټې لگولو) سره میوه راځي. دغه شان په انسانانو کښې هم مذکر او مؤنث دواړه وی. او د ښځې خاوند د اجتماع نه پس توالد او تناسل کیږي.

③ بعضو حضراتو ونیلی دی. چه د نر کجورې په غونچو کښې داسې بوټی وی. لکه څنگه چه د انسان په منی کښې وی.

④ بعضو حضراتو ونیلی دی. چه په کجوره کښې د عشق صفت دې. لکه څنگه چه انسان عاشق وی. ^(۵)

مذکوره وجوه د تشبیه ټول ضعیف دی. ځکه چه دلته کښې د کجورې او مسلمان په مینځ کښې وجوه د تشبیه مطلوب دی. حالانکه مذکوره وجوه مسلمان سره خاص نه دی. بلکه دا

^(۱) میزان الاعتدال (۴۱۷/۲) -

^(۲) تهذيب الكمال (۴۷۳/۱۴) و سير أعلام النبلاء (۲۵۵/۵) -

^(۳) كنف الباری (۶۳۷/۱) -

^(۴) عمدة القاری (۱۴۱۲) -

^(۵) نقل هذه الجوه الكرمانی فی شرحه (۱۱۱۲) وضعفها، وانظر أيضاً العمدة (۱۴۱۲) والفتح (۱۴۷۱) -

خبرې کافرانو کښې هم موندلې کېږي. (۱)

⑤ یوه وجه د شباهت دا بیان کړې شوې ده. چه یو حدیث کښې دی. «اگر هوامتکم النخلة لولها غلت من فلة طينة آدم...» دغه شان په یو دویم حدیث کښې دی. «احسنوا الى متکم النخلة فان الله خلق آدم وفل من طينة، فخلق منها النخلة» په دې دواړو حدیثونو کښې کجوره د انسان دپاره عمه (د پلار خور) گرځولې شوې ده. هم دا وجه د شباهت ده. خو ① اول خو دا وجه د شباهت هم مسلمان سره مخصوص نه ده. بلکه مسلمان او کافر دواړو ته عام ده. ② او دویم دا چه دا دواړه حدیثونه ثابت هم نه دي. (۲)
د تشبیه یو څو معقولې وجې: د حدیث باب طرق ته د کتلو نه معلومېږي. چه وجوه د شبهي درې څیزونه دي

① د حارث بن ابی اسامه په طریق کښې دی. «ان مثل المؤمن كمثل شجرة لا تسقط لها اثملة، اتدرون مامي؟ قالوا، قال: هي النخلة، لا يسقط لها اثملة ولا تسقط لمؤمن دھوة» (۳)
ددې نه معلومه شوه. چه تشبه په دې څیز کښې ده. چه لکه څنگه د کجورې د هرڅیز نه فائده او نفع اخستلې شی. ددې تنه د شهتیر، او ستنو جوړولو په کار راځي. که کمزورې شی. د سوزولو په کار راځي. ددې پانړې په چتونو کښې استعمالېږي. پکو (ببوخو) دپاره استعمالېږي. ددې د میزرو (نرو پانړو) نه رسن (پړی) جوړولې شی. ددې میوې انسان خوری. اوددې هډوکي څاروی خوری. دغه شان ددې د مینځ نه چیر راوځي. هغه هم انسان خوری. غرض دا چه ددې هیڅ څیز نه ضائع کېږي.

(۱) المصدر السابق.

(۲) الموضوعات الكبير لابن الجوزي (۱۸۴۱) كتاب المبتدأ، باب خلق النخل من طين آدم.

(۳) المصدر السابق، وانظر كشف الباري (۱۷۱۱، ۱۷۲).

(۴) في الحديث الأول: مسرور بن سعيد التميمي، فقد قال ابن عدي: وهذا حديث عن الأوزاعي، منكر، وعروة بن رويم عن علي ليس بالمتصل، ومسرور بن سعيد غير معروف، لم أسمع بذكره إلا في هذا الحديث، الكامل (۴۳۲۶).

وقال ابن الجوزي، قال ابن حبان: يروى عن الأوزاعي المناكير التي لاتجوز الإحتجاج بمن يرويها، ومنها هذا الحديث، كتاب الموضوعات (۱۸۴۱)، وانظر أيضاً، الميزان (۹۷۱۴).

و أما الحديث الثاني ففيه جعفر بن أحمد بن علي، قال ابن عدي: ..حدثنا هو عن أبي صالح كاتب الليث و..... و..... بأحاديث موضوعة، وكنا نتهمه بوضعها، بل نتيقن في ذلك، وكان مع ذلك رافضياً، وقال بعد ذكر حديثين رواهما بإسناده، أحدهما هذا الحديث، وهذان الحديثان بإسناديهما موضوعان، ولا أشك أن جعفرأ وضعهما، أنظر الكامل (۱۵۶۱۲).

وقال الذهبي في الميزان (۴۰۰۱).... وذكره ابن يونس فقال:.. كان رافضياً يضع الحديث..

(۵) فتح الباري (۱۴۵۱).

دغه شان د مؤمن هېڅ یوه دعا نه مسترد کیږي. یا هم دغه څیز ورکولې شي. دکوم چه ده سوال کړې دي. یا څه مصیبت دفع کولې شي. یا دا په آخرت کښې دعا کونکي دپاره ذخیره کولې شي. بهر حال دعا کله هم نه ضائع کیږي. (۱)

⑤ د صحیح بخاری په کتاب الاطعمه کښې هم په دې حدیث کښې دا الفاظ دي. چه «ان من الشجرة برکتة کبرکة المسلم» ددې نه معلومه شوه. چه دا تشبیه به بابرکته کیدو کښې دي. ایمان والا ډیر زیات برکت لري. دده ایمان د عالم د بقاء سبب دي. که هېڅ څوک ایمان والا پاتې نشي. نو بیا به قیامت قائمېږي. (دغه شان د ایمان والا هېڅ څیز نه ضائع کیږي. یعنی دده هېڅ یو عمل کوم چه د ایمان د تقاضې مطابق وي. نه ضائع کیږي. گرځیدل، ناسته ولاړه، اوده گیدل پاڅیدل، خوراک څکاک، ټول اعمال که د ایماني تقاضې مطابق وي. نو ټول دده په حق کښې مفید دي.

⑥ د ابن حبان رحمه الله په روایت کښې دي. «من یغبن من شجرة مثلها مثل المؤمن، أصلها ثابت وفرعها فی السموات» یعنی ددې مثال د مسلمان مثال دي. چه جرړې ئې خو زمکه کښې دي. او بناخونه ئې په آسمان کښې دي. یعنی دا د خپل وجود په اعتبار سره ارضی (زمکي) دي. او سر ئې آسمان کښې لگیدلې دي. دغه شان بعینه مسلمان د خپل وجود په اعتبار سره ارضی دي. او د علوم او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. یا مطلب دا دي. چه مسلمان عمل خودلته په زمکه کښې کوي. خودده اعمال پورته اوچتولې شي. اودالله تعالی په نیزقلیری. حاصل دا چه ددې تشبیه ډیر زیات وجوه دي. دهغې خلاصه دا ده. چه مسلمان ډیر بابرکته دي. دده هېڅ یوه دعا رد کیږي نه. او دې دخپل وجود په اعتبار سره زمکي دي. او دخپلو علومو او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. چه دده علوم په آسمان کښې دي. دده د معرفت تعلق د الله تعالی د ذات اقدس سره دي. داسې اوگنړي. چه د کجورې ونه ډیره برکتی او فائده منده ده. ددې هېڅ یو څیز ضائع نه ځي. د صورت په اعتبار سره ددې جرړې خو په زمکه کښې لگیدلې دي. او تنه ئې آسمان سره ملاو شوې ده.

(۱) عن جابر رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ قال: «ما من عبد مسلم يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل. أو أخر له في الآخرة خيراً منه أو كف عنه من السوء مثله. ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم». ذكره رزين، كما في جامع الأصول (٥١٣١٩) وأخرج الترمذي في كتاب الدعوات، باب ما جاء أن دعوة المسلم مستجابة، رقم (٣٣٨١): «ما من أحد يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل أو كف عنه من السوء ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم».

(۲) أنظر الصحيح للبخاري (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة، باب أكل الجمار، رقم (٥٤٤٤).

(۳) عن أنس: أن رسول الله ﷺ قال: «لا تقوم الساعة حتى لا يقال في الأرض: «الله الله». وفي رواية قال، قال رسول الله ﷺ: «لا تقوم الساعة على أحد يقول: «الله الله». أخرجهما مسلم في صحيحه (٨٤١١) في كتاب الإيمان، باب ذهاب الإيمان آخر الزمان، وانظر أيضاً الجامع للإمام الترمذي، كتاب الفتن، باب منه بعد باب ما جاء في أشراط الساعة، رقم (٢٢٠٧)، ومسند الإمام أحمد بن حنبل (١٦٢١٣).

(۴) فتح الباري (١٤٦١، ١٤٧).

قوله: فَحَدِّثُونِي مَا هِيَ: ماته اوبنایی: چه هغه کومه یوه ونه ده؟
ددې نه معلومه شوه چه دونرې ویشتل جائز دی خو په دې باندې اشکال کیږي چه حدیث
کښې دی. «ان النبي ﷺ من العلوطات»^(۱) دې جواب دا دي چه ددې نه مراد داسې خبرې
دی چه دهغې هیڅ فائده نه وی. صرف د یوکس تنگول او حقیر او ذلیل کول مقصود وی او
د دونرې ویشتلو اجازت هغه وخت دي کله چه څه دینی یا دنیوی منفعت وی. ذهن تیزول
مقصود وی. دچا تذلیل او تحقیر مقصود نه وی.^(۲) [دونرې داسې سوال ته وائی چه مفهوم
نې واضح نه وی په اردو کښې ورته ،، پسیلیال“ وائی. (دررهما]

قوله: فَوَقَعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي: نو خلق د څنگل د ونو په خیال کښې اخته شو.
یعنی چا د یوې ونې نوم واخستلو او چا د بلې ونې، یا د یوکس ذهن یو طرف ته لار واوډ
بل کس بلې ونې طرف ته.

قوله: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا النَّخْلَةُ فَاسْتَحْيَيْتُ: حضرت ابن عمر رضی
فرمائی. زما په زړه کښې راغلل چه دا د کجورې ونه ده. خو زه او شرمیدم.
د حضرت ابن عمر رضی د شرمیدو وجه څه وه؟ د حضرت ابن عمر رضی د شرمیدو وجه دا وه چه
په دې مجلس کښې تقریباً لس کسان وو.^(۳) چه په دې کښې حضرت ابوبکر او حضرت عمر
رضی هم وو.^(۴) دا حضرات چونکه خاموش وو په دې وجه دي هم ادباً خاموش شو. د کتاب
العلم په آخر کښې روایت راوان دي چه حضرت عمر رضی خپل پلار ته ذکر کړل. چه جواب
خو زما په ذهن کښې راغلې وو. خو ستاسو حضراتو په وجه زه خاموش پاتې شوم په دې
باندې حضرت عمر رضی او فرمائیل. «لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا»^(۵) د ابن حبان
په روایت کښې په دې باندې دا اضافه ده. «أحسبه قال: حمر النعم»^(۶) یعنی که تا ښودلې وې
نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوې ووم. دومره به خوشحاله شوې ووم چه دهغې په مقابله
کښې سره اوبنان هم هیڅ نه دی.

د اولاد په ترقی سره د مور پلار زړه خوشحالیږي. دا یو فطری څیز دي چه د اولاد په ترقی

(۱) سنن أبی داؤد. کتاب العلم. باب التوقی فی الفتیاء. رقم (۳۶۵۶). ومسند أحمد (۴۳۵۱۵) _

(۲) فتح الباری (۱۴۶۱) _

(۳) كما أخرج البخاری فی صحیحہ (۸۱۹۱۲) کتاب الأطعمة و باب أكل الجمار. رقم (۵۴۴۴). فإذا أنا عاشر
عشرة أحدتهم. _

(۴) أخرج البخاری فی صحیحہ (۶۸۱۱۲) کتاب التفسیر. سورة إبراهيم. باب (كَشَجَرَةٍ طَبِيبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَقَرْعُهَا
فِي السَّمَاءِ) رقم (۴۶۹۸). ورأيت أبا بكر وعمر لا يتكلمان..... _

(۵) صحيح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم. باب الحياء فی العلم رقم (۱۳۱) _

(۶) فتح الباری (۱۴۶۱) _

۵- باب طرح الإمام المسألة على أصحابه

لِيُخْتَبَرَ مَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ

د امام د خپلو اصحابو او شاگردانو په وړاندې سوال پېش کول، چه هغوی سره کوم علم دي دهغې امتحان واخلي.

ما قبل سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله فرمائی: چه ددې باب، ما قبل باب سره مناسبت بالکل ښکاره دي. ځکه چه دواړو بابونو کښې حديث يو دي. (۱) دا هم ممکن ده چه په مخکني باب کښې دا ښودلی شوی وو چه علم هغه مستند دي. کوم چه سند سره بيان کړې شي او په دې سلسله کښې چه د سند کوم الفاظ د محدثينو په نيز رائج دي. هغه نې ثابت کړې وو. اوس په دې کښې دا بيانوي چه د طالبانو کله کله امتحان هم اخستل پکړ دي. ځکه چه امتحان اخستلو سره تيقظ او بيداري پيدا کيږي. او دوی په طلب د علم کښې مستعد کيږي. لکه څنگه چه استاد دپاره دا ضروري ده چه هغه مستند علم پېش کړي. کوم چه سند سره ثابت وي. دغه شان طالب علم دپاره ضروري ده چه هغه مستعد او بيدار اوسيږي. غفلت او بې پرواهي مضر او خطرناک ده.

د ترجمة الباب مقصد: د امام بخاري رحمته الله مقصد د ترجمة الباب نه يا خو دا دي. که استاذان او مدرسین د شاگردانو د معلوماتو اندازه لگولو دپاره څه سوالات اوکړي. نو دا جائز ده. يا دا بيانول غواړي. چه داسې قسمه سوالونه کول جائز هم نه بلکه غوره دي. چه شاگردان بيدار اوسيږي. او په غفلت کښې وخت ضائع نکړي.

په تير شوی باب کښې مونږ ذکر کړی دی. چه د حضرت معاويه رضي الله عنه د حديث ((ان النبي صلى الله عليه وسلم دهي من الغلوطات)) (۲) محمل د امتحان سوالونه نه دي. بلکه په مغالطه کښې غورزولو دپاره مشکل او گډ و د سوالونه کول دي. چه ددې مقصد هم دا وي. چه مخاطب په مشکل کښې پريوځي. يا عاجز (لاجوابه) راشي.

حديث باب

۲۲- حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ (۳) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَقْطَعُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ حَتَّى يُؤْتَى مَا هِيَ قَالَ فَوَقَّعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ فَوَقَّعَ فِي نَفْسِ أَنْهَا الْفُحْلَةُ فَاسْتَحْيَتْ ثُمَّ قَالُوا حَدِّثْنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْفُحْلَةُ [۴: ۲]

(۱) عمدة القاری (۱۵۱۲)۔

(۲) سنن أبی داود، کتاب العلم، باب التوقی فی الفتیاء، رقم (۳۶۵۶)، و مسند أحمد (۴۳۵۱۵)۔

(۳) قد سبق تخريج هذا الحديث فی الباب السابق، فأرجع إليه إن شئت۔

رجال الحديث

① خالد بن مخلد: دا ابو الهيثم خالد بن مخلد «يفتح الميم واللام بينهما علم معجمة ساكنة» القطوان «يفتح القاف والطاء المهملة» البجلي الكوفي دي. (٣)
دوی د سلیمان بن هلال، علی بن مسهر، امام مالک، ثابت بن قیس اونا فاع بن ابی نعیم رضی وغیره نه روایت د حدیث کړې دي.
ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، عباس دوری، اسحاق بن راهویه، محمد بن عثمان کرامه، ابو کریب محمد بن العلاء، معاویه بن صالح، او ابویعلی محمد بن شداد المسمعی رضی وغیره دي. (٤)

امام يحيى بن معين رضی فرماني: «ليس به بأس»، (٥)
امام ابو حاتم رضی فرماني: «لخالد بن مخلد أحاديث مناكير ويكتب حديثه»، (٦)
امام ابو داود رضی فرماني: «صدوق ولكنه يثيب»، (٧)
امام عجلي رضی فرماني: «ثقة فيه قليل تشيع وكان كثير الحديث»، (٨)
امام صالح بن محمد جزره رضی فرماني: «ثقة في الحديث إلا أنه كان متهمًا بالغلو»، (٩)
امام ابن عدي رضی فرماني: «هو من المكثرين وهو عندي إن شاء الله لا بأس به»، (١٠)
امام جوزجاني رضی فرماني: «كان شتاماً معلناً بسوء مذهبه»، (١١)
ابن حبان رضی دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (١٢)
عثمان بن ابی شيبه رضی دوی لره «ثقة صدوق»، گرځولي دي. (١٣)

(١) المغني (٧٠) _

(٢) المغني (٦٥) _

(٣) تهذيب الكمال (١٦٣٨) _

(٤) د شيبوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (١٦٤٨، ١٦٥)، وسير اعلام النبلاء (٢١٨، ٢١٧، ١١٠) _

(٥) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي عن أبي زكريا يحيى بن معين في تخريج الرواة وتعديلهم (١٠٥) رقم (٣٠١) _

(٦) تهذيب التهذيب (١١٨١٣) _

(٧) تهذيب الكمال (١٦٥٨) _

(٨) تهذيب التهذيب (١١٧١٣) _

(٩) المصدر السابق _

(١٠) تهذيب الكمال (١٦٤٨) وتهذيب التهذيب (١١٧١٣)، وانظر الكامل (٣٦١٣) _

(١١) تهذيب التهذيب (١١٨، ١١٧١٣) _

(١٢) الثقات (٢٢٤٨) _

(١٣) تهذيب التهذيب (١١٨١٩٣) _

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وكان منكر الحديث، في التشيع مفرطاً، وكتبوا عنه ضرراً» (۱) و تشیع الزام او ددی حقیقت ددی اقوالو خلاصه دا ده. چه د جرح او تعدیل اکثر عالمانو دوی لره په روایت د حدیث صادق گرځولې دي. البته په دوی باندې دوه قسمه الزامات دي:

- ① یو داچه منکر او غریب روایتونه ډیر زیات نقل کوی.
 - ② دویم داچه نه صرف شیعی وو بلکه په تشیع کښې غلو کونکې هم وو.
- حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «أما التشيع فقد قدمنا أنه إذا كان ثبت الأخذ والأداء لا يضره، لا سيما لم يكن داعية إلى رأيه» (۲) یعنی ترکومه پورې چه د تشیع تعلق دي. نو کله چه راوی په تحمل د حدیث او بیا په اداء د حدیث کښې قابل اعتماد وی. نو دا بدعت مضر نه دي. خاص طور باندې په دي وجه هم، چه دوی بدعت طرف ته داعی نه وو. د مبتدع روایت په هغه صورت کښې مردود وی. کله چه دي،، داعی الی البدعة،، وی.
- ترکومه پورې چه د دویم الزام تعلق دي. نو په دي باره کښې هم حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «وأما المناكير فقد تتبعها أبو أحمد بن عدي من حديثه، وأورد هائي،، كاملة،، وليس فيها شيء مما أخرج له البخاري، بل لم أره عنده من أفراد سوى حديث واحد، وهو حديث أبي هريرة،، من عادي ل ولأ... الحديث،،» (۳) یعنی ترکومه پورې چه د منکر احادیثو روایت کولو تعلق دي. نو حافظ ابن عدي رحمته الله دهغې تتبع کړې ده. او پخپل کتاب،، الكامل،، کښې ئې جمع کړی دی. په هغې کښې یو حدیث هم د صحیح بخاری نه دي. بلکه په صحیح بخاری کښې چه ددوی خومره مرویات دي. په هغې کښې صرف یو حدیث کښې دوی تفرد اختیار کړې دي. باقی په یو روایت کښې هم هغه متفرد نه دي. نو د صحیح بخاری حده پورې کم از کم ددوی تفرد مضر نه دي. والله اعلم.

ددوی وفات په ۲۱۳ هـ کښې شوې دي. (۴)،، سامحه الله تعالى وعفوله،،

- ⑤ سليمان: دا سليمان بن بلال قرشي تيمی، مولى د عبد الله بن عتيق محمد بن عبد الرحمن بن ابي بكر الصديق دي. بعضو حضراتو د قاسم بن محمد بن ابي بكر مولى گرځولې دي. ددوی کنیت ابو ايوب يا ابو محمد دي. (۵)
- دوی د عبد الله بن دينار، زيد بن اسلم، ربيعة الراي، سهيل بن ابي صالح، يونس بن يزيد او محمد بن عبد الله بن ابي عتيق رحمته الله وغيره نه د حدیثونو روایت کړې دي.

(۱) الطبقات الكبرى لابن سعد (۴۰۶/۶) -

(۲) هدى السارى (۴۰۰) -

(۳) هدى السارى (۴۰۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۶۶/۸)، وسير اعلام النبلاء (۲۱۸/۱۰) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۷۲/۱۱) و سير اعلام النبلاء (۴۲۵/۷) -

ددوی نه په حدیث روایت کونکی کښې ابو عامر عقدی، يحيى بن صالح وحاطی، سعيد بن ابی مریم، عبدالله بن المبارك، محمد بن خالد بن عثمه، او اسماعیل بن ابی اویس رضی الله عنه و غیره حضرات دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «لا بأس به ثقة» (۲)

عباس دوری د امام يحيى بن معين رضی الله عنه نه نقل کړی دی. «ثقة صالح» (۳)

د امام يحيى بن معين نه تپوس او کړې شو. «سليمان بن هلال أحب إليك أو الذراوردی» نو دوی او فرمايل. «سليمان و كلاهما ثقة» (۴)

امام نسائی او يعقوب بن شيبه رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولي دي. (۵)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: «وكان ثقة كثير الحديث» (۶)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۷)

امام خليلی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة ليس بمكثر...» (۸)

حافظ ذهبي رضی الله عنه فرمائی: «ثقة إمام» (۹)

ددې ټولو توثیقاتو په مقابله کښې عثمان بن ابی شيبه رضی الله عنه فرمائی: «لا بأس به وليس من يعتمد على حديثه» (۱۰)

خو ښکاره دا ده. چه ټول عالمان بالاتفاق دوی لره ثقه گرځولي دي. ددوی په مقابله کښې صرف عثمان بن ابی شيبه دوی لره کمزورې گرځوی. چه ددې هيڅ وجه هم دوی نه ده بيان کړې. نو دا د صريح تعديلاتو په مقابله کښې مبهم جرح ده. چه دا مقبول نه ده. هم دا وجه ده. چه حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی: «وهو تليين غير مقبول فقد اعتمدته الجماعة» (۱۱) يعنى دا تضعيف قابل قبول نه دي. او اصحاب د اصول سته ددوی روايات حجت گرځولي دي. او

(۱) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۱/۳۷۳. ۳۷۳) وسير اعلام النبلاء (۴۲۶/۷)

(۲) سير اعلام النبلاء (۴۲۶/۷) و تهذيب التهذيب (۱۷۵/۴) -

(۳) تهذيب الكمال (۳۷۴/۱۱) -

(۴) تاريخ الدارمي (۱۲۵) رقم (۳۸۹) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۷۴/۱۱) -

(۶) الطبقات الكبرى (۴۲۰/۵) -

(۷) الثقات لابن حبان (۳۸۸/۶) -

(۸) تهذيب التهذيب (۱۷۶/۴) -

(۹) (الكاشف) (۴۵۷/۱) رقم (۲۰۷۳) -

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۷۶/۴) -

(۱۱) هدى السارى (۴۰۷) -

قبول کړی دی. د سلیمان بن بلال رحمه الله وفات په ۱۷۲ هـ یا ۱۷۷ هـ کښې شوې دي. (۱)

④ عبدالله بن دینار: د عبدالله بن دینار رحمه الله حالات په وړاندې باب کښې تیر شوی دی.

⑤ ابن عمر: د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښې د «باب الایمان

وقول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دی. (۲)

قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ: ددې باب لاندې

امام بخاری رحمه الله بعینه هم هغه حدیث نقل کړې دي. کوم نې چه وړاندې باب کښې ذکر کړې دي. چونکه د ترجمه الباب په ذریعې نې یو زیاتې فائدې طرف ته اشاره او کړله. کوم چه ددې حدیث نه مستنبط ده. او په سند د حدیث کښې هم فرق اوشو په دې وجه به امام بخاری رحمه الله باندې د تکرار اعتراض نه کیږي. (۳)

په حدیث باب کښې د اسناد په رجالو کښې د تغیر فائده: دلته ددې سوال په جواب کښې چه داسناد په رجالو کښې د تغیر څه فائده ده؟ علامه کرمانی رحمه الله او فرمائیل. چه په اصل کښې امام بخاری رحمه الله کله دا حدیث د خپل شیخ قتیبه نه واوریدو. نو د حدیث د معنی بیانولو په سیاق کښې نې واوریدو. او کله نې چه د خپل شیخ خالد بن مخلد نه واوریدو. نو هغوی د «طرح المسئلة»، لاندې بیان کړو. په دې وجه دهغوی تقلید کولو سره امام صاحب حدیث هم دهغه بابونو لاندې ذکر کړې دي. د کومو بابونو لاندې چه هغوی حدیث اوریدلې وو. (۴)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله ددې تردید کړې دي. هغه فرماني. چه د امام بخاری رحمه الله نه واقفیت لرونکو اهل علمو کښې چاهم دا خبره نه ده نقل کړې. چه هغه په د ابوابو په تراجمو کښې د نورو تقلید کوی. که داسې وی. نو بیا د صحیح بخاری هیڅ مزیت (او خصوصیت) نه پاتې کیږي. بلکه ددې په عکس دا منقول دی. چه امام بخاری رحمه الله د ابوابو په تراجمو منعقد کولو کښې کوم تصرف کوی. او دقت نظر (او ژور سوچ) نه کار اخلي. دا د صحیح بخاری رحمه الله یو ممتاز صفت دي.

بیا دا خبره هم قابل د غور ده. چه ددې مشائخو په ابوابو باندې څه تصنیف هم معروف نشته. چه مونږ دا اووایو. چه دغه شیوخو چونکه د فلائې باب لاندې حدیث ذکر کړې دي. په دې وجه د هغوی شاگرد امام بخاری رحمه الله د هغوی تقلید کړې دي. (۵)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت په حدیث باب کښې د نبی کریم ﷺ د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه سوال کول مذکور دی. ددې نه ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي.

(۱) تهذیب الکمال (۳۷۶/۱۱) وسیر أعلام النبلاء (۴۲۷/۷)۔

(۲) کشف الباری (۶۳۷/۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۴۷/۱، ۱۴۸)۔

(۴) شرح الکرمانی (۱۳۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۴۸/۱)۔

۶- ((بَاب مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ))

((وَقَوْلِهِ تَعَالَى «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» (طه: ۳)) (الْقِرَاءَةُ وَالْعَرَضُ عَلَى الْمُحَدِّثِ وَرَأْيُ الْحَسَنِ وَالثَّوْرِيِّ وَمَالِكٍ الْقِرَاءَةُ جَائِزَةٌ وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِمَحْدِثٍ فِيمَا مَرَّبَن ثَقَلَبَهُ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَهَذِهِ قِرَاءَةٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْبَرَ فِيمَا مَرَّبَن قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَازُوهُ وَاحْتَجَّ مَالِكٌ بِالْمَصْكِ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَكْمَدْنَا فَلَانَّ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرِءِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فَلَانَّ)).

په دې باب كښې دنسوخو اختلاف دلته په بعضو نسخو كښې «باب ما جاء في العلم وقول الله تعالى «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» دې خو په اكثر و نسخو كښې دا نشته بيا په بعضو نسخو كښې ددې نه پس «باب القراءة والعرض على المحدث» شته او په بعضو كښې نشته په بعضو نسخو كښې لفظ د ، ، باب ، ، دې او په بعضو كښې نشته .

تيرشوى باب سره مناسبت په دې باب كښې او په تيرشوى باب كښې مناسبت دا دې چه په تيرشوى باب كښې قراءة الشيخ مذكور دې او په دې باب كښې د قراءة على الشيخ ذكر دې په دې طريقه دواړو بابونو كښې مناسبت ښكاره دې .

په ، ، باب قول المحدث حدثنا ، ، او دمذكوره باب په مينځ كښې فرق تيرشوى باب سره نيز دې باب كښې امام بخارى رحمه الله ، ، باب قول المحدث حدثنا او اخبرنا ، ، فرمائيلى وو دهغې نه مقصود دا بيانول وو چه استاذ وائى او شاگرد اورى نو دا جائز ده او دلته دا بيانوى كه شاگرد وائى او استاذ اورى نو دا جائز ده .

ايا په قراءت او عرض كښې فرق شته ؟ په قراءت او عرض كښې فرق شته او كه نشته په دې كښې اختلاف دې حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه دواړو كښې فرق دې ، ، قراءت ، ، عام دې او ، ، عرض ، ، خاص دې خكه چه ، ، عرض ، ، به هغه وخت ونيلى شى كله چه شاگرد پخپله د شيخ په وړاندې اولولى كه اصل د شيخ په لاس كښې موجود وى او كه د بل يو ثقه په لاس كښې وى او كه د شيخ په وړاندې د هغه د مرويات لوستلې كيږي او د لوستونكى نه علاوه نور شاگردان هم په اوريدو كښې شريك وى نو ددې اوريدونكو په حق كښې به دې ته ، ، عرض ، ، نشى ونيلى بلكه ، ، قراءت ، ، به ونيلى شى گويا ، ، قراءت ، ، عام دې د لوستونكى شاگرد په حق كښې هم دا قراءت دې او د اوريدونكو شاگردانو په حق كښې هم ،

(قال القسطلانى: باب ما جاء فى العلم وقول الله تعالى: «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا»... وهذا ساقط فى رواية ابن عساكر. والأصلى، وأبو ذر. والوقت. والباب التالى له ساقط عند الأصلى وأبي ذر وابن عساكر. باب القراءة والعرض على المحدث. وفى نسخة. القراءة والعرض على المحدث. بحذف الباب.. إرشاد السارى (١٥٨١) -
(عمدة القارى (١٦٢) -

او د... عرض،، صرف د لوستونکی شاگرد په حق کښې اطلاق کېږي. (۱)
 خو علامه کرمانی (۲)، علامه قسطلانی (۳) او د اصول حدیث جمهور عالمانو د دواړو په
 مینځ کښې هیڅ فرق نه دې کړې بلکه دواړه ئې مساوی ګرځولي دي. (۴)
 دلته چې امام بخاری رحمته الله کوم،، باب القراءة والعرض....،، فرمائیلی دی. دا عطف تفسیری
 دې. (۵)

د ترجمة الباب مقصد امام بخاری رحمته الله دا باب د بعضو حضراتو د تردید دپاره قائم کړې
 دې. کوم چې،، قراءت علی الشیخ،، جائز نه ګنړی.
 د،، قراءت علی الشیخ،، مانعین لکه چې د ابو عاصم النبیل، عبدالرحمن بن سلام جمحی،
 محمد بن سلام جمحی او وکیع بن الجراح رحمته الله نه منقول دي چې،، قراءت علی الشیخ،،
 معتبر نه دې. (۶)

رامهرمزی رحمته الله د ابو عاصم النبیل نه نقل کړی دی. «سعت سفیان وأبا حنيفة ومالك وأبو هريرة،
 كل هؤلاء لسعتهم يقولون: لا بأس بها يعني القراءة، وأنا لا أراه، وما حدثت به حديث عن أحد من الفقهاء
 قراءة» (۷)

خطیب بغدادی رحمته الله د امام وکیع رحمته الله نه نقل کړی دی. هغه فرمائی چې «ما أخذنا حديثاً قط
 عرضاً» (۸)

دغه شان رامهرمزی رحمته الله د عبدالرحمن بن سلام جمحی په باره کښې نقل کړی دی. هغه
 فرمائی. «دخلت على مالك بن أنس وعلى بابيه من يحجبه قال: وبين يديه ابن أبي أويس، وهو يقول: حدثك
 فلان، حدثك ابن شهاب، حدثك فلان وفلان، فيقول مالك: نعم، نعم، فلما فرغ قلت: يا أبا عبد الله، عوفي
 ما حدثته بثلاثة أحاديث تقرها على قال: أعراني؟ أعراني؟ أخرجه عوفي» (۹)

(۱) فتح الباری (۱۴۹/۱)۔

(۲) شرح الکرماني (۱۳۱۲)۔

(۳) ارشاد الساری (۱۵۸۱، ۱۵۹)۔

(۴) قال ابن الصلاح (۱۳۷، تحقيق نور الدين عتر): «من أقسام الأخذ والتحمل، القراءة على الشيخ، وأكثر
 المحدثين يسمونه عرضاً من حيث إن القاري يعرض على الشيخ ما يقرؤه، كما يعرض القرآن على المقرئ»
 او اوګوري: اختصار علوم الحديث لابن كثير (۱۱۰) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۵) وفتح المغيث للسخاوي
 (۱۶۷/۲) وتوضيح الأفكار (۱۸۷/۲)۔

(۵) شرح الکرماني (۱۳۱۲) وعمدة القاري (۱۶۱۲)۔

(۶) فتح المغيث للسخاوي (۱۶۹۱۲)۔

(۷) المحدث الفاصل بين الراوي والواعي (۴۲۰)۔

(۸) الكفاية (۲۷۱) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۶)۔

(۹) المحدث الفاصل (۴۲۱)۔

داسې قسمه خبره د محمد بن سلام جمحی نه هم منقول ده. لکه چه هغه فرماني «أدرکت ما کألفاذا الناس یقرءون علیه فلم أسمع منه لذلک»^(۱)

هم داسې قول د عراق د بعضو نورو حضراتو نه هم منقول دي.^(۲)
د «قراءت علی الشیخ» مجوزین ددې په مقابله کښې په حضرات تابعینو کښې د عطاء، نافع، عروه، شعبي، زهري، مکحول، حسن بصری، منصور، ایوب، په امامانو حضراتو کښې د ابن جریج، سفیان ثوري، ابن ابی ذئب، شعبه، ائمه اربعه، ابن مهدي، شریک، لیث، ابو عبید، او د امام بخاري رحمته الله نه علاوه د ډیرو حضراتو رائي دا ده. چه لکه څنگه سماع معتبر او جائز ده. دغه شان،، قراءت علی الشیخ،، او عرض هم جائز دي.^(۳)

قول فیصل حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه د،، قراءت علی الشیخ،، د نه صحیح کیدو کوم قول وو. هغه ختم شوي دي. اوس ددې په جواز او صحیح کیدو کښې هیڅ اختلاف نشته.^(۴) لکه چه خطیب بغدادی رحمته الله د ابراهیم بن سعد رحمته الله نه نقل کړی دی. هغه فرماني «لا تدعون تنطعمکم»^(۵) یا اهل العراق، العرض مثل السماء»^(۶)

تنبيه مونږ وړاندې د،، مناو له،، د بیان لاندې ذکر کړی دی. چه لکه څنگه،، قراءت علی الشیخ،، ته،، عرض،، وائی. دغه شان دې صورت ته هم عرض وائی. چه طالب شیخ ته یو کتاب یا د حدیثو یو جزء راوړی. او شیخ ته ئې پیش کړی. شیخ په هغې کښې غور او فکر اوکړی. او بیا ددې د واپس کولو په وخت داسې او وائی. «وقفت علی ما فیہ، وهو حدیث عن فلان، او روایتی عن شیخی فیہ، فارو لا عنی»^(۷)

خو په دواړو کښې د فرق کولو دپاره،، قراءت علی الشیخ،، ته مطلق،، عرض،، یا،، عرض القراءة،، وائی. او مذکوره صورت ته،، عرض المناو له،، وائی.^(۸)
امام بخاري رحمته الله دلته د،، عرض القراءة،، مسئله بیان کړې ده. د،، عرض المناو له،، مسئله ئې نه ده بیان کړې.^(۹) امام حاکم رحمته الله ته دلته وهم شوي دي. دوی په،، معرفة علوم

(۱) فتح المغیث للسغاوی (۱۶۹۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح المغیث للعراقي (۱۸۶)۔

(۴) فتح الباری (۱۵۰۱۱)۔

(۵) التنطع فی الکلام: التعمق فیہ. أنظر مختار الصحاح (۶۶۶)۔

(۶) الکفاية (۱۶۶)۔

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶)، وفتح المغیث للعراقي (۲۱۶)، وظفر الأمانی (۵۲۰). وفتح المغیث للسغاوی

(۲۸۹۱۲)۔

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶)۔

(۹) فتح الباری (۱۴۹۱۱)۔

الحديث.. کنبی په .. عرض المناولة.. باندې د.. عرض.. اطلاق او کړو او دا نې او فرمائیل چه امام بخاری رحمته ددې .. عرض.. اثبات د حدیث باب په ذریعه کړې دې. (۱) حالانکه امام بخاری رحمته دله .. عرض القراءة.. ذکر کړې دې عرض المناولة نې نه ده ذکر کړې او مناوله دپاره امام بخاری رحمته روستو باب قائم کړې دې. (۲)

قوله: وَرَأَى الْحَسَنَ وَالثَّوْرِيَّ وَمَالِكَ الْقُرَآءَةَ جَاهِزَةً: او حسن بصری، سفیان ثوری، او مالک رحمته.. قراءت علی الشیخ.. صحیح گرځوی.

ددې حضراتو رانې وړاندې تعلیقاً او بیا نې روستو موصولاً ذکر کړې ده. هم دا رانې د جمهورو ده. بلکه اوس دا اختلاف هم ختم شوې دې..، کما سبق ذالک قبل سطور..

قوله: وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثِ ضَمَامِ بْنِ ثَعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَكَ أَنْ نُصَلِّيَ الصَّلَاةَ قَالَ نَعَمْ قَالَ

فَهَذِهِ قِرَاءَةٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: په .. قراءت علی العالم.. باندې بعضو حضراتو د ضمام بن ثعلبه رحمته د حدیث نه استدلال کړې دې. چه دوی نبی کریم صلی الله علیه و آله ته ونیلې وو. چه آیا الله تعالی تاته حکم درکړې دې. چه مونږ مونځونه او کړو؟ نو نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل. او وې فرمائیل. چه دا.. قراءت علی النبی صلی الله علیه و آله دې.

علامه عینی په عمدة القاری (۳) کنبې. حافظ ابن حجر په هدی الساری (۴) کنبې حمیدی شیخ د امام بخاری، او علامه کرمانی.. ثوری، حسن بصری ونحوهما.. (۵) د.. بعضهم.. مصداق گرځولې دې. حالانکه ددې.. بعضهم.. مصداق ابوسعید الحداد دې. لکه څنگه چه امام بیهقی رحمته په کتاب المعرفة کنبې د ابن خزیمه په طریق سره نقل کړې دی هغه فرمائی. «سعت البخاری يقول: قال ابوسعید الحداد، عندي خبر عن النبي صلی الله علیه و آله في القراءة على العالم، فتقبل له، (۶) فقال: قصة ضمام بن ثعلبة، قال الله امرك بهذا؟ قال: نعم....» (۷)

(۱) لکه چه امام جاکم رحمته په .. النوع الثاني والخمسون.. کنبې فرمائی... وبيان العرض: أن يكون الراوي حافظاً متقناً يقدم المستفيد إليه، جزء من حديثه أو أكثر من ذلك. فيناوله، فتأمل الراوي حديثه، فإذا أخبره وعرف أنه من حديثه قال للمستفيد، قد وقفت على ما ناولتني. وعرفت الأحاديث كلها. وهذه رواياتي عن شيوخي فحدث بها عنى. فقال جماعة من أئمة الحديث، أنه سماع. منهم من أهل المدينة... ومن أهل مكة... ومن أهل الكوفة... ومن أهل البصرة... ومن أهل مصر... وكذلك جماعة من أهل الشام وخراسان. وقال بعد ذكر حديث الباب: قال أبو عبدالله، إحتج شيخ الصنعة أبو عبدالله محمد بن اسماعيل البخاری رحمته في كتاب العلم من الجامع الصحيح في باب العرض على المحدث. معرفة علوم الحديث (۲۵۶-۲۵۸)

(۱) یعنی.. باب ما يذكر في المناولة وكتاب أهل العلم بالعلم إلى البلدان (۱۵۱۱) _

(۲) عمدة القاری (۱۷۱۲) _

(۳) هدی الساری (۲۵۱) _

(۴) شرح الكرمانی (۱۴۱۲) _

(۵) أنى سألوه عن ذالك الخبر الذى يدل على إثبات القراءة على العالم) _

(۶) فتح الباری (۱۴۹۱) وفتح المغیث للسغاوی (۱۷۰۱۲) _

هم دا خبره امام بیهقی رحمته الله په ... المدخل .. کښې هم نقل کړې ده. (۱)
 امام ترمذی رحمته الله په ... کتاب الزکاة .. کښې هم دا حدیث ذکر کړې دې. نو هلته ئې هم د
 امام بخاری رحمته الله نه دا نقل کړی دی. چه بعضې عالمانو به ددې حدیث نه د ... عرض علی
 العالم .. په صحت باندې استدلال کوو. (۲) او خطیب بغدادی رحمته الله په کتاب الکفایه کښې
 براه راست د امام بخاری رحمته الله نه دا استدلال نقل کړې دې. (۳) داسې ښکاری. چه امام بخاری
رحمته الله به په عامو حالاتو کښې خو اکثر مستدل طرف ته اشاره کوله. او بعضو وختونو کښې به
 ئې د استدلال صحیح کیدو په وجه پخپله د ضمام د قصې نه احتجاج او استدلال کولو لکه
 څنگه چه دلته کښې هم امام بخاری رحمته الله هم په دې سیاق کښې د حضرت ضمام بن
 ثعلبه رضی الله عنه روایت نقل کړې دې.

قوله: أَخْبَرَ ضَمَامٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَازُوهُ: ضمام رضی الله عنه خپل قوم ته ددې خبر ورکړو. هغوی
 دا قبول کړو.

امام بخاری رحمته الله ددې باب لاندې د ضمام قصه نقل کړې ده. خو په دې کښې دا تصریح
 نشته. چه هغوی خپل قوم ته لارل. نو خبر ئې ورکړو. او هغوی دا خبر اومنلو البته په مسند
 احمد کښې ددې تصریح وارد ده. په کوم کښې چه حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه د حضرت
 ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه قصه تفصیل سره ذکر کړې ده. د هغې په آخر کښې چه کله حضرت
 ضمام رضی الله عنه دا او فرمائیل. «لَنْ قَدْ جِئْتُمْ مِنْ عِنْدِهِ بِمَا أَمَرَكُمْ بِهِ وَنَهَاكُمْ عَنْهُ» نو ددې اثر دا اوشو. چه
 ټول په ټوله مسلمانان شو. «فَوَاللَّهِ مَا أَمْسَى مِنْ ذَلِكَ الْيَوْمِ وَلِي حَاضِرَةٌ رَجُلٌ وَلَا امْرَأَةٌ إِلَّا مُسْلِمَةٌ» (۴) هم دا
 قبول د اسلام امام بخاری رحمته الله په ... اجازه، ... سره تعبیر کړې دې. چه ددې مطلب، «قبلوه...
 دې اصطلاحی ... اجازت، ... مراد نه دې. (۵)

د امام مالک رحمته الله استدلال:

قوله: وَاحْتَجَّ مَالِكٌ بِالصَّكِّ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَشْهَدْنَا فُلَانٌ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً

عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرَأِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فُلَانٌ: او امام مالک رحمته الله د دستاويز
 (اقرار نامې) نه استدلال کړې دې. کوم چه خلقو ته لوستلې شی. او اورولي کيږي. نو هغوی
 وائی. چه مونږه فلانی سړی په دې دستاويز باندې گواه جوړ کړو. او ښودونکی استاذ ته قرآن

(۱) تدريب الراوی (۱۳/۲، ۱۴) -

(۲) سمعت محمد بن إسماعيل يقول: قال بعض أهل العلم فقه هذا الحديث أن القراءة على العالم والعرض
 عليه جائز. مثل السماع. واحتج بأن الأعرابي عرض على النبي ﷺ فأقر به النبي ﷺ جامع الترمذی. کتاب
 الزکاة. باب ماجاء إذا أدیت الزکاة فقد قضیت ما علیک. رقم (۶۱۹) -

(۳) الکفایه (۲۶۱) باب القول فی القراءة علی المحدث وما يتعلق بها -

(۴) مسند احمد (۲۶۴/۱، ۲۶۵) وسنن الدارمی (۱۷۳/۱) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۶۵۲)

(۵) فتح الباری (۱۴۹/۱) -

لوستلې شی. او اورولې شی. نو لوستونکې وائی. چه ماته فلانی اورولې دې.
امام مالک رحمته الله د ،، قراعت علی الشیخ ،، په صحت باندې د دوو متفق مسئلو نه استدلال
کړې دې.

① یوه مسئله د ،، صک ،، ده. دا د ،، چک ،، معرب دې. چه دې ته په فارسي کښې ،، قبالة ،،
یا ،، اقرارنامه ،، وائی. امام مالک رحمته الله فرمائی. چه اوگوره. ،، اقرار نامه ،، د مقر او شهود په
موجودگي کښې لوستلې کیږي. د مقر نه دا تپوس کولې شی. چه کوم څه لیکلې شوی دی. دا
ته منې؟ هغه وائی. ،، نعم ،، یعنی آو زه نې منم. ددې نه پس گواهان د حاکم په مجلس کښې
حاضریږي. او دا وائی. چه کوم څه په دې کښې لیکلې شوی دی. فلانی زمونږ په وړاندې ددې
اقرار کړې دې. حالانکه ده د ،، نعم ،، نه علاوه بل څه نه وو وئیلی.

دغه شان چه کله شاگرد د استاذ په وړاندې حدیث اووائی. او استاذ قولاً یا عمل سره اثبات
اوکړی. او آو اوکړی. نو هلته هم د شاگرد دا وینا چه ،، حدثنی فلان ،، ،، اخبی فلان ،، صحیح دې.
ددې مسئلې نه امام ابوحنیفه رحمته الله هم د ،، قراءة علی الشیخ ،، په حجیت او صحت باندې
استدلال کړې دې. ددوی دا استدلال رامهرمزی رحمته الله په ،، المحدث الفاضل ،، کښې، او
خطیب بغدادی رحمته الله په ،، الکفایه ،، کښې ذکر کړې دې. (۱)

خطیب بغدادی رحمته الله د تفصیل سره نقل کړی دی. چه ابو عبید القاسم بن سلام رحمته الله د امام
ابویوسف رحمته الله نه نقل کړل. چه دوی د امام ابوحنیفه رحمته الله نه ددې مسئلې په باره کښې تپوس
اوکړو. نو امام صاحب رحمته الله او فرمائیل. چه د گواهانو په موجودگي کښې د مقر په وړاندې
اقرارنامه لوستلې شی. او دهغه نه تپوس کولې شی. چه کوم څه لیکلې شوی دی. دا صحیح
دی. هغه وائی. ،، نعم ،، نو لکه څنگه چه هلته کښې شهود وائی. چه هغه زمونږ په وړاندې
اقرار کړې دې. کوم څه چه په دې کښې لیکلې شوی دی. صحیح دی. دغه شان که شاگرد د
استاذ په وړاندې اووائی. او استاذ اثبات اوکړی. نو شاگرد ،، حدثنی ،، او ،، اخبی ،،
وائی. ابو عبید قاسم بن سلام رحمته الله فرمائی. چه هم دا د امام ابویوسف رحمته الله قول دې. او هم دا
زما هم قول دې. (۲)

② دویمه مسئله: دویمه مسئله امام مالک رحمته الله د ،، عرض علی العالم ،، په حجیت باندې
پیش کړې ده. چه اوگوره. د قرآن کریم طالب علم د ښودونکي په وړاندې لولی. او دهغه نه
تپوس کولې شی. چه تاته قرآن چا لوستلې دې؟ نو هغه وائی. چه فلانی لوستلې دې. حالانکه
فلانې خو صرف خاموش وو. او اوریدلې نې دې. او طالب علم دهغه په وړاندې لوستلې دې.
خطیب بغدادی رحمته الله وغیره د امام مالک رحمته الله نه نقل کړی دی. چه ددوی نه کله تپوس اوکړې
شو. چه د ،، عرض علی العالم ،، په طور باندې کوم حدیثونه لوستلې کیږي. آیا د حدیث
ادا کولو په وخت ،، حدثنی ،، وئیل صحیح دی؟ نو وې فرمائیل. چه آو. دغه شان د قرآن کریم

۱- المحدث الفاضل (۴۲۵، ۴۲۶) فقه (۴۷۱)، والکفایه (۲۶۸).

۲- الکفایه (۲۷۹) ذکر الروایة عن کان یختار القراءة علی المحدث علی السماع من لفظه.

د حصول صورت هم دي. چه او گوره. يو طالب علم نه لوستونکي ته اوږوې. او بيا وائي. چه ماته فلاني ښودونکي لوستلې دي. (۱)

امام مالک رحمته الله فرماني. «کيف لا يجهل هذا الحديث ويجهل القرآن، والقرآن أعظم بهي» امام حاکم په معرفه علوم الحديث کښې نقل کړی دی. چه مطرف رحمته الله فرماني. «صحت مالک کاسم مشهين سنة، لما رأيته قرأ الموطأ على أحد» امام مالک رحمته الله وينا دا ده. چه هرکله د قاري د مقری (ښودونکي) په وړاندې لوستل، او بيا دا ونيل. چه «أقرأ فلان»، کافي دي. نو په حديث کښې دا څنگه نشي کافي کيدې؟

حديث باب

((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْوَاسِطِيُّ عَنْ عَوْفٍ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ وَقَرَأَتْهُ سَوَاءً))

مصنف رحمته الله رومي د حسن بصری، سفیان ثوري، او امام مالک رحمته الله قول تعلیقاً نقل کړی وو. اوس د هريو اثر موصولا نقل کوی.

رجال الحديث

① محمد بن سلام: دا ابو عبدالله محمد بن سلام بيکندي رحمته الله دي. ددوی حالات د کتاب

الایمان «باب قول النبي ﷺ: أنا أعلمكم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۴)

② محمد بن الحسن الواسطي: دا محمد بن الحسن بن عمران مزنی واسطی دی. په

اصل کښې د شام دي. په واسط کښې قاضي پاتې شوي دي. (۵)

دوی د اسماعيل بن ابی خالد، عوام بن حوشب، عوف اعرابي، او فضيل بن غزوان رحمته الله وغيره نه روايت د حديث کړي دي.

ددوی نه امام احمد، محمد بن سلام بيکندي، محمد بن سلام جُمحي، زيد بن الحريش، محمد بن اسماعيل حساني، او محمد بن اسماعيل احمسي رحمته الله وغيره علم حديث حاصل کړي دي. (۶)

(۱) الكفاية (۲۷۱). وفتح الباری (۱۴۹۱۱).

(۲) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) والكفاية (۲۷۱) وفتح الباری (۱۵۰۱۱).

(۳) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) وفتح الباری (۱۴۹۱۱) وفتح المغيب للسخاوی (۱۷۰۱۲).

(۴) كشف الباری (۹۳۱۲).

(۵) تهذيب الكمال (۷۱۱۲۵) وسير أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹).

(۶) د شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۷۲۱۲۵) وسير أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹).

امام احمد رحمته الله فرمائی،،، لیس به ہاں،،، (۱)

امام یحییٰ بن معین رحمته الله فرمائی،،، ثقہ،،، (۲)

امام محمد بن حاتم رحمته الله فرمائی،،، (حدیثنا محمد بن الحسن الواسطی ثقہ) (۳)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی،،، لاہاں به،،، (۴)

امام ابو داؤد رحمته الله فرمائی،،، ثقہ،،، (۵)

ابن سعد رحمته الله فرمائی،،، وکان ثقہ،،، (۶)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی،،، ثقہ،،، (۷)

امام دارقطنی رحمته الله فرمائی،،، لاہاں به،،، (۸)

ابن حبان رحمته الله ددوی تذکرہ د،،، الضعفاء،،، لاندی کرے دہ او فرمائی نی دی،،، (رفع الموقوف و یسند المراسیل) چہ دوی موقوف لہ مرفوع، او مراسیل سنداً روایت کوی او بیا نی ددی یو مثال ہم ذکر کرے دی،،، (ذکاة الجنین ذکاة امہ) دا حدیث دوی د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نہ مرفوع نقل کرے دی، حالانکہ حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی، چہ دا،،، موقوف علی ابن عمر،،، صحیح دی مرفوع روایت کول صحیح نہ دی،،، (۹)

① خاوال خو ابن حبان رحمته الله ددی غلطی یو مثال پیش کرے دی، حالانکہ ددی پہ مقابلہ کنی پورہ تاسو د جرح او تعدیل د عالمانو توثیقات کتلی دی، چہ یوکس ہم دوی لہ مجروح نہ دی گر خولی،

② دویمہ دا چہ امام بخاری رحمته الله ددوی نہ صرف د حضرت حسن بصری رحمته الله اثر، پہ واسطہ د عوف اعرابی نقل کرے دی، ددوی نہ نی د یو مرفوع حدیث اثبات یا د یو شرعی حکم د استنباط پہ سلسلہ کنی احتجاج نہ دی کرے،

③ بیا ابن حبان رحمته الله پخپلہ دوی لہ پہ کتاب الثقات کنی ذکر کرے دی،،، (۱۰)

(۱) تہذیب الکمال (۷۳۱۲۵)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) طبقات ابن سعد (۳۱۵۱۷)۔

(۷) الکاشف (۱۶۴۱۲) رقم (۴۷۹۷)۔

(۸) تہذیب التہذیب (۱۱۹۱۹)۔

(۹) میزان الاعتدال ((۵۱۵۱۳) رقم (۷۳۸۴) و تہذیب التہذیب (۱۱۹۱۹)۔

(۱۰) الثقات لابن حبان (۴۱۱۷)۔

حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی،، «وهذا أصوب»، (۱)

ددوی وفات پہ ۱۸۷ھ یا ۱۸۹ھ کنبی شوی دی،، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة،،

⑤ عوف: دا ابوسهل عوف بن ابی جمیلة العبدی الہجری البصری دی. دا د عوف اعرابی پہ نوم سرہ مشہور دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د «باب اتهام الجنائز من الإیمان» لاندی تیر شوی دی. (۲)

⑥ الحسن: دا مشہور تابعی امام حضرت حسن بصری رحمته الله دی. ددوی حالات ہم د کتاب الایمان «باب المعاص من أمر الجاهلیة» لاندی تیر شوی دی. (۳)

قوله: لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ: عالم تہ پہ لوستلو سرہ اورولو کنبی ہیخ بلك نشته. د مذکورہ اثر تخریج: دا اثر خطیب بغدادی رحمته الله د «أحمد بن حنبل من محمد بن الحسن الواسطي من عوف الأعرابي» پہ طریق تفصیل سرہ ذکر کرې دی. پہ دی کنبی دی. چہ یو سری حضرت حسن بصری رحمته الله تہ اووئیل چہ ای ابو سعید! زما کور لرې دی. بار بار تلل راتلل زما دپارہ مشکل دی. کہ تاسو خہ بلك نہ گنرې. نو زہ ستاسو پہ وړاندې احادیث لوستلو سرہ اوروم. حضرت حسن بصری رحمته الله او فرمائیل. «ما أهلك أقرأتك علي» دی سری بیا تپوس اوکړو. چہ زہ د حدیث ادا کولو دپارہ،، حدثني الحسن،، اووایم؟ نو دوی او فرمائیل. «نعم، قل حدثني الحسن» (۴)

قوله: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ: ددی خانی نہ د حضرت سفیان ثوری رحمته الله قول موصولاً نقل کوی. د عبید اللہ بن موسی او د حضرت سفیان ثوری رحمہما اللہ حالات وړاندې تیر شوی دی. (۵)

قوله: قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي: سفیان ثوری رحمته الله فرمائی. چہ کله د محدث پہ وړاندې اولوستلې شی. نو ادا دپارہ،، حدثني،، ونیلو

(۱) میزان الاعتدال (۵۱۵/۳) رقم (۷۳۸۴)۔

(۲) کشف الباری (۵۲۲/۲)۔

(۳) کشف الباری (۲۲۰/۱۲)۔

(۴) الکفاية (۲۲۵) وفتح الباری (۱۵۰/۱۱) وانظر أيضاً المحدث الفاضل للراهمرمزی (۴۲۶، ۴۲۷) رقم الفقرة (۴۷۳)۔

(۵) د عبید اللہ بن موسی حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۳۶/۱۱) کتاب الایمان. باب الایمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم بنی الإسلام علی خمس،، او د سفیان ثوری رحمته الله حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۷۸/۱۲) کتاب الایمان. باب ظلم دون ظلم)۔

کنبی میخ باک نشته.

قوله: قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ

وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ: امام بخاری رحمته الله فرمائی چه ما د ابو عاصم نه واوریدل هغه د امام مالک او سفیان ثوری رحمهما الله نه نقل کوی چه .. قرايت على العالم .. او .. قرايت د عالم .. دواړه برابر دی.

قوله: ابو عاصم: دا امام ابو عاصم ضحاک بن مخلد بن ضحاک بن مسلم شیبانی بصری رحمته الله دی. (۱) په ۱۲۲ هـ کنبی پیدا شو. (۲)

دوی د امام ابو حنیفه، سفیان ثوری، امام مالک، شعبه، اوزاعی، ابن جریج، جعفر صادق، محمد بن عجلان، او حیوة بن شریح رحمته الله پشان ډیرو حضراتو نه روایت د حدیث کړې دي. ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، جریر بن حازم (دا ددوی شیخ هم دي). امام اصمعی، اسحاق بن راهویه، ابو خيثمه، بن دار، محمود بن غیلان او ابو مسلم کجی رحمته الله پشان ډیر محدثین دي. (۳)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۴)

امام عجلی رحمته الله فرمائی: «ثقة، کثیر الحديث، وکان له فقه» (۵)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «صدوق، وهو أحب إلي من روح بن عباد» (۶)

عمر بن شبة رحمته الله فرمائی: «حدثنا أبو عاصم النبيل، والله ما رأيت مثله» (۷)

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وكان ثقة قتيها» (۸)

ابو يعلى خلیلی رحمته الله فرمائی: «متفق عليه زهداً وعلماً وديانة واتقاناً» (۹)

عبد الرحمن بن يوسف بن خراش رحمته الله فرمائی: «لم يرق يد كتاب قط» (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۲۸۱/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) _

(۲) سير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) وتهذيب الكمال (۲۸۸/۱۳) _

(۳) د شیبوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۸۵-۲۸۲/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۱-۴۸۰/۱۹) _

(۴) تاريخ الدارمي عن ابن معين ((۱۳۶) رقم (۴۴۴) _

(۵) تهذيب الكمال ((۲۸۶/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۱/۱۹) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) المصدر السابق _

(۸) طبقات ابن سعد (۲۹۵/۷) _

(۹) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۲/۱۹) _

(۱۰) المصدر السابق _

ابن قانع رحمته الله فرمائی: «ثقة مأمون»^(۱)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۲)

البتة عقیلی رحمته الله دوی لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دي. او یو حدیث ئې نقل کړې دي. چه په هغې کښې ددوی مخالفت شوې دي.^(۳) خو ① اول د کتاب الضعفاء په بعضو نسخو کښې خو ددوی تذکره شته. او په بعضو کښې د سره ددوی تذکره هم نشته.^(۴)

② دویمه داچه د معمولی خطایانو نه څوک محفوظ پاتې کیدی شي؟ په دې وجه د داسې خطایانو باوجود محدثین د ثقاتو روایت قبلوی.

عقیلی رحمته الله دا هم ذکر کړی دی. چه کله ابو عاصم ضحاک بن مخلد رحمته الله ته دا اوونیلی شو. چه یحي بن سعید القطان ستاسو په باره کښې کلام کوی. نو وې فرمائیل: «لست هی ولامیت إذا لم أذكر»^(۵)

ښکاره خبره ده. چه د ابن معین، عجلې، ابو حاتم، ابن سعد، ابن قانع او ابن حبان رحمته الله وغیره حضراتو د توثیق نه پس دچا د مبهم جرح څه حیثیت پاتې کیږي؟

لکه چه حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: «اجمعوا على توثيق أبي عاصم»^(۶)

امام ابو عاصم رحمته الله پخپله فرمائی: «ما دلست حديثاً قط»^(۷)

د «نییل» لقب پریوتلو دلچسپ وجوه: د امام ابو عاصم رحمته الله لقب «، نییل» دې^(۸)، چه ددې مختلف وجوه نقل کړې شوی دی

① بعض حضرات فرمائی. چه یو ځل بصره کښې هاتهی راوړسیدو. نو ټول خلق ئې کتلو دپاره لارل. او دې لار نشو. ابن جریج رحمته الله تپوس اوکړو. چه ته ولې لار نشوي. جواب ئې ورکړو. چه «لا اهد منك عوضاً» په دې باندې ابن جریج رحمته الله او فرمائیل: «أنت دییل».

② بعضی حضرات فرمائی. چه ددوی پوزه ډیره غټه وه. په دې وجه دوی ته نییل اوونیلی شو.

③ بعضی حضرات فرمائی. چه دوی به ډیره قیمتی او ښه کپړه اغوستله. په دې وجه ددوی لقب «، نییل»، مشهور شو.

(۱) تهذيب التهذيب (۴/۴۵۲) _

(۲) الثقات (۴۸۳/۶) _

(۳) کتاب الضعفاء الكبير (۲۲۲/۲، ۲۲۳) _

(۴) میزان الاعتدال (وتعليقات على الميزان) (۳۲۵/۲)، وتعليقات كتاب الضعفاء (۲۲۲/۲، ۲۲۳) _

(۵) کتاب الضعفاء (۲۲۳/۲) وميزان الاعتدال (۳۲۵/۲) _

(۶) میزان الاعتدال (۳۲۵/۲) _

(۷) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) وسير اعلام النبلاء (۴۸۲/۹) _

(۸) نَبْلٌ نَبْلٌ نَبْلًا وَ نَبَالَةٌ: عَظْمٌ وَ شَرَفٌ. بِقَالَ: أَجَادُ غِذَاءَهَا حَتَّى نَبْلُ جَسَمِهَا. وَأَحْسَنَ تَرْبِيَتِهِ. فَتَبَلَّتْ أَخْلَاقَهُ.

أنظر المعجم الوسيط (۸۹۸/۲) _

④ بعضی حضرات فرمائی: چہ یو خل امام شعبہ رحمۃ اللہ علیہ د یو میاشت پورے د حدیث نہ اورولو قسم اوخوړلو. امام ابو عاصم هغوی ته لارو او وې فرمائیل: «حَدَّثَ وَهَلَامِ الْعَطَارِ حَتَّى لَوَجَّهَ اللَّهُ

كَهَارَهُ عَنْ يَمِينِكَ» په دې وجه ددوی لقب .. نبیل .. مقرر شو.

⑤ بعضو ونیلی دی: چہ دې به د امام زفر رحمۃ اللہ علیہ سره اوسیدلو. او ددوی سره به یو بل کس هم ابو عاصم نومي اوسیدلو. چہ هغه د ابو عاصم نبیل پشان غټ مالدار نه وو. په زړو شلیدلو کپړو کښې به اوسیدو. یو خل ابو عاصم نبیل امام زفر رحمۃ اللہ علیہ ته راغې. خادم اطلاع ورکړله چہ په دروازه باندې ابو عاصم راغلې دې تپوس نې اوکړو. چہ کوم یو ابو عاصم دې؟ خادم اوونیل: «، ذاك الثَّيْلُ،، دغه وخت دا لقب مقرر شو. (۱)

د امام ابو عاصم وفات په ۲۱۲ هـ یا ۲۱۳ هـ یا ۲۱۴ هـ کښې اوشو. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة،

قوله: الْقِرَاءَةُ عَلَى الْعَالِمِ وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ:

ددې قول څه مقصد دې؟ د امام مالک، او سفیان ثوري رحمهما الله د قول اصل مقصد دا دې. چہ لکه څنگه قرائت د عالم معتبر دې. دغه شان قرائت على العالم هم معتبر دې. يعنى په معتبر کيدو کښې دواړه مساوي دي. خو ددې نه د يوې بلې مسئلې تائيد کيږي. هغه دا چہ تحديث او اخبار يعنى ،، قرائت الشيخ،، او ،، قراءة على الشيخ،، کښې هيڅ فرق نشته. د دواړو درجه برابر ده. په دې مسئله کښې د عالمانو درې اقواله دي. د کوم تفصيل چہ مونږ په «باب قول المحدث: حَدَّثَنَا....» کښې د عنوان،، د قرائت على الشيخ مرتبه،، لاندې تفصيل سره ذکر کړی دی،، فارجه اليه ان شئت،، _

(۱) ددې ټولو وجو دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۸۷/۱۳) وسير اعلام النبلاء (۴۸۲/۹، ۴۸۳)، وعمدة القاری (۱۸۱۲) _

(۲) تهذيب الكمال (۲۸۸/۱۳، ۲۸۹) _

حديث باب

١٢٣- ((حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ سَعِيدٍ هُوَ الْمُقْبِرِيُّ عَنْ شَرِيكَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي تَمِيمٍ أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ ((يَقُولُ بَيْنَمَا نَحْنُ جُلُوسٌ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ فَأَنَاحَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ ثُمَّ قَالَ هُمْ أَيْكُمْ مُحَمَّدٌ وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَّكِئٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمَا فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْمُتَّكِئُ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَدَّ عَلَيْكَ فِي السَّأَلَةِ فَلَا تَجِدْ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَدَبَّ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنْ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَعْيَانِنَا فَتَقْبِلَهَا عَلَيَّ فَقَرَأْنَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ نَعَمْ فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ وَأَنَا رَسُولٌ مِنْ وَدَاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا ضَمَامُ بْنُ ثَعْلَبَةَ أَخُو بَنِي سَعْدِ بْنِ بَكْرِ وَرِوَاةُ مُوسَى وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا))

رجال الحديث

- ① عبد الله بن يوسف: دا مشهور محدث عبد الله بن يوسف تيمسي رحمه الله دي ددوی مختصر تذکرہ پہ ، ، بداء الوحی ، ، کنہی د دویم حدیث لاندی تیرہ شوې ده . (١)
- ② الليث: دا مشهور محدث امام ليث بن سعد فهمي رحمه الله دي ددوی حالات هم په ، ، بداء الوحی ، ، کنہی د دریم حدیث پہ تشریح کنہی تیر شوی دی . (٢)
- ③ سعيد: دا سعيد بن ابی سعيد مقبری رحمه الله دي ددوی تفصیلی تذکرہ په کتاب الايمان

(١) قوله...: أنس بن مالك الحديث أخرجه مسلم في صحيحه (٣٠١١، ٣١) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام، رقم (١١١) و (١١٢) والنسائي في سننه في كتاب الصيام، باب وجوب الصيام، رقم (٢٠٩٣) وأبو داود طرفاً منه في سننه، في كتاب الصلاة، باب ما جاء في الشرك يدخل المسجد، رقم (٤٨٦) والترمذي في جامعه في أبواب الزكاة، باب ما جاء إذا أدبت الزكاة فقد قضيت ما عليك، رقم (٦١٩) والدارمي في سننه (١٧١١، ١٧٢) فائدة كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (٦٥٠) وابن ماجه في سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها، باب ما جاء في فرض الصلوات الخمس والمحافظة عليها، رقم (١٤٠٢)

(٢) كشف الباري (٢٨٩١١، ٢٩٠) -

(٣) كشف الباري (٣٢٤١١)

کنبی د،، باب الذین یس،، لاندې تیره شوې ده. (۱)

⑤ شریک بن عبد الله بن ابی نمر: دا ابو عبد الله شریک بن عبد الله بن ابی نمر قرشی

مدنی رضی الله عنه دی. (۱)

دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه نه علاوه د سعید بن المسيب، عامر بن سعد بن ابی وقاص، عطاء بن یسار، عکرمه مولى ابن عباس، کرب مولى ابن عباس، او ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف رضی الله عنه وغیره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

ددوی نه روایت کونکو کنبی سعید مقبری (وهو اکبر منه) سلیمان بن هلال، سفیان ثوري، امام مالک، مسلم بن خالد زنجی او اسماعیل بن جعفر بن ابی کثیر رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۲)

امام یحي بن معين رضی الله عنه فرمائی،، لیس په پلس،، (۳)

امام ابو داود رضی الله عنه فرمائی،، ثقة،، (۴)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دي. (۵)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی،، «کان ثقة کثیر الحدیث» (۶)

امام عجل رضی الله عنه فرمائی،، تابعی ثقة،، (۷)

امام نسائی رضی الله عنه فرمائی،، لیس بالقوی،، (۸)

د امام یحي بن معين رضی الله عنه نه هم منقول دی،، لیس بالقوی،، (۹)

ابن الجارود رضی الله عنه فرمائی،، «لیس په پلس ولیس بالقوی» (۱۰)

امام یحي بن سعید القطان رضی الله عنه به ددوی نه روایت نه کولو. (۱۱)

ساجی رضی الله عنه فرمائی،، «کان یری القدر»، (۱۲)

(۱) کشف الباری (۳۳۶/۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۴۷۵/۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۳) د شیبوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۷۵/۱۲، ۴۷۶) وسیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۴) تاریخ ابن معین بروایة الدارمی (۱۳۲) رقم (۴۲۰)۔

(۵) تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۶) الثقات لابن حبان (۳۶۰/۴) وقال .. ربما أخطأ..

(۷) تهذيب الكمال (۴۷۷/۱۲) و تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۸) تعليقات على تهذيب الكمال (۴۷۷/۱۲) نقلًا عن .. الثقات .. للعجلي۔

(۹) سیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۴)۔

(۱۰) المصدر السابق، ومیزان الاعتدال (۲۶۹/۲) رقم (۳۶۹۶)۔

(۱۱) تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۱۲) المصدر السابق۔

(۱۳) المصدر السابق۔

په دوی باندې د «وضع حدیثه، او د «قدری، کیدو الزام او دهغې تردید ددې ټولو اقوالو نه معلومېږي. چه بعضو حضراتو ددوی توثیق کړې دي. او بعضو حضراتو ددوی تضعیف کړې دي. تردې چه ابن حزم رحمته الله دوی لره .. متهم بالوضع .. گرځولي دي. (١) او په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دي. خو ددوی په باره کښې معتدل رائي داده. چه شريك اگر چه د ډیر مضبوط رواتو نه نه دي. خو دهغه راویانو نه ضرور دي. د کومو روایات چه د متابعت او استشهاد په طور باندې پیش کولې شی. لکه حافظ ذهبی رحمته الله فرماني. چه «وقد وثقه أبو داود وروی عنه مثل مالك، ولا ريب أنه ليس في الثبت كبحي بن سعيد الأنصاري» (٢)

دغه شان ټولو اقوالو ته کتلو سره حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. «صدوق يخطئ» (٣) بلکه حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی په باره کښې قول فیصل دا ذکر کړې دي. چه «وشريك بن عبد الله رجل مشهور من أهل المدينة، حدث عنه مالك وغيره مالك من الثقات، وحديثه إذا روى عنه ثقة، فإنه لا بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (٤)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه ددوی احایث د صحاح سته مؤلفینو قابل د احتجاج گرځولي دي. «آخره له الترمذی فی شائله لای الجامع، يعرف ذلك بمرمزه عند المزی وابن حجر وغيرهما» البته ددوی د اسراء په حدیث کښې کوم چه دوی د حضرت انس رضی الله عنه نه روایت کړې دي. بعضې ځایونه داسې دي. چه هغه شاذ دي. او ددې متابعت نه ملاوېږي. (٥) ترکومه پورې چه د قدری کیدو تعلق دي. نو مونږه څو ځله وئیلی دي. چه د مبتدع روایت هغه وخت مردود وی. کله چه دي داعی وی.

د شريك بن عبد الله بن ابی نمر وفات د ١٢٠ هـ په حدود کښې شوې دي. (٦) الله اعلم. فائده: ددوی نیکه ابو نمر «بفتح النون وکسر الیم» ابن سعد او ابن السکن رحمهما الله په صحابه کرامو کښې شمار کړې دي. او ابن عبد البر، ابن فتحون، او ابن الاثیر رحمته الله ددوی تذکره پریخوډې ده. (٧) او ددوی د پلار «عبد الله بن ابی نمر»، تذکره چرته هم نه ملاوېږي. والله اعلم.

⑤ انس بن مالك رضی الله عنه: د حضرت انس بن مالك رضی الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (٨)

(١) سير اعلام النبلاء (١٥٩١٦) وانظر أيضا ميزان الاعتدال (٢٦٩١٢) -

(٢) سير اعلام النبلاء (١٥٩١٦، ١٦٠) -

(٣) تقريب التهذيب (٢٦٦) رقم (٢٧٨٨) -

(٤) الكامل لابن عدی (٦٤) -

(٥) هدی الساری (٤١٠) سير اعلام النبلاء (١٦٠١٦) -

(٦) تقريب التهذيب (٢٦٦) رقم (٢٧٨٨) -

(٧) فتح الباری (١٥٠١١) والإصابة (١٩٨١٤) -

(٨) كشف الباری (٤١٢) -

قوله: بَيْنَمَا تَحْنُ جُلُوسٌ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ

رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ: مونږ د نبی کریم ﷺ سره په جمات کښې ناست وو. چه یو سړې په

اوښ باندې سور داخل شو.

داسې حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه دې. لکه څنگه چه دروایت په آخر کښې تصریح وارد ده

د حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه راتګ په کوم سن کښې شوې وو؟ حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه

د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې کوم سن کښې حاضر شوې وو؟ په دې کښې اختلاف دې.

① واقدی. ابن سعد او محمد بن حبيب رضی الله عنه فرمائی. چه په ۵۵ کښې ددوی حاضری شوې

وه. (۱) ابن سعد رضی الله عنه د واقدی په واسطې سره د حضرت ابن عباس رضی الله عنه یو روایت هم نقل

کړې دې. چه په هغې کښې د ۵۵ تصریح وارد شوې ده. «بعثت بن سعد بن بكر بن رجب سنة خمس

ضمام بن ثعلبة...» (۲)

خو دا روایت مقبول نه دې. ځکه چه دا د «الواقدي عن أبي بكر بن عبدالله بن أبي سبرة عن شريك بن

عبدالله بن أبي نمر عن كريب عن ابن عباس» طريق سره نقل دې. (۳) اول خو په دې کښې... واقدی..

دې. چه په دوی باندې د رجال عالمانو اوګد کلام کړې دې. بعضو حضراتو توثيق کړې

دې. خو اکثرو عالمانو دا غیر موثوق به ګرځولې دې. (۴) اوکه اوملې شی. چه په مغازی او

سير کښې داڅه په درجه کښې معتبر دې. لکه څنگه چه د حافظ ذهبي رحمته الله عليه د کلام نه

معلومېږي. (۵) بیا هم دا روایت معتبر نه دې. ځکه چه په دې کښې ددوی استاذ ابو بکر بن

عبدالله بن ابی سبره دې. چه دا مجروح راوی دې. امام نسائی رحمته الله عليه دا متروک ګرځولې دې.

امام ابن معين رحمته الله عليه فرمائی «ليس بشي» او امام احمد بن حنبل رحمته الله عليه فرمائی «كان يصف الحديث» (۶)

بیا ددوی استاذ شريك بن عبدالله بن ابی نمر دې. ددوی په باره کښې مونږه ددوی په

حالاتو کښې اوس د حافظ ابن عدی رحمته الله عليه کلام ذکر کړې دې. چه «وحديثه إذا روى عنه ثقة له لا

بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (۷) او دلته د ابوبکر بن عبدالله بن ابی سبره پشان وضاع یا

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱) والطبقات الكبرى لابن سعد (۲۹۹/۱) وفد سعد بن بكر) _

(۲) طبقات ابن سعد (۲۹۹/۱) والبداية والنهاية (۶۱۵) قدوم ضمام بن ثعلبة وافداً على قومه) _

(۳) المصدر السابق) _

(۴) تهذيب الكمال (۱۸۰/۲۶-۱۹۴) وسير أعلام النبلاء (۴۵۴/۹-۴۶۹) وميزان الاعتدال (۶۶۲/۳-۶۶۶) _

(۵) حافظ ذهبي رحمته الله عليه فرمائی. ((وقد تقرر أن الواقدي ضعيف، يحتاج اليه في الغزوات والتاريخ...)) سير أعلام

النبلاء (۴۶۹/۹) او هم دوی فرمائی. ((كان إلى حفظه المنتهى في الأخبار والسير والمغازي والحوادث و

أيام الناس والفقه وغير ذلك)) ميزان الاعتدال (۶۶۳/۳) _

(۶) ميزان الاعتدال (۵۰۳/۴، ۵۰۴) رقم (۱۰۰۲۴) _

(۷) الكامل لابن عدی (۶۱۴)

متهم بالوضع راوی ددوی شاگرد دې. نو روایت قابل د احتجاج نه دې.

- ⑤ قرطبی رحمه الله یو قول د ۷۱ هـ نقل کړې دې (۱).
- ⑥ علامه ابن عبدالبر او ابن الاثیر رحمهما الله د بعضو حضراتو نه نقل کړې دی چه ددوی حاضری په ۷۷ هـ کښې شوې وه. (۲)
- ⑦ د ابن اسحاق او ابو عبیده رحمهما الله وغیره رانې دا ده چه ددوی راتګ په ۹۹ هـ عام الوفود کښې شوې وو. (۳) چه ددې وجوه دا دی
- ⑧ هم په دې باب کښې راروان روایت کښې دی. (۴) او دا امام مسلم رحمه الله هم نقل کړې دې (۵) «نهینالی القرآن أن نسأل النبي ﷺ» چه مونږ په قرآن کریم کښې د نبی کریم ﷺ نه د سوال کولو نه منع کړې شوی یو ددې نه مراد د سوره مائده آیت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَن أَشْيَاءٍ إِن تَبَدَّلَ لَكُمْ تَنُوكُمْ» (۶) دې. (۷) اودا خبره معلومه ده چه د سوره مائده نزول د ۵۵ نه کافی روستو دې. (۸)

- ⑨ دویمه وجه داده چه په دې روایت کښې د حضرت ضمام رحمه الله دا جمله هم ده «اتلوا رسولك» (۹) ستاسو قاصد مونږ ته راغې نبی کریم ﷺ قاصدان د صلح حدیبیه نه پس لیګلی وو. (۱۰)
- ⑩ دریمه وجه دا ده چه د ضمام په قصه کښې ذکر دی چه دوی لږه دده قوم رانیګلي وو. (۱۱) نبی کریم ﷺ ته عام طور باندې د وفودو حاضری د فتح مکې نه پس شوې ده. (۱۲)
- ⑪ د حضرت ابن عباس رحمه الله په روایت کښې دا دی چه ددوی د واپس تلو نه پس ددوی ټول قوم مسلمان شو. (۱۳) دا خبره هم معلومه او متعین ده چه ددوی قوم بنو سعد بن بکر بن

۱- شرح الأبي على صحيح مسلم (۸۱۱۱) -

۲- الاستيعاب بهامش الإصابة (۲۱۵۱۲) وأسد الغابة (۵۷۱۳) -

۳- السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (۳۳۹۱۲) وفتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) -

۴- صحيح بخاری (۱۵۱۱) دا روایت د بخاری په بعضو نسخو کښې شته او په بعضو کښې نشته... کما نبه على ذلك الحافظ في فتح الباری.. (ج ۱۵۳۱۱) -

۵- صحيح مسلم (۳۰۱۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام -

۶- (المائدة: ۱۰۱) -

۷- إكمال إكمال المعلم للأبي (۸۱۱۱) -

۸- فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) -

۹- صحيح بخاری (۱۵۱۱) و صحيح مسلم (۳۰۱۱) -

۱۰- فتح الباری (۱۵۲۱۱) -

۱۱- کما فی رواية ابن اسحاق، أنظر السيرة النبوية لابن هشام (۳۳۹۱۲) -

۱۲- فتح الباری (۱۵۲۱۱) -

۱۳- أنظر سنن الدارمی (۱۷۳۱۱) كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۶۵۲) ، سند أحمد (۲۶۴۱۱) -

هوازن دي. او دا قوم د غزوه حنين نه پس مسلمان شوې دي. (۱). او غزوه حنين په شوال ۸هـ کښې واقع شوې وو. (۲)
ددې ټولو خبرو ملاولو نه راجح هم دا معلوميږي. چه ددوی راتگ په ۱۰۰ سنه الوفود..
يعنى ۹هـ کښې شوې وو. والله اعلم.

قوله: فَأَنَّاخُهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ: نو دا ئې په جمات کښې کينولو بيا ئې دا اوتړلو.
علامه خطابی او ابن بطال دهما الله ددې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دي. چه د
ماکول اللحم خاروو ارواث او ابوال (سوتي او متيازې) پاکې دي. (۳). ځکه چه دلته کښې
اوبښ جمات کښې دننه تړلې شوې دي. ښکاره ده. چه ددې خبرې ضمانت نشي ورکولې
کيدې. چه اوبښ به دومره وخته پورې جمات په سوتي (خاشنرو) او متيازو سره نه گنده کوي.
خو ددې نه استدلال د حد نه زيات ضعیف دي. ځکه

① ښکاره ده. چه ددې استدلال مدار په دې خبره باندې دي. چه د اوبښ د روځ او بول نه د
جمات پليت کيدو امکان دي. صرف په دومره احتمال باندې ددې په طهارت باندې حکم
لگول صحيح نه دی.

② ددې نه علاوه ابونعيم په ،، مستخرج ،، کښې چه دا روايت نقل کړې دي. د هغې الفاظ
دي. «اقبل على بعيره حتى لئ المسجد، فلأخه ثم عقله، فدخل المسجد» (۴). ددې سياق نه واضح
کيږي. چه دوی په جمات کښې داخل کړې نه وو.

③ ددې نه هم زيات صريح د حضرت ابن عباس رضي الله عنه روايت دي. چه دا امام دارمي، امام
احمد، حاکم، او ابن اسحاق رحمهم الله وغيره نقل کړې دي. «فلأخه بعيره على باب المسجد، ثم عقله، ثم
دخل المسجد....» (۵).

ددې ټولو طرقو نه معلومه شوه. چه په حديث باب کښې د «فلأخه في المسجد» نه مراد (۶)
داخل المسجد» نه دي. بلکه «فلأخه في باب المسجد» يا «في ساحة المسجد» مراد دي. (۷). نو ددې نه
په طهارت د ارواث او ابوال (خاشنرو او متيازو) باندې استدلال صحيح نه دي.

① فتح الباری (۱۵۲/۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

② المصدر السابق۔

③ معالم السنن للخطابی.. مع مختصر سنن أبي داود للمنذرى وتهذيب ابن القيم. (۲۶۵/۱).. کتاب الصلاة.
باب فی المشرک یدخل المسجد. وفتح الباری (۱۵۱/۱). وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الکرماني (۱۹۱۲)۔

④ فتح الباری (۱۵۱/۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲)۔

⑤ سنن الدارمی (۱۷۲/۱) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۲۵۲) ومسنند احمد (۱۶۴/۱)
والمستدرک للحاکم (۵۴۱۳) کتاب المغازی. حکایة قدوم ضمام بن ثعلبه عند النبی ﷺ و إسلامه. والسيرة
النبيه لابن هشام (۳۳۹/۲)۔

⑥ فتح الباری (۱۵۱/۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲)۔

قوله ثُمَّ قَالَ لَهُمُ أَيُّكُمْ مُحَمَّدٌ: بیا نی د صحابه کرام رضی الله عنهم نه تپوس او کړو په تاسو کښې محمد ﷺ څوک دې؟ ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ نوم واخستلو او تپوس نی او کړو چه دا په ښکاره د ادب خلاف دې ددې جواب دا دې که هغه ددې وخته پورې مسلمان شوی نه وو بیا خو هیڅ اشکال نشته او که مسلمان شوې وو نو ونیلې شی چه نوې نوې راغلې وو د قرآن کریم د تعلیماتو نه پوره واقف نه وو او نه د رسالت د ادبونه واقف وو په دې وجه دوی د نبی کریم ﷺ نوم اخستې وو او تپوس نی کړې وو. (۱)

قوله وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكَيِّ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِم: او نبی کریم ﷺ ددوی په مینځ کښې ډډه لگولې وه او ناست وو.

ایا ډډه لگولو سره کیناستل د نبی کریم ﷺ عادت وو؟ نبی کریم ﷺ به عام طور باندې ډډه لگولو سره په امتیازی شان سره کیناستو. (۲) دلته ممکن ده چه څه داسې ضرورت راپیښ شوې وی چه نبی کریم ﷺ ډډه لگولې وی ددې نه علاوه ،، اتکاء ،، په بستر وغیره باندې اطمینان سره کیناستلو ته هم وائی اگرکه ډډه نی نه وی لگولې حالانکه عام طور باندې ،، اتکاء ،، نه دا معلومېږي چه سرې یو طرف ته مائل او ډډه وهونکې ناست دې. (۳)

قوله: بَيْنَ ظَهْرَانِيهِم:

د «بَيْنَ ظَهْرَانِيهِم» تحقیق په «،، ظهراينهم»، کښې به نون باندې فتحه ونیلې شی کسره صحیح نه ده. دا په اصل کښې «،، بَيْنَ ظَهْرِيهِم»، دې په دې کښې د الف او نون اضافه شوې ده. او «،، بَيْنَ ظَهْرَانِيهِم»، جوړ کړې شوې دې چه دا د «،، بَيْنَهُم»، په معنی کښې دې لکه چه ونیلې شی «(أقام فلان بين ظهرائي قومه وبين ظهراينهم)»، «ای: بَيْنَهُم»، گویا لفظ د «،، ظهراينهم» مقحم دې علامه زمخشری وائی «(وكان معنى التثنية فيه أن ظهراً منهم قدامه، وآخر وراءه، فهو مكنوف من جاديه)»

بیا لکه څنگه چه په بعضو الفاظو کښې نسبت کولو سره، مبالغتاً او تاکيداً د الف او نون اضافه کولې شی لکه د «،، نفس»، په نسبت کښې «،، نفساني»، او د «،، صيدل»، او «،، صيدن»، (وهما اصول الأشياء وجواهرها) په نسبت کښې «،، صيدلاني»، او «،، صيدناني»، ونیلې کېږي دغه شان دلته هم د «،، ظهراينهم» نه پس د الف او نون اضافه کړې شوې ده. علامه زمخشری وائی «(هذا أصله، ثم كثر (أي استعماله) حتى استعمل في الإقامة بين القوم مطلقاً وإن لم يكن مكنوفاً)» (۴)

(۱) عمدة القاری (۲۱/۲) _

(۲) لکه چه د سنن ابی داؤد روایت دې ((کان رسول الله ﷺ يجلس بين ظهري أصحابه. فيجئ الغريب فلا يدري أيهم هو ﷺ حتى يسأل...)) _

(۳) معالم السنن للخطابی (۲۶۵/۱) کتاب الصلاة. باب فی المشرک یدخل المسجد _

(۴) الفائق للزمخشری (۴۱۱/۱) والنهاية لابن الأثير (۱۶۶/۳) وتاج العروس (۳۷۳/۳) _

فائده ددی روایت نه معلومه شوه چه نبی کریم ﷺ به صحابه کرام و صحابه سره یوشان اوسیدو او ددی نه دا هم معلومه شوه چه دخپلې اتباع په مینځ کښې مشرانو دپاره گنجانش (اجازت) شته چه ډډه اووهی او کښی. (۱)

قوله فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْمَتَكِيُّ: مونږ اوونیل چه دا سپین ښانسته بزرگ

(محمد ﷺ) دې چه ډډه نې لگولې ده.

د نبی کریم ﷺ رنګ مبارک دلته د... ابيض... نه مراد د چوني پشان سپین نه دې بلکه یو سپینوالې مراد دې چه په هغې کښې د سوروالی گډون وی. (۲) خکه چه په بعضو روایاتو کښې راغلی دی. «ولا بالابيض الامهق ولا بالادم» یعنی دوی نه خالص سپین رنگې وو او نه غنم رنگې وو. لکه چه د حارث بن عمیر په روایت کښې دی. «هو الامهق» «امفر» د... مفره... نه ماخوږ دې. مفره هغه سپینوالی ته وائی چه په هغې کښې د سور رنګ گډون وی. لکه چه حمزه بن الحارث د... امفر... تفسیر بیان کړې دې. «هو الابيض المشرب بحمرة» دغه شان د نبی کریم ﷺ په صفت کښې نقل دی. «أبيض مشرب» (۳) چه ددې تفسیر امه اصمعی یې په «الذی فی بیاضه حمرة» سره کړې دې. (۴)

قوله: فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ: دې سړی اوونیل ای د عبدالمطلب خویه:

دلته د... ابن... نه وړاندې حرف نداء محذوف دې. د... کشمیهنی... په روایت کښې... ابن عبدالمطلب... دې. (۵)

د... ابن عبدالمطلب، وټیلو وجه دې سړی نبی کریم ﷺ عبدالمطلب طرف ته خکه منسوب کړو چه تراوسه دوی لا پیدا شوی هم نه وو چه ددوی پلار وفات شو او ددوی پرورش نیکه او کړو ددوی نیکه په عربو کښې مشهور وو هم ددې شهرت په موقعه نبی کریم ﷺ د غزه حنین په موقعه باندې فرمائیلی وو.

أنا النبی لا کذب أنا ابن عبدالمطلب

(۱) فتح الباری (۱۵۰۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۱۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲)۔

(۳) شمائل الترمذی... مع شرح المواهب اللدنیة للبيجوري (ص ۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۴) فتح الباری (۱۵۱۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲) و سنن النسائي الكبرى (۶۳۱۲) کتاب الصيام. باب وجوب الصيام رقم (۲۴۰۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۱۱) و سنن النسائي الكبرى (۶۳۱۲)۔

(۶) شمائل ترمذی (ص ۱۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۷) شمائل ترمذی (ص ۲۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۵۱۱)۔

(۹) الروض الأنف (۲۸۹۱۲) و معالم السنن للخطابی (۲۶۶)۔

یعنی که داصل او دینی کمال په حیثیت سره اوکتلی شی. نو زه نبی یم. او که دنیوی فخر و نه کتل غواړي. نو د عبدالمطلب پشان د مشهور سردار خوښ یم. ددې نه معلومه شوه. چه د سړی خپل نیکه طرف ته نسبت کولو کښې هیڅ باک نشته.

قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ: نبی کریم ﷺ هغه ته اوفرمائیل زه اورم.

د «قد اجبتک» معنی د «قد اجبتک» ښکاره معنی دا جوړیږي. چه «ما تاته جواب درکړو» په دې باندې اشکال کیږي. چه اوسه پورې نبی کریم ﷺ جواب کوم خانې ورکړې دي. چه «قد اجبتک» ټي اوفرمائیلې؟ ددې جواب دا دي. چه دلته «اجبتک» د «سمعتک» په معنی کښې دي. (۱) یعنی زه اورم. بعضې حضرات فرمائي. چه دا «انشاء اجابت» دي. (۲) یعنی گویا نبی کریم ﷺ د هغه د خطاب په جواب کښې «نعم» فرمائیلې دی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرمائي. چه په ابتداء کښې کله هغه «ایکم محمد» او وئیل. نو نبی کریم ﷺ اوفرمائیل «خه دی؟» او ددې سره سره صحابه کرام وئیل اوفرمائیل. چه محمد (ﷺ) دا دي. نو ده دوباره او وئیل «یا ابن عبدالمطلب» په دې باندې نبی کریم ﷺ اوفرمائیل. چه «ما تاته وړاندې جواب درکړې دي» نو گویا په دې صورت کښې دا کلمه د تنبیه نه ده. بلکه ددې نه اجابت حقیقی مراد دي. (۳)

بعضې حضرات وائي. چه نبی کریم ﷺ ته ددوی انداز کلام خوښ نشو. په دې وجه نبی کریم ﷺ «قد اجبتک» اوفرمائیل. د مستقل جواب ورکولو ضرورت ټي اونه گنړلو. (۴) خو دا په ظاهره صحیح نه دي. ځکه چه د نبی کریم ﷺ د اخلاقو نه دا خبره لرې ده. والله اعلم.

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَدُّ عَلَيْكَ فِي

السَّأَلَةِ: دې سړی نبی کریم ﷺ ته او وئیل. چه زه ستا نه یو څو سوالونه کوم. او (په انداز د خبرو کښې) تاسو باندې سختی کونکې یم. ددې سختی نه مراد قسم ورکول، او تپوس کول دی.

قوله: فَلَا تَجِدُ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ: تاسو پخپل زړه کښې ما باندې مه ناراضه کیږئ.

د «وجد» د مصادر و لغوی تحقیق ددې مصدر «وجوده» دي. وئیلې شی «وجد علیه موجوداً: غیبه» «وجد» د باب «فرع» نه استعمالیږي. د مصادر و په اختلاف سره ددې معنی مختلف کیږي. لکه چه وئیلې شی.

(۱) شرح الکرمانی (۱۷۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) تقریر بخاری شریف (۱۷۰۱۱)۔

(۴) معالم السنن (۶۵۱۱) و شرح الکرمانی (۱۷۱۲)۔

«وَجَدَ ضَالَّتَهُ بِهِ وَجَدَانًا» وَرَكَ شَوْيَ خَيْرَ مُوَدَّلٍ «وَجَدَ مَطْلُوبَهُ وَجُودًا» مَطْلُوبُهُ خَيْرَ حَاصِلُولٍ.
 «وَجَدَ فِي الْحَرِّ وَجَدًا» غَمَكِينَ كِيدَلٍ «وَجَدَ فِي الْمَالِ وَجَدًا» بِهَضْمِ الْوَاوِ وَفَتْحِهَا وَكَسْرِهَا وَجَدًا
 مَالِدَارَهُ كِيدَلٍ «وَجَدَ عَلَى فُلَانٍ مَوْجِدَةً» نَارَاضَهُ كِيدَلٍ (۱)

قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ: نبی کریم ﷺ ورته او فرمائیل. خه چه دې زړه کښې راځی. تپوس کوه.

قوله: فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَرَبِّ مَنْ قَبْلَكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه اوونیل. چه زه تاسو ته د ستا د پروردگار او ستا نه د وړاندې خلقو د پروردگار قسم درکوه او تپوس کوم. چه آیا الله تعالی ته ټولو خلقو طرف ته رالیکلې یې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل. او.

په تفصیل سره د قسم ورکولو وجه: دې سړی چه کوم (تفصیل سره) قسم ورکړو. دده په ذهن کښې دا وو. چه کله زه دا اووایم. چه زه ستا د رب، او دټول مخلوق کوم چه ستا نه وړاندې تیر شوی دی. د هغوی دټولو د رب قسم درکوم. او تپوس کوم. نو که دا سړی غلط بیانی کونکې وی. نو د لوڼې ذات د هیبت نه به اویریزې. او ژبه یې به گډه وده شی. او یقیناً خه نه خه به دده په کلام کښې گډ وډې پیدا شی. او که رشتونې وی. نو بې پرې (په ډاډه زړه) به خبرې اوکړې. خو چونکه نبی کریم ﷺ رشتونې وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ او فرمائیل. «اللهم نعم».

ورپسې د موسی بن اسماعیل په روایت (چه ددې تخریج امام مسلم ﷺ هم کړې دې) کښې دی. «أَتَاكَ رَسُولُكَ فَأَعْبَتَا أَتَاكَ تَزُومُ أَنْ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ أَرْسَلَكَ قَالَ صَدَقَ فَقَالَ فَمَنْ خَلَقَ السَّمَاءَ؟ قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ، قَالَ فَمَنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ؟ قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ، قَالَ فَمَنْ خَلَقَ السَّمَاءَ وَخَلَقَ الْأَرْضَ وَلَوَّصَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِعَ؟ قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ، قَالَ فَبِالَّذِي خَلَقَ السَّمَاءَ وَخَلَقَ الْأَرْضَ وَلَوَّصَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِعَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ؟ قَالَ: نَعَمْ» (۲)

قوله: قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَلَلَّهِ أَمَرَكَ أَنْ نُصَلِّيَ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه اوونیل. زه تاته د الله تعالی قسم درکوم. چه آیا تاته الله تعالی حکم درکړې دې. چه په ورځ او شپه کښې پنځه مونځونه کوه؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل. او!

قوله: قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَلَلَّهِ أَمَرَكَ أَنْ نُصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه اوونیل. چه زه تاته د الله تعالی قسم درکوم. چه آیا الله تعالی تاته حکم درکړې

(۱) مختار الصحاح (۷۰۹، ۷۱۰) _

(۲) صحيح مسلم (۳۰۱۱، ۳۱) كتاب الإيمان، باب الزوال عن أركان الإسلام _

دې چه مونږ په کال کښې ددې (رمضان) میاشتې روژې نیسو؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل او!
قوله قَالَ أَتَشَدُّكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا
فَتَقْسِمُهَا عَلَى فَقْرَانَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه
 اوونیل چه زه تاته د الله تعالى قسم درکوم چه ایا الله تعالی تاته حکم درکړې دې چه تاسو
 دا صدقه زمونږ د مالدارو نه راخلي او زمونږ په فقيرانو کښې نې تقسیم کړي؟ نبی
 کریم ﷺ او فرمائیل او!

ایا سرې خپل زکات پخپله نشي تقسیمولې؟ ابن التین رحمته الله د «ان تأخذ هذه الصدقة» نه دا
 استدلال کړې دې چه سرې خپل زکاة پخپله نشي تقسیمولې خو حافظ ابن حجر رحمته الله
 فرماني «وفيه نظر») بنکاره خبره ده چه دا استدلال کمزوري دې او منهمم مخالف، حجت
 نه دې.

صرف د، فقراء، د تخصیص وجه بیا دلته یو وړوکي شان دا سوال گیري چه د زکاة
 مصارف په قرآن کریم کښې اته بیان کړې شوي دي دلته صرف د،، فقراء،، ذکر دې؟ ددې
 جواب دا دې چه دلته د فقراء ذکر د غالب عنصر په طور شوې دې یا په دې وجه شوې
 دې چه د مالدارو په مقابل کښې د فقراء ذکر کولې شي. (۱)

بل ښار ته د زکاة منتقل کولو مسئله دلته په دې خبره باندې هم استدلال شوې دې چه په نقل
 د زکاة کښې یو ښار نه بل ښار ته اوړل جائز نه دي ځکه چه دلته دا دی چه مالدارو نه
 واخستلې شي او ددوی په فقيرانو کښې تقسیم کړې شي. (۲)

① د شافعيه، مالکيه او جمهورو رحمته الله په نیز د اصح قول مطابق یو ښار نه بل ښار ته نقل
 کول جائز نه دي که یوکس ئې منتقل کړي نو زکاة به ادا کیږي او که نه؟ د مالکيه په نیز د
 اصح قول مطابق ادا کیږي او د شافعيه په نیز نه ادا کیږي البته که په دې ښار کښې د سره
 مستحقیق نه وي نو بل ښار ته منتقل کولو سره به زکاة ادا کیږي.

② د امام ابوحنیفه رحمته الله او ددوی د اصحابو او امام لیث بن سعد رحمته الله په نیز نقل کول جائز
 دي. (۳) «والتفصيل ان شاء الله سئل عن کتاب الزکاة».

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱)۔

(۲) عمدة القاری (۲۳۱۲)۔

(۳) أعلام الحديث للخطابي (۷۲۷۱) کتاب الزکاة، باب وجوب الزکاة، وقال النووي في شرحه لصحيح
 مسلم (۳۷۱) «كتاب الإيمان، باب الدعاء إلى الشهادتين وشرائع الإسلام.. وهذا الاستدلال ليس بظاهر، لأن
 الضمير في «فقرانهم» محتمل لفقراء المسلمين ولفقراء أهل تلك البلدة والناحية، وهذا احتمال أظهر»۔
 (۴) فتح الباری (۳۵۷۱۳) کتاب الزکاة، باب أخذ الصدقة من الأغنياء، وترد في الفقراء حيث كانوا، او
 اوگوری، مختصر اختلاف العلماء (۴۸۵، ۴۸۴، ۴۸۱) رقم (۴۸۱) والمجموع شرح المذهب (۲۲۱، ۲۲۰، ۲۲۱)۔

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ: دې سړی اوونیل چه تاسو کوم څه راوړلې

دی په هغې باندې زه ایمان راوړم. د حضرت ضمام رضی الله عنه حاضری په حالت د اسلام کښې شوې وه او که په حالت د کفر کښې؟ حضرت ضمام رضی الله عنه چه کله د نبی کریم صلی الله علیه و آله په بارگاه (دربار) کښې حاضر شونو دغه وخت دې مسلمان شوې وو. او که اوس د مسلمانیدو اعلان کوی؟ په دې کښې اختلاف دې.

① د امام بخاری او امام حاکم رحمهما الله رانې دا ده. چه دې د وړاندې نه مسلمان شوې وو. د نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې هغه اعلان کوی. او خبر ورکوی. گویا... آمنت... داخبار دپاره دې. د انشاء ایمان دپاره نه دې. په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه په دې حدیث باندې باب قائم کړې دې. «باب القراملة والعرض على المحدث» گویا چه هغه مخکښې مسلمان شوې وو. او اوس د اسلام دهغه شرائعو معلومات دپاره حاضر شوې دې. کوم چه هغه د وړاندې نه د نبی کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړی وو. (۱)

② امام حاکم رحمته الله علیه ددې حدیث نه د اوچت اسناد طلب کولو، سنت کیدو باندې استدلال کړې دې. چه دوی مخکښې د اسلام د شرائعو علم د نبی کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړو. او په هغې دوی ایمان راوړو. او بیا نبی کریم صلی الله علیه و آله ته د اسناد اوچتیدو دپاره راوړسیدو. (۲) قاضی عیاض رحمته الله علیه هم دې رانې ته ترجیح ورکړې ده. (۳)

د «زعم» نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب ⑤ ددې په مقابله کښې د بعضو حضراتو رانې دا ده. چه دې د نبی کریم صلی الله علیه و آله په دربار کښې کله حاضر شو. تر هغه وخته پورې مسلمان شوې نه وو. د نبی کریم صلی الله علیه و آله د تعلیماتو نه موثق (او یقیني) طور باندې خبریدو نه پس انشاء دایمان کوی. (۴) امام قرطبی رحمته الله علیه هم دې رانې ته ترجیح ورکړې ده. (۵) ځکه چه ددې روایت په بعضو طرقو کښې «زعم رسولک» الفاظ وارد شوی دی. (۶) او د اهل لغت تصریح کړې ده. چه «زعم» غیر موثق قول ته وائی. (۷) نو گویا دوی د قاصد او مبلغ نه احکام د اسلام اوریدلی وو. خو یقین نې نه وو کړې. بلکه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د تصدیق کولو نه پس ددوی یقین اوشونو اوس دوی د ایمان راوړو اعلان کوی.

په دې باندې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمایلی دی. چه «زعم» صرف د «غیر موثق به قول» دپاره نه دې. بلکه د «محقق قول» دپاره هم استعمالیږي. لکه څنگه چه ابو عمر زاهد په

① فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

② معرفة علوم الحديث (ص ۵۶)۔

③ فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الأئبي على صحيح مسلم (۸۲۱۱)۔

④ المصدر السابق)۔

⑤ المصدر السابق)۔

⑥ كفاي رواية صحيح مسلم (۳۱۱۱) كتاب الإيمان. باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

⑦ تاج العروس (۳۲۴۸) وفتح الباری (۱۵۲۱۱)۔

.. شرح فصیح ثعلب.. کښې تصریح کړې ده. هم دا وجه ده. چه امام سیبویه ځانې په ځانې .. زعم الخلیل.. لیکي. حالانکه هغوی دا د احتجاج او استدلال په ځانې کښې لیکي. (۱)
 علامه عینی رحمه الله فرماني چه د .. زعم.. حقیقی معنی .. غیر موثق به.. قول دې. او د .. محقق قول.. په معنی کښې دا مجاز دې. چه ددې دپاره د قرینې ضرورت راځي. (۲)
 د امام ابوداؤد رحمه الله د ترجمه الباب نه هم دا معلومېږي. چه ددوی په نیز هغه .. آمنت.. ونیلو سره انشاء د ایمان کوی. د مخکښې نه مسلمان شوې نه دې راغلې. په دې وجه دوی په دې حدیث باندې «باب فی المشرک یدخل المسجد» عنوان قائم کړې دې. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه امام ابوداؤد رحمه الله طرف ته ددې رانې نسبت کول. د ترجمه الباب په بنیاد باندې مشتمل ده. ځکه چه ددې عنوان نه دا نشي اخذ کیدې. چه هغه مسلمان شوې نه وو. بلکه کیدې شي. چه د امام ابوداؤد ترجمه په دې خبره باندې مبنی وي. چه صحابو یو سړې جمات ته تللو باندې اوکتلو. او دا سوال نې اونکړو. چه ته مسلمان نې. او که کافر نې. معلومه شوه. چه جمات ته د مسلمان پشان مشرک هم داخلیدې شي. (۴)
 خو د حافظ رحمه الله دا احتمال صحیح نه دې. ځکه چه امام بخاری رحمه الله په دې باب کښې ددې حدیث نه پس د دوو یهودیانو زناکارو قصې هم روایت کړی دی. (۵) لکه څنگه چه امام ابوداؤد رحمه الله د حدیث ضمام نه د خپلې دعوی استدلال کړې دې. چه غیر مسلم جمات ته داخلیدې شي. بعینه هم په دغه انداز نې د روایت نه هم استدلال کړې دې. والله اعلم.
 علامه کرمانی رحمه الله د امام بخاری رحمه الله رانې ته ترجیح ورکړې ده. او فرمانيلی نې دی. چه «آمنت»، د اخبار دپاره دې. او ددې تائید ددې خبرې نه کیږي. چه دوی د نبی کریم ﷺ نه د توحید د دلیل تپوس اونکړو. بلکه دا تپوس نې اوکړو. چه ستاسو رسالت د ټولو دپاره عام دې او که نه دې؟ اودا چه شرائع د اسلام کوم کوم دی؟ که دوی د وړاندې مسلمان شوې وې. نو ددوی نه به نې څه معجزه یا دلیل طلب کړې وې. (۶)
 د مقلد ایمان معتبر دې. هم ددې .. آمنت.. نه امام قرطبی او ابن الصلاح رحمهما الله په دې باندې استدلال کړې دې. چه د مقلد ایمان معتبر دې. ځکه چه دوی د هیڅ معجزې مطالبه نه ده کړې. (۷) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱)۔

(۲) عمدة القاری (۲۲۱۲)۔

(۳) سنن أبی داؤد (۶۹۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۵۲۱)۔

(۵) سنن أبی داؤد (۷۰۱۱) کتاب الصلاة. باب فی المشرک یدخل المسجد)۔

(۶) شرح الکرمانی (۱۸۱۲)۔

(۷) شرح الأنبی (۸۳۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

قوله: وَأَنَا رَسُولٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَنَا ضِمَامٌ مِنْ ثَعْلَبَةَ أَخُو بَنِي سَعْدِ بْنِ

بَكْرِ: زه د خپل قوم قاصد (استازی) یم چه هغوی دلته نه دی راغلی. زه د بنی سعد بن بکر

ضمام بن ثعلبه یم.

په حدیث باب کښې د حج ذکر نشته. په دې روایت کښې د حج ذکر نشته. علامه ابن التین رحمته الله فرمائی چه حج نه وو فرض شوې. په دې وجه نې ددې ذکر اونکړو. (۱) خو ددوی دا خبره صحیح نه ده. غالباً په دې سلسله کښې ددوی استناد د واقدی او محمد بن حبيب وغيره د قول نه دې چه د ضمام بن ثعلبه رحمته الله راتگ په ۵۵ کښې شوې وو. او دغه وخته پورې حج نه وو فرض شوې. (۲) مونږ ددې قول بطلان وړاندې تفصیل سره ذکر کړې دې.

علامه بدرالدین زرکشی رحمته الله فرمائی چه د حج ذکر ځکه نه دې شوې چه حج یو معروف او مشهور څیز وو. د شریعت ابراهیمی مطابق خلق په دې باندې عمل کونکی راروان دی. (۳) دا جواب هم ضعیف دې. ځکه چه دا څه ضروری خو نه ده. چه هر هغه څیز کوم چه په شریعت د ابراهیم رحمته الله کښې موجود وی. په شریعت د مصطفی صلی الله علیه و آله کښې دې هم هغه په پوره طریقه اومنلې شی.

صحیح جواب دا دې چه دلته د رواتو د طرفه اختصار شوې دې. د بخاری شریف په راروان روایت کښې، د صحیح مسلم په روایت کښې، (۴) او د مسند احمد، (۵) مستدرک حاکم، (۶) سنن دارمی، (۷) او ابن اسحاق، (۸) په روایت کښې د حج ذکر موجود دې. والله اعلم.

تنبيه: حدیث باب په صحیح بخاری کښې «أَلَيْثُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْمَقْدِسِيِّ عَنْ شَرِيكٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي نُمَيْرٍ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ» نقل دې. بعینه هم دا سند اسماعیلی او ابن منده رحمهما الله هم ذکر کړې دې. (۹) خو امام نسائی رحمته الله دا روایت په پورته ذکر شوی روایت سره ذکر کولو سره په یو بل سند هم ذکر کړې دې چه په هغې کښې د ،، لیث بن سعد،، او ،، سعید مقبری،، په مینځ کښې د ،، محمد بن عجلان،، اضافه ده. گویا سند داسې دې. «أَلَيْثُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَجْلَانَ عَنْ سَعِيدٍ.....» (۱۰)

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱) وعمدة القاری (۲۲۱/۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری (۱۵۲/۱)۔

(۴) صحیح مسلم (۳۰/۱، ۳۱)۔

(۵) مسند احمد (۲۶۴/۱)۔

(۶) المستدرک (۵۴/۳) کتاب المغازی۔

(۷) سنن الدارمی (۱۷۲/۱، ۱۷۳) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۶۵۲)۔

(۸) السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (۳۹۱/۲)۔

(۹) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۱۰) سنن النسائي الصغرى (۲۹۷/۱) کتاب الصيام باب وجوب الصيام. رقم (۲۰۹۵). وسنن النسائي الكبرى (۶۲/۲، ۶۳) کتاب الصيام. باب وجوب الصيام. رقم (۲۴۰۳۰)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه یا خو د نسانی دا روایت وهم دې او د «البرید فی متصل (۱)» د قبیل خنې دې یا به داسې اوونیلې شی چه لیث مخکښې د محمد بن عجلان نه حدیث واوریدو. روستو براه راست د سعید مقبری نه ددې سماع حاصل شوه. (۱)
 د هدیث باب تعلق په دې مقام کښې یو دویم اختلاف دې چه اکثر و حضراتو دا حدیث په .. مسانید انس بن مالک .. کښې ذکر کړې دې او بعضو حضراتو دا په .. مسانید ابی هریره رضی الله عنه .. کښې نقل کړې دې لکه چه د بغوی اونسائی (۲) په یو طریق کښې «العارض بن عیدر من أیه من عبید الله بن عمر من سعید المقبری عن أبی هریره» او د ابن منده په یو طریق کښې «الضحاک بن عثمان من سعید المقبری عن أبی هریره» مذکور دې. (۳)

حافظ جمال الدین مزی رحمته الله په .. مسانید انس .. کښې کیدل محفوظ گرځولی دی او د بخاری او جمهورو روایت ته ئې ترجیح ورکړې ده. (۴)
 دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه په دې کښې یو خو دا احتمال موجود دې چه سعید مقبری د حضرت انس او حضرت ابوهریره رضی الله عنهما دواړو حضراتو نه حدیث اوریدلې وی. د دویم اختلاف منلو په صورت کښې به د .. لیث .. طریق راجح وی. ددې

① رومبې وجه خو دا ده چه «لیث أثبت الناس فی سعید المقبری» دې.

② او دویم «سعید المقبری عن أبی هریره» یو مشهور او معروف طریق دې. ددې مخالفت د یو ضابط، متقن، او مثبت راوی د طرفه ممکن دې. دلته لیث ددې جاده معروفه (مشهور طریقې) مخالفت کړې دې. نو ددوی روایت به راجح وی. هم دا وجه ده چه ابو حاتم رحمته الله د «الضحاک من سعید عن أبی هریره» طریق .. وهم .. گرځوی. دغه شان امام دارقطنی رحمته الله هم د «عبید الله بن عمر، عبید الله بن عمر، اوضحاک بن عثمان عن سعید المقبری عن أبی هریره» طرق وهم گرځولی دی. او د لیث طریق ئې راجح گرځولی ده. (۵)
 حافظ رحمته الله فرمائی چه امام مسلم رحمته الله ددې ټولو اختلافاتو نه د بچ کیدو دپاره دسره دا طریق پریخودو. او د «سليمان بن المغيرة عن ثابت عن أنس» طریق سره ئې روایت ذکر کړو. (۶)
 خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه په دې طریق کښې هم یوه خبره دا ده چه دا روایت حماد بن سلمه هم د ثابت نه نقل کړې دې. خو د سليمان په شان د موصولاً نقل کولو په ځانې ئې

(۱) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۲) سنن النسانی الکبری (۶۳/۲) کتاب الصیام. باب وجوب الصیام رقم (۲۴۰۴)۔

(۳) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۴) تحفة الأشراف (۴۸۰/۹، ۴۸۱) رقم (۱۲۹۹۳)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۰/۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

مرسلأ نقل کړې دې. چونکه حماد بن سلمه «أثبت الناس في ثابت» دې په دې وجه ددوی روایت

امام دارقطنی رحمته الله راجح ګرځولې دې. (۱)
خو دلته دا یاد ساتئ: چه سلیمان بن المغیره هم د ثابت د خاصو اصحابو څنې دې. اگرچه

حماد بن سلمه ددوی په مقابله کښې هم اثبت دې. (۲)
او د صفانی دتصریح مطابق د سلیمان روایت امام بخاری رحمته الله هم پخپل صحیح کښې ذکر کړې دې. (۳) چه دا ددوی په نیز د راجح کیدو دلیل دې. والله اعلم.

قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا: دا حدیث

موسی او علی بن عبد الحمید «سليمان عن ثابت عن أنس عن النبي ﷺ» بالمعنى روایت کړې دې.
د مذکورہ متابعاتو تخریج د موسی نه مراد موسی بن اسماعیل تبوذ دې. دا د امام بخاری رحمته الله شیخ دې. ددوی حالات د،، بدء الوحی،، خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۴) ددوی دا روایت امام مسلم پخپل صحیح کښې (۵)، ابو عوانه رحمته الله پخپل صحیح کښې (۶)، او ابن منده رحمته الله پخپل،، کتاب الايمان،، کښې (۷) تخریج کړې دې.

د علی بن الحمید روایت د مؤلف په واسطه امام ترمذی رحمته الله پخپل سنن کښې (۸)، امام دارمی رحمته الله پخپل سنن کښې (۹)، او ابو عوانه رحمته الله پخپل صحیح کښې (۱۰) تخریج کړې دې.

قوله: علي بن عبد الحميد: دا علی بن عبد الحمید بن مصعب ازدی مغنی شیبانی کوفی دې. دده کنیت ابو الحسن دې. بعضو ابو الحسن کنیت بنودلې دې. (۱۱)

(۱) المصدر السابق)۔

(۲) امام يحيى بن معين رحمته الله فرمائی. ((ما خالف حماد بن سلمة في ثابت فالقول قول حماد. قيل فسليمان بن المغيرة عن ثابت؟ قال: سليمان بن ثابت وحماد أعلم الناس بثابت)) تهذيب الكمال (۲۶۷/۷) ترجمة حماد بن سلمة. وقال علي بن المديني: ((لم يكن في أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة. ثم بعده سليمان بن المغيرة....)) تهذيب الكمال (۷۲/۱۲) ترجمة سليمان بن المغيرة)۔

(۳) فتح الباری (۱۵۳/۱)۔

(۴) كشف الباری (۴۳۳/۱)۔

(۵) صحيح مسلم (۳۰/۱) كتاب الإيمان. باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

(۶) تعليق التعليق (۶۹/۲) وفتح الباری (۱۵۳/۱) وعمدة القاری (۲۳/۲)۔

(۷) المصدر السابق)۔

(۸) سنن ترمذی. كتاب الزكاة. باب ما جاء إذا أدیت الزكاة فقد قضيت ما عليك. رقم (۶۱۹)۔

(۹) سنن الدارمی (۱۷۱/۱) فاتحة كتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۶۵۰)۔

(۱۰) تعليق التعليق (۷۰/۲)۔

(۱۱) تهذيب الكمال (۴۶/۲۱)۔

دوی د حفص بن صبیح، حماد بن سلمه، زهیر بن معاویه، سلیمان بن المغیره، شریک بن عبدالله او عبدالعزیز بن الماجشون رضی اللہ عنہم وغیره نه روایت کوی.

ددوی نه امام بخاری رحمته اللہ علیہ صرف په دې مقام کښې تعلیقاً دا روایت کړې دې. د امام بخاری رحمته اللہ علیہ نه علاوه ددوی نه احمد بن ابی خثیمه، بشر بن موسی، عباس دوری، او محمد بن سعد رضی اللہ عنہم وغیره ډیر حضرات روایت کوی. ^(۱)

ابوحاتم، ابو زرعه او عجلې رضی اللہ عنہم ددوی توثیق کړې دې. ^(۲)

ابن واره رحمته اللہ علیہ فرماني: «کان من الفاضلین» ^(۳)

ابن سعد رحمته اللہ علیہ فرماني: «کان فاضلاً عویداً» ^(۴)

ابن حبان رحمته اللہ علیہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. ^(۵)

حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ فرماني: «ثقة» ^(۶)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ لیکي: «ثقة» ^(۷)

په ۲۲۲هـ کښې ددوی وفات شوې دې. ^(۸) «رحمته اللہ تعالیٰ رحمة واسعة»

د مذکوره متابعتو تعلیقاً د تخریج کولو وجه ددې حدیث متابعه او تعلیق راوړلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرماني: چه ددې د ذکر فائده استشهاد ده او د مخکنی روایت تقریت مقصود دې. ^(۹) لکه څنگه چه د متابعات نه اصل مقصود هم دا دې.

ایا امام بخاری رحمته اللہ علیہ سلیمان بن المغیره قابل د احتجاج نه گنړي؟ حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرماني: چه په اصل کښې دلته سلیمان بن المغیره لره امام بخاری رحمته اللہ علیہ قابل د احتجاج نه دې گنړلې په دې وجه ئې د تعلیق په صورت کښې ذکر کړې دې. ^(۱۰)

⑤ علامه عینی رحمته اللہ علیہ ددې پوره تردید کړې دې او فرماني ئې دی: چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ په «أبواب الستة» کښې ددوی د حدیث تخریج کړې دې. ^(۱۱) بیا د امام احمد بن حنبل رحمته اللہ علیہ په

^(۱) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۴۶/۲۱، ۴۷) _

^(۲) تهذیب التهذیب (۳۶۰/۷) _

^(۳) تهذیب الکمال (۴۷/۲۱) _

^(۴) طبقات ابن سعد (۴۰۸/۶) _

^(۵) الثقات لابن حبان (۴۶۵/۸) _

^(۶) الکاشف (۴۳/۲) رقم (۴۷۶۴) _

^(۷) تقریب التهذیب (۴۰۳) رقم (۳۹۴۱) _

^(۸) الکاشف (۴۳/۲) رقم (۳۹۴۱) _

^(۹) شرح الکرماني (۱۹/۲) _

^(۱۰) فتح الباری (۱۵۳/۱) _

^(۱۱) صحیح بخاری (۷۳/۱)، کتاب الصلاة، ابواب سترة المصلی، باب یرد المصلی من مرّ بین یدیه، رقم (۵۰۹)

بارہ کنہی فرمائی: «ثبت ثبت، ثقة ثقة» ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة ثبت»، امام شعبہ رحمہ اللہ دوی لره «سید اهل البصرة» گر خولی دے امام ابو داؤد طیالسی رحمہ اللہ فرمائی: «كان من خيار الناس» ارباب د اصول ستہ ددوی احادیث اخستی دی نو دا وینا څنگه صحیح کیدی شی چه امام بخاری رحمہ اللہ دوی لره قابل د احتجاج نه دے گر خولی: (۱)

خو دلته ددے خبرې لحاظ ساتل پکار دی چه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ چه دا فرمائی چه سلیمان بن المغیره ئې قابل د احتجاج نه دے گر خولی دا ددوی د متکلم فیه یا مجروح کیدو په وجه نه دی بلکه په یوه بله وجه دی هغه دا چه هم دا روایت د ثابت نه حماد بن سلمه ه روایت کړې دے خو هغه دا د سلیمان پشان موصولاً نه روایت کوی بلکه مرسلانې روایت کوی چونکه د سلیمان په مقابله کنہی حماد لره د ثابت په روایت کنہی اثبت گنہې کیرې په دے وجه امام بخاری رحمہ اللہ د سلیمان روایت اصلاً او احتجاجاً ذکر نکړو بلکه د تعلیق په صورت کنہی ئې ذکر کړې دے امام دارقطنی رحمہ اللہ هم په دے بنیاد باندې د حماد روایت ته د سلیمان په روایت باندې ترجیح ورکړې ده: (۲)

شیخ الحدیث مولانا محمد یونس مدظلہم فرمائی: چه د علامه عینی رحمہ اللہ اعتراض صحیح نه دے ځکه چه امام بخاری رحمہ اللہ په .. ابواب المستره .. کنہی د سلیمان روایت احتجاجاً او اصلاً نه دے تخریج کړې بلکه د یونس بن عبید روایت سره ئې مقروناً ذکر کړې دے خو حقیقت دا دے چه امام بخاری رحمہ اللہ د سلیمان روایت په بعضو مقاماتو کنہی احتجاج او استدلالاً هم ذکر کړې دے: (۳) او په اکثر مقاماتو کنہی ئې متابعتاً ذکر کړې دے: (۴) کوم ځانې ئې چه متابعتاً ذکر کړې دے د هغې وجه دانه ده چه دا د امام بخاری رحمہ اللہ د شرائطو مطابق نه دے یا داچه په دوی باندې دچا څه قاذح (مجروح) کلام دے که داسې وې نو حافظ رحمہ اللہ به په .. هدی الساری .. کنہی دوی هم ذکر کړې وې کوم ځانې چه دوی متکلم

(۱) عمدة القاری (۲۳۱۲، ۲۴)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۰۱۱، ۱۵۳)۔

(۳) لکه چه د صحیح بخاری (۷۳۱۱) .. باب یرد المصلی من مرّ بین یدیه .. رقم (۵۰۹) د .. ابواب المستره .. د حدیث په تشریح کنہی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: ((وقد قرن البخاری روايته (أی رواية یونس بن عبید) برواية سلیمان بن المغيرة. وتبين من إیراده أن القصة المذكورة فی رواية سلیمان. لا فی رواية یونس. ولفظ المتن الذی ساقه هنا هو لفظ سلیمان أيضاً لا لفظ یونس....)) ددې نه معلومه شوه چه د سلیمان روایت د امام بخاری رحمہ اللہ په نیز قابل د استدلال او احتجاج دے لکه څنگه چه دلته کنہی امام بخاری رحمہ اللہ د سلیمان په الفاظو باندې اعتماد کړې دے واللہ اعلم۔

(۴) صحیح بخاری (۱۷۴۱۱) کتاب الجنائز، باب قول النبی ﷺ .. إنا بک لمحزونون .. رقم (۱۳۰۳) و (۴۳۸۱۱) کتاب فرض الخمس، باب ما ذکر من درع النبی ﷺ وعصاه رقم (۳۱۰۸) و (۱۰۷۵۱۲) کتاب التمنی، باب ما يجوز من اللو، رقم (۷۲۴۱)۔

فیه راویان ذکر کړی دی. حالانکه هلته کښې نې ددوی هیڅ ذکر نه دې کړې. (۱) بلکه امام بخاری رحمہ اللہ د مختلفو اغراضو دپاره ددوی روایت متابعتاً ذکر کړې دې.

او دلته ددوی د روایت متابعتاً او تعلیقاً ذکر کولو وجه دا ده. چه د حماد بن سلمه د مرسل روایت په مقابلہ کښې د سلیمان روایت مرجوح دې.، کما سبق ذکر،، البته دلته دا اشکال کیږي. چه حافظ رحمہ اللہ خو فرمائی. چه امام بخاری رحمہ اللہ د سلیمان روایت قابل د احتجاج نه دې گنرلي حالانکه روستو دا روایت راوان دې. ددې جواب دا دې. چه د بخاری په نسخو کښې اختلاف دې په عامو نسخو کښې ددې روایت تذکره نشته. البته حسن بن محمد صفانی رحمہ اللہ فرمائی. چه دا روایت په هغه نسخه کښې موجود دې. کوم چه د فریری په وړاندې اولوستلې شو. په کوم کښې چه د فریری خط موجود دې. (۲)

چونکه په عامو نسخو کښې دا روایت موجود نه دې. په دې وجه په دې بنیاد باندې حافظ رحمہ اللہ دا کلام کړې دې. والله اعلم.

د ضمام حدیث او د هغې ترجمه: حَدَّثَنِي مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ أَبِي نُورٍ، قَالَ: ثَنَا ثَابِتٌ عَنْ أَنَسٍ (يَقُولُ) نَهَيْتَنِي الْقُرْآنُ أَنْ نَسْأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ يُعْجِبُنَا أَنْ يَبْعِيَ الرَّجُلُ مِنْ أَهْلِ الْهَادِيَةِ الْعَاقِلُ فَيَسْأَلُهُ وَنَحْنُ نَسْتَعْمِلُ قَهْرَ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْهَادِيَةِ فَقَالَ: أَتَأْتَا رَسُولَكُمْ فَأَعْبَرْنَا أَلَاكَ تَرْعَمُ أَلَا اللَّهُمَّ رَجُلٌ أَرْسَلَكُ قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَنْ خَلَقَ السَّمَاءَ قَالَ اللَّهُ عز وجل قَالَ فَمَنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ، قَالَ اللَّهُ عز وجل، قَالَ فَمَنْ جَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِعَ؟ قَالَ: اللَّهُ عز وجل، قَالَ: فَمَا الَّذِي خَلَقَ السَّمَاءَ وَخَلَقَ الْأَرْضَ وَنَصَبَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِعَ، اللَّهُ أَرْسَلَكُ قَالَ نَعَمْ قَالَ: رَعِمَ رَسُولُكَ أَلَا عَلَيْنَا حَتَّى صَلَوَاتٍ، وَزَكَاةٍ وَأَمْوَالِنَا، قَالَ صَدَقَ قَالَ يَا لَيْلَى أَرْسَلَكُ اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ: رَعِمَ رَسُولُكَ أَلَا عَلَيْنَا صَوْمٌ شَهْرِي سَنِيَّتًا قَالَ صَدَقَ قَالَ يَا لَيْلَى أَرْسَلَكُ اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ: رَعِمَ رَسُولُكَ أَلَا عَلَيْنَا حَجٌّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَا الَّذِي أَرْسَلَكُ اللَّهُ أَمَرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ فَوَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ لَا أَزِيدُ عَلَيْهِنَّ شَيْئًا وَلَا أَنْقُصُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ صَدَقَ لَيَذْهَبَنَّ الْجَنَّةُ»

حضرت انس رضي الله عنه فرمائی. چه مونږ خو په قرآن کښې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم نه د سوالونو کولو نه منع کړې شوی وو. او مونږ به دا خوښول. چه د کلو د خلقو نه څوک هوښیار سرې راشي. هغه سوال اوکړي. او مونږ واورو. نو د کلو والو نه یو سرې راغي. او وې وئیل. چه ستاسو یو قاصد

(۱) عقد الحافظ رحمہ اللہ فی .. هدی الساری.، فصلاً مستقلاً. ساق فیه أسماء من طعن فیه من رجال صحيح البخاری. و أجاب عن الإعتراضات. ومیز من أخرج له منهم فی الأصول أو فی المتابعات. والإستشهادات. ثم عقب لذلك فصلاً فی سياق من علق البخاری. شیئاً من احادیثهم ممن تکلم فیه. و إيراد أسمائهم مع الإشارة إلى أحوالهم. أنظر هدی الساری مقدمة فتح الباری (ص ۳۸۴-۴۵۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۳۱)۔

(۳) قد سبق تخريجه فی هذا الباب۔

مونږ ته راغې هغه دا بیان کړل چه تاسو وایې چه الله تعالی تاسو لره رسول جوړ کړې او رالیکلې دې نبی کریم ﷺ او فرمائیل رشتیا ئې ونیلی دی بیا ئې اوونیل بڼه آسمان چه جوړ کړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل الله تعالی (جوړ کړې دې) هغه اوونیل زمکه چه جوړه کړله او غرونه چا جوړ کړل؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل الله تعالی (جوړ کړل) وې ونیل بڼه نو په دې کښې د فاندې څیزونه چا جوړ کړل؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل الله تعالی (جوړ کړل) هغه اوونیل بیا قسم دهغه ذات چا چه آسمان او زمکه جوړه کړله غرونه ئې اولگول په دې کښې ئې د فاندې څیزونه جوړ کړل الله تعالی تاسو رالیکلې یې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو، بیا هغه اوونیل ستاسو قاصد اوونیل چه په مونږ باندې پنځه مونځونه دی او پخپلو مالونو کښې زکاة دې نبی کریم ﷺ او فرمائیل هغه رښت اوونیل بیا هغه اوونیل نو قسم دې د هغه ذات، چا چه تاسو رالیکلې آیا الله تعالی تاسو ته ددې خبرو حکم درکړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو، بیا هغه اوونیل چه ستاسو قاصد وائی چه په مونږ باندې ټول کال کښې یوه میاشت روژې دی؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل رشتیا وائی بیا هغه اوونیل قسم دهغه ذات، چا چه ته رالیکلې آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو بیا ئې اوونیل ستاسو قاصد دا ه اوونیل چه په مونږه باندې حج دې یعنی په هغه کس باندې څوک چه هغه ځانې پوږې رسيدو لاره بیا مومی نبی کریم ﷺ او فرمائیل رشتیا ئې اوونیل بیا هغه اوونیل چه قسم دې دهغه ذات چا چه ته رالیکلې یې آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو بیا هغه اوونیل چه قسم دې د هغه ځداني چا چه ته حق سره رالیکلې نه به په دې کارونو کښې څه زیاتوم نه به په دې کښې زه څه کمی کوم نبی کریم ﷺ او فرمائیل که دې رشتیا وائی نو ضرور به جنت ته ځی.

رجال الحديث

- ① موسی بن اسماعیل: دا ابو سلمه موسی بن اسماعیل تبو ذکی رضی الله عنه دې ددوی حالات د... بدء الوحی... د څلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② سليمان بن المغيرة: دا ابو سعید سليمان بن المغيرة القيسي البصري رضی الله عنه دې. (۲)
دوی د ثابت بنانی، حسن بصری، حمید بن هلال عدوی، سعید ابن ایاس جریری، محمد بن سیرین، ابو موسی هلالی، او د خپل پلار مغیره رضی الله عنه نه روایت کوی.
ددوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوری، ابو اسامه، بهز بن اسد، ابوداؤد، ابو عامر عقدی، عبدالسلام بن مطهر، عمرو بن عاصم، علی بن عبدالحمید المعنی، موسی بن اسماعیل تبو ذکی او یحي بن آدم رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۳)

(۱) کشف الباری (۴۳۳/۱)۔

(۲) تهذيب الكمال (۶۹۱۱۲)۔

(۳) د شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۷۰۱۱۲) وسير اعلام النبلاء (۴۱۷/۷، ۴۱۸)۔

ايوب عليه السلام فرماني: «ليس أحد أحفظ لحديث حميد بن هلال من سليمان بن المغيرة»^(١)
 امام شعبه عليه السلام فرماني: «سليمان بن المغيرة سيد أهل البصرة»^(٢)
 امام ابو داود طيالسي عليه السلام فرماني: «كان خياراً من الرجال»^(٣)
 معلى بن منصور عليه السلام فرماني: «سألت ابن عتبة عن حفاظ أهل البصرة فذكر سليمان بن المغيرة»^(٤)
 عبدالله بن داود خريبي عليه السلام فرماني: «ما رأيت بالبصرة أفضل من سليمان بن المغيرة و مرحوم بن
 همدان»^(٥)
 امام احمد بن حنبل عليه السلام فرماني: «ثبت ثبت»^(٦)
 امام يحيى بن معين عليه السلام فرماني: «ثقة ثقة»^(٧)
 امام علي بن المديني عليه السلام فرماني: «لم يكن في أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة، ثم بعدة سليمان
 بن المغيرة، ثم بعدة حماد بن زيد»^(٨)
 امام ابن سعد عليه السلام فرماني: «كان ثقة ثبتاً»^(٩)
 امام نسائي عليه السلام فرماني: «ثقة»^(١٠)
 سليمان بن حرب عليه السلام فرماني: «حدثنا سليمان بن المغيرة الثقة المأمون»^(١١)
 عبدالله بن مسلم عليه السلام فرماني: «ما رأيت بصرياً أفضل منه»^(١٢)
 عثمان بن ابي شيبة عليه السلام فرماني: «هو ثقة»^(١٣)

(١) تهذيب الكمال (٧١١٢) -

(٢) المصدر السابق -

(٣) المصدر السابق -

(٤) المصدر السابق -

(٥) تهذيب الكمال (٧٢١٢) -

(٦) المصدر السابق -

(٧) المصدر السابق -

(٨) المصدر السابق -

(٩) الطبقات (٢٨٠١٧) -

(١٠) تهذيب الكمال (٧٢١٢) -

(١١) تهذيب التهذيب (٢٢١٤) -

(١٢) المصدر السابق -

(١٣) المصدر السابق -

ابن خلفون د ابن نمیر او عجلې رحمہما اللہ نہ ددوی توثیق نقل کړې دې. (۱)
 ابن حبان رحمہ اللہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۲)
 امام بزار رحمہ اللہ فرمائی: «کان من ثقات أهل البصرة» (۳)

د سلیمان بن المغیرہ رحمہ اللہ وفات په سن ۱۶۵ھ کښې شوې دې. (۴)، «رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة»۔

⑤ ثابت: دا مشهور تابعی بزرگ ابو محمد ثابت بن اسلم بنانی بصری رحمہ اللہ دې. (۵)
 دوی د حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن مغفل، حضرت عبدالله بن الزبیر،
 حضرت ابوبرزہ اسلمی، حضرت عمر بن ابی سلمه، او حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ (معه نه
 علاوه د شعیب بن محمد، عمرو بن شعیب، ابوالعالیه ریاحی، ابورافع الصانغ، او
 ابوعثمان نہدی رحمہم اللہ وغیرہ نه روایت د حدیث کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عطاء بن ابی رباح (وهو اکبر منه) قتاده، یونس بن عبید،
 حمید الطویل، سلیمان تیمی، عبدالله بن المثنی، سلیمان الاعمش، حماد بن زید، حماد
 بن سلمه، مبارک بن فضاله، معمر بن راشد او ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رحمہم اللہ
 وغیرہ حضرات دی. (۶)

امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمائی: «ثابت یثبت فی الحدیث، وکان یقصر وفتاده کان یقصر وکان اذکر، وکان
 محدثاً من الثقات البامودین صحیح الحدیث» (۷)

امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة رجل صالح» (۸)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: «،، ثقة،،» (۹)

امام ابوحاتم رحمہ اللہ فرمائی: «أثبت أصحاب أنس،، الزهري، ثم ثابت ثم قتادة» (۱۰)
 ابن حبان رحمہ اللہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۱۱)

(۱) المصدر السابق۔

(۲) الثقات لابن حبان (۳۹۰/۶)۔

(۳) تهذيب التهذيب (۲۲۱/۴)۔

(۴) سير أعلام النبلاء (۴۱۹/۷)۔

(۵) تهذيب الكمال (۳۴۲/۴)۔

(۶) د شيبوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۳۴۳/۴-۳۴۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۰/۵، ۲۲۱)

(۷) تهذيب الكمال (۳۴۶/۴) وسير أعلام النبلاء (۲۱۱/۵، ۲۲۲)۔

(۸) تهذيب الكمال (۳۴۷/۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۲/۵)۔

(۹) المصدر السابق۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) الثقات لابن حبان (۸۹/۴)۔

ابن سعد رحمته فرمائی: «کان ثابت ثقة فی الحدیث مأموناً»^(۱) ددی تولو توثیقاتو باوجود ابن عدی رحمته ددوی تذکرہ پہ .. الکامل .. کنہی کرې ده. اگرچه ددوی توثیق نہی ہم کرې دې. لکه چه فرمائی: «ثابت البنانی من تابعی اهل البصرة و زادهم و محدثیهم، و قد کتب من الاکمة و الثقات من الناس، و اروی الناس عنه حماد بن سلمة، و ما هو الا ثقة صدوق، و احادیثه احادیث صالحة مستقيمة، اذا روى عنه ثقة، وله حدیث کثیر، و هو من ثقات المسلمین، و ما وقع فی حدیثه من النکرة فلیس ذاک منه، لانا هو من الراوی عنه، لانه قد روى عنه جماعة ضعفاء و مجهولین»^(۲) کذا فی الأصل، و الصواب: مجهولون» و لانا هو فی نفسه اذا روى من هو فوقه من مشائخه، فهو مستقیم الحدیث، ثقة»^(۳) حافظ ذهبی رحمته پہ ابن عدی رحمته باندې د خپلې ناراضگۍ اظهار کرې دې په دې خبره چه دوی د ثابت البنانی ذکر پہ .. الکامل .. کنہی کرې دې. لکه چه دوی فرمائی: «ثابت بن اسلم البنانی، ثقة بلامدافعة، کثیر القدر، تناکر ابن عدی ہذا ذکره فی الکامل»^(۴) او هم دوی فرمائی: «ما اذکر الا ان ما تعلق به ابن عدی فی ایراده هذا السید فی کامله، ہل ذکر قول یحی القطان: عجب من ایوب یدم ثابتاً لا یکتب عنه»^(۵) پہ آخر کنہی دوی فرمائی: «و ثابت ثابت کاسہ، و لولا ذکر ابن عدی له ما ذکرته»^(۶) البتہ د امام یحی بن سعید القطان رحمته نه چه کله تپوس او کرې شو. چه په ثابت او حمید کنہی کوم یو د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه په روایت کولو کنہی .. اثبت .. دې؟ نو وې فرمائیل چه ثابت مختلط شوې وو. او حمید دوی .. اثبت .. او گر خولو. (۷) خو ددی دا مطلب نه دې. چه د امام یحی القطان پہ نیز ثابت بنانی رحمته قابل د احتجاج پاتې نشو. هغه صرف دا نه چه قابل د احتجاج دې. بلکه دوی ته په ایوب باندې تعجب دې. چه هغه د ثابت بنانی نه حدیث نه لیکي. (۸)

بیا ابوبکر البردیجی رحمته فرمائی: چه شعبہ، حماد بن، سلیمان بن المغیرہ کوم چه ثقات دی. کہ دا حضرات .. ثابت عن انس .. سره روایت کوی. نو روایت به صحیح وی. «مالم یکن الحدیث مضطرباً»^(۹) معلومه شوه. چه دې حضراتو د اختلاط نه وړاندې د ثابت نه روایت

(۱) الطبقات لابن سعد (۲۳۳/۷)۔

(۲) الکامل لابن عدی (۱۰۱/۲)۔

(۳) میزان الاعتدال (۳۶۲/۱)۔

(۴) میزان الاعتدال (۳۶۲/۱)۔

(۵) میزان الاعتدال (۳۶۳/۱)۔

(۶) تهذیب التهذیب (۳۸۲)۔

(۷) الکامل (۱۰۰/۱۲) میزان الاعتدال (۳۶۲/۱)۔

(۸) تهذیب التهذیب (۴۰۳/۲)۔

اخستی دی. (که اختلاف او منلی شی) والله اعلم.
د حضرت بنانی رحمته عبادت او تلاوت سره شوق ثابت بنانی رحمته د خپلې زمانې ډیر لونی
عابد تیر شوې دې په صوم دهر (ټول عمری روژو) باندې عمل کونکې وو. او په شپه ورځ
کښې به نې یو قرآن کریم ختمولو. (۱)

حضرت انس رضی الله عنه فرماني: «ان للخیر اهلًا وان ثابتًا هذا من مفاتیح الخیر» (۲)

د ثابت بنانی رحمته وفات په ۱۲۷ هـ کښې اوشو. (۳)، رحمته تعالی رحمة واسعة، _

⑤ حضرت انس رضی الله عنه ورحمهما الله: د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان کښې د

«باب من الإیمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۴)

تنبيه مونږه اوس لږ وړاندې ونیلې دی. چه دا حدیث د بخاری شریف په اکثر و نسخو کښې
نشته. حافظ ابن حجر رحمته لیکلی دی. چه دا حدیث په بغدادی نسخه کښې موجود دې. د کوم
تصحیح چه علامه ابو محمد بن الصفانی لغوی رحمته د ابو الوقت د شاگردانو نه اوریدلې
ده. او د یو څو نسخو سره نې مقابله کړې وه. علامه صفانی رحمته هلته حاشیه کښې لیکلی

دی. «هذا الحديث ساقط من النسخ كلها إلا في النسخة التي قرئت على القهري صاحب البخاري وعليها

خطه» حافظ رحمته فرماني: «زه چه د څومره نسخو نه خبریم په هغې کښې یوه نسخه کښې هم

نشته.»، والله اعلم بالصواب، _ (۵)

د حدیث شریف تشریح د رومبی حدیث په ضمن کښې شوې ده. او ترجمه الباب سره ددې
مطابقت بالکل واضح دې.

٢- باب ما یدگر فی المناوَلَة و کتاب اهل العلم بالعلم إلى البلدان
و قال انس نَسَخَ عُثْمَانُ الْمَصَاحِفَ فَبَعَثَ بِهَا إِلَى الْأَفَاقِ [۴:۷۰۰] وَ رَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ

وَحُمَيْدُ بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ ذَلِكَ جَاهِزًا وَاحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ لِأَمِيرِ السَّرِيَّةِ كِتَابًا وَقَالَ لَا تَقْرَأُهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا

وَكَذَا فَلَمَّا بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

ما قبل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد امام بخاری رحمته د استاذانو نه د روایت کولو

وړاندې دوه طریقې بیان کړې وې.

(۱) سیر اعلام النبلاء (۲۲۴/۵) والکاشف (۲۸۱/۱) رقم (۶۸۱) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۴۷/۴) _

(۳) الكاشف (۲۸۱/۱) رقم (۶۸۱) _

(۴) كنف الباری (۴۱۲) _

(۵) فتح الباری (۱۵۳/۱) _

① یو . . قراة الشیخ علی التلمیذ . . چه دا ئې د «باب قول المحدث حدثنا . . .» پاندې اشاره ذکر کړې دي.

② دویم . . قراة التلمیذ علی الشیخ . . چه دا ئې په تیرشوی باب کښې صریحاً ذکر کړې دي. ددې نه پس دوه طریقې نورې هم ذکر کوي:

① یو . . مناو له . . ② او دویم . . مکاتبه . .

د مناو له د ابخانو خلاصه . . مناو له . . دا ده. چه استاذ خپل تصنیف یا خپل مرویات یوکس ته ورکړي. او دا اووانی. چه دا زما روایات دي. بیا ددې نه پس ددې دوه قسمونه دي. ① مقرون بالاجازة ② مجردة عن الاجازة. که مقرون بالاجازة وي. نو بالاتفاق ددې نه روایت کول جائز دي. البته په دې کښې معمولی شان اختلاف دي. چه د . . مناو له مقرونه بالاجازة . . درجه د . . سماع من الشیخ . . برابر ده او که کمه ده؟

د دویم قسم . . مجردة عن الاجازة . . په باره کښې د یو جماعت نه منقول دي. چه په دې صورت کښې روایت کول جائز دي. حالانکه بعضې حضرات په دې صورت کښې د روایت کولو اجازت نه ورکوي. بیا یو . . مناو له . . ده. چه ددې تشریح پورته بیان کړې شوه. او یو دې . . عرض المناو له . . چه شاگرد د شیخ مرویات واخلې. او شیخ ته ئې اوبنائې. شیخ غور او فکر او کړي. او دهغې توثیق او کړي. چه او دا زما مرویات دي. دا ته روایت کولې شي.

دغه شان په دې خبره کښې هم اختلاف دي. چه د مناو له په طریق سره د حاصل کړې شوو احادیثو ادا کولو دپاره به مطلقاً د څه تقيید نه بغير د اخبار استعمال کولې شي. یا دا چه د مناو له تقيید به کيږي. دا ټول مباحث د . . «باب قول المحدث حدثنا . . .» لاندې تفصیل سره بیان شوی دي. . . فراجعہ ان شئت . .

د مکاتبت د ابخانو خلاصه . د مکاتبه صورت دا دي. چه شیخ خپل روایات یا خپل تصنیف شاگرد ته لیکلې ور اوليگي. (۱)

بیا ددې دوه قسمونه دي: ① مقرونه بالاجازة ② مجردة عن الاجازة. (۲)

مقرونه بالاجازة خو بالاتفاق معتبر ده. او دا په حکم کښې د مناو له مقرونه بالاجازة پشان دي. (۳) البته په . . مجردة عن الاجازة . . کښې اختلاف دي. لکه چه ایوب سختیانی، منصور بن المعتمر، لیث بن سعد، ابو حامد اسفرائینی، محاملي، صاحب محصول او ابوالمظفر سمعانی رحمهم الله وغیره د دې د معتبر کیدو قائل دي. او سيف آمدی رحمهم الله فرمائي. چه د اجازت نه بغير محض د کتاب په ذریعه روایت معتبر نه دي. د صاحب الحاوی الکبیر علامه ابوالحسن الماوردی رحمهم الله هم دا رائي ده. او د ابوالحسن بن القطان په نیز کتابت مجردة د

(۱) مقدمه ابن الصلاح (ص ۱۷۳) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) مقدمه ابن الصلاح (ص ۱۷۴) -

منقطع په حکم کښې دې. (۱) خو حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو د مجوزینو رانې راجع

گرځولې ده. (۲)

بیا د مکاتبت په ذریعه د حاصل شوو روایاتو اداکولو دپاره په دواړو طریقو گنجائش شته که مطلقاً وی. او که... حدثنا... او... أخبرنا... وائی او یا د کتابت قید اولگوي حافظ ابن الصلاح رحمته الله مفید وئیل، راجع گرځولی دی. (۳)

مناوله مقرونه بالاجازت، او مکاتبه دواړه برابر دی او که متفاوت دی؟ د اصول حدیث دعاالمانو په دې کښې اختلاف دې. چه مناوله مقرونه بالاجازة، او مکاتبه مقرونه بالاجازة دواړه په

درجه کښې برابر دی او که نه، یو ته په بل باندې ترجیح حاصل ده؟ خطیب بغدادی رحمته الله فرمائی. چه مناوله ته ترجیح حاصل ده. ځکه چه شیخ تلمیذ ته بالمشافهه اجازت ورکوی. (۴)

او د امام بخاری رحمته الله رانې دا معلومیږي. چه دواړه برابر دی. ځکه چه دواړه نې په یو باب کښې ذکر کړي دی. (۵)

خو یاد ساتئ. چه مناوله ته که مشافهه (رو برو) خصوصیت حاصل وی. نو مکاتبه ته هم دا امتیاز حاصل دې. چه شیخ مکتوب الیه (شاگرد) ته قصداً خپل روایات ورکوي. (۶) هم دا خصوصیت اگرچه په مناوله کښې هم شته. خو چونکه په مناوله کښې هر څنگه کتاب ورکول داخل دی. ضروری نه ده. چه د محدث خپل تصنیف وی. خو په مکاتبه کښې محدث عام طور باندې خپل روایات لیکلي ورکوي. په دې وجه دې ته دا امتیاز حاصل دې.

قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ نَسَخَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ الْمَصَاحِفَ فَبَعَثَ بِهَا

إِلَى الْأَفَاقِ: حضرت انس رضي الله عنه فرمائی. چه حضرت عثمان رضي الله عنه مصاحف نقل کړل. او دا نې په مختلفو اطرافو کښې اولیگل.

د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره تعلیق تخریج: د حضرت انس رضي الله عنه مذکوره تعلیق امام بخاری رحمته الله په کتاب المناقب کښې اجمالاً او په کتاب فضائل القرآن کښې اجمالاً او تفصیلاً ذکر کړې دې. (۷)

د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره روایت خلاصه: ددې روایت خلاصه دا ده. چه حضرت حذیفه بن

(۱) فتح المغیث للعراقی (۲۲۳) وفتح المغیث للسخاوی (۵۱۳-۸).

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۱۷۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴).

(۳) المصدر السابق.

(۴) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳).

(۵) فتح الباری (۱۵۴/۱).

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳).

(۷) صحیح بخاری (۴۹۷۱۱) کتاب المناقب، باب نزل القرآن بلسان قریش، رقم (۳۵۰۶) و (۷۴۵۱۲) کتاب فضائل القرآن، باب نزل القرآن بلسان قریش والعرب، رقم (۴۹۸۴) و (۴۹۸۷).

ایمان علیه السلام چه دوی د آرمینیه او آذربایجان په علاقو کښې جهاد کښې شریک وو) دا اوکتل چه خلق د قرآن کریم په قرامت کښې اختلاف کوی او ددې نه د سختې فتنې خطر ده. نو هغه حضرت عثمان رضی الله عنه ته حاضر شو او خپله خطر ده نې دهغوی په وړاندې ښکاره کړله. حضرت عثمان رضی الله عنه د معاملې په اهمیت باندې پوه شو او حضرت حفصه رضی الله عنها ته نې پیغام ولیکلو چه تاسو سره کومې صحیفې دی. هغه راویگه چه مونږ نې نقل کړو ستاسو نسخه به مونږ واپس در اولیگو.

ددې نه پس نې حضرت زید بن ثابت، حضرت عبدالله بن الزبیر، حضرت سعید بن العاص، او حضرت عبدالرحمن بن الحارث بن هشام رضی الله عنه ته د مصاحفو د نسخ (لیکلو حکم ورکړو. چه کوم ځانې کښې د باقی دریو وارو حضراتو او په حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه کښې اختلاف شی. هلته به د قریشو خبرې ته ترجیح وی. ځکه چه قرآن کریم د قریشو په ژبه باندې نازل شوې دې. د مصاحفو د نقل کولو کار چه مکمل شونو ددې نه پس نې حضرت حفصه رضی الله عنها ته ددوی نسخه واپس ولیکله. (۱) او کومې نسخې چه نقل کړې شوې وې. هغه نسخې نې د حکومت اطرافو ته ولیکلې.

حضرت عثمان رضی الله عنه ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ او کوم کوم ځانې ته نې لیکلې وې؟ حضرت عثمان رضی الله عنه ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ مشهوره دا ده. چه پنځه نسخې وې. (۲) ابن ابی داؤد د حمزة الزیات نه نقل کړی دی. چه دا ټولې څلور نسخې وې. (۳) کوفې، بصرې او شام طرف ته یوه یوه نسخه ولیکلې شوه. او یوه نسخه حضرت عثمان رضی الله عنه خپل ځان سره مدینه منوره کښې کیخودله. (۴) ابن ابوداؤد د ابوحاکم سجستانی نه نقل کړی دی. چه ټولې اووه نسخې تیار کړې شوې وې. یوه مکه مکرمې ته ولیکلې شوه. یوه شام ته. یوه یمن ته. یوه بحرین ته، یوه بصرې ته، او یوه کوفې ته ولیکلې شوه. او یوه نسخه دوی د ځان سره په مدینه منوره کښې اوساتله. (۵)

ددې واقعي نه دلته امام بخاری رحمه الله دمکاتبت په صحت باندې استدلال کړې دې. چه حضرت عثمان رضی الله عنه قرآن کریم ولیکلو. او د حکومت اطرافو ته نې ولیکلو او خلقو په دې باندې اعتماد اوکړو. (۶)

یو اشکال او دهغې جواب. خو دلته اشکال کیږی. چه قرآن کریم خو د الله تعالی کلام دې. او ددې د ثبوت دپاره تواتر او قطعیت پکار دې. او دلته نې حضرت عثمان رضی الله عنه د خپلو

(۱) صحیح بخاری (۷۴۵/۲) کتاب فضائل القرآن، باب نزل القرآن بلفظ قریش والعرب، رقم (۴۹۸۷)۔

(۲) الإتيان في علوم القرآن (۶۰/۱) النوع الثامن عشر في جمعه و ترتيبه، وفتح الباری (۲۰/۱۹) کتاب فضائل القرآن، باب جمع القرآن۔

(۳) کتاب المصاحف لابن أبي داؤد (۲۴/۱۱) ما كتب عثمان رضی الله عنه من المصاحف، رقم (۱۱۵)۔

(۴) البرهان في علوم القرآن للزركشي (۲۴۰/۱۱) نقلًا من المقنع للداني۔

(۵) کتاب المصاحف (۲۴۲/۱) رقم (۱۱۶)۔

(۶) فتح الباری (۱۵۴/۱)۔

قاصدانو او سفیرانو په ذریعه لیکنی نو د قرآن کریم په ثبوت کښې تواتر پاتې نشو؟
جواب: ددې جواب دا دې چې د قرآن کریم، قرآنیت خو متواتر وو. البته صورت د کتابت خبر
واحد سره ثابتېږي. (۱) خوروستو د صحابه کرامو په دې باندې اتفاق اوشو. او دا مسئله
هم مجمع علیه شوه. په دې وجه قراء حضرات لیکنی چې د مصحف عثمانی د رسم (لیکلی
خلاف د لیکلو گنجائش نشته). (۲)

دلته دا هم ممکن ده چې ددې واقعي نه مناو له باندې هم استدلال او کړې شی. ځکه چې
حضرت عثمان رضی الله عنه په اطراف عالم کښې، دکومو خلکو په ذریعه مصحفونه لیکلي
وو. بهر حال د هغوی په لاس کښې نې ورکړی وو. نو مناو له هم اوموندلې شوه. او په لاس
کښې ددې دپاره ورکړی وو. چې لارشی. چې دوی بیان کړی. چې حضرت عثمان رضی الله عنه د قرآن پاک
نسخه رالیکلي ده.

قوله: وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَائِزًا:

عبدالله بن عمر، يحيى بن سعيد، او مالك درې واړه حضرات مكاتبه او مناو له ته جائز وائی.
عبدالله بن عمر نه څوك مراد دې؟ علامه كرماني رحمته الله عليه فرمائی چې دلته عبدالله بن عمر بن
حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب عمری مدنی مراد دې. لكه چې دوي فرمائی چې عبدالله
بن عمر فرمائی: «كنت أرى الزهري يأتيه الرجل بالكتاب لم يقرأه عليه ولم يقرأ عليه فيقول: أرويه عنك؟
فيقول نعم، وقال: ما أخذنا نحن ولا مالك عن الزهري (إلا عيضا)» (۳)

بعينه هم دا خبره علامه عيني رحمته الله عليه هم ليكلي ده. (۴)
حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرمائی چې ما هم عبدالله بن عمر عمری گنړلو. او هم ددې مطابق مې په
تعليق التعليق كښې روايت تخريج كړې دې. (۵) خو بيا دا قرينه راغله چې دلته نې دوي د

(۱) المصدر السابق.

(۲) قال أشهب: سئل مالك، هل يكتب المصحف على ما أحدثه الناس من الهجاء؟ فقال: لا، إلا على الكعبة
الأولى. رواه الداني في المقنع، ثم قال: ولا مخالف له من علماء الأمة وقال في موضع آخر: سئل مالك عن
الحروف في القرآن مثل الواو، والألف، أترى أن يغير من المصحف إذا وجد فيه كذا لك؟ قال: لا، قال
ابوعمر: يعني الواو والألف المزيدين في الرسم المعدومتين في اللفظ نحو.. أولوا.. وقال الإمام أحمد: يحرم
مخالفة خط مصحف عثمانی في واو، أو ياء، أو الف، أو غير ذلك، وقال البيهقي في شعب الإيمان، من
يكتب مصحفاً فينبغي أن يحافظ على الهجاء الذي كتبوا به تلك المصاحف ولا يخالفهم فيه ولا يغير ما
كتبوه شيئاً، فإنهم كانوا أكثر علماً وأصدق قلباً ولساناً، وأعظم أمانة، فلا ينبغي أن نظن بأنفسنا استدراكاً
عليهم.. الأتقان (۱۶۶، ۱۶۷) النوع السادس والسبعون في مرسوم الخط و آداب كتابته، وانظر البرهان في
علوم القرآن (۳۷۹، ۳۸۰).

(۳) شرح الكرماني (۲۰۱۲، ۲۱).

(۴) عمدة القاري (۲۵۱۲).

(۵) حافظ ابن حجر رحمته الله عليه په فتح الباري (۱۵۴، ۱۵۵) كښې دا ذكر كړی دی چې [بقیه حاشیه په بل مخ...]

یحیی بن سعید نه وړاندې ذکر کړی دی. ددې تقدیم نه معلومه شوه چه دلته د عمری نه علاوه بل څوک مراد دی. ځکه چه یحیی بن سعید، د عمری نه د عمر او مرتبې هر لحاظ سره اوچت دی. (۱)

حافظ رحمته الله علیه فرمائی چه ما تتبع (او لتبون) او کړو خو د حضرت عبدالله بن عمر بن الخطاب نه صراحت سره هیڅ روایت ملاو نشو البته ابن منده رحمته الله علیه دامام بخاری رحمته الله علیه په واسطې سره د ابو عبدالرحمن حبلی رحمته الله علیه نه نقل کړی دی. «أنه أن مبدالله بكتاب فيه أحاديث، فقال: أظن هذا الكتاب فها هت منه أثره، ومالم تعرفه أمحه.....» (۲)

حافظ رحمته الله علیه فرمائی چه دلته، عبدالله، مطلق دی چه په دې کښې دا احتمال هم شته چه عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه وی. ځکه چه ابو عبدالرحمن حبلی د عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه نه هم روایت کوی. دا امکان هم شته چه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله علیه وی. ځکه چه حبلی د حضرت عبدالله بن عمرو رحمته الله علیه نه روایت کولو کښې مشهور دی (۳). خو علامه عینی رحمته الله علیه په یو څو وجو سره د حافظ رحمته الله علیه رد کړې دی: ① پومبی وجه دوی دا بیان کړې ده چه د عبدالله بن عمر د تقدیم نه دلته دا چرته لازمیږي چه دا عبدالله بن عمر عمری نه وی. ددې لزوم دپاره دلیل پکار دی. (۴)

خو حافظ رحمته الله علیه په انتقاض الاعتراض، کښې ددې دا جواب ورکړې دی چه انتفاء د لزوم نه دا ضروری نه ده چه د قرینې کیدو باوجود لزوم ثابت نه وی. او دلته قرینه موجود ده ځکه چه تقدیم په اهتمام د شان باندې دلالت کوی. او ښکاره ده چه اهتمام به د اسن (مشر) او اوثق وی. (۵) نو ښکاره دا ده چه دلته کوم عبدالله بن عمر، مذکور دی ددې نه به عبدالله بن عمر بن الخطاب مراد وی.

علامه عینی رحمته الله علیه دویم اعتراض دا کړې دی چه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا وینا هم صحیح نه ده چه د حبلی د قول، «أنه أن مبدالله»، نه مراد عبدالله بن عمر، یا عبدالله بن عمرو، وی. ځکه چه کله په صحابو رحمته الله علیهم کښې د عبدالله، اطلاق کیږي نو ددې نه حضرت عبدالله

...د تیرمخ بقیه حاشیه [((و كنت أظنه العمرى المدني، وخرجت الأثر بذالك فى تعليق التعليق. وكذا جزم به الكرماني، ثم ظهر لى من قرينة تقديمه فى الذكر على يحيى بن سعيد أنه غير العمرى. لأن يحيى أكبر منه سنًا وقدراً. خو په تعليق التعليق کښې په شروع کښې دوی دا رانې ثابت کړې ده چه دا عبدالله بن عمرو بن العاص دی. اگرچه د عبدالله بن عمر بن الخطاب احتمال هم شته حالانکه د عبدالله بن عمر عمری نه نې روستو اثر نقل کړې دی. او گوری: تعليق التعليق (۷۳، ۷۴).

(۱) فتح الباری (۱۵۴/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۴/۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

(۵) ارشاد الساری (۱۶۳/۱)۔

بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد وی او د صحابه کرام رضی اللہ عنہم نه پس وی نو حضرت عبدالله بن المبارک رضی اللہ عنہ مراد وی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه علامه عینی رحمته اللہ علیہ د ... عبدالله ... د اطلاق په سلسله کښې حصر سره کومه دعوه کړې ده هغه ټیک نه ده ځکه چه خطیب بغدادی رحمته اللہ علیہ لیکلی دی که مصری حضرات عبدالله مطلق او وائی نو ددې نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ مراد وی که اهل عراق ددې اطلاق او کړی نو ددې نه مراد ... حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ وی. (۲)

دلته چونکه حبلی مصری دې. (۳) په دې وجه دا عین امکان شته چه د ... عبدالله ... نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ مراد وی.

د علامه عینی رحمته اللہ علیہ اعتراض په دې اعتبار سره هم کمزورې دې چه ابو عبدالله حبلی چه د کوم ... عبدالله ... اطلاق کړې دې ددې نه، نه حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ مراد کیدې شی او نه عبدالله بن المبارک رضی اللہ عنہ ځکه چه په دوی کښې یو ته هم ددوی نه سماع حاصل نه ده. (۴) خاص طور باندې عبدالله بن المبارک خو ددوی نه ډیر زیات متاخر هم دې ځکه چه د عبدالله بن المبارک ولادت په ۱۱۸ هـ کښې شوې دې او وفات ئې په ۱۸۱ هـ کښې شوې دې. (۵) او د عبدالرحمن حبلی وفات په ۱۰۰ هـ کښې شوې وو. (۶)

دریم اعتراض علامه عینی رحمته اللہ علیہ دا کړې دې چه د صحیح بخاری خومره نسخې دی په ټولو کښې حضرت عبدالله بن عمر (بضم العین وبدون الواو فی آخره) دې په یوه نسخه کښې ه ... عمر ... (بفتح العین و بالواو فی آخره) نه دې. (۷)

علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه غالب گمان هم دا دې چه دلته د عبدالله نه مراد ... عبدالله بن

(۱) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

(۲) ارشاد الساری (۱۶۳۱)، قال ابن الصلاح فی علوم الحديث (ص ۳۶۲، ۳۶۳) قال سلمة: إذا قيل بمكة .. عبدالله.. فهو ابن الزبير. و إذا قيل بالمدينة .. عبدالله.. فهو ابن عمر. وإذا قيل بالكوفة .. عبدالله.. فهو ابن مسعود. و إذا قيل بالبصرة .. عبدالله.. فهو ابن عباس. و إذا قيل بخراسان .. عبدالله.. فهو ابن المبارک. وقال الحافظ ابو يعلى الخليلی القزوينی: إذا قال المصري: .. عن عبدالله.. ولا ينسبه، فهو ابن عمرو يعني ابن العاص. وإذا قال المكي: .. عن عبدالله.. ولا ينسبه فهو ابن عباس..

وقال العراقي فی فتح المغیث له (ص ۴۳۳): قلت (أی العراقي) لكن قال النضر بن شميل: إذا قال الشامي .. عبدالله.. فهو ابن عمرو بن العاص. قال: و إذا قال المدني: .. عبدالله.. فهو ابن عمر. قال الخطيب: وهذا القول صحيح. قال: وكذلك يفعل بعض المصريين فی عبدالله بن عمرو بن العاص..

(۳) تهذيب الكمال (۳۱۶۱۱۶)۔

(۴) د ابو عبدالرحمن حبلی شاگردانو دپاره او شیوخو دپاره او گوری: تهذيب الكمال (۳۱۶۱۱۶، ۳۱۷)۔

(۵) الكاشف للذهبي (۵۹۱۱۱) رقم (۲۹۴۱)۔

(۶) الكاشف (۲۰۶۱۱) رقم (۳۰۶۱)۔

(۷) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

عمر العمرى... دې لکه څنگه چې علامه کرمانى رحمته الله علیه جزماً بيان کړى دى. ددې سره سره دا قوی احتمال هم موجود دې چې دلته مراد... عبدالله بن عمر بن الخطاب... وى. (١)

حقيقت دا دې چې دلته عبدالله بن عمر عمرى، عبدالله بن عمر بن الخطاب، او عبدالله بن عمرو بن العاص درې واړه حضرات مراد کيدې شى. بلکه ددوى نه علاوه د عبيدالله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب نه هم دا څيز منقول دې نو ددوى مراد کيدل هم لري نه دى.

عبدالله بن عمر عمرى ځکه مراد کيدې شى چې ابن منده پخپل سند سره ذکر کړى دى. «...سعتُ أباه صالح، سمعت الليث، يقول: أتاني أبو عثمان عهد الحكم بن أعين بهذا الكتاب من عهد الله بن عمر العمرى، مختوماً بخاتمه، قال أبو صالح: ولم يسمع الليث من العمرى شيئاً، وإنما روايته منه كتابه» (٢) عبدالله بن عمر بن الخطاب ځکه مراد کيدې شى چې ابن منده پخپل سند سره د ابو عبد الرحمن حبلى نه نقل کړى دى. «أنه لقي عهد الله بكتاب فيه أحاديث، فقال: أصلحك الله، أظننى هذا الكتاب فما عرفت منه وتركت، ومالم تعرفه محوته، فنظر فيه، قال: فعرضت عليه حتى فرغت منه...» (٣) چونکه ابو عبد الرحمن حبلى د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه نه روایت کوي په دې وجه کيدې شى چې دلته هم دوى د هغه شيخ وى. (٤)

حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه ځکه مراد کيدې شى چې په مذکوره روایت کښې ،عبدالله،، مطلق راغلي دي. او ابو عبد الرحمن حبلى مصرى دې مصرى چې کله مطلق ،عبدالله،، وائى. نو حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه مراد اخلى. (٥) په دې صورت کښې به ونيلې شى چې د بخارى په نسخو کښې ،، واو،، غلطى سره ساقط شوې دې. عبيدالله بن عمر بن حفص بن عاصم ځکه مراد کيدې شى چې رامهرمزي رحمته الله علیه په ،، المحدث الفاصل،، کښې خپل سند سره روایت نقل کړې دې. «عن عبيدالله بن عمر قال: أشهد على ابن شهاب، لقد كان يؤتى بالكتب من كتبه، فيقال له، يا أبا بكر، هذه كتبك؟ فيقول نعم، فيجتزئ بذلك ويحمل منه ما قرئ عليه» (٦)

دغه شان ابن عبد البر رحمته الله علیه هم د عبيدالله بن عمر نه نقل کړى دى. «كنت أرى الزهري يأتيه الرجل

(١) عمدة القارى (٢٥١٢، ٢٦) _

(٢) تغليق التعليق (٧٣١٢) _

(٣) تغليق التعليق (٧٢١٢) _

(٤) المصدر السابق _

(٥) تغليق التعليق (٧٢١٢) _

(٦) المحدث الفاصل (ص ٤٣٥) رقم (٤٩٩) باب القول فى الإجازة و المناولة _

بالکتاب لم یقرأ علیه ولم یقرأ علیه، فيقال له، أرويك عنك؟ قال نعم»^(۱)

ابن منده او ابو زرعه دمشقی رحمهما الله هم د عبیدالله بن عمر نه نقل کړی

دی. «أثبت ابن شهاب بكتاب، فقيل له، هذا حديثك تحدث به عنك؟ قال نعم»^(۲)

غالب گمان دادې چه علامه کرمانی او ددوی په اتباع کښې د علامه عینی رحمهما الله نه تسامح شوې ده چه دوی عبیدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب روایت. عبدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب کړې او نقل کړې دي.

حالانکه مذکوره روایت چا هم عبدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب کړې نه دي بلکه ددوی نه خو ابن منده هغه روایت نقل کړې دي کوم چه مونږ وړاندې ذکر کړې دي چه لیث بن سعد رضی الله عنه ته د عبدالله بن عمر عمری روایات مکتوب شکل کښې رارسیدلی وو. والله اعلم د یحي بن سعيد د اثر تخريج د يحي بن سعيد انصاري رحمتهما الله د اثر تخريج امام حاکم رحمتهما الله په

.. معرفة علوم الحديث،، کښې کړې دي. اسماعيل بن ابي اويس فرمائی. «سمعت عالى مالك

بن أنس يقول: قال لي يحي بن سعيد الأنصاري لما أراد الخروج إلى العراق، التقط لي مائة حديث من حديث ابن

شهاب، حتى أرويهما عنك عنه، قال مالك، فكتبتها ثم بعثت بها إليه، فقيل لي مالك، أسبعها منك؟ قال: هو

أفقه من ذلك»^(۳)

د امام مالك رحمتهما الله د اثر تخريج د امام مالك رحمتهما الله د اثر تخريج رامهرمزي رحمتهما الله کړې دي

اسماعيل بن اويس فرمائی. «سألت مالكا عن أصح السام، فقال، قراءتك على العالم، أو قال،

المحدث، ثم قراءة المحدث عليك، ثم أن يدفع إليك كتابه، فيقول، أرو هذا عني....»^(۴)

قوله: وَاحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ لِأَمِيرِ السَّرِيَّةِ كِتَابًا وَقَالَ لَا تَقْرَأُهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا وَكَذَا فَلَمَّا

بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

بعضي اهل حجاز په صحت د مناوله باندې د نبی کریم صلی الله علیه و سلم ددې حدیث نه استدلال کړې

دي په کوم کښې چه نبی کریم صلی الله علیه و سلم د سريه امير ته يو خط ليکلي وړکړې وو. او فرمائيلى نې

(۱) جامع بيان العلم وفضله (۲۱۸/۲) باب في العرض على العالم.... و (۱۱۵۵/۲) بتحقيق أبي الأشبال

الزهيري. وفيه عبدالله بن عمر. بدل ..عبيدالله بن عمر.. قال محققه. كذا في الأصل. وفي بعض النسخ

..عبيدالله.. وهو تحريف. قلت: الظاهر أن الصواب هو ..عبيدالله.. لا ..عبدالله.. كما في المحدث الفاصل

(ص ۴۳۵) (رقم ۴۹۹) وكما هو كذلك في بعض نسخ جامع بيان العلم وفضله. والله اعلم. _

(۲) تغليق التعليق (۷۳۱/۲) _

(۳) معرفة علوم الحديث (ص ۲۵۹). المحدث الفاصل (ص ۴۳۸) (رقم ۵۰۷) وتغليق التعليق (۷۳۱/۲، ۷۴) _

(۴) المحدث الفاصل (ص ۴۳۸) (رقم ۵۰۶) _

وو چه ترکومه پورې داسې داسې ځانې ته اونه رسیږي. دا مه وایه. کله چه هغه دغه ځانې ته اور سیدو. نو هغوی دا خلقو ته واورولو. او د نبی کریم ﷺ د حکم نه نې هغوی خبر کړل. د بعضې اهل حجاز نه څوک مواد دی؟ د بعضې اهل حجاز نه مراد د امام بخاری رحمه الله شیخ امام حمیدی (ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی القرشی الاسدی الحمیدی المکی) دې دوی پخپل کتاب النوادر کښې د مناوله په حجیت او صحت باندې دا دلیل پیش کړې دې چه نبی کریم ﷺ یو خط اولیکلو. او یوې سریه ته نې حواله کړې وو. او دا نې فرمائیلی وو چه وړاندې لار شې. نو دا خط واوروی. (امام ابوالقاسم رحمه الله ددې استدلال ذکر کولو نه پس فرماني. «وهو قه صحیح»^(۱))

د مذکوره سریه د واقعي تخریج ددې سریه اصل قصه محمد بن اسحاق رحمه الله پخپل سیرت کښې د... یزید بن رومان عن عروة بن الزبیر... طریق سره نقل کړې ده.^(۲) او ابوالیمان الحکم بن نافع هم پخپله نسخه کښې (کومه چه د شعیب بن ابی حمزه نه روایت کوی) د... عروه بن الزبیر... نه مرسلأ نقل کړې ده.^(۳)

هم دا حدیث امام طبرانی رحمه الله د حضرت جندب بن عبدالله بجلی رحمه الله نه حسن سند سره مرفوعاً ذکر کړې دې.^(۴) هم دا ضیاء الدین مقدسی رحمه الله په... المختاره... کښې نقل کړې دي.^(۵) دغه شان دا واقعه ابن جریر طبری رحمه الله پخپل تفسیر کښې د حضرت ابن عباس رحمه الله په واسطې سره نقل کړې ده.^(۶)

حافظ ابن کثیر رحمه الله د حضرت ابن عباس رحمه الله نه علاوه د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله نه هم نقل کړې ده.^(۷)

د واقعي خلاصه: د واقعي خلاصه دا ده. چه په رجب ۲هـ کښې نبی کریم ﷺ حضرت ابو عبیده بن الجراح رحمه الله د یوې سریه امیر جوړ کړو. هغه د نبی کریم ﷺ په جدایی باندې په ژړا شو. نبی کریم ﷺ ددوی په ځانې حضرت عبدالله بن جحش رحمه الله امیر جوړ کړو. د دوی په مشرۍ کښې نې د اووه یا دولسو کسانو یو جماعت ورکړو. نبی کریم ﷺ هغوی ته خط اولیکلو. او وې فرمائیل. کله چه تاسو فلانې ځانې ته اورسیږئ. یا نې او فرمائیل. کله چه تاسو د دوو ورځو فاصله باندې اورسیږئ. نو دا خط کلاو کړئ. او ددې مطابق عمل اوکړئ.

^(۱) عمدة القاری (۲۶/۲) وفتح الباری (۱۵۵/۱)۔

^(۲) الروض الأنف (۲۶/۲) سرية عبدالله بن جحش۔

^(۳) فتح الباری (۱۵۵/۱) وتعلیق التعلیق (۷۵/۲)۔ سیرت ابن هشام (۵۹/۲)۔

^(۴) فتح الباری (۱۵۵/۱) وتعلیق التعلیق (۷۶/۲)۔

^(۵) مجمع الزوائد (۱۹۸/۶) باب سرية عبدالله بن جحش وقال الهيثمي: رواه الطبرانی و رجاله ثقات، وفتح الباری (۱۵۵/۱)۔

^(۶) تغلیق التعلیق (۷۶/۲)۔

^(۷) تفسیر الطبری (۲۰۴/۲) وفتح الباری (۱۵۵/۱) وتعلیق التعلیق (۷۷/۲)۔

^(۸) تفسیر ابن کثیر (۲۵۳، ۲۵۲/۱)۔

حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا خپل مختصر جماعت واخستلو او روان شو چه مطلوبه ځانې ته اورسیدونو خط نه کلاو کړو په هغې کښې لیکلې شوی وو «إذا ظهرت في كتابي هذا فامض حتى تنزل نخلة بين مكة والطائف، فتصدي بها قريشاً وتعلم لنا من أعمارهم» په دې خط کښې دا هدايت هم وو چه خپل ملگری خان سره په بوتلو باندې مه مجبوره وه بلکه اختيار ورکړه چه د چا زړه غواړي ستا ملگریا دې اوکړي او چه د چا زړه غواړي را واپس دې شی حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه د خط د هداياتو نه دوی خبر کړل او ددې نه پس نې «لانا لله ولنا إليه راجعون» اوونیل او وې ونیل «سمعا وطاعة» خپل ملگری نې دخط د مضمون نه خبر کړل او بولو ته نې د هدايت مطابق اختيار هم ورکړو د ابن اسحاق د روايت مطابق ټول په ټوله د زړه په خوشحالي په وړاندې تللو باندې راضی شو او د طبرانی وغيره د روايت مطابق دوه سړی روستو پاتې شو په ښکاره دا دوه سړی هم د مهم (او مقصد) نه قصداً روستو نه وو پاتې شوی بلکه ددوی اوبښ وړک شوې وو د هغې د تلاش په وجه روستو پاتې شوی وو دا حضرات چه کله .. نخله .. مقام ته اورسیدل نو د عمرو بن الحضرمی قريشي تجارتي قافله روانه وه حضرت واقد بن عبدالله رضی الله عنه غشي اوويستلو چه په دې سره عمرو بن الحضرمی مړ شو د تجارت مال د مسلمانانو په لاس راغې.

کله چه دا واقعه راپيښه شوه د رجب رومي شپه وه حالانکه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د جمادی الاولی آخری تاريخ گنړلو چونکه رجب د اشهر حرم ځنې ده چه په دې کښې به د عربو خلقو قتال نه کولو په دې وجه دې قتل باندې مشرکانو دا وينا شروع کړله چه مسلمانانو د اشهر حرم د حرمت هم لحاظ اونه ساتلو په دې باندې د قرآن کریم آيت نازل شو «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكَفَرٍ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَأَخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ» ... (۱)

بعضو حضراتو دا اوونیل چه په دې خلقو که گناه نه وی بيا به هم ثواب او اجر نه ملاوړي په دې باندې دا آيت نازل شو «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجْهَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (۲)

ددې قصې نه چه څنگه .. مناو له .. ثابته شوه ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم د سريه امير ته خپل تحرير (خط) ورکړې وو ددې نه .. مکاتبت .. هم ثابت شو دا ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم خط لیکلې وو او د لشکر امير ته نې حواله کړې وو او دا نې فرمائيلی وو چه کله دوه منزله سفر اوکړی نو ددې مضمون واوروی نو معلومه شوه چه په کتاب باندې اعتماد او اطمینان کيدې شی او د کتاب په ذریعه روايت کيدې شی ځکه چه حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا کتاب لوستلې وو او خپلو ملگرو ته نې دا مضمون اورولې وو.

حديث باب

٣- ((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ صَالِحٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (١) أَخْبَرَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا وَأَمْرَةً أَنْ يَذْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَذَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كَسْرَى فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقُوهٌ فَحَسِبَتْ أَنَّ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ قَدْ عَا عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ يُمَزَّقُوا كُلُّ مُمَزَّقٍ)) [٣١٢٢٩٨٣٦١٢٤٨]

رجال الحديث

- ① اسماعيل بن عبد الله: دا اسماعيل بن ابى اويس رضي الله عنه دې د عبدالله كنيته ابو اويس دې ددوى حالات د كتاب الايمان د «باب تفاضل اهل الايمان في الاعمال» لاندې تير شوى دى. (١)
- ② ابراهيم بن سعد: دا ابواسحاق ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن عوف زهرى مدنى رضي الله عنه دې ددوى حالات هم د ، ، كتاب الايمان ، «باب تفاضل اهل الايمان في الاعمال» لاندې تير شوى دى. (٢)
- ③ صالح: دا ابوالحارث صالح بن كيسان مدنى رضي الله عنه دې ددوى حالات هم په مذكوره كتاب او باب كېنې تير شوى دى. (٣)
- ④ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهرى مدنى رضي الله عنه دې ددوى مختصر حالات د ، ، بدء الوحي ، د دريم حديث لاندې تير شوى دى. (٤)
- ⑤ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود: دا د مدينې د مشهورو اووه فقهاؤ څخې دې ددې مختصر حالات هم د ، ، بدء الوحي ، د پنځم حديث لاندې تير شوى دى. (٥)

(١) قوله: ..أن ابن عباس أخبره.. الحديث أخرجه البخارى أيضاً فى صحيحه (٤١١١١) فى كتاب الجهاد والسير. باب دعوة اليهودى والنصرانى و على ما يقاتلون عليه. وما كتب النبى ﷺ إلى كسرى و قيصر. والدعوة قبل القتال. رقم (٢٩٣٩) و (٦٣٧١٢) فى كتاب المغازى. باب كتاب النبى ﷺ إلى كسرى و قيصر. رقم (٤٤٢٤) و (١٠٧٨١٢، ٤٠٧٩) فى كتاب أخبار الآحاد. باب ما كان يبعث النبى ﷺ من الأمراء والرسل واحداً بعد واحد. رقم (٧٢٦٤). واحمد فى مسنده (٢٤٣١١، ٣٠٥). _

١- كشف البارى (١١٣١٢) _

٢- كشف البارى (١٢٠١٢) _

٣- كشف البارى (١٢١١٢) _

٤- كشف البارى (٣٢٦١١) _

٥- كشف البارى (٤٦٦١١) _

① عبدالله بن عباس رضی الله عنهما: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما حالات د

بدء الوحی... خلورم حدیث لاندې او د کتاب الایمان «باب کفران العشیر و کفر دون کفر» لاندې تیر شوی دی. (۱)

قوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا: رسول الله ﷺ یو سړی ته خپل خط ورکړو او وې لیکلو.

نبی کریم ﷺ چه کله د صلح حدیبیه نه فارغ شو نو نبی کریم ﷺ ته د کافرانو نه یوسفه اطمینان حاصل شو دغه وخت نبی کریم ﷺ د مکاتبت کار په اعلی پیمانې باندې د کولو اراده او کړله او ددې دائره کې خورول او غوښتل په دې وجه د حجاز په اطرافو کې چې کوم لونی لونی بادشاهي وې هغوی ته چې د خطونو لیکلو اراده او کړله.

د «رجل» نه څوک مراد دې؟ په حدیث باب کې د «رجل» نه مراد حضرت عبدالله بن حذافه سهمی رضی الله عنه دې. (۲)

حضرت عبدالله بن حذافه سهمی رضی الله عنه دا د سابقینو اولینو ځنې وو په بدر کې هم شریک شوي وو. اگرچه موسی بن عقبه او ابن اسحاق او نورو اصحاب د مغازی ددوی نوم نه دې ذکر کړې. (۳)

ددوی عجیبه واقعه اصحابو د سیر نقل کړې ده. چه حضرت عمر رضی الله عنه روم طرف ته یو لښکر اولیکلو چه په هغې کې حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه هم وو. اتفاق سره د رومیانو په لاس گرفتار شو. روم بادشاه د ټولو نه وړاندې دا پیشکش اوکړو چه که ته نصرانی شوي نو پخپل سلطنت کې به تا شریک کړم. دوی انکار اوکړو په دې باندې دوی په سولې د رازوړندولو او په غشی د ویشتلو حکم ورکړو. خو په دوی باندې هېڅ قسمه جزع فزع (او د پرې) څه اثر ښکاره نشو بیا چې د یو دیگ په اور باندې د ایگدلو حکم ورکړو چه په دې کې اوبه واچولې شوې او ښه او خوتکولې شوې (او ویشیدلې). ددوی په وړاندې یو قیدی ور او غورزولې شو نو فوراً ټوله غوښه او جوشیدله او د هډوکو نه جدا شوه او هډوکي ښکاره شو او دوی ته اووئیلې شو که ته نصرانی جوړ نشوي نو په دې کې به واچولې شي نو کله چه دوی بوتلې شو نو په ژړا شو بادشاه راوغوښتلو او د ژړا د سبب تپوس چې اوکړو دوی جواب ورکړو چه زما خواش دې چه زما سل بدنونه وې او د الله تعالی دپاره مې یو یو بدن داسې قربانولې چونکه زما دا خواش نشی پوره کیدې په دې وجه ژاړم. بادشاه ته ډیر زیات تعجب او شو او وې وئیل که ته زما سر ښکل کړې نو زه به تا پرېږدم. دوی اووئیل که صرف زما پرېخودل وی بیا خو ماته منظوره نه ده. البته که دټولو

(۱) کشف الباری (۴۳۵۱۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۲) لکه څنگه چه په صحیح بخاری (۶۳۷۱۲) کتاب المغازی «باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر» رقم (۴۴۲۴) کې د نوم تصریح موجود ده۔

(۳) الإصابة (۲۹۶۱۲)۔

آزادی کیږي. نو ماته منظوره ده. کله چه هغه قبوله کړله. نو دوی دهغه سر ښکل کړو. دغه شان سره دخپلو ملگرو حضرت عمر رضی الله عنه ته اورسیدو. حضرت عمر رضی الله عنه ته چه کله د واقعي علم او شو. نو حضرت عمر رضی الله عنه ددوی تندې ښکل کړو. (۱)

ددې حدیث نه مناوله ثابتیږي. چه دوی یو خط لیکلي وو. او حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه ته نې ورکړې وو. او ددې دپاره نې ورکړې وو. چه دا اووانی. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله خط دې. دغه شان ددې نه مکاتبت هم راوخی. ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط ورکړې وو. چه ددې مضمون مکتوب الیه اووانی. (۲)

قوله: وَأَمْرُهُ أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ. فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كِسْرَى:
او دوی ته نې حکم ورکړو. چه دا خط عظیم البحرین ته ورکړي. عظیم البحرین کسری ته دا خط اورسولو.

د عظیم بحرین نه څوک مراد دې؟ د عظیم بحرین نه مراد منذر بن ساوی دې. (۳)
نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط براه راست کسری ته ځکه اونه لیگلو. چه هلته رسیدو کښې به مشکلات وو. او منذر بن ساوی د بحرین حاکم، د کسری ماتحت وو. نو دده په ذریعه رسول آسان وو.

،، کسری ،، د فارس د بادشاهانو لقب دې.

د کسری نه څوک مراد دې؟ دلته د کسری نه ،، پرویز بن هرمز بن نوشیروان ،، مراد دې. (۴)

قوله: فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقَهُ: کله چه هغه دا خط اولوستلو. نو دا نې اوشلولو.
د کسری غصه کیدل، او د نبی کریم صلی الله علیه و آله د گرفتارولو کوشش. کسری سخت غصه شو. او د یمن حاکم ،، باذان ،، ته (چه دهغه ماتحت وو) نې اولیکل. چه دوه سړی ددې نبوت مدعی ته اولیگه. چه گرفتار نې کړي. او ماته نې حاضر کړه. باذان دوه سړی د نبی کریم صلی الله علیه و آله په خدمت کښې اولیگل. کله چه دوی دواړه قاصدان نبی کریم صلی الله علیه و آله ته اورسیدل. نو د شپې تیروولو نه پس نبی کریم صلی الله علیه و آله دوی دواړو ته وفرمائیل. چه خپل بادشاه ته اووايه. چه زما رب ستا آقا نن شپه مې کړې دې. الله تعالی دهغه خونې ،، شیرويه ،، په هغه باندې مسلط کړو. او هغه نې مړ کړو. (۵)

ددې صورت دا جوړ شوې وو. چه پرویز دغه وخت بادشاه وو. دده د خونې شیرويه خپل پلار سره په څه وجه اختلاف شو. هغه دخپل پلار د وژلو تدبیر اوکړو. په دې طریقه نې هغه مړ کړو. د باذان اسلام. کله چه دوی دواړه قاصدان یمن ته اورسیدل. او هغوی د یمن حاکم ته د نبی

(۱) الإصابة (۲۹۶/۲، ۲۹۷)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۵/۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح الباری (۱۵۵/۱) و عمدة القاری (۲۸۱/۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۲۷/۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی صلی الله علیه و آله إلى کسری و قیصر۔

کریم ﷺ گفتگو نقل کړله. او د یمن حاکم ته معلومه شوه. چه هو بهو واقعہ هم دغه شان ده. نو هغه سره د خپلو متبعینو مسلمان شو. (۱)

قوله فَحَسِبْتُ أَنَّ ابْنَ الْمَسِيْبِ قَالَ قَدْ عَا عَلِيَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ أَنَّ يُمَزَّقُوا كُلُّ مُمَزَّقٍ: زما خیال دا دی. چه ابن المسیب فرمائیلی دی. چه نبی کریم ﷺ ددوی دپاره بد دعا اوکړله. چه هغه مکمل طور باندې تکرې تکرې کړې شی.

د «حسبت...»، قائل امام زهري رحمه الله دی. گویا په دې حدیث کښې د مکاتبت والا حصه دوی سره موصولا ده. او د بدعا والا خبره مرسل ده. (۲)

په خط شلولو باندې کسری دپاره د نبی کریم ﷺ بد دعا او د هغې اثر د نبی کریم ﷺ بد دعا داسې اولگیدله. چه شیرویه پخپله د خپل پلار د سازش ښکار شو. صورت دا شو. چه کله پرویز ته ددې خبرې احساس او شو. چه شیرویه هغه مړ کول غواړی. نو هغه په یوه شیشه د...

زهر هلاهل، نه ډکه کړله. او په هغې نې اولیکل، «الدواء النافع للجمام»، او دا شیشه نې پخپله خزانه کښې کیخودله. شیرویه چه کله خپل پلار مړ کړو. او په سلطنت نې قبضه اوکړله. خزانې نې کلاو کړې. نو هغه ته دا شیشه ملاو شوه. هغه دوائې اوگنړله. او استعمال نې کړله. ددې نه پس په مشکله شپږ میاشتې ژوندې وو. او هلاک شو. (۳)

بیا شیرویه د خپل خان دپاره د سلطنت باقی ساتلو په غرض، چه د بل چا د شرکت نه بغیر حکومت اوکړی. ده د خپل خاندان ټول سړی مړه کړل. اوس د شیرویه د مرگ نه پس په دې خاندان کښې څوک داسې سړې باقی پاتې شوې نه وو. چه په هغه باندې د سلطنت بار اچولې شوې وې. نو ددې خاندان یوه جینی، «بوران»، په تخت باندې کینولې شوه. په دې باندې

نبی کریم ﷺ او فرمائیل «لن یفقد قوم ولوا أمرهم امرأة» په دې طریقه د کسری د اوگدې زمانې راسې د روان شهنشاهیت عمارت زمین بوس (او تباہ) شو. او د نبی کریم ﷺ پېشن

گوښی پوره شوه. چه «إذا هلك كسرى فلا كسرى بعده» (۴) امام طبری رحمه الله دا هم نقل کړی دی. چه د بوران یوه خور، «آزرمیدخت»، وه. هغې هم څه زمانې پورې حکومت کړې وو. (۵) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۲۷/۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر.

(۲) فتح الباری (۱۵۵/۱).

(۳) فتح الباری (۱۲۸/۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر.

(۴) صحیح بخاری (۶۳۷/۱۲) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر، رقم (۴۴۲۵).

(۵) کتاب الفتن، باب (بلا ترجمه، بعد باب الفتنه التي تموج كموج البحر) رقم (۷۰۹۹).

(۶) صحیح بخاری (۴۴۰/۱) کتاب فرض الخمس، باب قول النبی ﷺ: أحلت لكم الغنائم، رقم (۳۱۲۰) و (۳۱۲۱).

(۷) فتح الباری (۱۲۸/۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر.

حديث باب

هـ- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُقَاتِلٍ أَبُو الْحَسَنِ الْمَرْزُوقِيُّ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (١) قَالَ كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ فَبُيِّلَ لَهُ إِنَّمَا لَا يَقْرَءُونَ كِتَابًا إِلَّا مُحْتَمًا فَاتَّخَذَ خَاتَمًا مِنْ فِضَّةٍ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ كَاتِبِي أَنْظِرْ إِلَى يَاسِيَةِ فِي يَدِهِ فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسٌ)) [٢٧٧٠، ٥٥٣٤، ٥٥٣٧، ٦٧٤٣]

رجال الحديث

① محمد بن مقاتل أبو الحسن: دا أبو الحسن محمد بن مقاتل مروزي بغدادى مكى دى. ددوى لقب ،، رخ ،، دى. (١)

دوى د اسباط بن محمد قرشى. انس بن عياض، خلف بن ايوب، سفيان بن عيينه. ابو عاصم النبيل، عبدالله بن المبارك او وكيع بن الجراح رحمهم وغيره حضرات نه علم د حديث حاصل كړې دى.

او ددوى نه امام بخارى، امام احمد بن حنبل، ابو حاتم، ابو زرعه او ابراهيم بن اسحاق حري رحمهم وغيره روايت د حديث كړې دى. (٢)

امام ابو حاتم رحمهم فرمائى،، صدوق،، (٣)

خطيب بغدادى رحمهم فرمائى،، كان ثقة،، (٤)

(١) قوله:.. عن أنس بن مالك.. الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه أيضاً (٤١١١) كتاب الجهاد والسير. باب دعوة اليهودى والنصرانى و على ما يقاتلون عليه، وما كتب النبى ﷺ إلى كسرى و قيصر، والدعوة قبل القتال رقم (٢٩٣٨) و (٨٧٢١٢) كتاب اللباس، باب فض الخاتم، رقم (٥٨٧٠) و باب نقش الخاتم، رقم (٥٨٧٢) و باب اتخاذ الخاتم ليختم به الشئ أو ليكتب به إلى أهل الكتاب وغيرهم، رقم (٥٨٧٥) و باب قول النبى ﷺ لا ينقش على نقش خاتمه، رقم (٥٨٧٧) و (١٠٦١٢) كتاب الأحكام، باب الشهادة على الخط المختوم..... رقم (٧١٦٢) و مسلم فى صحيحه (١٩٦١٢) كتاب اللباس والزينة، باب تحريم خاتم الذهب على الرجال، والنسائي فى سننه (٢٩٤١٢) كتاب الزينة، باب صفة خاتم النبى ﷺ ونقشه، رقم (٥٢٨٠-٥٢٨٣) و ابو داود فى سننه، فى كتاب الخاتم، باب ماجاء فى إتخاذ الخاتم، رقم (٤٢١٤-٤٢١٧) و الترمذى فى جامعه فى كتاب اللباس، باب ماجاء فى خاتم الفضة، رقم (١٧٣٩) و باب ما جاء فى لبس الخاتم فى اليمين، رقم (١٧٤٥) و باب ما جاء فى نقش الخاتم، رقم (١٧٤٧) و (١٧٤٨)، و ابن ماجه فى سننه، فى كتاب اللباس، باب نقش الخاتم، رقم (٣٦٣٩-٣٦٤١) _

(٢) تهذيب الكمال (٤٩١١٢٦) _

(٣) د شيوخ او تلامه تفصيل دپاره او گورى تهذيب الكمال (٤٩٢١٢٦، ٤٩٣) _

(٤) تهذيب الكمال (٤٩٣١٢٦) _

(٥) المصدر السابق _

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. او فرمانيلی نې دې «وكان متقناً»^(۱) صاحب د تاریخ مرو فرماني «كان كثير الحديث»^(۲)

حافظ خلیلی رحمته الله فرماني «ثقة متفق عليه مشهور بالأمانة والعلم»^(۳)

حافظ ذهبی رحمته الله فرماني «ثقة صاحب حديث»^(۴)

ددوی نه په اصول سته کښې صرف امام بخاری رحمته الله روایت اخستې دی. باقی چا هم ددوی نه روایت نه دې اخستې.^(۵)

په ۲۲۶ هـ کښې ددوی وفات شوې دې.^(۶) «رحمته الله تعالی رحمة واسعة».

② عبدالله: دا مشهور امام د حدیث عبد الله بن المبارك رحمته الله حنظلی رحمته الله دې ددوی مختصر حالات د «بدء الوحي»، پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۷)

③ شعبه: امام ابویسطام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی.^(۸)

④ قتادة: د امام قتاده بن دعامة سدوسی رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی.^(۹)

⑤ حضرت انس بن مالك رضي الله عنه: د حضرت انس رضي الله عنه حالات هم په کتاب الایمان «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی.^(۱۰)

قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ: نبی کریم صلی الله علیه و آله خط اولیکلو یا دوی د لیکلو اراده او فرمانيله. په دې کښې «او»، د شک دپاره دې نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته د کتابت اسناد مجازی دې.

(۱) کتاب الثقات (۸۱۹).

(۲) تهذيب التهذيب (۴۶۹/۹).

(۳) المصدر السابق.

(۴) الكاشف للذهبي (۲۲۳/۲) رقم (۵۱۶۵).

(۵) عمدة القاری (۲۹۱/۲).

(۶) الكاشف للذهبي (۲۲۳/۲) رقم (۵۱۶۵).

(۷) كشف الباری.

(۸) كشف الباری (۶۷۸/۱).

(۹) كشف الباری (۳۱۲).

(۱۰) كشف الباری.

قوله فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَءُونَ كِتَابًا إِلَّا اخْتُومًا فَإِذَا خَاتَمًا مِنْ فِضَّةٍ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ

رَسُولُ اللَّهِ كَانِي أَنْظُرَ إِلَى بَيَاضِهِ فِي يَدَيْهِ: نبي کریم ﷺ ته اوونیلی شو چه

بادشاهان د عالم داسې هیڅ یو خط نه لولی په کوم چه مهر نه وی نو نبي کریم ﷺ د سپینو زرو یوه گتمه جوړه کړله چه په هغې باندې .. محمد رسول الله .. نقش وو گویا زه د هغوی (ﷺ) په لاس کښې د هغې چمک او سپینوالې گورم.

نبي کریم ﷺ چه کله حدیبیه ته تشریف راوړ نو نبي کریم ﷺ دا اراده اوکړله چه شاهان عالم ته د اسلام د طرفه د دعوت خطونه اولیکلې شی نو دوی ته اوونیلی شو چه د بادشاهانو دستور دا دې چه هغوی د مهر نه بغیر خط نه لولی نو نبي کریم ﷺ د سپینو زرو یو مهر جوړ کړو چه په هغې باندې .. محمد رسول الله .. نقش کړې شوی وو دارقضي ﷺ په .. الافراد .. کښې یو روایت نقل کړې دې د هغې نه معلومیږي چه مهر جوړونکې یعلی بن امیه (رضی الله عنه) وو. (۱)

د نبي کریم ﷺ گتمه او د هغې نقش په روایت کښې خو دا دی چه «وكان نقش الخاتم ثلاثة

أسطر، محمد سطر، ورسول سطر، وألله سطر» ددې نه خو دا ښکاره کیږي چه د ټولو نه پورتنی سطر (لکیره) باندې .. محمد .. په دویم سطر باندې .. رسول .. او په دریم سطر باندې لفظ الجلالة .. الله .. وو. خو بعضو حضراتو ذکر کړی دی چه دا سطر ونه د لاندې طرف نه شروع کیږي یعنی د ټولو نه لاندې سطر کښې .. محمد .. په مینځ نی سطر کښې .. رسول .. او د ټولو نه پورتنی سطر کښې لفظ الجلالة .. الله .. وو. (۲) د نبي کریم ﷺ د کومو خطونو مبارکو عکس چه شائع کیږي د هغې نه ددې خبرې تائید کیږي والله اعلم.

د روایت باب مقصد: امام بخاری (رحمه الله) دا روایت دلته ددې دپاره ذکر کړې دي چه دا معلومه شی چه عمل بالمکاتبه دپاره شرط دا دې چه کتاب مختوم وی (مهر پرې لگیدلې وی) چه د تغیر او تبدیلی خطر نه وی البته که چرته داسې صورت وی چه هلته د تغیر او تبدل هیڅ خطر نه وی مثلاً خط رسونکې امانت دار، دیانت دار، او معتبر وی نو بیا مهر لگول څه ضروري نه دی. (۳)

فائده: بعضو حضراتو په دې خبره باندې جزم کړې دي چه نبي کریم ﷺ گتمه په ۵۶ کښې جوړه کړې وه حالانکه ابن سید الناس جزم سره ۵۷ لیکلې دي په دواړو اقوالو کښې تطبیق په دې طریقه کیدې شی چه دا واقعه د ۵۶ د آخر، او د ۵۷ د شروع ده ځکه چه نبي کریم ﷺ خاتم هغه وخت جوړ کړې وو کله ئې چه د عالم بادشاهانو سره د مکاتبت اراده کړې وه او دا

(۱) فتح الباری (۳۲۸/۱۰) کتاب اللباس. باب قول النبی ﷺ لا ینقش علی نقش خاتمه. (۲) صحیح بخاری (۸۷۳/۱۲) کتاب اللباس .. باب هل يجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر. رقم (۵۸۷۸).

(۳) فتح الباری (۳۲۹/۱۰) کتاب اللباس. باب هل يجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر.

(۴) فتح الباری (۱۵۶/۱).

مکاتبت د صلح حدیبیه نه پس په موده د صلح کنې شوې وو. دا صلح په ذی قعده ۵۶ کښې شوې وه. او نبي کریم ﷺ په ذوالحجه کښې مدینې منورې ته تشریف راوړو. په محرم ۵۷ کښې نبي کریم ﷺ خپل صحابه کرام مختلفو طرفونو ته اولیگل ښکاره ده. چه نبي کریم ﷺ د خپلو صحابو لیگلو نه وړاندې خاتم جوړ کړې وو. (۱) والله اعلم.

قوله: فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسُ: ما د قتاده نه

تپوس او کړو چه ،، نقشه محمد رسول الله،، د چا قول دې؟ دوی او وئیل چه دا حضرت انس رضی الله عنه وئیلی وو.

د ،، قلت ،، قائل امام شعبه رحمه الله دې.

د مذکوره عبارت مقصد: د دې مقصد ممکن ده چه دا وی چه امام قتاده چونکه مدلس دې او هغه دلته ،، عنعنه ،، سره روایت کوی په دې وجه امام شعبه رحمه الله د هغوی نه تصدیق او کړو چه د روایت آخره حصه ،، نقشه محمد رسول الله،، هم د حضرت انس رضی الله عنه نه اوريدلې شوې دې.

خوپه دې باندې دا اشکال دې چه هغه ،، عنعنه ،، په پوره روایت کښې کوی نو صرف د آخری حصې په باره کښې د تصریح کولو به څه معنی وی؟

نو د دې مقصد دا وئیلی کیدې شی چه ،، نقشه محمد رسول الله،، چونکه یوه مستقل جمله ده چه دا ماقبل سره هم متعلق کیدې شی په دې صورت کښې به دا جمله د روایت جزء وی او دا احتمال هم وو چه دا مستقل جمله وی او ماقبل سره د جزء کیدو په حیثیت سره مرتبط نه وی. په داسې صورت کښې به دا د حضرت انس رضی الله عنه بیان کړې شوې قول نه وی. د امام شعبه رحمه الله د سوال مقصد هم دا تصریح کول وو چه آیا دا د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جزء او د دې تسمه ده؟ او که د بل چا قول دې او د دې روایت جزء نه دې؟ والله اعلم.

فائده: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه امام بخاری رحمه الله دلته دهغې اجازت ذکر اونکړو. کوم چه د مناو له یا مکاتبه نه مجرد وی. دغه شان وجاده، وصیت، اعلام، کوم چه د اجازت نه مجرد وی. د دې نې هم ذکر اونکړو. گویا چه دوی د تحمل د دې اقسامو قائل نه دی. (۲)
بیا ابن منده رحمه الله دا دعوه کړې ده چه کوم ځانې امام بخاری رحمه الله ،، قال لی ،، او فرمائی هغه په ،، اجازت ،، باندې محمول دې.

حافظ رحمه الله فرمائی دا دعوه صحیح نه ده. ځکه چه د ډیرو ځایونو د تتبع او تحقیق نه دا معلومېږي چه امام بخاری رحمه الله ډیر کرته پخپل صحیح کښې ،، قال لی ،، فرمائی. حالانکه دا په نورو کتابونو کښې ،، حدثنا ،، سره تعبیر کوی. حالانکه امام بخاری رحمه الله ،، اجازت ،، سره حاصل شوو روایاتو باندې د ،، تحدیث ،، د اطلاق قائل نه دې. معلومه شوه چه د

(۱) فتح الباری (۳۲۵/۱۰) کتاب اللباس، باب إتخاذ الخاتم لیختم به الشیء....

(۲) فتح الباری (۱۵۶/۱۱)

.. قال لی.. والا روایات ددوی په نیز د مسموع (اوریدلو شوو) روایاتو څنې دی البته ددې صیغې استعمال هغه د فرق ښکاره کولو دپاره کوی چه دا ددوی د شرط مطابق نه دې او د حدیث والا روایات ددوی په شرط باندې پوره وی. (۱) والله اعلم

وراندې د «باب قول المحدث...» لاندې د «... طرق د تحمل حدیث... عنوان لاندې مونږ دا بحث تفصیل سره ذکر کړې دې. «فارجه الیه ان شئت».

۸- بَابُ مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَنْتَهِي بِهِ الْمَجْلِسُ وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحَلْقَةِ فُجِّلَ فِيهَا

د علم په مجلس کښې د کیناستلو طریقه او ادب: امام بخاری رحمته الله علیه په مجلس د علم کښې د کیناستلو طریقه او ادب بیانوی. که یو سړی راشی او په مجلس کښې ځانې وی. گنجانش موجود وی. نو دغه ځانې کښې دې کښی. یا کوم ځانې چه مجلس ختمیږی. هلته دې کښی دواړه صورتونه جائز دی. د نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې دواړه صورتونه راپېښ شوی دی. بیا به په دې کښې کوم صورت ته ترجیح حاصل وی. په ښکاره امام بخاری رحمته الله علیه هیڅ ترجیح نه ده ورکړې. گویا چه هغه د دواړو صورتونو د مساوات قائل دې.

ما قبل سره مناسبت: حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله علیه دلته یو اعتراض کړې دې. د هغې حاصل دا دې. چه امام بخاری رحمته الله علیه کوم تراجم منعقد کړی دی. هغه درې قسمه دی. په بعضو کښې ئې د عالم آداب بیان کړی دی. لکه «باب من رفع صوته بالعلم»، «باب طهر الإمام السألة علی أصحابه» او په بعضو کښې دوی آداب د متعلم بیان کړی دی. لکه مذکوره باب چه دې. او په بعضو کښې دوی طریقه د تعلم او علم حاصلولو ذکر کړې ده. لکه «باب القراءة والعرض علی المحدث» او «باب ما یذکر فی المناولة» وغیره.

علامه قطب الدین حلبی رحمته الله علیه فرمائی. چه دا باب یا خو د «باب من رفع صوته بالعلم» نه پس کیدل پکار دې. او یا د «باب طهر الإمام السألة...» نه پس، چه آداب عالم سره آداب متعلم هم مذکور شی. دلته کښې ئې دا بې موقعه (او بې محله) ذکر کړې دې. (۲)
علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې باب نه وړاندې د «... مناوله...» ذکر راغلې دې. کوم چه په مجلس د علم کښې کیږی. نو په مجلس کښې د کیناستلو طریقه ئې اوخودله. (۳)
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه تر اوسه پورې څومره ابواب هم ذکر کړې شوی دی. د هغې ټولو تعلق عالم سره دې. نو اوس مصنف د متعلم ابواب شروع کوی. (۴) او په واقع کښې هم

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱) -

(۲) عمدة القاری (۳۱۱۲) -

(۳) عمدة القاری (۳۱۱۲) -

(۴) فتح الباری (۱۵۶۱) -

دغه شان کیری او گوری، آواز عالم پورته کوی. د امتحان په طور باندې د مسئلو تپوس عالم کوی هم هغه، حدثنا، خبرنا، وائی او هم دده په وړاندې نې شاگرد (متعلم) وائی. او هم هغه د مناو له په طریقه خپل روایات ورکوی. هم هغه چا دپاره خپل روایات لیکي اوس چه کله ددې ټولو نه فارغ شو نو ادب الطالب نې بیان کړل چه دې مجلس د درس ته راشی نو کوم ځانې چه مجلس ختمیږي هلته دې کینی که په مینځ کښې چرته کلاو ځانې او گنجانش وی نو هلته په کیناستلو کښې هیڅ باک نشته. والله اعلم.

حدیث باب

۳۳- ((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ أَنَّ أَبَا مَرْثَةَ مَوْلَى عَقِيلِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ أَخْبَرَهُ عَنْ أَبِي وَاقِدٍ اللَّيْثِيِّ (١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَنَمَّاءُ هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذْ أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ اثْنَانِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاحِدٌ قَالَ فَوَقَفَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمَا وَأَمَّا الثَّالِثُ فَأَذْبَرَ ذَاهِبًا فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنِ النَّفَرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ وَأَمَّا لآخر فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ) [۳۳]

رجال الحديث

① اسماعيل: دا اسماعيل بن ابی اويس رضي الله عنه دې ددوی حالات د کتاب الايمان (ص ۱۰) تفاضل اهل الايمان في الاموال» لاندې تیر شوی دی. (۲)

② مالك: د امام مالک بن انس رضي الله عنه حالات د کتاب الايمان (ص ۱۰) «باب من الدين الفرار من الفتن» لاندې تیر شوی دی. (۳)

③ اسحاق بن عبد الله بن أبي طلحة: دا اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه انصاری نجاری مدنی رضي الله عنه دې د ابو طلحه نوم زید بن سهل دې. دا د حضرت انس رضي الله عنه وراړه دې څکه چه عبد الله بن ابی طلحه د حضرت انس رضي الله عنه مور شریک رور دې. (۴)

(۱) قوله: عن أبي واقد الليثي.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه. (۶۸۱۱) في كتاب الصلاة، باب الحلق والجلوس في المسجد، رقم (۴۷۴) ومسلم في صحيحه (۲۱۷۱۲) كتاب السلام، باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم، والترمذي في جامعه، في كتاب الاستئذان، باب (بدون ترجمة، بعد باب ما جاء كراهية أن يقول: عليك السلام) رقم (۲۷۲۴) وأحمد في مسنده (۲۱۹۱۵) -

(۲) كشف الباري (۱۱۳۱۲) -

(۳) كشف الباري (۸۰۱۲) -

(۴) تهذيب الكمال (۴۴۴۱۲) -

ددوی کنیت ابویحی یا ابو نجیح دې. (١)

دوی د خپل پلار عبدالله بن ابی طلحه، د خپل تره حضرت انس، د ذکوان ابوصالح السمان، عبدالرحمن بن ابی عمره، ابومره مولى د عقیل بن ابی طالب او ابوالمنذر مولى د ابی ذر رضی الله عنه وغیره نه روایت کوی

ددوی نه حماد بن سلمه، سفیان بن عیینه، امام اوزاعی، یحیی بن ابی کثیر، یحیی بن سعید انصاری، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج او عکرمه بن عمار رضی الله عنه وغیره روایت کوی. (٢)

امام یحیی بن معین رضی الله عنه فرمائی: «ثقة حجة» (٣)

امام ابوزرعه، امام ابوحاتم، او امام نسائی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (٤)

امام ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: «وكان ثقة كثير الحديث» (٥)

ابن حبان رضی الله عنه فرمائی: «وكان مقدما في رواية الحديث والإتقان فيه» (٦)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «مدني بصرى تابعي ثقة» (٧)

په ١٣٢ هـ یا ددې نه روستو وفات شوې دې. (٨)، رضی الله عنه تعالی رحمة واسعة، _

⑤ ابومره مولى د عقیل بن ابی طالب: ددوی نوم یزید دې. د ابومره کنیت سره مشهور دې. (٩) بعضو حضراتو ددوی نوم عبدالرحمن بیان کړې دې. (١٠) «واقدي رضی الله عنه فرمائی: چه دې په اصل کښې د ام هانی رضی الله عنه مولى وو. خو چونکه هر وخت به د عقیل بن ابی طالب رضی الله عنه په صحبت کښې اوسیدو. په دې وجه، مولى د عقیل، مشهور شو. (١١)

دوی د حضرت عقیل، عمرو بن العاص، مغیره بن شعبه، ابوالدرداء، ابوهریره، ابو واقد لیشی او ام هانی رضی الله عنه نه روایت د حدیث کړې دې. او د حضرت زبیر بن العوام رضی الله عنه زیارت نې هم کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ابراهیم بن عبدالله بن حنین، اسحاق بن عبدالله بن ابی

(١) تهذيب التهذيب (٢٤٠١١) _

(٢) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (٤٤٤١٢، ٤٤٤٥) _

(٣) تهذيب الكمال (٤٤٥١٢) _

(٤) المصدر السابق _

(٥) المصدر السابق _

(٦) الثقات لابن حبان (٢٣١٤) _

(٧) تعليقات تهذيب الكمال (٤٤٦١٢) نقلًا عن الثقات للعجلي الورقة: (٤) _

(٨) تقريب التهذيب (ص ١٠١) رقم (٣٦٧) _

(٩) تهذيب الكمال (٢٩٠١٣٢) وتقريب التهذيب (ص ٦٠٦) رقم (٧٧٩٧) _

(١٠) تقريب التهذيب (ص ٦٧٢) الكنى. _

(١١) الطبقات لابن سعد (١٧٧١٥) _

طلحه، زید بن اسلم، سالم ابو النضر، سعید مقبری، ابو حازم، وهب بن کيسان، او یزید بن عبدالله بن الهاد رضی الله عنہ و غیره حضرات دی. (۱)

امام ابن سعد رضی الله عنہ فرمائی: «وكان ثقة قليل الحديث» (۲)

امام عجل رضی الله عنہ فرمائی: «مدني تابعي ثقة» (۳)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دي. (۴)

حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهما الله دوی لره ،، ثقه ،، گرځولې دي. (۵)،، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،،

⑤ ابو واقد الليثي: حضرت ابو واقد لیثی رضی الله عنہ د مشهورو صحابه کرامو رضی الله عنہم څخې دي. ددوی د نوم په باره کنبی اختلاف دي. حارث بن مالک، حارث بن عوف، او عوف بن الحارث دا درې اقواله ملاوړې. پخپل کنبه ،، ابو واقد ،، سره مشهور دي. (۶)

امام بخاری، ابن حبان، باوردی، ابو احمد الحاكم رضی الله عنہ دوی لره په اصحاب بدر کنبی شمار کړې دي. حالانکه ابو عمر رضی الله عنہ انکار کړې دي. بعضې حضرات فرمائی: چه دي د فتح مکې په موقعه مسلمان شو. او نور حضرات فرمائی: چه دي قدیم الاسلام دي. (۷)

دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت ابو بکر او حضرت عمر رضی الله عنہما نه هم روایت کوي. (۸)

ددوی نه په روایت کونکو کنبی سعید بن المسیب، سلیمان بن یسار، سنان بن ابی سنان لدؤلی، عبیدالله بن عبدالله بن عتبہ بن مسعود، واقد بن ابی واقد، عبدالملک بن ابی واقد عروہ بن الزبیر، عطاء بن یسار، موسی بن طلحه بن عبیدالله او ابومرّة مولى عقيل رضی الله عنہ دي. بلکه وئیلې شی: چه حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنہ هم ددوی نه روایت کړې دي. (۹)

ددوی نه ټول څلیرشت حدیثونه نقل دي. یو حدیث متفق علیه دي. او په یو حدیث کنبی امام مسلم متفرد دي. (۱۰) په ۶۸۸ هـ کنبی ددوی وفات شوې دي. او د صحیح قول مطابق ددوی عمر ۸۵ کاله وو. (۱۱) والله اعلم.

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۲۹۰۱۳۲)۔

(۲) الطبقات (۱۷۷/۵)۔

(۳) تهذیب التهذیب (۳۷۵/۱۱)۔

(۴) الثقات (۵۶۱/۵)۔

(۵) الکاشف (۳۹۳/۱۲) رقم (۶۳۷۲) و تقریب التهذیب (ص ۶۰۶) رقم (۷۷۹۷)۔

(۶) الإصابة (۲۱۵/۴) والإستیعاب بهامش الإصابة (۲۱۵/۴) و تهذیب الکمال (۳۸۶/۳۴)۔

(۷) تهذیب الکمال (۳۸۶/۳۴)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) خلاصة الغزرجی (ص ۴۶۲)۔

(۱۰) تقریب التهذیب (ص ۲۸۲) رقم (۸۴۳۳)۔

قوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَمَا هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذْ أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ اِثْنَانِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاحِدٌ:

نبی کریم ﷺ یوخل په جمات کښې تشریف فرما وو او خلق ددوی سره وو په دې کښې درې سړی بهر تیریدل دوه خو په دوی کښې نبی کریم ﷺ ته راغلل او یو لاړلو.

د حدیث باب مطلب په «أقبل ثلاثة نفر فأقبل اثنان» کښې په ښکاره دا اشکال کیږي چه کله درې سړي په شروع کښې راغلل نو بیا د دوو سړو د راتلو څه مطلب دي؟ نو د اشکال جواب طرف ته مونږ په ترجمه کولو کښې اشاره کړې ده چه دا د «أقبل ثلاثة نفر یزیدون فأقبل اثنان منهم إلى رسول الله ﷺ» په معنی کښې دي. گویا یو مې خاني کښې د «أقبل» معنی ده. چه دوی تیریدل، نو متوجه شو او په دویم خاني کښې د «أقبل» معنی ده چه مجلس مبارک طرف ته متوجه شو. (۱)

دا هم داسې ده لکه چه یو سړي ناست وی او مخامخ څه خلق راروان وی نو د لرې نه به دا په خیال کښې راځي چه خلق دلته راروان دی په هغوی کښې که دوه څلور دلته راشي او باقی لاړ شي نو څوک ویونکې به وائي چه دا جماعت دلته متوجه شو درې خو مجلس ته راغلل او باقی لاړل.

بیا د «نفر» اطلاق د دریو نه واخله لسو سړو پورې کیږي دلته د «أقبل ثلاثة نفر» مطلب دا دي چه «أقبل ثلاثة رجال هم نفر» (۲)

بیا «نفر» چونکه اسم جمع ده په دې وجه «ثلاثة» دپاره تمیز جوړیدل صحیح دی چه دا د جمعی تقاضا کوي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائي چه ماته ددې دریو وارو حضراتو نومونه چرته ملاو نشو. (۴)

قوله: قَالَ فَوْقًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

راوی فرمائي چه دوی دواړه د رسول الله ﷺ مجلس مبارک سره اودریدل.

قوله: فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمْ وَلَمَّا الثَّالِثُ فَأَذْبَرَ ذَاهِبًا: په دوی کښې یو کس معمولی شان خالی خاني په حلقه

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح الباری (۱۵۷۱)۔

(مجمع) کښې او کتلو نوهغه هلته کیناستلو. دویم سړې د خلقو شاته کیناستلو او دریم، نر هغه شا اوگر خوله او لارلو. امام بخاری رحمه الله ددې ځانې نه خپله ترجمه اخستې ده.

قوله: فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنِ النَّفْثِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ

وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ: بیا چه کله رسول الله صلی الله علیه و آله فارغ شو نو ارشاد نې او فرمائیلو. زه تاسو ته د دریو وارو د حالاتو خبر درنکړم؟ یو د الله تعالی نه پناه او غوښتله. هغه ته الله تعالی پناه ورکړله. دویم سړی ته حیا راغله. نو الله تعالی هم دهغه نه حیا او کړله. دریم سړی اعراض او کړو. نو الله تعالی هم دهغه نه اعراض او کړو.

«اوی»، په رومبې ځانې کښې د مجرد ځنې دې. او په دویم ځانې کښې د مزید ځنې دې. «اوی یاوی»، معنی د پناه اخستلو ده. او د «اوی»، معنی د ځانې ورکولو او اوسولو ده.

د «فأوی إلى الله فأواه الله» مطلب دا دې. چه کوم سړې د الله او د الله تعالی د رسول صلی الله علیه و آله مجلس طرف ته ښکته شو. الله تعالی هغه ته د رحمت پخپله لمنه کښې ځانې ورکړو او خپله رضا ئې ورکړله. (۱)

قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا:

د استحياء دوه معانی: ① مشهوره معنی خو «استحياء من المواجهة» کړې شوې ده. یعنی په مجلس کښې د داخلیدو، او مزاحمت کولو نه هغه ته شرم راغې. په دې وجه شاته کیناستلو. او د تخطی رقاب (په اوگو او ختلو) نه ئې ځان اوساتلو. (۲)

② دویمه معنی د «استحياء من الذهاب من مجلس رسول الله صلی الله علیه و آله» کړې شوې ده. (۳) لکه چه دامام حاکم رحمه الله په روایت کښې استحياء طرف ته اشاره ده. «ومعنى الثانى قلىلا ثم جاء فجلس» (۴) یعنی دویم کس هم د دریم سړی پشان روان شوې وو. خو بیا د تللو نه اوشرمیدو. او راوایس شو. او کیناستلو.

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه رومبې معنی یعنی که «استحياء من المواجهة» واخستلې شى. نو د دویم سړی مرتبه به د رومبې سړی نه اوچته وی. کوم چه وړاندې لارلو او کیناستلو. او د دویم احتمال یعنی د «استحياء من الذهاب» په صورت کښې به د رومبې سړی

(۱) فتح الباری (۱۵۷/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۷/۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

نه خو ادنی مرتبه وی البته د دریم سړی نه به اعلی وی. کوم چه دسره په مجلس کښې ناست هم نه دي بلکه لارلو. (۱)

د حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه لطیف توجیه حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرمائی چه دا جمله د مدح او ذم دواړو احتمال لری. که ددې معنی «استحیاء من تخطی الزکات والمزاحمة» وی نو دا په مدح باندې دلالت کوی. او که ددې معنی «استحیاء من أخذ العلم» وی نو دا په مذمت باندې دلالت کوی. (۲)

حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه چه کومه رومبی معنی بیان کړې ده. دا خو هغه معنی ده. کومه چه مونږ په رومبی نمبر کښې بیان کړې ده. خو دویمه معنی کومه چه شاه صاحب بیان کړې ده. دا هیڅ یو شارح نه ده ذکر کړې. گویا دا ددې جملې یوه دریمه معنی شوه. و الله اعلم.

قوله: فَأَسْتَحْيَا اللَّهَ مِنْهُ: الله تعالی دهغه نه حیاء او کړله. یعنی دهغه په حیاء باندې الله تعالی هغه ته بدله ورکړله. چه دهغه د مزاحمت نه کولو په وجه ئې هغه باندې رحم او کرم اوکړو. دده معمولی شان تلل ئې معاف کړل. او په دې باندې ئې مواخذه (گرفت) اونه فرمائیلو. (۳)

قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ: دریم سړی اعراض اوکړو. نو الله تعالی هم هغه سره د اعراض معامله او فرمائیلو. یعنی دهغه په اعراض کولو باندې الله تعالی د هغه نه ناراضه شو.

دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟ دا جمله اخباریه ده او که دعائیه ده. دواړه احتمالات شته. (۴) اقرب دا ده. چه اخباریه وی. د قاضی عیاض رجحان هم دې طرف ته دي. (۵) ځکه چه د حضرت انس رضی الله عنه روایت دي. «فاستغنى فاستغنى الله عنه» (۶) یعنی هغه استغناء ښکاره کړله. نو الله رحمته الله علیه هم دهغه نه استغناء اوکړله.

امام نووی رحمته الله علیه فرمائی. په ښکاره دا سړی د نبی کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه د عذر نه بغیر تلې وو. (۷) گنی معذوری داسې څیز دي. چه دا د خیر جالب (او راوستونکې) دي. ددې په وجه مواخذه نه کیږی.

خو ددې توجیه ضرورت هغه وخت دي. کله چه دریم سړی مؤمن وی. حالانکه دا عین ممکن

(۱) أوجز المسالك (۱۱۴/۱۵) جامع السلام. -

(۲) رساله شرح تراجم ابواب البخاری مطبوعه مع صحیح بخاری (۱۵۱۱). -

(۳) فتح الباری (۱۵۷/۱) و شرح نووی (۲۱۷/۲). -

(۴) أوجز المسالك (۱۱۵/۱۵) و فتح الباری (۱۵۷/۱). -

(۵) إكمال إكمال المعلم للأبي (۴۴۳/۵). -

(۶) فتح الباری (۱۵۷/۱). -

(۷) شرح نووی (۲۱۷/۲) کتاب السلام. باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم. -

ده چه هغه منافق وی. حافظ ابن عبدالبر رحمته الله هم دا اختیار کړې دې. هغه فرماني چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه صرف منافق اعراض کولې شی. ^(۱) والله اعلم.

۹- ((بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

رُبَّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ)) (ر: ۱۶۵۳)

ما قبل باب سره مناسبت د مذکوره باب او تیر شوی باب په مینځ کښي مناسبت دا دې چه په دې باب کښي د ،، مبلغ ،، (بفتح اللام) حال مذکور دې. او په تیر شوی باب کښي په حلقه کښي د کیناستونکي حال ذکر دې. چه دا منجمله مبلغین دې. ځکه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله حلقات (او مجالس) چه هغه به څنگه د علوم او ددې د بنودلو په امر باندې مشتمل وو. هلته به غائبینو پورې د تبلیغ مکلف هم جوړیدې شو. ^(۲)

په ترجمه الباب کښي د مذکوره تعلیق تخریج: په ترجمه الباب کښي د ذکر شوی معلق حدیث «رُبَّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ» تخریج پخپله امام بخاری رحمته الله په دې باب کښي ،، بالمعنی ،، او روستو ئې په کتاب الحج «باب الخطبة أيام منى» کښي ،، بلفظه ،، کړې دې. ^(۳) حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله او ددوې اتباع کونکو بعضو شارحینو د دې حدیث د تخریج نسبت، ترمذی شریف کښي د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه حدیث طرف ته کړې دې. ^(۴) چه ددې نه دا وضاحت معلومیږي. چه امام بخاری رحمته الله ددې تخریج نه دې کړې. حالانکه لکه څنگه چه اوس تیر شو. امام بخاری رحمته الله پخپل صحیح کښي پخپله ددې تخریج کړې دې. نو ددې حواله ورکول پکار وو.

د ترجمه الباب مقصد: حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله فرمائیلي دي. چه ددې باب مقصد په دې خبره باندې تنبیه ده. که حدیث لوستونکي غیر عارف او غیر محقق وی. خو کوم څه چه هغه بیانوي. هغه محفوظ وی. نو د هغه حدیث هم اخستلې کیدې شی. ^(۵)

حضرت گنګوهی رحمته الله فرماني. چه په دې باب سره د هغه باب رد کول مقصود دی. کوم چه مشهور دې. چه شاگرد د استاذ نه په علم کښي کمتر وی. ^(۶)

حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمته الله فرماني. چه د امام بخاری رحمته الله غرض ددې باب نه ددې خبرې ترغیب ورکول دی. چه د خان نه د کمتر نه هم د علم حاصلولو اهتمام کول

^(۱) شرح الزرقانی علی مؤطا الإمام مالک (۳۶۰/۱۴) جام السلام. رقم (۱۸۵۷)۔

^(۲) عمدة القاری (۳۴/۱۲)۔

^(۳) صحیح بخاری (۲۳۵۱۱) کتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱)۔

^(۴) جامع ترمذی. کتاب العلم. باب ماجاء فی الحث علی تبلیغ السماع. رقم (۲۶۵۷)۔

^(۵) عمدة القاری (۳۴/۱۲)۔

^(۶) لامع الدراری (۱۷/۲)۔

پکار دی. (۱) خکه چه نبی کریم ﷺ فرمائی. «رب مهذب أوعى من سامع» د بعضو بغیر واسطی اوریدونکو خلقو په مقابله کښې په واسطی سره اوریدونکی «أوعى» یعنې «أحفظ» او «أفهم» وی.

امام وکیع او سفیان بن عیینہ رحمہما اللہ فرمائی. «إله لا ینزل المحدث حق یکتب من فوقه و مثله و دونه» (۲)

د امام بخاری رحمہ اللہ د رباعیاتو حیثیت. د حضرت امام بخاری رحمہ اللہ نه چه کوم رباعیات نقل کولې شی. (۳) هغې کښې هم دا مضمون وارد دی. دا رباعیات اگرچه امام سیوطی رحمہ اللہ بغیر د خه تنقید (او جرحې) نه ذکر کړی دی. (۴) خو د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ رائي دا ده. چه دا ثابت نه دی. (۵) واللہ اعلم.

حديث باب

٦٤- ((حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا بَشْرٌ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ عَوْنٍ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَعَدَ عَلَى بَعِيرِهِ وَأَمَّاكَ

(۱) الأبواب والتراجم (ص ۴۱)۔

(۲) الجامع لأخلاق الراوى و آداب السامع للخطيب (۳۷۳) رقم (۱۶۶۵، ۱۶۶۶) الكتابة عن الأقران. و (ص ۳۷۴) رقم (۱۶۷۲) كتابة الأكابر عن الأصاغر. ومقدمة ابن الصلاح (ص ۲۴۸، ۲۴۹) النوع الثامن والعشرون معرفة آداب طالب الحديث، وفتح المغيث للعراقي (ص ۳۰۰) وفتح المغيث للسخاوى (۲۹۶/۳) و تدريب الراوى (۱۴۷/۲، ۱۴۸)۔

(۳) دا رباعیات دادی: واعلم أن الرجل لا يصير محدثاً كاملاً فى حديثه إلا بعد أن يكتب أربعاً مع أربع. كأربع مثل أربع. فى أربع. عند أربع. بأربع. على أربع. عن أربع. لأربع. و كل هذه الرباعيات لاتتم إلا بأربع. مع أربع. فإذا تمت له كلها، هان عليه أربع. وابتلى بأربع. فإذا صبر على ذلك أكرمه الله فى الدنيا بأربع. و أثابه فى الآخرة بأربع.. اوگورى: تدريب الراوى (۱۵۷/۲) آخر النوع الثامن والعشرين معرفة آداب طالب الحديث، و مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۲۹)۔

(۴) اوس وړاندي حواله تيره شوې ده.۔

(۵) مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۳۰)۔

(۶) قوله .. عن أبيه.. الحديث أخرجه البخارى أيضاً فى صحيحه (۲۱۱۱) فى كتاب العلم. باب ليبلغ العلم الشاهد الغائب. رقم (۱۰۵) وفى (۲۳۵، ۲۳۵/۱) كتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱) وفى (۴۵۳/۱، ۴۵۴) كتاب بدء الخلق. باب ماجاء فى سبع أرضين. رقم (۳۱۹۷) وفى (۶۳۲/۲) كتاب المغازى. باب حجة الوداع. رقم (۴۴۰۶) وفى (۶۷۲/۲) كتاب التفسير. سورة براء. باب: إن عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهراً فى كتاب الله..... رقم (۴۶۶۲) وفى (۸۳۲/۲) كتاب الأضاحى. باب من قال: الأضحى يوم النحر. رقم (۵۵۵۰) وفى (۱۰۴۸/۲) كتاب الفتن باب قول النبى ﷺ لا ترجعوا بعدى كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض. رقم (۷۰۷۸). وفى (۱۱۰۹/۲) كتاب التوحيد. باب [بقية حاشيه په راروانه صفحه...]

إِنْسَانٌ يَخْطَا فِيهِ أَوْ بِزَمَانِهِ قَالَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا فَكَتَبْنَا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيهِ سَيَوْمَ اسْمِهِ قَالَ
 الْيَسَّ يَوْمَ الْيَسْرِ قُلْنَا بَلَى قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَكَتَبْنَا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيهِ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ
 الْيَسَّ بِذِي الْحِجَّةِ قُلْنَا بَلَى قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ
 كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا يَلْبِغُ الشَّاهِدُ الْقَائِلَ فَإِنَّ الشَّاهِدَ
 عَلَى أَنْ يَلْبِغَ مَنْ هُوَ أَوْعَى لَهُ مِنْهُ)) (۱۰۵، ۱۶۵۲، ۳۰۲۵، ۴۱۴۴، ۴۳۸۵، ۵۲۳۰، ۶۶۶۷، ۷۰۰۹)

رجال الحديث

① مسدد: دا مشهور امام حديث مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات
 د کتاب الایمان «باب من الایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۱)

② بشر: دا بشر بن المفضل بن لاحق رقاشی بصری رحمته الله دی. ددوی کنیت ابو اسماعیل
 دی. (۲)

ددوی د اسماعیل بن امیه، حمید الطویل، خالد الحذاء، سعید بن ابی عروبہ، سلمہ بن
 علقمہ، سہیل بن ابی صالح، شعبہ بن الحجاج، عاصم بن کلیب، عبدالله بن عون، یحی
 بن سعید انصاری، هشام دستوانی، محمد بن المنکدر، قرۃ بن خالد او یونس بن
 عبید رحمته الله وغیرہ نه د حدیثو سماع کړې ده.

ددوی نه روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، حمید بن مسعد،
 عبیدالله بن عمر القواریری، عثمان بن ابی شیبہ، عفان بن مسلم، علی بن المدینی، عمرو
 بن علی، مسدد بن مسرهد، نصر بن علی جهضمی، ابو الولید هشام بن عبدالملک
 طیالسی، او یعقوب بن ابراهیم دورقی رحمته الله وغیرہ دی. (۳)

امام احمد رحمته الله فرمائی: «لیه المنتهی فی التثبت فی البصرۃ» (۴)

د امام یحی بن معین رحمته الله نه تپوس او کړې شو: «من أثبت شیوخ المصریین؟» نو دوی د یو
 جماعت نوم واخستلو. په هغوی کښې ئې د بشر بن المفضل نوم هم واخستلو. (۵)

....د تیرمخ بقیه حاشیه [قول الله تعالى: وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة، رقم (۷۴۴۷)، ومسلم فی صحیحه
 (۱۲، ۶، ۶۱) فی کتاب القسامه، باب تغلیظ تحریم الدماء والأعراض والأموال، و أبوداؤد فی سننه فی
 کتاب المناسک، باب الأشهر الحرم، رقم (۱۹۴۷) و (۱۹۴۸)، وابن ماجه فی سننه، فی المقدمة، باب من بلغ
 علماً، رقم (۲۳۳)۔

(۱) کشف الباری (۲۱۲)۔

(۲) تهذیب الکمال (۱۴۷/۴، ۱۴۸)۔

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۱۴۸/۴-۱۵۰)۔

(۴) تهذیب الکمال (۱۵۰/۴)۔

امام ابو زرعه، امام ابو حاتم او امام نسائي رحمهم الله فرماني،، ثقة،،^(١)

امام محمد بن سعد رحمهم الله فرماني،، «وكان ثقة كثير الحديث»^(٢)

امام ابن حبان رحمهم الله دوى لره په كتاب الثقات كنيې ذكر كړې دي.^(٣)

امام عجلي رحمهم الله فرماني،، «ثقة فقيه الهدن» ثبت في الحديث،، حسن الحديث، صاحب سنة»^(٤)

امام بزار رحمهم الله فرماني،، ثقة،،^(٥)

حافظ ذهبي رحمهم الله فرماني،، «وكان حجة»^(٦)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني،، «ثقة ثبت هاد»^(٧)

په ١٨٧ هـ كنيې ددوى وفات او شو.^(٨)،، رحمهم الله تعالى رحمة واسعة،،

⑤ ابن عون: دا عبدالله بن عون بن اربطان مزني بصري رحمهم الله دي ددوى كنيت ابو عون دي.^(٩)

دوى د حضرت انس رضي الله عنه زيارت خو كړې دي. البته ددوى نه ئې سماع ثابت نه ده.^(١٠)
دوى د ابو وائل شقيق بن سلمه، شعبي، حسن بصري، محمد بن سيرين، قاسم بن محمد،
ابراهيم نخعي، مجاهد، سعيد بن جبیر، مكحول انس بن سيرين، رجاء بن حيوة او ابو رجاء
مولى د ابو قلابه رحمهم الله وغيره نه روايت د حديث كوى.

(١) المصدر السابق

(٢) طبقات ابن سعد (٢٩٠/١٧)

(٣) الثقات لابن حبان (٩٧٦)

(٤) قال الشيخ محمد عوامة نقلاً عن الشيخ العلامة عبدالله القمادي:،، كلمة، فقيه البدن، يقولها المحدثون، ويقول
الأصوليون:،، فقيه النفس،، ومعناها: أن الشخص تمكن في الفقه حتى اختلط بلحمه ودمه، وصار سجية فيه،
ومراد المحدثين بها ترجيح الراوى الموصوف بها ولو كان أقل من الثقة، بحيث لو تعارضت رواية الصدوق
الفقيه البدن مع رواية الثقة غير المتقن، قدمت رواية الصدوق المذكور، أنظر دراسات بين يدي
،، الكاشف،، (٤٣١) الفاظ الجرح والتعديل في ،، الكاشف،،

(٥) تهذيب التهذيب (٤٥٩/١)

(٦) المصدر السابق

(٧) الكاشف (٢٦٩/١، ٢٧٠) رقم (٥٩٤)

(٨) تقريب التهذيب (ص ١٤٤) رقم (٧٠٣)

(٩) تهذيب الكمال (١٥١/٤)

(١٠) تهذيب الكمال (٣٩٤/١٥)

(١١) تهذيب الكمال (٣٩٥/١٥) وقال الذهبي في السير (٣٦٤/١٦) وما وجدت له سماعاً من أنس بن مالك، ولا
من صحابي، مع أنه ولد في حياة ابن عباس وطبقته، وكان مع أنس بالبصرة، وقد ورد عنه أنه رأى أنساً
وعليه عمامة خز،،

ددوی نه سفیان ثوری، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، نضر بن شمیل، اسماعیل بن علیہ، یزید بن ہارون، اسحاق الارزق، ازہر السمان، ابو عاصم النبیل او امام اصمعی ^(۱) روایت د حدیث کوی.

امام علی بن المدینی ^(۲) فرمائی: «جمیع لابن عون من الإسناد ما لا یجزم لأحد من أصحابہ...»^(۳) هشام بن حسان ^(۴) فرمائی: «حدثنی من لم ترمینای مثله» او بیا دوی ابن عون طرف ته اشارہ او کرله. ^(۵)

امام عبدالله بن المبارک ^(۶) فرمائی: «ما رأیت أحداً ذکر لی قبل أن ألقاه، ثم لقیته إلا وهو علی دون ما ذکر لی، إلا ابن عون، وحبیوة، أو سفیان، فأما ابن عون فلو ددک أن لزمته حتی أموت أو یموت»^(۷)

عبد الرحمن بن مهدی ^(۸) فرمائی: «ما کان بالعراق أحداً أعلم بالسنة منه»^(۹)

قره بن خالد ^(۱۰) فرمائی: «کنا نتعجب من ورم ابن سیرین فأنساناه ابن عون»^(۱۱)

عیسی بن یونس ^(۱۲) فرمائی: «کان أثبت من هشام یعنی ابن حسان»^(۱۳)

ابو حاتم ^(۱۴) فرمائی: «ثقة وهو اکبر من التیمی»^(۱۵)

ابن سعد ^(۱۶) فرمائی: «وکان ثقة کثیر الحدیث ورعاً»^(۱۷)

امام نسائی ^(۱۸) فرمائی: «ثقة مامون»^(۱۹) او په یو مقام کښې فرمائی: «ثقة ثبت»^(۲۰)

ابن حبان ^(۲۱) فرمائی: «کان عبدالله بن عون من سادات أهل زمانه عبادة، وفضلاً ورعاً، ونسكاً، وصلاة فی السنة، وشدة علی أهل الهدم»^(۲۲)

۱- د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۳۹۵/۱۵، ۳۹۷) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۴/۱۶، ۳۶۵)

۲- تهذیب الکمال (۳۹۷/۱۵)

۳- سیر أعلام النبلاء (۳۹۵/۱۶)

۴- تهذیب الکمال (۴۰۰/۱۵)

۵- المصدر السابق

۶- المصدر السابق

۷- تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵)

۸- المصدر السابق

۹- طبقات ابن سعد (۲۶۱/۱۷)

۱۰- تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵)

۱۱- المصدر السابق

۱۲- الثقات لابن حبان (۳۱۷)

امام بزار رحمته الله فرمائی: «كان على غاية من التقى»^(۱)

عثمان بن ابی شیبہ رحمته الله فرمائی: «ثقة صحيح الكتاب»^(۲)

امام عجلئ رحمته الله فرمائی: «ثقة رجل صالح»^(۳)

ددوی نہ اصحابو د اصول ستہ روایات اخستی دی۔^(۴)

پہ ۱۵۱ھ کنبی دوی وفات شو۔^(۵)، رحمته الله تعالیٰ رحمۃ واسعہ،۔

⑤ ابن سیرین: دا امام محمد بن سیرین بصری رحمته الله دی۔ ددوی حالات د کتاب الایمان «باب اتهام الجنائن» لاندی تیر شوی دی۔^(۶)

⑥ عبدالرحمن بن ابی بکرہ: دا د حضرت ابوبکرہ نفع بن الحارث ثقفی رحمته الله خونہ دی۔ ددوی کنیت ابوبحر یا ابوحاتم دی۔ دوی تہ د «أول مولود ولد في الإسلام بالمصره» اعزاز حاصل دی۔^(۷)

دوی د حضرت عبداللہ بن عمرو، حضرت علی، دخپل پلار حضرت ابوبکرہ، اشج عصری، او اسود بن سریع رحمته الله نہ روایت کوی۔

ددوی نہ ابویشرجعفر بن ابی وحشیہ، خالد الحذاء، عبداللہ بن عون، عبدالملک بن عمیر، قتادہ، محمد بن سیرین، او یونس بن عبید رحمته الله وغیرہ حضرات روایت د حدیث کوی۔^(۸)

امام ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وكان ثقة له أحاديث ورواية»^(۹)

امام عجلئ رحمته الله فرمائی: «بصري تابعي ثقة»^(۱۰)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «ولد من عمر، وكان ثقة كبير القدر مقرباً عالم»^(۱۱)

ابن حبان رحمته الله دوی لہ پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔^(۱۲)

(۱) تہذیب التہذیب (۳۴۸/۵)۔

(۲) تہذیب التہذیب (۳۴۹/۵)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) پورتنہ ذکر شوی کتب رجال،۔

(۵) الکاشف (۵۸۲/۱) رقم (۲۸۹۶)۔

(۶) کشف الباری (۵۴۴/۲)۔

(۷) تہذیب الکمال (۵۱۱۷) و سیر اعلام النبلاء (۳۱۹/۴، ۳۲۱)۔

(۸) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل د پارہ اوگورہ: تہذیب الکمال (۵۱۱۷، ۶)۔

(۹) الطبقات لابن سعد (۱۹۰/۱۷)۔

(۱۰) تہذیب التہذیب (۱۴۸/۶)۔

(۱۱) سیر اعلام النبلاء (۳۲۱/۴)۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۷۷/۵)۔

امام نووی رحمه الله فرمائی: «والفقوا على توثيقه» (١)

پہ ۹۶ھ کنبی ددوی وفات اوشو (٢)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة،

① حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ: د حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ حالات د کتاب الایمان «باب وان طاعتن من

المؤمنین اقتتلوا فاصدحوا بینہما» لاندی تیر شوی دی (٣)

قوله ذکر النبی صلی اللہ علیہ وسلم قعد علی بعیرہ: حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ د نبی

کریم رضی اللہ عنہ ذکر او کرو چہ دوی (رضی اللہ عنہ) پخپل او بن باندی ناست وو.

پہ «ذکر» کنبی ضمیر کوم طرف تہ راجع دی؟ پہ دی جملہ کنبی... ذکر... کنبی

ضمیر مستتر حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ طرف تہ راجع دی پہ بعضو نسخو گي ددی نہ واندی

.. قال، ہم شتہ پہ دی کنبی موجود ضمیر مستتر عبد الرحمن بن ابی بکرہ طرف تہ راجع دی

قوله: وَأَمْسَكَ إِنْسَانٌ بِخَطَامِهِ أَوْ بِزِمَامِهِ: او یو سړی د او بن مهار یا پیزوان (د پوزی

رسی) نیولی وه.

د انسان نہ څوک مراد دی؟ بعض حضرات فرمائی چہ ددی نہ حضرت بلال رضی اللہ عنہ مراد

دی ځکه چہ د نسائی پہ روایت کنبی حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا فرمائی: «حجبت فی حجة النبی ﷺ

فرايت بلالاً یقود بخطام راحلته....» (٤)

او بعضی حضرات فرمائی چہ دا عمرو بن خارجه وو ځکه چہ د سنن پہ روایت کنبی:

حضرت عمرو بن خارجه رضی اللہ عنہ نه نقل دی: «كنت أخذاً بزمام ناقة النبی ﷺ.....» (٥)

(١) تهذيب الأسماء واللغات (٢٩٥/١) _

(٢) سير أعلام النبلاء (٣٢٠/٤) _

(٣) كشف الباري (٢٢٥/٢) _

(٤) سنن النسائي الصغرى (٤٨٢، ٤٩) كتاب مناسك الحج، باب الركوب إلى الجمار و إستغلال المحرم، والسنن الكبرى (٤٣٦/٢) كتاب الحج، باب الركوب إلى الجمار واستغلال المحرم، رقم (٤٠٦٦) _

(٥) قال الحافظ في الفتح (١٥٨/١) «وقد وقع في السنن من حديث عمرو بن خارجه قال: كنت أخذاً بزمام ناقة النبي ﷺ إنتهى، فذكر بعض الخطبة، ولكنى لم أجد هذا اللفظ فيما رجعت إليه من المصادر فقد أخرج هذا الحديث النسائي في سننه الصغرى (١٣١/٢) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، وفي سننه الكبرى (١٠٧/٤) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، رقم (٦٤٦٨، ٦٤٧٠) والترمذی فی جامعہ فی کتاب الوصايا، باب ما جاء لاوصية لوارث، رقم (٢١٢١) و ابن ماجه فی سننه، فی کتاب الوصايا، باب لاوصية لوارث، رقم (٢٧١٢) والدارمی فی سننه، (٥١١/٢) فی کتاب الوصايا، باب الوصية للوارث، رقم (٣٢٦٠) وليس فی واحد من هذه المصادر اللفظ الذى نقله الحافظ عن «السنن» نعم روى أحمد فی مسنده (١٧٦/٤، وص ٢٣٨) كنت أخذاً بزمام ناقة رسول الله ﷺ..... فكان ما قاله الحافظ، وقد وقع فی السنن..... سبق قلم، وقد كان يريد أن يكتب، وقد وقع فی مسند أحمد، والله اعلم _

خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: چه صحیح دا ده چه دا پخپله د حدیث راوی یعنی حضرت ابوبکره رضی الله عنه دې خکه چه د اسماعیلی په روایت کښې هم په دې حدیث کښې تصریح موجود ده «خطب رسول الله صلی الله علیه و آله علی راحلته یوم النحر، وامسکت، اما قال: بخطامها، واما قال: بزمامها»^(۱) ددې روایت نه یوه فائده دا هم حاصله شوه چه په روایت د باب کښې چه د خطام او زمام په مینځ کښې کوم تردید او شک وارد دې. د حضرت ابوبکره رضی الله عنه د طرفه نه دې بلکه ددوی نه لاتدې د یو راوی د طرفه دې.^(۲)

خطام او زمام دواړه یو دی؟ او که دواړو کښې فرق دې؟ حافظ ابن حجر رحمته الله دواړه مترادف ګرځولی دی. او فرمائیلی نې دی چه د اوبښ په پوزه کښې حلقه اچولې شی په دې حلقه کښې د دواړو طرفه چه کومه رسن تړلې شی هغې رسن ته «خطام» یا «زمام» وائی.^(۳) صاحب د مختار الصحاح هم د «خطام» تفسیر «زمام» سره کړې دې.^(۴) او بیا د «زمام» تفسیر هم هغه دې. کوم چه اوس پورته مونږ ذکر کړو. نوره اضافه نې دا هم کړې ده چه دې «زمام» (رسن) سره «واګې» هم تړلې شی. او کله کله په واګو باندې د «زمام» اطلاق کولې شی.^(۵)

او د لغت د نورو اصحابو د تشریح نه معلومېږي چه په «خطام» او «زمام» کښې فرق دې «زمام» هغه نرئ رسن ته وائی. کوم چه په پوزه کښې اچولې شی. او «خطام» واګو ته وائی.^(۶) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا فَسَكَّنَا حَتَّى ظَنَّنَا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيهِ سَيِّئُ اسْمِهِ قَالَ أَيْسَرُ

يَوْمَ النُّحْرِ قُلْنَا بَلَى: نبی کریم صلی الله علیه و آله تپوس او کړو. دا کومه ورځ ده؟ مونږ خاموش شو. تردې چه مونږ او ګنډله چه نبی کریم صلی الله علیه و آله به ددې بل څه نوم اوبښائی. نبی کریم صلی الله علیه و آله تپوس او کړو چه آیا دا یوم النحر نه ده؟ مونږ او وښل. ولې نه ده.

په روایت باب کښې تعارض او دفع د تعارض په روایت باب کښې «سکنا» دې. او د کتاب الحج په روایت کښې «قلنا: الله ورسوله أعلم» دې.^(۷) په ښکاره دې دواړو روایتونو کښې تعارض شان معلومېږي. ددې جواب دا دې چه کیدې شی چه بعضو حضراتو سکوت کړې وی. او بعضو حضراتو «الله ورسوله أعلم» وښلې وی.

(۱) فتح الباری (۱۵۸۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) مختار الصحاح (ص ۱۸۱) ماده «خطم»۔

(۵) مختار الصحاح (ص ۲۷۵) ماده «زمم»۔

(۶) النهاية (۱۵۰/۲) ماده «خطم»۔

(۷) صحيح بخاری (۲۳۴۱۱) كتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱)۔

دا هم کیدې شی. چه په رومبی خل و نیلو باندې نې سکوت کړې وی. او په دویم خلی تپوس کولو باندې نې، «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وی.

خو دا دواړه جوابونه د احتمال محض په درجه کښې دی. په اصل کښې صحابه کرام رضی الله عنہم «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وو. خودا راوی بعضې ځانې کښې اختصار سره «فسکتنا»، سره تعبیر کړو. «ای فسکتنا من الجواب» ښکاره ده. چه، «الله ورسوله أعلم»، جواب نه دي. بلکه دا سکوت عن الجواب دي. او جواب الله او د الله تعالی رسول صلی الله علیه و آله طرف ته مفوض (او سپارلې) کېږي. بیا د حضرت ابوبکره رضی الله عنه په روایت کښې خو دا دی. چه صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله أعلم»، اوونیل. او په کتاب الحج کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما په روایت کښې راځي. چه صحابو رضی الله عنہم په جواب کښې، «یومحرام»، اوونیل. (۱) په دې. طریقه دې دواړو روایتونو کښې تعارض شو.

دا تعارض په ډیرو طریقو سره لرې کړې شوي دي:

① اول دا چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله سوال او فرمائیلو. نو بعضو خلکو، «الله ورسوله أعلم»، اوونیل. او بعضو، «یومحرام»، اوونیل. خو دا بعید (او نا مناسب) معلومیږي.

② دویم جواب دا کیدې شی. چه ممکن ده. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ځل تپوس کړې وی. په رومبی خل دي حضراتو، «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وی. او په دویم ځل نې، «یومحرام»، ونیلې وی. خو سیاق او طرز د حدیث دا جواب هم لرې (او نا مناسب) گنږي.

③ دریم جواب دا دي. چه کیدې شی. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ورځې خطبه ورکړې وی. په رومبی ورځ خو صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وی. او په دویمه ورځ د جواب معلومیدو په وجه نې، «یومحرام»، ونیلې وی. خو دا هم بعید معلومیږي.

④ څلورم جواب دا دي. او هم دا اقرب (او مناسب) معلومیږي. چه د حضرت ابوبکره رضی الله عنه روایت مفصل او د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما روایت مختصر او مجمل دي. د حضرت ابوبکره رضی الله عنه په روایت کښې دا دی. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله او فرمائیل، «ای یوم هذا؟»، نو صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله أعلم»، اوونیل. نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل، «ایس یوم النحر؟»، صحابو جواب ورکړو. «پلی»، نو اوس د ټولو مختصر خلاصه دا راووتله. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې صحابه کرام رضی الله عنہم، «یومحرام»، اوونیل. د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما په روایت کښې اصل مضمون باندې نظر اچولو سره اختصار سره تعبیر کړې شو. او اوونیلې شو. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې صحابو رضی الله عنہم، «یومحرام»، اوونیل. والله اعلم.

قوله قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَسَكَنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْمِيهِ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ أَلَيْسَ

بِذِي الْحِجَّةِ قُلْنَا بَلَى: نبی کریم ﷺ تپوس اوکړو چه دا کومه میاشت ده؟ مونږ خاموش شو تردې چه مونږ او کنړل چه ددې میاشت به بل څه نوم اوښانی بیا نې تپوس اوکړو چه آیا دا ذوالحجه نه ده؟ مونږ اووئیل ولې نه ده.

نبی کریم ﷺ سوالات ځکه کول چه صحابه کرام ښه متوجه شی او د نبی کریم ﷺ خبرې اوریدو دپاره تیارشی.

قوله قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا

فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا: نبی کریم ﷺ او فرمائیل ستاسو وینې، مال او عزت په یو بل باندې داسې حرام دی لکه څنگه ستاسو ددې ورځې حرمت، ستاسو په دې میاشت کښې، او ستاسو په دې ښار کښې (حرام دی).

یو اشکال او دهغې جواب: په تشبیه کښې، مشبه به، د... مشبه، نه اقوی وی دلته مشبه (چه حرمت د وینې او عزت او مال دې) د مشبه به (چه حرمت د ورځې او میاشت او ښار دې) نه اقوی دې؟

ددې جواب دا دې چه په یو بل جهت سره دلته مشبه به د مشبه نه اقوی دې هغه دې د حرمت شهرت، ددې خلقو په ذهن کښې د ورځې او میاشت او ښار حرمت زیات وو او دا حرمت ددوی په مینځ کښې معروف او مشهور وو او د جان و مال او عزت د جاهلیت په خلقو کښې هیڅ قدر نه وو یوکس قتل کول، د یوکس مال لوټ کول، د یوکس عزت او حیا اخستل، ددوی د گس لاس کار وو په دې وجه نبی کریم ﷺ هغوی ته او فرمائیل چه لکه څنگه تاسو ورځ، میاشت او ښار محترم گنړئ او په دې کښې د ظلم نه ځان ساتئ دغه شان دا څیزونه هم حرام او قابل د احترام دی په دې کښې هم د ظلم نه ځان اوساتئ (۱) وانه اعلم.

قوله لِيُبَلِّغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ: حاضر دې غائب ته اورسوی.

ددې نه معلومه شوه چه کوم کس د مسئلې نه خبر وی هغوی له پکار دی چه هغوی نې ناخبرو خلقو ته اوښانی.

قوله فَإِنَّ الشَّاهِدَ عَلَى أَنْ يُبَلِّغَ مَنْ هُوَ أَوْعَى لَهُ مِنْهُ: ځکه ممکن ده چه

حاضر سړي نې یو داسې سړی ته اورسوی چه هغه ددې خبرې د رسونکي نه زیات یادونکي او پوهیدونکي وی.

هم دا ترجمه الباب دې یعنی ممکن ده چه نبی کریم ﷺ لره په سترگو کتونکي کس، داسې سړی ته دین اورسوی چه هغه دده نه افهم (زیات پوهیدونکي) او احفظ (زیات یاد ساتونکي) وی او هم دغه شان شوی دی د تابعینو په زمانه کښې بعضې داسې عالمان پیدا

شوی دی چه هغوی د ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه په حفظ او فهم کښې زیات اوچت وو. ددې نه پس هم دا صورت حال پاتې شوې دې چه د تبع تابعینو په دور کښې بعضې داسې عالمان پیدا شو چه هغوی د خان نه په وړاندې طبقه باندې اوچت وو. والله اعلم بالصواب.

۱۰- ((بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ))

((يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى «فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» (محمد: ۱۸) قَبْدًا بِالْعِلْمِ ((وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمُ رُتَبَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَرَتَبُوا الْعِلْمَ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطٍ وَافِرٍ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ)) (وَقَالَ جَلْ ذِكْرُهُ «أَتَمَّا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر: ۲۸) وَقَالَ «وَمَا يَغْنُمُ إِلَّا الْعُلَمَاءُ» (العنكبوت: ۳۳) «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَتَمَنَّى أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرَةِ» (الملك: ۳۰) «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (الزمر: ۹) وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ((مَنْ يُرِذِ اللَّهُ بِهِ غَيْرًا يُفْقِهِ فِي الدِّينِ وَأَمَّا الْعِلْمُ بِالْعِلْمِ وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعَهُ الْعَمُصَامَةُ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَى قَفَاةٍ ثُمَّ طَلَّتْ أُنَى أَلْفِ دَكَلِيمَةٍ سَمِعْتُهَا مِنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِيزُوا عَلِيًّا لَأَنْفَعْتُهَا وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ «كُونُوا رَيْنِينَ» حُلَمَاءُ قَبَاءَ وَقَالَ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يَرَى النَّاسَ بِصَغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ))

تیر شوی باب سره مناسبت په تیر شوی باب کښې د مبلغ او سامع ذکر وو. چونکه مبلغ (په کمال لام او مبلغ (په فتح لام) د علم په ذریعه تعلیم او تعلم باندې قدرت حاصلولې شی په دې وجه نې دلته د «باب العلم قبل القول والعلم» ترجمه منعقد کړې ده. (۱)

د ترجمه الباب مقصد او د تقدیم قسمونه: تقدم يا خو ذاتاً وی، یا زماناً او یا رتبه وی. په تقدم ذاتی کښې مقدم، د موخر نه ذاتاً مخکښې وی. اگرچه د دواړو زمانه یوه وی. لکه د لاس او کنجی حرکت، چه زماناً اتحاد دې خو ذاتاً د لاس حرکت د کنجی د حرکت نه مقدم دې ځکه چه کنجی د لاس په حرکت سره متحرک کیږي.

په تقدم زمانی کښې مقدم، د موخر نه د زمانی په اعتبار سره وړاندې وی. لکه د پلار زمانه د خونی د زمانی نه مقدم ده.

په تقدم رتبی یا په تقدم بالرتبه والشرف کښې مقدم د موخر نه په مقام او مرتبه کښې فاتح وی. اگرچه د زمانی په اعتبار سره موخر ولې نه وی. لکه څنگه چه نبي کریم صلی الله علیه و آله ته په صحابو باندې فوقیت (او برتری) حاصل وه. اگرچه ډیر صحابه کرام ددوی نه د سن او کال په اعتبار سره مشران وو.

د حضرت عباس رضی الله عنه نه چا تپوس او کړو. «أنت أكبر أم رسول الله صلی الله علیه و آله» نو حضرت عباس رضی الله عنه جواب ورکړو. «هو أكبر مني وأنا أسن منه» یعنې زمانه لونې دې. او زه د سن او کال په اعتبار

(۱) عمدة القاری (۳۹۱۲)۔

(۲) نهذیب الکمال (۲۲۷/۱۴) وروی أبو زرین: قيل للعباس: أيما أكبر أنت... [بقیه حاشیه په بل مخ....]

سره د هغوی نه وړاندې یم.

د عامو شارحینو رائي دا ده. چه د امام بخاری رحمه الله مقصد دا دي. چه علم د حصول په اعتبار سره د قول او عمل نه مقدم دي. مخکښي علم حاصلولي شي. ددي نه پس د عمل نمبر راځي. ددي نه پس د وعظ او تذکیر او د درس تدریس نمبر راځي.

ذاتي اعتبار سره هم علم ته په عمل او قول باندې شرافت حاصل دي. ځکه چه د قول او عمل صحت په نيت باندې موقوف دي. او د نيت صحت په علم باندې موقوف دي. په دي طريقه ښکاره ده. چه علم ته په عمل باندې زماناً هم تقدم حاصل دي. او ددي نه دا هم معلومه شوه. چه علم ته په عمل باندې شرفاً او رتباً هم تقدم حاصل دي.

امام بخاری رحمه الله چه په دي باب کښي کوم آیات او آثار وغيره ذکر کړي دي. دوی په هغې باندې مجموعی طور باندې دلالت کوي. او هم دا اقرب معلومېږي.

علامه ابن المنیر رحمه الله فرماني. چه د امام بخاری رحمه الله ددي باب نه مقصد دا دي. چه علم د قول او عمل د صحت دپاره د شرط په درجه کښي دي. ترکومه پورې چه علم نه وي. تر هغه وخته پورې د قول او عمل اعتبار نه وي. ځکه چه علم د نيت مصحح دي. او نيت د عمل مصحح دي. چونکه دا خبره مشهوره ده. چه د عمل نه بغير علم نافع نه دي. په دي وجه دي باندې د تنبيه ضرورت پيدا شو. او په ترجمه الباب سره ئې اوښودل. چه علم ذاتاً د قول او عمل نه مقدم دي. (۱) هم دا خبره علامه کرمانی او ابن بطال رحمهما الله فرمانيلي ده. (۲)

علامه سندهی رحمه الله فرماني. چه امام بخاری رحمه الله په دي باب سره د قول او عمل په مقابله کښي د علم د شرف او مرتبې په اعتبار سره مقدم کيدل بيان کړي دي. تقدم زمانی بيانول مقصود نه دي. ځکه چه د باب لاندې کوم څه مذکور دي. د هغې نه تقدم بالشرف والرتبه معلومېږي. (۳)

حضرت شيخ الحديث صاحب رحمه الله فرماني. چه دلته تقدم زمانی مراد دي. او کوم څه چه د باب لاندې مذکور دي. هغه هم ددي مدعا د اثبات دپاره کافی او واضح دي. گویا د امام بخاری رحمه الله مقصد دا وهم لرې کول دي. چه چونکه په علم بلا عمل باندې وعيدونه وارد شوي دي. نو مقصر (کوتاهی کونکي) ته دسره علم حاصلول نه دي پکار. مصنف رحمه الله باب قائمولو سره دا اوښودل. چه ،، علم من حيث هو هو،، د عمل نه ذاتاً او زماناً مقدم دي. ترکومه پورې چه د عمل نه کولو تعلق دي. نو دا بالکل جدا څيز دي. چه دا موجب د تاوان او د وعيدونو مورد دي. (۴) والله اعلم.

...د تير مخ بقیه حاشیه [أم النبی ﷺ؟ فقال: هذا أكبر مني و أنا ولدت قبله..... رواه الطبرانی و رجاله رجال الصحيح. أنظر مجمع الزوائد (۲۷۰/۹) کتاب المناقب. باب ماجاء فی العباس عم رسول الله ﷺ ومن جمع معه من ولده.].

(۱) فتح الباری (۱۶۰/۱).

(۲) شرح الکرماني (۲۹۱۲، ۳۰).

(۳) حاشیه السندی علی البخاری (۴۳۱).

(۴) تعلیقات لامع الدراري (۱۹۱۲، ۲۰).

قوله: لَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ فَبَدَأَ بِالْعِلْمِ: خكه چه الله تعالى فرمائی:، نو تاسو پوهه شی: چه د الله تعالى نه سوا بل څوک معبود نشته،، الله تعالى علم

وراندې بیان کړو. د امام بخاری رحمته الله علیه پخپل مقصد باندې استدلال: امام بخاری رحمته الله علیه په قول او عمل باندې د علم په تقدم باندې استدلال دپاره دا آیت ذکر کړې دې. او دا استدلال د پوره آیت نه ثابتیږي. ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ (۱) په دې آیت کښې مخکښې د علم ذکر فرمایلي شوې دې. ددې نه پس دعمل یعنی د استغفار ذکر دې. گویا چه استغفار په زړه سره وی. او که ژبې سره وی. دا به هغه وخت وی. کله چه علم صحیح وی. که علم صحیح نه دې. نو عمل به هم صحیح نه وی.

په دې آیت کښې براه راست خطاب اگرچه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته دې. خو دا خطاب د نبی کریم صلی الله علیه و آله امت دپاره هم دې. (۲)

امام سفیان بن عیینہ رحمته الله علیه ددې آیت نه د علم په فضیلت باندې استدلال کړې دې. (۳)

قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ: بلا شبه عالمان د انبیاء وارثان دی.

د حدیث مذکور تخریج: دا د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه د یو حدیث تکرر ده. چه دا امام احمد. ابوداؤد، ترمذی، دارمی پخپلو کتابونو کښې، او امام بخاری رحمته الله علیه پخپل،، تاریخ کبیر،، کښې موصلاً نقل کړې دې. (۴) ددې په سند کښې لږ شان اضطراب دې. (۵) خو حمزه کنانی رحمته الله علیه ددې تحسین فرمایلي دې. (۶)

د حدیث د مذکوره حصې راوړلو مقصد: چونکه امام بخاری رحمته الله علیه دلته ددې د حدیث کیدو تصریح نه ده کړې. په دې وجه دا ددوی په تعالیقو کښې نه شمارلې کیږي. البته ددوی په ترجمه کښې ددې ذکر کول، ددې خبرې دلیل دې. چه ددې اصل موجود دې. د قرآن کریم آیت ﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا﴾ (۷) هم په دې باندې شاهد دې. (۸)

(۱) سورة محمد: (۱۹) _

(۲) فتح الباری (۱۶۰/۱) _

(۳) حلیۃ الاولیاء (۳۰۵/۷) ترجمۃ سفیان بن عیینہ _

(۴) مسند احمد (۱۹۶/۵) وسنن ابی داؤد. کتاب العلم. باب الحث علی طلب العلم. رقم (۳۶۴۱) و (۳۶۴۲) و جامع ترمذی. کتاب العلم. باب ماجاء فی فضل الفقه علی العبادۃ. رقم (۲۶۸۲) سنن ابن ماجه. المقدمة. باب فضل العلماء والحث علی طلب العلم. رقم (۲۲۳) وسنن الدارمی (۱۱۰/۱) المقدمة. باب فی فضل العلم والعالم. رقم (۳۴۲) والتاریخ الکبیر (۳۳۷/۸) رقم (۳۲۲۹) _

(۵) د اضطراباتو د تفصیل دپاره اوگوری: عمدة القاری (۳۹۱/۲. ۴۰) _

(۶) فتح الباری (۱۶۰/۱) _

(۷) فاطر: (۳۲) _

(۸) فتح الباری (۱۶۰/۱) _

د نبي لغوی او اصطلاحی تعریف په دې حدیث کښې عالمان د انبیاء وارث ګرځولی شوی دی. «انبياء» د «نبي» جمع ده. نبي په لغت کښې خبر ورکونکی ته وائی. او په اصطلاح کښې «نبي» د الله تعالی خبر ورکونکی مخصوص کس ته وائی. دا ښکاره ده. چه خبر ورکونکې هغه وخت خبر ورکولې شی. چه وړاندې نه هغه ته علم وی. د علم نه بغیر خبر ورکول ممکن نه دی. معلومه شوه. چه نبوت من حیث النبوت د صفات علمیه څنډې په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه د «العلم قیل القول والعمل» لاندې «وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» ذکر کړې دي. او فرمائیلي نې دي. چه د حضرات انبیاء علیهم السلام نه عالمان د علم میراث حاصلوی. د مال دولت میراث نه حاصلوی. هم دا نې په «وَأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يورثوا دیناراً ولا درهماً ولما ورثوا العلم»^(۱) ونیلو سره واضح کړې دي.

چا سره چه څومره علم زیات وی. ګویا هغه ته د نبي صلی الله علیه و آله د وراثت نه هم د څومره حصه حاصل شوې ده. دلته په دې ارشاد کښې چه کوم صرف د علم ذکر دي. ددې نه علم صحیح او قوی مراد دي. چه ددې نه پخپله عمل ناشی او صادرېږي. که یو کس ټول کتابونه زته کړي. او د عمل نه بې پرواه وی. نو هغه د شریعت په اصطلاح کښې علم نه دي. بلکه هغه وېال دي. په دې وجه ونیلې شی. چه علم هغه دي. کوم سره چه خشیت (یره) او تقوی پیدا شی. کله چه خشیت وی. نو عمل به هم دهغې مطابق وی.^(۲)

ایا «علماء امتی گانبیاء بنی اسرائیل» حدیث دي؟ عام واعظین «علماء امتی کلییاء هنی اسرائیل» د حدیث په طور پیش کوی. خو د سند په اعتبار سره ددې هیڅ ثبوت نشته. د حدیث امامانو علامه دمیری، علامه زرکشی، حافظ ابن حجر عسقلانی، حافظ سخاوی، او ملاعلی قاری رحمته الله علیه ددې حدیث نه انکار کړې دي. او فرمائیلي نې دي. چه ددې هیڅ اصل نشته.^(۳)

البته «وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» حدیث، د هغې مضمون او معنی ادا کولې شی. ځکه چه هرکله ددې امت عالمان د انبیاء وارث او ګرځولی شو. نو ددوی به هغه کار وی. کوم چه به د بنی اسرائیلو انبیاءو کوو. ځکه چه په بنی اسرائیلو کښې چه به کله یو نبي لارلو. نو د هغه نه پس به الله تعالی دویم نبي تبلیغ دپاره لیږلو. زموږ د نبي صلی الله علیه و آله دا شان دي. چه ددوی نه پس د بل نوی نبي ضرورت پاتې نشو. البته د تبلیغ ضرورت شته. الله تعالی دا کار د عالمانو نه واخستلو. نو کوم کار چه به د بنی اسرائیلو انبیاءو کوو. هغه ددې امت عالمان کوی. نو په «العلماء ورثة الانبياء» سره په «علماء امتی کلییاء هنی اسرائیل» باندې استدلال کیدلې شی. او ونیلې کیدې شی. چه اگر چه ددې حدیث لفظاً ثبوت نشته. خو دا معنی ثابت دي.

(۱) د «العلماء ورثة الانبياء... والا حدیث جزء دي. او ددې تخریج لږ وړاندې تیر شوي دي».

(۲) فضل الباری ((۳۷۱۲، ۳۸))

(۳) کشف الخفاء و مزیل الإلباس عما اشتهر من الأحادیث علی السنة الناس (۶۴۱۲)، والمصنوع فی معرفة الحديث الموضوع (ص ۱۲۳) -

قوله: وَرَوُوا الْعِلْمَ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَقِّهِ وَافِرٌ: دوی د علم میراث پریخودی دې چاچه دا

حاصل کړو. هغه لویه حصه حاصله کړله. د لفظ «ورثوا» تحقیق دا لفظ د باب تفعیل نه هم کیدې شی او د مجرد نه هم کیدې شی. د باب تفعیل نه کیدل راجع دی ځکه چه د روایت سیاق نه هم دا معلومیږي. (ان العلماء هم ورثة الانبياء، ان الانبياء لم يورثوا دينارا ولا درهما، وإنما ورثوا العلم، فمن أخذناه أخذ بحقه أو بغيره) (اللفظ للدارمي)،

که دا بالتشديد يعنى د باب تفعیل ځنې وی نو ددې ضمير به انبياء طرف ته راجع وی او که بالتخفيف يعنى د باب سمع نه وی نو دا ضمير به علماء طرف ته راجع وی. ()
 «مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَقِّهِ وَافِرٌ» دا جمله خبر دې او که امر دې کیدې شی دا جمله معنی هم خبره وی. مطلب دا دې چه چا علم حاصل کړو. هغه ډیر لوڼي دولت حاصل کړو او کیدې شی چه لفظاً خبر وی او معنی امر وی. مطلب دا دې چه که یو کس علم حاصل کړی نو هغه له په به نه شان زیات مقدار کښې حاصلول پکار دی. والله اعلم.

قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ: چاچه هغه لاره اختیار کړله په کوم سره چه هغه علم حاصلوی نو الله تعالی به هغه دپاره دجنت لاره آسانه کړی.

ددې حدیث تخریج دا مضمون لکه څنگه چه د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه په روایت کښې وارد شوي دي. () دغه شان د حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه هم منقول دي. کوم چه امام مسلم او امام ابوداؤد رحمهما الله نقل کړي دي: «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ لَفَسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً مِنْ كُرْبٍ الدُّنْيَا نَفَسَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرْبٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ يَسْمَعْ عَلَى مُعْصِي يَسْمَعْ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ سَتَرَ مُسْلِمًا سَتَرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ عَلَى الْعَبْدِ مَا كَانَ الْعَبْدُ عَلَى أَخِيهِ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَلْتَمِسُ فِيهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ وَمَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللَّهِ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَيَتَذَكَّرُونَ سُورَتَهُ يَتَنَبَّهُونَ السَّكِينَةَ وَغَشِيَتْهُمْ الرَّحْمَةُ وَحُفَّتْهُمْ الْمَلَائِكَةُ وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ وَمَنْ يَتْلَاهُ عَلَيْهِ عَمَلُهُ لَمْ يُشْرَعْ بِهِ نَفْسُهُ» (اللفظ لمسلم).

() قد سبق تخریج هذا الحديث سابقاً فارجع إليه.

() فتح الباری (۱۶۰۱).

() د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه د حدیث تخریج وړاندې د... وان العلماء هم ورثة الانبياء... لاتدي تیرشوي دي () صحیح مسلم (۳۴۵۱۲) کتاب الذکر والدعاء والتوبة والإستغفار. باب فضل الإجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذکر. و سنن أبی داؤد. کتاب العلم. باب الحث على طلب العلم. رقم (۳۶۴۳). و جامع الترمذی کتاب العلم. باب فضل طلب العلم. رقم (۲۶۴۶) و کتاب القراءات. باب (بلا ترجمه. بعد باب ما جاء أنزل القرآن على سبعة أحرف) رقم (۲۹۴۵).

دا حدیث د... من سلك طريقاً... تکرې نه بغیر امام ابوداؤد پخپل سنن کښې (کتاب العلم... باب في المعونة للمسلم.. رقم (۴۹۴۶). کښې امام ترمذی رحمته الله بقیه حاشیه په بل مخ....

دا روایت امام بخاری رحمته الله پخپل کتاب کښې درج نکړو ځکه چه ددې په سند کښې معمولی شان اختلاف دې اختلاف دا دې چه دا روایت «الأعمش عن أبي صالح عن أبي هريرة» طریق سره نقل دې اوس په دې کښې کلام دې چه آیا امام اعمش د ابوصالح نه براه راست اوریدلې دې او که نه؟ ځکه چه د ابوداؤد او ترمذی په یو یو روایت کښې «حدثنا أبو صالح» دې (۱) چه ددې نه معلومېږي چه د اعمش او ابوصالح په مینځ کښې څوک واسطه شته خو دا روایت امام مسلم رحمته الله په ډیرو طرقو سره نقل کړې دې په هغې کښې د ابواسامه په طریق کښې د «حدثنا أبو صالح عن أبي هريرة» تصریح موجود ده (۲) نو کیدې شی چه اول اعمش په واسطه سره اوریدلې وی او روستونې بلاواسطه اوریدلې وی. والله اعلم

ددې روایت مطلب دا دې چه کوم سړې د علم د طلب دپاره سعی او کړې او ددې په کوشش کښې لگیا وی. الله تعالی به ددې اشتغال بالعلم په وجه دده دپاره دجنت لاره آسانه کړي ځکه چه کله علم حاصل کړي نو ملکات فاضله به ده ته حاصل شی اعمل صالحه به ده ته معلوم شی. د الله تعالی محبت او خشیت به دده په زړه کښې راشي او دا ټول هغه امور دی چه دا جنت ته بوتلونکی دی. په دې وجه به الله تعالی دده دپاره دجنت لاره آسانه کړي دلته هر ځانې کښې د علم فضیلت راروان دې او دعمل قید مذکور نه دې

قوله: وَقَالَ جَلَّ ذِكْرُهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ): (۳) او الله تعالی فرمائیلی دی. د الله تعالی په بنده گانو کښې د الله تعالی نه عالمان یرېږي خشیت (یریدل) یو عمل دې. دا عمل د علماء، دپاره ثابت کړې شوې دې معلومه شوه. چه مخکښې علم راځي بیا د عمل نمبر وی.

مذکوره ایت نه د علم د فضیلت اثبات ددې نه فضیلت د علم هم راوځي ځکه چه خشیت یو مقصودی څیز دې. دا د عالمانو دپاره ثابت کړې شوې دې معلومه شوه چه علم ته فضیلت حاصل دې چه د علم نه بغیر دسره مقصود نه حاصلېږي والله اعلم

ایا علم سره خشیت لازم دې؟ دلته دا سوال پیدا کیږي چه بعضي خلق عالمان وی خو په دوی کښې خشیت نه وی؟ ددې جواب دا دې چه دا په حقیقت کښې دسره عالم نه دې.

(مَثَلُ الَّذِينَ خُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ كَفَرُوا أَمْ كَلِمَاتُ الْيَهُودِ أَمْ كَلِمَاتُ الْمَسِيحِ ابْنِ مَرْيَمَ أَمْ لِكُلِّ شِرْكٍ مُّشْرِكٍ قَدْ جَاءَ فِي السُّورَةِ الْأَنْعَامِ آيَاتٌ لِلَّذِينَ يَدْعُونَ إِلَى الْكِفْرِ لِيَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ لَا يُهْدِي الْقَوْمَ الْغَافِلِينَ (۱۸۹) (۴))

د تیرمخ بقیه حاشیه] پخپل جامع کښې (کتاب الحدود باب ما جاء في السيرة على المسلم، رقم ۱۴۲۵، و کتاب البر والصلة، باب ما جاء في السيرة على المسلم، رقم ۱۹۳۰) کښې هم نقل کړې دي _

(۱) سنن أبي داؤد، کتاب الأدب، باب في المعونة للمسلم، رقم (۴۹۴۶) و جامع ترمذی، کتاب البر والصلة، باب ما جاء في السيرة على المسلم، رقم (۱۹۳۰) _

(۲) صحيح مسلم (۳۴۵۱۲) کتاب الذکر والدعاء، باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذکر _

(۳) فاطر: (۲۸) _

(۴) الجمعة: (۵) _

دا هم ونیلی شوی دی چه په دې آیت کښې دا نه دی ونیلی شوی چه په عالم کښې خشیت لازمی دې بلکه دا ونیلی شوی دی چه خشیت مطلقه کامله که موندلې کیږي نو په عالم کښې به موندلې کیږي.

تنبيه دلته دا وضاحت ضروری دې چه د عالم کیدو دپاره دا ضروری نه ده چه کتابونه اووانی او عالم جوړشي بلکه ضروری داده چه د یو عالم په صحبت کښې اوسیدلې وی او علم نې حاصل کړې وی که دهغه نه د کتابونو ونیلوسره حاصل کړې شي او که د کتابونو نه بغیر دهغه د خبرو او وعظ اونصیحت نه استفاده اوکړي او علم حاصل کړې شي واللہ اعلم.

قوله: وَقَالَ (وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعِلْمُونَ) : (۱) او وې فرمائیل چه دې بیان کړې شوی مثالونو باندې عالمان پوهیږي ددې نه هم د علم فضیلت حاصل شو.

قوله: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ) : (۲) او جهنمیان به وائی که مونږ د اهل علمو پشان اوریدلې او پوهیدلې نو د جهنمیانو نه به نه کیدو. یعنی علم حاصلیږي اوریدو سره، او غور اوفکر او تدبیر کولو سره دوی نه د سماع طریقه اختیار کړله او نه نې د عقل او غور اوفکر طریقه اختیار کړله.

قوله: وَقَالَ (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ) : (۳) او وې فرمائیل:، چه آیا عالمان او بی علمه برابریدې شي؟!

په دې آیت مبارکه کښې په عالم او غیر عالم کښې څه فرق دې؟ حالانکه عمل ټول کوي ددې باوجود په عالم او غیر عالم کښې فرق کړې شوي دي چه دا ددې خبرې دلیل دې چه علم ته تقدم حاصل دې.

د علماو پشان کښې د ابن درید رحمته الله علیه اشعار: ابن درید رحمته الله علیه د عالمانو پشان کښې یو څو ډیر به اشعار ونیلی دی: ~

أهلاً وسهلاً بالذین أحبتهم	و أودهم فی الله ذی الالام
أهلاً بقوم صالحین ذوی تقی	غیر الوجهة و زین کل ملام
یسعون فی طلب الحدیث بعفة	و تولوا و سکينة و حیا
لهم المہابة و الجلالة و الثمی	و فضائل جلّت عن الإحصاء
و مداد ما تهری به أقلامهم	ألک و أفضل من دم الشهداء
یا طالبی علم الثمی محمد	ما أتم و سواکم بسواهم (۴)

(۱) العنکبوت: (۴۳).

(۲) الملک: (۱۰).

(۳) الزمر: (۹).

(۴) جامع بیان العلم وفضله لابن عبدالبر (۳۷۱) باب تفضیل العلماء علی الشهداء.

قوله وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِذَ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفْقِهَهُ فِي الدِّينِ:

او نبی کریم ﷺ او فرمائیل: اللہ تعالیٰ چه د کوم کس سره دخیر اراده فرمائی. هغه ته فقه او دین کښې پوهه ورکوی.

د مذکوره حدیث تخریج دا د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د نقل شوی مرفوع روایت حصه ده. چه ددې تخریج امام بخاری رحمته اللہ علیہ روستو موصلاً کړې دې. (۱)
د اکثرو حضراتو په روایت کښې دلته لفظ د... یفقهه... دې. حالانکه د مستملې په روایت کښې... یفهمه... دې. (۲)

ددې دویم روایت تخریج ابن ابی عاصم په... کتاب العلم... کښې کړې دې. (۳)
د حدیث مطلب واضح دې. چه اللہ تعالیٰ د چا سره دخیر اراده او فرمائی. هغه ته علم دین او د دین پوهه ورکوی. او علم چونکه وړاندې راځی. او د عمل نمبر روستو راځی په دې وجه د علم فضیلت او ددې تقدم ثابت شو. واللہ اعلم.

قوله: وَإِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ: او علم خو په زده کولو سره راځی.

د مذکوره حدیث تخریج: دا د یو مرفوع حدیث ټکړه ده. چه دا امام طبرانی او ابن ابی عاصم رحمهما اللہ د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل کړې دې. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ! تَعْلَمُوا، إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ، وَالْفَقْهُ بِالتَّفَقُّهِ وَمَنْ يُزِدَ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفْقِهَهُ فِي الدِّينِ» (۴)

او دا ټکړه د حضرت ابوالدرداء او حضرت عبدالله بن مسعود رحمهما اللہ نه هم نقل ده. (۵) د ماهر و مفتیانو نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر فتوی ورکول صحیح نه دی
ددې حدیث په بناء باندې حضرات فقها و لیکلی دی. چه کوم سړې د فتوی د ماهرینو نه (مفتیانو حضراتو) نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر صرف کتابونو کتلو سره فتوی ورکړی. د هغه د خبرې اعتبار نشته. (۶) ځکه چه فتوی ورکول په زده کولو سره راځی.

(۱) اوگوري دوو بابونو نه پس... باب من یرد الله به خيراً یفقهه فی الدین... ددې حدیث پوره تخریج به انشاء الله په مذکوره باب کښې کولې شی. (۱)

(۲) فتح الباری (۱۶۱۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۸۱۲)۔

(۵) روی البزار نحوه من حدیث ابن مسعود موقوفاً ورواه ابونعیم الأصبهانی مرفوعاً وفي الباب عن أبي الدرداء وغيره. فتح الباری (۱۶۱۱) وانظر تغلیق التعلیق (۷۸۱۲)۔

(۶) قال ابن عابدین رحمته اللہ علیہ.. وقد رأيت في فتاوى العلامة ابن حجر: سئل في شخص يقرأ و يطالع في الكتب الفقهية بنفسه ولم يكن له شيخ. يفتي و يعتمد على مطالعته في الكتب. فهل يجوز له ذلك أم لا.. فأجاب بقوله: لا يجوز له الإفتاء بوجه من الوجوه. لأنه عامي جاهل لا يدرى ما يقول. بل الذي يأخذ العلم عن المشايخ المعتبرين لا يجوز له أن يفتي من كتاب ولا من كتابين. قال النووي رحمته اللہ علیہ: ولا من عشرة؛ فإن العشرة والعشرين قد يعتمدون كلهم على مقالة ضعيفة في المذهب، فلا يجوز تقليدهم [بقيه حاشیه په بل مخ.....]

صرف مطالعې سره د جوړ شوی یو محدث دلچسپه واقعې ابن الجوزی رحمۃ اللہ علیہ یو ځانې لیکلې دی. چه یو محدث وو. هغوی حدیث ونیلې وو. «دهی من الحلق قبل الصلاة يوم الجمعة» (۱) هغه خلقو ته اوونیل چه خلویست کاله تیر شو. چه زه د جمعې په ورځ د مونځ نه وړاندې سر نه خرایم؟ چا تپوس اوکړو. چه سر ولې نه خرائې؟ وې ونیل. چه په حدیث کښې د «حلق یو الجمعة» ممانعت وارد شوې دې. (۲)

په اصل کښې وو، «الحلق»، «هکس العلم المهمة وفتح اللام» چه دا د... حلقة... جمعه ده. دوی چونکه د یو عارف استاذ نه وو ونیلې. په دې وجه نې مخکښې لفظی تحریف اوکړو. او... حلق... نې... خلق... اوونیل. او ددې نه پس په معنوی غلطۍ کښې مبتلا شو. دا صرف په دې وجه اوشو. چه دوی په کتاب کتلو علم حاصل کړې وو. د استاذانو او مشانخو نه نې علم نه وو حاصل کړې. (۳)

قوله: وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعْتُمُ الصَّمَامَةَ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَى قَفَاءٍ ثُمَّ ظَنَنْتُ أَنِّي أَنْفَذْتُ كَلِمَةَ سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِيزُوا عَلَيَّ

لَأَنْفَذْتُهَا: حضرت ابوذر رضي الله عنه ست طرف ته اشاره اوکړله. اووې فرمائیل. که تاسو په دې باندې توره کېږدئ. او زه پوهه شم. چه ستاسو زما په ست باندې د تورې چلولو نه وړاندې زه د نبی کریم صلی الله علیه وسلم نه اوریدلې شوې یوه خبره اورولې شم. نو زه به دا ضرور اوروم.

....د تیرمخ بقیه حاشیه] فیها، بخلاف الماهر الذي أخذ العلم عن أهله، وصارت له فيه ملكة نفسانية. فإنه يميز الصحيح من غيره، ويعلم المسائل وما يتعلق بها على الوجه المعتد به، فهذا هو الذي يفتي الناس ويصلح أن يكون واسطة بينهم وبين الله تعالى. وأما غيره فيلزمه إذا تسور هذا المنصب الشريف، التعزير البليغ، و الزجر الشديد الزاجر ذالك لأمثاله عن هذا الأمر القبيح الذي يؤدي إلى مفساد لا تحصى والله تعالى أعلم، انتهى.. شرح عقود رسم المفتي، (ص ۱۵، ۱۶) ضمن مجموعة رسائل ابن عابدين.)

(۱) أخرج النسائي في سننه (۱۱۷/۱) في كتاب المساجد، باب النهي عن البيع والشراء في المسجد وعن التحلق قبل صلاة الجمعة، من حديث عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه (وهي منها ولفظه.. أن النبي صلی الله علیه وسلم نهى عن التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، وعن الشراء والبيع في المسجد، وأخرجه ابوداؤد أيضاً في أبواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۷۹) وابن ماجه في سننه (ص ۷۹) ابواب الجمعة، باب ماجاء في الحلق يوم الجمعة قبل الصلاة.)

(۲) نقله ابن الجوزي في.. تلبیس ابلیس.. (ص ۱۱۵) عن الخطابي. وقد ذكره الخطابي في معالم السنن، (۱۳/۲) ابواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۳۸).

(۳) قال الخطيب في الكفاية (ص ۱۶۲، ۱۶۳) و يجب أن يكون حفظه مأخوذاً عن العلماء لا عن الصحف.. وقال سليمان بن موسى:.. لا تأخذوا العلم من الصحفيين.. وقال ثور بن يزيد:.. لا يفتي الناس صحفى ولا يقرنهم مصحفى..

د مذکوره اثر تخریج د حضرت ابوذر رضی الله عنه دا اثر امام دارمی پخپل سنن کښې ^(۱)، ابو نعیم په حلیۃ الاولیاء کښې ^(۲)، اسحاق بن راهویه پخپل مسند کښې، او احمد بن منیع او محمد بن هارون پخپلو خپلو کتابونو کښې نقل کړې دي. ^(۳)

د حضرت ابوذر رضی الله عنه د حق گوئی او بیباکه واقعي تفصیل ددې قصې تفصیل دا دي. چه حضرت ابوذر رضی الله عنه شام کښې اوسیدو. دغه وخت حضرت معاویه رضی الله عنه د حضرت عثمان رضی الله عنه د طرفه گورنر وو. د حضرت ابوذر رضی الله عنه مشهوره فتوی وه. چه د ضرورت نه زیات مال او دولت جمع کول جائز نه دي. په دې کښې به حضرت ابوذر رضی الله عنه ډیره سختی کوله. او ټول مالداران به یې د آیت **(وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ)** ^(۴) مصداق گرځول.

حضرت معاویه رضی الله عنه خلیفه المسلمین حضرت عثمان رضی الله عنه ته ددې خبرو اطلاع ورکړله. هغوی حضرت ابوذر رضی الله عنه مدینې ته راوغوښتلو. او د داسې قسمه فتوو ورکولو نه یې منع کړو. او پوهه یې کړو. چه ددې نه هسې بیسه اختلاف پیدا کیږي. ددې نه پس د مصلحت په بناء باندې حضرت عثمان رضی الله عنه دوی ته په ریښه کښې د مقیم کیدو حکم ورکړو. حضرت ابوذر رضی الله عنه هلته منتقل شو. او هلته ددوی وفات او شو.

په دې دوران حضرت ابوذر رضی الله عنه حج دپاره تشریف یوړلو. نو په منی کښې خلقو ددوی نه د مسئلو تپوسونه شروع کړل. دوی فتوی ورکوله. چه یو سړی او وئیل. چه تاسو د فتوی ورکولو نه، نه وی منع کړې شوې؟ په دې باندې حضرت ابوذر رضی الله عنه او فرمائیل. چه آیا ته په ما باندې نگران مسلط کړې شوې یې؟ بیا ددې نه پس دوی دا ارشاد او فرمائیلو. کوم چه دلته کښې منقول دي. ^(۵)

ددې سړی منع کول غلط وو. ځکه چه امیر المؤمنین دوی لره مطلقاً د مسئلو ښودلو نه نه وو منع کړي. بلکه دوی یې د تشدد او خصوصی مسئلو نه منع کړې وو. د حضرت ابوذر رضی الله عنه د کلام مطلب دا دي. چه عالم ته که یوه مسئله هم معلومه وی. او خلقو ته ددې ضرورت وی. نو دداسې سختی او مصیبت په وخت کښې عزیمت دا دي. چه د مسئلې بیانولو نه منع نشي. په دې اثر کښې د علم فضیلت او اهمیت طرف ته اشاره ده.

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ ﷺ: لِيَبْلُغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ: د نبی کریم ﷺ ارشاد دي. چه حاضر دي غائب ته اورسوی. دا عبارت زمونږ د متداول (موجوده) نسخو نه علاوه په نورو نسخو کښې نشته. ددې عبارت تفسیر او تشریح د تیرشوی باب لاندې تیره شوې ده.

قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: كُنُوزُ بَنِي نِيْنٍ حُلَمَاءُ فَقَهَاءَ: حضرت ابن عباس رضی الله عنه

^(۱) سنن الدارمی (۱۴۶۱) المقدمة، باب البلاغ عن رسول الله ﷺ و تعليم السنن، رقم (۵۴۵)۔

^(۲) حلیۃ الاولیاء، وطبقات الأصفیاء (۱۶۰۱۱) ترجمة أبي ذر الغفاری رضی الله عنه۔

^(۳) تغلیق التعلیق (۸۰۱۲)۔

^(۴) التوبة: (۳۴)۔

^(۵) فتح الباری (۱۶۱۱۱)۔

فرمائی: چہ ربانی جوہر شی: یعنی حکیم، عالم او فقیہ جوہر شی: مذکورہ اثر تخریج د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما دا اثر خطیب بغدادی رحمہ اللہ پخپل کتاب: الفقیہ والمتفقہ،، (۱) کنبی، ابن ابی عاصم رحمہ اللہ پخپل،، کتاب العلم،، کنبی، (۲) ابن جریر طبری پخپل تفسیر کنبی، (۳)، او بیہقی پہ،، شعب الایمان،، کنبی، (۴) موصولاً نقل کری دی: او ابراہیم حربی رحمہ اللہ ہم دا تفسیر د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نہ نقل کری دی، (۵) د نسخو اختلاف: بیادلتہ پہ بعضو نسخو کنبی خو د،، رہائیین،، تفسیر،، حکماء فقہاء،، سرہ منقول دی، (۶) او بہ بعضو نسخو کنبی،، حکماء فقہاء،، وارد دی، (۷) او پہ بعضو نسخو کنبی،، حکماء فقہاء،، راغلی دی، (۸)

د،، حکمت،، معنی،،،، حکماء،، د حکیم جمع دہ: دا د حکمت نہ ماخوذ دی: د حکمت معنی بعضو حضراتو،، قرآن کریم،، او،، فہم قرآن،، بیان کری دہ: بعضو حضراتو ددی معنی،، نبوت،، کری دہ: بعضو،، فہم،، او بعضو،، خشیت،، بیان کری دہ: او بعضی حضرات وائی: چہ حکمت ((إصابة في القول والفعل)) تہ وائی، (۹)

حافظ ابن جریر طبری رحمہ اللہ فرمائی: ((....معناه: كأن جميع الأقوال التي قالها القائلون الذین ذکرنا قولهم في ذلك داخلها قلنا من ذلك، لأن الإصابة في الأمور إما تكون من فهم بها وعلم ومعرفة، وإذا كان ذلك كذلك، كان المصيب عن فهم منه بمواضع الصواب في أمور: فهما غاشياً لله، فقيهاً عالماً، وكانت النبوة من أقسامه، لأن الأديباء مسددون مفهون و موقنون لإصابة الصواب في الأمور والنبوة بعض معاني الحكمة فتاويل الكلام، يؤتى الله إصابة الصواب في القول والفعل من يشاء ومن يؤته الله ذلك فقد آتاه عبداً كثيراً)) خلاصہ دا چہ،، حکمت،، پہ یوہ معنی کنبی منحصر کول صحیح نہ دی: بلکہ د قرآن او سنت تولی خبری، د عقل او پوہی او بصیرت سرہ متصف تول امور حکمت کنبی داخل دی: عالم تہ وائی؟ علماء د علیم جمعہ دہ: صاحب د علم تہ وائی: پہ ظاہرہ دلتہ مقصود ہفہ

(۱) عمدة القاری (۴۳۱۲) و تغلیق التعلیق (۸۰۱۲)۔

(۲) قاله الحافظ في الفتح (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۸۱۱۲) والعینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۳) جامع البيان في تفسير القرآن للطبري (۲۳۳۱۳) و تغلیق التعلیق (۸۱۱۲)۔

(۴) شعب الایمان (۳۰۰۱۲) رقم (۱۸۵۶)۔

(۵) تغلیق التعلیق (۸۱۱۲) وعمدة القاری (۴۳۱۲)۔

(۶) لکہ خنگہ چہ د هندوستان او پاکستان پہ متداولو نسخو کنبی ہم دغہ شان دی۔

(۷) كما صرح به العینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۸) و علی هذه النسخة شرح الحافظ ابن حجر والعینی رحمہما اللہ: انظر الفتح (۱۶۰۱۱) والعمدة (۴۳۱۲)۔

(۹) جامع البيان للطبري (۶۰۱۳)۔

(۱۰) تفسير طبري (۶۱۱۳)۔

عالم دی. کوم چه خشیت الهی سره متصف وی. خکه چه حقیقتاً عالم هم هغه دی. ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ (۱)

فقیه خوگ دی؟ فقهاء: د فقیه جمع ده. د فقیه تعریف حضرت حسن بصری رضی الله عنه کړې دی. ﴿لما الفقيه الزاهد في الدنيا، المصير به دينه، المداوم على عبادة ربه﴾ (۲) د حلما مطلب حلما: د حلیم جمع ده. حلیم هغه کس ته وائی. کوم چه علمی وقار او حوصلې سره متصف وی.

د حضرت عطاء بن یسار رضی الله عنه نه منقول دی. ﴿ما أودى شيء إلى شيء أزين من حلم إلى حلم﴾ (۳) د نبی کریم صلی الله علیه وسلم یو ارشاد کښې دی. ﴿تعلموا العلم، وتعلموا له السكينة والوقار، وتواضعوا لمن تتعلمون منه، ولا تكونوا جبابرة العلماء﴾ (۴)

امام لیث بن سعد رضی الله عنه به فرمائیل: ﴿تعلموا العلم قبل العلم﴾ (۵)
قوله: وَيُقَالُ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرَبِّي النَّاسَ بِصِغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ: ونیلې شی. چه ،، ربانی،، هغه سړې دی. چه هغه د خلقو د ،، کبار علم،، نه وړاندې د ،، صغار علم،، په ذریعه تربیت او کړی.

د ربانی معنی: امام اصمعی او اسماعیلی رحهما الله فرمائی. چه دا د ،، رب،، نه ماخوځ دی. گویا ربانی هغه سړی ته وائی. چه هغه د علم او عمل په سلسله کښې د رب حکم پوره کړی. (۶)

امام ثعلب رضی الله عنه فرمائی. چه دا د ،، تربیت،، نه ماخوځ دی. علماو ته ،، ربانی،، خکه وائی. چه هغوی د علم په ذریعه تربیت کوی. (۷) په دې کښې الف نون د مبالغې دپاره دی. (۸)
بعضو حضراتو د ،، ربانی،، تعریف ﴿العالم الراسخ في العلم والدين﴾ کړې دی. (۹) بعضې حضرات وائی. ﴿الذي يطلب بعلمه وجه الله تعالى﴾ (۱۰)

(۱) فاطر: (۲۸)۔

(۲) حلیۃ الأولیاء (۱۴۷۱۲) وسیر أعلام النبلاء (۵۷۶۱۴)۔

(۳) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۲۱۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم)۔

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۱۱۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم)۔

(۵) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۳۱۱)۔

(۶) فتح الباری (۱۶۱۱۱) والنهاية (۱۸۱۱۲)۔

(۷) المصدر السابق)۔

(۸) المصدر السابق)۔

(۹) النهاية (۸۱۱۲)۔

(۱۰) المصدر السابق)۔

او خنی حضرات وائی: «العالم العامل المعلم»^(۱)

امام مجاهد رحمته الله فرمائی: «الربان: ألجامع للعلم، والفقه: البصر بالسياسة والتدبير، والقيام بأمر الرمية وما يصلحهم في ديارهم ودينهم»^(۲)

د کبار علم او صغار علم مصداق دلته امام بخاری رحمته الله د بعضو اهل علمو نه چه د ربانی کرم تفسیر «الذي يرى الناس بصغار العلم قبل كباره» ذکر کړې دې په دې کښې د «کبار علم» او «صغار علم»، مصداق کښې خلور اقواله دی: ① د «صغار علم نه مراد جزئیات دی او د «کبار» نه کلیات، ② د «صغار» نه فروع مراد دی او د «کبار» نه اصول.

③ د «صغار» نه مقدمات او مبادی مراد دی او د «کبار» نه مقاصد ④ د «صغار» نه واضعې مسئلې مراد دی او د «کبار» نه دقیق (باریکې) مسئلې مراد دی. (۲) والله اعلم. امام بخاری رحمته الله د مذکوره باب لاندې یو مرفوع حدیث ولې ذکر نکړو؟ د مذکوره باب لاندې امام بخاری رحمته الله هیڅ یو مرفوع حدیث د خپل شرط مطابق ذکر نکړو. بعضې حضرات فرمائی: چه امام بخاری رحمته الله بیاض (خالی ځانې) پریخودې وو چه یو مناسب روایت ملاو شی نو هغه به اولیکي. خو موقعه ملاو نشوه. بعضې حضرات فرمائی: چه دوی هیڅ بیاض وغیره نه وو پریخودې بلکه کوم آیات او آثار چه مذکور دی هم ددې نه ئې په خپلې مدعی باندې استدلال کولو باندې اکتفاء کړې ده. (۴)

اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دي: دلته دا هم ممکن ده چه امام بخاری رحمته الله ددې ترجمه الباب نه یوې مسئلې طرف ته اشاره کړې وی. هغه مسئله دا ده چه اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دي.

په دې مسئله کښې اختلاف: په دې مسئله کښې معمولی شان اختلاف دي. د امام ابوحنیفه، امام مالک، سفیان ثوری، امام شافعی رحمته الله رائي دا ده چه علمی اشتغال په نوافلو کښې د مشغولیدو نه افضل دي. لکه چه د فقه حنفی په کتابونو کښې دی: «طلب العلم إذا صحت النية أفضل من جميع أعمال الدين وكذا الاشتغال بزيادة العلم إذا صحت النية، لأنه أهم نفعاً، لكن شرط أن لا يدغل التعمصان في فراشه»^(۵)

دغه شان ابن وهب رحمته الله فرمائی: «كنت عند مالك بن أنس فجاءت صلاة الظهر أو العصر، وأنا اقرأ عليه، وأظهر لي العلم بين يديه، فجمعت كتيبي، وقمت لأركع، فقال لي مالك، ما هذا؟ قلت: أتومر للصلاة، قال: إن هذا

(۱) المصدر السابق) _

(۲) تفسير الطبري (۲۳۳/۳) _

(۳) فتح الباري (۱۶۲/۱) _

(۴) فتح الباري (۱۶۲/۱) و عمدة القاري (۴۳۱/۲) _

(۵) قاله البزازية، نقله ابن عابدين في حاشية ردالمختار (۲۸۹/۵) كتاب الخطر والإباحة) _

لصحب، فما الذي قمت إليه بأفضل من الذي كنت فيه إذا صحت النية»^(١)

امام شافعي رحمه الله فرماني: «طلب العلم أفضل من الصلاة النافلة»^(٢)

امام سفيان ثوري رحمه الله فرماني: «ما من عمل أفضل من طلب العلم إذا صحت النية»^(٣) او هم دوى

فرماني: «لا أعلم من العبادة شيئاً أفضل من أن يعلم الناس العلم»^(٤)

د امام احمد بن حنبل رحمه الله نه تپوس او كړې شو: «أقنى شيء أحب إليك؟ أجلس بالليل أنسى أو أصلي

تظنهما؟ قال: فنسختك (هكذا في الأصل، ولعل المعنى، فنسختك مسألة)، تعلم بها أمر دينك، فهو أحب»^(٥)

خو د امام احمد رحمه الله يو مشهور روایت دا دي. چه د فرائضو نه پس اوچته درجه د جهاد

ده. لکه چه ابن قدامه رحمه الله نقل کړی دی: «قال أبو عبد الله: لا أعلم شيئاً من العمل بعد الفرائض أفضل

من الجهاد»^(٦)

بهر حال انمه ثلاثه او جمهور علماء د علم د فضيلت قائل دي. د امام احمد بن حنبل رحمه الله يو

روایت هم دا دي. او د دوى دويم روایت دا دي. چه جهاد افضل دي. والله اعلم.

۱۱- ((بَابُ مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّاهُ

بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفِرُوا))

ما قبل باب سره مناسبت: په ما قبل باب «باب العلم قبل القول والعمل» کښې د علم د حصول

ترغيب او د دې د فضيلت بيان وو. په دې باب کښې د ، ، تخول علم ، ، يعنى د علم په حصول

کښې د رعايت ساتلو ذکر دي. چه ستړې والې او نفرت پيدا نشي. (٧)

په حديث باب کښې صرف د ، ، وعظ ، ، ذکر دي. په ترجمه الباب کښې د ، ، علم ، ، اضافه ولې او کړې

شوه؟ امام بخارى رحمه الله په ترجمه الباب کښې «يتغولهم بالموعظة والعلم» فرمايلي

دي. حالانکه په ترجمه الباب کښې د ، ، علم ، ، ذکر نشته. د دې وجه دا ده. چه په حديث کښې

(١) جامع بيان العلم وفضله (١٢٢١) رقم (١١٦) -

(٢) جامع بيان العلم وفضله (١٢٣١) رقم (١١٨) وحلية الأولياء (١١٩٩) وروى عنه بلفظ آخر: .. ليس بعد

أداء الفرائض شيء أفضل من طلب العلم، قيل له، ولا الجهاد فى سبيل الله؟ قال: .. ولا الجهاد فى سبيل الله..

تعليقات جامع بيان العلم وفضله (١٢٣١) -

(٣) جامع بيان العلم وفضله (١٢٤١) رقم (١١٩) -

(٤) جامع بيان العلم وفضله (١٢٤١) رقم (١٢٠) -

(٥) المجموع شرح المذهب (٢١١) المقدمة، فصل: فى ترجيح الإشتغال بالعلم على الصلاة والصيام وغيرهما من

العبادات القاصرة على فاعلها. -

(٦) المغنى لابن قدامة (١٢٤٩) كتاب الجهاد رقم (٧٤١٦) -

(٧) عمدة القارى (٤٣١٢) -

اگرچه صرف د.، موعظه، ذکر دې. د.، علم، ذکر نشته. خو چونکه وعظ هم یو قسم علم دې. نو مصنف رحمته الله علیه د.، تخول بالموعظه، نه تخول بالعلم مستنبط کړې دې. او د.، والعلم، اضافه نه کړې ده. (۱)

د.، کي لا ینفروا، اضافه دغه شان امام بخاری رحمته الله علیه د ترجمه الباب په آخر کښې د.، کي لا ینفروا، اضافه کړې ده. دا اگرچه د باب د دویم حدیث نه صراحت سره ثابت دې. خو ددې یوه فائده دا حاصله شوه. چه د باب په رومبی حدیث کښې د.، سامة، تفسیر معلوم شو. چه ددې نه مراد نفرت دې. په اصل کښې، سامة، سترې کیدو ته وائي. او په سترې کیدو باندې نفرت مرتب کیږي. په دې وجه ددې تفسیر نفرت سره اوکړې شو. (۲)

د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد: د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد ددې ترجمې نه دا دې. چه په وعظ و نصیحت او په تعلیم او تبلیغ کښې د سامعینو (اوریدونکو) د طبیعت او سترې کیدو لحاظ ساتل پکار دی. کله چه نشاط (او طبیعت) وی. هغه وخت تعلیم او تذکیر (وعظ) کول پکار دی. او که نشاط نه وی. نو په داسې وخت کښې تعلیم او تذکیر کول پکار نه دی. هې نه چه د علم نه نفرت پیدا شی. او د وعظ اوریدو نه طبیعت باندې بوج شی.

حدیث باب

۶۸- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ^(۳) قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَحَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةً السَّامَةِ عَلَيْنَا)) (۶۰، ۷۰، ۶۰۴۸)

رجال الحديث

① محمد بن يوسف: دا محمد بن يوسف بن واقد ضبی فریابی (کس الفاء و سکون راء و هشتا تحت، و یوحده) رحمته الله علیه دې. ابو عبدالله ددوی کنیت دې. (۴)

دوی د یونس بن ابی اسحاق، فطر بن خلیفه، اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق، ابراهیم بن ابی عبله، امام اوزاعی، مالک بن مغول، سفیان بن عیینه او خاص طور باندې د سفیان

(۱) فتح الباری (۱۶۲۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۲۱)۔

(۳) قوله: وعن ابن مسعود.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۱۶۱۱) كتاب العلم، باب من جعل لأهل العلم أياماً معلومة، رقم (۷۰) وفي (۹۴۹۱۲) كتاب الدعوات، باب الموعظة ساعة بعد ساعة، رقم (۶۴۱۱) ومسلم في صحيحه (۳۷۷۱۲) كتاب صفة المنافقين، باب الإقتصاد في الموعظة، والترمذي في جامعه، في كتاب الأدب، باب ما جاء في الفصاحة والبيان، رقم (۲۸۵۵)۔

(۴) المغني (ص ۶۱)۔

(۵) تهذيب الكمال (۵۲۱۲۷، ۵۳)۔

نوری رحمته نه د حدیثو علم حاصل کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام احمد بن حنبل، محمد بن یحیی زهلی، اسحاق کوسج، احمد بن عبدالله عجلې، سلمه بن شبيب، محمد بن مسلم بن واره رحمته وغيره حضرات دي. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمته فرماني: «كان الفريقان رجلاً صالحاً» (۲) امام يحيى بن معين رحمته فرماني: چه فریابی د مؤمل بن اسماعیل، عبیدالله بن موسی، قبيصة او عبدالرزاق پشان، ، ثقه، ، دي. (۳)

امام بخاری رحمته فرماني: «حدثنا محمد بن يوسف وكان من أفضل أهل زمانه....» (۴)

ابو حاتم رحمته فرماني: ،، صدوق ثقة،، (۵)

امام نسائي رحمته فرماني: ،، ثقة،، (۶)

امام عجلې رحمته فرماني: ،، ثقة،، (۷)

ددې توثیقاتو په مقابله کښې بعضو حضراتو ددوی په بعضو احادیثو باندې کلام کړې دي. لکه چه ابن عدی رحمته فرماني: «له عن الثوري (فراغات)» (۸)

دغه شان امام عجلې رحمته ددوی د توثیق کولو نه پس فرماني: «وقال بعض المحدثين، أعطى محمد بن يوسف في خمسين ومائة حديث من حديث سفيان» (۹)

دغه شان امام ابن معين رحمته ددوی یو حدیث ذکر کړې دي. او فرمانيلی ئې دي: «هذا باطل» (۱۰) خو حافظ ذهبی رحمته د ابن عدی قول نقل کړې دي. او فرمانيلی ئې دي: «قلت: لا رمة مدية، فلا ينكر له أن ينفره عن ذاك الموضع» (۱۱)

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۳۱۲۷-۵۵) وسیر أعلام النبلاء (۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۰) _

(۲) تهذيب الكمال (۵۶۱۲۷) _

(۳) تاريخ الدارمي عن يحيى بن معين (ص ۶۳) رقم (۱۰۱) _

(۴) تهذيب الكمال (۵۷۱۲۷) _

(۵) تهذيب الكمال (۵۸۱۲۷) _

(۶) سير أعلام النبلاء (۱۱۶۱۱۰) _

(۷) سير أعلام النبلاء (۱۱۶۱۱۰) و تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۸) الكامل لابن عدی (۲۳۲۶) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۱۰) هدى الساري (ص ۴۴۲) _

(۱۱) ميزان الاعتدال (۷۱۱۴) رقم (۸۳۴۰) _

او حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن عدی او عجلې وغیره کلام نقل کولو نه پس فرمائی: «اهتمده البخاری لانه اتفق احادیث ومیزها»^(۱)

خلاصه دا ده: چه د حدیثو جمهورو عالمانو ددوی توثیق کړې دې. تردې چه د کومو حضراتو نه په دوی باندې کلام منقول دې. هغوی هم ددوی توثیق کوی. (۱) او کوم حضرات چه کلام کوی. هغوی ددوی په یو خو حدیثونو باندې کلام کوی. په ټولو باندې نه کوی. بیا خصوصاً د صحیح بخاری په احادیثو باندې په دې وجه کلام نشي کیدی. چه هغه د امام بخاری رحمته الله براه راست (بلا واسطه) شیخ دې. او په بعضو مقاماتو کښې یوې واسطې سره حدیث نقل کوی. نو دوی ته چونکه د خپل شیخ په صحیح او سقیم (متکلم فیه) روایاتو باندې علم شته. په دې وجه دوی د انتقاء او انتخاب او تمیز نه پس حدیث نقل کوی. والله اعلم.

یوه اهمه فائده: علامه کرمانی رحمته الله په دې مقام باندې فرمائیلى دی. چه د حدیث باب په دې سند کښې د ،، محمد بن یوسف ،، نه ،، محمد بن یوسف بیکندى ،، مراد دې. چه دده کنیت ابو احمد دې. (۲)

علامه عینی، حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحمته الله دده تردید کړې دې. اولیکلى نې دی. چه دلته محمد بن یوسف فریابی مراد دې. او دا قاعده ئې نقل کړې ده. چه کوم ځانې کښې امام بخاری رحمته الله مطلقاً محمد بن یوسف فرمائى. او نسبت نه ذکر کوی. هلته ،، فریابی ،، مراد وی. اگرچه دوی د ،، بیکندى ،، نه هم روایت کړې دې. (۳)

② سفیان: دا مشهور امام سفیان بن سعید ثوری رحمته الله دې. ددوی حالات د کتاب الایمان «باب علامة المنافق» لاندې تیر شوی دی. (۴)

فائده: یاد ساتئ: چه امام احمد رحمته الله دا حدیث پخپل مسند کښې د ابن عیینه نه نقل کړې دې. (۵) خو دلته سفیان ثوری مراد دې. ځکه چه فریابی اگرچه د دواړو شاگرد دې. خو چونکه سفیان ثوری رحمته الله سره دوی کافی ولخت تیر کړې وو. په دې وجه چه کله د ثوری نه روایت کوی. نو مطلقاً ئې ذکر کوی. نو فریابی چه کوم ځانې کښې ،، سفیان ،، د نسبت نه بغیر

(۱) هدی الساری (۴۴۲) _

(۲) د ابن معین او عجلې رحمهما الله توثیقات خو پورته نقل کړې شوی دی. ابن عدی رحمته الله فرمائی: «وقد قدم الفريابي في سفیان الثوري على جماعة مثل عبدالرزاق و نظرائه. وقالوا: الفريابي أعلم بالثوري منهم... والفريابي فيما تبين: هو صدوق لا بأس به. الكامل (۲۳۲۱۶) _

(۳) شرح الکرماني (۳۲۱۲) _

(۴) عمدة القاری (۴۴۱۲) وفتح الباری (۱۶۲۱۱) و إرشاد الساری (۱۶۸۱۱) _

(۵) کشف الباری (۲۷۸۱۲) _

(۶) مسند أحمد (۳۷۷۱۱) وفيه: حدثنا عبدالله و حدثني أبي. ثنا سفیان..... و معلوم أن أحمد لم يرو عن الثوري. وإنما روى عن ابن عيينه. فإن ميلاده في سنة ۱۶۴هـ وقد توفي الثوري في ۱۶۱هـ. انظر حلية الأولياء (۱۶۳، ۱۶۱/۹) _

ذکر کړی. هلته به سفیان ثوري رحمه الله مراد وی. (۱)

⑤ الاعمش: دا مشهور امام حدیث، ابو محمد سلیمان بن مهران الاعمش الکوفی رحمه الله دی. ددوی حالات د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑥ ابو وائل: دا مشهور مخضرم تابعی حضرت ابو وائل شقیق بن سلمه اسدی کوفی رحمه الله دی. ددوی حالات هم د کتاب الایمان «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر» لاندې تیر شوی دی. (۳)

⑦ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه: د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه حالات هم د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا: حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرمائی: چه نبی کریم صلی الله علیه و آله به مختلفو ورځو کښې مونږ ته د نصیحت فرمائیلو دپاره زمونږ د احوالو رعایت ساتلو ددې خطري نه چه مونږ سترې نشو. زمونږ طبیعت کښې نفرت پیدا نشی. د «یتخولنا» معنی: «یتخولنا»، د تخول نه مشتق دی. ددې معنی اصلاح کول او حفاظت کول دی. (۵) «المتخول: المتعهد».

علامه خطابی رحمه الله فرمائی: «الغائل: القائم بالأمور المتعهد له، ويقال: فلان غائل مال، وغال مال، إذا كان حسن القيام عليه» (۶)

امام اصمعی رحمه الله فرمائی: چه دا لفظ «یتخولنا» دی. (۷) د «تخون» معنی هم «تعهد» او نگرانی کول دی. (۸) ددې ماخذ «خیانت» دی. او د «تخون» معنی «إجتنب الخيانة» ده. لکه چه ونیلې شی «تحث» او «تأثم» «أى إجتنب الحث والإثم» گویا په دې کښې د «تجنب» خاصیت موجود دی. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۶۲/۱) وعمدة القاری (۴۴۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۲۵۱/۲)۔

(۳) کشف الباری (۵۵۹/۲)۔

(۴) کشف الباری (۲۵۷/۲)۔

(۵) قال فی النهاية (۸۸۱۲): یتخولنا.. یتعهدنا. من قولهم: فلان غائل مال. وهو الذی یصلحه ویقوم به..۔

(۶) غریب الحدیث للخطابی (۴۳۷/۲) واعلام الحدیث (۱۹۴/۱)۔

(۷) النهاية (۸۸۱۲) وعمدة القاری (۴۵۱۲)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) فتح الباری (۱۶۲/۱)۔

فرمانی چه ابو عمرو بن العلاء رحمه الله کله د امام اعمش نه ،، یتخولنا،، روایت کول واوریدل نو وې ونیل چه دا باللام نه دې بلکه بالنون دې امام اعمش رحمه الله ددوی خبرې طرف ته هیڅ توجه ورنکړله. (۱)

دغه شان ابو عبید هروی رحمه الله په ،، کتاب الغریبین ،، کښې د ابو عمرو شیبانی نه نقل کړی دی. هغوی به فرمانیل چه صحیح لفظ ،، یتخولنا،، دهالغاه المبهمة واللامدې چه ددې معنی ده. «یتطلب أحوالنا التي تشط فيها للموهظة» (۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی چه روایتاً ،، یتخولنا،، دهالغاه المعجمة وباللام صحیح دې. خاص طور په دې وجه هم چه امام اعمش ددې په روایت کولو کښې متفرد نه دې په راروان باب کښې ددوی متابعت منصور کوی. اگرچه نورې دواړه کلمې هم د معنی په لحاظ صحیح دی. خو کله چه د ،، یتخولنا،، معنی هم صحیح ده. او لفظاً هم دا اصح دې نو په دې باندې هیڅ اعتراض کول پکار نه دی. (۳)

قوله: كَرَاهَةُ السَّامَةِ عَلَيْنَا: دا مفعول له دې. یعنی په مونږ باندې ستړی کیدل راتلل به نبی کریم صلی الله علیه و آله نه خوښولو. په دې وجه به ئې زمونږ د طبیعتونو رعایت ساتلو.

،، علینا،، یا خو ،، الطارئة،، محذوف سره متعلق دې. چه دا به د ،، السامة،، صفت وی. یعنی «كراهة السامة الطارئة علینا» یا داسې اوونیلې شی. چه په ،، سامة،، کښې چونکه د،، مشقت،، معنی موجود ده. په دې وجه دا ،، علی،، سره متعدی کړې شوې دې. او اصل صله محذوف ده. چه هغه ،، من الموهظة،، دې. اوس به تقدیر د عبارت دا وی. «كراهة السامة من الموهظة الثالثة علینا» (۴)

د حدیث باب ترجمة الباب سره مطابقت. د حدیث باب ترجمة الباب سره منطبق کیدل ښکاره دی. ځکه چه په ترجمه کښې د ،، تغول بالموهظة،، ذکر دې. او په حدیث باب کښې دا صراحت سره مذکور دې. او په ترجمه کښې ،، کی لاینفروا،، دې. په دې جزء باندې د حدیث جمله «كراهة السامة علینا» دلالت کوی. ځکه چه ستړی کیدو باندې نفرت مرتب کیږی. گویا امام بخاری رحمه الله د ،، سامة،، تفسیر په ترجمه الباب کښې ذکر کړې دې. چه ددې نه نفرت مراد دې ،، گما یتنا سابقاً،،

(۱) فتح الباری (۱۶۲۱، ۱۶۳)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۳۱) وعمدة القاری (۴۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۶۳۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۳۱)۔

دا هم کیدی شی چه امام بخاری رحمه الله د ترجمه الباب دومین حصه یعنی «تغییل بالسهلة والعلم» ددی حدیث نه ثابت کړې وی او دویمه حصه «کی لا تنظروا»، نه د راروان حدیث نه ثابت کړې وی چه په هغې کښې ذکر دی «یشهدوا ولا تعسروا ویشهدوا ولا تنظروا» و الله اعلم.

حدیث باب

«... (حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو التَّيَّارِ عَنْ أَنَسٍ (١) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَتَرَوْا وَلَا تُعَيِّرُوا وَبَقُّوا وَلَا تُنْفِرُوا)» [٥٤٤٣]

رجال الحديث

① محمد بن بشار: دا د حدیثو مشهور امام محمد بن بشار بن عثمان عیندی بصری ځای دې ابوبکر ددوی کښت دې بندار ددوی لقب دې. (٢) د بندار معنی حافظ ده چونکه دې پخپله زمانه کښې د خپل وطن د حدیثونو حافظ او جامع وو په دې وجه ددوی لقب بندار شو. (٣)

دوی د یزید بن زریع، معتمر بن سلیمان، عبدالعزیز بن عبدالصمد العمی، محمد بن جعفر غندر، بهز بن اسد، جعفر بن عون، حجاج بن منهال، روح بن عباده، ابوعاصم النبیل، عبدالرحمن بن مهدی، عفان بن مسلم، محمد بن عبدالرحمان الطفاوی، محمد بن عرعره، مکی بن ابراهیم، وکیع بن الجراح، یحی بن سعید القطان، او ابوداؤد طبلسی رحمه الله وغیره نه حدیثونه روایت کړي دي.

ددوی نه روایت کونکو کښې اصحاب د اصول سته، ابراهیم حربی، بقی بن مخلد، ابو حاتم محمد بن ادريس الرازی، محمد بن اسحاق بن خزيمه، ابوزرعه، ابوالعباس السراج او زکریا ساجی رحمه الله وغیره دي. (٤)

امام عجلې رحمه الله فرماني: «بندار بصری، ثقة، کثیر الحديث» (٥)

(١) قوله: عن أنس، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (٩٠٥١٢) في كتاب الأدب. باب قول النبي ﷺ: يسروا ولا تعسروا. رقم (٦١٢٥) ومسلم في صحيحه (٨٣١٢) في كتاب الجهاد والسير. باب تأمير الإمام الأمراء على البعث ووصية إياهم بأداب الغزو وغيرها. —

(٢) تهذيب الكمال (٥١١٢٤) —

(٣) تهذيب الكمال (٥١١٢٤) وسير أعلام النبلاء (١٤٤١٣) —

(٤) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٥١١٢٤-٥١٤) وسير أعلام النبلاء (١٤٤١٢، ١٤٥) —

(٥) تهذيب الكمال (٥١٧٢٤) وسير أعلام النبلاء (١٤٦١٢) —

امام ابن خزیمه رحمته پخپل کتاب التوحید کښې فرمائی: «أعبدنا إماماً أهل زمانه في العلم والأعمال»
محدثین پشار...»^(۱)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی: «صدوق»^(۲)

امام نسائی رحمته فرمائی: «صالح لا بأس به»^(۳)

امام ابن حبان رحمته فرمائی: «وكان ممن يحفظ حديثه ويقرب من حفظه»^(۴)

مسلمه بن قاسم رحمته فرمائی: «وكان ثقة مشهوراً»^(۵)

امام دارقطني رحمته فرمائی: «من الحفاظ الأثبات»^(۶)

البته عمرو بن علی الفلاس نه منقول دی. چه هغوی به دمحمد بن بشار رحمته تکیه کولو.^(۷)

خو محدثینو ددوی تکیه نه دې قبول کړې. لکه چه حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «لما أصغر أحد إلى تكذبه لتيقنهم أن ينداراً صادق أمين»^(۸)

دغه شان عبدالله بن الدورقي فرمائی: «كنا عند ابن معين، وجرى ذكر يندار، فرأيت يحيى لا يعا به ويستضعفه»^(۹) او ابن الدورقي فرمائی: «ورأيت القواريري لا يرضاه»^(۱۰)

خو عالمانو دا جرح هم نه ده قبول کړې. لکه چه ابو الفتح ازدي رحمته فرمائی: «يندار كتب الناس عنه، وقيل له، وليس قول يحيى والقواريري مما يجرحه، وما رأيت ذكره إلا بخير وصدق»^(۱۱)

حافظ ذهبی رحمته د يحيى بن معين او د قواريري په طرز عمل باندې تبصره کړې ده او فرمائی: «قد احتج به أصحاب الصحاح كلهم، وهو حجة بلا ريب»^(۱۲)

(۱) سير أعلام النبلاء (۱۴۵/۱۲) _

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۷/۲۴)، وسير أعلام النبلاء (۱۴۶/۱۲) _

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۷/۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷/۱۲) _

(۴) الثقات لابن حبان (۱۱۱/۹) _

(۵) تهذيب التهذيب (۷۲/۹) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) ميزان الاعتدال (۴۹۰/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷/۱۲) وتهذيب الكمال (۵۱۵/۲۴) _

(۸) ميزان الاعتدال (۴۹۰/۱۳) وقال الحافظ في هدي الساري (ص ۴۳۷)، و ضعفه عمرو بن علي الفلاس، ولم يذكر سبب ذلك، فما عرجوا على تجربته. _

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۶، ۵۱۵/۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷/۱۲) _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) المصدر السابق _

(۱۲) ميزان الاعتدال (۴۹۰/۱۳) _

دغه شان د علی بن المدینی رحمہ اللہ خونی عبدالله فرمائی. چه ما د خپل پلار نه د «بندار من ابن مهدی، من ابی بکر بن عیاش، من عاصم من ذی، من عبدالله، من النبی صلی اللہ علیہ وسلم : تسخروا فلان فی السحور برکة»^(۱) په باره کښې تپوس او کړو. نو علی بن المدینی رحمہ اللہ او فرماییل: «هذا کذب حدثني ابو داود موقوفاً» او بیا دوی ددې سخت انکار او کړو.^(۲)

خو ښکاره ده. چه دا جرح هم هیڅ قابل اعتناء (او قابل اعتبار) نه ده ځکه چه

① اول خو ددې حدیث متن مرفوعاً صحیح سند سره ثابت دې.^(۳)

② دویمه دا چه پخپله امام علی بن المدینی دا موقوفاً روایت کوی.^(۴)

③ او دریمه دا خبره هم ممکن ده. چه علی بن المدینی دلته د.. کذب.. کوم لفظ استعمال کړې دې. دا د..، خطاء.. په معنی کښې وی. ځکه چه اهل حجاز دا د.. خطاء.. په معنی کښې استعمالوی. چه ددې تصریح ابن الانباری رحمہ اللہ کړې ده.^(۵)

نو د علی بن المدینی رحمہ اللہ، «هذا کذب»، ونیل، ددوی په تکذیب باندې قطعې نه دې بلکه خطاء باندې محمول دې. او ښکاره خبره ده. چه د یوې نیمې خطایی نه څوک هم نشي بچ کیدې. او نه د داسې قسمه خطایانو په وجه یو راوی مجروح کیدې شی. خاص طور باندې هغه راوی په کوم چه د اصول سته مصنفینو اعتماد کړې وی. او د پوره امت عالمانو دا حجت گرځولي وی. والله اعلم.

(۱) أخرج بهذا السند النسائي في سننه (۳۰۳۱۱) كتاب الصيام. باب الحث على السحور. وقال: وقفه عبيد الله بن سعيد. ثم ذكر حديث عبيد الله بن سعيد.

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۱۲).

(۳) هذا الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۲۵۷۱۱) كتاب الصوم. باب بركة السحور من غير إيجاب. رقم (۱۹۲۳) و مسلم في صحيحه (۳۵۰۱۱) كتاب الصيام. باب فضل السحور وتأكيده استحبابه. رقم (۱۰۹۵) والنسائي في سننه (۳۰۳۱۱) كتاب الصيام باب الحث في السحور. والترمذي في جامعه في كتاب الصوم. باب ماجاء في فضل السحور... رقم (۷۰۸) كلهم من حديث أنس رضي الله عنه وقال الترمذي: وفي الباب عن أبي هريرة. وعبد الله بن مسعود. وجابر بن عبد الله. وابن عباس. وعمر بن العاص. والعرباض بن سارية. وعتبة بن عبد الله. وأبي الدرداء رضي الله عنه.

(۴) وقد رواه عبيد الله بن سعيد. شيخ النسائي أيضاً موقوفاً كما سبق تخريجه.

(۵) قال المرتضى الزبيدي رحمہ اللہ في تاج العروس (۴۵۱۱۱): قال ابن الانباري. إن الكذب ينقسم إلى خمسة أقسام: إحداها تغيير الحاكی ما يسمع. وقوله مالا يعلم نقلاً و رواية... الثاني: أن يقول قولاً يشبه الكذب ولا يقصد به إلا الحق... الثالث: بمعنى الخطأ. وهو كثير في كلامهم... والرابع: البطول. كذب الرجل: بمعنى بطل عليه أمله وما رجاه... والخامس: بمعنى الإغراء... وعلى الثالث (أي بمعنى الخطأ) خرجوا حديث صلاة الوتر: .. كذب أبو محمد.. أي خطأ. وفي التوشيح: أهل الحجاز يقولون: كذبت بمعنى .. أخطأت. وقد تبعهم فيه بقية الناس...).

د محمد بن بشار رحمته وفات په ۲۵۲ هـ کښې شوې دې. (۱)، رحمته تعالی رحمة واسعة، _

② یحیی بن سعید: دا مشهور امام سعید بن یحیی بن سعید بن فروخ القطان تمیمی رحمته دې ددوی حالات د کتاب الایمان «باب من ایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۱)

③ شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته دې ددوی حالات هم مختصر د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاندې تیر شوی دی. (۲)

④ ابو التیاح: دا ابو التیاح (بفتح المثناة الفوقایة وتشدید التحتایة، وآخره حاء مهملة x) یزید بن حمید ضبعی بصری رحمته دې. (۵)

دوی د حضرت انس بن مالک، عبدالله بن الحارث بن نوفل رحمته نه علاوه د ابو عثمان نهدی، مطرف بن عبدالله بن الشخیر، ابو مجلز، ابو زرعه بجلی، او حسن بصری رحمته وغیره نه حدیثونه روایت کوي. ددوی نه په روایت کونکو کښې سعید بن ابی عروب، شعبه، همام، حماد بن سلمه، حماد بن یزید، اسماعیل بن علیه او ابو هلال راسبی رحمته وغیره حضرات دي. (۶)

امام احمد رحمته فرماني، «ثبت ثقة ثقة»، (۷)

امام یحیی بن معین، ابو زرعه، نسائی رحمته فرماني، «ثقة»، (۸)

امام علی بن المدینی رحمته فرماني، «معروف»، (۹)

امام ابو حاتم رحمته فرماني، «صالح»، (۱۰)

ابن حبان رحمته دوی لره په .. کتاب الثقات، .. کښې ذکر کړې دي. (۱۱)

ابن سعد رحمته فرماني «وكان ثقة وله أحاديث» (۱۲)

(۱) تهذيب الكمال (۵۱۸/۲۴) _

(۲) كشف الباری (۲۱۲) _

(۳) كشف الباری (۶۷۸/۱) _

(۴) فتح الباری (۱۶۳/۱) _

(۵) تهذيب الكمال (۱۰۹/۳۲) _

(۶) د شیوخ او تلامذه دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۰۹/۳۲، ۱۱۰) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۱/۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۱۱۰/۳۲) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۲/۵) _

(۸) تهذيب الكمال (۱۱۱، ۱۱۰/۳۲) _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) الثقات لابن حبان (۵۳۴/۵) _

(۱۲) الطبقات لابن سعد (۲۳۸/۷) _

امام حاکم رحمته الله په ،، تاریخ نيسابور ،، کښې ليکي ،، ثلثة مامون ،، (۱)
ددوی وفات ۱۲۸ هـ کښې شوې دې (۲) ،، رحمته الله تعالیٰ رحمة واسعة ،، _

⑤ انس رضي الله عنه: د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من
الایمان ان يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی (۳).

فوله. قَالَ يَسْتُرُوا وَلَا تُعْصِرُوا وَبَشِّرُوا وَلَا تُنْفِرُوا: نبي کریم صلی الله علیه و آله او فرماښل چه آسانی
کوی سختی مه کوی خوشخبری ورکوی. نفرت مه پیدا کوی.

د عبارت تشریح امام نووی رحمته الله فرماني چه د ،، یسترُوا ،، نه پس د ،، لا تعصروا ،، د تصریح
فائده دا ده. که چرې یوکس سره صرف یو ځل د ،، یسر ،، معامله شوې وی او خوځو ځله د
،، عسر ،، شوې وی نو په هغه به هم ،، یسروا ،، صادقېږي. اوس ،، لا تعصروا ،، فرمایلو سره
نې د ،، تعصروا ،، جميع الأحوال ،، نفی او کړله. هم دا خبره د ،، یسترُوا ،، نه پس د ،، لا تنفروا ،،
اضافه کښې هم ده (۴).

د ،، تبشیر ،، په مقابل کښې د ،، تنفیر ،، راوړلو نکته حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه د ،، یسر ،، او
،، عسر ،، په مینځ کښې خو تقابل شته. خود ،، تبشیر ،، او ،، تنفیر ،، په مینځ کښې تقابل
نشته. د ،، تبشیر ،، مقابله ،، انذار ،، سره ده. نو دلته د ،، تنفیر ،، په ځانې د ،، انذار ،، ذکر
کول پکار وو (۵).

ددې جواب پخپله حافظ رحمته الله ورکړې دي چه چونکه په ابتداء د تعلیم کښې ،، انذار ،، چه
دا په حقیقت کښې اخبار بالشر دي موجب د تنفیر وی. په دې وجه دلته د ،، بشارت ،، په
مقابله کښې ،، نفرت ،، ذکر شوې دي (۶) او ،، تسکین ،، د ،، تنفیر ،، عن مقابل دي.
حضرت شیخ الهند رحمته الله فرماني چه دلته د ،، بشارت ،، په مقابله کښې د ،، انذار ،، ذکر
ځکه نه دي شوې چه ،، انذار ،، پخپله په تبشیر کښې داخل دي او د مقصد په لحاظ سره
انذار د بشارت مقابل او ددې ضد نه دي بلکه د بشارت یو فرد دي ددې وضاحت دا

(۱) تهذيب التهذيب (۳۲۱/۱۱) _

(۲) الکاشف (۳۸۱/۲) رقم (۶۲۹۲) _

(۳) کشف الباری (۴۱۲) _

(۴) شرح النووي على صحيح مسلم (۸۲/۲) کتاب الجهاد والسير. باب تأمير الإمام الأمراء على البعوث و
وصيته إياهم بأداب الغزو وغيرها. وفتح الباری (۱۶۳/۱) _

(۵) فتح الباری (۱۶۳/۱) _

(۶) المصدر السابق _ ددې نه علاوه د کتاب الادب په روایت کښې امام بخاری رحمته الله د ،، و سکنوا ولا
تنفروا ،، الفاظ نقل کړي دي (صحيح البخاری (۹۰/۴۱۲) کتاب الادب. باب قول النبي صلی الله علیه و آله: يسترُوا ولا
تعصروا. رقم (۶۱۲۵) _

دې چه دلته په حدیث شریف کښې د «،یشروا،، نه پس ،،لا تعصروا،، او د «،بشروا،، نه پس ،، تنفروا،، فرمائیلی شوی دی. ددې نه واضح طور باندې دا خبره معلومېږي. چه مقصد د پسر او آسانتیا معامله ده. او د سختی نه بچکول دی. چه دا د نفرت لاره ده. نو د «،بشروا،، معنی دا شوه چه سختی پیدا کولو سره خلقو کښې نفرت مه پیدا کوی. بلکه په ښائسته تدبیر سره نې په کار باندې اولگوي. ځکه چه مشکلاتو پیدا کولو سره مقصد فوت کېږي. او هرکله چه مقصد په کار باندې لگول شو. نو شاباشي ورکول، د احساناتو دباو اچول، او یړول او دهمکي ورکول، او انذار نه کار اخستل او په لار راوستل ټول برابر دي. ځکه چه د طبیعتونو د مختلف کیدو په وجه ددوی د متاثره کولو طریقې مختلف کېږي.

بعضي خلق په مختصره شان خبره متاثره کېږي. بعضي په مختصر باندې صبر نه کوی. هغوی کښې د اطاعت جذبه پیدا کولو دپاره د الله تعالی د احساناتو او د شپې ورځې د نعمتونو تذکره کول پکار وي. بعضي طبیعتونه داسې وي. چه د انعاماتو او احساناتو تذکرې کولو سره نه متاثره کېږي. دوی لره په مقصد باندې راوستلو دپاره د تخويف او انذار او د وعیدونو اورولو، د یړولو او دهمکیانو ضرورت وي. معلومه شوه. چه ډیر خل انذار او تخويف هم بعضي ځایونو کښې د تبشیر کار ورکوي. نو «،انذار،، د «،تبشیر،، مقابل او ضد نشو. بلکه په دې کښې شامل شو. (۱)

حضرت علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ددې حدیث مفهوم دا بیان کړې دي. چه انذار او بشارت یوځانې یوځانې اوساتلې شی. صرف وعیدونه اورول پکار نه دی. بلکه کوم ځانې چه د رحمت ذکر وي. هلته د نعمتونو تذکره هم وي. کوم ځانې چه تخويف وي. هلته د ترجیه (او امید) معامله هم وي. چه خوف او رجاء (امید) دواړه یوځانې وي. البته مناسب دا ده. چه د بشارت اړخ مقدم کړې شی. (۲)

یو اهم وضاحت یوه خبره په ذهن کښې کینول پکار دی. چه په حدیث کښې د تیسیر کوم حکم ورکړې شوې دي. د هغې مقصد دا هیچرې نه دي. چه مدهانت اختیار کړې شی. چه یو شرعی منکر (او ناروا کار) او کتلې شی. او هغه سره مصالحت کول، دا بالکل ناجائز دی. د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم مقصد دا دي. چه د خلقو دین طرف ته راوستلو دپاره سختی اونکرې شی. په نرمی او ملاطفت (مهربانی) سره دین طرف ته دعوت ورکړې شی.

مدهانت بل څیز دي. په دې کښې صراط مستقیم باندې د راوستلو کوشش نه کېږي. هلته سرې دا کوی. چه کوم خلق کار کوی. هغوی کولو ته پریخودلې شی. مونږ ته د نکیر (منع کولو) او تنبیه کولو یا د ترغیب او تذکیر ضرورت نشته. نو ددې اجازت نشته.

(۱) فضل الباری (۴۵۱/۲، ۴۶)۔

(۲) انوار الباری (۷۷۱/۳)۔

۱۴- ((بَاب مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

ما قبل باب سوره مناسبت په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح دي. ځکه چه وړاندې باب کښې د «تغول بالموعظة والعلم» ذکر دي. چه سترې والې او نفرت نه وی په دې باب کښې ددې سترې والې او نفرت دفع کولو طریقه ښودلې کېږي. چه د علم دپاره مخصوص ورځې مقرر کړې شي (۱).

د ترجمه الباب مقصد چونکه د علم د حصول په سلسله کښې د زمانې یا مکان په اعتبار سره تعین شرعاً ثابت نه دي. په دې وجه داسې قسمه تعین سره د بدعت توهم پیدا کېږي. ددې د دفع کولو دپاره امام بخاری رحمه الله دا باب قائم کړې دي. او دا بیانول غواړي. که اهل علم د تعلیم دپاره هفته کښې څه ورځ مخصوص او متعین کړي. نو دا تعین بدعت نه دي. په سنت کښې ددې اصل موجود دي. نبي کریم ﷺ به روزانه تعلیم نه فرمایلو د صحابه کرامو د طبیعت رعایت به ئې ساتلو. نو که معلم د متعلمینو (او شاگردانو) دپاره څه وختونه مقرر کړي. نو هیڅ باک نشته. (۲)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرماني. دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمه الله په دې ترجمه الباب کښې یوې نکتې طرف ته اشاره کړې وی. او هغه دا چه تعلیم او تذکیر دپاره څه ورځې مقررول، تقصیر فی التبلیغ (او کوتاهی) نه ده. (۳)

حدیث باب

۲۰- ((حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ قَالَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ أَبِي وَائِلٍ (۱) قَالَ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُذَكِّرُ النَّاسَ فِي كُلِّ عَمِيسٍ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوْ يَذُتُ أَنتَ ذَكَرْتَنَا كُلَّ يَوْمٍ قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَمْلِكُكُمْ وَلَئِنْ أَتَمَوْلَكُمُ بِالْبُوعِظَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَمَوْلَانَا بِهَا فَخَافَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا)) (ر: ۲۸)

رجال الحديث

① عثمان بن أبي شيبة رحمه الله: دا عثمان بن محمد بن قاضي ابو شيبة ابراهيم بن عثمان عبي كوفي رحمه الله دي. د مشهور محدث ابوبكر بن أبي شيبة زور دي. ابو شيبة ددوی د نيکه د ابراهيم كښت دي. او ددوی د پلار نوم محمد دي (۴). عام طور باندې دوی په عثمان بن

(۱) عمدة القاری (۴۷:۲) _

(۲) لامع الدراری (۲۳۱۲) _

(۳) الأبواب و التراجم لصحيح البخاری (ص ۴۲) _

(۴) قد مر تخريجه قبل حديث _

(۵) تهذيب الكمال (۴۷۸۱۹) وسير اعلام النبلاء (۱۵۲۱۱) _

ابی شیبہ او ددوی رور په ابوبکر بن ابی شیبہ نوم سره یادېږي. د علم د طلب په سلسله کښې نې د مکې مکرمې او د ری سفر او کړو ډیر حدیثونه نې اولیکل... مسند... او... تفسیر... ددوی علمی یادگار دي. (۱)

دوی د شریک بن عبدالله، جریر بن عبدالحمید، حمید بن عبدالرحمن، سفیان بن عیینہ، طلحہ بن یحی زرقی انصاری، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مهدی، عبده بن سلیمان، عفان بن مسلم، قبیصه بن عقبه، ابو معاویه محمد بن خازم الضریر، هشیم بن بشیر، وکیع بن الجراح او یزید بن هارون رضی اللہ عنہم وغیره نه د حدیثو روایت کړې دي.

ددوی نه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداؤد، امام ابن ماجه، ابو حاتم، ابراهیم حری، بقی بن مخلد، ابو یعلی موصلی، ابو القاسم بغوی، محمد بن سعد او محمد بن یحی ذهلی رضی اللہ عنہم وغیره حضرات روایت کوي. (۲)

ابوبکر الاثرم د امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ نه د عثمان بن ابی شیبہ په باره کښې تپوس او کړو نو وې فرمائیل: «ما علمت الا هذا» او امام احمد رضی اللہ عنہ ددوی تعریف او کړو. (۳)

امام یحی بن معین رضی اللہ عنہ فرماني: «ثقة مأمون»، (۴)

ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرماني: «هو صدوق»، (۵)

امام عجل رضی اللہ عنہ فرماني: «عثمان كوفي ثقة»، (۶)

د محمد بن عبدالله بن نمیر رضی اللہ عنہ نه ددوی په باره کښې تپوس او شونو وې فرمائیل: «سبحان الله! ومثله يُسئل عنه؟ (إما يسئل هو عنا)» (۷)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره په... کتاب الثقات... کښې ذکر کړې دي. (۸)

ددې توثیقاتو سره سره ددوی نه څه احادیث منکر هم رانقل دي. چه د هغې په وجه امام احمد رضی اللہ عنہ څه نکیر هم کړې دي. (۹). خطیب بغدادی رضی اللہ عنہ د هغې احادیثو تتبع (او تلاش) کړې دي. او یوځانې نې جمع کړی دي. او دهغې عذر نې هم بیان کړې دي. (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۴۷۹/۱۹) _

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۷۹/۱۹ - ۴۸۱) وسیر (۱۵۲/۱۱) _

(۳) تهذيب الكمال (۴۸۱/۱۹) وسیر أعلام النبلاء (۱۵۲/۱۱) _

(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۵۲/۱۱) _

(۵) تهذيب الكمال (۴۸۲/۱۹) _

(۶) تهذيب الكمال (۴۸۲/۱۹) _

(۷) تهذيب التهذيب (۱۵۰/۱۷) _

(۸) الثقات لابن حبان (۴۵۴/۸) _

(۹) هدی الساری (ص ۴۲۴) ومیزان الاعتدال (۳۶۱۳، ۳۷) _

(۱۰) هدی الساری (ص ۴۲۴) _

سره ددې چه د علمی مقام او لوڼې مرتبې مالک وو. ددوی په مزاج کښې د مزاج ماده وه تردې چه د قرآن کریم په آیت کښې به نې تصحیف کولو او بیا به نې د هغې توجیه کوله (۱)، «سامحه الله تعالى».

په ۲۳۹هـ کښې ددوی وفات وشو. (۲)، «بیشک تعالی رحمة واسعة».

⑤ جریر رضی الله عنه: دا جریر بن عبد الحمید بن قرط ضبی رازی دې. ابو عبد الله ددوی کنیت دې. (۳)
دوی د منصور بن المعتمر، عبد الملك بن عمیر، بیان بن بشیر، مغیره بن مقسم، عاصم الاحول، سلیمان التیمی، امام اعمش، لیث بن ابی سلیم، عطاء بن السائب، هشام بن عروه، او یحی بن سعید انصاری رضی الله عنه وغیره نه حدیثونه روایت کړي دي.
ددوی نه روایت کونکو کښې ابو خیشمه زهیر بن حرب، اسحاق بن راهویه، سلیمان بن حرب، عبد الله بن المبارك، ابوبکر بن ابی شیبه، عثمان بن ابی شیبه، علی بن المدینی، قتیبه بن سعید، محمد بن حمید رازی، محمد بن سلام بیکندي، یحی بن اکثم، یحی بن معین او ابوداؤد طیالسی رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۴)
امام یحی بن معین رضی الله عنه ددوی توثیق کړې دي. (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرماني، «کوی ثقة»، (۶)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني، «جریر ثقة»، (۷)

امام نسائی رضی الله عنه فرماني، «ثقة»، (۸)

عبد الرحمن بن یوسف بن خراش فرماني، «صدوق»، (۹)

ابو القاسم لالکائی رضی الله عنه فرماني، «مجمع على ثقته»، (۱۰)

ابن سعد رضی الله عنه فرماني، «وكان ثقة كثير العلم ترحل اليه»، (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۴۸۶/۱۹) وميزان الاعتدال (۳۷۱۳) وسير أعلام النبلاء (۱۵۲/۱۱، ۱۵۳) _

(۲) ميزان الاعتدال (۳۸۱۳) _

(۳) تهذيب الكمال (۵۴۰/۱۴) _

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۴۱/۱۴ - ۵۴۳) وسير أعلام النبلاء (۱۰/۱۹)

(۵) تاريخ الدارمی (ص ۵۱) (رقم ۵۰۱) و (ص ۶۰) (رقم ۸۸۱) _

(۶) تهذيب الكمال (۵۵۰/۱۴) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) المصدر السابق _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) الطبقات لابن سعد (۳۸۱/۷) _

ابن عمار موصلي رحمته الله فرماني «حجة كانت كتبه صحاحاً»^(۱)
 ابن حبان رحمته الله دوی لره په ، کتاب الثقات ، کښې ذکر کړې دي^(۲)
 ابو احمد الحاكم رحمته الله فرماني ، «هو عندهم ثقة»^(۳)
 علامه خليلي په ، الارشاد ، کښې فرماني ، «ثقة متفق عليه»^(۴)
 البته قتيبه دوی لره تشيع طرف ته منسوب کړې دي^(۵) او بعضې حضرات فرماني چه په
 آخری عمر کښې ددوی په حافظه کښې تغير راغلې وو^(۶)
 ترکومه پورې چه حافظه کښې د تغير تعلق دي نو د امام يحيى بن معين رحمته الله نه چه کله ددې
 په باره کښې تپوس اوکړې شو چه «كيف تروى عن جرير؟» نو وې فرمائيل «ألا ترا قد بين لهم
 أمرها»^(۷) يعنى ددوی کوم حدیثونه چه د عاصم الاحول او اشعث په واسطه نقل دي په هغې
 کښې اختلاط واقع شوې دي چه د هغې تعين شوې دي نو د جرير په احاديثو کښې هېع
 کلام نشته والله اعلم.
 په ۱۸۸ هـ کښې ددوی وفات او شو^(۸) ، رحمته الله تعال رحمة واسعة ،

③ منصور رحمته الله : دا مشهور محدث ابو عتاب منصور بن المعتمر السلمی الکوفی رحمته الله دي^(۱)
 دوی د ابو وائل ، ربعی بن حراش ، ابراهيم نخعی ، امام مجاهد ، سعيد بن جبیر ، امام
 شعبی ، حسن بصری ، او عطاء بن ابی رباح رحمته الله وغيره حضرات نه احاديث روايت کړي
 دي ددوی نه ايوب سختيانی ، امام اعمش ، سليمان تيمی ، شعبه ، سفيان ثوري ، قاضي
 شريك ، ابو عوانه ، معتمر بن سليمان ، او سفيان بن عيينه رحمته الله پشان ديرو حضراتو احاديث
 روايت کړي دي^(۲)

امام ابو زرعه رحمته الله فرماني «أثبت أهل الكوفة منصور ثم مسعن»^(۳)

(۱) ميزان الاعتدال (۳۹۴/۱) رقم (۱۴۶۶) _

(۲) تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۳) تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) هدى السارى (ص ۳۹۵) وتهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تهذيب التهذيب (۷۷، ۷۶/۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۵۵۱/۴) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۴۶/۲۸، ۵۴۷) _

(۱۰) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۵۴۷/۲۸ - ۵۴۹) وسير اعلام النبلاء
 (۴۰۳، ۴۰۲/۵) _

(۱۱) تهذيب الكمال (۵۵۳/۲۸) _

امام ابو حاتم رحمته فرماني، «ثقة»، (١) او هم دوى فرماني «الأعشى حافظ يدلس ويغلط، ومنصور
أمكن منه لا يغلط ولا يدلس» (٢)

امام عجلي رحمته فرماني، «كول ثقة، ثبت في الحديث، كان أثبت أهل

الكوفة، وكان حديثه القدر، لا يختلف فيه أحد، متعهد، رجل صالح» (٣)

امام يحيى بن معين رحمته فرماني، «منصور أثبت من الحكم بن عتيبة ومنصور من أثبت الناس» (٤)

امام يحيى بن سعد القطان رحمته فرماني، «كان منصور من أثبت الناس» (٥)

ش امام عبد الرحمن بن مهدي رحمته فرماني، «حفاظ الكوفة أربعة، عمرو بن مرة، ومنصور، وسلمة بن
كهيل، وأبو حصين» (٦)

امام سفيان ثوري رحمته فرماني، «ما خلفت بعدى بالكوفة آمن على الحديث من منصور» (٧)

امام سعد رحمته فرماني، «وكان ثقة مأموناً كثيراً الحديث رفيعاً عالياً» (٨)

ابن حبان رحمته دوى لره په ، ، كتاب الثقات ، ، كنبى ذكر كرى دى (٩)

ددى تولو توثيقاتو په مقابله كنبى امام عجلي او حماد بن زيد رحمهما الله ددوى په باره

كنبى ذكر كرى دى. چه په دوى كنبى تشيع وو. لكه چه امام عجلي رحمته فرماني، «وكان فيه

تشيع قليل ولم يكن يقال» (١٠)

او حماد بن زيد رحمته فرماني، «رأيت منصور بن المعتز صاحبكم، وكان من هذه الخشبية،» (١١) ما أراه

كان يكذب، قلت: القائل الذهبي: الخشبية: هم الشيعة» (١٢)

(١) المصدر السابق.

(٢) تهذيب الكمال (٥٥٤/٢٨).

(٣) المصدر السابق.

(٤) تهذيب الكمال (٥٥٢/٢٨).

(٥) سير أعلام النبلاء (٤٠٧/٥).

(٦) سير أعلام النبلاء (٤١٢/٥).

(٧) المصدر السابق.

(٨) الطبقات لابن سعد (٣٣٧/٦).

(٩) الثقات لابن حبان (٤٧٤، ٤٧٣/٧).

(١٠) تهذيب التهذيب (٣١٥/١٠).

(١١) قال الزبيدي في ناج العروس (٢٣٤/١): «والخشبية: محرقة: قوم من الجهمية، قاله الليث، يقولون: إن الله تعالى لا يتكلم، وإن القرآن مخلوق. وقال ابن الأثير: هم أصحاب المختار بن أبي عبيد: ويقال: هم ضرب من الشيعة. قيل: لأنهم حفظوا خشبة زيد بن علي حين صلب... وقال منصور بن المعتز: إن كان من يحب علياً يقال له: خشبي فاشهدوا أني سأحبه. قال الذهبي: قاتلوا مرة بالخشب فعرفوا بذلك».

(١٢) سير أعلام النبلاء (٤٠٨/٥).

خو اول خو پخپله دا حضرات فرمائی چه تشیع کم وو او په دوی کښې غلو نه وه او حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرمائی: «تشیعة حب و دلاء ققط»^(۱)

په ۱۳۲ هـ کښې دوی وفات شو. ^(۲)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة، _

⑤ ابو وائل رحمته الله علیه: دا ابو وائل شقيق بن سلمه اسدی کوفی رحمته الله علیه دې ددوی حالات په کتب الايمان کښې د «باب هوو المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشع» لاندې تیر شوی دی. ^(۳)

قوله كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُذَكِّرُ النَّاسَ فِي كُلِّ خَمِيسٍ : حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه به هر زیارت خلقو ته نصیحت کولو.

د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه تذکره وړاندې په کتاب الايمان کښې د «باب قلم دون قلم» لاندې شوې ده. ^(۴)

قوله فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوِ دِدْتُ أَنَّكَ ذَكَرْتَ نَاكُلَ يَوْمٍ : دوی نه

یوکس او وئیل ای ابو عبدالرحمن! زما خواش دې چه تاسو مونږ ته روزانه نصیحت کوئ د «رجل» نه څوک مراد دې؟ ددې مبهم «رجل»، نه مراد غالباً یزید بن معاویه نخعی رحمته الله علیه دې. ^(۵) د کتاب الدعوات روایت نه هم دا معلومیږي ځکه چه په هغې کښې ابو وائل

فرمائی: «کننا نتظر عهد الله، إذ جاء يزيد بن معاوية فقلنا: ألا تجلس؟ قال: لا ولكن أدخل، فأخبرنيكم صاحبكم ولا جئت أنا فجلست، فخرج عهد الله، وهو أخذ بيدي، فقام علينا، فقال: أما إنني أخبريكم بكذا، ولكنه

يمنعني من الغزو إليكم، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يتخولنا بالموعظة في الأيام، كراهية السامة علينا»^(۶)

په دې روایت کښې د یزید بن معاویه نخعی ذکر راغلې دې چه دوی حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه په وعظ کولو باندې د راضی کولو کوشش کړې وو په دې وجه عین ممکن ده چه په روایت باب کښې د «رجل»، نه مراد هم دوی وی.

روزانه وعظ کول مناسب نه دی

قوله قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَمْلِكُكُمْ وَإِنِّي أَخْشَاكُمْ

بِالْمَوْعِظَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْشَاكُمْ بِهَا مَخَافَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا:

وې فرمائیل چه د روزانه وعظ او نصیحت نه زما دپاره مانع دا دې چه ماته دا خوبه نه ده چه زه تاسو په ستړی کیدو (او ستومانه کیدو) کښې مبتلا کړم. زه په نصیحت کولو کښې

^(۱) سیر اعلام النبلاء (۴۰۷/۵) _

^(۲) تهذيب الكمال (۵۵۵/۲۸) _

^(۳) كشف الباری (۵۵۹/۲) _

^(۴) كشف الباری (۲۵۷/۲) _

^(۵) فتح الباری (۱۶۴/۱) _

^(۶) صحيح البخاری (۹۵۹/۲) کتاب الدعوات. باب الموعظة ساعة بعد ساعة. رقم (۶۴۱۱) _

ستاسو دپاره د موقعې او وخت رعایت کوم لکه څنگه چه به نبی کریم ﷺ زمونږه موقعه او وخت کتلو. نوموړې ته به نې نصیحت کولو. هغوی ته هم دا بړه وه چه مونږ سترې نشو (او زمونږ نفرت پیدا نشي).

مطلب دا دې چه د کوم شوق اظهار تاسو کوي په صحابه کرامو ﷺ کښې ددې نه زیات شوق او جذبه موجود وه. ددې باوجود به نبی کریم ﷺ په تعلیم او تذکیر کښې زمونږ د طبیعت لحاظ ساتلو ستاسو ذوق او شوق د صحابه کرامو ﷺ د ذوق او شوق برابر نه دې هرکله چه هغوی د زړه د تنگیدو لحاظ ساتلو او د تعلیم او موعظت عمل نې جاری ساتلې دې. نو زما دپاره څنگه مناسب کیدې شي چه بلا ناغه تعلیم او تذکیر جاری اوساته لکه څنگه چه به د نبی کریم ﷺ د رغبت (او شوق) لحاظ ساتلو دغه شان زه هم رعایت کوم.

۱۴- بَاب مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ

ما قبل باب سره مناسبت په تیرشوی باب کښې د هغه سړی حال مذکور دې چه هغه د تعلیم او تذکیر کار کوي. او خلقو ته د دین خبرې ښاني. هغوی په نفع او نقصان باندې پوهوي. چونکه دا کار د... فقیه فی الدین... دې په دې وجه مذکوره باب کښې د... فقیه فی الدین...، تعریف فرماني. (۱)

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهند ﷺ فرماني. چه د ترجمه الباب او ددې لاندې د ذکرشوی حدیث نه دوه خبرې ښکاره کیږي:

- ① یو دا چه،... فقه فی الدین...، ډیر لوڼې خیر دې.
- ② دویمه دا چه،... فقه فی الدین...، د الله تعالی عطاء ده. تردې چه نبی کریم ﷺ هم،... وإنا أنا قاسم...، فرمائیلو سره خپل عذر ښکاره کوي. چه ددې نه د... فقه فی الدین... عظمت او فضیلت ښکاره کیږي. (۲)

حدیث باب

۱- ((حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ عَنْ يُونُسَ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ قَالَ قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ سَمِعْتُ مُعَاوِيَةَ (۳) خَطِيبًا يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

۱- عمدة القاری (۷۴۸/۲)۔

۲- الأبواب و التراجم (ص ۴۶)۔

۳- قوله: ...سمعت معاوية خطيباً... الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۴۳۹/۱) في كتاب فرض الخمس. باب قول الله تعالى ﴿فَأَن لِّلَّهِ حُكْمٌ﴾ رقم (۳۱۱۶) و (۵۱۴/۱) كتاب المناقب. باب (بدون ترجمة. بعد باب سवाल المشركين أن يريهم النبي ﷺ آية فاراهم انشقاق القمر) رقم (۳۶۴۱) و (۱۰۸۷/۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق. رقم (۷۳۱۲) و (۱۱۱۱/۲) كتاب التوحيد. باب قول الله تعالى ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ﴾ رقم (۷۴۶۰) و مسلم في صحيحه (۳۳۳/۱) كتاب الزكاة. باب النهي عن المسألة و (۱۴۳/۲) كتاب الإمارة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي... و ابن ماجه في سننه (ص ۲۰) المقدمة. باب فضل العلماء الحث على طلب العلم. رقم (۲۲۱)

يَقُولُ مَنْ يُرِذِ اللَّهَ بِهِ عَمَرًا يُقَيِّمُهُ فِي الدِّينِ وَإِنَّمَا أَنَا قَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي وَلَنْ تَزَالَ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَائِمَةً عَلَى أَمْرِ اللَّهِ لَا يَبْغُزُهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ)) [٤٠٣٣ (١٩٨٨٢ (٣٣٣٢ (٢٣٣٨)]

رجال الحديث

① سعيد بن عفير رضي الله عنه: دا سعيد بن كثير بن عفير رضي الله عنه دي کله کله نيکه طرف ته نسبت کولو سره سعيد بن عفير ونييلي کيږي. لکه څنگه چه دلته کښې هم داسې دي. ابو عثمان ددوی کنيت دي. (١) دوی د انصار د موالی ځينو دي. په ١٤٦ هـ کښې ددوی ولادت اوشو. (٢) دوی د امام مالک، ليث بن سعد، سليمان بن بلال، عبدالله بن لهيعة، عبدالله بن وهب، يحيى بن ايوب او يعقوب بن عبد الرحمن اسکندراني رضي الله عنه وغيره نه احاديث روايت کوي. ددوی نه په روايت کونکو کښې امام بخاري، امام ابن معين، عبدالله بن حماد آملی، يحيى بن عثمان بن صالح، ابو الزباع روح بن الفرج او احمد بن حماد زغبة رضي الله عنه وغيره حضرات دي. (٣) امام ابو حاتم رضي الله عنه فرماني: «لم يكن بالثقة، كان يقرأ من كتب الناس، وهو صدوق» (٤) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: «ثقة لا بأس به» (٥) امام نسائي رضي الله عنه فرماني: «سعيد بن عفير صالح» (٦) حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «وكان ثقة إماماً من بحور العلم» (٧) امام حاکم رضي الله عنه فرماني: «ان مصرا لم تخراهم أجما للعلوم منه» (٨) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: «رأيت بمصر ثلاث عجائب: النيل، ولأهرام، وسعيد بن عفير» (٩) حافظ ذهبي رضي الله عنه په دوی باندې تبصره کولو کښې ليکي: «حسبك أن يحيى إمام المحدثين انهم لا ين عفير» (١٠) ابن حبان رضي الله عنه دوی لره په .. کتاب الثقات .. کښې ذکر کړې دي. (١١)

(١) تهذيب الكمال (٣٦١١، ٣٧) _

(٢) سير أعلام النبلاء (٥٨٣١٠) _

(٣) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري: تهذيب الكمال (٣٨٠٣٧، ١١١) و سير أعلام النبلاء (٥٨٣١٠) _

(٤) تهذيب الكمال (٣٨١١١) _

(٥) تهذيب التهذيب (٧٥١٤) _

(٦) المصدر السابق _

(٧) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠) _

(٨) تهذيب التهذيب (٧٥١٤) _

(٩) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠) _

(١٠) المصدر السابق _

(١١) الثقات لابن حبان (٢٦٦٨) _

ابن یونس رحمته فرمائی: «کان سعيد من أعلم الناس بالأساطير، والأخبار الماضية، وأيام العرب والتواريخ، كان في ذلك كله شيئاً عجيباً، وكان مع ذلك أديباً فصيحاً، حسن البيان، حاضر الحجة، لا تمل مجالسة، ولا ينزف عليه، قال: وكان شاعر أمله الشعر....»^(۱)

البتہ امام ابواسحاق سعدی جوزجانی رحمته ددوی پہ بارہ کنبی فرمائیلی دی: «لہ ہیرلون من الہدم، وکان مغلطاً ہیرلک»^(۲) خو ابن عدی رحمته ددوی پہ تردید کنبی لیکیلی دی: «هذا الذي قاله السعدی لا معنى له، ولم أسمع أحداً، ولا يلفظ من أحد من الناس كلاماً لـ سعيد بن كثير بن عفیر وهو عند الناس صدوق، ثقة، وقد حدث عنه الأئمة من الناس، إلا أن يكون للسعدی أراد به سعيد بن عفیر آخره وأنا لأعرف سعيد بن عفیر بن المصری....»^(۳)

حافظ ابن عدی رحمته ددوی دوه منکر حدیثونہ نقل کری دی او فرمائیلی نی دی: چہ ماتہ سوا ددی دوو حدیثونہ نہ زیاتی بل کوم منکر روایت ملاو نشو او پہ ددی دواړو روایتونو کنبی ہم چہ کوم نکارت راغلی دی: هغه ددوی د خوی عبدالله بن سعید پہ وجہ راغلی دی: خکہ چہ سعید بن عفیر مستقیم الحدیث دی^(۴) حفظ ذہبی رحمته ددی دواړو حدیثونہ نہ علاوہ یو بل حدیث ہم ذکر کری دی: چہ هغه منکر دی خو ددی نکارت سبب نی ددوی استاذ یحی بن ایوب گرخولی دی^(۵)

او حافظ ذہبی رحمته دا ہم فرمائی: «من كان في سعة علم سعيد فلا غرو أن ينفر....»^(۶) یب حفظ ابن حجر رحمته فرمائی: «لم يكثر عنه البخاري»^(۷) یعنی اول خو ددوی منکر حدیث د سمیر یو خو حدیثونہ دی: چہ دا متعین او معلوم دی: ددی نہ علاوہ امام بخاری رحمته ددوی نہ کثرت سرہ روایتونہ ہم نہ دی نقل کری:

پہ ۲۲۶ھ کنبی ددوی وفات اوشو^(۸)،، رحمته تعالیٰ رحمۃ واسعہ، _

② ابن وهب رحمته: دا د حدیثو او فقہی مشہور امام ابو محمد عبدالله بن وهب بن مسلم قرشی فہری مصری رحمته دی^(۹)

(۱) تہذیب التہذیب (۴۰/۱۱۱) _

(۲) الکامل لابن عدی (۴۱۱/۳) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) الکامل (۴۱۲، ۴۱۱/۳) _

(۵) میزان الاعتدال (۱۵۵/۲) _

(۶) سیر اعلام النبلاء (۵۸۵/۱۰) _

(۷) ہدی الساری (۴۰۶) _

(۸) سیر اعلام النبلاء (۵۸۶/۱۰) _

(۹) تہذیب الکمال (۲۷۷/۱۶) _

دوی د ابن جریج، یونس بن یزید ابلی، حنظله بن ابی سفیان، امام مالک لیث بن سعد، ابن لهیعه، حرمله بن عمران، اسامه بن زید لیثی، حبوه بن شریح، موسی بن ابوب غافق، او افلاح بن حمید رحمه الله و غیره ډیر حضراتو نه روایت کوی ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی د شیخ لیث بن سعد نه علاوه عبدالرحمن بن مهدی، احمد بن صالح، حارث بن مسکین، سخون بن سعید، یحیی بن یحیی لیثی، یونس بن عبدالاعلی، اصبع بن الفرّج او سعید بن ابی مریمه رحمه الله و غیره ډیر حضرات دی. (۱)

عبدالله بن وهب رحمه الله په ۱۲۵ هـ کښې پیدا شو. (۲) د بعضو صفار تابعینو نه دوی ته لد، حاصل ده. (۳)

په دوی کښې د علم حاصلولو شوق څنگه پیدا شو؟ د خپل طالب علمی قصه ذکر کولو کښې فرماني چه زه په شروع کښې عبادت طرف ته راغب ووم شیطان زما په زړه کښې وسوځه اچول شروع کړل او زه د حضرت عیسی عليه السلام په باره کښې سوچ کښې پریوتلم چه الله تعالی هغوی څنگه پیدا کړل داسې قسمه نورو سوالونو زما په زړه کښې ځانې اونیولو ما یو سړی ته شکیت او کړو هغوی او فرمائیل، «أطلب العلم»، نو د هغوی دا ارشاد زما د علم طب کونو سبب جوړ شو. (۴)

امام احمد بن حنبل رحمه الله فرماني: «عهد الله بن وهب صحيح الحديث، يفصل السام من العرف، والحديث من الحديث، ما أصح حديثه وأثبتة...» (۵)

امام یحیی بن معین رحمه الله فرماني: «ثقة،» (۶)

امام ابو زرعه رحمه الله فرماني: «نظر في حديث ابن وهب نحو ثمانين ألف حديث، من حديثه عن المصريين وغيرهم، فما أعلم أن رأيت له حديثاً لا أصل له، وهو ثقة» (۷)

امام ابو حاتم رازی رحمه الله فرماني: «هو صدوق صالح الحديث» (۸)

امام ابن عدی رحمه الله فرماني: «عهد الله بن وهب من أجلة الناس ومن ثقاتهم...، ومن يكون له من

۱. د تیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۲۷۷/۱۶ - ۲۸۲) و سیر أعلام النبلاء (۲۲۳/۹ - ۲۲۵)

سیر أعلام النبلاء (۲۳۲/۹)

سیر أعلام النبلاء (۲۲۴/۹)

جامع بیان العلم وفضله (۱۲۹/۱) باب تفضیل العلم علی العبادۃ. رقم (۱۲۸)

تهذیب الکمال (۲۸۲/۱۶) والإتقاء فی فرائد الأئمة الثلاثة الفقهاء (ص ۹۳)

تهذیب الکمال (۲۸۳/۱۶) و سیر أعلام النبلاء (۲۲۶/۹)

الإتقاء (ص ۹۴) و تهذیب الکمال (۲۸۴/۱۶) و سیر أعلام النبلاء (۲۲۵/۹)

سیر أعلام النبلاء (۲۲۶/۹) و تهذیب الکمال (۲۸۴/۱۶)

«ومناف مثل ما ذكرته أستغنى أن يذكر له شيء، ولا أعلم له حديثاً منكراً إلا أحدث منه ثقة من الثقات»^(١)
 امام ابن حبان رحمته الله دوى لره په كتاب الثقات كنبې ذكر كړې دې. او ليكلى نې دې.
 «وكان من جمع وصنف، وهو الذي حفظ حل أهل الحجاز ومصر حديثهم، وحل بهم ما روي من المسانيد
 والمطاطيع، وكان من العباد....»^(٢)

ابن سعد رحمته الله فرماني: «وكان كثير العلم، ثقة فيما قال،، حدثنا،،»^(٣)
 امام عجلي رحمته الله فرماني: «مصري، ثقة، صاحب سنة، رجل صالح، صاحب آثار»^(٤)
 امام نسائي رحمته الله فرماني: «ثقة، ما أعلمه روى من الثقات حديثاً منكراً»^(٥)
 ساجي رحمته الله فرماني: «صديق ثقة، وكان من العباد»^(٦)
 خليلي رحمته الله فرماني: «ثقة متفق عليه»^(٧)
 امام مالك رحمته الله به ابن وهب په ،، مفتي مصر،، او ،، فقيه مصر،، القابو سره يادولو.^(٨)
 حافظ ابن عبد البر رحمته الله فرماني: «يقولون إن مالكا رحمته الله لم يكتب إلى أحد كتاباً يُعْنَوُهُ بالفقيه إلا إلى ابن
 وهب»^(٩)
 البته ابن عدی رحمته الله دوى لره په ،، الكامل،، كنبې ذكر كړې دې. (١٠) او په دې كنبې نې د
 يحيى بن معين نه نقل كړى دى. چه «ابن وهب ليس بذلك وابن جريج، كان يستصغره»^(١١)
 د امام نسائي او امام احمد رحمهما الله جرح او د هغې ترديد. امام نسائي رحمته الله فرماني: «كان
 يتساهل في الأخذ ولا بأس به»^(١٢)

(١) الكامل (٢٠٥١٤) _

(٢) الثقات (٣٤٦٨) بتصرف ما وقع في هذه العبارة من التحريفات، وانظر تهذيب الكمال (٢٨٥١٦) وميزان
 الاعتدال (٥٢٣١٢) _

(٣) الطبقات لابن سعد (٥١٨١٧) _

(٤) تهذيب التهذيب (٧٣١٦) _

(٥) تهذيب التهذيب (٧٤١٦) وسير أعلام النبلاء (٢٢٨١٩) _

(٦) تهذيب التهذيب (٧٤١٦) _

(٧) المصدر السابق _

(٨) سير أعلام النبلاء (٢٢٧١٩) وتهذيب التهذيب (٧٣١٦، ٧٤) _

(٩) الإنتقاء (ص ٩٤) _

(١٠) الكامل (٢٠٢١٤) _

(١١) الكامل (٢٠٢١٤) _

(١٢) تهذيب التهذيب (٧٤١٦) _

او امام احمد رحمته الله نه چه کله تپوس اوشو. «أليس كان سني الأئمة» نو دوی او فرمائیل «بلی» تر کومه پورې چه د ابن معین رحمته الله کلام دې نو د جمهورو عالمانو د توثیقاتو نه علاوه ددوی خپل توثیق هم وړاندې تیر شوې دې نو ددې توثیقاتو په مقابله کښې ددې جرح هیڅ حیثیت نه پاتې کیږي.

تر کومه پورې چه د امام احمد او امام نسائی رحمهما الله دوی لره د «سني الأئمة» یا د «متساهل»، گرځولو تعلق دې نو اول خو دا د تحمل حدیث په یو مخصوص صورت باندې رد کول مقصود دی چه ددې د امام ابن وهب نه علاوه یو ډیر لوڼې جماعت قائل دې هغه صورت دا دې چه دوی د «اجازت حدیث»، په بنیاد باندې د «حدثنا»، په الفاظو سره: «دا صحیح کیدو قائل وو او په دې باندې عامل وو.»^(۱)

بې دویمه خبره دا هم ده چه کوم ځانې کښې امام احمد رحمته الله ددوی د «سني الأئمة»، کیدو ذکر کوی هلته ورسره دا تصریح هم کوی چه «ولكن إذا نظرت في حديثه وما روى عن مالك وجهته صحيحاً»^(۲) «وفي بعض الروايات:»، وما روى عن مشائخه وجهته صحيحاً»^(۳)

او امام نسائی رحمته الله دوی لره اگر چه «متساهل فی الاخذ»، گرځولې دې خو هغوی پخپله فرماني «ثقة، ما أعلمه روى عن الثقات حديثاً منكراً»^(۴) حافظ ابن عدی چه ددوی ذکر په «الكامل»، کښې کړې دې چه دا د ضعفاء د تذکرې ډېره مخصوص دې په دې باندې حافظ ذهبی رحمته الله تنقید کړې دې او فرمائیلې نې دی «تأكد»^(۵) ابن عدی پلیراده فی الكامل»^(۶)

حافظ ذهبی رحمته الله په دوی باندې تبصره کولو کښې بالکل صحیح فرمائیلې دی چه «ومعناه: حجة مطلقاً، وحديثه كثير في الصحاح، وفي دواوين الإسلام، وحديثك بالنسائي وتبعته في النقد حيث يقول: وابن وهب ثقة، ما أعلمه روى عن الثقات حديثاً منكراً»^(۷)

(۱) میزان الاعتدال (۵۲۳/۲)

أقال الساجي... وكان يتساهل في السماع. لأن مذهب أهل بلده أن الإجازة عندهم جائزة. ويقول فيها: حدثني فلان.. تهذيب التهذيب (۷۴/۱۲). وقال الذهبي في السير (۲۳۱/۹): هذا الفعل مذهب طائفة. وإن الرواية سانغة به. وبه يقول الزهري وابن عيينة.. وقال في میزان (۵۲۱/۲): هذا مذهب الجماعة. وإن كان على عباده فيه عتب فابن عيينة شريكه فيه.

(۲) الانتقاء (ص ۹۳)

(۳) تهذيب الكمال (۲۸۲/۱۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۶/۹) وميزان الاعتدال (۵۲۳/۲)

(۴) تهذيب التهذيب (۷۴/۱۶)

(۵) تأكيد القوم: تعاسروا وضائق بعضهم بعضاً. المعجم الوسيط (۹۵۱/۲)

(۶) میزان الاعتدال (۵۲۱/۲)

(۷) سير أعلام النبلاء (۲۲۸/۹)

او هم دوی فرمائی «وقد تعقل بعض الأئمة على ابن وهب في أخذ الحديث، وأنه كان يتعرض في الأئمة، وسواء تعرض و رأى ذلك سائغاً أو تشدداً، فمن يروى مائة ألف حديث، ويندر المنكر في سعة ما روى، فإليه ينتهي في الإتيان» (۱)

د قضاء عهده مسترد گولو حيله ابن وهب رحمته الله لره حاکم وخت د قضاء عهدي قبلولو باندي مجبور کرو نو دوی پخپل خان باندي جنون راوستلو او په دې طريقه نې د قضاء عهدي قبلولو نه انکار او کړو (۲)

د ابن وهب رحمته الله ډیر تصنیفات دی په هغې کښې .. کتاب الجامع .. کتاب البيعة .. المناسك .. المغازی .. الردة .. او .. تفسیر غریب الموطا .. مشهور دی (۳) دوی د امام مالک رحمته الله نه د موطا هم روایت کړې دي او د موطا په مشهورو نسخو کښې ددوی نسخه خاص اهمیت لري (۴)

د وفات واقعه ددوی د وفات واقعه داسې پېښه شوه چه ددوی په وړاندي ددوی خپل تصنيف، احوال القيامة، اولوستلې شو ونيلې شي چه پرمېې بې هوشی او غوټه شان راغله او بیا هم په دې حال کښې وفات شو (۵)

ددوی د وفات کال ۱۹۷ هـ دي (۶)، رحمته الله تعالی رحمة واسعة، _

④ یونس رحمته الله: (۷) دا یونس بن یزید ايلي قرشي رحمته الله دي ددوی کنیت ابو یزید دي (۸) دوی د ابن شهاب زهري، نافع مولی د ابن عمر، قاسم بن محمد بن ابی بکر، عکرمه مولی ابن عباس، عمارة بن غزیه، او د خپل زور ابو علی بن یزید رحمته الله وغیره نه روایت کوي ددوی نه لیث بن سعد، يحيى بن ايوب، نافع بن یزید، لجر اعی، جریر بن حازم، عبدالله بن المبارك، بقیة بن الوليد، سليمان بن بلال او محمد بن فليح رحمته الله وغیره ډیر حضرات روایت کونکي دي (۹)

دوی د امام زهري رحمته الله په خدمت کښې دولس یا خوارلس کاله پاتې شوي دي (۱۰)

(۱) المصدر السابق _

'سير أعلام النبلاء (۲۳۴/۹) _

'سير أعلام النبلاء (۲۲۵/۹) _

'مقدمة التعليق الممجّد (ص ۱۸) ومقدمة أوجز المسالك (۳۶۱) _

'الانتفاء (ص ۹۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۶/۹) _

'الكاشف (۶۰۶/۱) رقم (۳۰۴۸) _

'ددوی مختصر ترجمه په کشف الباری (۴۶۳/۱) کښې تیره شوې ده _

'تهذيب الكمال (۵۵۱/۳۲، ۵۵۲) وسير أعلام النبلاء (۲۹۷/۶) _

'د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۵۲/۳۲، ۵۵۳) وسير أعلام النبلاء (۲۹۸/۶)

'تهذيب الكمال (۵۵۳/۳۲) _

امام ابن مبارک او عبد الرحمن بن مهدی رحمهما الله فرمائی: «کتابہ صحیح»^(۱)

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: «یونس اکثر حدیثاً عن الزہری من عقیل، و ہما ثقتان»^(۲)

امام ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: «أثبت الناس في الزهري: مالك ومعمرو ويونس، و..... و.....»^(۳)

او امام ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: «یونس ثقة»^(۴)

امام احمد بن صالح رحمہ اللہ فرمائی: «نحن لا نقدم في الزهري على يونس أحداً»^(۵)

امام عجلوی او امام نسائی رحمہما اللہ فرمائی: «ثقة»^(۶)

يعقوب بن شبيب رحمہ اللہ فرمائی: «صالح الحديث، عالم بحديث الزهري»^(۷)

ابو زرعه رحمہ اللہ فرمائی: «لا بأس به»^(۸)

ابن خراش رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق»^(۹)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «الإمام الثقة المحدث....»^(۱۰)

او ہم دوی فرمائی: «ثقة حجة»^(۱۱)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة، إلا أن في روايته عن الزهري وهما قليلاً، وفي غير الزهري خطأ»^(۱۲)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی لہ رہہ، کتاب الثقات،، کسبی ذکر کرے دی. ^(۱۳)

د بعضو امامانو جرح او دہنی تردید البتہ ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «وكان حلوا الحديث، كثيرة ونيس

بحجة، وربما جاء بالشئ المنكر»^(۱۴)

^(۱) تہذیب الکمال (۵۵۴/۳۲)۔

^(۲) تہذیب الکمال (۵۵۵/۳۲)۔

^(۳) المصدر السابق۔

^(۴) تاریخ الدارمی (ص ۴۵) رقم (۲۱)۔

^(۵) تاریخ الدارمی (ص ۴۶) رقم (۲۴)۔

^(۶) تہذیب الکمال (۵۵۷/۳۲)۔

^(۷) المصدر السابق۔

^(۸) المصدر السابق۔

^(۹) المصدر السابق۔

^(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۲۹۷/۱۶)۔

^(۱۱) میزان الاعتدال (۴۸۴/۱۴) رقم (۹۹۲۴)۔

^(۱۲) تقریب التہذیب (ص ۶۱۴) رقم (۷۹۱۹)۔

^(۱۳) الثقات لابن حبان (۶۴۸/۱۷، ۶۴۹)۔

^(۱۴) الطبقات لابن سعد (۵۲۰/۱۷)۔

دغه شان امام وکیع رحمته دوی لره، «سینی الحفظ»، گر خولی دی. (۱)
 او امام احمد رحمته ددوی ځینې احادیث منکر گر خولی دی. (۲)
 خو حافظ ذهبی رحمته د ابن سعد او وکیع دواړو حضراتو جرحې رد کړې دي لکه چه دوی
 فرمانی «ثقة حجة، شذا بن سعدی قوله: ليس بحجة، وشذو كيم فقال: سینی الحفظ» (۳)
 ترکومه پورې چه د امام احمد رحمته دهغوی د بعضو احادیثو منکر گر خولو تعلق دي نو کوم
 یو چه مکثر راوی وی نو د هغه په احادیثو کښې څه نه څه منکر احادیث هم موجود وی او
 حافظ ابن حجر رحمته فرمانی «و لکه الجمهور مطلقاً، وإنما ضعفوا بعض روايته حيث يخالف أقرانه أو
 يحدث من حفظه، فإذا حدث من كتابه فهو حجة» (۴)

حافظ ذهبی رحمته فرمانی «قد احتج به أرباب الصحاح أصلاً وتبعاً» (۵)
 او ابن سعد رحمته چه «رهباً جاء بالشئ المنكر» فرمانیلی دی په دې باندې رد کوی او
 فرمانی «ليس ذاك عند أكثر الحفاظ منكرًا، بل غريب» (۶)
 په ۱۵۹هـ کښې وفات شو. (۷)، «رحمته تعالی رحمة واسعة».

⑤ ابن شهاب رحمته: د امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمته مختصر
 حالات د... بدء الوحي... د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۸)

⑥ حميد بن عبد الرحمن رحمته: دا ابو ابراهيم بن حميد عبد الرحمن بن عوف رحمته دي
 ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب تطوع قيام رمضان من الإيمان» لاندې تیر شوی دی. (۹)

⑦ حضرت معاوية رضي الله عنه: دا امير المؤمنين ابو عبد الرحمن معاوية بن ابي سفيان صخر بن
 حرب بن اميه بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصي بن كلاب قرشي اموي مکی رحمته دي. (۱۰)

(۱) سير اعلام النبلاء (۲۹۸/۶)۔

(۲) أنكر أبو عبدالله على يونس، فقال: كان يجيء عن سعيد بأشياء ليست من حديث سعيد، وضعف أمر يونس، وقال لم يكن يعرف الحديث، وروى الميموني عن أحمد قال: روى يونس أحاديث منكورة. سير اعلام النبلاء (۲۹۹/۶)۔

(۳) ميزان الاعتدال (۴۸۴/۴) رقم (۹۹۲۴)۔

(۴) هدى السارى (ص ۴۵۵)۔

(۵) سير اعلام النبلاء (۳۰۰/۶)۔

(۶) سير اعلام النبلاء (۳۰۰/۶)۔

(۷) الكاشف (۴۰۴/۲) رقم (۶۴۸۰)۔

(۸) كشف الباري (۳۲۶/۱)۔

(۹) كشف الباري (۳۱۶/۲)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۷۷، ۱۷۶/۲۸) وسير اعلام النبلاء (۱۱۹/۳، ۱۲۰)۔

ددوی مور حضرت هند بنت عتبه بن ربیعہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی رضی اللہ عنہ و نیلی شی چہ دوی د خپل پلار نه وړاندې د عمره القضاء په موقع باندې مسلمان شوی وو خو د خپل مور پلار بړه ورسره وه په دې وجه ئې اظهار نشو کولې تردې چہ د فتح مکې په موقعه باندې دوی اسلام ښکاره کړو. (۱)

د نبی کریم ﷺ نه علاوه حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ، حضرت عمر رضی اللہ عنہ او د خپلې خور حضرت ام المؤمنین ام حبیبہ رضی اللہ عنہا نه روایت کوی. ددوی نه روایت کونکو کښې د تابعینو نه سعید بن المسیب، ابو صالح السمان، ابو ادریس خولانی، ابو سلمه بن عبدالرحمن، عروہ بن الزبیر، سالم بن عبدالله، محمد بن سیرین، سعید مقبری رحمۃ اللہ علیہ وغیره حضرات دی د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم نه حضرت ابن عباس، حضرت جریر، حضرت ابوسعید، حضرت نعمان بن بشیر او حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہم ددوی نه روایات اخستی دي. (۲)

حضرت معاویه رضی اللہ عنہ ته د نبی کریم ﷺ سره د قرابت (رشته داری) تعلق سره د کتاب وحي کیدو شرف هم حاصل دي. (۳)

حضرت معاویه رضی اللہ عنہ دپاره د نبی کریم ﷺ دعاګانې حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر: مزنی رضی اللہ عنہ د نبی کریم ﷺ نه نقل کوی چہ نبی کریم ﷺ او فرمائیل: «اللهم علمه الكتاب والحساب وقره العذاب» (۴)

حضرت مسلمه بن مخلد رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل دي. «اللهم علمه الكتاب، و مکن له في البلاد، وقره العذاب» (۵)

د حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر رضی اللہ عنہ نه نقل دي چہ نبی کریم ﷺ او فرمائیل: «اللهم اجعله هادياً مهدياً واهد به» (۶)

حضرت یونس بن میسره نه نقل دي چہ نبی کریم ﷺ حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی اللہ عنہما ته خطاب او کړو او د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ په سلسله کښې ئې او فرمائیل: «أشهدوا أمرکم، وقله قوتي أمين» (۷)

۱- المصدر السابق -

۲- المصدر السابق -

۳- د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګوری: تهذیب الکمال (۱۷۷/۲۸، ۱۷۸) و سیر أعلام النبلاء (۱۲۰/۳) ۴- روی أحمد فی مسنده (۳۳۵/۱) عن ابن عباس: قال: اذهب فادع لی معاویه، قال: وکان کاتبه: أنظر سیر أعلام النبلاء (۱۲۳/۳) -

۵- سیر أعلام النبلاء (۱۲۴/۳) -

۶- سیر أعلام النبلاء (۱۲۵/۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۹) -

۷- جامع الترمذی، کتاب المناقب، باب مناقب لمعاویه بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ رقم (۳۸۴۲) و مسند احمد (۲۱۶/۴) ۸- سیر أعلام النبلاء (۱۲۷/۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۹) -

یوخل نبی کریم ﷺ حضرت معاویه رضی اللہ عنہ خپل خان سره ردیف جوړ کړو او کینولو او تپوس نه اوکړو، ما یلیق منک؟، نو دوی عرض اوکړو، بطفی یا رسول الله ﷺ، نبی کریم ﷺ او فرمائیل: «اللهم املا علیاً»، په بعضو روایاتو کښې ده، وعلماً، اضافه هم ده. (۱)

په سیاست او حکومت کښې د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ حصه حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د خپل ورور حضرت یزید بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ نه پس د حضرت عمر رضی اللہ عنہ په زمانه کښې د شام گورنر جوړ شو. د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نه پس حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی لره پخپل حال گورنر اوساتلو دغه شان تقریباً شل کاله هغه په دې عهده باندې فائز پاتې شو. (۲)

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته د مملکت د انتظام په سلسله کښې ددوی په صلاحیتونو باندې زبردست اعتماد وو. یو ځل نه حضرت معاویه رضی اللہ عنہ طرف ته اوکتل او وې فرمائیل: «هذا کس العرب» (۳) او هم دوی فرمائی: «تعجبون من دهاء هرقل وکسری وتدعون معاویه» (۴)

حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأیت أحداً بعد عثمان أقصی بحق من صاحب هذا الباب، یعنی معاویه» (۵)

قبیصه بن جابر رضی اللہ عنہ فرمائی: «صحت معاویه لما رأیت رجلاً أثقل حلیاً، ولا أبطأ جهلاً، ولا أبعد أدناً منه» (۶) حضرت علی رضی اللہ عنہ ارشاد فرمائی: «لا تکرهوا إمرة معاویه، فلو قد فقدتموه لرأیتم الرؤوس تتدر من کواهلها» (۷)

د «مشاجرات صحابه رضی اللہ عنہم»، حکم د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د شهادت نه پس چه د حضرت علی او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ په مینځ کښې کوم څه واقعات مشاجرات (اختلافات) راپیښ شو. د هغې په باره کښې د اهل سنت والجماعت فیصله هم دا ده. چه حضرت علی رضی اللہ عنہ په حق باندې وو. او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ ته اجتهادی لغزش (او خطاء) واقع شوې وو. (۸) خو ددې مشاجراتو (او اختلافاتو) په بنیاد باندې هیڅ چاته د بد وئیلو هیڅ گنجائش نشته. لکه څنگه چه د نورو صحابه کرامو حضراتو په باره کښې مونږه دا وایو. چه دا حضرات اگرچه معصوم نه دی. ددوی نه د خطاء صدور نه صرف دا چه واقع کیدې شی. بلکه د بعضو نه

۱- سیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۳) -

۲- تهذیب الکمال (۱۷۹، ۱۷۸/۲۸) -

۳- سیر اعلام النبلاء (۱۳۴/۳) -

۴- المصدر السابق -

۵- سیر اعلام النبلاء (۱۵۰/۳) -

۶- سیر اعلام النبلاء (۱۵۳/۳) -

۷- سیر اعلام النبلاء (۱۴۴/۳) -

۸- بانظر سیر اعلام النبلاء (۱۲۸/۳) -

صدور شوې هم دې خو ټول صحابه ددې دنیا نه په داسې حالت کښې تلې دي (وفات شوي دي) چه الله ددوی نه راضي وو او هغوی ټول په ټوله جنتیان دي (۱)
نو په دې سلسله کښې د حضرت معاویه رضی الله عنہ یا د بل کوم صحابی تذکره غلط طور باندې کولو سره خپل آخرت مه بریادوی.

په ۴۰ کښې کله حضرت علي رضی الله عنہ شهید شو حضرت حسن رضی الله عنہ د حضرت معاویه رضی الله عنہ سره صلح اوکړله او د هغوی په لاس باندې ئې بیعت اوکړو په دې طریقه حضرت معاویه رضی الله عنہ متفقہ طور باندې امیر منتخب شو ددې نه پس ئې مسلسل شلو کالو پورې حکومت اوکړو (۲)

د حضرت معاویه رضی الله عنہ وصیت کله چه د وفات وخت رانیژدې شو نو تپوس ترې اوکړې شو چه تاسو څه وصیت کول غواړئ؟ نو وې فرمائیل: «اللهم اقل العثمة، واعف عن الزلة، وتجاوز حلفت عن جهل من لم ير غيرك، فما وراءك مذهب» ددې نه پس ئې دا شعر اووئیل:~

هوالموت لا منعي من الموت والذي
نحاذر بعد الموت آدمي وأقبح

(مرگ یو داسې اتل حقیقت دي چه ددې نه هیڅ تیخته نشته بیا چه د مرگ نه روستو د کومو خطراتو یره ده. هغه خو ډیر زیات هولناک او تکلیف ورکونکی دی).

ددې نه پس ئې وصیت او فرمائیلو: «كنت أوصي رسول الله ﷺ، فنزع قبضه و كساها، و غبأت قلامه ألقاراً، فإذا مكث فلبسني القيص على جلدی، واجعلوا القلامه مسحوقه في عيني، فعسى الله أن يرخصني ببركتها» (۳)

د حضرت معاویه رضی الله عنہ نه د نقل شوو احادیثو تعداد د حضرت معاویه رضی الله عنہ نه ټول یونسل دیرش حدیثونه نقل دي چه په دې کښې متفق علیه حدیثونه څلور دي او بخاری په څلورو حدیثونو سره او مسلم پنځو حدیثونو سره متفرد دي (۴)

په رجب ۵۱۰ کښې ددوی وفات اوشو (۵)، رضی الله عنه وأرضاه، وأدخله فسيح جناته،،~

قال البخاري في فتح المغيب (۹۳۱۴) وهم رضی الله عنهم باتفاق أهل السنة. عدول كلهم مطلقاً. كبيرهم وصغيرهم. لايس الفتنة أو لا. وجوباً لحسن الظن بهم. ونظراً إلى ماتمهد لهم من المآثر من امتثال أوامره بعده ﷺ وفتحهم الأقاليم. وتبليغهم عنه الكتاب والسنة وهداية الناس. ومواظبتهم على الصلوات. والزكوات. وأنواع القربات. مع الشجاعة. والبراعة. والكرم. والإيثار. والأخلاق الحميدة التي لم تكن في أمة من الأمم المتقدمة. وانظر المحلى لابن حزم (۶۵۱۱)~

سير أعلام النبلاء (۱۳۷/۳)~

سير أعلام النبلاء (۱۶۰/۳)~

سير أعلام النبلاء (۱۲۶/۳)~

سير أعلام النبلاء (۱۲۶/۳) وخلاصة الخزر جي (ص ۳۸۱)~

خلاصة الخزر جي (ص ۳۸۱)~

قوله عن ابن شهاب قال قال حميد بن عبد الرحمن: دلته امام زهري رحمه الله

، قال حميد بن عبد الرحمن، ونيلو سره روايت کوي حالانکه په .. کتاب الاعتصام .. کښې د ،، احميد بن حديد،، الفاظ دي. (۱) او د مسلم په روايت کښې د «حدثني حميد بن عبد الرحمن بن عوف» الفاظ راغلي دي. (۲) معلومه شوه چه دا حديث تحديد او اخبار سره نقل دي نو د انقطاع احتمال ختم شو.

قوله سمعت معاوية خطيباً يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول من

يرد الله به خيراً يفقهه في الدين: ما د حضرت معاويه رضي الله عنه نه واوريدل چه خطبه يي ورکوله هغه فرمائي چه ما د نبي کریم صلی الله علیه و آله نه واوريدل چه فرمانيل يي .. چا سره چه الله تعالى دخير اراده او فرمائي هغه ته فقه في الدين ورکوي ..

په عموم د،، من،، باندې اشکال او دهغي جواب بعضي حضرات فرمائي چه په ،، من يرد الله به خيراً ..،، کښې که ،، من،، عموم باندې محمول نکرې شي بيا خو اشکال نه کيږي ځکه چه په دې صورت کښې به د ،، بعض من اريد له الخیر،، په معنی کښې شي او که ،، من .. پخپل عموم باندې اوساتلې شي نو بيا اشکال کيږي چه کوم ماشوم د بالغ کيدو نه وړاندې د ايمان په حالت کښې مړ شوي وي نو هغه سره د خير اراده متعلق کيدل معلوم او منلی شوي دي حالانکه هغه ته فقه في الدين حاصل نشو؟

ددې جواب ورکړې شوي دي چه د اکثرو عوماتو پشان دا هم عام مخصوص منه البعض دي او مطلب دا دي ،، من يرد الله به خيراً خاصاً ..،، گويا چه دلته صفت محذوف دي. (۳) علامه سندھی رحمته الله فرمائي چه غوره توجيه دا ده چه په ،، خير .. کښې تنوين په تعظيم باندې محمول کړې شي اوس به مطلب دا وي «من يرد الله به خيراً عظمياً يفقهه في الدين» اوس هيڅ اشکال نه کيږي.

او دوی فرمائي چه دا هم ممکن ده چه ،، خير .. مطلق اوساتلې شي او غير فقيه في الدين د فقيه په مقابله کښې د عدم په درجه کښې او گنرلې شي په دې صورت کښې به دا کلام مبالغه باندې محمول وي گويا چه کوم کس ته فقه في الدين ورکړې شو هغه سره دخير اراده اونکرې شوه. (۴)

صحیح بخاری (۱۰۸۷/۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة. باب قول النبي صلی الله علیه و آله: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق.. رقم (۷۳۱۲)۔

(۱) صحیح مسلم (۳۳۳/۱) کتاب الزکاة. باب النهی عن المسألة۔

(۲) حاشية السندی على صحیح البخاری (۴۵. ۴۴۱) وحاشية السندی على ابن ماجه (۱۴۳۱) المقدمة. باب فضل العلماء والحث على طلب العلم. رقم الحديث (۲۲۰)۔

(۳) المصدر السابق۔

او علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ دلتہ بہ ،، من ،، د مکلفینو پہ معنی باندی محمول کوو خکہ چہ د شارع کلام د مکلفینو احوالو سرہ متعلق کیڑی. نو ہفہ بجی کوم چہ د بالغ کیدو نہ وړاندې مړ شوې وی. خو مومن وی. دغه شان ہفہ سرې چہ ہفہ مسلمان وی. او اوس لا د مونخ وخت ہم نہ دې راغلي. چہ دہفہ وفات اوشو. نو ہفہ ددې حدیث پہ مصداق کنبی دسرہ داخل نہ دې. (۱)، واللہ اعلم،

قوله وَإِنَّمَا أَنَا قَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي: او زہ صرف تقسیمونکې یم. او اللہ تعالی ورکوی.

د مذکورہ جملې نحوی تحقیق علامہ طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ،، وإِنَّمَا أَنَا قَاسِمٌ....،، کنبی واو حالیہ دې. او دا د ،، یفقہ ،، د فاعل یا مفعول نہ حال دې. کہ د فاعل نہ حال وی. نو مطلب بہ دا وی. چہ زہ پہ القاء د علم او پہ تبلیغ د وحی کنبی فرق نہ کوم. او ہیخ چاتہ پہ بل باندې ترجیح نہ ورکوم. اللہ تعالی چہ کوم کس ته خومره قدرې غواړی. ورکوی. او کہ د مفعول نہ حال واقع وی. نو مطلب بہ دا وی. چہ اللہ تعالی کوم کس ته فقہ فی الدین ورکول او غواړی. نو ہفہ ته پہ معانیو د فہم استعداد ورکوی. بیا پہ ما باندې د ہر یو د استعداد مطابق د علم د القاء الہام فرمائی. (۲)

یو اشکال او د ہفې جواب: دلتہ یو سوال دا پیدا کیڑی. چہ کہ د صورت پہ اعتبار سرہ او نیلې شی. نو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم معطی (ورکونکې) ہم دې. او قاسم (تقسیمونکې) ہم دې. او کہ د حقیقت پہ اعتبار سرہ او کتلې شی. نو معطی او قاسم دواړہ اللہ تعالی دې. پہ دې وجہ بہ دا فرق کول څنگہ صحیح وی؟

ددې جواب دا دې. چہ معطی پہ عرف کنبی مالک ته وائی. او قاسم تقسیمونکې ته وائی. مراد دا دې. چہ اصل مالک خو اللہ تعالی دې. او زہ صرف د ہفہ د طرفہ تقسیمونکې یم. لکہ څنگہ چہ ذرائع، وسائط او کار کونکې (عملہ) وی. پہ عرف کنبی ہم دغه شان دہ. (۳)
ددې جملې دوه مطلبونہ: بیا ددې جملې دوه مطلبونہ کیدې شی: ① یو دا چہ اللہ تعالی ماتہ علوم راکوی. ہفہ مالک دې. ہفہ خزانہ زما پہ لاس کنبی راکړې دہ. زہ د ہفې نہ تاسو باندې تقسیموم. ② دویم مطلب دا کیدې شی. چہ د علومو تقسیم خو زہ کوم. پہ دې کنبی ہیخ تفاوت او تفاضل نہ کیڑی. البتہ ددې پوہہ او ادراک او پہ دې کنبی عمق او ژور والی، دا اللہ تعالی ورکوی. واللہ اعلم.

قوله وَلَنْ تَزَالَ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَابِئَةً عَلَى أَمْرِ اللَّهِ لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: او دا جماعت بہ د اللہ تعالی پہ حکم باندې قائم وی. او ددوی د مخالفینو نہ بہ دوی ته ہیخ نقصان نہ کیڑی. تردې چہ د اللہ تعالی حکم راشی.

(۱) حاشیۃ السندی علی صحیح البخاری (۴/۴۵۱، ۴۵۰).

(۲) الکاشف عن حقائق السنن للطیبی (۳۵۸/۱) کتاب العلم، الفصل الاول).

(۳) غزل الباری (۴۸۱/۲) و فیض الباری (۱۷۱/۱).

ایا ٲول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وی؟ ددې نه په ټیکاره دا معلومیږي. څه ټول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وی. حالانکه دا خلاف ظاهر او خلاف مشاهده دي. په دې وجه ونیلې شی. څه دلته پوره امت مراد نه دي. بلکه د امت نه یو جماعت مراد دي. لکه څه د عمیر بن هانی رضی الله عنه په روایت کښې «لا يزال من أمتي أمة قائمة بأمر الله...» الفاظ دي. (۱) په حدیث کښې کوم یو جماعت مراد دي؟ دا طائفه او جماعت کوم څه به د الله تعالى په حکم باندې قائم وی. ددې نه کوم یو جماعت مراد دي؟ د مسلمانانو مختلفو طبقو خپلې خپلې طبقې ددې مصداق ګرځولې دي.

امام بخاری رحمته الله فرماني «وهم أهل العلم» (۲)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني «ان لم يكونوا أهل الحديث فلا أدرى من هم؟» (۳)

قاضي عياض رحمته الله فرماني «أراد أحمد أهل السنة، ومن يعتقد مذهب أهل الحديث» (۴)

د بعضو روایاتو نه معلومیږي. څه ددې نه د مجاهدينو جماعت مراد دي. لکه څه د حضرت جابر بن سمره رضی الله عنه مرفوع روایت دي «لن يبرح هذا الدين قائماً يقاتل عليه عصاة من المسلمين حتى تقوم الساعة» (۵)

د حضرت جابر رضی الله عنه مرفوع روایت دي «لا تزال طائفة من أمتي يقاتلون على الحق ظاهرين إلى يوم القيامة» (۶) د حضرت معاوية رضی الله عنه په یو روایت کښې دي «...ولا تزال عصاة من المسلمين يقاتلون على الحق...» (۷)

د حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنه په روایت کښې دي «لا تزال عصاة من أمتي يقاتلون على أمر الله ظاهرين لعدوهم، لا يضرمهم من خالفهم حتى تأتيهم الساعة وهم على ذلك» (۸) په دې ټولو روایاتو کښې تصریح ده. څه دا جماعت د مجاهدينو دي.

(۱) صحيح بخاری (۵۱۴/۱) کتاب المناقب، باب (بلا ترجمة، بعد باب سؤال المشركين أن يريهم النبي ﷺ) آية، فأراهم انشقاق القمر) رقم (۳۶۴۱) (۱۱۱۱/۲) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا

..رقم (۷۴۶۰)۔

(۲) صحيح بخاری (۱۰۸/۲) كتاب الإعتصام، باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق يقاتلون، وهم أهل العلم)۔

(۳) شرح النووي (۱۴۳/۲) كتاب الإمارة، باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... وفتح الباری (۱۶۴/۱)۔

(۴) المصدر السابق)۔

(۵) صحيح مسلم (۱۴۳/۲) كتاب الإمارة، باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق...)

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) صحيح مسلم (۱۴۴/۲)۔

(۸) المصدر السابق)۔

خو حقیقت دا دې چه په دې کښې د... طائفه حقه... نه عموم مراد دې چه په دې کښې نور اهل حق داخل دی لکه چه امام نووی رحمته فرماني

«يَحْتَمِلُ أَنَّ هَذِهِ الطَّائِفَةَ مَفْرَقَةٌ بَيْنَ أَنْوَاعِ الْمُؤْمِنِينَ، مِنْهُمْ، شَجَاعَانِ مُقَاتِلُونَ، وَمِنْهُمْ: قَقَاهَاءُ، وَمِنْهُمْ: مُحَدِّثُونَ، وَمِنْهُمْ: زُهَادٌ وَأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَمِنْهُمْ: أَهْلُ أَنْوَاعٍ أُخْرَى مِنَ الْخَيْرِ وَلَا يَزِمُ أَنْ يَكُونُوا مُجْتَمِعِينَ، بَلْ قَدْ يَكُونُونَ مُتَفَرِّقِينَ فِي أَقْطَارِ الْأَرْضِ» (۱)

د حضرت کشمیری رحمته لطیف توجیه حضرت کشمیری رحمته فرماني چه په حدیث کښې چونکه د مجاهدینو تصریح موجود ده ددې باوجود امام احمد رحمته ددې مصداق... دی حدیث... یعنی... اهل السنة... گرځوی چه په دې باندې زه ډیر حیران ووم بیه تریخی موادو باندې نظر کولو نه دا خبره په پوهه کښې راغله چه د مجاهدینو او اهل السنة والجماعة دواړو مفهوم خو جدا جدا دې خو د خارجی مصداق په لحاظ سره دواړو دې ځکه چه د جهاد فريضة همیشه اهل السنة والجماعة ادا کړې ده نورو ډلو ته د جهاد توفیق نه دې شوې او خصوصیت سره د روافضو ډلې نه خو اکثر و اسلامي حکومتونو نه عظیم نقصانات رسیدلي دي (۲)

دلته ددې لحاظ هم ساتل پکار دی چه د... مجاهدین... مراد اخستلو په صورت کښې به... جهاد... عام وی که په توره او په نیزه وی او که په قلم او ژبه وی د جهاد بانسیف په مقابل کښې د جهاد بالقلم واللسان اهمیت څه کم نه دې ددې همیشه ضرورت راپیښیږي نو دا هم په... جهاد... کښې داخل دي.

قوله: لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ: مخالفین به دوی ته نقصان نشي رسولي

ددې مطلب ددې دا مطلب نه دي چه اهل حق ته هیڅ نقصان د هیڅ یو طرفه نه نشي رسیدلي او دوی ته به څه تکلیف او مصیبت نه راځي دوی ته تکلیف رسیدلي شي د قبه او جیل مصیبتونه راپیښیږي شي د قتل حالت راتلې شي خو ددوی مشن او مهم هیڅ خوند ختمولې نشي ددوی مهم به جاری وی او تر قیامته پورې به دا سلسله جاری وی

قوله: حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: تردې چه د الله تعالی حکم راشي

د «امر الله» نه څه مراد دي؟ ددې... امر الله... نه په ظاهره... قیامت... مراد دي په روایاتو کښې تعارض او دهنې دفعیه خو په دې باندې اشکال کیږي چه په حدیث کښې دی «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى لَا يَقَالَ لِلْأَرْضِ: اللَّهُ اللَّهُ» (۳) دغه شان په یو روایت کښې دی «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ عَلَى أَحَدٍ يَقُولُ: اللَّهُ اللَّهُ» (۴) دغه شان په یو بل روایت کښې دی «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا عَلَى شَرَارٍ» (۵)

(۱) شرح النووی علی صحیح مسلم (۱۴۳/۲)۔

(۲) فیض الباری (۱۷۱/۱، ۱۷۲) و انوار الباری (۸۲/۳)۔

(۳) صحیح مسلم (۸۴/۱) کتاب الإیمان. باب ذهاب الإیمان آخر الزمان)۔

(۴) المصدر السابق)۔

الناس) ددی روایاتو نه معلومیری چه قیامت به هغه وخت قائمیری کوم وخت چه ،، الله ،، ویونکې هېڅ څوک نه وی او په ،، شرار الناس ،، به قیامت قائمیری حالانکه د حدیث باب نه معلومیری چه تر قیامته پورې به دا ،، طائفة حقه ،، قائمه وی په دواړه قسمه حدیثونو کښې تعارض معلومیری؟

ددې جواب دا دی چه دلته د ،، امر الله ،، نه مراد ،، قیامت ،، نه دی بلکه هغه ،، ریح ،، هوا، مراد ده کوم چه به د یمن نه چلیږی لکه چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په مرفوع روایت کښې دی «ان الله عز وجل يبعث ريحا من اليمن ألين من الحرير فلا تدم أحد ألى قلبه، قال ابوعلقمة: مثقال حبة، وقال عبد العزيز: مثقال ذرة من إيمان (لا قبضته)» نو اوس په دواړه قسمو روایاتو کښې تعارض پاتې نشو.

بیا په کومو روایاتو کښې چه ،، حق تقوم الساعة ،، مذکور دي د هغې نه ،، حق تقرب الساعة ،، مراد دي. (۱)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت ترجمه الباب د حدیث باب په پومبی جزء باندې مشتمل دي نو د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي بیا ددې دویمه جزء په ،، اعطاء ،، او ،، تقسیم ،، باندې دلالت کوی کوم چه زکاة او خمس سره متعلق دي په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا په ،، کتاب الخمس ،، کښې او امام مسلم رحمته الله علیه په ،، کتاب الزکاة ،، کښې نقل کړې دي او ددې آخری جزء د قیامت علاماتو سره موافق دي په دې وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا حدیث په ،، کتاب الاعتصام ،، کښې نقل کړې دي ددوی ذهن دې جهت طرف ته متوجه شوې دي چه په هره زمانه کښې به څوک نه څوک مجتهد ضرور وی (۲) والله اعلم بالصواب.

۱۴- بَابُ الْفَهْمِ فِي الْعِلْمِ

ما قبل سره مناسبت علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه په ما قبل باب کښې د ،، تفقه فی الدین ،، ذکر وو او په دې باب کښې ،، فهم فی العلم ،، بیانوی په ،، تفقه ،، کښې ،، فهم ،، داخلیدل واضح دی. (۳)

د ترجمه الباب مقصد د ترجمه الباب مقصد څه دي؟ په دې کښې د عالمانو اختلاف دي ① علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائی چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا ښودل دی چه ،، افهام ،،

(۱) صحيح مسلم (۴۰۶/۲) كتاب الفتن. باب قرب الساعة) _

(۲) صحيح مسلم (۷۵۱۱) كتاب الإيمان. باب في الريح التي تكون في قرب القيامة من في قلبه شيء من الإيمان)

(۳) شرح النووي على صحيح مسلم (۱۴۳۱۲) كتاب الإمارة. باب قوله رحمته الله علیه: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق لا يضرهم من خالفهم) _

(۴) فتح الباري (۱۶۴/۱) _

(۵) عمدة القاري (۵۲/۲) _

مختلف وی تردی چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما سره د صغیر السن کیدو په هغه خبره پوهه شو په کومې چه مشران حضرات پوهه نشو علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائی چه په دې کښې د... فضل الفهم... بیانول مقصود نه دی ځکه چه د حدیث په دې باندې هیڅ دلالت نشته. (۱)

④ حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب نه غرض... فضل الفهم فی العلم... بیانول دی حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه علامه سندهی رحمته الله علیه طرف ته اشاره کړې ده او فرمائیلی نی دی چه بعضو اهل تحقیق اعتراض کړې دي چه په حدیث کښې هیڅ یو لفظ په... فضل... باندې دلالت کونکې موجود نه دي خو دا اعتراض صحیح نه معلومېږي ځکه چه مؤلف قریب بعید (یعنی لږ وړاندې) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث په مختلفو ابوابو کښې ذکر کړې دي چه په دې کښې په فضل د فهم باندې دلالت کونکې لفظ متعددو روایاتو کښې موجود دي روستو په کتاب العلم کښې د حضرت عمر رضی الله عنه دا ارشاد راروان دي چه «لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا» (۲) دا جمله په فضل د فهم باندې دلالت کوی او د امام بخاری رحمته الله علیه د عاداتو څنې ده چه په مقصود باندې دلالت کونکې لفظ په یو حدیث کښې موجود نه وی خو که هم دا حدیث په یوه بله موقعه باندې چه کله راوستلې شی نو هلته مقصود باندې دلالت کونکې لفظ موجود وی نو هم دا د ترجمة الباب د اثبات دپاره کافی گنرلې کیږي. (۳)

⑤ حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب منعقد کولو نه مقصود دا دي چه تفقه فی الدین د عالمانو د اعلی مراتبو څنې دي که دا مرتبه حاصل نشي نو کم از کم ددې نه ادنی مرتبه یعنی... فهم د مراد... خو ضرور حاصلول پکار دی ځکه چه په حدیث باب کښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د سوال په جواب باندې پوهیدل مذکور دی او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنه دا فرمائیل چه که تا جواب ورکړې وي نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوې ووم دا د فهم او فطنت (ذهانت) په فضیلت باندې دلالت کوی او ښکاره ده چه دا... فقه... نه ده ځکه چه... فقه... خو استنباط د مسائلو او د شریعت دقائقو او د احکامو په علتونو باندې د مطلع کیدو نوم دي.

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه دا هم ممکن ده چه دا د تیرشوی باب بیان وی ځکه چه... فقه... او... فهم... دوه جدا جدا څیزونه نه دی بلکه دا دواړه یو دی. (۴)

⑥ حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه فرمائی چه زما په نیز ددې باب نه د تدبیر او مطالعې ترغیب ورکول دی او د مطالعې په طریقه باندې متنبه کول مقصود دی چه په دې سلسله کښې قرائن او امارات ملحوظ اوساتلې شی لکه څنگه چه د نبی

۱- حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۴۵۱).

۲- صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم، باب العیاء فی العلم، رقم (۱۳۱).

۳- الأبواب والتراجم (ص ۴۶).

۴- لامع الدراری (۲۴۱۲).

کریم ﷺ سوال، اود حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما، جمار، د کجورو مغز په لاس کښي کتلو سره مطلب او جواب باندې پوهیدل، په دې باندې واضح طور باندې دلالت کوي. (۱) والله اعلم.

حديث باب

«(حَدَّثَنَا عَلِيُّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ قَالَ لِي ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ فُجَاهِدٍ قَالَ صَبَّحْتُ ابْنَ عُمَرَ (۱) إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمْ أَسْمَعْهُ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا حَدِيثًا وَاحِدًا قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَى بِجَمَارٍ فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً مِثْلُهَا كَمِثْلِ الْمُسْلِمِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هِيَ النَّحْلَةُ فَإِذَا أَنَا أَصْفَرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ النَّحْلَةُ)) [ر: ۶۱]

رجال الحديث

① **علي بن ابي نجيح** رضي الله عنه: دا امير المؤمنين في الحديث. الحجة، امام ابو الحسن علي بن عبدالله بن جعفر بن نجيع سعدی بصری رضي الله عنه دي. چه دا په ابن المديني نوم سره مشهور دي. (۱)
دوی د خپل پلار نه علاوه د حماد بن زيد، هشيم بن بشير، معتمر بن سليمان، سفیان بن عيينه، جرير بن عبدالحميد، محمد بن جعفر غندر، يحيى بن سعيد القطان او عبدالرزاق ميموني نه روایت کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، امام بخاری، صالح بن محمد جزره، ابو مسلم الکجی، ابو القاسم بغوی، او عبدالله بن محمد بن ايوب الکاتب ميموني دي. (۲) ددوی نه دده شيوخو هم روایتونه اخستې دي چه په دې کښي سفیان بن عيينه ميموني هم دي. (۳)
دا په اصل کښي د مديني منوري دي. هم په دې نسبت سره د ابن المديني، په نوم سره مشهور دي. البته په ۱۶۱ هـ کښي بصره کښي پيدا شو. (۴)
امام ابو حاتم رازی رضي الله عنه فرمائي: «كان ابن المديني عالماً بالناس، في معرفة الحديث والعلل» (۵)
سفیان بن عيينه ميموني فرمائي: «تلموني على حب علي، والله، والله، لقد كنت أعلم منه أكثر مما يتعلم

الامع الدراري (۲/۴۱۲) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۲) -

(۱) قد سبق تخريج هذا الحديث، في باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا و أنبأنا -

(۲) تاريخ بغداد (۴/۵۸۱۱) وتهذيب الكمال (۵/۵۲۱) -

(۳) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري: تاريخ بغداد (۴/۵۸۱۱، ۴۵۹) و تهذيب الكمال (۶/۶۱۲۱-۹)

وسير اعلام النبلاء (۴/۲۱۱، ۴۳) -

سير اعلام النبلاء (۴/۳۱۱) -

الثقات لابن حبان (۴/۶۹۸) والأنساب للسمعاني (۲/۳۵۱۵) وسير اعلام النبلاء (۴/۳۱۱) -

(۴) تهذيب الكمال (۹/۹۱۲۱)، وسير اعلام النبلاء (۴/۳۱۱) -

مفی) دغه شان یحیی بن سعید القطان رحمہ اللہ فرمائی: «الناس یلوموننی فی قعودی مع علی، وانا اُتَلم منه اکثر مما یتعلم منی»

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: «کان اللہ خلق علی بن المدینی لهذا الشأن»

امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی: «ما استصغرت نفس عند أحد الا عند علی بن المدینی»

فرہیان رحمہ اللہ وغیرہ فرمائی: «أعلم أهل زمانه بعلم الحديث: علی»

صالح جزرہ رحمہ اللہ فرمائی: «أعلم من أدركت بالحديث وعلمه علی بن المدینی....»

امام عبد الرحمن بن مہدی رحمہ اللہ فرمائی: «علی بن المدینی أعلم الناس بحديث رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وخاصة بحديث ابن عیینة»

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «و أما علی بن المدینی: فإليه المنتهى في معرفة علل الحديث النبوی، مع کمال المعرفة بتقد الرجال، وسعة الحفظ والتبحر في هذا الشأن، بل لعلمه في زمانه في معناه....»

البتہ دوی لرہ عقیلی پہ .. کتاب الضعفاء .. کنبی ذکر کرے دی او لیکن لی نی دی «جنم ال ابن ابی دؤاد والجهیمة وحديثه مستقیم ان شاء الله» یعنی علی بن المدینی ابن ابی دؤاد معتزلی او جهمیہ طرف تہ مائل وو البتہ ددوی حدیثونہ انشاء اللہ صحیح دی چونکہ احمد بن ابی دؤاد معتزلی د خلق قرآن نہ صرف قائل وو بلکہ ددی داعی وو او دہ د خلیفہ پہ ذریعہ عالمان پہ مختلفو ازماثونو کنبی مبتلا کری وو د امام علی بن المدینی رحمہ اللہ نہ پہ دی موقعہ باندی هغوی طرف تہ خہ میلان موندلی شوی وو چہ د هغی پہ وجہ عقیلی پہ دوی باندی کلام او کرو او پخپل .. کتاب الضعفاء .. کنبی نی دی ذکر کرل حالانکہ دوی د خلق قرآن قائل نہ وو او کوم میلان چہ وو د هغی نہ هم دوی توبہ او نیکنی وہ لکہ چہ محمد بن عثمان بن ابی شیبہ رحمہ اللہ فرمائی: «سمعت علی بن المدینی يقول قبل موته بشهرين، من قال: القرآن مخلوق، فهو كافر»

(تاریخ بغداد ۴۵۹/۱۱) و تہذیب الکمال (۲۱۱۰)۔

(سیر أعلام النبلاء ۴۵۱/۱۱)۔

(سیر أعلام النبلاء ۴۶۱/۱۱) و تہذیب الکمال (۱۴۱۲)۔

(سیر أعلام النبلاء ۴۶۱/۱۱) و تاریخ بغداد (۴۶۳/۱۱)۔

(سیر أعلام النبلاء ۴۹۱/۱۱)۔

(سیر أعلام النبلاء ۵۰۱/۱۱)۔

(تہذیب الکمال ۱۴۱۲)۔

(میزان الاعتدال ۱۴۱۳)۔

(کتاب الضعفاء الكبير للعقيلي ۲۳۵/۱۳)۔

(میزان الاعتدال ۱۴۱۳) و سیر أعلام النبلاء (۵۸۱/۱۱) و تہذیب الکمال (۳۲۱/۲۱)۔

دغه شان علي بن المديني رحمته په منبر باندې اودريزې او اعلان كوي «من زعم أن القرآن مخلوق، أو أن الله لا يري، أولم يكلم موسى على الحقيقة، فهو كافر» (X)

دحافظ ذهبي رحمته په عقيلي باندې سخت تنقيد حافظ ذهبي رحمته د عقيلي، «سامحه الله تعالى»، په دې جسارت (او زړه وړتيا) باندې سخت تنقيد كړې دې (Y)

دغه شان عبدالله بن احمد بن حنبل رحمته فرماني «كان ابن حدثنا عنه، ثم أمسك عن اسمه، وكان يقول: حدثنا رجل، ثم ترك حديثه بعد ذلك» (X)

خو دا اعتراض هم قابل د توجه نه دې ځكه چه علي بن المديني او د امام احمد په مينځ كښې ډير زيات د محبت او الفت تعلق وو چه امام احمد رحمته به هميشه دوى لږه د احترام او تعظيم په وجه كنيت سره يادولو. كله به ئې هم نوم نه اخستلو (Z)

(المصادر السابقة) _

د حافظ ذهبي رحمته دا تنقيد په ډيرو فاندو باندې مشتمل دې په دې وجه ددې پوره عبارت نقل كولي شى. دوى په ميزان الاعتدال (١٤٠١٣، ١٤١١) كښې فرماني ((وقد بدت منه هفوة نه تاب منه. وهذا ابو عبدالله البخاري. وناهيك به. قد شحن صحيحه بحديث على بن المديني. وقد ما استصغرت غسى بين بدى أحد إلا بين يدى على بن المديني. ولو تركت حديث على. وصاحبه محمد. و شيعه عبدالرزاق. وعثمان بن ابي شيبة. و إبراهيم بن سعد. وعفان. و أبان العطار. و إسرائيل. و أزهر السمان. و بهز بن أسد. و ثابت البناني. و جرير بن عبد الحميد. لغلقتنا الباب. و انقطع الخطاب. ولما تلت الآثار. و استولت الزنادقة. ولخرج الدجال. أفما لك عقل يا عقيلي. أتدرى فيمن تتكلم! و إنما تبعناك في ذكر هذا سمع نذب عنهم. ولنزيف ما قيل فيهم. كأنك لا تدري أن كل واحد من هؤلاء أوتق منك بطبقات. بل و أوتق من ثقات كثيرين لم توردهم في كتابك. فهذا مما لا يرتاب فيه محدث..

و أنا أشتى أن تعرفنى من هو الثقة الثبت الذى ما غلط ولا انفرد بما لا يتابع عليه. بل الثقة الحافظ إذا انفرد بأحاديث كان أرفع له. و أكمل لرتبته. و أدل على اعتنائه بعلم الأثر. وضبطه دون أقرانه لأشياء ما عرفوها. اللهم إلا أن يتبين غلظه و وهمه فى الشئ فيعرف ذلك. فانظر أول الشئ إلى أصحاب رسول الله ﷺ التكبار والصغار. ما فيهم أحد إلا وقد انفرد بسنة. فيقال له هذا الحديث لا يتابع عليه؟ وكذلك التابعون. كل واحد عنده ما ليس عند الآخر من العلم. وما الغرض هذا. فإن هذا مقرر على ما ينبغى فى علم الحديث..

و إن تفرد الثقة المتقن بعد صحيحاً غريباً. و إن تفرد الصدوق ومن دونه بعد منكرأ. و إن إكثار الراوى من الأحاديث التى لا يوافق عليها لفظاً أو اسناداً يصيره متروك الحديث..

نم ما كل أحد فيه بدعة. أو له هفوة. أو ذنوب يقدر فيه بما يوهن حديثه. و لامن شرط الثقة أن يكون معصوماً من الخطايا والخطأ. ولكن فائدة ذكرنا كثيراً من الثقات الذين فيهم أدنى بدعة. أولهم أو هام بسيرة فى سعة علمهم أن يعرف أن غيرهم أرجح منهم و أوتق إذا عارضهم أو خالفهم. فزن الأشياء بالعدل والورع)

(ميزان الإعتدال (١٣٨١٣) _

تهذيب الكمال (٩١٢١) _

کله چه به امام علی بن المدینی بغداد ته راتلو نو د حلقې صدارت به دوی سنبالولو په دې موقعه به امام احمد بن حنبل او یحي و غیره حضرات راتلل پخپلو کښې به ئې مذاکره او مناظره کوله کله چه به په دوی کښې اختلاف شو نو د علی بن المدینی قول به قول فیصل وو (۱) بهر حال حفاظو او نقادو د حدیث تصریح کړې ده چه امام احمد رحمته الله علیه په علی بن المدینی رحمته الله علیه باندې کوم کلام کړې دې هغه صرف د خلق قرآن په مسئله کښې د نرمې اختیارولو په وجه دې چه ددې نه هم هغوی توبه اوبښکلې وه لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: «تکلم به

أحمد ومن تابعه لأجل ما تقدم من إجابته في المسئلة، وقد اعتذر الرجل من ذلك، وتلأ وألأ» (۲)

په اصول حدیث باندې رومې تصنیف امام علی بن المدینی رحمته الله علیه هغه رومې شخصیت دې چه دوی د اصول حدیث په مختلفو انواعو باندې د ټولو نه وړاندې مختلف کتوب اولیکل (۳) امام نووی رحمته الله علیه لیکلی دی چه ددوی د دوو سوو نه زیات تصانیف دی (۴) حاکم رحمته الله علیه د یو څو کتابونو نومونه لیکلی دی (۵)

د امام علی بن المدینی وفات په «سنن من ری» (سامرا) کښې ۲۳۲ هـ کښې او شو (۶) «رحمة واسعة»

② سفيان رحمته الله علیه: دا امام سفيان بن عيينه رحمته الله علیه دې ددوی حالات په «بدع الوحي» کښې: رومې حدیث په ضمن کښې مختصر (۷) او په کتاب العلم کښې د «باب قول المحدث: حدثنا أخبرنا وأهلنا» لاندې تفصیل سره ذکر شوی دی.

③ ابن أبي نجیح رحمته الله علیه: دا ابویسار عبدالله بن ابی نجیح (فتح النون وکسر الحیم، وبعدهایه مشاة تحتية و آخره حاء مهمله) ثقفی مکی دې د ابو نجیح نوم یسار دې چه دا د حضرت اخر بن شریک رحمته الله علیه مولى وو (۸) دوی د خپل پلار ابو نجیح مکی، امام مجاهد، عطاء بن ابی رباح، طاؤس، او سالم بن

(۱) تهذيب الأسماء واللغات (۳۵۱/۱) و تاريخ بغداد (۴۶۳/۱۱) _

(۲) تهذيب التهذيب (۳۵۶/۷) _

(۳) اوگوری: لمحات من تاريخ السنة و علوم الحديث.. للشيخ عبدالفتاح أبو غدة رحمته الله علیه.. (ص ۱۰۱، ۱۰۲) _

(۴) تهذيب الأسماء واللغات (۳۵۰/۱۱) _

(۵) معرفة علوم الحديث (ص ۷۱) النوع العشرون: فقه الحديث. واکتر اکرام الله امداد الحق د علی بن المدینی رحمته الله علیه د څلویښتو کتابونو ذکر کړې دې اوگوری: الإمام علی بن المدینی و منهجه فی نقد الرجال (ص ۲۶۲، ۲۷۹) _

(۶) تاريخ بغداد (۴۷۳، ۴۷۲/۱۱) _

(۷) کشف الباری (۲۳۸/۱۱) _

(۸) تهذيب الكمال (۲۱۵/۱۶، ۲۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۱۲۵/۱۶) _

عبدالله بن عمر رضي الله عنه وغيره نه روايت كوي ددوی نه امام شعبه، سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، ابن علبه، روح بن القاسم، ابراهيم بن نافع مكي او هشام دستواني رضي الله عنه وغيره روايت كوي (١)

امام احمد بن حنبل رضي الله عنه فرماني ((ابن نجيم ثقة، كان ابراه من خيار علماء الله رضي الله عنه))
امام يحيى بن معين، امام ابو زرعه، او امام نسائي رضي الله عنه فرماني ((ثقة، رضي الله عنه))
د ابو حاتم رضي الله عنه نه چه كله تپوس او كړې شو ((ابن ابى نجيم من مجاهد احب إليك او عفيف من مجاهد))، نو وی فرمايل ((ابن ابى نجيم احب إلّ، إنما يقال ل ابن ابى نجيم القدر، وهو صالح الحديث رضي الله عنه))
ابن سعد رضي الله عنه فرماني ((كان ثقة كثير الحديث رضي الله عنه))

امام عجلي رضي الله عنه فرماني ((ثقة، رضي الله عنه))
ابن حبان رضي الله عنه دوی لره په ((كتاب الثقات))، كښي ذكر كړې دي (٢)
حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني ((ثقة، رضي الله عنه)) او هم دوی فرماني ((هو من الأئمة الثقات رضي الله عنه))
ابن ابى نجيم متهم بالقدر وو؟ د ابن ابى نجيم اگر چه ټولو حضراتو توثيق كړې دي خو دي متهم بالقدر وو.

لكه چه امام بخاري رضي الله عنه فرماني ((عبدالله بن ابى نجيم كان يتهم بالإعتزال والقدر رضي الله عنه))
امام علي بن المديني رضي الله عنه فرماني ((أما الحديث فهو فيه ثقة وأما الرأي فكان قدراً معتزلاً رضي الله عنه))
جوزجاني رضي الله عنه هم دوی په متهم بالقدر كښي شمار كړې دي (٣)
يعقوب سدوسي رضي الله عنه فرماني ((هو ثقة قدرى رضي الله عنه))

(١) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (٢١٦١٦) وسير أعلام النبلاء (١٢٥٦) -

(٢) تهذيب الكمال (٢١٧١٦) -

(٣) المصدر السابق -

(٤) المصدر السابق -

(٥) الطبقات لابن سعد (٤٨٣٥) -

(٦) تهذيب التهذيب (٥٥٦٤) -

(٧) الثقات لابن حبان (٥١٧) -

(٨) الكاشف (٦٠٣١١) رقم (٣٠٢٠) -

(٩) ميزان الاعتدال (٥١٥١٢) -

(١٠) المصدر السابق -

(١١) المصدر السابق -

(١٢) المصدر السابق -

(١٣) سير أعلام النبلاء (١٢٥٦) -

امام يحيى بن سعيد القطان رحمه الله فرماني: «كان من رؤوس الدعا إلى القدر»^(١)

ابن سعد رحمه الله فرماني: «ويذكرون أنه كان يقول بالقدر»^(٢)

ددې اقوالو نه معلومه شوه چه عبدالله بن ابى نجيع نه صرف دا چه قدرى ووبلكه: .. دعاة الى القدر .. خني وو.

يو اشكال او ذهني جواب سوال دا دې چه امام بخاري رحمه الله ددوى نه استدلال او احتجاج څنگه او كړو. حالانكه مبتدع راوى كوم چه داعى وى دهغه نه روايت او احتجاج كول صعبه نه دې: ^(٣)

① ددې يو جواب دا دې چه ممكن ده چه هغوى د خپل بدعت نه توبه اوښكلي وى لكه چه

حافظ ذهبى رحمه الله فرماني: «ولعله رجاء عن البدعة»^(٤)

دغه شان جوزجاني چه كله عبدالله بن ابى نجيع، زكريا بن اسحاق، شبل بن عباد، ابن

ابى زنب او سيف بن سليمان په قدریه كښې شمار كړو. نو حافظ ذهبى رحمه الله او فرمانيلى

هو لا ملقات، وما ثبت عنهم القدر، أولعلمهم تاهوا»^(٥)

② دويم جواب دا دې چه كه راوى مبتدع .. داعى الى البدعة .. وى نو د هغه د روايت نه

احتجاج صحيح نه دې: ^(٦) خو كه داسې راوى ثقه او ضابط وى او ددې روايت نه دده د

بدعت تائيد نه كيرى او دا روايت ددې مبتدع نه علاوه د بل چا نه نقل نه وى نو دده روايت

به قابل قبول وى: ^(٧) لكه څنگه چه امام بخاري رحمه الله د داسې ډيرو حضراتو نه روايت قبول

^(١) حاشيه سبط ابن العجمي على الكاشف (٦٠٣١١) رقم (٣٠٢٠) _

^(٢) الطبقات (٤٨٣١٥) _

^(٣) هدى السارى (ص ٣٨٥) الفصل التاسع، وتعليقات..الرفع والتكميل فى الجرح والتعديل (ص ١٤٤، ١٤٥) _

^(٤) سير أعلام النبلاء (١٢٦١٦) _

^(٥) ميزان الاعتدال (٥١٥١٢) _

^(٦) قال ابن الصلاح فى علوم الحديث (ص ١١٤، ١١٥) :..... وقال قوم تقبل روايته إذا لم يكن داعية إلى بدعته

ولا تقبل إذا كان داعية وهذا مذهب الكثير أو الأكثر من العلماء. وحكى بعض أصحاب الشافعى رحمه الله خلافاً

بين أصحابه فى قبول رواية المبتدع. إذا لم يدع إلى بدعته. وقال: أما إذا كان داعية فلا خلاف بينهم فى عدم

قبول روايته. وقال أبو حاتم بن حبان البستي أحد المصنفين من أئمة الحديث: الداعية إلى البدع لا يجوز

الاحتجاج به عند أئمتنا قاطبة. لا أعلم بينهم فيه خلافاً. وهذا المذهب الثالث أعدلها وأولها. والأول (أى رد

رواية المبتدع مطلقاً) بعيد مباعد للشائع عن أئمة الحديث. فإن كتبهم طافحة بالرواية عن المبتدعة غير

الدعاة. وفى الصحيحين كثير من أحاديثهم فى الشواهد والأصول. والله اعلم. _

^(٧) قال الحافظ رحمه الله :.. فالعمد: أن الذى ترد روايته. من أنكر أمراً متواتراً من الشرع معلوماً من الدين

بالضرورة. أو اعتقد عكسه. وأما من لم يكن بهذه الصفة. وانضم إلى ذالك ضبطه لما يرويه مع ورعه وتقواه

فلا مانع من قبوله. نزهة النظر (ص ٨٨) _

کړې دې چه هغوی نه صرف دا چه مبتدع وو بلکه د رؤوس المبتدعين څنې وو او خپل مذهب طرف ته به ئې خلقو ته دعوت هم ورکولو لکه عمران بن حطان. عبدالحميد بن عبدالرحمن حمانی وغيره چه د بدعت د داعيانو څنې وو (۱)
په روايت د حديث کښې د بدعت قاده او غير قاده تفصيل او حافظ ابن حجر رحمه الله د بدعت قاده او بدعت غير قاده په تفصيلاتو کښې لاندې ليکي «وعلى هذا إذا اشتملت رواية المبتدع سواء كان داعية أم لم يكن، على ما لا تعلق له بهدعته أصلاً، هل ترد مطلقاً؟ أو تقبل مطلقاً؟ مال ابو الفتح القشيري إلى تفصيل آخر فيه (۲) فقال: إن واقعته هي فلا يلتفت إليه هو، إجماداً له بدعته وإطلاعه لناره، وإن لم يواقع أحد ولم يوجد ذلك الحديث إلا عند ما وصفنا من صدقه وتحذره عن الكذب واشتهاره بالدين وعدم تعلق ذلك الحديث بهدعته فينبغي أن تقدم مصلحة تحصيل ذلك الحديث ونشر تلك السنة على مصلحة إمامته وإطعام بهدعته، والله اعلم» (۳)

دريمه خبره دا ده چه دوی لره صرف امام يحي بن سعيد القطان رحمه الله په «دعاء إلى القدر»، کښې شمار کړې دې ددوی نه علاوه باقی ټولو دوی لره قدری گرځولې دې خو په «دعاء» کښې د کیدو تصریح ئې نه ده کړې غالباً د امام بخاری رحمه الله په نیز ددوی صرف قدری کیدل ثابت دی. داعی کیدل ئې ثابت نه دی. لکه چه د حافظ سخاوی او حافظ عراقی رحمهما الله شعر:-

.....وَرَوَوْا :: عَنْ أَهْلِ بَيْتِهِ عَلَى الصَّحِيحِ مَا دَعَوْا

(يعني..... ائمه نقاد د حديث. مثلاً امام بخاری او مسلم رحمهما الله وغيره پخپل صحیح.. کښې د بعضو داسې اهل بدعت نه روايت نقل کړې دې چه هغوی د خپل بدعت داعيان نه وو). په تشریح کښې د ډيرو راويانو نومونه ذکر کړي دي چه هغوی کښې بدعت وو خو هغوي داعيان نه وو په دغه نومونو کښې هغوی د عبدالله بن ابي نجيع نوم هم ذکر کړې دې (۴)

غالباً د حافظ مزى رحمه الله په نیز هم ددوی .. داعی الى القدر.. نه کیدل راجع دی ځکه چه دوی د ائمه رجال نه په توثيق کولو باندې اکتفاء کړې ده. البته ضمناً ئې د ابو حاتم نه توثيق سره ددوی .. مائل الى القدر.. کیدل نقل کړی دی او د يحي القطان د .. داعی الى القدر.. قول دوی نه دې ذکر کړې (۵)

(۱) تدريب الراوى (۳۲۶/۱) _

(۲) حكي السخاوى عن ابن دقيق العيد ما مال إليه القشيري. أنظر فتح الحديث (۶۱۲/۶۱) _

(۳) هدى السارى ((ص ۳۸۵)) _

(۴) فتح المغيب للسخاوى (۶۶۱۲) _

(۵) تهذيب الكمال (۲۱۸، ۲۱۷، ۱۱۶) _

د تدلیس الزام او دهنې تحقیق بیا دوی لره امام نسائی رحمته الله علیه په مدلسینو کښې شمار کړې دي. لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکي: «وذكره النسائي فيمن كان يدلّس»^(۱)

او حافظ رحمته الله علیه فرماني: «أكثر من مجاهد، وكان يدلّس عنه، وصفه بذلك النسائي»^(۲)

دغه شان حافظ رحمته الله علیه فرماني: «ثقة رمي بالتدليس و ربما دلّس»^(۳) خو ددوی تدلیس مضر نه دي. ځکه چه:

① اول خو به دوی په عامو حدیثونو کښې تدلیس نه کولو. بلکه صرف د امام مجاهد رحمته الله علیه په احادیثو کښې به نې تدلیس کولو. ^(۴) بیا نې ددوی په عامو حدیثونو کښې هم نه کولو. بلکه صرف د امام مجاهد د تفسیر سماع دوی ته حاصل نه وه. نو د تفسیر په روایت کښې به د تدلیس نه کار اخستلو. ^(۵) چونکه دا د امام مجاهد رحمته الله علیه د خاص الخاص شاگردانو څنې دي. ^(۶) په دې وجه عالمانو ددوی د تفسیر د روایاتو هم تصحیح کړې ده. لکه چه امام وکیع رحمته الله علیه فرماني: «كان سفيان يصحح تفسير ابن أبي عمير»^(۷)

② دویم دا چه علامه قطب الدین حلبی رحمته الله علیه فرماني: «أكثر العلماء أن المعنعنات الثقلی الصحیحین منزلة منزلة السامع»^(۸)

د ابن ابی نجیح رحمته الله علیه وفات په ۱۳۱ هـ یا ۱۳۲ هـ کښې اوشو. ^(۹) «...رحمته الله علیه تعالى رحمة واسعة».

③ مجاهد رحمته الله علیه: دا شیخ القراء والمفسرين ابو الحجاج مجاهد بن جبر مکی قرشي مخزومی رحمته الله علیه دي. ^(۱۰)

(۱) تهذيب التهذيب (۵۵۶).

(۲) تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس (ص ۲۸).

(۳) تقريب التهذيب (ص ۳۲۶) رقم (۳۶۶۲).

(۴) كما يدلّ عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد، وكان يدلّس عنه..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۵) قال يحيى بن سعيد: لم يسمع ابن أبي نجيح التفسير عن مجاهد، قال ابن حبان: ابن أبي نجيح نظير ابن جريج في كتاب القاسم بن أبي بزة عن مجاهد في التفسير، روي عن مجاهد من غير سماع.. تهذيب التهذيب (۵۴۶).

(۶) كما يدلّ عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۷) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶).

(۸) فتح المغيث للعراقي (ص ۸۱، ۸۲) وفتح المغيث للسخاوي (۲۱۸/۱۱) قال السخاوي: ...يعني إما لمجبتها من وجه آخر بالتصريح أو لكون المعنعن لا يدلّس إلا عن ثقة، أو عن بعض شيوخه، أو لوقوعها من جهة بعض النقاد المحققين سماع المعنعن لها....

(۹) تهذيب الكمال (۲۱۸/۱۶).

(۱۰) تهذيب الكمال (۲۲۸/۲۷).

دوی د حضرت ابن عباس، حضرت ابوهریره، حضرت عائشه، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت رافع بن خدیج، حضرت جابر، حضرت ابو سعید خدری، حضرت ام هانی رضی اللہ عنہا نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عکرمه، طاؤس، عطاء (وهم من الراهه) عمرو بن دینار، ابو الزبیر، ابن ابی نجیح، منصور بن المعتمر، اعمش، ایوب سختیانی، قتاده او فطر بن خلیفه رضی اللہ عنہم وغیره دي. (۱)

بعضو حضراتو هغه روایات مرسل گرځولي دي. کوم چه دوی د حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت معاویه او کعب بن عجره رضی اللہ عنہم نه روایت کوي. (۲) او بعضو حضراتو د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه ددوی د سماع هم انکار کړې دي. (۳) خو صحیح خبره دا ده. چه دوی ته د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه سماع حاصل ده. (۴) په صحیح بخاری کښې ددې تصریح موجود ده. (۵) خسیف رضی اللہ عنہ فرماني: «كان أحدهم بالتفسير مجاهد...» (۶)

امام يحيى بن معين او ابو زرعه رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۷)

امام عجلي رضی اللہ عنہ فرماني: «مكي تابعي ثقة» (۸)

ابن حبان رضی اللہ عنہ فرماني: «وكان قتيها عابداً ورعاً متقناً» (۹)

امام ابن سعد رضی اللہ عنہ فرماني: «وكان قتيها عالماً ثقة كثير الحديث» (۱۰)

حافظ ذهبي رضی اللہ عنہ فرماني: «(امام في القراءة والتفسير حجة)» (۱۱)

په امام مجاهد باندې د تدليس الزام او د هغې تحقيق: علامه ابو العباس نباتي صاحب،، الأنيل

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۲۹/۲۷ - ۲۳۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۰/۴)۔

(۲) تهذيب التهذيب (۴۴۱/۱۰)۔

(۳) امام يحيى بن معين رضی اللہ عنہ فرماني: لم يسمع مجاهد من عائشة.. تهذيب الكمال (۲۳۲/۲۷)۔

(۴) امام علي بن المديني رضی اللہ عنہ فرماني: سمع مجاهد من عائشة.. سير اعلام النبلاء (۴۵۱/۴)۔

(۵) صحيح بخاری (۲۳۸۱، ۲۳۹) كتاب العمرة، باب كم اعتمر النبي ﷺ، رقم (۱۷۷۵)، (۱۷۷۶) و (۶۱۰/۲) كتاب المغازی، باب عمرة القضاء، رقم (۴۲۵۳)، (۴۲۵۴)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۳۳/۲۷)۔

(۷) المصدر السابق)۔

(۸) تهذيب التهذيب (۴۴۱/۱۰)۔

(۹) الثقات لابن حبان (۴۱۹/۵)۔

(۱۰) الطبقات (۴۶۷/۵)۔

(۱۱) الكاشف (۲۴۰/۱۲، ۲۴۱) رقم (۵۲۸۹)۔

مل الکامل،، لیکلی دی چه ابن حبان بستی رحمه الله امام مجاهد لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دې ددې نه علاوه چې چاهم په کتاب الضعفاء کښې نه دې ذکر کړې (۱)
ددې جرح په رد کولو کښې علامه نباتی رحمه الله فرماني «ومجاهد ثقة بلا مدافعة» (۲)

دغه شان امام ترمذی رحمه الله په کتاب العلل کښې لیکلی دی «ومجاهد معلوم التديس...» (۳)
گویا امام مجاهد رحمه الله په معروف (او مشهورو) مدلسینو کښې دې خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني «ولم أر من نسب إلى التديس» (۴)

البته د امام مجاهد نه منقول دی چه دوی اوفرمانیل «خرم علينا علی» (۵)
که د علماو د تصریح مطابق ددوی د حضرت علی رضی الله عنه نه سماع ثابت نشته (۶) بیا خوبه دا جمله ،، دال علی التديس.. وی گڼی عین ممکن ده چه دوی ته د حضرت علی رضی الله عنه نه سماع حاصل وی. ځکه چه غالب دا ده چه ددوی پیدانش د ۱۸ هـ او ۲۱ هـ په مینځ کښې شوې دې. (۷) نو د حضرت علی رضی الله عنه (چه ددوی شهادت په ۳۰ هـ کښې شوې دې) نه ددوی سماع څه لرې نه ده. نو دا د تديس څه واضح دلیل نه دې.

خلاصه دا چه امام مجاهد رحمه الله بالاتفاق حجت او امام دې او په دې باندې هیڅ قسمه څه کلام موثر نشته. لکه چه امام ذهبی رحمه الله فرماني «وأجمعت الأمة على إمامة مجاهد والإحتجاج به» (۸)

دامام مجاهد رحمه الله وفات دراجح قول مطابق په ۱۰۴ هـ کښې اوشو. (۹)، رحمه الله تعالی رحمة واسعة،
⑤ ابن عمر رضی الله عنهما: د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الايمان کښې د «باب الإیمان وقول النبی ﷺ: بنی الإسلام علی خمس» لاتدې تیرشوی دی. (۱۰)

میزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲) قال الشيخ محمد عوامة: فإن كان كتاب الضعفاء هو كتاب المجروحين كما هو مشهور فنسبة ذلك إلى ابن حبان فيها نظر. إذ لا شيء في المجروحين. وإن كانا كتابين مختلفين. كما يقوله شيخنا المحقق عبدالله الصديق الغماري و يؤكد. فيقبل. والله اعلم. تعليقات على الكاشف (۲۴۱۱۲) _

(۱) ميزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲) _

(۲) تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

(۳) تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) قال أبو زرعة: مجاهد عن علي مرسل.. تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰) _

(۶) تعليقات على الكاشف (۲۴۱۱۲) _

(۷) ميزان الاعتدال (۴۴۰۱۳) _

(۸) الكاشف (۲۴۱۱۲) رقم (۵۲۸۹) _

(۹) كشف الباري (۶۳۷۱۱) _

قوله قَالَ قَالَ لِي ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ: سفیان حدیث ابن ابی نجیح رضی اللہ عنہ او فرمائیل.

پہ مسند حمیدی کنبی د،، سفیان حدیث ابن ابی نجیح،، الفاظ دی. (۱) چه په دې سره د تدلیس شبه ختمیری.

قوله قَالَ صَحِبْتُ ابْنَ عُمَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمْ أَسْمَعْهُ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا حَدِيثًا وَاحِدًا: امام مجاهد رضی اللہ عنہ فرمائی چه ما د (مکی نه) مدینې پورې د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما په صحبت کنبی سفر او کړو ما ددوی نه ددې پوره سفر په دوران کنبی سوا د یو حدیث نه بل حدیث داسې واونه ریدو چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته نې نسبت کولو سره بیان کړې وی.

د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما الله عنهما په روایت کنبی احتیاط دا احتیاط فی الروایت دې چه د ابن عمر پشان عاشق رسول صحابی، د مکی مکرمې نه مدینې منورې ته سفر کوی او مجاهد د هغوی خاص شاگرد سفر ملګری دې. هغه فرمائی چه په پوره لاره کنبی نې صرف یو حدیث بیان کړو حالانکه هغه چه به خومره خبرې هم بیانولې. هغه به ټول احادیث وو خو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته په نسبت کولو کنبی نې احتیاط کولو.

قوله قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَى بِجَمَّارٍ: وې فرمائیل چه مونږ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره وو چه هغوی صلی اللہ علیہ وسلم ته د کجورو مغز راوړلی شو.

قوله فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً مِثْلَهَا كَمِثْلِ الْمُسْلِمِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هِيَ

النَّخْلَةُ فَإِذَا أَنَا أَصْغَرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه بې شکه په ونو کنبی یوه ونه داسې ده چه هغه د مسلمان پشان ده. ما اراده او کړله چه اوبنایم چه هغه د کجورې ونه ده خو ما او کتل چه زه په دې جماعت کنبی د ټولو نه کشر یم نو خاموش شوم.

مطلب دا دې چه هسې نه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ناراضه شی چه مشران حضرات په مجلس کنبی موجود دی د هغوی په وړاندې دې خبرې ولې او کړې؟ په دې خیال سره زه خاموش شوم.

قوله قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ النَّخْلَةُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه دا

د کجورې ونه ده.

دلته امتحان اوشو. د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په ذهن کنبی جواب راغې. دا، فهم فی العلم،، دې دا بله خبره ده چه د ادب په وجه خاموش شو.

د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت د علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ د قول مطابق چونکه د باب مقصد د افهامو مختلف کیدو بیانول دی په دې وجه دلته کنبی د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د کم

عمره کیدو باوجود پوهیدل، او د نورو حضراتو نه پوهیدل، د افهامو په دې اختلاف باندې واضح دلیل دي.

د شیخ الهند رحمه الله په نیز چونکه، فضیلت د فهم، بیانول مقصود دی. نو دا حدیث به په فضیلت د فهم باندې داسې دال وی. چه ددې په دویم طریق کښې د حضرت عمر رضی الله عنه دا ارشاد موجود دي: «لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا»^(۱)

دغه شان حضرت گنگوهی رحمه الله فرمائی. چه ددې باب نه مقصود د، تفقه، د اعلی مراتبو نه کیدل بیانول دی. نو دلته چونکه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما پوهه شو. او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنه د خوشحالی اظهار مرتب کیږي. په دې وجه ددې نه د فهم فضیلت خو ثابتیږي. البته استنباط د مسائلو او د شریعت په دقائقو باندې اطلاع کومه چه، فقه، ده. او دا د فهم، نه اعلی ده. ددې اثبات نه دي. ددې ذکر په تیرشوی باب کښې شوي دي.

د حضرت شیخ الحدیث رحمه الله د قول مطابق چونکه مقصود د باب د مطالعې طریقه خودل او د مطالعې ترغیب ورکول دی. او دا خبره د نبی کریم صلی الله علیه وسلم جمار، (د کجورو مغز) په لاس کښې اخستل، او د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د غور او فکر او تدبیر کولو سره د جواب پوهیدو نه واضح کیږي. والله اعلم بالصواب.

تنبيه: په دې حدیث باندې تفصیلی کلام د «باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أهدانا» لاندې شوي دي.

۱۵- ((بَابُ الْإِغْتِبَاطِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ))

ما قبل باب سره مناسبت: ددې نه وړاندې امام بخاری رحمه الله «باب الفهم في العلم» قائم کړې وو او اوس نې «باب الإغتناب في العلم والحكمة» قائم کړې دي. په دواړو کښې مناسبت په دې طریقه دي. چه خومره د یوکس په فهم د علم کښې اضافه وی. هغومره به دهغه په خوشحالی او غبطه کښې اضافه وی. ځکه چه کله د یوکس په فهم کښې اضافه وی. نو د هغه نظر وړاندې زیاتیری. او هغه سرې به په نظر کښې ساتي. کوم چه د فهم په اعتبار سره زیات قوی وی. دې به خواش کوی. چه زه هم دهغه په شان شم. هم دا غبطه ده.^(۲)

په ترجمه الباب کښې د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه: بیا په ترجمه الباب کښې امام بخاری رحمه الله د، علم او حکمت، دواړو ذکر کړې دي. حالانکه په حدیث باب کښې صرف د حکمت ذکر دي. که دا دواړه مترادف وی. نو بیا دا عطف تفسیری دي. او بنودل مقصود دی. چه په حدیث کښې د، حکمت، نه مراد، علم، دي. او که د دواړو په مینځ کښې فرق او کړې شی. نو دا به عطف الخاص علی العام وی. او د، علم، د لفظ په اضافي سره دا اشاره مقصود ده. چه د، حکمت، حصول د علم په حصول باندې موقوف دي.^(۳) والله اعلم.

^(۱) صحیح البخاری (۲۴۱/۱) کتاب العلم، باب العیاء فی العلم، رقم (۱۳۱۱)۔

^(۲) عمدة القاری (۵۴۱۲)۔

^(۳) فتح الباری (۱۶۶۱۱) و إرشاد الساری (۱۷۱۱۱)۔

د... حکمت... په باره کښې تفصیل وړاندې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د ارشاد «کووار پادین حکمه، حله، قهله» لاندې مونږ بیان کړې دي

قوله: وَقَالَ عُمَرُ تَفَقَّهُوا قَبْلَ أَنْ تُسَوِّدُوا: حضرت عمر رضی الله عنه فرماني چه د سردار جوړیدو نه وړاندې تفقه حاصل کړئ.

«تسودوا»: دا د «تسودتسودا»، (باب تفعیل) نه د مضارع مجهول جمع مذكر حاضر صیغه ده. سردار جوړیدل، د ثلاثی مجردو نه «سادیسودسوداوسهادا»، راځي. (۱)
د حدیث نه د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد دا دي چه سیادت (سرداری) او ریاست (حکومت) کله کله د تفقه او تعلم نه مانع جوړیږي. ځکه چه د لوني جوړیدو نه پس متعلم جوړیدو سره سرې طبعاً شرمیږي. په دې وجه ته د سیادت د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. (۲)

امام شافعي رحمته الله فرماني «إذا تصدر الحديث فاته علم كثر» (۳) یعنی کله چه یو نوعمر د ریاست په گدې باندې کینی. نو هغه د ډیرو علومو نه محرومه کیږي. هم دا مفهوم امام يحيى بن معين رحمته الله نه هم نقل دي. (۴)

ابو عبید رضی الله عنه پخپل «غریب الحديث»، کښې ددې مطلب دا بیان کړې دي. چه ته په ماشوموالی (کم عمری) کښې د سردار جوړیدو نه وړاندې علم حاصل کړه. گنی بیا به ته د خپلو کشرانو نه په علم حاصلولو کښې شرم محسوسوي. نو ته به جاهل پاتې شي. (۵)

شمر لغوی د «تسودوا»، ترجمه په «تزوجوا»، سره کړې ده. ځکه چه کله سرې نکاح اوکړي. او بیا خاص طور باندې کله چه دده اولاد پیدا شي. نو د خپل کور د خلقو... سید... (سردار) جوړیږي. (۶) په ده باندې ذمه داریانې راځي. په دې وجه د نکاح نه وړاندې علم حاصل کړه. علامه کرمانی رحمته الله دا احتمال هم ښکاره کړې دي. چه دا د «سواد لحیه»، نه ماخوذ دي. گویا دنوجوان یاخوان په گیره کښې د ډیر توروالی نه وړاندې د علم حاصلولو حکم مقصود دي. یا د پوخ عمر سرې ته حکم کول مقصود دي. چه هغه دگیری د ویختو سپین والی طرف ته د مائل کیدو نه وړاندې علم حاصل کړي. (۷) خو په دې احتمال کښې تکلف دي. (۸)

۱- عمدة القاری (۸۴۱۲)-

۲- فتح الباری (۱۶۶۱)-

۳- المصدر السابق-

۴- عمدة القاری (۵۵۱۲)-

۵- فتح الباری (۱۶۶۱)-

۶- المصدر السابق-

۷- شرح الکرمانی (۴۱۱۲) و فتح الباری (۱۶۶۱)-

۸- فتح الباری (۱۶۶۱)-

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر ترجمه الباب سره مطابقت ابن المنیر رحمہ اللہ فرمائی. چه په دې اثر کښې سیادت (او سرداری) د علم د ثمراتو څنې گرځولې شوې دې. او طالب علم ته ونیلی شوی دی. چه دې د سیادت درجې ته درسیدو نه وړاندې زیادت د علم غنیمت او گټه ده. چه استحقاق د سیادت ثابت شی. کوم چه سبب د اغتباط دې. (۱)

حافظ رحمہ اللہ فرمائی. چه زما په نیز مطابقت داسې دې. چه ریاست اگر چه عادة د غبطه سبب جوړېږي. خو حدیث شریف په دې باندې دلالت کوي. چه د غبطې بنیاد دوه څیزونه دي. یو علم دې. او بل جود (سخاوت) دې. بیا جود هم هغه وخت محمود دې. کله چه علم سره وي. گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چه د ریاست او سیاست د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. چه کله په تا باندې رشک او کړې شی. نو دا رشک کول په حقه دی. دغه شان گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چه ته د ریاست په حصول کښې جلد بازی مه کوه. چه ددې په وجه عادتاً عام طور باندې، سړې د علم د طلب نه پاتې کیږي. بلکه د ریاست طلب پرېږده. او علم حاصل کړه. چه ته په حقیقت کښې قابل د رشک جوړ شی. (۲) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَعْدَ أَنْ تُسَوِّدُوا: ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمہ اللہ

فرمائی. چه کله سردار جوړ کړې شی. ددې نه پس هم علم حاصل کړه. امام بخاری رحمہ اللہ ددې ښودلو دپاره د مذکوره جملې اضافه فرمایلې ده. چه د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د قول «تقفوا قبل أن تسودوا» دا نه او گټلې شی. چه .. بعد السیادة .. علم حاصل نکړې شی. (۳)

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر تخریج: دا اثر ابن عبدالبر رحمہ اللہ په .. جامع بیان العلم وفضله .. کښې (۴). ابن ابی شیبه رحمہ اللہ په .. مصنف .. کښې (۵)، بیهقی رحمہ اللہ په .. المدخل .. کښې (۶)، او په .. شعب الایمان .. کښې (۷) دارمی رحمہ اللہ پخپل .. سنن .. کښې (۸) او ابن ابی خثیمه رحمہ اللہ په .. کتاب العلم .. کښې (۹) کښې موصولاً تخریج کړې دې.

قوله: وَقَدْ تَعْلَمُ أَصْحَابُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي كِبَرِ سِنِهِمْ: د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اصحابو په کبر سنې (لونی عمر) کښې تعلیم حاصل کړې دې.

۱- المنواری علی تراجم البخاری (ص ۵۶)۔

۲- فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۳- فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۴- جامع بیان العلم وفضله (۳۶۷، ۳۶۶۱۱) رقم (۵۰۸) و (۵۰۹)۔

۵- المصنف لابن ابی شیبہ (۲۸۵۱۵) کتاب الأدب. باب ما جاء فی طلب العلم وتعلیمه. رقم (۲۶۱۰۷)۔

۶- کذا فی عمدة القاری (۵۵۱۲) وتغلیق التغلیق (۸۲۱۲)۔

۷- شعب الإیمان (۲۵۵۱۲) باب فی طلب العلم. رقم (۱۶۶۹)۔

۸- سنن الدارمی (۹۱۱۱) المقدمة. باب فی ذهاب العلماء. رقم (۲۵۰)۔

۹- تغلیق التغلیق (۸۲۱۲)۔

دا جمله هم د امام بخاری رحمته الله د قول «، وبعدها أن تسودوا»، تتمه او ددې علت دې مطلب دا دې چه د سیادت حاصلیدو نه پس د علم حاصلولو نه مه منع کیږي. بلکه دا سلسله جاری ساتي ځکه چه علم خو د مه د نه لحد (د غیږې نه لحد) پورې طلب کولې شي. حضراتو صحابه کرام رضی الله عنهم چه کله ایمان نه وو راوړلې او د جاهلیت دور وو. هغوی ته معلم د خیر هم نه وو ملاو شوي او نه د هغوی علم طرف ته رغبت (او شوق) وو. د ایمان راوړلو نه پس الله دوی ته علم هم ورکړو. او د علم رغبت او شوق نې هم ورکړو. هغوی ددې د ضرورت په لحاظ سره د سیادت حاصلیدو نه پس هم علم حاصل کړو.

لکه چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حدیث په بخاری شریف کښې دې فرمانی: «کنت أقرئ رجلاً من المهاجرين، منهم ممد الرحمن بن عوف»^(۱) دغه شان په یو روایت کښې دی: «کنت أقرئ ممد الرحمن بن عوف»^(۲)

نو دا سیادت دې په علم حاصلولو کښې مانع جوړ نشي. اصل هم دا دې چه تاسو دا علم وړاندې حاصل کړئ. خو که تاسو وړاندې حاصل نکړې شونو «، وبعدها أن تسودوا»، هم حاصلول ضروری دی. والله اعلم.

حدیث باب

۴- ((حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ قَالَ سَمِعْتُ قَيْسَ بْنَ أَبِي حَازِمٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ^(۳) قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ رَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ مَالًا فَلَيْطَ عَلَى هَلَكْتِهِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعَلِّمُهَا))

[۱۳۴۳، ۶۷۲۲، ۶۸۸۶]

رجال الحديث

① حمیدی رحمته الله: دا امام ابوبکر عبدالله بن الزبیر حمیدی مکی رحمته الله دې ددوی حالات د

(۱) صحیح بخاری (۱۰۰۹۱۲) کتاب الحدود. باب رجم الحبلى من الزنا إذا أحصنت. رقم (۶۸۳۰) -
(۲) صحیح بخاری (۱۰۸۹۱۲) کتاب الإعتصام بالكتاب والسنة. باب ما ذكر النبي ﷺ وحض على اتفاق أهل العلم..... رقم (۷۳۲۳) -

(۳) قوله: عبدالله بن مسعود.. الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۱۸۹۱۱) كتاب الزكاة. باب إنفاق المال في حقه. رقم (۱۴۰۹) و (۱۰۵۷۱۲) الأحكام. باب أجبر من قضى بالحكمة. رقم (۱۷۴۱). (۱۰۸۸۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة. باب ما جاء في إجتهااد القضاة بما أنزل الله تعالى. رقم (۷۳۱۶) ومسلم في صحيحه (۲۷۲۱۱) كتاب فضائل القرآن. باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه. و ابن ماجه في سننه. في كتاب الزهد. باب الحسد. رقم (۴۲۰۸) -

بدع الوحي درومبی حدیث لاتندی اختصار سره (۱) او په کتاب العلم کښې د «باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أهدانا» لاتندی تفصیل سره تیر شوی دی.

② سفيان بن عيينه دا امام سفيان بن عيينه دې ددوی تذکره هم د بدع الوحي درومبی حدیث لاتندی اختصار سره (۲) او د «باب قول المحدث حدثنا.....» لاتندی تفصیل سره ذکر شوی دی.

③ اسماعيل بن ابي خالد بن عيينه دا تابعی محدث اسماعيل بن ابي خالد احمسی بجلی کوفی بن عيينه دې ددوی مختصر تذکره په کتاب الايمان کښې د «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاتندی تیر شوی دی. (۳)

④ قيس بن ابي حازم بن عيينه دا مشهور مخضرم تابعی قيس بن ابي حازم احمسی بجلی کوفی بن عيينه دې ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب قول النبي ﷺ: النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم» لاتندی تیر شوی دی. (۴)

⑤ حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه د حضرت عبد الله بن مسعود هزلي رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب قلم دون قلم» لاتندی ذکر شوی دی. (۵)

قوله: قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ:

سفيان بن عيينه رضي الله عنه فرمائی. چه مونږ ته اسماعيل بن ابي خالد په داسې الفاظو سره حدیث واورولو. چه دا دهغي الفاظو نه علاوه وو. کومو سره چه زهري مونږ ته حدیث بيان کړې وو. د «عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ» مطلب او ددې تصريح مقصد: مطلب دا دې. چه سفيان بن عيينه دا روایت د اسماعيل بن ابي خالد نه هم نقل کوي. او د زهري نه هم. د زهري روايت په بخاری شريف کښې په،،من سالم من أبيه،، طريق سره نقل دې. (۶) دغه شان په مسلم کښې

۱) کشف الباری (۲۳۷/۱) _

۲) کشف الباری (۲۳۸/۱) _

۳) کشف الباری (۶۷۹/۱) _

۴) کشف الباری (۷۶۱/۲) _

۵) کشف الباری (۲۵۷/۲) _

۶) أخرجه البخاری فی صحيحه (۱۱۲۳/۲) فی کتاب التوحيد. باب قول النبي ﷺ: رجل آتاه الله القرآن فهو يقوم به آناء الليل والنهار..... رقم (۷۵۲۹) عن طريق.. علي بن عبدالله. عن سفيان. عن الزهري..... كما أخرجه البخاری أيضاً فی صحيحه (۷۵۱۱/۲) فی کتاب فضائل القرآن. باب اغتباط صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۵) عن طريق.. أبي اليمان عن شعيب عن الزهري.... بدون واسطة سفيان. _

هم دا روایت منقول دي. (۱) حالانکه اسماعیل دا روایت د قیس بن ابی حازم په واسطې سره د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه نقل کوی. په دواړو روایتونو کښې د سند سره سره الفاظو کښې هم څه قدرې فرق شته. (۲)

د «عليه ما حدثنا الزهري» تصریح نه غرض یو خو متعدد طرقو طرف ته اشاره ده. چه دا د روایت د تقویت سبب دي. دویمه ددې شبهې ازاله مقصود ده. چه څوک د سفیان مختلفو سندونو ته په کتلو سره سند کښې اضطراب او نه گنړی. (۳) والله اعلم.

قوله قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرماني. چه رسول الله صلی الله علیه و آله او فرمائیل. چه صرف د دوو سړو په خصلتونو باندې رشک کیدل پکار دي.

د حسد نه حقیقی معنی مراد ده. او که غبطه مراد ده؟ په ترجمه الباب کښې امام بخاری رحمته الله علیه د «، اغتباط ،» لفظ استعمال کړې دي. حالانکه په حدیث کښې د «، حسد ،» لفظ دي. امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه الباب سره دا بنودلي ده. چه په حدیث کښې «، حسد ،» حقیقی معنی کښې نه دي. بلکه د «، غبطه ،» په معنی کښې دي.

ددې دلیل دا دي. چه امام بخاری رحمته الله علیه هم دا روایت په «، فضائل القرآن ،» کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه هم روایت کړې دي. چه د هغې الفاظ دا دي. «لأحسد إلا في اثنتين: رجل عليه الله القرآن، فهو يتلوه آتاه الليل و آتاه النهار، فسمعه جار له، فقال: ليتني أوتيْتُ ما أُوتي فلان فعملت مثل ما يعمل» دا الفاظ په دې خبره باندې دلالت کوی. چه دلته «، حسد ،» مراد نه دي. په کوم کښې چه د بل کس د نعمت زوال مطلوب وی. بلکه غبطه مراد ده. چه په دې کښې د زوال نه بغیر د هغه د نعمت خپل ځان دپاره د حصول تمنا او خواش کیري.

دغه شان د ابو کبشه انماري رضی الله عنه اوږد حدیث دي. «و عهد ربه الله علماً ولم يزدقه مالا فهو صادق النية، يقول: لو أن لي مالا لعملت بعمل فلان، فهو دينته، فأجرها سواء.....» (۴)

دلته دا احتمال هم شته. چه «، حسد ،» پخپله حقیقی معنی کښې وی. خو په دې صورت کښې به استثناء منقطع وی. او مطلب به دا وی. چه حسد خو په هیڅ صورت کښې هم

۱) أخرجه مسلم في صحيحه (۲۷۲/۱) في كتاب فضائل القرآن. باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه. عن طريق... أبي بكر بن أبي شيبة وعمرو الناقد، وزهير بن حرب عن سفیان، عن الزهري عن سالم عن أبيه.... كما أخرجه عن يونس عن الزهري. أيضاً.

۲) د الفاظو د فرقونو دپاره تیرې شوې حوالې اوگوری،
شرح الکرمانی (۴۲۱۲).

۳) صحيح البخاری (۷۵۱/۲) كتاب فضائل القرآن. باب إغتياب صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۶).

۴) أخرجه الترمذی (واللفظ له) في جامعه. في كتاب الزهد. باب ماجاء مثل الدنيا مثل أربعة نفر. رقم (۲۳۲۵). وابن ماجه في سننه. في كتاب الزهد. باب النية. رقم (۴۲۲۸).

صحيح نه دې. البته دا دوه خصلتونه محمود دی. چه په دې کښې هم حسد نشته. نو په هيڅ خيز کښې حسد مه کوي. (۱)

بيا دلته د ،، اثنتين ،، لفظ دې. او مراد ،، خصلتين ،، دې. په اکثرو رواياتو کښې هم دغه شان دې. (۲) نو ورپسې به ،، رجل آتاه الله ،، کښې رجل مرفوع ونيلې شى. په اصل کښې ددې نه وړاندې به ،، مصلته ،، مضاف محذوف وي. چه دا مبتدا ده. دا حذف کړې شو. او مضاف اليه ددې قائم مقام کړې شو. او په دې باندې ئې د مضاف اعراب ورکړل. (۳) البته د ،، کتاب الاعتصام ،، په روايت کښې ،، اثنتين ،، د مذكر لفظ دې. (۴) گویا ،، رجلين اثنتين ،، مراد دې. نو ددې نه پس به ،، رجل ،، د بدليت په بناء باندې مجرور ونيلې شى. (۵) والله اعلم.

قوله: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَا لَا فُسْطَظَ عَلَيْهِ هَلَكْتِهِ فِي الْحَقِّ: يو د هغه سړى په خصلت باندې چاته چه الله تعالى دولت ورکړې وي. او هغه د حق په سلسله کښې خرچ کولو باندې مسلط شوې وي.

،، سُلْطَ ،، د ابوذر په روايت کښې هم دغه شان دې. حالانکه د نورو حضراتو په رواياتو کښې ،، سلطه ،، دې. ،، هلکته ،، په فتحې د هاء او لام سره دې.

د دولت مندو عام طور باندې دا حال وي. چه دهغه دولت د هغه په زړه باندې خور (او چاپيره) وي. خو ددې سړى دا کيفيت بيان کړې شوې دې. چه الله تعالى څنگه ده ته مال ورکړې دې. دغه شان ئې په حق لاره کښې ده ته د خرچ کولو توفيق هم ورکړې دې. په حق لاره کښې ټول مال خرچ کول اسراف نه دې. ددې ځانې نه يوه خبره بله هم معلومه شوه. چه که الله تعالى يوکس ته مال ورکړى. او هغه ټول په ټوله په حق لاره کښې خرچ کړى. نو دې ته به اسراف نشى ونيلې.

قوله: وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الْحُكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعَلِّمُهَا: او دويم دهغه سړى په خصلت باندې، چه هغه ته الله تعالى د قرآن او حديث علم ورکړې وي. هغه ددې موافق فيصله کوي. او خلقو ته ئې ښائى.

دلته د حکمت ذکر دې. حالانکه په بعضو رواياتو کښې د ،، قرآن ،، ذکر دې. «رجل علمه الله القرآن فهو يتلوه آلام الليل وآلام النهار.....» (۶)

۱- فتح الباری (۱۶۷/۱) -

۲- بالمصدر السابق -

۳- بالمصدر السابق -

۴- کذا قاله الحافظ فى الفتح (۱۶۷/۱) -

۵- فتح الباری (۱۶۷/۱) -

۶- صحيح البخارى (۷۵۱/۲) كتاب فضائل القرآن. باب إغباط صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۶) -

یو سوال او دهغي جواب دلته یو سوال دا دي. چه ددي دوو څیزونو د تخصیص څه وجه ده؟
حالاتکه رشک په نورو صفاتو باندې هم کیدی شي؟

① ددي یو جواب دا دي. چه ددي دواړو صفاتو د اهمیت په وجه نبی کریم ﷺ د مبالغې په طور اغتباط دي دواړو کښې محصور او فرمائیلو. حقیقت کښې نه دي. نور صفات هم قابل د غبطې کیدی شي. خو ددي دواړو په مقابله کښې هغه گویا کالعدم دی.

② دویم جواب دا دي. چه دا دواړه د انسان د ټولو خصلتونو (او خویانو) عنوان دي. ځکه چه په انسان کښې به خویانې یا داخل وی. یا به خارجي وی. په خارجي خویانو کښې دټولو نه لویه خوبی دا ده. چه هغه سره مال وی. او هغه دخیږ په لاره کښې خرچ کوی. په داخلي خویانو کښې د ټولو نه اهمه خوبی دا ده. چه دده سره علم او حکمت وی. او هغه ددي مطابق فیصله او کړی. او تعلیم ورکړی. گویا نبی کریم ﷺ دا دواړه خویانې د مثال په طور فرمائیلی دي. والله اعلم.

۱۶- ((بَاب مَا ذَكَرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْخَضِرِ وَقَوْلِهِ تَعَالَى هَلْ أَتَبِعَكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا)) [الكهف: ۶۶]

ما قبل باب سره مناسبت: ددي نه وړاندې باب قائم کړې شوې وو. «باب الاختلاط العلم والعلمة» او اوس نې د «باب ذهاب موسى في البحر الى الخضر» باب قائم کړې دي. په دواړو بابونو کښې ① مناسبت دا دي. چه کوم څیز قابل د غبطې وی. د هغې په حاصلولو کښې مشقت اوچتولې شي. (۱)

② دغه شان یو مناسبت دا دي. چه په وړاندې باب کښې د حضرت عمر رضی الله عنه اثر وو. چه «تفقهوا قبل أن تسودوا» اوس په دي باب کښې دا بیانولې شي. چه اوگورئ! حضرت موسی عليه السلام د سیادت په اوچت مقام باندې فائز وو. خو ددي باوجود د علم د طلب نه بند نشو. (۲)
د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه ددي ترجمې منعقد کولو مقصد د علم د طلب په سلسله کښې د مشقت برداشت کولو ترغیب ورکول دی. (۳)

شاه ولی الله صاحب رحمته الله فرمائی. چه ددي باب نه مقصد د علم د حصول دپاره د... رحله، (سفر) اثبات دي. ځکه چه علم دپاره سفر د حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم او د تابعینو رضی الله عنهم په زمانه کښې معهود نه وو. بلکه دغه حضراتو به د خپل خپل ښار د عالمانو علم حاصلولو بیا کله چه کتابونه مدون شو. او دا کتابونه په مختلفو ښارونو کښې خواره شو. نو خلقو ددي د

حصول دپاره سفرې شروع کړلې. دغه شان د ،،رحله،، عادت شروع شو. ددې ،،رحله،، دپاره مؤلف یو صحیح او قوی اصل دلته بیان کړې دې. (۱)
یو اشکال او دهغې توجیهات. خو په دې باندې اشکال کیږي. چه امام بخاری رحمته الله علیه ددې نه دوه بابونه روستو «باب الخروج فی طلب العلم» منعقد کړې دې. او هم دا حدیث نې دپاره راوړلې دې. او حضرت شاه صاحب رحمته الله علیه چه کوم مقصد بیان کړې دې. دا د «باب الخروج» سره زیات مناسب دې؟

ددې اشکال نه خلاصې په دې طریقہ ممکن دې. چه داسې اوونیلې شی. چه ددې باب نه مقصود ،،خروج فی العلم،، بیانول دی. د راروان باب نه مطلق خروج ثابتول مقصود دی. (۲)
حضرت شیخ الہند رحمته الله علیه فرماني. چه د مذکورہ باب نه د ،،تعلم بعد السیادة،، اثبات مقصود دې. چه دا یو خاص او اہم صورت دې. او په راروان باب کښې ،،خروج فی طلب العلم،، عام دی. اوس هیڅ قسمہ څه تکلف نشته. او امام بخاری رحمته الله علیه په نورو موقعو کښې هم دغه شان کړې دی. چه د تیرشوی باب متعلق د یو امر تحقیق او تکمیل نې په دویم باب کښې کړې دې. نو په تیرشوی باب کښې «قد تعلم اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی کبر سنهم» مجملأ د ترجمې لاتدې ذکر کړې شوې وو. اوس نې دهغې تکمیل بالاستقلال اوکړو. او دا نې ثابتہ کړلہ. چه اوگوره! حضرت موسی علیہ السلام سید السادات وو. خو سره ددې نې د علم د تعلم دپاره پخپل شوق خومره جدوجہد اوکړو. او علم هم هغه کوم چه د ضروری علم نه زیاتی او دحضرت کلیم الله د علم نه مفضل وو. (۳)

حضرت شیخ الہند رحمته الله علیه چه د الله تعالی قول ﴿هَلْ أَتَبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا﴾ (۴) د ترجمې جزء جوړ کړې دې. ددې په توجیہ کښې فرماني. چه ،،خیال هغه طرف ته ځی. چه حضرت موسی علیہ السلام کیدې شی. چه په غرض د تعلم تشریف نه وی اورلې. بلکه د حضرت خضر د ملاقات او دهغوی د علم د مشاهدې په شوق کښې تشریف اورلې وی. لکه چه سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم هم «رحم الله موسی! لوددنا لوصد حق یقص علینا من امرهم» (۵) فرمائیلو سره د شوق اظهار فرمائیلې دې. غالباً هم ددې خیال رد کولو په غرض مؤلف ترجمۃ الباب سره د الله تعالی قول ﴿هَلْ أَتَبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا﴾ ذکر کړې دې. والله تعالی اعلم. (۶)

۱- شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵)۔

۲- أبواب والتراجم، از شیخ الہند رحمته الله علیه (ص ۴۸)۔

۳- بالمصادر السابق۔

۴- الکہف (۶۶)۔

۵- صحیح البخاری (۲۳۱۱) کتاب العلم. باب ما يستحب للعالم إذا سئل: أي الناس أعلم؟ فيكل العالم إلى الله. رقم (۱۲۲)۔

۶- الأبواب والتراجم (ص ۴۸)۔

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ زما پہ نیز ددی باب مقصد د علم د طلب دپارہ د سمندری سفر جواز بیانول دی. خکہ چہ د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما حدیث «لا یرکب البحر الا حاتم او معتبر او غازی سیل اللہ ﷺ» نہ پہ بنکارہ حصر معلومیہی. ددی توہم د لری کولو دپارہ نی دا باب قائم کری دی. او ددی نہ روستو پہ کتاب البیوع کنبی «باب التجارۃ الی البحر ﷺ» نی ہم ددی مقصد دپارہ قائم کری دی. ^(۲) واللہ اعلم.

دا ہم ممکن ده. چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا باب د دوو موقوف آثارو تقویت دپارہ قائم کری وی.

① یو اثر د ابو العالیہ رحمۃ اللہ علیہ دی. «أن موسى التقي بالخضر في جورة من جوار البحر ﷺ»

② او دویم اثر د ربیع بن انس رحمۃ اللہ علیہ دی. «ادعاب الماء من مسلك الحوت، فصار طائفة مفتوحة، فدخلها

موسى على أثر الحوت حتى انتهى إلى الخضر ﷺ» دا دواړه آثار اگرچہ موقوف دی. خو ددی رجال ثقات دی. نو د هغی د تقویت بنکاره کولو او اثبات دپارہ نی دا باب قائم کری دی. ^(۳)

په ترجمه الباب باندې یو اشکال او د هغی جواب: د ترجمه الباب الفاظ «فهاب موسى إلى البحر إلى

الخضر» په دې خبره باندې دال دی. چہ حضرت موسی ﷺ د حضرت خضر ﷺ سره د ملاقات

دپارہ د سمندر سفر او کړو. حالانکه دوی د هغه سره ملاقات دپارہ د اوچي سفر کری وو. لکه

چہ د «فاطلقايشيان ﷺ» او د «حق أتيا الصخرة ﷺ» الفاظ دال دی. سمندری سفر دوی حضرت

خضر ﷺ سره د ملاقات دپارہ نه، بلکه د ملاقات نه پس نی هغوی سره (یوخانی) کری وو.

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ په دې کنبی یا خو د «، البحر»، نه وړاندې مضاف محذوف

دی. یا د «، الخضر»، نه وړاندې مضاف محذوف دی. یعنی «فهاب موسى إلى ساحل البحر إلى الخضر»

مراد دی. یا «فهاب موسى إلى البحر إلى مقصد الخضر» مراد دی. ^(۴)

(۱) سنن أبي داود، كتاب الجهاد، باب في ركوب البحر في الغزو، رقم (۲۴۸۹)۔

(۲) صحيح البخاری (۲۷۷۱۱) رقم الباب۔

(۳) تعليقات لامع الدراري (۲۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۸۱۱)۔

(۵) المصادر السابق۔

(۶) تعليقات لامع الدراري (۳۰۱۲)۔

(۷) صحيح البخاری (۴۸۲۱۱) كتاب أحاديث الأنبياء باب حديث الخضر مع موسى عليهما السلام، رقم (۳۴۰۱)۔

(۸) صحيح البخاری (۴۸۲۱۱) كتاب أحاديث الأنبياء باب حديث الخضر مع موسى عليهما السلام، رقم (۳۴۰۱)۔

(۹) فتح الباری (۱۶۸۱۱)۔

① په رومبی صورت کښې به مطلب دا وی. چه موسی ﷺ د حضرت خضر ﷺ سره د ملاقات په غرض سره د بحر د ساحل (د سمندر د غاړې) سفر اوکړو.

② په دویم صورت کښې به مطلب دا وی. چه موسی ﷺ په سمندر کښې د حضرت خضر ﷺ د مقصد لاندې تابع جوړ شوې روان وو.

یاد ساتئ: چه دلته د محذوف، ساحل، نه علاوه، ناحیه، یا، جانب، هم راوښکلي کیدې شی. د دریو وارو مفهوم یوشان دې په دې وجه د یو د راجع ګرځولو ضرورت نشته.

بیا بعضو حضراتو فرمائیلی دی. چه په رومبی صورت کښې د «ذهاب موسی فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، ونیل. د ضرورت نه یوه زیاتۍ خبره ده. (۱)

خو دا اعتراض ځکه صحیح نه معلومیږي. چه حضرت موسی ﷺ کوم سفر اختیار کړې وو. دهغې مطلب د علم د طلب په سلسله کښې حضرت خضر ﷺ سره ملاویدل وو. نو د «ذهاب موسی فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، په مقصد باندې دلالت کونکې کلمه ده. دا به د ضرورت نه زیاتۍ خبره نشي ګرځولې.

دغه شان په دویم صورت یعنی د «ذهاب موسی فی البحر إلى مقصد الغمر» دتاویل په صورت کښې هم اعتراض شوې دې. چه حضرت موسی ﷺ کوم سفر کړې وو. د هغې مقصد د حضرت خضر ﷺ نه حصول د علم وو. لکه څنګه آیت کریمه ﴿هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُغَلِّينَ مِنَّا عَلِيمًا رُشْدًا﴾ (۲) دلالت کوي. نو د «إلى مقصد الغمر»، ونیلو په ځانې، «إلى مقصد التعليم»، ونیل پکار وو. (۳)

خو دا اعتراض هم صحیح نه معلومیږي. چه حضرت موسی ﷺ په اصل کښې د علم د طلب دپاره وتلې وو. او دا علم دوی لره د حضرت خضر ﷺ نه حاصلول وو. په دې وجه دوی د ملاقات نه پس د «اتباع»، اجازت واخستلو. په دوی باندې یو څو شرطونه کیځودې شو. شرطونه قبول شونود. «اتباع»، اجازت ملاو شو. اوس حضرت موسی ﷺ د حضرت خضر ﷺ تابع شو. اوس که د یو مقصد دپاره حضرت موسی ﷺ د حضرت خضر ﷺ د تابع کیدو په حیثیت سره دوی سره سفر کوي. نو په دې کښې څه باک دې؟

حافظ رحمه الله دویم احتمال دا ذکر کړې دې. چه دلته د حضرت موسی ﷺ سفر بری (په اوچه) هم شوې دې. دا بری سفر حضرت خضر ﷺ سره د ملاقات دپاره شوې دې. دغه شان ددوی سفر بحری هم شوې دې. دا بحری سفر د حضرت خضر ﷺ په معیت کښې شوې دې. د دواړو سفرونو نه مقصود تحصیل د علم دې. دلته چه کوم «ذهاب موسی فی البحر إلى الغمر» ونیلو سره بحری سفر مخصوص بالذکر کړې دې. ددې مقصد د بری سفر نه انکار نه دې. بلکه مقصد

(۱) ایضاح البخاری (۶۶۱۵)۔

(۲) الکهف۔

(۳) ایضاح البخاری (۶۶۱۵)۔

یعنی تحصیل د علم کوم چه دواړو سفرونو سره متعلق دي. ددې دپاره سفر کول، او دا بحرۍ،، سره مختص کول، دا د،، اطلاق الكل على البعض،، د قبيل څنې دي. يا د،، تسمية السبب باسم المسبب،، د قبيل څنې دي. (۱) مطلب دا دي. چه ددې نه انکار نه دي. چه د حضرت موسی (عليه السلام) سفر بری شوې دي. او ددې نه هم انکار نه دي. چه د حضرت موسی (عليه السلام) ملاقات حضرت خضر (عليه السلام) سره په بر (اوچه) کښې شوې دي. خو د حضرت موسی (عليه السلام) مقصد یعنی علم حاصلول د دواړو سفرونو یعنی د بری او بحرۍ سفرونو د مجموعې نه حاصل شو. چه مخکښې نې بری سفر اوکړو. بیا نې بحرۍ سفر اوکړو. په دې وجه دلته د کل یعنی د علم د تحصیل اطلاق په جزء یعنی صرف په،، بحرۍ سفر،، باندې اوکړې شو. یا دا چه بحرۍ سفر چونکه د علم د تحصیل سبب جوړ شوې دي. په دې وجه باندې د مسبب اطلاق اوکړې شو.

ابن رشيد (رحمته الله) فرماني. چه حضرت موسی (عليه السلام) د حضرت خضر (عليه السلام) په طلب کښې د بر نه پس حقیقتاً د بحر رخ کړې وو. او بحرۍ سفر کولو نه پس نې هغوی سره ملاقات کړې وو. په دې وجه امام بخاری (رحمته الله) دلته د،، فی البحر،، قید لگولې دي. (۲)

حافظ (رحمته الله) ددې په تائید کښې فرماني. چه په حدیث کښې «فكان يقيم أثر الحوت في البحر» راغلي دي. (۳) په دې کښې د،، فی البحر،، ظرف څه سره متعلق دي؟ په دې باره کښې دوه احتمالات دي.

① يو دا چه د،، فی البحر،، تعلق د،، يتبع،، فاعل یعنی حضرت موسی (عليه السلام) سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه حضرت موسی (عليه السلام) د تلونکي کب په طلب کښې د سمندر سفر اوکړو.

② دویم احتمال دا دي. چه د،، فی البحرۍ،، تعلق د،، الحوت،، سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه کوم کب په سمندر کښې تلې وو. د هغې په طلب کښې حضرت موسی (عليه السلام) روان شو. په دې صورت کښې به د حضرت موسی (عليه السلام) سفر د حضرت خضر (عليه السلام) د طلب دپاره بری وی. بحرۍ به نه وی. (۴)

حافظ (رحمته الله) فرماني. چه په دې دواړو احتمالاتو کښې د ابن رشد په نیز رومبي احتمال قوي دي. او هغه دا فرماني. چه د حضرت خضر (عليه السلام) په تلاش کښې حضرت موسی (عليه السلام) د سمندر سفر کړې وو. ددې تائید امام بخاری (رحمته الله) د خپل،، ترجمة الباب،، په ذریعه فرماني. ددې احتمال تائید د ابو العالیه او ربیع بن انس، دوو موقوفو اثارو په ذریعه سره کیږي.

(۱) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) كما في حديث الباب۔

(۴) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

چه ابو العالیه د عبد بن حمید نه نقل کړی دی. «ان موسى التلی بالخصری جریه من جزائر البحر»^(۱) بنکاره ده. چه یوې جزیرې ته رسیدو دپاره سمندری سفر ضروری دي.

د ربیع بن انس روایت هم عبد بن حمید نقل کړې دي. «الجهاب الماء من مسلك الحوت، لمار طائفة مفتوحة فدخلها موسى على اثر الحوت حتى انتهى إلى الغصن»^(۲) یعنی کب چه کومه لاره اختیار کړله. د هغه خانې نه اوبه اخوا شوې. اود یو کهلاو سرنګ صورت نې اختیار کړو. موسی عليه السلام کب پسې رومستو په دې سرنګ کښې داخل شو. تردې چه حضرت خضر عليه السلام سره ملاو شو. ددې نه هم معلومیږي. چه حضرت خضر عليه السلام سره د ملاقات دپاره دوی د سمندر سفر کړې وو. والله اعلم.

ابن المنیر رحمته الله فرماني. چه دلت «الی» په معنی د،، مع،، دي. ^(۳) لکه څنګه چه په «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ»^(۴) کښې «الی» د،، مع،، په معنی کښې دي. نو اوس مطلب واضع دي. او «ذهب موسى في البحر مع الغصن» بې اعتراضه دي.

حضرت شیخ الهندي رحمته الله فرماني. چه آسانه دا ده. چه «الی» او «بحر» پخپله بنکاره معنی باندې پریخوډې شی. او دا اوونیلې شی. چه د «إلى الغصن» نه وړاندې واو د عطف ذکر نکرې شو. چه د سامع په فهم باندې اعتبار کولو سوه ډیر خل واو د عطف نه ذکر کوی. ^(۵) نو اوس به مطلب دا وی. چه «ذهب موسى في البحر وإلى الغصن»

په دې توجیه باندې یو اشکال دا کیدې شی. چه حضرت موسی عليه السلام د سمندر سفر روستو کړې وو. مخکښې نې د اوچې سفر کړې وو. چه په هغې کښې نې حضرت خضر عليه السلام سره ملاقات کړې وو؟ ددې جواب دا دي. چه بحری سفر چونکه ډیر زیات خطرناک او مشکل وی. نو ددې د اهمیت په وجه نې ددې ذکر مقدم کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه بحری سفر چونکه اصلی مقصود وو. ځکه چه علم هم ددې په ذریعه حاصل شو. په دې وجه نې دا مقدم ذکر کړو. او بری سفر په حقیقت کښې وسیله وه. په دې وجه نې دا مؤخر کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه د امام بخاری رحمته الله مقصد چونکه دلته بحری سفر د علم د طلب دپاره ثابتول دي. په دې وجه دوی بحری سفر وړاندې ذکر کړو. والله اعلم بالصواب.

^(۱) المصدر السابق.

^(۲) المصدر السابق.

^(۳) فتح الباری (۱۶۸۱).

^(۴) النساء (۲۱).

^(۵) الأبواب والتراجم (ص ۴۸).

دوی د ابو نعیم الفضل بن دکین، مطرف بن عبدالله مدنی او یعقوب بن ابراهیم بن سعد زهري رحمته الله نه روایت کوی. ددوی نه امام بخاری، عبدالله بن شبيب مدنی، ابو جعفر محمد بن احمد بن نصر ترمذی رحمته الله روایت کوی. ^(۱)
ابن حبان رحمته الله دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. ^(۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني ،، صدوق ،، ^(۳)

تنبيه حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه سمعاني رحمته الله په ،، الانساب ،، کښې ليکلي دي. چه ددوی د پلار غرير اصل نوم عبدالرحمن دي. چه دا په غرير لقب سره مشهور دي. ^(۴)
خو دا په ظاهر کښې د حافظ رحمته الله تسامح ده. ځکه چه علامه سمعاني د اسحاق بن غرير بن المغيره بن حميد بن عبدالرحمن بن عوف زهري د تذکري لاتدي نقل کړی دی. چه د ،، غرير ،، نوم عبدالرحمن بن المغيره دي. ^(۵) او زير بحث راوی محمد بن غرير بن الوليد بن ابراهيم بن عبدالرحمن بن عوف دي. علامه سمعاني رحمته الله ددي نه روستو ددوی تذکره هم په دي نوم سره کړې ده. او ددوی د شيوخو او شاگردانو ذکر نې کړې دي. ^(۶) دا د ،، غرير ،، په نوم دوه مختلف افراد دي. يو د مغيره خوښي دی. هم ددوی نوم عبدالرحمن دي. دويم د وليد خوښي دي. کوم چه دلته د زير بحث راوی پلار دي. والله اعلم.
يوه بله تنبيه: حافظ ابن حجر رحمته الله د ،، الزهره ،، په حواله نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمته الله ددوی نه پنځه حديثونه روایت کړی دي. ^(۷) خوابو نصر کلابازی رحمته الله فرماني. چه ددوی صرف درې حديثونه په صحيح بخاری کښې دي. يو په کتاب العلم کښې، يو په کتاب الزکاة کښې، او يو د بنی اسرائيل په بحث کښې لاتدي ^(۸) ،، رحمته الله تعالی رحمة واسعة ،، _

② يعقوب بن ابراهيم رحمته الله: دا ابو يوسف يعقوب بن ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن

'د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري: تهذيب الكمال (۲۶۸/۲۶، ۲۶۹) _

'قاله المزي في تهذيب الكمال (۲۶۹/۲۶) والحافظ في تهذيب التهذيب (۳۹۶/۱۹) والخزرجي في الخلاصة.. (ص ۳۵۵) وسبط ابن العجمي في تعليقاته على الكاشف (۲۱۰/۱۲) رقم (۵۱۰۸) قال الشيخ محمد عوامة.. ولم أره في المطبوع من ،، الثقات ،، قلت: ولم أجد أيضاً طول بحثي في المحدثين من كتاب الثقات المطبوع. _

'تقريب التهذيب (ص ۵۰۱) رقم (۶۲۱۶) _

'تهذيب التهذيب (۳۶۹/۱۹) _

'الأنساب للسمعاني (۲۸۸/۴) نسبة ،، الغريري ،، _

'المصدر السابق) _

'تهذيب التهذيب (۳۹۶/۱۹) _

'قاله العيني في العمدة (۶۱۱/۲) وانظر لحديثه صحيح البخاري (۲۰۰/۱۱) كتاب الزکاة باب قول الله تعالى، لايسألون الناس إلحافاً، وحكم الغنى. رقم (۱۴۷۸) و (۴۹۸۱۱) كتاب المناقب، باب ذكر أسلم وغفار و مزينة وجهينة وأشجع. رقم (۳۵۱۳) _

عبدالرحمن بن عوف قرشی زهری مدنی نزیل بغداد دی. (۱)
 دوی دخپل پلار ابراهیم بن سعد، شعبه، عاصم بن محمد عمری، محمد بن اخی الزهری،
 عبدالملک بن الربیع بن سبرة الجهنی، عبیده بن ابی رانطه، لیث بن سعد، عبدالعزیز بن
 المطلب، سیف بن عمرضی، او شریک بن عبدالله نخعی رحمهم الله نه روایت کوی.
 ددوی نه په روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، ابوخیثمه زهیر بن
 حرب، علی بن المدینی، محمد بن غریر الزهری، محمد بن یحیی ذهلی، یحیی بن معین، او
 یعقوب بن شیبه سدوسی رحمهم الله پشان د علم حدیث ستنې (لوی عالمان) دی. (۲)

امام یحیی بن معین رحمهم الله فرمائی: «ثقة» (۳)

امام عجلې رحمهم الله فرمائی: «ثقة» (۴)

امام ابو حاتم رحمهم الله فرمائی: «صدوق» (۵)

امام دارقطنی رحمهم الله دوی لره ثقه گرځولې دي. (۶)

ابن حبان رحمهم الله دوی لره په «، کتاب الثقات»، کښې ذکر کړې دي. (۷)

ابن سعد رحمهم الله فرمائی: «وكان ثقة مأموناً..... وكان يقدم على أخيه في الفضل والورع والحديث» (۸)

حافظ ذهبی رحمهم الله فرمائی: «حجة ورم» (۹)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرمائی: «ثقة فاضل» (۱۰)

په سن ۸۲۰ هـ کښې دوی وفات شو. (۱۱) «رحمهم الله تعالى رحمة واسعة» _

④ ابی رحمهم الله: ددوی تذکره په کتاب الايمان کښې د «تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» لاندې
 مختصر ذکر شوي وه. (۱۲) دلته لږ په تفصیل سره ذکر کولې شی. دا د یعقوب بن ابراهیم

(۱) تهذيب الكمال (۳۰۸/۳۲) _

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۳۰۸/۳۲، ۳۰۹) وسیر اعلام
 النبلاء (۴۹۱/۹، ۴۹۲) _

(۳) تاریخ الدارمی (۲۳۰) رقم (۸۸۵) _

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۰/۳۲) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) سنن الدارقطنی (۵۹۱) کتاب الطهارة، باب استقبال القبلة في الغلاء، رقم (۲) _

(۷) الثقات لابن حبان (۲۸۴/۹) _

(۸) الطب لابن سعد (۳۴۳/۷) _

(۹) الکاشف (۳۹۳/۲) رقم (۶۳۸۴) _

(۱۰) تقریب التهذيب (۶۰۷) رقم (۷۸۱۱) _

(۱۱) تهذيب الكمال (۳۱۱/۳۲) _

(۱۲) کشف الباری (۱۲۰/۱۲) _

پلار ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف زهری قرشی مدنی دې. ددوی کنیت ابو اسحاق دې. (۱)

دوی د خپل پلار سعد بن ابراهیم، عبدالله بن جعفر مخرمی، امام زهری، هشام بن عروه، شعبه، صالح بن کیسان، صفوان بن سلیم او ابن اخي الزهری رضی الله عنه وغیره نه روایت کوی. ددوی نه ابراهیم بن حمزه زبیری، سعد بن ابراهیم، یعقوب بن ابراهیم، عبدالله بن مسلمه قعنبی، عبدالله بن وهب مصری، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالصمد بن عبدالوارث، وکیع بن الجراح، یزید بن هارون او یحیی بن یحیی نيسابوری رضی الله عنه وغیره نه روایت د حدیث کوی. (۲)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثقة»، (۳) او هم دوی فرمائی: «أحاديثه مستقيمة» (۴)

امام یحیی بن معین رضی الله عنه فرمائی: «ثقة حجة»، (۵)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «مدني ثقة»، (۶)

ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «ثقة»، (۷)

ابن خراش رضی الله عنه فرمائی: «صدوق»، (۸)

ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: «وكان ثقة كثير الحديث وربما أعطى الحديث» (۹)

حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی: «أحد الأعلام الثقات» (۱۰)

ددوی په ثقافت باندې کلام: بعضو حضراتو په دوی باندې معمولی کلام هم کړې دې. کله چه د یحیی بن سعید رضی الله عنه په وړاندې ددوی او د عقیل تذکره اوشوه. نو هغوی پخپل خاص انداز سره دا ښکاره کړله. چه دوی ضعیف دی. خو امام احمد رضی الله عنه فرمائی: «أيش ينفع هذا؟ هؤلاء ثقات، لم يغيرها يحيى» (۱۱) یعنی د داسې قسمه تضعیف هیڅ فائده نشته. ځکه چه دې د ثقاتو څنې دې. یحیی بن سعید رضی الله عنه دوی معلوم کړی نه دی.

(۱) تهذيب الكمال (۸۸۱۲) _

(۲) شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۸۸۱۲-۹۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸) _

(۳) تهذيب الكمال (۹۰۱۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) تهذيب الكمال (۹۱۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸) وتهذيب التهذيب (۱۲۱۱۱) والکامل لابن عدی (۲۴۷۱) _

(۶) تهذيب الكمال (۹۲۱۲) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) المصدر السابق _

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۲۲۱۷) _

(۱۰) میزان الاعتدال (۳۳۱۱) رقم (۹۷) _

(۱۱) الکامل لابن عدی (۲۴۶۱۱) _

ابن عدی رحمته بعضی داسی احادیث ذکر کړی دی. کوم چه دی د امام زهري رحمته نه روایت کوی. او ذهفي په سندونو کښې د امام زهري رحمته دویم شاگرد ددوی سره اختلاف کوی. خو امام ابن عدی رحمته ددغه حدیثونو ذکر کولو نه پس فرماني: «وَقَوْلُ مَنْ تَكَلَّمَ فِي إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ مِنْ ذُرِّيَّةِ بَقْدَارٍ مَا تَكَلَّمَ فِيهِ تَحَامُلًا عَلَيْهِ فِيمَا قَالَهُ فِيهِ، وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ مِنْ ثَقَاتِ الْمُسْلِمِينَ، حَدَّثَ عَنْهُ جَمَاعَةٌ مِنَ الْأَكْبَامِ مِنْهُمْ أَكْبَرُ سَنًا مِنْهُ، وَأَقْدَمُ مَوْتَ مِنْهُ...»^(١) او هم دوی فرماني: «وَلِإِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ لِحَادِثٍ صَالِحَةٍ مُسْتَقِيمَةٍ مِنَ الزُّهْرِيِّ وَمَنْ فِيهِ، وَلَمْ يَتَخَلَفْ أَحَدٌ مِنَ الْكُتَّابَةِ عَنْهُ بِالْكُوفَةِ وَالْبَصْرَةِ وَبَعْدَهَا، وَهُوَ مِنْ ثَقَاتِ الْمُسْلِمِينَ...»^(٢)

حافظ ذهبي رحمته ددوی غریب احادیث ذکر کولو نه پس فرماني دی: «إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ ثَقَّةٌ بَلَا شَيْءًا، قَدْ رَوَى عَنْهُ شُعْبَةُ مَعَ تَقْدِيمِهِ وَجَلَالَتِهِ...»^(٣)

حافظ ابن حجر رحمته فرماني: «ثَقَّةٌ حَبِطَ تَكَلُّمُ فِيهِ بِإِلْقَادِ...»^(٤) ددوی احادیث اصحابو د اصول سته قبول کړی دی. او ذهفي نه ئې احتجاج او استدلال کړې دي.^(٥)

په ١٨٣ هـ کښې ددوی وفات او شو. (٦)، رحمته تعالی رحمة واسعة، _

④ صالح رحمته: دا ابو محمد یا ابو الحارث صالح بن کیسان مدنی رحمته دي. ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال» لاندې ذکر شوی دی. (٧)

⑤ ابن شهاب رحمته: دا امام محمد بن مسلم بن عبیدالله بن شهاب زهري رحمته دي. ددوی حالات د بدءالوحي د دریم حدیث لاندې ذکر شوی دی. (٨)

⑥ عبیدالله بن عبدالله رحمته: دا مشهور فقیه عبیدالله بن عبدالله بن عتبه بن مسعود رحمته دي. ددوی حالات هم د بدءالوحي پنځم حدیث لاندې ذکر شوی دی. (٩)

⑦ عبدالله بن عباس رحمته: د حضرت عبدالله بن عباس رحمته حالات د بدءالوحي

(١) الکامل (٢٤٨١، ٢٤٩) _

(٢) الکامل (٢٥٠١١) _

(٣) میزان الاعتدال (٣٤١١) رقم (٩٧) _

(٤) تقریب التهذیب (ص ٨٩) رقم (١٧٧) _

(٥) هدی الساری (ص ٣٨٨) _

(٦) الکاشف (٢١٢١١) رقم (١٣٨) _

(٧) کشف الباری (١٢١١٢) _

(٨) کشف الباری (٣٢٦١١) _

(٩) کشف الباری (٤٦٦١) _

خلورم حدیث لاتدی، (۱) او په کتاب الایمان کښې د «باب کفران العشیرو کفر دون کفر» لاتدی ذکر شوی دی. (۲)

⑤ الحربین قیس رضی الله عنه: دا حضرت حر بن قیس بن حصن بن حذیفه بن بدر فزاری رضی الله عنه دی. دا د حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه وراره دی. نبی کریم صلی الله علیه و آله چه کله د غزوة تبوک نه راوایس شو. دغه وخت د بنو فزاره و قد راغلي وو. چه په هغې کښې حضرت حر بن قیس رضی الله عنه هم وو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه د فضل او کمال والا خلقو څنې وو. د حضرت عمر رضی الله عنه مقربین او ددوی د خصوصی حضراتو څنې وو. دکومو نه چه به حضرت عمر رضی الله عنه رانې او مشوره اخستله. (۳)

په صحیح بخاری کښې ددوی تذکره د موسی او دخضر علیهما السلام د قصې نه علاوه په یوه بله موقعه هم راغلي دي. په هغې کښې ذکر دی. چه حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه د خپل وراره حر بن قیس رضی الله عنه سره ایسار شو. او هغه ته ئې اووئیل. چه د حضرت عمر رضی الله عنه په دربار کښې د تلو دپاره اجازت راواخله. هغوی اجازت راواخستلو. نو عیینه بن حصن حضرت عمر رضی الله عنه ته خطاب اوکړو. او وې وئیل: «یا ابن الخطاب! فوالله ماتطينا الجبل ولا تحکم بیتا بالعدل» حضرت عمر رضی الله عنه سخت ناراضه شو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه فوراً عرض اوکړو: «یا أمیر المؤمنین! إن الله قال لنبيه صلی الله علیه و آله: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾» (۴) «وإن هذا من الجاهلین» فرمائی. چه کله حضرت عمر رضی الله عنه دا آیت واوریدو. نو غصه ئې فوراً سره شوه. «وكان وقالأخذ کتاب الله» (۵)

⑥ ابی بن کعب رضی الله عنه: دا مشهور صحابی سیدالقرء حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه دی. د انصارو قوم خزرج سره ددوی تعلق دی. (۶) ابوالمنذر او ابوالطفیل دواړه ددوی کښتونه دي. (۷) په بیعت عقبه ثانیه کښې شریک وو. د بدر سره په نورو غزواتو کښې هم د نبی کریم صلی الله علیه و آله سره شریک پاتې شوي دي. (۸)

ددوی نه په صحابه گرامو کښې حضرت ابویوب، حضرت ابن عباس، حضرت ابو موسی

(۱) کشف الباری (۴۳۵/۱) _

(۲) کشف الباری (۲۰۵/۲) _

(۳) تفصیل دپاره اوگوری: الإصابة (۳۲۴/۱) _

(۴) صحیح البخاری (۶۶۹/۲) کتاب التفسیر. سورة الأعراف. باب: خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن

الجاهلین. رقم (۴۶۴۲) و (۱۰۸۲/۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة. باب الإقتداء بسنن رسول الله صلی الله علیه و آله. رقم (۷۲۸۶)

(۵) تهذیب الکمال (۲۶۲/۱۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۱۰۸/۱) والإصابة (۱۹۱/۱) _

(۶) المصادر السابق _

(۷) المصادر السابق _

اشعری، حضرت انس بن مالک، حضرت عمر، حضرت ابوهریره، حضرت سلیمان بن صرد، حضرت سهل بن سعد الساعدی، عبدالله بن الحارث بن نوفل رضی اللہ عنہ روایت کوی.

دغه شان د تابعینو نه حضرت ابوالعالیه ریاحی، زر بن حبیش اسدی، سعید بن المسیب، ابو ادریس خولانی، ابو عثمان نهدی، عبید بن عمیر لیشی، عطاء بن یسار، او عماره بن عمرو بن حزم انصاری رضی اللہ عنہ وغیره حضرات روایت کوی. (۱)

د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ بعضی فضائل او امتیازات: د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ یو اهم فضیلت دا دې. چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته قرآن واورولو. او وې فرمائیل. چه الله تعالی ماته ستانوم اخستی دې. او د قرآن واورولو حکم ئې راکړې دې. (۲)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل. «استقر هذا القرآن من أربعة، من عبد الله بن مسعود، فهدأ به، وسالم مولى أبي حذيفة، وأبي بن كعب، ومعاذ بن جبل» (۳)

د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په زمانه مبارکه کښې چه کومو حضراتو قرآن کریم جمع کړو. حضرت ابی ابن کعب رضی اللہ عنہ د هغه حضراتو څنې وو. حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی. «جمع القرآن على عهد النبي صلی اللہ علیہ وسلم أربعة كلهم من الأنصار، أبي، ومعاذ بن جبل، وأبو زيد، وزيد بن ثابت» (۴)

حضرت عمر رضی اللہ عنہ دوی ته په ،، سید المسلمین ،، معزز لقب سره رابللې دې. (۵)
واقدي رحمته اللہ علیہ فرمائی. «أول من كتب لرسول الله صلی اللہ علیہ وسلم حين قدم المدينة أبي بن كعب، وهو أول من كتبني آخر الكتاب: فلان بن فلان» (۶)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته ،، سید الانصار ،، وئیلې دې. (۷)
د بیمارو د کفارې کیدو فضیلت اوریدو نه پس حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ د الله تعالی نه دعا او کړله. «اللهم إني أسألك حتى لا تمنعني خروجاً إلى سيديك، ولا خروجاً إلى بيتك، ولا مسجدك صلی اللہ علیہ وسلم»
نو دا دعا داسې قبوله شوه. چه همیشه به ددوی جسم گرم وو. (۸)

(۱) تفصيل دپاره اوگورئ: تهذيب الكمال (۲۶۳/۲، ۲۶۴) و تهذيب الأسماء (۱۰۹۱۱) وسير أعلام النبلاء (۳۹۰۱۱)۔

(۲) قال النبي صلی اللہ علیہ وسلم لأبي: إن الله أمرني أن أقرأ عليك، لم يكن الذين كفروا، قال: وساني؟ قال: نعم، فبكي.. صحيح البخاري (۵۳۷۱۱) كتاب المناقب، باب مناقب أبي ابن كعب رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۰۹)۔

(۳) صحيح البخاري (۵۳۱۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلی اللہ علیہ وسلم، باب مناقب سالم مولى أبي حذيفة رضی اللہ عنہ، رقم (۳۷۵۸)۔

(۴) صحيح البخاري (۵۳۷۱۱) كتاب المناقب، باب مناقب زيد بن ثابت رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۱۰)۔

(۵) الإصابة (۱۹۱۱) وتهذيب الكمال (۲۶۹۱۲) وتهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱)۔

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱)۔

(۷) تهذيب الكمال (۲۶۸۱۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۶۱۱)۔

(۸) تهذيب الكمال (۲۶۸۱۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۲۱۱)۔

نبی کریم ﷺ د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ نه تپوس اوکړو چه د قرآن کریم د ټولو نه عظیم آیت کوم یو دی؟ حضرت ابی ابن کعب رضی اللہ عنہ جواب ورکړو چه ،، آیت الکرسی ،، دټولو نه عظیم آیت دی. نبی کریم ﷺ د مسرت (او خوشحالی) اظهار اوکړو او ددوی په سینه باندې نې لاس رابښکلو او وې فرمانیل: «لَیْهِنَکَ الْعِلْمُ أَمَا الْبُخْدَرُ» نبی کریم ﷺ او فرمانیل: «أَفَرَأَیْتُمْ لَکِتَابَ اللَّهِ أَمْ لَا؟»

معمر بن یحییٰ فرمائی: «عامة علم ابن عباس من ثلاثة: عمر، وحلی، وأبی» حضرت مسروق بن یحییٰ فرمائی: «کان أصحاب القضاء من أصحاب رسول الله ﷺ ستة: عمر، وحلی، وهداه، وأبی، وزید، وأبو موسی» د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ په سن د وفات کښې ډیر اختلاف دی. واقدی بن یحییٰ فرمائی: «رأیت أمله وفیه واحد یقولون: مات فی سنة اثنتین وعشرین بالمدينة، وقد سبعت من یقول: مات فی خلافة عثمان سنة ثلاثین، وهو أثبت الأکابر عندنا» حافظ ابن عبدالبر بن یحییٰ فرمائی: «والاکثر أنه مات فی خلافة عمر»

خلاصه دا چه ددوی د وفات په باره کښې مختلف اقوال دی: «أقل ما قبل سنة ٥، وأكثر ما قبل سنة ٤٣» (٧) الله اعلم. فائده (ددوی د مرویاتو تعداد): د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ نه تقریباً یوسل څلور شپته (یعنی ١٦٣) حدیثونه رانقل دی. په دې کښې متفق علیه حدیثونه درې دی. او امام بخاری یحییٰ په دریو حدیثونو کښې او امام مسلم یحییٰ په اووه حدیثونو کښې متفرد دی. (٨) والله اعلم.، رضی الله تعالی عنه وأرضاه، _

(١) صحیح مسلم. کتاب صلاة المسافرين، باب فضل سورة الکهف و آیه الکرسی. رقم (١٨٨٥) _
(٢) جامع الترمذی. کتاب المناقب، باب مناقب معاذ بن جبل و زید بن ثابت و أبی بن کعب و أبی عبيدة بن الجراح رضی اللہ عنہم. رقم (٣٧٩١) _

(٣) سیر أعلام النبلاء (٣٩٨١١) _

(٤) تهذیب الأسماء واللغات (١٠٩١١) والإصابة (١٩١١) _

(٥) طبقات ابن سعد (٥٠٢١٣) _

(٦) الإستیعاب بهامش الإصابة (٥٢١١) _

(٧) تقریب التهذیب (ص ٩٦) رقم (٢٨٣) وتعليقات الكاشف (٢٢٩١١) رقم (٢٣١) _

(٨) تهذیب الأسماء واللغات (١٠٩١١) وسیر أعلام النبلاء (٤٠٢١١) وخلاصة الخزرجي (ص ٢٤) البته په دې آخری ماخذ کښې د بخاری د منفرد احادیثو تعداد څلور دی. والله اعلم _

قوله: أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ وَالْحَرْبُ قَيْسُ بْنُ حِصْنِ الْفَزَارِيِّ فِي صَاحِبِ مُوسَى: د

حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس بن حصن فزاری رضی اللہ عنہما په مینځ کښې په دې خبره باندې جگړه شوه. چه د حضرت موسی عليه السلام صاحب... (ملګري) څوک وو؟

مطلب دا دې. چه حضرت موسی عليه السلام دچا په طلب کښې سفر کړې وو. او د هغه په باره کښې قرآن کریم کښې وارد دی. **(فَوَجَدَا عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا.....)** (نو دا څوک دې؟)

د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما وینا دا وه. چه دا حضرت خضر عليه السلام وو. او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہ ددې انکار کولو. او هغه د یو بل کس نوم اخستلو. هغه د بل کوم کس نوم اخستلو؟ په هیڅ یو روایت کښې ددې تصریح نه ملاویږي. ()

دلته اختلاف تاسو گورئ. چه د حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہما په مینځ کښې واقع دې. ددې نه پس د فیصله کونکي ذکر دې. چه هغه حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ دې. دلته اختلاف په صاحب د موسی عليه السلام کښې دې، وړاندې یو بل اختلاف هم دې بیا دلته اختلاف

د موسی عليه السلام د صاحب په تعیین کښې دې. حالانکه روستو امام بخاری رحمته الله علیه په «باب ما يستحب للعالم اذا سئل: أثنى الناس أعلم؟ فيكلم العلم إلى الله»^(۱) کښې. دغه شان په کتاب التفسیر کښې ^(۲) روایت نقل کړې دې. چه په هغې کښې یو بل اختلاف دې. دا اختلاف د دوو تابعینو حضرت سعید بن جبیر او د نوف بکالی رحمهما الله په مینځ کښې واقع شوې دې. او اختلاف په دې خبره کښې دې. چه د... موسی... نه څوک مراد دې؟ د حضرت سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ وینا وه. چه دا موسی بن عمران دې. کوم چه د بنی اسرائیل مشهور پیغمبر تیر شوې دې. او د نوف بکالی دعوه دا وه. چه د... موسی... نه مراد موسی بن میثا بن أفرانیم بن یوسف بن یعقوب علیها السلام دې. ^(۳) ددې دویم اختلاف فیصله کونکې حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما دې.

قوله: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ هُوَ خَضِرٌ قَمَرِيٌّ بِهَا أُبَيُّ بْنُ كَعْبٍ فَدَعَاهُ ابْنُ عَبَّاسٍ

فَقَالَ إِنِّي تَمَارَيْتُ أَنَا وَصَاحِبِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى الَّذِي سَأَلَ مُوسَى السَّبِيلَ إِلَى لَقِيهِ هَلْ سَمِعْتَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ قَالَ نَعَمْ:

(۱) سورة الكهف (۶۵) _

(۲) فتح الباری (۱۶۹۱) _

(۳) صحیح بخاری (۲۳۱۱) کتاب العلم، رقم الحديث (۱۲۲) _

(۱) صحیح البخاری (۶۸۸ ۶۸۷/۲) کتاب التفسیر، سورة الكهف، باب: و إذ قال موسى لفتاه لا أبرح حتى أبلغ مجمع البحرين أو أمضى حقبا، رقم (۴۷۲۵)، باب: فلما بلغا مجمع بينهما نسيا حوتهما...، رقم (۴۷۲۶)، وباب: فلما جاوزا قال لفتاه آتنا غداءنا لقد لقينا من سفرنا هذا نصبا، رقم (۴۷۲۷) _

(۲) فتح الباری (۱۶۹۱) _

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل چه دا خضر دې. دوی دواړو سره حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه تیر شو. حضرت ابن عباس هغوی متوجه کړل او عرض ئې او کړو. چه زما او زما د دوست په مینځ کښې د موسی عليه السلام او دهغه د... صاحب... په باره کښې اختلاف شوې دې. د کوم سره چه د ملاقات لاره دوی د الله تعالی نه غوښتلې وه. آیا تاسو د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د هغوی څه ذکر اوریدلې دې؟ هغوی او فرمائیل چه او.

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ بَيْنَمَا مُوسَى فِي مَلَأَمِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ هَلْ تَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمَ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا: حضرت ابی ابن کعب رضی الله عنه فرمائی چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه واوریدل چه دا ئې فرمائیل چه یوخل موسی عليه السلام د بنی اسرائیلو په جمات کښې تشریف ایخودې وو چه یو سرې هغوی ته راغې. او دهغه نه ئې تپوس او کړو چه تاسو څوک داسې سرې پیژنئ چه هغه ستاسو نه زیات علم لری؟ موسی عليه السلام او فرمائیل چه نه، (نه پیژنم).

دا سوال کونکې سرې څوک وو. دهغه د نوم تصریح په هیڅ یو روایت کښې نه ملاوېږی. (۱) د حضرت موسی عليه السلام خپل ځان ته اعلم وئیل حضرت موسی عليه السلام د خپل ځان نه د زیات علم والا سرې کومه نفی کړې وه. هغه صحیح وه. ځکه چه هغه د الله تعالی په جلیل القدر رسولاتو کښې دې ښکاره ده چه نبی او رسول نه زیات علم والا هیڅ څوک نشی کیدې خو چونکه هغه ته دا ښودل مقصود وو چه د الفاظو په استعمال کښې د احتیاط ضرورت دې په داسې موقعو باندې ،، الله اعلم ،، وئیلو سره حقیقی علم الله تعالی طرف ته منسوب کول پکار دی په دې وجه دې باندې عتاب (او ملامتیا) اوشوه. (۲)

قوله: فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى مُوسَى بَلِّغْ عَبْدُنَا خَضِرًا: الله تعالی حضرت موسی عليه السلام طرف ته وحی راوړلېکله چه ولې نشته! زمونږ بنده خضر ستا نه زیات علم لری.

حضرت خضر عليه السلام

د لفظ «خضر» ضبط... خضر... د خاء معجمه په فتحې او د ،، ضاد ،، په کسري سره هم ضبط کړې شوې دې. او د ،، خاء ،، کسري او د ،، ضاد ،، سکون سره هم وئیلې شوې دې. (۱) خضر لقب دې او که نوم؟... خضر... دا لقب دې نوم نه دې. په خضر سره د ملقب کیدو وجه په ،، خضر ،، سره د ملقب کیدو څه وجه ده؟ امام بخاری رحمه الله د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړی دی. ((انما سئى الخضر، لانه جلس على فروع بيضاء،

فتح الباری (۱۶۹/۱)۔

«فغضب الله عليه إذ لم ير ذ العلم إليه..... صحيح البخاری (۴۸۲/۱) کتاب أحاديث الأنبياء... باب حديث

الخضر مع موسى عليه السلام. رقم (۳۴۰۱)۔

المغنى (ص ۲۷، ۲۸)۔

«إِذَا هِيَ تَهْتَزُّ مِنْ حُلْفَةِ خَضْرَاءٍ»^(۱)

امام عبدالرزاق رحمته الله دا حدیث پخپل مصنف کښې خپل سند سره نقل کړې دې او په دې کښې د ... فروة ... د تفسیر اضافه هم شته «الفروة: الحشيش الأبيض وما أشبهه»^(۲) دا غالباً عبدالرزاق پخپله تفسیر کړې دې^(۳)

امام حربی رحمته الله فرمائی «الفروة من الأرض: قطعة يابسة من حشيش»^(۴) په دې تفسیر سره هم د امام عبدالرزاق د قول تائید کړی.

امام ابن الاعرابی فرمائی «الفروة: أرض يضاء ليس فيها نبات»^(۵)

امام خطابی رحمته الله اود دوی اتباع کونکو نور و حضراتو په دې تفسیر باندې اعتماد کړې دې^(۶) د دې خلاصه دا ده چه حضرت خضر عليه السلام ته ... خضر ... ځکه اوونیلې شو چه هغه به کله په اوچه گیا، یا په بې اوبو اوبې گیا زمکه باندې کیناستلو نو دغه گیا یا زمکه به سرمیزه او شینکې جوړه شوه.

په دې لقب سره د ملقب کیدو یوه وجه امام مجاهد رحمته الله نه هم منقول ده «لأنه كان إذا صلى أخضر

ملحوله»^(۷) چه هغه به کله هم یو ځانې کښې مونځ کولو نو گیر چاپیره زمکه به سرمیزه کیدله. د حضرت خضر عليه السلام نوم او نسب د حضرت خضر عليه السلام په نوم کښې او د دوی د پلار په نوم کښې هم ډیر اختلاف دې بعضو د دوی نوم ... بلیا ... بنودلې دې بعضو ... الیاس ... بعضو ... الیسع ... بعضو ... عامر ... او بعضو ... خضرون ... بنودلې دې.

د راجح قول مطابق د دوی نسب نامه داسې ده «بلیا: بفتح الهم الموحدة، بعدها لام ساكنة، و

بعدها ياء تحتائية وبعدها ألف، بن مَلْكَان بن فَالْخ بن عَاهِر، بن شَالِخ، بن أَرْفَشَخْذ بن سَام، بن

نُوم عليه السلام»^(۸)

د حضرت خضر عليه السلام نبوت او ولایت حضرت خضر عليه السلام ولی وو، او که نبی وو، او که رسول وو؟

(۱) صحيح البخارى (۴۸۳/۱) كتاب أحاديث الأنبياء، باب حديث الخضر مع موسى عليهما السلام، رقم

(۲) (۳۴۰۲) وجامع الترمذی، كتاب التفسير، سورة الكهف، رقم (۳۱۵۱)۔

(۳) فتح الباری (۴۳۳/۶) كتاب أحاديث الأنبياء، باب حديث الخضر مع موسى عليهما (عليه السلام)۔

(۴) قال عبدالله بن أحمد بعد أن (واه عن أبيه عنه: أظن هذا تفسيراً من عبدالرزاق، انتهى. و جزم بذلك عياض، فتح الباری (۴۳۳/۶)۔

(۵) فتح الباری (۴۳۳/۶)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) غريب الحديث للخطابی (۲۲۲/۱)، والقائق للزمخشري (۱۰۳/۳) والنهاية لابن الأثير (۴۴۱/۳)۔

(۸) فتح الباری (۴۳۳/۶)۔

(۹) تفصيل دپاره اوگوری: فتح الباری (۴۳۳/۶)۔

په دې کښې اختلاف دې يو جماعت چه په هغوی کښې امام ابو القاسم قشیری رحمته الله علیه هم

دې ددې خبرې قائل دې چه حضرت خضر رحمته الله علیه ولی وو. (۱)

ابن عطیه هغوی رحمته الله علیه د اکثر و اهل علمو نه نقل کړی دی چه هغه نبی وو البته بیا په اهل

علمو کښې دا اختلاف دې چه آیا هغه رسول هم وو او که نه؟ (۲)

امام قرطبی رحمته الله علیه فرمائی چه د جمهورو په نیز حضرت خضر رحمته الله علیه نبی وو آیت هم په دې باندې دلالت کوی ځکه چه هیڅ یو نبی د غیر نبی نه تعلیم نه حاصلوی او په دې وجه هم

چه د باطن په احکامو باندې انبیاء کرام د وحی په ذریعه خبریدې شی. (۳)

د جمهورو عالمانو په نیز ددوی نبی کیدل پخپله قرآن کریم کښې د ذکر شوو واقعاتو نه ثابت دې ځکه چه د حضرت خضر رحمته الله علیه نه په دې سفر کښې چه څومره واقعات ثابت دی د

هغې نه بعضې خو قطعی طور باندې خلاف شرع دی او د شریعت د حکم نه استثناء د وحی الهی نه بغیر کیدې نشی چه دا د نبی او پیغمبر سره مخصوص دې ولی ته هم په کشف یا

الهام سره بعضې څیزونه معلومیدې شی خو هغه څه حجت نه وی د هغې په بناء باندې د ظاهر شریعت هیڅ حکم نشی بدلیدلې په دې وجه دا متعین کیدې شی چه حضرت

خضر رحمته الله علیه د الله تعالی نبی او پیغمبر وو دوی ته د وحی الهی په ذریعه بعضې خاص هغه احکام ورکړې شوی وو کوم چه د ظاهر شریعت خلاف وو هغوی چه هرڅه اوکړل ددې

استثنائی حکم لاندې نې اوکړل. (۴) پخپله ددوی د طرفه ددې اظهار هم د قرآن کریم په دې

جمله کښې اوشو. ﴿وَمَا فَعَلْنَاهُ عَنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ (۵)

بیا بعضې حضرات ددوی د ،، ملک ،، (فرېسته) کیدو قائل دی لکه چه ابن کثیر دا قول علامه ماوردی طرف ته منسوب کړې دې. (۶)

حضرت خضر رحمته الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دې او که ددوی وفات شوې دې؟ دا مسئله هم ډیره اختلافی پاتې شوې ده امام نووی، ابن صلاح، او حضرات صوفیه ددې خبرې قائل دی چه

حضرت خضر رحمته الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دې لکه چه حافظ ابن الصلاح رحمته الله علیه فرمائی «هو حي عند جمهور العلماء، والعامه معهم في ذلك، وإنما شذذوا بآثار بعض المحدثين» (۷)

(۱) فتح الباری (۴۳۴/۶)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) الجامع لأحكام القرآن (۱۶/۱۱)۔

(۴) معارف القرآن (۶۱۲/۵)۔

(۵) الکھف (۸۲)۔

(۶) تفسیر ابن کثیر (۹۹/۳) تحت قوله تعالى: واما الجدار....

(۷) فتح الباری (۴۳۴/۶) وشرح النووی علی صحيح مسلم (۲۶۹/۲) کتاب الفضائل، باب من فضائل

الخضر رحمته الله علیه وتهذيب الأسماء واللغات (۱۷/۱)۔

امام نووی رحمہ اللہ ددوی په اتباع کښې زیاتې دا هم لیکلې دي: «جمهور العلماء على أنه من موجود بين أظهرنا، و ذلك متفق عليه عند الصوفية و أهل الصلاة و المعرفة، و حکایاتہم فی رؤیتہ، و الإهتمام به، و الأخذ منه، و سؤاله و جوابه، و وجوده في المواضع الشريفة و مواطن الخير أكثر من أن تحصر و أشهر من أن تستقصى»^(۱)

خو ددوی په مقابلہ کښې د اکثر و محدثینو په دې باندې اتفاق دې چې حضرت خضر عليه السلام اوس ژوندې نه دې. د هغوی وفات شوې دې.^(۲)

د حیات (ژوند) نه په انکار کونکو کښې امام بخاری، ابراهیم حربی، ابو جعفر بن المنادی، ابو یعلی بن الفراء، ابوطاهر العبادي او ابوبکر بن العربی وغیرہ ډیر حضرات دي.^(۳)

ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل د حیات د منکرینو ① یو اهم دلیل هغه روایت دې کوم چې د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه نقل دې. هغه فرمائی: «صلى بنا رسول الله ﷺ ذات ليلة صلاة العشاء في آخر حياته، فلما سلم قام، فقال: أرايتكم ليبتكم هذه؟ فإن على رأس مائة سنة منها لا يبقى

من هو على ظهر الأرض أحد»^(۴) هم ددې مفهوم حدیث د حضرت جابر رضی اللہ عنہ نه هم نقل دې.^(۵)

مثبتین د حیات ددې ① جواب ورکوي چې په دې حدیث کښې د «، على ظهر الأرض»، قيد دې. حالانکه حضرت خضر عليه السلام دغه وخت په سمندر کښې وو.^(۶)

② یا دا چې ددې حدیث د عموم نه حضرت خضر عليه السلام مخصوص دې. لکه څنگه چې ابلیس او حضرت عیسی عليه السلام ددې نه مستثنی دي.^(۷)

③ د حیات د منکرینو یو دلیل د الله تعالی ارشاد هم دې: ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ﴾^(۸) خو ښکاره ده چې مثبتین د حیات د حضرت خضر عليه السلام د دوام او خلود قائل نه دي نو ددې نه استدلال صحیح نه دې.

④ د حیات د منکرینو یو دلیل د قرآن آیت دې: ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ أَصْرِي قَالُوا

(۱) المصادر السابق.

(۲) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۳) المصادر السابق.

(۴) صحيح مسلم. كتاب فضائل الصحابة. باب بيان معنى قوله: على رأس مائة سنة لا يبقى. نفس منقوسة ممن هو موجود الآن. رقم (۶۴۷۹) و (۶۴۸۰).

(۵) صحيح مسلم. كتاب فضائل الصحابة. باب بيان معنى قوله: على رأس مائة سنة..... رقم (۶۴۸۱-۶۴۸۴).

(۶) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۷) المصادر السابق.

(۸) الأنبياء (۳۴/۱).

أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ^(۱) (هم دا مفهوم په یو روایت کښې هم دې: «ما بهت

الله نبياً إلا أخذ عليه البيثاق: لئن بعث محمد وهو ليؤمنن به ولينصره...»^(۲)

استدلال په دې طريقه دې چه ددې آيت او حديث په رو سره الله تعالى چونکه د هر نبی نه دا عهد اخستې دې چه که د نبی کریم ﷺ زمانه ملاو شی نو ايمان راوړلو سره سره به نصرت هم لازمی وی په دې وجه لازماً د حضرت خضر علیهِ السلام نه هم عهد اخستې شوې دې ځکه چه هغه هم نبی دې که هغه د نبی کریم ﷺ په زمانه کښې وو نو د نبی کریم ﷺ د نصرت او اعانت دپاره حاضر ولې نشو که داسې وې نو د روایاتو نه به ضرور معلومه شوې وه^(۳)

خو مثبتین د حیات ونیلې شی چه په روایاتو کښې ذکر راتلل ضروری نه دې ډیره ممکن ده چه حضرت خضر علیهِ السلام د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شوې وی او په غزواتو کښې هم شریک شوې وی.

حافظ ابن حجر رحمته الله زیاتی نور دلائل او شواهد هم ذکر کړي دی او مثبتین د حیات د مستدرک حاکم د یو روایت نه استدلال کوی:

«...ثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: لما قبض رسول الله ﷺ أحرق به أصحابه، فبكوا حوله و اجتمعوا، فدخل رجل أصهب اللحية، جسيم، صبيح، فتخطى رقابهم، فبكى، ثم التفت إلى أصحاب رسول الله ﷺ فقال: إن في الله عزاءً من كل مصيبة، وعوضاً من كل فائت، وعلفاً من كل هالك، فوالله فليدعوا، وإليه فارغبوا، ونظرةً إليكم في الهلاء، فانظروا، فلما البصاب من لم يجيب و انصرف، فقال بعضهم لبعض، تعرفون الرجل؟ فقال أبو بكر وعلي: نعم، هذا أخو رسول الله ﷺ الخضر عليه السلام»^(۴)

خو دا حديث قابل د استدلال نه دې ځکه چه په دې کښې د حضرت انس رضي الله عنه نه روایت کونکې راوی عباد بن عبد الصمد د حد نه زیات ضعیف او ناقابل اعتبار دې^(۵) امام حاکم رحمته الله هم ددې تخريج کړې دې او فرمائیلى نې دی: «هذا شاهد لما قبله»، وین کان عباد بن عبد الصمد ليس من شرط هذا الكتاب^(۶)

(۱) آل عمران (۸۱)

(۲) عزاه ابن كثير فى البداية والنهاية (۳۰۶/۲) مبعث رسول الله ﷺ تسليماً كثيراً. وذكر شئ من البشارات بذلك) و ابن حجر فى فتح البارى (۴۳۴/۶) إلى صحيح البخارى. ولم أجده فيه بعد بحث كثير. والله اعلم. وانظر الدر المنثور (۴۷۲، ۴۸)

(۳) فتح البارى (۴۳۴/۶)

(۴) المستدرک للحاکم (۵۷/۳) کتاب المغازى. تغزیه الخضر عند وفاته عليه السلام.

(۵) عباد بن عبد الصمد. أبو معمر. عن أنس بن مالك. بصرى واه. قال البخارى. منكر الحديث... و وقاه ابن حبان وقال... حدثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بنسخة أكثرها موضوعة.... وقال ابو حاتم: عباد ضعيف جداً. وقال ابن عدى. عامة ما يرويه فى فضائل على. وهو ضعيف. غال فى التشيع. ميزان الاعتدال (۳۶۹/۲) رقم (۴۱۲۸)

(۶) المستدرک (۵۸/۳)

④ دغه شان یو استدلال د مسلم شریف د یو حدیث نه هم دې چه هغه د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه نه نقل دې هغه فرمائی «حدثنا رسول الله ﷺ يوماً حديثاً طويلاً عن الدجال، فكان فيما حدثنا قال: يَلِك وهو محترم عليه أن يدخل نقاب المدينة، ينتهي إلى بعض السهام التي تل المدينة، فيخبر إليه يومئذ رجل هو غير الناس أو من غير الناس، فيقول له: أشهد أنك الدجال الذي حدثنا رسول الله ﷺ حديثه، فيقول الدجال، أرايتم إن قتلت هذا ثم أحبيته أتشكوني الأمر؟ فيقولون: لا قال: فيقتله ثم يحييه، فيقول حين يحييه، والله ما كنت فيك قط أشد بصيرة مني الآن، قال: فزيد الدجال أن يقتله، فلا يسلط عليه»^(١) ددې حدیث په آخر کښې د امام مسلم شاگرد، د صحیح مسلم راوی ابو اسحاق فرمائی: «يقال إن هذا الرجل هو الخضر عليه السلام»^(٢) دا حدیث اگرچه صحیح دې خو په دې کښې د ... رجل ... خضر عليه السلام کیدل متیقن نه دی. د ابو اسحاق قول په دې سلسله کښې حجت نه دې.

⑤ د مثبتین حیات یو دلیل هغه واقعه ده. کومه چه یعقوب بن سفیان پخپل تاریخ کښې او ابو عروبه د رباح بن عبیده په طریق سره نقل کړې ده. (رأيت رجلاً يمشي عريان عريان معتدلاً على يديه، فلما انصرف، قلت له، من الرجل؟ قال: رأيته؟ قلت: نعم، قال: أحسبك رجلاً صالحاً، ذاك أخى الخضر، يمشي ألى سألني وأعدل)»^(٣)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی «لا بأس برجاله، ولم يقيم لي إلى الآن خبر ولا أثر بسند جيد غيره»^(٤) خو پخپله حافظ رحمته الله ددې په جواب کښې فرمائی «وهذا لا يعارض الحديث الأول في مائة سنة، فإن ذلك قبل المائة»^(٥)

ددې نه علاوه هم مثبتین د حیات د مختلفو روایاتو نه استدلال کوی. خو حقیقت دا دې چه د سند په لحاظ سره هغې کښې یو روایت هم صحیح نه دې.^(٦)

البته د حضرات صوفیه وینا ده. چه بې شمیره خلقو حضرت خضر عليه السلام کتلې دې او هغه سره

(١) صحیح مسلم (٤٠٢/٢) کتاب الفتن، باب ذکر الدجال)۔

(٢) المصدر السابق)۔

(٣) فتح الباری (٤٣٦)۔

(٤) المصدر السابق)۔

(٥) المصدر السابق)۔

(٦) ددې روایاتو دپاره اوگوری: فتح الباری (٤٣٦) قال ابن كثير: وذكروا في ذلك حكايات و آثاراً عن السلف وغيرهم وجاء ذكره في بعض الأحاديث، ولا يصح شيء من ذلك، تفسير القرآن العظيم، (٩٩١٣)۔

وقال ابن الجوزي: قال ابن المنادي:.... وجميع الأخبار في ذكر الخضر واهية الصدور والأعجاز، لا تخلو من أمرين إما أن تكون أدخلت بين حديث بعض الرواة المتأخرين استغفالاً، وإما أن يكون القوم عرفوا حالها فرووها على جهة التعجب، فنسبت إليهم على وجه التحقيق..... الموضوعات لابن الجوزي (١٩٩١)۔

نې ملاقات کړې دي. راجح مذهب خلاصه دا ده. چه دواړو طرف ته خومره دلائل دي. دا پخپله مدعا باندې قطعې او واضح نه دي په دې وجه خاص يو طرف ته د اصرار کولو ضرورت نشته. البته په دې مقام باندې راجح د محدثينو مذهب معلومېږي.

يوه اهمه خبره دلته دا خبره هم د يادولو ده. چه د حضرت خضر عليه السلام مرگ او ژوند سره زمونږه څه اعتقادي يا عملي مسئله متعلق نه ده. ځکه چه قران او حديث کښې ددې متعلق هيڅ صراحت او وضاحت نه دي شوي. په دې وجه په دې کښې د زيات بحث او تمحيص کولو هم ضرورت نشته. او نه خاص د يو طرف يقين کول مونږ دپاره ضروري دي. والله اعلم

((فَسَأَلَ مُوسَى السَّبِيلَ إِلَيْهِ فَجَعَلَ اللَّهُ لَهُ الْحُوتَ آيَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ الْحُوتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ وَكَانَ يَتَّبِعُهُ أَثَرُ الْحُوتِ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ يُوسَى فَتَاهُ أَرَأَيْتَ إِذَا أُوتِنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنَا بِهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أذكُرَهُ قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا خَضِرًا قَدْ كَانَ مِنْ شَأْنِهِمَا الَّذِي وَصَّ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ فِي كِتَابِهِ))

نو موسی عليه السلام هغه پورې د رسیدو د لارې تپوس او کړو. الله تعالی یو کب هغوی دپاره نشانه مقرر کړله. او وې فرمائیل. چه کله کب وړک شی. نو واپس شه. ته به هغه سره ملاو شي. حضرت موسی عليه السلام په سمندر (په غاړه غاړه) ددې کب په نشان باندې روان شو. ددوی خادم (حضرت یوشع) هغوی ته اوونیل. چه کله مونږ صخره (غټ کانړی) سره ایسار شوی وو. نو ما نه د کب قصه بیانول هیرشو. او شیطان زما نه هیره کړله. چه زه تاسو ته د هغې ذکر او کړم. حضرت موسی عليه السلام او فرمائیل. چه مونږه هم ددغه ځانې په تلاش کښې وو. بیا دواړه په تلاش کښې د خپلو خپو په نشانونو راوایس شو. هلته ئې خضر عليه السلام سره ملاقات او شوبیا هغه قصه تیره شوه. کومه چه الله تعالی پخپل کتاب کښې بیان کړله.

ایا علم باطن د علم ظاهر نه افضل دي؟ دلته بعضو خلقو وئیلې دي. چه حضرت موسی عليه السلام د شریعت یعنی د ظاهر عالم وو. او حضرت خضر عليه السلام د باطن عالم وو. د ظاهر عالم ته د باطن عالم شاگرد جوړیدو دپاره وئیلې شی. او د هغوی نه د علم حاصلولو حکم ورکولې شی. معلومه شوه. چه علم باطن یعنی علم طریقت، د علم ظاهر یعنی د علم شریعت نه افضل دي.

① حضرت تهانوی رحمته الله علیه فرماني. چه دا غلطه ده. علم باطن یا علم طریقت خو پخپله د شریعت جزء دي. شریعت د ظاهري اصلاح او د باطني اصلاح د علم نوم دي. په شریعت کښې د اعمالو او معاملاتو صحیح کیدو سره د اخلاقو د صحیح کیدو او د زړه د تزکیه هم حکم دي. معلومه شوه. چه شریعت علم ظاهر او علم باطن ته جامع دي. طریقت چه دا په علم باطن سره تعبیر کولې شی. دا د شریعت یو جزء دي. او دا خبره معلومه او مسلم (منلې شوې) ده چه جزء د کل نه افضل نه وی.

② دویمه خبره دا ده. چه حضرت موسی عليه السلام د علم ظاهر او علم باطن جامع وو. د علم شریعت او علم طریقت حامل وو. هغه چه حضرت خضر عليه السلام ته ورغلې وو. هغه د علم طریقت یا علم باطن زده کولو ته نه وو ورغلې. هغه خو یو څو تکوینی امور وو. چه دهغې نه علم

ظاهر سره تعلق وو. او نه علم باطن سره، ددغه تکوینی امور و علم حضرت موسی علیه السلام ته نه کیدل، ددوی دپاره څه عیب یا نقص نه دي. (۱)

د حضرت خضر علیه السلام په واقعہ کښې دا اوشو چه بعضې څیزونه کوم چه زماناً یا مکاناً د حضرت خضر علیه السلام په اعتبار سره بعید (لرې) وو. هغه د حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب (نژدې) وو. حضرت خضر علیه السلام ته د هغې علم اوشو. او حضرت موسی علیه السلام ته د هغې علم اونشو. لکه چه بادشاه مکاناً بعید وو. نو حضرت موسی علیه السلام ته د هغه د حالاتو علم نه وو. دغه شان کوم بچې (ماشوم) چه حضر خضر علیه السلام قتل کړو. د هغه کفر زماناً بعید وو. او حضر خضر علیه السلام ته الله تعالی ددې علم ورکړو. دغه شان هغه خزانه کومه چه مدفون وه. حضرت موسی علیه السلام دپاره دهغې علم بعید وو. د حضرت خضر علیه السلام دپاره نیزدې وو. دغه شان زماناً یا مکاناً ددې څیزونو حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب کیدل، او ددې علم کیدل، په دې سره د حضرت موسی علیه السلام په مقابله کښې د حضرت خضر علیه السلام فضیلت نه ثابتیږي. او دا به نشي ونیلي. چه خضر علیه السلام د طریقت او باطن عالم وو. او موسی علیه السلام د هغې د زده کولو دپاره هغوی ته ورغلي وو. حضرت موسی علیه السلام خو پخپله جامع د شریعت او طریقت وو. هغه خو پخپله د ظاهر او باطن د علم نه ښه واقف وو. دا تکوینی امور وو. چه ددې حضرت موسی علیه السلام ته علم نه وو. او حضرت خضر علیه السلام ته وو. ددې علم نه کیدل د حضرت موسی علیه السلام د علم د نقص دلیل نه دي.

تر کومه پورې چه د حضرت موسی علیه السلام حضرت خضر علیه السلام ته د ورتلو تعلق دي. نو ددې وجه افضلیت نه دي. بلکه تعلیم او تادیب دي. چه بیا دپاره په تکلم کښې احتیاط کوه. که شیخ د ناجائز حکم او کړې نو مرید دپاره دهغې کول جائز نه دي. بعضې خلقو دلته دا استدلال هم کړې دي. چه که شیخ د ناجائز کار حکم ورکړي. نو مرید له هغه کول پکار دي. گني محرومه به شي. حضرت خضر علیه السلام دلته درې کارونه او کړل. حضرت موسی علیه السلام ته په هغې باندې اعتراض شو. او ددې اعتراض نتیجه دا شوه. چه هغه د علم د حصول نه منع کړې شو. ددې نه جاهلانو دا نتیجه اوبښکلې ده. چه که شیخ د خلاف شریعت کار حکم ورکړي. او مرید د هغې تعمیل اونکړي. نو هغه محرومه کولې شي.

دا استدلال هم قطعاً غلط دي. ① اول ځکه چه حضرت موسی علیه السلام، الله تعالی حضرت خضر علیه السلام ته وراولیکلو. او دا معلومه ده. چه الله تعالی خپل پیغمبر د یو خلاف شریعت کار کونکي ته ورلیکلو دپاره نشي راضي کیدي. نو دلته دا وئیل اصلاً غلط دي. چه حضرت خضر علیه السلام ناجائز کارونه او کړل. ځکه چه د حضرت خضر علیه السلام متبع د شریعت کیدل، د الله تعالی هغه کړه د مقررولو نه ثابتیږي.

بیا ددې خبرې لحاظ ساتل هم پکار دي. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت به جدا وی. او دهغې احکام جزئیه او فرعیه به جدا وی. او د حضرت موسی علیه السلام شریعت به جدا وی. او ددې احکام او مسائل او فروع به جدا وی. په دې وجه حضرت موسی علیه السلام ته اشکال اوشو. ښکاره ده. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت او احکام د جدا کیدو په وجه هغه مورد د الزام نه

دی. دغه شان د حضرت موسی علیه السلام شریعت او احکام جدا کیدو په وجه دا هم مورد الزام نشی کیدی.

دلته چه د کوم شیخ د اطاعت خبره شروع ده چه که هغه د شریعت خلاف حکم ورکړی نو هغه اومنلې شی. او هیڅ اعتراض اونکړې شی نو

① اول خو ددې شیخ الله تعالی کوم خانې نوم اخستې دې چه دهغې نه دا ثابتې شی چه دې د شریعت خلاف خبره کونکې نه دې.

② دویمه خبره دا ده چه دلته خو شریعت یو دې. دا خبره خو نه ده چه دشیخ شریعت د محمدرسول الله صلی الله علیه و آله و سلم د شریعت نه جدا بل یو شریعت وی. اوس که شیخ د شریعت خلاف حکم

ورکوی. نو د «لا طاعة لمخلوق فی معصية الخالق» مطابق به دهغه خبره رد کول واجب وی.

③ البته که څه مبهم خبره وی. چه په هغې کښې د تاویل گنجائش وی. نو هغه بله خبره ده. دلته د کفر بواح او د هغه امر خبره کولې شی. چه د هغې په عدم جواز کښې هیڅ شبه موجود نه ده.

ایا د شیخ اکبر ابن عربی رحمته الله علیه په نیز ولایت د نبوت نه افضل دې؟ شیخ اکبر محی الدین ابن عربی رحمته الله علیه د ولایت او نبوت نه بحث کولو کښې فرمائیلی دی. چه ولایت د نبوت نه افضل دې. حافظ ابن تیمیه رحمته الله علیه په دې باندې سخت تردید کړې دې. او ابن عربی نې کفر او الحاد ته رسولې دې. (۱)

خو صحیح خبره دا ده. چه د ابن عربی مقصد دا نه دې. چه ولی د نبی نه افضل وی. د هغوی مقصد دا دې. چه په نبی کښې دننه یو شان د نبوت وی. او یو شان د ولایت وی. د نبی شان ولایت ددوی د شان نبوت نه افضل وی. په غیر نبی کښې که څه ولایت اوموندې شی. نو هغې ته د نبی د نبوت نه افضل نشی وئیلې کیدی. او نه ابن عربی وئیلی دی.

حضرت مجدد الف ثانی رحمته الله علیه پخپلو مکتوباتو کښې ددې هم تردید کړې دې. او فرمائیلی نې دی. چه په نبی کښې دننه چه کوم شان د ولایت او شان نبوت دواړه وی. هغې کښې شان د نبوت د شان ولایت نه افضل وی. (۲)، «والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب».

۱۷- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلَيَّ الْكِتَابُ

د تیرشوی باب سره ددې باب مناسبت. په دواړو بابونو کښې مناسبت ① دا دې. چه په تیرشوی باب کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حضرت حر بن قیس رضی الله عنه غلبه مذکور ده. چه دا د حضرت ابن عباس د کمال علم په وجه اوشوه. او په دې باب کښې دا مذکور دی. چه دا علم او فضل حضرت ابن عباس رضی الله عنه ته د نبی کریم صلی الله علیه و آله و سلم په دعا سره حاصل شو. (۳)

(۱) مجموع فتاوی شیخ الإسلام (۲۰۴/۲-۲۴۷).

(۲) مکتوبات مجدد الف ثانی.

(۳) عمدة القاری (۶۵/۲).

② دویمه وجه د مناسبت دا بیان کړې شوې ده. چه په تیرشوی باب کښې دا مذکور دی. چه حضرت موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام نه دهغې علم استفاده اوکړله. کوم چه دوی سره نه وو. او په دې باب کښې د حضرت ابن عباس رضي الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د علم کتاب د استفادې ذکر دې. (۱) والله اعلم.

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله فرمائی. په دې کښې اشاره ده. چه ددې الفاظو استعمال د نورو خلقو دپاره کیدې شی. دا جواز د ابن عباس رضي الله عنه خصوصیت نه دې. هم دا وجه ده. چه په حدیث کښې د ترجمې الفاظ کیخودې شو. او دا نې اونه وئیل. چه ددې دعائیه کلمو تعلق د یو خاص ذات سره دې. ددې معنی په لحاظ سره د .. علمه.. مرجع به څوک مخصوص سرې نه وی. (۲)

حافظ رحمته الله علیه فرمائی. چه دا هم کیدې شی. چه مرجع ابن عباس رضي الله عنه وی. دکوم ذکر چه په تیرشوی باب کښې راغلې دې. او په دې طریقه اشاره اوشوه. چه د جر بن قیس په مقابله کښې د ابن عباس رضي الله عنه کامیابی د پیغمبر صلی الله علیه و آله ددې دعا اثر وو. (۳)

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې واقعي نه د علم او د حضرت ابن عباس رضي الله عنه د دواړو عظمت او فضیلت بدهات سره معلومېږي. په دې وجه مؤلف دا روایت په کتاب العلم او په مناقبو د ابن عباس رضي الله عنه دواړو ځایونو کښې ذکر کړې دې. ددې سره دا هم په فهم کښې راځي. چه علم د الله تعالی خاص انعام او عطاء ده. لکه څنگه چه په «باب من یرد الله به هوما یفقهه فی الدین» کښې اوس مذکور شو. نو سرې چه هر څومره ذهین او فهیم وی. او په تعلم د علم کښې څومره هم جدوجهد (او محنت) اوکړی. هیڅ کله هم قابل د اعتماد نه دې. بلکه توجه او التجا الی الله ضروری ده. ددې نه بغیر د خیر د ارادې دا نعمت نشی ملاویدې. یعنی په ضروریاتو د تعلم کښې دعا او التجا الی الله هم ده. په دې وجه فهم او سعی سره ددې هم ډیر زیات حاجت دې. (۴)

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی. چه په دې کښې دې خبرې طرف ته اشاره ده. چه کوم کس سره د کتاب علم دې. هغه گویا د نبی کریم صلی الله علیه و آله د سینې مبارکې نه استفاده کوی. گویا چه ددې سړی سینه د نبی کریم صلی الله علیه و آله د سینې سره منضم (او پیوست) ملاو شوې ده. لکه څنگه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله حضرت ابن عباس رضي الله عنه خپلې سینې مبارکې سره ملاو کړې وو. او دعا نې ورته کړې وه. (۵)

حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې باب مقصد نبی

(۱) المصدر السابق.

(۲) فتح الباری (۱۶۹/۱) وعمدة القاری (۶۵/۲).

(۳) فتح الباری (۱۶۹/۱).

(۴) الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الهند قدس سره (ص ۴۹).

(۵) لامع الدراری مع تعلیقاته (۳۲/۲).

کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دپاره کومه دعا کړې ده. د هغې سبب طرف ته اشاره کول دی. دغه سبب یا خو د نبی کریم ﷺ خدمت دی. چه هغوی د نبی کریم ﷺ دپاره د اودس اوبه ایخودې وې. یا دهغوی حسن ادب دی. چه نبی کریم ﷺ هغوی خپل خان سره برابر اودرولو. خو هغه شاته شو. او اودریدو. ددې دواړو سببونو ذکر روستو راوان دي. (۱)
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمته ددې نه د استاذ او د شیخ ادب بیان کړې وی. چه استاذ له پکار دی. چه خپلو طالبانو دپاره دعا کوی. لکه څنگه چه نبی کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دپاره دعا اوکړله. (۲) او هم دوی فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمته دا باب چه مطلق ساتلې دي. دا د فاندو د تکثیر په غرض سره ایخودې وی. چه په دې کښې د استاذ دعا کول هم داخل دی. او د طالب علم دعا طلب کول هم دا خل دی. (۳) والله اعلم.

حدیث باب

۴- ((حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ قَالَ حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۴) قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ))
[۱۶۳، ۳۵۴۶، ۹۸۴۲]

رجال الحديث

① **ابو معمر** رحمته: دا عبدالله بن عمرو بن ابی الحجاج منقری بصری دی. ابو معمر نې کښت دی. او د ، ، مقعد ، ، په لقب سره مشهور دي. (۵)
دوی د جریر بن عبدالحمید، عبدالعزیز بن محمد دراوردي، عبد الوهاب ثقفی، ملازم بن عمرو حنفی نه علاوه د عبدالوارث بن سعید نه روایت د حدیثو کوی. خاص طور باندې دوی د عبدالوارث نه ښه استفاده اوکړله. په اصول سته کښې چه ددوی څومره روایات نقل دي.

(۱) تعليقات لامع الدراري (۳/۳۱۱۲) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۳) -

(۲) الأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۳) -

(۳) المصدر السابق -

(۴) قوله: عن ابن عباس.. الحديث أخرجه البخاري (أيضاً في (۲۶۱۱) كتاب الوضوء، باب وضع الماء عند الغلاء، رقم ۱۴۳) وفي (۵۳۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي ﷺ (المناقب) باب ذكر ابن عباس رحمه الله عنها رقم (۳۷۵۶) وفي (۱۰۸۰۱۲) فاتحة كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة، باب (بدون ترجمة) رقم (۷۲۷۰). ومسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل عبدالله بن عباس رحمه الله عنها رقم (۶۳۶۸) والنسائي في السنن الكبرى (۵۱۵، ۵۲) كتاب المناقب، باب: عبدالله بن العباس بن عبدالمطلب خيرا لامة وعالمها وترجمان القرآن ﷺ، رقم (۸۱۷۷ - ۸۱۷۹) و ابن ماجه في سننه، في المقدمة، باب في فضائل أصحاب رسول الله ﷺ، فضل ابن عباس، رقم (۱۶۶) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۵۳/۱۵) وسير أعلام النبلاء (۶۲۲/۱۰) -

تول د عبد الوارث په واسطې سره دی. (۱)

ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداؤد، امام ابوزرعه، امام ابو حاتم، امام دارمی، امام ذهلی، عباس دوری، او محمد بن واره رحمتهما وغیره ډیر حدیثو ستنې (ډیر لوی محدثین) دی. (۲)

امام يحيى بن معين رحمته فرماني، «ثقة ثبت»، (۳) او هم دوی فرماني، «ثقة بيل حافل» (۴)

علي بن المديني رحمته فرماني، «قد كتبت كتب عبد الوارث عن ولده عبد الصمد، وأنا أشتي أن أكتبها من أبي معين» (۵)

حافظ ذهبي رحمته د علي بن المديني رحمته د مذکوره قول قدر او قيمت ښکاره کولو دپاره فرماني، «يقول على مثل هذا القول مع أنه قد بقي أيضاً عبد الوارث وسمع منه جملة أحاديث» (۶)

يعقوب بن شيبه رحمته فرماني، «كان ثقة ثبتاً، صحيح الكتاب وكان يقول بالقدر....» (۷)

امام عجلي رحمته فرماني، «أبو معمر ثقة، يري القدرى» (۸)

امام ابو حاتم رحمته فرماني، «صدوق متقن قوى الحديث، غير أنه لم يكن يحفظ، وكان له قدر عند أهل العلم» (۹) ابو زرعه رحمته فرماني، «ثقة حافظ، يعني أنه كان متقناً محرراً لكتبه» (۱۰)

ابن حبان رحمته دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. (۱۱)

ددې ټولو توثیقاتو سره تاسو دلته دا هم اوکتل. چه دې قدری وو. ددې باوجود ددوی احادیث اصحابو د اصول سته قبول کړل. او پخپلو کتابونو کښې ئې دا روایت هم کړل. ځکه چه دې داعی الی البدعة نه وو. لکه چه امام ابوداؤد رحمته فرماني، «وكان لا يتكلم فيه» (۱۲) یعنی هغه به د ،، قدر ،، په باره کښې کلام هم نه کولو.

(۱) حاشية ابن العجمي على الكاشف (۵۷۹/۱) رقم (۲۸۷۸) _

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۳۵۳/۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۶۲۲/۱۰) _

(۳) تهذيب الكمال (۳۵۴/۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۶۲۲/۱۰) _

(۴) المصادر السابق _

(۵) تهذيب الكمال (۳۵۵/۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰) _

(۶) سیر أعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰) _

(۷) تهذيب الكمال (۳۵۵/۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰) _

(۸) المصادر السابق _

(۹) تهذيب الكمال (۳۵۶/۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰، ۶۲۴) _

(۱۰) المصادر السابق _

(۱۱) الثقات لابن حبان (۳۵۴، ۳۵۳/۱۸) _

(۱۲) تهذيب الكمال (۳۵۵/۱۵) وسیر أعلام النبلاء (۶۲۳/۱۰) _

په ٢٢٤هـ كښې ددوی وفات اوشو. (١)، «ظهر الله له»، _

② عبدالوارث رضي الله عنه: دا عبدالوارث بن سعيد بن ذكوان تميمي عنبري تنوري بصري رضي الله عنه دې. ابو عبیده ددوی گڼیت دې. (٢)

دوی دیزید الرشك، ایوب سختیانی، ایوب بن موسی، شعیب بن الحجاب، عمرو بن عبید، داؤد بن ابی هند، عبدالعزیز بن صهیب، عبدالله بن ابی نجیح، سلیمان تیمی، ابو عمرو بن العلاء او سعید بن ابی عروبہ رضي الله عنه وغیره حضراتو نه روایت د حدیثو کوی.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ددوی خوښي عبدالصمد بن عبدالوارث، ابو معمر المقعد (وهو راوية کته)، مسدد بن مسرهد، قتيبه بن سعيد، بشر بن هلال الصواف، عبیدانه بن عمر القواريري، او علی بن المدینی رضي الله عنه وغیره حضرات دې. (٣)

امام ابو زرعه رضي الله عنه فرماني، «ثقة»، (٤)

امام ابو حاتم رضي الله عنه فرماني، «ثقة صدوق، من يعد مع ابن عليه، وبشر بن المفضل، وهيب، يعد من الثقات، هو أثبت من حاد بن سلية»، (٥)

امام نسائي رضي الله عنه فرماني، «ثقة ثبت»، (٦)

ابن سعد رضي الله عنه فرماني، «كان ثقة حجة»، (٧)

ابن حبان رضي الله عنه فرماني، «كان قديراً، متقناً في الحديث، كان شعبة يقول: يعرف الإتيان في قناه»، (٨)

ابن معين رضي الله عنه فرماني، «هو مثل حاد بن زيد بن أيوب»، (٩)

د ابن معين رضي الله عنه چه کله تپوس او کړې شو، «من أثبت شيوع المصريين؟» نو وې فرماني «عبدالوارث، و سبي جماعة»، (١٠)

١- الكاشف (٥٧٩١١) رقم (٢٨٧٨) _

٢- تهذيب الكمال (٤٧٨١١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٠٨) _

٣- د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٤٧٨١١٨-٤٨١) وسير أعلام النبلاء (٣٠١، ٣٠٠٨) _

٤- تهذيب الكمال (٤٨٣١١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٤٨) _

٥- تهذيب الكمال (٤٨٣١١٨) _

٦- المصدر السابق _

٧- الطبقات الكبرى (٢٨٩١٧) _

٨- الثقات لابن حبان (١٤٠١٧) _

٩- تهذيب الكمال (٤٨٢١١٨) وسير أعلام النبلاء (٣٠٤٨) _

١٠- المصادر السابق _

ددې ټولو توثیقاتو باوجود په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دې. حافظ ذهبی رحمته الله علیه ددوی قدری کیدل جزم سره نقل کړی دی. حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني: «والیه المنتهی فی التثبت إلا أنه قدری متعصب لعمر بن عبید»^(۱)

او هم دوی فرماني: «وكان غالباً مجوداً، من فصحاء أهل زمانه، ومن أهل الدين والورع، إلا أنه قدری مبتدع»^(۲) او هم دوی فرماني: «ثبت صالح لكنه قدری»^(۳)

د حماد بن زید رحمته الله علیه نه منقول دی. چه هغه به د عبدالوارث نه د روایت کولو نه منع کول. (۴)

یزید بن زریع رحمته الله علیه به فرمانيل: «من ألق مجلس عبد الوارث فلا يقربني»^(۵)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني: «ثقة ثبت رمى بالقدر، ولم يشته عنه»^(۶) ددې نفی بنیاد په اصل کښې د عبدالوارث د خوئی عبدالصمد دا قول دې. چه هغه به قسم سره وئیل: «انه لکن ذوب علی أبی، وما سعت قط يعنى القدر و كلام عمر بن عبید»^(۷)

غالباً په دوی باندې د قدری کیدو الزام دې. دا په دې وجه لگیدلې وو. چه ده به د عمرو بن عبید معتزلی تعریف کولو. او د هغه نه به ئې روایتونه اخستل. لکه چه هغه به وئیل: «لولا أننى أعلم أنه صدوق ما حدثت عنه»^(۸) او هم دوی به فرمانيل: «أن يوماً من عمر بن عبید أكبر من عمر

أيوب السخيتاني ويونس وابن عون»^(۹)

که په دوی باندې د قدری کیدو الزام ثابت هم شی. بیا هم چونکه دې داعی نه وو. په دې وجه به ددوی احادیث مقبول وی. لکه چه جمهورو محدثینو او اصحابو د اصول سته ددوی احادیث قبول کړی دی. او کله چه د حضرت عبدالله بن المبارك نه تپوس او کړې شو: «کیف

رويت عن عبد الوارث وترکت عمرو بن عبید؟» نو دوی او فرمانيل: «ان عمراً کان داعياً»^(۱۰)

په محرم ۱۸۰ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۱۱)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة، _

(۱) میزان الاعتدال (۶۷۷/۲) رقم (۵۳۰۷) _

(۲) سیر أعلام النبلاء (۳۰۱/۸) _

(۳) الکاشف (۶۷۳/۱۱) رقم (۳۵۱۰) _

(۴) تهذيب الكمال (۴۸۳/۱۱۸) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳/۸) _

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۰۳/۸) _

(۶) تفریب التهذيب (ص ۳۶۷) رقم (۴۲۵۱) _

(۷) هدی الساری (ص ۴۲۲) _

(۸) المصدر السابق _

(۹) سیر أعلام النبلاء (۳۰۲/۸) _

(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۳۰۲/۸) _

(۱۱) سیر أعلام النبلاء (۳۰۴/۸) _

⑤ **خالد بن یزید**: دا مشهور محدث ابو المنازل (بهم الیم و کما الزای، وقیل بفتح الیم ایضاً) خالد بن مهران خذاء بصری **رضی اللہ عنہ** دی. (۱)

دوی د حضرت انس بن مالک **رضی اللہ عنہ** زیارت کړې دی. (۳) دوی دانس بن سیرین، محمد بن سیرین، حفصه بنت سیرین، حسن بصری، ابو عثمان نهدی، ابو العالیه ریاحی، عطاء بن ابی رباح، عطاء بن ابی میمون، او ابو رجاء عطاردی **رضی اللہ عنہم** وغیره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

او ددوی نه روایت کونکو حضراتو کښې ابو اسحاق فزاری، اسماعیل بن علیه، بشر بن المفضل، حفص بن غیاث، حماد بن زید، حماد بن سلمه، سفیان ثوری (۴) سلیمان الاعمش، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، عبدالوارث بن سعید، محمد بن جعفر غندر، محمد بن سیرین (وهو شیخه) معتمر بن سلیمان، منصور بن المعتمر او ابواسحاق سبیعی **رضی اللہ عنہم** وغیره دی. (۵)

امام احمد بن حنبل **رضی اللہ عنہ** فرمائی: «ثبت» (۶)

امام نسائی او یحیی بن معین رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۷)

حافظ ذهبی **رضی اللہ عنہ** دوی لره «الإمام الحافظ الثقة» (۸) او «الحافظ أحد الأئمة» (۹) او «ثقة إمام» (۱۰) گرځولې دی.

ابن سعد **رضی اللہ عنہ** د فهد بن حیان قیسی نه نقل کوی: «وكان خالد ثقة، رجلاً مهيباً، لا يجترئ عليه أحد، وكان كثير الحديث» (۱۱)

البته امام ابو حاتم **رضی اللہ عنہ** فرمائی: «يكتب حديثه ولا يحتج به» (۱۲)

(۱) تقريب التهذيب (ص ۱۹۱) رقم (۱۶۸۰) _

(۲) تهذيب الكمال (۱۷۷۸) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) كذا في تهذيب الكمال (۱۷۹۸) وليس فيه ذكر سفیان بن عيينة. وذكر الذهبي في السير ابن عيينة (۱۹۱۶) ولم يذكر الثوري. فليحقق. _

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۷۸۸-۱۸۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۹۱۶، ۱۹۲) تهذيب الكمال (۱۸۰۸) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) سیر اعلام النبلاء (۱۹۰۶) _

(۸) میزان الاعتدال (۶۴۲۱) رقم (۲۴۶۶) _

(۹) الكاشف (۳۶۹۱۱) رقم (۱۳۵۶) _

(۱۰) الطبقات الكبرى لابن سعد (۲۵۹۱۷، ۲۶۰) _

(۱۱) تهذيب الكمال (۱۸۰۸) _

دغه شان امام شعبه، ابن علیه او حماد بن زید رضی الله عنہم هم دوی باندې لږ کلام کړې دي. خو حقیقت دا دي چې په دوی باندې کومه جرح شوې ده. جمهور نقادو د حدیث دا رد کړې ده. لکه چې ابن العجمی رحمته الله فرماني «قال ابن الهادی،،طبقاته،،: ولم یقبل هذا القول منه فيه ولا لیخبر من الأئمة»^(۱)

بنکاره ده چې امام احمد، ابن معین او نسائی وغیره دوی لره،،ثقه،، او،،ثبت،، مگر خوی نو د ابو حاتم مبهم جرح څنگه موثر کیدې شي؟ بیا تر کومه پورې چې د شعبه د کلام تعلق دي نو حافظ ابن حجر رحمته الله د هغې وجه بیانوي، او لیکي چې:

«وتكلم فيه شعبة وابن علية إمالا لكونه دخل في شيء من عمل السلطان، أو لما قال حماد بن زيد: قدم علينا قدمة من الشام فكنا أنكرنا حفظه»^(۲)

حافظ ذهبی رحمته الله د ابو حاتم او شعبه رحمهما الله احوال نقل کوي او فرماني: «ما التفت أحدا إلى هذا القول أبدا»^(۳) او شعبه چې کله د خالد حذاء په باره کښې کلام او کړو نو عباد بن عباد او حماد بن زید دواړه دوی ته راغلل او وې وئیل: «مالك! أجننت! أدت أعلم، وتهذبناه» نو شعبه بیا کلام کول پریځودل.^(۴)

البته حماد بن زید چې کوم دا وئیلی دي چې د شام نه د واپس راتلو نه پس ددوی په حافظه کښې څه تغیر راغلې وو. ممکن ده چې دا بالکل د آخری عمر خبره وي. ځکه چې ټولو اصحابو د اصول سته او نورو محدثینو ددوی د احادیثو نه احتجاج او استدلال کړې دي.^(۵) والله اعلم.

په «حذاء» لقب سره د مشهور کیدو وجه دوی پخپله پیزار جوړونکې یا خرڅونکې نه وو. بلکه ① دوی چونکه د،،حذائینو،، (پیزار جوړونکو او خرڅونکو) سره کیناستو پاسیدو په دې وجه ددوی نوم،،حذاء،، مشهور شو.

② بعضي حضرات دا وائی چې دوی به،،حذائین،، سره کیناستلو او هغوی ته به ئې هدایت ورکولو. «احذ على هذا النعوى» (په دې طریقې باندې گندول کوي. داسې پیزار جوړوي). په دې وجه د دوی نوم،،حذاء،، شو. ③ یو قول دا هم دي چې دوی د بنی مجاشع یوې ښځې سره نکاح او کړله او خپل خان سره بوتله. او په حذائین علاقه کښې ئې اوسیدل اختیار

۱- میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶) -

۲- حاشية ابن العجمی علی الکاشف (۳۶۹۱) -

۳- هدی الساری (ص ۴۰۰) -

۴- میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶) -

۵- میزان الاعتدال (۶۴۳۱) وسیر أعلام النبلاء (۱۹۱۶) -

هدی الساری (ص ۴۰۰) -

کړل په دې وجه ددوی نوم ... حذاء ... مشهور شو. (۱)

په ۱۴۱ هـ یا ۱۴۲ هـ کښې ددوی وفات او شو. (۲)، ﷺ تعالیٰ رحمة واسعة، _

عکرمه ﷺ: دا مشهور امام حدیث او تفسیر ابو عبدالله عکرمه ... مولی د عبدالله بن عباس ... مدنی ﷺ دې دوی د مغرب بربری خاندان سره تعلق لری. د حصین بن ابی العر العنبری غلام وو. دوی حضرت ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنهما ته هبه کړو. (۳)

حضرت عکرمه ﷺ د حضرت عبدالله بن عباس، حضرت جابر، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو، عقبه بن عامر جهنی، معاویه بن ابی سفیان، یعلی بن امیه، حضرت ابوهریره، او حضرت ابو قتاده رضی الله عنه نه روایت د حدیث کړې دې. دوی د حضرت عائشه، حضرت علی، حضرت ابوبکر صدیق، حضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه نه هم روایت کړې دې. خو محدثینو تصریح کړې ده. چه دده ددې حضراتو نه کوم روایتونه دی. هغه مرسل دی. (۴) ددوی نه روایت کونکو کښې ابراهیم نخعی، امام شعبی، عمرو بن دینار، ابو الزیر مکی، قتاده، مطر الوراق، موسی بن عقبه، ایوب سختیانی، اشعث بن سوار، حمید الطویل، خالد الحذاء، امام اعمش، سماک بن حرب، عاصم بن بهدله، عاصم الاحول، فطرن خلیفه او لیث بن ابی سلیم رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۵)

جابر بن زید رضی الله عنه فرمائی: «عکرمه مولی ابن عباس هذا أعلم الناس» (۶)

د سعید بن جبیر رضی الله عنه نه تپوس او کړې شو. «تعلم أحدًا أعلم منك؟» نو دوی او فرمائیل: «نعم، عکرمه» (۷)

امام قتادہ رضی الله عنه فرمائی: «أعلم التابعين أربعة.... وكان أعلمهم بالتفسير» (۸)

ایوب سختیانی رضی الله عنه فرمائی: «لولا لم يكن عندي ثقة لم أكتب عنه» (۹)

عمرو بن دینار رضی الله عنه فرمائی: «ما رأيت مثل عکرمه قط» (۱۰)

۱- سیر أعلام النبلاء (۱۹۲/۶) _

۲- تهذيب الكمال (۱۸۱/۸) _

۳- تهذيب الكمال (۲۶۵، ۲۶۴/۱۲۰) وسیر أعلام النبلاء (۱۲/۵، ۱۳) _

۴- حاشیه ابن العجمی علی الکاشف (۳۳/۱۲) رقم (۳۸۶۷) _

۵- د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۶۵/۱۲۰-۲۶۹) وسیر أعلام النبلاء (۱۳/۵، ۱۴) _

۶- تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وسیر أعلام النبلاء (۱۶/۵) وهدی الساری (ص ۴۲۸) _

۷- سیر أعلام النبلاء (۱۶/۵) و تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وهدی الساری (ص ۴۲۹) _

۸- تهذيب الكمال (۲۷۲/۱۲۰) وسیر أعلام النبلاء (۱۷/۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹) _

۹- سیر أعلام النبلاء (۱۸/۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹) و تهذيب الكمال (۲۷۵/۱۲۰) _

۱۰- هدی الساری (ص ۴۲۹) _

سلام بن مسکین رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان عکرمۃ من أعلم الناس بالتفسیر»^(۱)
 سفیان ثوری رضی اللہ عنہ فرمائی: «هذه التفسیر من أربعة» او په دوی کښې ئې د عکرمه ذکر هم
 اوکړو^(۲)، امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی: «لیس أحد من أصحابنا إلا احتج بعکرمۃ»^(۳)
 امام یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی: «إذا رأیت الساناً یقع علی عکرمۃ فاتهمه علی الإسلام»^(۴)
 امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة»^(۵)
 ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة»^(۶)
 او هم دوی فرمائی: «أصحاب ابن عباس عیال علی عکرمۃ»^(۷)
 امام اسحاق بن راهویه رضی اللہ عنہ فرمائی: «عکرمۃ عندنا امام أهل الدیلة»^(۸)
 امام علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان عکرمۃ من أهل العلم، ولم یکن فی موالی ابن عباس أغزر علماً
 منه»^(۹) ابو بکر بن ابی خیشم رضی اللہ عنہ فرمائی: «کان عکرمۃ من أثبت الناس فیما یروی ولم یحدث عن هو
 دوه أو مثله، أكثر حدیثه عن الصحابة»^(۱۰)
 دا ددوی تعدیل او توثیق او دامامت شان سره متعلق یو څو اقوال دی. حالانکه ددوی د
 معدلینو او ثناخوانو فهرست کافی اوږد دی. ددې توثیقاتو او تعدیلاتو سره په دوی باندې
 لویو لویو اکابرو حضراتو کلام هم کړې دی. حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ په تهذیب التهذیب او هدی
 الساری کښې دغه ټول جروح را نقل کړی دی. او دهغې جواب ئې ورکړې دي او ثابته کړې
 ئې ده. چه په دوی باندې هیڅ یوه جرح ثابت او منقول نه ده.
 په حضرت عکرمه باندې درې الزامات او دهغې تحقیق او تودید د حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ د بیان
 مطابق چه په دوی باندې کوم کلام شوې دي. هغه درې قسمه الزامات دی:
 ① یو دا چه دوی لره بعضو حضراتو مثلاً حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دروغژن گرځولي دي لکه چه
 ددوی نه منقول دی. چه دوی خپل مولی نافع ته خطاب کولو. او وې فرمائیل:

(۱) تهذیب الکمال (۲۷۲/۲۰) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۲) تهذیب الکمال (۲۷۴/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۸۱۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۳) تهذیب الکمال (۲۸۹/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۴) تهذیب الکمال (۲۸۸/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۵) تهذیب الکمال (۲۸۹/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۶) المصادر السابق۔

(۷) تهذیب الکمال (۲۸۹/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۲۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۸) هدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۹) تهذیب الکمال (۲۸۹/۲۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۱۵) وهدی الساری (ص ۴۲۹)۔

(۱۰) هدی الساری (ص ۴۲۹)۔

«لا تکذب علی کما کذب عکرمه علی عبدالله بن عباس»^(۱)
 دغه شان دا خبره د سعید بن المسيب رضی الله عنه نه هم نقل کولې شی. چه دوی خپل مولی
 ..برد.. ته هم دا خبره کړې ده^(۲) دغه شان علی بن عبدالله بن عباس نه چه کله تپوس
 اوکړې شو چه عکرمه ولې ترلې شوې دې؟ نو دوی جواب ورکړو. «لله یکنذب علی^(۳)» دغه
 شان یو خو اقوال نور هم منقول دی. چه په هغې کښې عکرمه طرف ته د کذب نسبت شوې
 دې^(۴).

حافظ ابن حجر رحمته الله ددې ټولو اقوالو تفنید (او تحقیق) کړې دې. او ثابته کړې نې ده. چه (دا
 قول) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما او د نورو حضراتو نه اول خو صحیح سند سره ثابت نه دې.
 دویمه دا چه .. کذب .. کښې هم ډیر احتمالات ممکن دی. مثلاً دا چه د .. کذب .. معنی
 دلته دروغ نه دی. بلکه .. خطا .. ده. چه دا د اهل حجاز په نیز مستعمل دې^(۵).

پخپله عکرمه رضی الله عنه فرمائی. «أرايت هؤلاء الذين يکذبون من خلفي أفلا یکنذبون لی وجهی»^(۶) او حضرت
 عکرمه رضی الله عنه یوخل ابو امامه بن سهل بن حنیف ته اووئیل: «یا أبا امامة، أذکرک الله، هل سمعت
 ابن عباس یقول: ما حدثکم عن عکرمه فصنعه، فإنه لم یکنذب علی؟ فقال أبو امامة: نعم»^(۷)

حافظ ابن عبد البر رحمته الله فرمائی: «فأما قولهم: کذاب، فلیس مایثمت به جرم حق یتیمین ما قاله»^(۸)
 ⑤ دویم الزام په دوی باندې دا دې. چه ددوی عقیده د خارجیانو پشان وه. لکه چه په دوی
 باندې امام مالک کوم نکیر کړې دې. هغه هم په دې وجه دې. چه امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی.
 «والذی أنکر علیه مالک إنما هو بسبب رأیه»^(۹)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه ددوی نه قطعی طور باندې د خارجیانو عقیده ثابت نه ده.
 البته ممکن ده. چه په بعضو مسئلو کښې نې موافقت وی. په دې وجه دوی طرف ته د
 خارجي کیدو نسبت کړې شوې وی. ^(۱۰) حافظ عجلې رحمته الله فرمائی. «مکی تابعی ثقة، یری ما

^(۱) نقله الذهبي فی میزان الاعتدال ثم رده. أنظر (۹۷۱۳) رقم (۵۷۱۶) _

^(۲) میزان الاعتدال (۹۶۱۳) و تهذيب الكمال (۲۸۰۱۲۰) _

^(۳) تهذيب الكمال (۲۸۰۱۲۰) _

^(۴) هدى السارى (ص ۴۲۵، ۴۲۶) _

^(۵) هدى السارى (ص ۴۲۷، ۴۲۸) _

^(۶) هدى السارى (ص ۴۲۸) _

^(۷) تهذيب الكمال (۲۷۱۱۲۰) _

^(۸) التمهيد (۳۴۱۲) _

^(۹) تهذيب الكمال (۲۸۹۱۲۰) _

^(۱۰) هدى السارى (ص ۴۲۸) _

يرميه به الناس من الحرورية»^(١)

⑤ دريم الزام دا دې چه ده به د امراء (حاکمانو) نه جوائز او هدايا قبلولې. حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني: چه دا څه داسې جرح نه ده چه ددوی روايتونه رد کړې شي. هغه فرماني:

«وهذا الزمري قد كان في ذلك أشهر من عكرمة، ومع ذلك فلم يترك أحد الرواية عنه بسبب ذلك»^(٢)

معلومه شوه چه په دوی باندې کوم کلام شوې دې د هغې هيڅ اعتبار نشته هم دا وجه ده چه د اصول سته د اصحابو نه د امام مسلم رحمته الله عليه نه سوا ټولو ددوی احاديث د احتجاج او استدلال په طور قبول کړي دي او امام مسلم رحمته الله عليه هم ددوی حديثونه قبول کړي دي خو مقرونه يې ذکر کړي دي. (٣)

په آخر کښې د عكرمه رحمته الله عليه په دفاع كښې يو څو جامع اقوال نقل كولې شي

① ابن عبد البر رحمته الله عليه فرماني: «عكرمة مولى ابن عباس: من جلة العلماء، لا يقدم فيه كلام من تكلم فيه،

لأنه لا حجة مع أحد تكلم فيه»^(٤)

② محمد بن نصر مروزي رحمته الله عليه فرماني: «اجمع عامة أهل العلم على الإحتجاج بحديث عكرمة، واتفق

على ذلك رؤساء أهل العلم للحديث من أهل عصرنا، منهم أحمد بن حنبل وإسحاق بن راهويه، وأبو ثور، ويحيى

بن معين....»^(٥)

③ امام ابن جرير طبري رحمته الله عليه فرماني: «ولم يكن أحد يدفع عكرمة عن التقديم في العلم بالحقه والقرآن

وتأويله، وكثرة الرواية للأثر، وأنه كان عالماً بهولاء، وفي تقييد جلة أصحاب ابن عباس لياؤه وصفهم لهم

بالتقدم في العلم، وأمرهم الناس بالأخذ عنه ما بشهادة بعضهم تثبت عدالة الإنسان، ويستحق جواز

الشهادة، ومن ثبتت عدالته، لم يقبل فيه الجرم، وما تسقط العدالة بالظن، ويقول فلان، لمولاه: لا تكذب

علي، وما أشبهه، من القول الذي له وجوه، وتصاريف ومعان، غير الذي وجهه إليه أهل الفهاوة، ومن لا علم

له لتصاريف كلام العرب»^(٦) او هم دوی فرماني: «لو كان كل من ادعى عليه مذهب من المذاهب الرديئة

ثبت عليه ما ادعى به وسقطت عدالته وطلت شهادته بذلك: للزم ترك أكثر محدثي الأمصار، لأنه ما منهم إلا

وقد نسبهم قوم إلى ما يرغب به عنه»^(٧)

(١) تهذيب الكمال (٢٨٩\٢٠) _

(٢) هدى الساري (ص ٤٢٨) _

(٣) هدى الساري (ص ٤٢٥) _

(٤) التمهيد (٢٧\٢) _

(٥) التمهيد (٣٣\٢) وهدى الساري (ص ٤٢٩) _

(٦) هدى الساري (ص ٤٢٩) _

(٧) هدى الساري (ص ٤٢٨) _

④ ابن حبان رحمته فرمائی: «کان عکرمۃ من علماء الناس فی زمانه بالقرآن والفقه.... ولا یجب علی من شئ راحة العلم أن یعزم علی قول یزید بن أبی زیاد، حیث یقول: دخلت علی علی بن عبد الله بن عباس، وعکرمۃ مقید علی باب الحش، قلت: من هذا؟ قال: إن هذا یکذب علی أبی، ومن أمحل المحال أن یجزم العدل بکلام المجرور، لأن یزید بن أبی زیاد لیس ممن یحتج بحديثه، ولا بشئ یقوله أبوب بن رزین، من دافع قال: سمعت ابن عمر یقول: یا نافع، لا تکذب علی کما یکذب عکرمۃ علی ابن عباس، قلت: القائل ابن حبان، أما عکرمۃ فحبل أهل العلم عنه الحديث فی الکمالیم کلها، وما أعلم أحدا ذمه بشئ إلا بدعابة کانت فیہ» (۱)

⑤ ابن عدی رحمته فرمائی: «وعکرمۃ مولی ابن عباس لم أخرج ههنا من حديثه شیئاً، لأن الثقات إذا روي عنه، فهو مستقیم الحديث، إلا أن یروی عنه ضعیف، فیکون قد آل من قبل ضعیف لا من قبله، ولم یستقم الکلمۃ من الروایة عنه، وأصحاب الصحاح أدخلوا أحادیثه إذا روي عنه ثقة فی صحاحهم، وهو أشهر من أن یحتاج أن أخرج حديثاً من حديثه، وهو لا بأس به» (۲)

پہ ۱۰۳ھ، یا ۱۰۵ھ، یا ۱۰۶ھ، یا ۱۰۷ھ کنبی ددوی وفات اوشو. (۳)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعة،

⑤ ابن عباس رحمتهما: حضرت عبد الله بن عباس رحمتهما حالات د بدء الوحی د خلورم حدیث. او پہ کتاب الایمان کنبی د «باب کفران العشر وکفر دون کفر» لاندی تیرشوی دی. (۴)

قوله: قَالَ ضَمَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: حضرت ابن عباس رحمتهما فرمائی: چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زہ خیل خان سرہ اولگولم د حضرت ابن عباس رحمتهما پہ مناقبو کنبی ہم دا حدیث ذکر کرے شوی دی. پہ ہغی کنبی اضافہ دہ. «قَالَ ضَمِنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إل صدره» (۵) چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم زہ خیل سینی مبارکی سرہ اولگولم. حضرت ابن عباس رحمتهما پہ دغہ وخت بالغ شوی خو نہ وو. البتہ صبی ممیز (او پوہہ ماشوم) وو. ددی نہ معلومہ شوہ. چه د شفقت پہ طور رشتہ دار ماشومان سینی سرہ لگول جائز دی. (۶)

(۱) الثقات لابن حبان (۲۲۹/۵). (۲۳۰)۔

(۲) الکامل لابن عدی (۲۷۱/۵). (۲۷۲)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۹۱/۲۰). (۲۹۲)۔

(۴) کشف الباری (۴۳۵/۱) و (۲۰۵/۲)۔

(۵) صحيح البخاری (۵۳۱/۱) کتاب فضائل أصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم (المناقب) باب ذکر ابن عباس رحمهما (۳۷۵۶)۔

(۶) فتح الباری (۱۷۰/۱)۔

قوله: وَقَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ: او نبی کریم ﷺ او فرمائیل ای اللہ! ده ته د کتاب علم ورکړې.

د علومو منتقل کولو یو صورت نبی کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره اولگولو او دا عظیمه د عا نې او کړله چه ای اللہ! ده ته د کتاب علم ورکړې په کتاب کښې دننه ټول دیني امور او احکام شرعیه راځي ددې عمل نه دا معلومه شوه چه د احکام شرعیه او د علوم دینیه سرچشمه د نبی ﷺ سینه مبارکه ده چاته هم چه دا دولت ملاوشتی د نبی کریم ﷺ د سینې نه به ملاویري دچا سینه چه خومره هم د نبی کریم ﷺ سره اتصال او نيزديکت لري هغومره به هغه باندې د علومو فیضان کیږي او نبی کریم ﷺ سره د اتصال او قرب دارومدار په اتباع سنت، د الله تعالی په احکامو پوره کولو باندې دي دلته نې حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره ملاوکړو او افاضه د علومو نې او فرمائيله او د حضرت ابوهريره رضی الله عنه په طلب باندې نې یو څیز راوښکلو دهغه په څادر کښې نې کیخودو او ارشاد نې او فرمائیلو چه دا خپلې سینې سره اولگوه چه په دې سره د حضرت ابوهريره رضی الله عنه سینه د نبوی علومو خزانه جوړه شوه (۱).

د علومو منتقل کولو هم دا طریقه د الله ﷻ په نیابت کښې حضرت جبرئیل ﷺ د نبی کریم ﷺ سره اختیار کړې وه (۲) د امت په صالحینو کښې د بعضو اهل الله عمل هم داسې قسمه پاتې شوې دي.

په یو روایت کښې ده، علمه الکتاب، په ځاني، علمه الحکمه، واره دي ددې روایت په یو طریق کښې ده، الکتاب، په ځاني ده، الحکمه، ذکر راغلي دي (۳) اگرچه د حکمت په تفسیر کښې عالمانو ډیر اقوال ذکر کړي دي مثلاً قرآن، عمل بالقرآن، سنت، د قول صحیح والې، خشیت، فهم عن الله، عقل، ما يشهد العقل بصحته، نور یفرق بین الالهام والوسواس، سرعة الجواب مع الاصابة، وغیره خو په ظاهره دلته کښې، کتاب الله، او، فهم د قرآن مراد دي (۴) والله اعلم.

د نبی کریم ﷺ د دعا سبب نبی کریم ﷺ چه په حضرت ابن عباس رضی الله عنهما باندې دا مخصوص شفقت اوکړو او خاص دعا نې اوکړله ددې سبب څه وو؟

په احادیثو کښې دوه واقعي ملاویري د یو تعلق خدمت سره دي او د دویمې تعلق ادب او احترام سره دي دواړه واقعات د دعا سبب کیدي شی: ① یوه واقعه خو دا ده چه نبی کریم ﷺ د قضاء حاجت د ضرورت دپاره تشریف یوړو نو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د آرام په

۱- انظر الإصابة (۲۰۷/۴) -

۲- كما في حديث عائشة (ما نقله) البخاري في صحيحه (۲۱۱، ۳) كتاب بدء الوحي. الحديث الثالث، رقم (۳۱): فأخذني فغطني حتى بلغ مني الجهد. وقد فعل ذلك ثلاثاً. -

۳- صحيح البخاري (۵۳۱/۱) كتاب المناقب، باب ذكر ابن عباس رضي الله عنهما (۳۷۵۶) -
 ۴- فتح الباري (۱۷۰/۱) -

غرض سره لوڅې د اوبو ډک کيځودو نبي کریم ﷺ چه تشریف راوړو تپوس نې اوکړو چه اوبه چا ايځودې دی؟ معلومه شوه چه ابن عباس رضی الله تعالی عنهما ايځودې دی نو نبي کریم ﷺ خوشحاله شو او دعا نې اوکړله (۱)

د نبي کریم ﷺ د دعا سبب په دې عمل کښې د اصل دعا سبب دا خبره ده چه کله نبي کریم ﷺ د قضاء حاجت دپاره بيت الخلا ته تشریف یوړو نو حضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما سوچ اوکړو چه هرکله زه دلته حاضر یم نو ما له څه خدمت کول پکار دی په دې سلسله کښې درې صورتونه راوپاندې شو ① اوبه راخستل او بيت الخلا کښې حاضریدل ② د بيت الخلا دروازې نه بهر نبي کریم ﷺ ته نيزدې اوبه ايځودل ③ يا د هغوی په غوښتلو باندې اوبه حاضرول نو په دې کښې ډومبې صورت د بې پردگي وو په دریم صورت کښې د حکم په تعمیل کښې د تاخیر خطر وه البته په دویم صورت کښې د ستر (او پردې) رعایت هم وو او فوری طور باندې د خلا نه بهر ته تشریف راوړلو نه پس اوبو سره استنجا کښې د هغوی اعانت هم کیدو نو هم دا نې اختیار کړو په حقیقت کښې دا ددوی د ذکاوت او هوشیار تیا خبره وه د جزاء من جنس العمل.. په اصول باندې نبي کریم ﷺ د، اللهم علیه الكتاب، دعا او فرمائیله یعنی الله تعالی دې دوی ته نور هم زیات فهم سلیم او هوشیار توب ورکړي (۲)

ددې نه معلومه شوه چه د بزرگانو خدمت او ددې په صله کښې د دعاگانو حصول د علم دپاره معاون دې او په دې کښې مدد ورکوي.

غالباً دا واقعه هغه وخت راپېښه شوه کله چه حضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما یوه شپه نبي کریم ﷺ سره د خپلې ترور حضرت میمونہ رضی الله تعالی عنهما په نمبر کښې تیره کړې وه چه د نبي کریم ﷺ د شپې معمولات اوگوري چه د نبي کریم ﷺ د شپې عبادت څنگه دي؟ څومره رکعتونه ادا کوي کوم وخت دي؟ وغيره وغيره (۳)

② دویمه واقعه په مسند احمد کښې نقل ده چه نبي کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما تهجدو په مانځه کښې خپل خان سره برابر اودرولو حضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما شاته شو او اودريدو نبي کریم ﷺ بيا برابر کښې اودرولو هغه بيا شاته شو نبي کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله تعالی عنهما نه تپوس اوکړو چه هرکله زه تا وړاندې کوم نو ته ولې شاته کيږي؟ حضرت ابن

عمن ابن عباس أن النبی ﷺ دخل الخلا، فوضعت له وضوءاً، قال: من وضع هذا؟ فأخبر، فقال: اللهم فقهه فی الدین، صحیح البخاری (۲۶۱۱) کتاب الوضوء، باب وضع الماء عند الخلا، رقم (۱۴۳)۔
(۱) ایضاح البخاری (۷۱۵)۔

(۲) انظر صحیح البخاری (۲۲۱۱) کتاب العلم، باب السر فی العلم، رقم (۱۱۷)۔

دلته دا شبه اونکړې شی چه په داسې کمره کښې چه هلته کښې د دوو سرو ځاني هم مشکل سره ملاوړې د یو دریم انسان د کور د معاملاتو جائزه اخستلو دپاره د شپې په وخت قیام کول، څنگه صحیح کیدې شی؟ وجه دا ده چه په یو روایت کښې دا تصریح موجود ده چه حضرت میمونہ رضی الله تعالی عنهما په دې موده کښې په حالت د حیض کښې وه فتح الباری (۴۸۲۱۲) کتاب الوتر،۔

عباس رضی الله عنه جواب ورکړو. چه ((أوينبغي لأحد أن يصلح هذه من وأنت رسول الله ﷺ)) بیا د یوکس دپاره دا مناسب ده. چه ستاسو یعنی د الله د رسول ﷺ په برابر کښې اودریږی. او مونځ اوکړی؟ په دې باندې نبی کریم ﷺ د علم او فهم د زیاتوالی دعا ورکړله. حاصل دا چه د حدیث نه دا خبره ثابته شوه. چه د فهم او ذکاوت (هونیارتوب) او محنت نه علاوه د بزرگانو دعاگانې هم د علم د حصول دپاره ډیرې زیاتې ضروری دی. او ددې دعاگانو د حاصلولو ذریعه دا ده. چه د بزرگانو خدمت اوکړې شی. او دهغوی د ادب او احترام پوره لحاظ اوکړې شی. لکه څنگه چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه د رسول اکرم ﷺ نه د علم کتاب، دعا حاصل کړله. او په صحابه کرامو کښې نې علمی اعتبار سره یو امتیازی مقام حاصل کړو. په تفسیر د قرآن کښې خو د حضرت ابن عباس رضی الله عنه مقام واضح دې. په فقه د دین کښې چه کوم مقام دوی ته ملاو شو. هغه هم د چا نه پټ نه دې. نن خاص طور باندې د فقه شافعی مدار د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په مرویاتو او اجتهاداتو باندې دې. په حدیث باب او ترجمه الباب کښې انطباق بالکل واضح دې. والله اعلم.

۱۸- ((بَابُ: مَتَى يَصِحُّ سَمَاعُ الصَّغِيرِ))

تیرشوی باب سره ربط او مناسبت: په تیرشوی باب کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حق کښې د نبی کریم ﷺ دعا مذکور وه. دغه وخت حضرت ابن عباس رضی الله عنه صبی ممیز (پوه ماشوم) وو. او په دې باب کښې د سماع په سلسله کښې د هونیار ماشوم حال مذکور دې. (۱) داسې هم ونیلې شی. چه په تیرشوی باب کښې حضرت ابن عباس رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شو. او دعاگانې نې حاصلې کړې. او د بالغ کیدو نه پس نې دغه دعاگانې نقل کړلې. او د هغوی په نقل باندې پوره پوره اعتماد اوکړې شو. حضرت ابن عباس رضی الله عنه دغه وخت صغیر وو. په دې وجه نې ددې نه فوراً پس د ((مَتَى يَصِحُّ سَمَاعُ الصَّغِيرِ)) باب قائم کړو. (۲)

د ترجمه الباب مقصد: دټولو نه وړاندې دلته کښې په دې پوهه شی. چه وړاندې تاسو ونیلی دی. چه یو تحمل د حدیث دې. او یو اداء د حدیث ده. تحمل د حدیث سماع ته وائی. او اداء د حدیث، روایت کولو او اسماع د حدیث ته وائی. دلته د «سماع»، نه هم دا «تحمل»، مراد دې. علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته دوه جزئی واقعات ذکر کړی دی. ددې د مجموعی نه معلومیږی. چه د تحمل د صحت او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دې. بلکه مطلق سن تمیز، تعقل سن صحت سماع، او تحمل دې. (۳)

(۱) مسند احمد (۳۳۰۱۱)

(۲) عمدة القاری (۶۷۸۲، ۶۸)

(۳) ایضاح البخاری (۷۳، ۷۲۱۵)

(۴) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۴۶۱۱)

د حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه هم دا رائي ده. (۱)
 حضرت شاه ولي الله رحمته الله علیه هم دې ته نيز دې خبره کړې ده. هغه فرمائي. چه په دې کښې خو
 هيڅ اختلاف نشته. چه اداء حديث دپاره عاقل او بالغ کيدل ضروري دی. البته د تحمل دپاره
 بالغ کيدل ضروري نه دی. کوم صبی چه قريب البلوغ وی. او د خير او شر په مینځ کښې فرق
 کولې شی. د هغه تحمل صحيح دې. د مؤلف مقصد ددې اثبات دې. (۲)
 د تحمل حديث په عمر کښې د علماو اختلاف او د هغوی دلائل اوس د حضرت شاه ولي
 الله رحمته الله علیه په حوالې سره دا خبره تیره شوه. چه د اداء حديث دپاره د عاقل او بالغ کيدو شرط
 متفق عليه دې. په دې کښې د هيڅ چا اختلاف نشته. البته بعضې حضرات د بلوغ نه
 وړاندې د تحمل حديث نه هم منع کوی. او وائي. چه د بالغ کيدو نه وړاندې د تحمل حديث
 هيڅ اعتبار نشته. (۳) خو د جمهورو په نيز د بلوغ نه وړاندې تحمل صحيح دې. (۴)
 بيا ددې عمر په تحديد کښې اختلاف دې. کوم چه د سماع مقبول کيدو دپاره ضروري يا
 مستحب دې. بعض حضرات، خاص طور باندې اهل کوفه خو ددې خبرې قائل دی. چه د
 شلو کالو نه وړاندې سماع او تحمل حديث کول پکار نه دی. (۵) امام ابو عبدالله زبيري رحمته الله علیه
 دا عمر مستحب گرځوی. (۶) موسی بن هارون رحمته الله علیه فرمائي. «أهل البصرة يكتبون لعشر سنين، وأهل
 الكوفة لعشرين، وأهل الشام لثلاثين» (۷) امام يحيى بن معين رحمته الله علیه فرمائي. چه عمر د تحمل حديث
 پنځلس کاله دې. (۸) امام يزيد بن هارون رحمته الله علیه ديارلس کاله حد خودلې دې. (۹)
 موسی بن هارون حمال رحمته الله علیه فرمائي. چه کله ماشوم په غوا او نورو خاروو کښې فرق اوکړې
 شی. نو دا عمر د تحمل دې. (۱۰) قاضي عياض رحمته الله علیه فرمائي. «قد حذر أهل الصنعة في ذلك أن أهله
 سن محمود بن الربيع» (۱۱) او د بخاری په روايت کښې دده پنځه کاله کيدل مذکور دی. نو گویا
 عمر د تحمل پنځه کاله دی.

۱) الأبواب والتراجم (ص ۴۹) _

۲) شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵) _

۳) وعليه أبو منصور محمد بن المنذر بن محمد المراكشي الفقيه الشافعي. انظر فتح المغيث للسخاوي (۱۳۴/۲) _

۴) انظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۲۸) النوع الرابع والعشرون. معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله
 وصفه ضبطه. _

۵) علوم الحديث (ص ۱۲۸، ۱۲۹) _

۶) علوم الحديث (۱۲۸) وفتح المغيث للسخاوي (۱۳۷/۲) والكفاية (ص ۵۵) _

۷) الكفاية (ص ۵۵) _

۸) الكفاية (ص ۶۳) _

۹) المصدر السابق _

۱۰) الكفاية (ص ۶۵) _

۱۱) الإسماع (ص ۵۸) _

حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرمائی: «التحديد بغس هو الذي استقم عليه ميل أهل الحديث المتأخرين»^(۱) او هم دوی فرمائی: چه کوم ماشوم د پنځو کالو یا ددې نه زیات وی. نو هغه دپاره د... سمع... لفظ استعمالیږي. او کوم چه ددې نه وړوکي وی. هغه دپاره د... سمع... لفظ نه استعمالیږي. بلکه د... حضر... یا د... حضر... لفظ استعمالیږي.^(۲)

حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرمائی: چه د تحديد کولو په ځانې دا اوکتلې شی. چه دا ماشوم خطاب باندې پوهیږي. او جواب ورکولې شی. نو کوم ماشوم چه هغه د پنځو کالو هم نه وی. خو د خطاب او جواب صلاحیت لري. نو د هغه سماع صحیح ده. او دا عین ممکن ده. چه یوکس د پنځو کالونه زیات وی. خو د خطاب او جواب اهلیت نه لري. نو د داسې کس د سماع اعتبار نشته.^(۳) دا امام احمد بن حنبل رحمته الله په... عقل او ضبط... سره تعبیر کړې دي. چه کوم ماشوم هوښیار شی. او د ضبط (حفظ) صلاحیت لري. د هغه سماع صحیح ده.^(۴)

جمهور چه د بلوغ قید نه لگوي. او نه د یو عمر تحديد کوي. د هغوی دلیل هغه روایات دی. کوم چه د صفار صحابه مثلاً حضرات حسنین، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، نعمان بن بشیر، سائب بن یزید، مسور بن مخرمه، انس بن مالک، مسلم بن مخلد، عمر بن ابی سلمه، یوسف بن عبدالله بن سلام، ابو الطفیل او حضرت عائشه رضی الله عنہا وغیره نه نقل دی. محدثینو ددوی په روایاتو کښې دا تفریق چرته هم نه دي کړې. چه دا روایات د بلوغ نه وړاندې دي. او دا روایات د بلوغ نه د روستو دي.^(۵)

امام ابن معین رحمته الله چه د پنځلسو کالو کوم تحديد کړې دي. د هغوی استدلال د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنہما د واقعي نه دي. چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم هغوی لره په غزوه بدر کښې د شرکت نه منع کړې وو. او بیا کله چه د غزوه احد موقعه راغله. نو په هغې کښې ئې د شرکت اجازت ورکړې وو. ځکه چه دغه وخت هغه د پنځلسو کالو شوې وو.^(۶)

خو امام احمد رحمته الله فرمائی: چه د پنځلسو کالو قید قتال دپاره خو بالکل صحیح دي. ځکه چه په دې کښې د جسماني قوت، او دجنگي مهارت ضرورت وی. او په تحمل د حدیث کښې خو د عقل او ضبط ضرورت وی. که په یوکس کښې عقل او ضبط موجود وی. نو هغه دپاره د سماع حدیث اجازت دي. او دهغه سماع معتبر ده.^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: چه ابن معین رحمته الله کوم د پنځلسو کالو تحديد کړې دي. په هغې

(۱) علوم الحديث (ص ۱۳۰)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) أنظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۳۰)۔

(۴) الكفاية (ص ۶۳)۔

(۵) فتح المغيث للسخاوي (۱۳۵۱۲، ۱۳۶)۔

(۶) فتح الباري (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۲)۔

(۷) فتح الباري (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۳)۔

کښې دوه احتماله کیدې شی:

- ① یو دا چه هغه د پنځلسو کالو عمر د ابتداء طلب دپاره مناسب خیال کوی چه په پنځلسو کالو کښې بچی ته طلب د حدیثو کول پکار دې دا معنی صحیح کیدې شی.
 - ② دویم احتمال هغه دې کوم چه متبادر (او ښکاره) دې چه هغه د پنځلسو کالو عمر لازمی گرځوی او وائی چه کوم ماشوم د پنځلسو کالو نه وړاندې کوم یو حدیث واوریدو او هغه نې یاد کړو د هغې اعتبار نشته نو دا معنی قابل قبول نه ده. (۱)
- حافظ رحمته الله علیه فرمائی چه ابن عبدالبر رحمته الله علیه په دې خبره باندې د اهل علمو اتفاق نقل کړې دې چه په ماشوم والی کښې اوریدلې شوې روایت، که روستو ادا کړې شی نو هغه مقبول دې په دې وجه د ابن معین رحمته الله علیه د قول رومی معنی دلته مراد ده. دویمه معنی مراد نه ده. (۲)
- والله اعلم.

حدیث باب

۲۱- ((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ (۳) قَالَ أَقْبَلْتُ رَاكِبًا عَلَى حِمَارٍ أَتَانِ وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ نَاهَزْتُ الْإِخْلَامَ مَوْسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِمَنْبِي إِلَيَّ غَيْرُ جِدَارٍ فَمَرَرْتُ بَيْنَ يَدَيَّ بَعْضُ الصَّفِّ وَأَرْسَلْتُ الْأَتَانَ تَرْتُهُ فَدَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يَنْكُرْ ذَلِكَ عَلَيَّ)) [۳۷۱، ۸۲۳، ۱۷۵۷، ۴۱۵۰]

رجال الحديث

- ① اسماعيل بن ابي اويس رحمته الله علیه: ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب تفاضل اهل الإيمان فی الأعمال» لاندې تیرشوی دی. (۴)

فتح الباری (۱۷۱۱)۔

(المصدر السابق)۔

(۲) قوله: عن عبدالله بن عباس... الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۷۱۱۱) كتاب الصلاة. فاتحة أبواب ستره المصلي. باب ستره الإمام ستره من خلفه. رقم (۴۹۳) و (۱۱۹۱۱) كتاب الأذان. باب وضوء الصبيان. ومتى يجب عليهم الغسل والطهور. وحضورهم الجمعة والعبدین والجنائز وصفوفهم. رقم (۸۶۱) و (۲۵۰۱۱) كتاب جزاء الصيد. باب حج الصبيان. رقم (۱۸۵۷) و (۶۳۳۱۲) كتاب المغازی. باب حجة الوداع. رقم (۴۴۱۲) ومسلم في صحيحه. في كتاب الصلاة. باب ستره المصلي... رقم (۱۱۲۴-۱۱۲۷) والنسائي في سننه. في كتاب القبلة. باب ذكر ما يقطع الصلاة وما لا يقطع إذا لم يكن بين يدي المصلي ستره. رقم (۷۵۵) وأبو داود في سننه. في كتاب الصلاة. باب من قال: الحمار لا يقطع الصلاة. رقم (۷۱۵-۷۱۷) والترمذي في جامعه. في كتاب الصلاة. باب ما حاء لا يقطع الصلاة. رقم (۳۳۷) وابن ماجه في سننه. في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها. باب ما يقطع الصلاة. رقم (۹۴۷)۔

کشف الباری (۱۱۳۱۲)۔

② مالك بن انس رضی اللہ عنہ: دا مالک بن انس رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «پاپ من الدین الفاراد من الفتن» لاندې تیر شوی دی. (۱)

③ ابن شهاب رضی اللہ عنہ: دا امام محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب زهري رضی اللہ عنہ دې ددوی مختصر حالات د بدء الوحی د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۲)

④ عبدالله بن عبد الله بن عتبة رضی اللہ عنہ: دا دمدينې منورې د فقهاء سبعة خنې مشهور فقيه عبیدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود هذلي مدني رضی اللہ عنہ دې ابو عبدالله ددوی کښت دې. (۳)

دوی د حضرت عائشه، حضرت ابوهريره، فاطمه بنت قيس، ابو واقد ليشي، زيد بن خالد جهني، حضرت ابن عباس (چه دوی سره ئې اوږد صحبت اختيار کړې دې) حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعيد، حضرت نعمان بن بشير، حضرت ميمونه، حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا نه روايت کوی.

ددوی نه ددوی رور عون بن عبدالله بن عتبة، ضمره بن سعيد مازني، عراق بن مالك، موسى بن ابي عائشه، ابوالزناد، صالح بن كيسان، خصيف جزري، او سالم ابو النضر رضی اللہ عنہ وغيره روايت کوی. (۴)

واقدي رضی اللہ عنہ فرمائی: «...وكان ثقة تقيها كثيرا الحديث والعلم شاعرا» (۵)

امام عجلي رضی اللہ عنہ فرمائی: «...تابعي، ثقة، رجل صالح، جامع للعلم، وهو معلم عشرين عبد العزيز» (۶)

امام ابو زرعه رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة مأمون» (امام) (۷)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دې او فرمائيلى ئې دى: «من سادات التابعين» (۸)

حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «...كان من بحور العلم» (۹)

۱- کشف الباری (۸۰/۲) _

۲- کشف الباری (۳۲۶/۱) _

۳- تهذيب الكمال (۷۳/۱۹) وسير أعلام النبلاء (۴۷۵/۴) _

۴- د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۷۴، ۷۳/۱۹) وسير أعلام النبلاء (۴۷۵/۴، ۴۷۶) _

۵- الطبقات لابن سعد (۲۵۰/۵) _

۶- تهذيب الكمال (۷۵/۱۹) وسير أعلام النبلاء (۴۷۶/۴) _

۷- المصادر السابق _

۸- الثقات لابن حبان (۶۳/۵) _

۹- الكاشف (۶۸۲/۱) رقم (۳۵۶۲) _

امام زهری رحمته فرمائی: «.... امام عبید اللہ بن عبد اللہ، فکنت إذا لقیته أتفخر منه بهراً و کنت أقرن لک قد علمت العلم، فلما جالسته رأيت أن کنت لی شعاب من العلم»^(۱)

امام طبری رحمته فرمائی: «کان مقدماً لی العلم والعرفة بالأحكام والحلال والحرام وکان مع ذالک شاعراً محيداً»^(۲)

ابن عبد البر رحمته فرمائی: «أحد الفقهاء العشرة ثم السبعة الذين تدور عليهم الفتوى، وکان عالماً فاضلاً مقدماً لی الفقه، تقياً شاعراً محسناً لم یکن بعد الصحابة إلى یومنا فلیما علمت فقیه أشعر منه ولا شاعر أقفه منه»^(۳) حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة فقیه ثبت»^(۴)

یوہ د عبرت واقعہ اصحابو د سیر لیکلی دی۔ چہ دوی تہ بہ خنگہ نور حضرات اہل علم و فضل، کسب د فیض د پارہ حاضریدل۔ دغہ شان بہ حضرت علی بن الحسین زین العابدین رحمته ہم راتلو۔ ہغہ بہ کیناستلو۔ او عبید اللہ بن عبد اللہ بہ پہ مانخہ کنبی مشغولیدو۔ او ددوی عادت وو۔ چہ کله بہ پہ مانخہ کنبی مشغول شو۔ نو بیا بہ نہی ہیخ چا طرف تہ توجہ نہ کولہ۔ یو کس دوی تہ اوونیل: «یا تیک ابن بنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فتحمسہ هذا الحمس» نو دوی او فرمائیل: «اللہم غفر! لا یذل من طلب هذا الشأن أن یعنی» یعنی اللہ تعالیٰ دی ما معاف کری۔ خو حقیقت دا دی۔ چہ خوک ہم علم پسی اولگی۔ ہغہ پہ مشقت کنبی ضرور پریوخی۔^(۵)

ددوی وفات پہ ۹۳ھ یا ۹۵ھ یا ۹۸ھ یا ۹۹ھ کنبی اوشو۔^(۶)،،، رحمته تعالیٰ رحمة واسعة،۔

⑤ عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما: د حضرت عبد اللہ بن عباس رضی اللہ عنہما حالات د بدء الوحي د خلورم حدیث لاتدی^(۷) او پہ کتاب الایمان کنبی د «ہاب کفران العشر و کفر دون کفر» لاتدی تیرشوی دی۔^(۸)

قوله: قَالَ أَقْبَلْتُ رَاكِبًا عَلَى حِمَارِ أَثَّانٍ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی: چہ زہ پہ یوہی خری باندی سور راغلم۔

^(۱) تعلیقات تہذیب الکمال (۷۶۱۱۹) نقلاً عن تاریخ ابی زرعة الدمشی (۵۲۱)۔

^(۲) تہذیب التہذیب (۲۴۱۷)۔

^(۳) المصدر السابق۔

^(۴) تقریب التہذیب (ص ۳۷۲) رقم (۴۳۰۹)۔

^(۵) سیر اعلام النبلاء (۳۸۸۱۴) ترجمہ علی بن الحسن زین العابدین، و (۴۷۸۱۴) ترجمہ عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود۔

^(۶) تہذیب الکمال (۷۶۱۱۹)۔

^(۷) کشف الباری (۴۳۵۱۱)۔

^(۸) کشف الباری (۲۰۵۱۲)۔

د «همار اتان» تحقیق د .. حمار .. اطلاق په جنس باندې کیږي. که مذكر وی او که مؤنث وی (۱) د «، اتان»، اطلاق «، انشی الحمار»، باندې کیږي. (۲) «همار اتان»، دواړه مجرد دي «، اتان»، یا خو «، حمار»، نه بدل دي. یا ددې صفت دي. (۳)

بعضو حضراتو دا اضافت سره هم ونیلې دي. (۴) خو په دې باندې اشکال دا دي. چه په دې کښې «، إضافة الشيء إلى نفسه»، راځي؟ ددې جواب دا کیدي شی. چه دا د کوفینود مسلك مطابق دي. چه هغوی دا وائی. چه صرف د لفظ د اختلاف په صورت کښې هم اضافت صحیح دي. اگر که دواړه په یوه معنی کښې وی. (۵)

د .. حمار .. نه پس «، اتان»، راورلو سره نې دا اوبښودل. چه دا حمار د .. انشی .. د جنس څنې دي. «، حمارة»، بالتاء نې اونه ونیل. علامه کرمانی رحمته الله فرماني. چه «، حمارة» نې ځکه اونه ونیل. چه کیدي شی. چه څوک احتمال پیدا کړي. او خیال اوکړي. چه دا تاء د وحدت ده. (۶)

خو علامه برماوی رحمته الله دا رد کړې دي. او ونیلې نې دي. چه «، حمار»، هغه اسم جنس نه دي. دکوم په واحد او جمع کښې چه د تاء په وجود او عدم وجود سره فرق کولې شی. بلکه «، حمار»، اسم مفرد دي. (۷)

صحیح خبره دا ده. کومه چه علامه عینی رحمته الله ذکر کړې ده. چه په اصل کښې د .. حمارة .. اطلاق لکه څنگه چه د «، انشی»، اتان دپاره کیږي. دغه شان د «، فرس هجين»، (۸) دپاره هم کیږي. نو د «، حمارة»، ونیلو په صورت کښې دا احتمال هم پیدا کیدو. چه دا «، فرس هجين»، وی. حالانکه دا «، اتان»، یعنی د انشی د قبیل نه «، حمار»، دي. (۹) بیا دا خبره هم ده. چه د «، حمار»، اطلاق د «، انشی الحمار»، دپاره شاذ هم دي. (۱۰)

نکته: ابن الاثير جزري رحمته الله فرماني. چه دلته د «، حمار»، نه پس «، اتان»، راورلې شوې دي.

(۱) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۲) مختار الصحاح (ص ۴) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۶۹۱۲) وفتح الباری (۱۷۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۷۱۱) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۵) بوشروط الكوفية في الجواز اختلاف اللفظ فقط من غير تاويل.... انظر جمع الجوامع وشرحه مع الهوامع (۴۹۱۲) وانظر ايضاً الأشعموني مع حاشيته للصبيان (۲۵۰۱۲)۔

(۶) شرح الكرماني (۵۰۱۲)۔

(۷) شرح القسطلاني (۱۷۵۱۱)۔

(۸) الهجين من الخيل: ما تلده برذونة من حصان عربي (يعني مور نې د عجمي نسل اسپه وی. او پلار نې عربي النسل وی) انظر المعجم الوسيط (۹۷۵۱۲)۔

(۹) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۱۰) ذكره الجوهري. انظر فتح الباری (۱۷۱۱) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

ددې نه دا خبره معلومېږي. چه د انشي حمار مرور قاطع د صلاة نه دې. او هر کله چه د حمير انشي، مرور قاطع نه دې. نو انسان چه اشرف او اکمل دې. دده د انشي مرور به څنگي قاطع د صلاة کيدې شي؟^(۱)

ابن الاثير جزري رحمه الله دا خبره د يوې نکتې حيثيت خو لري. خو د نورو رواياتو معارض ده. ښکاره ده چه د رواياتو معارض دپاره قياس کافی نه دې.^(۲) بلکه ددې دپاره خو روايات پکار دي. کله چه روايت موجود وي. نو دهغې په تائيد کښې قياس پيش کولې شي. والله اعلم

قوله وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ نَاهَزْتُ الْإِحْتِلَامَ: په دغه ورځو کښې زه بلوغ ته نيزدې ووم. د نبي کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنهما د نبي کریم ﷺ د وفات په وخت د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما څومره عمر وو؟ په دې کښې اختلاف دې. د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه يو روايت منقول دې. په هغې کښې دوی فرماني: «تولى النبي ﷺ وأنا ابن خمس سنين»^(۳) دغه شان ددوی نه منقول دی. «جمعت المحکم علی عهد رسول الله ﷺ وأنا ابن خمس سنين»^(۴) او هم ددوی

منقول په يو بل روايت کښې دی. «تولى رسول الله ﷺ وأنا ابن خمس عشرة سنة، وأنا عتيق»^(۵) او واقد او زبير بن بکار رحمهما الله فرماني. چه د نبي کریم ﷺ د وفات په وخت د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما عمر ديارلس کاله وو. ددې وجه دا ده. چه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د هجرت نه درې کاله وړاندې په شعب ابی طالب کښې پيدا شوې وو. کوم وخت چه بنو هاشم سره قريشو مقاطعه کړې وه. د هجرت لس کاله او ددې نه وړاندې درې کاله، دا ټول ديارلس کاله شو.^(۶) دغه شان مصعب الزبيري رحمه الله په نيز حضرت ابن عباس دغه وخت د څوارلسو کالو وو هم په دې باندې امام شافعي رحمه الله جزم کړې دې.^(۷) ديو قول مطابق دوی د شپاړسو کالو وو.^(۸) د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما يو روايت د ابو العالیه په طريق سره بيهقي نقل کړې دې. چه په

هغې کښې دوی فرماني: «قرأت المحکم علی عهد رسول الله ﷺ وأنا ابن ثنتي عشرة سنة»^(۹) دغه شان دا ټول شپږ اقواله جوړېږي. ① لس کاله، ② دولس کاله ③ ديارلس کاله، ④ څوارلس کاله، ⑤ پنځلس کاله، ⑥ شپاړس کاله. حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه په دې

(۱) النهاية لابن الاثير (۲۱۱۱) مادة أنن. —

(۲) فتح الباری ((۱۷۱۱)) —

(۳) مسند احمد (۲۵۳۱، ۲۸۷) —

(۴) مسند احمد (۳۳۷۱) —

(۵) مسند ابی داؤد الطيالسي (ص ۳۴۳) رقم (۲۶۴۰) —

(۶) سير أعلام النبلاء (۳/ ۳۳۵، ۳۳۶) —

(۷) فتح الباری (۸۴/ ۹) کتاب فضائل القرآن، باب تعليم الصبيان القرآن. —

(۸) المصدر السابق —

(۹) المصدر السابق —

کښې د شپاړسو او دولسو کالو روایات سنداً ثابت نه دي. په باقی اقوالو کښې تطبیق کیدې شی. (۱)

راجع قول خلاصه دا چه د اکثرو اهل سیر او محققینو په نیز ددوی عمر د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت دیارلس کاله وو. والله اعلم.

قوله: وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِمَنْىَ إِلَى غَيْرِ جَدَارٍ: رسول الله ﷺ
په منى کښې بغیر د آر (سترې) نه مونځ کولو.
دا د حجة الوداع واقعہ ده. (۲)

د «الى غير جدار» مطلب: د امام شافعی او دنورو ډيرو عالمانو رائي دا ده چه د «الى عهد جدار» معنی «الى غير ستره» ده. یعنی د هغوی مخې ته هيڅ ستره نه وه. (۳) ددې دوه قرینې دي: ① عقلی قرینه، ② نقلی قرینه.

قرینه نقلیه دا ده چه بزار رحمته الله علیه یو روایت نقل کړې دې په هغې کښې دی «والنبي ﷺ يصل المكتوبة ليس لشيئ يستتر» او عقلی قرینه دا ده چه حضرت ابن عباس رضي الله عنه دا بنودل غواړي چه «مرور بين يدي المصلی» قاطع د مونځ نه دې که هلته ستره وې نو د ابن عباس رضي الله عنه دا وینا «چه زه په حمار باندې سور د نبی کریم ﷺ په وړاندې تیر شوم» دده مقصد ته به مفیده نه وه. ځکه چه دا وئیلې کیدې شو چه هلته مونځ قطع کول ځکه موجود نشو. چه نبی کریم ﷺ سترې طرف ته مونځ کولو او «مرور بين المصلی والستره» او نه موندې شو. خود امام بخاری، امام نووی او علامه عینی رحمته الله علیهم رائي دا ده چه د «الى غير جدار» معنی «الى ستره غير جدار» ده. یعنی هلته ستره وه. خو دا ستره «جدار» نه وو. (۴) ځکه امام بخاری رحمته الله علیه په دې حدیث باندې په «ابواب السترة المصلی» کښې ترجمه منعقد کړې ده «باب ستره الإمام ستره من خلفه» (۵) خو دلائلونه په کتلوسره رومبې رائي راجع معلومیری. والله اعلم.

(۱) فتح الباری (ج... ص ۸۴) کتاب فضائل القرآن. باب تعليم الصبيان القرآن. و (۹۰/۱۱) کتاب الاستئذان. باب الختان بعد الکبر وتنف الإبط.

(۲) والحق أن ذالک کان فی حجة الوداع. قاله الحافظ فی فتح الباری (۵۷۲/۱) کتاب الصلاة. ابواب ستره المصلی. باب ستره الإمام ستره من خلفه.

(۳) ذکره البيهقي فی السنن الكبرى (۲۷۳/۲، ۲۷۷) کتاب الصلاة. باب من صلى إلى غير ستره. وباب الدليل على أن مرور الحمار بين يديه لا يفسد الصلاة. وانظر فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۴) فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۵) امام نووی رحمته الله علیه د حدیث باب د فوائدو لاتدې لیکي: وفي هذا الحديث: أن صلاة الصبي صحيحة. وأن ستره الإمام ستره لمن خلفه... شرح النووي على صحيح مسلم (۱۹۶/۱) کتاب الصلاة. باب ستره المصلی. وانظر عمدة القاري (۲۷۶/۴) کتاب الصلاة. أبواب ستره المصلی. باب ستره الإمام ستره من خلفه.

(ج ۱۷۱/۱).

قوله: فَمَرَرْتُ بَيْنَ يَدَيْ بَعْضِ الصَّفِّ زه د یو صف په وړاندې تیر شوم.

دلته ابهام دي. او د کتاب الحج په روایت کښې د ... صف اول ... تصریح موجود ده. (۱)

قوله: وَأُرْسِلَتْ الْأَتَانِ تَرْتَةً فَدَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يُنْكَرْ ذَلِكَ عَلَيَّ : ما خړه د خړلو

دپاره پریځودله او پخپله صف کښې داخل شوم. ما باندې ددې عمل په وجه چا نکیر اونکړو.

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما فرماني چې زه په حالت د سوریډو کښې د صف په وړاندې تیر شوم.

یو طرف ته کوز شوم. او په صف کښې شامل شوم. او سورلی مې پریځودله. چه خړن او کړی.

(گیا اوخړی). چا په دې سلسله کښې ما باندې نکیر اونکړو. نه د مونځ په حالت کښې او نه

د مانځه نه پس، نه په اشارې سره او په صریح کلام سره. معلومه شوه. چه د مونځ گزار مخې

ته د خړې په تیریدو مونځ نه فاسد یږي. او هرکله چه خړې سره نه فاسد یږي. نو د ښځې په

تیریدو به په درجه اولي نه فاسد یږي.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما استدلال: حضرت ابن عباس رضی الله عنهما پخپل مقصد باندې د نکیر نه

کولو نه استدلال کړې دي. خو په دې باندې اشکال کیدې شي. چه خلق چونکه په مانځه

کښې مشغول وو. په دې وجه ئې نکیر اونکړې شو. نو د عدم نکیر نه څنگه استدلال کیدې شي؟

ددې جواب ① دا دي. چه دلته حضرت ابن عباس رضی الله عنهما مطلقاً د نکیر نفی کوي. که په مانځه

کښې وي. او که روستو د مانځه نه وي. که د مانځه نه روستو نکیر موجود شوې وي. نو هغه

مطلقاً نفی ولې فرمائيله.

② او په مانځه کښې نکیر بالقول مشکل دی. ځکه چه خبره کول جائز نه دی. خو په اشارې

سره خو نکیر ممکن وو. هرکله چه د مطلق نکیر نفی ده. نو معلومه شوه. چه په هیڅ شان هم

نکیر نه دي موجود شوې. (۲)

ترجمة الباب سره انطباق: وړاندې ذکر شوی دی. چه ددې باب قائمولو مقصد دا ښودل

دی. چه د صحت تحمل او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دي. بلکه په هوبنیارتیا او پوهې

باندې موقوف دي. چه که ماشوم سن تمیز (د هوبنیار توب عمر) او تعقل ته اورسیږي. نو د

هغه تحمل صحیح دي.

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دلته د خپل بلوغ نه وړاندې واقعه کومه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله حال

سره متعلق ده. نقل کړې ده. د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د نبی کریم صلی الله علیه و آله فعل او حال نقل کول

داسې دي. لکه قول نقل کول. لکه څنگه چه د قول نقل کول معتبر دي. دغه شان د فعل او

حال نقل کول هم معتبر دي. ځکه چه په دریو واړو څیزونو کښې هیڅ فرق نشته. (۳)

۱... حتی سرت بین یدی بعض الصف الأول. صحیح البخاری (۲۵۰/۱) کتاب جزاء الصيد. باب حج

الصیان. رقم (۱۸۵۷)۔

فتح الباری (۱۷۲/۱)۔

فتح الباری (۱۷۲/۱)۔

بهر حال د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ د کم عمره کیدو باوجود ددوی روایت واخستلې شو. او ددې نه د مسائلو استخراج او کړې شو. نو ترجمه ثابته شوه. که ماشوم هوښیار او عقلمند وی. او هغه د بلوغ نه وړاندې اوریدلې شوې خبره د بلوغ نه پس بیان کړی. نو د هغې اعتبار به کولې شی. (۱) والله اعلم.

حدیث باب

«((حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مُسْهَرٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ حَدَّثَنِي الزُّبَيْدِيُّ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الرَّبِيعِ (۱) قَالَ عَقَلْتُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُجَّةً مُجَهَّافِي وَجْهِ وَأَنَا ابْنُ خَمْسِينَ سَنِينَ مِنْ دَلْوٍ))» [۱۸۶، ۵۹۹۳]

رجال الحديث

① محمد بن یوسف رضی الله عنہ: دا ابو احمد محمد بن یوسف بیکندي بخاری رضی الله عنہ دې. (۲) محمد بن یوسف قریابی مراد نه دې. ځکه چه دلته د محمد بن یوسف شیخ ابو مسهر دې. حالته ابو مسهر د بیکندي د شیوخو څنې دې. د قریابی په شیوخو کښې نه دې. (۳) دوی دامام احمد بن حنبل، ابو اسامه حماد بن اسامه، حیوة بن شریح، سفیان بن عیینه، ابو جعفر عبدالله بن محمد نفیلی، ابو مسهر عبدالاعلی بن مسهر، عثمان بن ابی شیهه، نضر بن شمیل، او کیع بن جراح رضی الله عنہم نه حدیثونه روایت کړي دي. ددوی نه امام بخاری، احمد بن سیار مروزی، حرث بن عبدالرحمن بخاری، او عبیدالله بن واصل بخاری رضی الله عنہم روایت کړي دي. (۴)

حافظ خلیلی رضی الله عنہ فرمائی: «ثقة متفق عليه» (۵)

۱- ایضاح البخاری (۷۴/۵)۔

۲- قوله: عن محمود بن الربيع.. الحديث أخرجه البخاري ايضاً في (۳۱۱۱) كتاب الوضوء باب استعمال فضل وضوء الناس. رقم (۱۸۹) وفي (۱۱۶۱۱) كتاب الأذان. باب من لم يرد السلام على الإمام. و اكتفى بتسليم الصلاة. رقم (۸۳۹) وفي (۱۵۸۱۱) كتاب التهجد. باب صلاة النوافل جماعة. رقم (۱۱۸۵) وفي (۹۴۰۱۲) كتاب الدعوات. باب الدعاء للصبيان بالبركة ومسح رؤوسهم. رقم (۶۳۵۴) وفي (۹۵۰۱۲) كتاب الرقاق. باب العمل الذي يبتغي به وجه الله. رقم (۶۴۲۲). ومسلم في صحيحه في كتاب المساجد. باب الرخصة في التخلف عن الجماعة لعذر. رقم (۱۴۹۸). وابن ماجه في سننه. في كتاب الطهارة. باب الحج في الإناء. رقم (۶۶۰) وفي كتاب المساجد والجماعات. باب المساجد في الدور. رقم (۷۵۴)۔

۳- تهذيب الكمال (۶۴، ۶۳، ۲۷)۔

۴- جزم بذلك البيهقي وغيره. فتح الباري (۱۷۲/۱) وعمدة القاري (۷۱/۲)۔

۵- شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۶۴، ۱۲۷)۔

(تهذيب التهذيب (۵۳۸/۹)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۱)

صاحب د خلاصۃ الخرزجی فرمائی: «موثق» (۲)

پہ کتب د رجالو کنبی ددوی حالات ډیر کم دی، رحمہ الله تعالیٰ رحمة واسعة، _

② ابو مسهر رحمته الله: دا د اهل شام شیخ امام ابو مسهر عبدالاعلیٰ بن مسهر بن عبدالاعلیٰ بن

مسهر غسانی دمشقی رحمته الله دی. (۳)

دوی د سعید بن عبدالعزیز، عبدالله بن العلاء، سعید بن بشر، معاویہ بن سلام، مالک بن انس، اسماعیل بن عیاش، محمد بن مهاجر، او سفیان بن عیینہ رحمته الله نه روایت د حدیثو کړې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کنبی مروان بن محمد طاطری، یحییٰ بن معین، احمد بن حنبل.

محمد بن عائد، عبدالرحمن بن ابراهیم دحیم، احمد بن ابی الحواری، محمد بن یحییٰ

ذهلی، امام بخاری، ابو حاتم رازی او

ابراهیم بن دیزیل رحمته الله وغیره دی. (۴)

خلیفه مامون الرشید دوی د «خلق قرآن»، په سلسله کنبی بغداد ته راوغوښتلو او جلاد

ته ئې حواله هم کړو. خو ددوی د استقامت په قدم کنبی لغزش (اوړچ) رانغې. خلیفه دوی لره

قتل خو نکړو. خو په جیل کنبی ئې محبوس (قید) کړو. تردې چه په جیل کنبی ددوی وفات

اوشو. (۵)

امام احمد بن حنبل رحمته الله به ددوی ډیر تعریف کولو او فرمائیل به یی: «رحم الله ابا مسهر، ما

کان اثبته» (۶)

ددوی استاذ سعید بن عبدالعزیز رحمته الله فرمائی: «ما شبهتک فی الحفظ إلا بهدک ابی ذرامة، ماکان

یسع شیئاً إلا حفظه» (۷)

د امام ابو داؤد رحمته الله په وړاندې چه کله یوکس د ابو مسهر په باره کنبی اوونیل: «کان متکبراً لی

نفسه» نو امام ابو داؤد او فرمائیل.

(۱) تقریب التهذیب (ص ۵۱۵) رقم (۶۴۱۷) _

(۲) خلاصۃ تهذیب تهذیب الکمال (ص ۳۶۵) _

(۳) تهذیب الکمال (۳۶۹/۱۶) _

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۳۷۰/۱۱۶ - ۳۷۳) وسیر اعلام النبلاء (۲۲۸/۱۰ - ۲۲۹) _

(۵) طبقات ابن سعد (۴۷۳/۱۷) _

(۶) تهذیب الکمال (۳۷۳/۱۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۳۱/۱۰) _

(۷) تهذیب الکمال (۳۷۴/۱۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۳۲/۱۰) _

«كان من ثقات الناس، رحم الله أباه مسهر، لقد كان من الإسلاميين...»^(١)

امام يحيى بن معين، ابو حاتم، او عجلي رحمهم الله فرماني، «ثقة»،^(٢)

حافظ خليلي رحمهم الله فرماني، «ثقة حافظ امام متفق عليه»^(٣)

امام حاكم رحمهم الله فرماني، «امام ثقة»^(٤)

ابن وضاح رحمهم الله فرماني، «كان ثقة فاضلاً»^(٥)

ابن حبان رحمهم الله فرماني، «كان من الحفاظ المتقنين وأهل الورع في الدين»^(٦) او هم دوى فرماني، «وكان

امام أهل الشام في الحفظ والإتقان، ممن عفى بأنساب أهل بلده وأهائهم، وإليه كان يرجع أهل الشام في الجرم

والتعديل لشيوعهم»^(٧)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني، «ثقة فاضل»^(٨)

په ۲۱۸ هـ كنبی وفات شوی وو. (رحمه الله تعالى رحمة واسعة).

⑤ محمد بن حرب: دا ابو عبدالله بن حرب خولانی حمصی الابرش کاتب الزبیدی رحمهم الله

دی. (٩)

دوى محمد بن زياد الهانى بحير بن سعد، عمر بن وربه، محمد بن الوليد الزبيدي، صفوان بن عمرو، امام اوزاعى، حفص بن سليمان، شعيب بن ابي حمزه، عبد الملك بن جريج، او عبيد الله بن عمر العمرى رحمهم الله وغيره نه روايت كوى.

د دوى نه روايت كونكو كنبى ابومسهر، عبد الاعلى بن مسهر، محمد بن وهب بن عطيه، اسحاق بن راهويه، كثير بن عبيد، محمد بن مصفى، خالد بن خلى الكلاعى، حيوة بن شريح

او هشام بن عمار رحمهم الله وغيره حضرات دى. (١٠)

(١) تاريخ بغداد (٧٥/١١) وتهذيب الكمال (٣٧٥/١٦) _

(٢) تهذيب الكمال (٣٧٣/١٦) _

(٣) تهذيب التهذيب (١٠١٦) _

(٤) المصدر السابق _

(٥) المصدر السابق _

(٦) قاله ابن حبان فى كتاب الضعفاء له فى ترجمة عمرو بن واقد، تهذيب التهذيب (١٠١٦) _

(٧) الثقات لابن حبان (٤٠٨/٨) _

(٨) تقريب التهذيب (ص. ٢٣٢) رقم (٣٧٣٨) _

(٩) الكاشف (٦١١/١) رقم (٣٠٨٢) _

(١٠) تهذيب الكمال (٤٤١/٢٥) _

(١١) دشيوخو او شاگردانو دپاره اوگورى، تهذيب الكمال (٤٤١/٢٥ و ٤٦) وسير اعلام النبلاء (٥٧١٩ و ٥٨) _

امام احمد رحمته الله فرمائی: «لیس به یأس» (۱)
 امام یحییٰ بن معین، امام نسائی، امام عجلئ، محمد بن عوف الطائی او عثمان بن سعید
 دارمی رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۲)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «صالح الحديث» (۳)
 خُشنام بن صدیق رحمته الله فرمائی: «وكان من خيار الناس» (۴)
 ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کنبی ذکر کړی دی. (۵)
 حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۶)

په ۱۹۳ هـ کنبی دوی وفات شوی وو رحمته الله رحمة واسعة.

⑤ الزبيدي: دوی قاضی ابو الهذیل محمد بن الولید بن عامر الزبيدي الحمصي رحمته الله
 دی. (۷)

دوی د نافع مولى ابن عمر، مکحول، عمرو بن شعيب، امام زهری، سعيد مقبری، عبدالرحمن
 بن القاسم او سعد بن ابراهيم رحمته الله وغيره نه د حدیثو رویت کړي دي.
 د دوی نه چه چا روایت کړي دي. په هغو کنبی امام اوزاعی، شعيب بن ابی حمزه، فرج بن
 فضاله، بقیة بن الولید، محمد بن حرب، عبدالله بن سالم او عتبه به حماد رحمته الله وغيره
 حضرات دی. (۸)

امام يحيى بن معين رحمته الله د دوی توثیق کړي دي. او د زهری رحمته الله په احادیثو کنبی ئې دوی ته د
 سفیان بن عيينه په مقابله کنبی ترجیح ورکړي ده. (۹)
 امام اوزاعی رحمته الله دوی د زهری رحمته الله په ټولو شاگردانو کنبی فائق ګرځولي دي. (۱۰)
 امام ابو زرعه، اما عجلئ، او امام نسائی رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۴۶/۲۵) -

(۲) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي (ص. ۸۰) رقم ۹۱ و ۹۲ و تهذيب الكمال (۴۶/۲۵) -

(۳) تهذيب الكمال (۴۷/۲۵) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) الثقات لابن حبان (۵۰/۱۹) -

(۶) تقريب التهذيب (۴۷۳) رقم ۵۸۰۵ -

(۷) الكاشف (۱۶۳/۲) رقم ۴۷۸۶ -

(۸) تهذيب الكمال (۵۸۶/۲۶ و ۵۸۷) -

(۹) د دوی د رشيخواو تلازمؤ د پاره او ګوري (۵۸۷/۲۶ و ۵۸۸) وسير اعلام النبلاء (۲۸۱/۶) -

(۱۰) تهذيب الكمال (۵۸۸/۲۶) وسير اعلام النبلاء (۲۸۱/۶) -

(۱۱) تهذيب الكمال (۵۸۹/۲۶) وسير اعلام النبلاء (۲۸۱/۶) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۵۸۹/۲۶) وسير اعلام النبلاء (۲۸۲/۶) -

امام علی بن مدینی رحمته فرمائی: «ثقة ثبت»^(۱)
 دحیم رحمته فرمائی: «شعیب بن أبی حمزة ثقة ثبت يشبه حديثه حديث عقيل والريدي فوقه»^(۲)
 ابن سعد رحمته فرمائی: «وكان ثقة إن شاء الله وكان أعلم أهل الشام بالفتوى والحديث»^(۳)
 ابن حبان رحمته فرمائی: «وكان من الحفاظ المتقنين والفقهاء في الدين أقام مع الزهري عشر سنين حتى احتوى
 أكثر علمه وهو من الطبقة الأولى من أصحاب الزهري»^(۴)
 محمد بن عوف رحمته فرمائی: «الريدي من ثقات المسلمين وإذا جاءك الريدي من الزهري فاستمك
 به»^(۵) امام ابوداود رحمته فرمائی: «ليس في حديثه خطأ»^(۶)
 امام احمد رحمته فرمائی: «كان لا يأخذ إلا عن الثقات»^(۷)
 امام خلیلی رحمته فرمائی: «ثقة حجة إذا كان الراوی عنه ثقة»^(۸)
 امام ذهبی رحمته فرمائی: «ثبت»^(۹)
 حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة ثبت»^(۱۰)
 پہ کال ۱۴۹ھ کنبی دوی وفات شوی وود^(۱۱)

⑤ الزهري: دوی ابوبکر مسلم بن عبید بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته دی ددوی
 مختصر حالات پہ بدء الوحي کنبی د دریم نمبر حدیث لاتدی تیرشوی دی.^(۱۲)

⑥ محمود بن الربیع رحمته: دوی حضرت محمود بن الربیع بن سراقه بن عمرو خزرجی
 انصاری رحمته دی. ددوی کنیت ابو نعیم او ابو محمد خوٹھی شوی دی. راجع دا ده. چه ددوی

(۱) المصادر السابقة _

(۲) تهذيب الكمال (۵۹۰/۱۲۶) _

(۳) الطبقات لابن سعد (۴۶۵/۷) _

(۴) الثقات لابن حبان (۳۷۳/۷) _

(۵) تهذيب الكمال (۵۹۰/۱۲۶) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تهذيب التهذيب (۵۰۳/۱۹) _

(۸) المصدر السابق _

(۹) الكاشف (۲۲۸/۱۲) رقم (۵۱۹۹) _

(۱۰) تقريب التهذيب (ص. ۵۱۱) رقم (۶۳۷۲) _

(۱۱) الكاشف (۲۲۸/۱۲) رقم (۵۱۹۹) _

(۱۲) كشف الباري (۳۲۶/۱) _

کنیت ابو محمد دې. او ابو نعیم د محمود بن لبید کنیت دې. (۱)
 بعضې حضراتو دوی په بنو عبد الاشهل کښې ګرځولی دی. (۲) خودا صحیح نه ده. ځکه چې
 د عبد الاشهل تعلق د قبيله اوس سره وو. او دې خزرجی دې. (۳)
 دوی د نبی ﷺ په زمانه کښې ډیر ماشوم وو. په کوم کال چې نبی ﷺ وفات شوې وو. نو هغه
 وخت دوی د پنځو کالو وو. (۴)
 په مدینه منوره کښې اوسیدل. اود بیت المقدس سفر ئې کړې وو. دوی د حضرت عباد بن
 صامت رضی الله عنہ څوم وو. (۵)
 دوی مداعبه یا تبرکاً د دوی په مخ باندې دخولې نه اوبه چرکاؤ کړې. دا خبره به هغوی په
 حدیث مبارک کښې بیانوله.

چونکه دوی صغیر السن وو. ځکه د دوی اکثر روایات د صحابه کرامو رضی الله عنہم نه دي. (۶)
 دوی د نبی ﷺ نه علاوه د حضرت عباد بن صامت، حضرت عتب بن مالک او حضرت
 ابو ایوب انصاری رضی الله عنہم نه هم روایت کوي.
 د دوی نه حضرت انس بن رضی الله عنہ، ابوبکر بن انس بن مالک، رجاء بن حیوة، ابن شهاب زهري
 مکحول شامي، او هانی بن کلثوم رضی الله عنہم روایت کړې دي. (۷)
 په کال ۹۹ هـ کښې وفات شوی وو. (۸) رضی الله عنه وأرضاه.

قوله: قال عقلت من النبي هجة هجها في وجهي وأنا ابن خمس سنين من

دلو: حضرت محمود بن ربیع رضی الله عنہ فرمائی: چې ماته د نبی ﷺ هغه د خولې اوبه یادي
 دي. کومې چې نبی ﷺ د یو ډول نه راخستې وې. اوزما په مخ ئې راشیندلې وې. په هغه وخت
 کښې زه د پنځو کالو ووم.
 «مجة» خوله کښې اوبه اچول،

اهل لغت فرمائی: چې «المج»: إرسال الماء من الفم مع الفم» (۹)

(۱) الإصابة (۳۸۶/۳) -

(۲) قاله ابن عبد البر رحمه الله في الاستيعاب (بهاشم الإصابة (۴۲۱/۳) -

(۳) الإصابة (۳۸۶/۳) -

(۴) أخرجه الطبراني من طريق محمود بن الربيع قال توفي النبي ﷺ وأنا ابن خمس سنين أنظر الإصابة (۳۸۶/۳) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۰۱/۲۷) -

(۶) تقريب التهذيب (ص. ۵۲۲) رقم (۶۵۱۲) -

(۷) د دوی د شیوخو او تلامذو د پاره او گوري تهذيب الكمال (۳۰۱/۲۷) -

(۸) الكاشف (۲۴۶/۲) رقم (۵۳۲۰) -

(۹) عمدة القاری (۷۲/۲) -

بعضی حضرات فرمائی: چہ د «مج» دپارہ «رسال الماء من بعد» شرط دی. (۱)

پہ دی جملہ کنبی «فی وجہی» د «مجة» نہ حال دی. «أی ملقت مجة مجہا حال کونہا وجہی» (۲)
نبی کریم ﷺ د محمود بن ربیع رضی اللہ عنہ پہ مخ باندی دخولی نہ اوبہ یا خود تبریک دپارہ پرش
کری وی خکہ چہ نبی ﷺ بہ دصحابو رضی اللہ عنہم بجوسرہ تبریک کولو اودبرکت پہ غرض بہ نی
دہغوی پہ مخونو باندی لاس رانیکل، اوکلہ بہ نی تحنیک کولو. یعنی پہ خولہ کنبی بہ نی
قجورہ پستہ کرہ. اوبیا بہ نی هغ ماشوم تہ پہ خولہ کنبی ورکرہ، اویا نبی ﷺ د دوی پہ مخ
باندی دخولی خوبہ د لوبو پہ طورباندی شیندلی وی. یعنی دلوبو اوتوقوپہ غرض نبی ﷺ
دوی سرہ داسی کارکری وو. (۳)

قوله: وأنا ابن خمس سنين: زہ د پنخو کالو ووم.
دا دوفات نبوی د کال واقعہ دہ. امام بخاری رضی اللہ عنہ پہ تاریخ صغیر کنبی اوامام طبرانی پہ
خپل سند سرہ روایت نقل کری دی. «توفي النبي ﷺ وأنا ابن خمس سنين» (۴)
ابن حبان رضی اللہ عنہ لیکلی دی. چہ د دوی وفات پہ ۹۹ھ کنبی شوې وو. اوددوی عمر خلورنوی
کالہ وو. (۵) پہ دی سرہ هم ددی تائید کیری.

قوله: من دلو: د نسانی پہ روایت کنبی «من دلو» معلق دی. (۶)
د ابن حبان رضی اللہ عنہ پہ روایت کنبی د «معلقة» لفظ دی. (۷)
پہ یو روایت کنبی د «من دلو» پہ خانی «من دلو» الفاظ راغلی دی. (۸) پہ دواړو کنبی تطبیق
دادی. چہ اوبہ ددول پہ ذریعہ دکوهی نہ راوویستی شوې. اونبی ﷺ ددول نہ اوبہ اوخکلی. (۹)
یواعتراض اودهغی جواب: دلته علامہ مهلب بن ابی صفره رضی اللہ عنہ پہ امام بخاری رضی اللہ عنہ باندی
اعتراض کری دی. چہ دامام بخاری رضی اللہ عنہ دپارہ پکار وو. چہ ددی حدیث پہ خانی دحضرت
ابن الزبیر رضی اللہ عنہ واقعہ نقل کری وه. پہ کومه کنبی چہ هغوی دخپل پلارپہ بارہ کنبی دا نقل
کری دی. چہ کله هغوی پہ خپل اس باندی د بنوقریظه د طرف نہ راتلو. نوماته هغه وخت یاد

(۱) القائل هو خالد بن جنة: كما ذكر الهروي انظر النهاية لابن الأثير وتعليقاته (۲۹۷/۴)۔

(۲) عمدة القاری (۷۲۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۷۲۱۲) وفتح الباری (۱۷۲۱۱)۔

(۴) التاريخ الصغير (ص. ۷۴) وتهذيب التهذيب (۶۳۱۱۰) والإصابة (۳۸۶۱۳)۔

(۵) الثقات لابن حبان (۳۹۸۱۳)۔

(۶) السنن الكبرى للسناني (۴۳۸۱۳) كتاب العلم باب متى يصح سماع الصغير (رقم ۵۸۶۵)۔

(۷) فتح الباری (۱۷۳۱۱)۔

(۸) صحيح البخاری (۱۵۸۱۱) كتاب التهجد باب صلاة النوافل جماعة رقم (۱۱۸۵)۔

(۹) فتح الباری (۱۷۳۱۱)۔

دې. (۱) په هغه وخت کښې د ابن الزبير رضي الله عنه عمر درې يا څلور کاله وو. (۲)
علامه بدرالدين زرکشي رحمته الله ددې جواب ورکړې دې. کيدې چه دا روايت دامام بخاري رحمته الله
د شرط مطابق نه وو. ځکه نې دا روايت نه دې ذکر کړې. (۳)
خودا جواب صحيح نه دې. ځکه چه دا قصه په بخاري کښې په کتاب المناقب کښې
ذکرده. (۴)

ددې صحيح جواب علامه ابن المنير رحمته الله ورکړې دې. چه په اصل کښې دامام بخاري رحمته الله
مقصد دسنن نبويه نقل کول وو. که په حديث باب کښې د دخولي نه د اوبو شيدنلو ذکر نه
وو. صرف دومره وه. «رايت النبي صلى الله عليه وسلم» يا داسې قسم بل څه مضمون وو. نو دا به د مطلب دپاره
مفيد نه وو. دهغې نه به زيات نه زيات دا ثابتيدل. چه راوی صحابی دې. او هغوی نبي صلى الله عليه وسلم
ليدلې وو. احوال واقعيه وجوديه دامام بخاري رحمته الله په مقاصدو کښې نه دي. داسې نه ده چه
واقعہ په دنيا کښې پيښه شوې وي. او امام بخاري رحمته الله هغه ذکر کوي. بلکه دوی خودنبي صلى الله عليه وسلم
د سنتو ذکر کول غواړي.

چونکه دابن الزبير رضي الله عنه په واقعہ کښې صرف دخپل پلار دتلو راتلو. ليدو او ياد ساتلو ذکر
وو. په هغې کښې د نبي صلى الله عليه وسلم د سنتو څه ذکر نه وو. ددې وجې دهغه ذکر په دې مقام کښې
صحيح نه وو. حالانکه دمحمود بن ربيع رحمته الله روايت کښې د نبي صلى الله عليه وسلم يو عمل منقول دې.
ددې نه فقهاؤ اومحدثينو رحمته الله ديرا حکام مستنبط کړي دي. نو په دې باب کښې د محمود بن
ربيع رحمته الله روايت نقل کولو مفيد وو. دحضرت عبدالله بن الزبير رضي الله عنه روايت مفيد نه وو وانه
اعلم. (۵)

فائده: ابن الرشيد دابن المرباط رحمته الله نه نقل کړې دي. چه ابو مسهر عبدالاعلى بن مسهر
محمد بن حرب په دې روايت کښې متفرد دې.

خودا خبره صحيح نه ده. ځکه چه امام نسائي په «سنن کبری»، کښې د «محمد بن الصفي من
محمد بن حرب»، په طريق سره امام بيهقي په «المدخل»، کښې د محمد بن جوصاعن سلمة بن الخليل
من محمد بن حرب» په طريق سره، دغه شان ابوالتقي، «وهو يفتتح المشكاة وکسر القاف»، هشام بن

(۱) عن عبدالله بن زبير رضي الله عنه (هه) منها قال كنت يوم الأحزاب جعلت أنا وعمر بن أبي سلمة في النساء فنظرت
فإذا أنا بالزبير على فرسه يختلف بني قريظة مرتين أو ثلاثاً فلما رجعت قلت يا أبت رأيتك تختلف
وقال: أوهل رأيتني؟ قلت نعم... صحيح البخاري (۵۲۷۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (المناقب) باب
مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰) _

(۲) فتح الباري (۱۷۳۱۱) وانظر أيضاً فتح الباري (۸۱۱۷) كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم باب مناقب الزبير بن العوام
(۳) عمدة القاري (۷۳۱۲) وفتح الباري (۱۷۳۱۱) _

(۴) صحيح البخاري (۵۲۷۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم (المناقب) باب مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰)
(۵) فتح الباري (۱۷۳۱۱) وعمدة القاري (۷۲۱۲ و ۷۳) _

هذا الملك يلى من محمدين حرب،، په طريق سره روايت کړې دې. لکه چه ابو مسهره دې روايت کښې متفرد نه دې. بلکه کم نه کم درې حضرات ددوی متابعين دى.

البتة دا ونيلى شى چه د زبیدی نه روايت کونکو کښې محدثين حرب متفرد دې. (۱)
ترجمة الباب سره د حديث مطابقت مذکوره روايت د ترجمة الباب سره بيخي منطبق دې. ځکه چه په دې کښې محمود بن ربيع دخپل ماشومتوب واقعه بيانوى. په کوم سره چه د نبى ﷺ د حال علم ورته شوې وو. دغه شان ددې روايت نه عالمانو ﷺ د پرمسائل مستنبط کړى دى. خوددې روايت نه دې دا نشى گنرلې. چه د سماع او تحمل دپاره د پنځو کالو تحديد دې. لکه څنگه چه بعضي حضراتوپه دې روايت سره د پنځو کالوپه تحديد باندې استدلال کړې دې. په حديث کښې يا دبخارى ﷺ په ترجمة الباب کښې چرته هم دا نشته. چه د صحت تحمل اوسماع دپاره د پنځو کالو تحديد دې. (۲) البتة ددې روايت په رڼا کښې دا ونيلى شى چه د پنځو کالوپه عمر کښې ماشوم ضبط کولې شى. اوپه مطالبو باندې پوهيرى. دا عين ممکن ده. چه يو ماشوم د پنځو کالونه وى. خوپه هغه کښې عقل وى. او د تميز صلاحيت په کښې وى. دداسې ماشوم سماع د جمهورو په نيز صحيح ده. دغه شان دا هم ممکن ده. چه يو ماشوم د پنځو کالونه د زيات عمروى. خوپه هغه کښې عقل. تميز او ضبط موجود نه وى. په دې صورت کښې دهغه د تحمل څه اعتبار نشته. «کما سبق تفصيل ذلك في فاتحة هذا الباب» والله اعلم بالصواب. فائدة: دبخارى په عامونسخو کښې دلته «مقي يصح سماع الصغیر» الفاظ دى. او د کشمينى ﷺ په نسخه کښې «الصبي الصغير» الفاظ راغلى دى. (۳)

امام بخارى ﷺ په دې باب کښې دوه روايتونه ذکر کړى دى. يو د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دهغې نه د «سماع الصبی» ثبوت کيږي. او بل د حضرت محمود بن الربيع رضی الله عنه، ددې نه د «سماع الصغیر» ثبوت کيږي. ځکه چه «صبي» نابالغه ماشوم ته وائى. چه ورکوتې بچې وى دا هم ممکن ده. چه دا او ونيلى شى. چه دلته د صغیر نه مراد نابالغه دې. په دې صورت کښې به دواړه روايتود «صغیر» لفظ سره متعلق شى.

که دا دويم احتمال مراد واخستې شى. نو بخارى په ټولونسخو کښې چه کومه ترجمه موجود ده. يعنى «سماع الصغیر» دا به راجح وى. او که دا احتمال وانه اخستې شى. نو بيا به د کشمينى ﷺ نسخه «الصبي الصغير» ترجمه مناسب وى. (۴)

(۱) عمدة القاری (۷۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۲۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۷۳۱۱)۔

(۳) فتح الباری (۱۷۱۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۷۲۱۱)۔

۱۹= بَابُ الْخُرُوجِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَرَحَلِ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ مَسِيرَةَ شَهْرِ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَيْسٍ فِي حَدِيثٍ وَاحِدٍ

د مخکنی باب سره مناسبت علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمائی: چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ دلتہ «طلب العلم»

مطلقاً ذکر کړې دې. دې دپاره چہ بری اوبحری دواړو سفرونو ته شامل شی. (۱)

اوپه دواړو روایتونو کښې مناسبت دادې. چہ په مخکنی باب کښې د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په خاړوی باندې سوریډل اوراتلل اوپه مونځ کښې شرکت کول او بیا خپل شاگرد ته ددې

واقعہ خبر ورکول ذکر دی. په کوم کښې چہ د طلب العلم او «خروج فی طلب العلم» معنی ښکاره

وه. په دې طریقہ په دواړو بابونو کښې مناسبت پیدا شو. (۲)

البته علامه عینی رحمته اللہ علیہ دلتہ په امام بخاری رحمته اللہ علیہ باندې دا اعتراض کړې دې. کہ دا ترجمہ د

«باب ما ذکر فی ذهاب موسیٰ علیہ السلام فی البحر إلى الخضر» سره متصل وه. نوزیات مناسب به وو. دې

دپاره چہ د علم د طلب دبحری اوبری سفرونو مسئله په یوځانې کښې راغلې وه. په مینځ کښې

امام بخاری رحمته اللہ علیہ دوه بابونو ذکر کړی دی. او بیا ئې ورپسې دا باب راوړې دې. دا مناسب نه وه. (۳)

خودا اشکال په هغه وخت کښې صحیح وو. کہ د «باب ما ذکر فی ذهاب موسیٰ علیہ السلام

إلى الخضر» مقصد د علم د طلب دپاره د بحری سفر جواز بیانول وو.

او که ددوی مقصد هغه وی. کوم چہ مونږ د حضرت شیخ الهند رحمته اللہ علیہ نه نقل کړې دې. چہ د

ترجمې مقصد دا «تعلیم بعد السیادة» اثبات وی. نوپه دې صورت کښې دا اشکال نه وارد یرې

خو حضرت شیخ الحدیث رحمته اللہ علیہ فرمائی. چہ په اصل کښې امام بخاری ددې باب نه وړاندې د

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ او حر بن قیس رضی اللہ عنہ مناظره ذکر کړې ده. په هغې کښې دا وو. چہ

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ د،، حر،، په مقابلہ کښې اوگتله. نو امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددې گټلو وجې ته

په باریکه طریقہ باندې اشارې کولو دپاره «باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم اللهم علمه الكتاب» ترجمہ قائمه

کړه. او د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ روایت ئې ذکر کړو. او دا ئې اوخودله. چہ چونکه نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی

دپاره د علم کتاب دعا کړې وه. ځکه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ اوگتله.

بیا چونکه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا دعا د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه په صفر سنی کښې اوریدلې وه. ددې

وجې دامام بخاری رحمته اللہ علیہ ذهن یوې بلې مسئلې ته منتقل شو. او هغه مسئله د «سبأ الصغیر»

ده. ددې وجې امام بخاری رحمته اللہ علیہ دهغې نه پس دادویمه مسئله شروع کړه او کله چہ د دواړو نه

فارغ شو. نو بیا ئې هم هغه «رحلة فی طلب العلم» مسئله بیان کړه. چہ اول ده «رحلة بحریة» ذکر

(۱) عمدة القاری (۷۳/۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

وو او اوس د «رحلة هریة» مسئله راوړه. لکه چه دا دواړه ابواب اجنبی نه دی. بلکه د «باب ما ذکر...» د توابع اولواحقو څنی دی. نود دواړو مسئلویه مینځ کنبی څه اجنبی فاصل نشته. (۱)
د ترجمه الباب مقصد د ترجمه الباب مقصدا بیانوی. چه د طلب علم دپاره سفر کول جائز دي.
اویا دي استحباب بیانول مقصود دی. ددي وضاحت دا دي. چه وړاندې امام بخاری رحمه الله
د علم اهمیت اوددي د تحصیل مختلفې طریقې بیان کړې. د کومونه چه د علم ضرورت
محسوس شو. اودا واضحه شوه. چه د دین اودنیا هیڅ یو کار د علم نه بغیر ممکن نه دي. تردې
چه دنیاوی کارونه تجارت اوزراعت هم د علم محتاج دی. نود دین معامله خوددي زیاته
اهمه او واضحه ده.

هرکله چه علم دومره ضروری دي. نوکه تاته په خپل ځاني کنبی علم نه حاصلیږي. نو بهرته
تلل به ضروری وی. چه هلته ته دعا لمانو ﷺ نه خپل علمی ضروریات پوره کړي شي.
خوددي باوجود د سفر معامله چه مختلفو روایاتو کنبی کتلی شي. څه ممنوع غوندي
بنکاریده. نبی ﷺ فرمائیلي دي. «السفر قطعة من العذاب يمنع أحدكم طعامه وشرابه ودمه فإذا قضى
دہشته فليعجل إلى أهله» (۲)

دغه شان د نبی ﷺ ارشاد دي. «لا يركب البحر الا حام أو معتبر أو غازي في سبيل الله» (۳)
دغه شان نبی ﷺ فرمائیلي دي. «لا تشد الرحال الا إلى ثلاثة مساجد» (۴)
ددېنه مراد اگرچه خاص مواقع دی. لیکن د الفاظو د اطلاق نه ممانعت معلومیږي.
ددې روایتیه رنړا کنبی د تحصیل علم سفر مشتبیه وو. دلته بیا دا هم د سوچ خبره ده. چه بیا
دلته دا خبره هم د غورده. چه د نبی ﷺ په زمانه کنبی اود صحابه کرامو ﷺ په زمانه کنبی
د تحصیل علم دپاره سفر شوې وو که نه؟ که نه وو شوې. بلکه صحابه کرامو ﷺ هم په خپل
خپل ځایونو کنبی د علم تحصیل کولو. نوییا زمونږ دپاره دا خبره نور هم گرانیري. ځکه چه
سوال پیدا کیږي. چه د تحصیل علم دپاره بهرته تلل جائز دی که نه؟ بیا د وچې د سفر اجازت
دي که د دریاب د سفر هم، دغه شان نزدې مقاماتو ته تلی شي. او که لرو ته هم. ددي مقصد
دپاره امام بخاری د «الغزو فی طلب العلم» ترجمه قائمه کړه. چه سفر که د نزدې وی او که د
لرې. دوچې وی او که د سمندر، د علم د ضرورت تقاضا دا ده. چه کوم ځاني پورې ضرورت

(۱) الكنز المتواری فی معادن الدرای وصحیح البخاری (تعليقات لامع الدرای (۳۰۱۲)۔

(۲) صحیح بخاری (۲۴۲/۱ و ۲۴۳) کتاب العمره باب السفر قطعة من العذاب رقم (۱۸۰۴)۔

(۳) السنن لابن داود کتاب الجهاد باب فی رکوب البحر فی الغزو رقم (۲۴۸۹)۔

(۴) الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه (۱۵۸۱۱) کتاب التطوع (التهجد) باب فضل الصلاة فی مسجد مكة
والمدينة رقم (۱۱۸۹) ومسلم فی صحيحه فی کتاب الحج باب فضل المساجد الثلاثة رقم ۳۳۸۴ والنسائي
فی سننه فی کتاب المساجد باب ما تشد الرحال إليه من المساجد رقم (۷۰۱) وأبوداود فی کتاب المناسك
باب فی إتيان المدينة رقم (۲۰۳۳)۔

پوره کړې. هغه ځانې پورې دې څی ددې دپاره امام بخاری رحمه الله په دوو څیزونو استدلال کړې دې. یو څو نې د عهد صحابو رضی الله عنہم نه نظیریش کړو. چه حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنہ د حضرت عبدالله بن انیس رضی الله عنہ نه د یو داسې حدیث اوریدو دپاره تلې وو. کوم چه هغه ته په واسطه سره رسیدلې وو. د یوې میاشتي سفر کړې وو. دې دپاره چه دهغوی سند عالی شی. «وسیل تفصیل ذلک قریناً»
 دامام بخاری رحمه الله دویم استدلال د حدیث باب نه دې. چه خلاصه نې دا ده. چه علم داسې ناشنا دولت دې. چه انسان ډیر علم زده کړی. خوبیا هم دېې احتیاجی اظهارشی کولې. حضرت موسی علیه السلام ددې باوجود چه کمال علمی ورته حاصل وو. دا ورته معلوم شوه. چه دالله تعالی یو بنده سره زما نه زیات علم دې. نو هغه سره دملاویدو دپاره د لارې تپوس کوی. اود ملاقات نه پس دهغوی شرطونه قبلوی. دا دواړه واقعات نې پیش کړل. او امام بخاری رحمه الله دا اوخودل. چه د علم د طلب دپاره سفر صرف مطلوب نه بلکه ضروری دې. (۱)
 خو په دې قصه باندې استدلال په دې خبره باندې مبنی دې. چه داپخوانو پیغمبرانو علیهم السلام شریعت د دې امت په حق کښې شریعت دې. دا مسئله مختلف فیها ده.

جمهور عالمان رحمهم الله فرمائی. چه «ما قص الله تعالی علینا من غی رانکار، اوقصه رسول الله صلی الله علیه و آله من غیر رانکار فیه فانه یلزمنا علی أنه شریعة رسولنا صلی الله علیه و آله» (۲) یعنی کوم څیز چه الله تعالی یا نبی صلی الله علیه و آله بغیرد انکار نه نقل کړی وی. هغه په مونږ باندې په دې حیثیت باندې لازم دې. چه هغه زموږ د پیغمبر صلی الله علیه و آله شریعت دې.

بیا په دوو صحابو رضی الله عنہم کښې صرف یو د حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنہ واقعه نه ده. بلکه داسې ډیر مثالونه ملاویری.

حضرت ابویوب انصاری، د حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنہ نه صرف دیو حدیث اوریدو دپاره دمدينې نه مصر ته سفر کړې وو. کوم چه د یوې میاشتي مزل وو. (۳)

حضرت عبیدالله بن عدی رضی الله عنہ د حضرت علی رضی الله عنہ نه د حدیث اوریدو دپاره د مدینې طیبې نه د عراق سفر کړې وو. کوم چه د یوې میاشتي مسافت وو. (۴)

حضرت ضحام بن ثعلبه رضی الله عنہ ته چه د نبی صلی الله علیه و آله کوم تعلیمات او احادیث رسیدلې وو. هغوی د خپلې علاقې نه سفر کړې وو. اود نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شوي وو. اود نبی صلی الله علیه و آله نه براه

(۱) لامع الدراری (۲۹۹/۲ و ۳۰۰) وایضاح البخاری (۷۷/۵ و ۷۸)۔

(۲) د تفصیل دپاره وگورئ (أصول بزدوی مع کشف الأسرار (۲۱۲/۳ و ۲۱۷) باب شرائع من قبلنا)۔

(۳) الحدیث أخرجه الحمیدی فی مسنده (۱۸۹/۱ و ۱۹۰) أحادیث أبی ایوب أنصاری وأحمد فی مسنده (۱۵۳/۱) والحاکم فی معرفة علوم الحدیث (۸۷) وابن عبد البر فی جامع بیان العلم وفضله (۳۹۲/۱) باب ذکر الرحلة فی طلب العلم رقم (۵۶۷) ونص الحدیث من ستر مؤمناً فی الدنيا علی هزیه ستره الله يوم القيامة (اللفظ للحمیدی)۔

(۴) رواه الخطیب کذا فی فتح الباری (۱۷۵/۱)۔

راست معلومات کړی وو. د حضرت ضمام رضی الله عنه قصه وړاندې تیره شوې ده. (۱) د دې نه چه څنگه د قرامت علی الشیخ ثبوت کیږي. دغه شان د رحله فی العلم ثبوت هم کیږي. امام بخاری رحمته الله د طلب علم دپاره د سفر په باره کښې د حضرت جابر رضی الله عنه قصې ته اشاره کړې ده. فرماني.

قوله رجل جابر بن عبد الله مسيرة شهر إلى عبد الله بن أنيس في حديث

واحد: حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه حضرت عبدالله بن انس رضی الله عنه طرف ته د یو حدیث دپاره د یوې میاشتې سفر کړې وو.

د ذکر شوی حدیث تخریج اونی د حدیث دا حدیث امام بخاری رحمته الله په «الأدب المفرد» کښې او «خلق أفعال العباد» کښې (۲) امام احمد بن حنبل رحمته الله په خپل مسند کښې (۳) او طبرانی رحمته الله په معجم اوسط کښې (۴) ابویعلیٰ فی خپل مسند کښې (۵) خطیب بغدادی پ. رحله. کښې (۶) ابن ابی عاصم په کتاب السنة کښې (۷) حاکم په مستدرک کښې (۸) امام بیهقی په «کتاب الاسماء والصفات»، کښې (۹) او ابن عبد البر رحمته الله په جامع بیان العلم وفضله کښې (۱۰) تخریج کړې دي.

«عن جابر بن عبد الله رضی الله عنه قال: بلغني حديث عن رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم سمعه من رسول الله صلى الله عليه وسلم في القصص ولم أسعه فابتعت بعيراً فشددت رحلي عليه ثم سرت شهراً حتى قدمت مصر فأتيت عبد الله بن أنيس فقلت للمواب قل له جابر على الباب فقال أبن عبد الله؟ قلت نعم فأتاه فأخبره فقام يطأ ثوبه حتى خرج إلى فاعتقني واعتقته فقلت له حديث بلغني عنك سمعته من رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم أسعه في القصص فخشيت أن أموت أو تموت قبل أن أسعه، فقال عبد الله: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول يحشر الله العباد أو قال الناس عراة غراً بهماً قال قلنا ما بهماً؟ قال ليس معهم شيء ثم يناديهم بصوت يسمعه من بعد كما يسمعه من قرب أنا

(۱) كتاب العلم باب القراءة والعرض على المحدث.

(۲) الأدب المفرد رقم (۹۷۰) وخلق أفعال العباد (ص. ۹۰) تعليقات جامع العلم وفضله (۳۸۹۱۱) باب ذكر الرحلة في طلب العلم.

(۳) مسند أحمد بن حنبل (۴۹۵۱۳).

(۴) مجمع الزوائد (۳۴۵۱۱ و ۳۴۶) كتاب البعث باب ما جاء في الحساب.

(۵) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۶) كتاب الرحلة للخطيب (ص. ۱۰۹) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۷) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۸) المستدرک للحاکم (۴۳۸ و ۴۳۷/۲) کتاب التفسیر. سورة حم المؤمن و (۵۷۴ و ۵۷۵) کتاب الأحوال.

(۹) الاسماء والصفات للبيهقي (ص. ۷۸ و ۷۹) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۹۰۱۱).

(۱۰) جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱ و ۳۹۲) باب ذكر الرحلة في طلب العلم رقم ۵۶۵ و ۵۶۶.

الملك أنا الديان لا ينبغي لأحد من أهل الجنة أن يدخل الجنة ولا ينبغي لأحد من أهل النار أن يدخل النار، وعنده مظلة حق أقصه منه، حق اللطمة قال قلنا كيف ذا وإنما ذلك الله غرلاً بهما؟ قال بالحسنات والسيئات، قال وتلى رسول الله ﷺ ﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ﴾ (اللفظ للحاكم في مستدرکه)

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: «صحیح الإسناد ولم یخرجاه» (۱)
حافظ ذہبی رحمہ اللہ ددوی تصدیق کرے دی. او فرمائی: «صحیح» (۲)
حافظ نورالدین ہیثمی رحمہ اللہ فرمائی: «رواہ أحمد ورجاله وثقوا ورواہ الطبرانی فی الأوسط بنحو» (۳)
حافظ منذری رحمہ اللہ فرمائی: «رواہ أحمد بإسناد حسن» (۴)
حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «وإسناد صالح» (۵)
داین بطل رحمہ اللہ یو وہم: دلتہ دامام ابن بطل رحمہ اللہ نہ یو وہم شوی دی. ہغوی فرمائی: چہ ددی نہ مراد «حدیث الستمعلی مسلم» دی. دا خبرہ صحیح نہ دہ. بلکه ہغہ یویل حدیث دی. پہ کوم کنبی چہ سفر کونکی حضرت ابویوب انصاری رحمہ اللہ دی. اوچاتہ چہ نی سفر کرے وو. ہغہ حضرت عقبہ بن عامر رحمہ اللہ وو. (۶)
دمعلقات بخاری رحمہ اللہ متعلق یوہ قاعدہ اوپہ ہغہ اعتراض: علامہ بدرالدین زرکشی رحمہ اللہ دلتہ اعتراض کرے دی. چہ دا معلومہ دہ. چہ امام بخاری رحمہ اللہ کوم روایت معلقہ پہ صیغہ دجزم یعنی معروف سرہ راوری. ہغہ صحیح وی. اوکوم روایتونہ چہ پہ صیغہ د ترمیض یعنی مجهول راوری. ہغہ ضعیف وی. (۷)
داقاعدہ دلتہ ماتیربی. خکہ چہ دحضرت جابر رحمہ اللہ پہ دی واقعہ باندی دلتہ پہ صیغہ د جزم «ورحل جابر بن عبد الله ..» ذکر کرے دی. حالانکہ ددی یوہ بلہ حصہ «رحش الله العباد، فینادیہم

(۱) المستدرک للحاکم (۴۳۸۱۲)۔

(۲) تلخیص المستدرک للذہبی المطبوع بذیل المستدرک (۴۳۸۱۲)۔

(۳) مجمع الزوائد (۳۴۶۱۱۰) کتاب البعث باب ماء فی الحساب (۴)۔

(۴) الترغیب والترہیب (۴۰۴۱۴) کتاب البعث وأحوال القيامة)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۴۱۱)۔

(۶) قد ذکرنا هذا الحديث ومن أخرجه بالتفصيل في هذا الباب فارجع إليه إن شئت)۔

(۷) قال ابن الصلاح وينبغي أن نقول ما كان ذلك ونحوه بلفظ فيه جزم وحكم به على من علقه عنه فقد حكم بصحته عنه. مثاله ... فكل ذلك حكم منه على من ذكره عنه بأنه قد قال ذلك ورواه فلن يستجير إطلاق ذلك إلا إذا صح عنده ذكره عنه لأن مثل هذه العبارات تستعمل في الحديث الضعيف أيضاً علوم الحديث (ص. ۲۴ و ۲۵)۔

بصوت یسعه من بعد کما یسعه من قرب، ادا الملك ادا الديان» امام بخاری رحمته الله په کتاب التوحید کښې ذکر کړې ده. (۱) چه دا نې نقل کړې دې نودوی د ترمیض صیغه استعمال کړې ده. «ویند کرهن جابر رحمته الله من عبد الله بن ايس قال...» نویه دې طریقه دا قاعده ماتیرې. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه په اصل کښې ددې حدیث دوه مضمونونه دي. دیوتعلق درحله فی طلب العلم سره دې. اودبل تعلق د کلام الباری بصوت سره دې. ددې حدیث شواهد موجود دي. په مختلفو اسنادو سره دا ثابت دي. نوددې حدیث درجه دحسن ده. ځکه چه دا خبرواحد دي. نوددې نه په صیغه د جزم سره رحله فی طلب العلم ثابتوی. اویه مسئله دکلام کښې چونکه د قطعی حدیث ضرورت وو. په هغې کښې خبرواحد کافی نه وی. نوکله چه نې د صوت مسئله ذکر کوله. نو هلته نې د ترمیض صیغه استعمال کړه. «وهذا من دقة نظره رحمة الله عليه» (۳)

خوپه دې باندې اشکال کیږي. چه دامام بخاری رحمته الله خپل رجحان دې ته دي. چه الله تعالی د صوت سره کلام کوی. دوی په کتاب خلق افعال العباد او په صحیح بخاری کښې په کتاب التوحید کښې دا مسئله واضحه کړې ده. نودا خبره صحیح نه معلومیرې. چه هغوی د صوت په مسئله کښې عدم صلاحیت احتجاج طرف ته اشارې کولودپاره د ترمیض صیغه استعمال کړې وی.

ددې صحیح جواب دا دي. چه امام بخاری رحمته الله په کوم ځانې کښې چه د ترمیض صیغه استعمال کړې. نو هلته دهغوی منشاء صرف د سند ضعف نه وی. بلکه دهغې یوسبب اختصار هم وی. او امام بخاری رحمته الله چه کله روایت بالمعنی کوی. یا د حدیث په الفاظو کښې اختصار کوی. نویه داسې موقع باندې هم کله «یروی» او «یذکر» په صیغه د ترمیض سره ذکر کوی. (۴)

په کتاب التوحید کښې امام بخاری رحمته الله چونکه اختصار فی الحدیث کړې دي. نو ځکه نې هلته په «یذکر» سره ددې حدیث ذکر کړې دي. والله اعلم.

[۸] حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ خَالِدُ بْنُ خَلْفٍ قَاضٍ جَمْعٌ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ أَخْبَرَنَا الزُّهْرِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَعْقُودٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۵) أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ وَالْحَزْنُ قَبِيْسُ بْنُ حِصْنٍ الْفَزَارِيُّ فِي صَاحِبِ مُوسَى فَمَرَّ بِهِمَا أَنَسُ

(۱) صحیح البخاری (۱۱۴/۱۲) کتاب التوحید باب قول الله تعالی ﴿ولانتفع الشفاعة عنده إلا من أذن له﴾.

(۲) فتح الباری (۱۷۴/۱۱) وشرح القسطلانی (۱۷۷/۱۱).

(۳) فتح الباری (۱۷۴/۱۱).

(۴) النکت علی ابن الصلاح (التقیید ولا یضاح لما أطلق وأغلق من کتاب ابن الصلاح) للعراقی (۳۶) وتعلیقات

نورالدین عر علی علوم الحدیث لابن الصلاح (۲۵).

(۵) سبق تخريج هذا الحديث قبل بابین باب ما ذکر فی ذهاب موسى فی البحر إلی الحضرة.

بْنُ كَعْبٍ قَدَعَاهُ ابْنُ عَبَّاسٍ فَقَالَ إِنِّي تَمَارَيْتُ أَنَا وَصَاحِبِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى
الَّذِي سَأَلَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ هَلْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ فَقَالَ
أَبْنُ نَعْمٍ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ يَقُولُ يَتِمُّ مُوسَى فِي مَلَأَمٍ مِنْ بَنِي
إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ أَتَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمُ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى
مُوسَى بَلَى عَبْدُنَا خَضِرٌ فَقَالَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ لَجَعَلِ اللَّهُ لَهُ الْخُوتَ آيَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ
الْخُوتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ فَكَانَ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَّبِعُهُ أَثَرُ الْخُوتِ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ قَبِي
مُوسَى لِمُوسَى أَرَأَيْتَ إِذَا أَوْنَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْخُوتَ وَمَا أُنْسَيْنِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ
أَذْكُرَهُ قَالَ مُوسَى ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَأَرْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا خَضِرًا كَانَتْ
مِنْ شَأْنِهِمَا مَاؤُصَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ [ر: ۴]

رجال الحديث

① ابوالقاسم خالد بن خلی: دا قاضی ابوالقاسم خالد بن خلی (۱) الکلاعی الحمصی
رحمۃ اللہ علیہ دی (۲)

دوی د محمد بن حرب خولانی، محمد بن حمیر، سلمه بن عبد الملك العوصی، حارث بن
عبیده کلاعی، جراح بن ملیح بهرانی اوبقیة بن الولید رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ دحدیث روایت کوی
ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابوزرعہ دمشقی، ابراهیم بن مسلم
طرطوسی، محمد بن مسلم بن داره رازی، محمد بن عوف طانی، او خپله ددوی خوئی
محمد بن خالد خلی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ حضرات دی (۳)

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صدوق» (۴)

امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لیس به بأس» (۵)

امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لیس شی یُنکر» (۶)

خلیلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة» (۷)

(۱) «خلی» په ددو طریقو سره ضبط شوي دي. بفتح الخاء وكسر اللام المنخفضة وسكون الياء بدون
التشديد كما في الكاشف للذهبي (۳۶۳/۱) رقم ۱۳۱۲ وانظر الإستدراك في آخر الكاشف (۵۸۳/۲) وبفتح
الخاء وكسر اللام المنخفضة وتشديد الياء بوزن على كما في التقريب (۸۷) رقم (۱۶۲۴)۔

(۲) تهذيب الكمال (۵۰۸ هـ ۵۱ هـ) وسير أعلام النبلاء (۶۴۰/۱۱۰)۔

(۳) استاذنا وشاگردانود تفصيل دپاره اوگوری ((تهذيب الكمال (۵۱۸) وسير أعلام النبلاء (۶۴۰/۱۱۰)۔

(۴) تهذيب الكمال (۵۱۸)۔

(۵) المصدر السابق وسير أعلام النبلاء (۶۴۰/۱۱۰)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۱۸ هـ ۵۲)۔

(۷) تهذيب التهذيب (۸۶/۳)۔

حافظ ذهبی رحمته اللہ فرمائی: «کان من دلاء العلماء»^(۱)

دغه شان دوی فرمائی: «ثقة»^(۲)

ابن حبان رحمته اللہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔^(۳)
دوی د وفات کال یقینی طور باندی معلوم نہ دی۔ حافظ ذهبی رحمته اللہ فرمائی: غالباً پہ ۲۲۰ھ
نہ پس دوی وفات شوی دی۔^(۴)

دوی پہ ۲۱۸ھ کنبی وفات شوی وو۔^(۵) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة.

⑦ محمد بن حرب: دوی محمد بن حرب خولانی حمصی ابرش رحمته اللہ دی۔ ددوی حالات اوس
پہ مخکنی باب کنبی تیر شو۔

⑧ اوزاعی: دوی د شام مشہور عالم، فقیہ او امام عبدالرحمن بن عمرو بن ابی عمرو
یحمد اوزاعی شامی رحمته اللہ دی۔ ددوی کنیت ابو عمرو دی۔^(۶)
امام اوزاعی رحمته اللہ مستقل د یومکتب فکریانی وو۔ دائمہ اربعہ پشان خلق ددوی پہ مذهب
باندی عمل کونکی وو۔ روستہ د نوورو مذاہب پشان ددوی مذهب ہم ختم شو۔^(۷)

دوی پہ تبع تابعینو کنبی وو۔^(۸)

دوی پہ تابعینو کنبی د عطاء بن ابی ربا، قتادة، نافع مولى ابن عمر، امام زہری، او محمد بن
المنکدر رحمته اللہ نہ استفادہ کری دہ۔

دغه شان ئی د حسان بن عطیہ، امام اعمش، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، عبده بن ابی
لبابه، علقمہ بن مرثد، عمرو بن شعیب، محمد بن الولید الزبیدی، مکحول شامی، یحییٰ بن
سعید انصاری، او یحییٰ بن ابی کثیر رحمته اللہ وغیرہ دیرو حضراتونہ ہم د حدیث روایت کری دی۔
ددوی نہ پہ روایت کونکو کنبی ابو اسحاق فزاری، اسماعیل بن عیاش، ابو ضمہ انس بن
عیاض، بشر بن بکر تنیسی، بقیہ بن الولید، خارجہ بن مصعب، سفیان ثوری، امام شعبہ،
عبد اللہ بن المبارک، عبدالرحمن بن ابی الزناد، عبدالرزاق بن ہمام، عبید اللہ بن موسیٰ

(۱) سیر اعلام النبلاء (۶۴۰/۱۱۰)۔

(۲) الکاشف (۳۶۳/۱۱) رقم (۱۳۱۲)۔

(۳) الثقات لابن حبان (۲۲۵/۸)۔

(۴) سیر اعلام النبلاء (۶۴۱/۱۱۰)۔

(۵) الکاشف (۶۱۱/۱۱) رقم (۳۰۸۲)۔

(۶) تہذیب الکمال (۳۰۷/۱۱۷ و ۳۰۸)۔

(۷) کان لہ مذهب مستقل مشہور عمل بہ فقہاء الشام مدۃ و فقہاء الأندلس ثم فنی۔ سیر اعلام النبلاء (۱۱۷/۷)۔

(۸) تہذیب الأسماء واللغات (۲۹۹/۱۱)۔

(۹) التہذیب للنووی (۲۹۹/۱۱)۔

عيسى، عيسى بن يونس، قتاده، ((وهو من شيوخته)) مالك بن انس، محمد بن حرب خولاني،
امام زهري ((وهو من شيوخته)) معافي بن عمران موصلي الهقل بن زياد ((وهو أثبت الناس فيه)) وكيع
بن الجراح، يحيى بن سعيد القطان، يحيى بن ابي كثير، ((وهو من شيوخته)) اويونس بن يزيد
ايلى رحمه الله وغيره دي^(١)

امام عبدالرحمن بن مهدي رحمه الله فرماني: «الائمة في الحديث أربعة الأوزاعي، ومالك وسفيان
الشوري، وحباد بن زيد رحمهم الله»^(٢)

دغه شان دوى فرماني: «ما كان بالشام أحد أهدم بالسنة من الأوزاعي»^(٣)

سفيان بن عيينه رحمه الله فرماني: «كان الأوزاعي امام أهل زمانه»^(٤)

امام بخاري رحمه الله د عيسى بن يونس رحمه الله نه نقل كوي: «كان الأوزاعي حافظاً»^(٥)

امام عجلي رحمه الله فرماني: «ثقة من خيار الناس»^(٦)

امام مالك رحمه الله فرماني: «كان اماماً يقتدى به»^(٧)

يعقوب بن شيبه رحمه الله فرماني: «والأوزاعي ثقة ثبت»^(٨)

امام يحيى بن معين رحمه الله فرماني: «ثقة ما أقل ما روى عن الزهري»^(٩)

امام ابو حاتم رحمه الله فرماني: «امام متهم لباسه»^(١٠)

ابن سعد رحمه الله فرماني: «وكان ثقة مأموناً صدوقاً فاضلاً غيراً كثيراً الحديث والعلم والفقہ حجة»^(١١)

ابن حبان رحمه الله فرماني: «وكان من قهه الشام وقرأهم زهادهم ومرايهم»^(١٢)

^(١) ددوى د شيوخوا وتلامذو د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٣٠٨/١٧ و ٣١٢) وتهذيب
النووي (٢٩٩/١) وسير أعلام النبلاء (١٠٨/٧ و ١٠٩) _

^(٢) تهذيب الكمال (٣١٣/١٧) وتهذيب النووي (٣٠٠/١) _

^(٣) المصادر السابقة _

^(٤) تهذيب الكمال (٣١٤/١٧) وتهذيب الكمال (٢٤٠/٦) _

^(٥) التاريخ الصغير (١١٧) _

^(٦) تعليقات تهذيب الكمال (٣١٦/١٧) نقلاً عن ثقات العجلي (الورقة: ٣٣) وانظر تهذيب التهذيب (٢٤١/٦) -

^(٧) سير أعلام النبلاء (١١٢/٧) _

^(٨) تهذيب الكمال (٢٤١/٦) _

^(٩) تهذيب الكمال (٣١٣/١٧) _

^(١٠) تهذيب الكمال (٣١٤/١٧) _

^(١١) طبقات ابن سعد (٤٨٨/٧) _

^(١٢) الثقات لابن حبان (٦٣/٧) _

فلاس رحمه الله فرمائی: «الأوزاعي ثبت» (۱)

امام ذہبی رحمه الله فرمائی: «الأوزاعي إمام ثقة وليس هو في الزهري كمالك وعقيل» (۲)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: «ثقة جليل» (۳)

دامام اوزاعی رحمه الله وفات د راجع قول مطابق پہ ۱۵۷ھ کنبی شوې وو. (۴) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعة، د دوی د تفصیلی حالاتو دپاره د ... سیر اعلام النبلاء ... مراجعت اوکړئ. (۵)

⑤ الزهري: د دوی امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمه الله دی. د دوی حالات په «بده الوسی» کنبی د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۶)

⑤ عبد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود: د دوی حالات د «باب متى يصح سماع الصغير» باندې لاندې تیر شوی دی.

⑥ ابن عباس رضي الله عنهما: د حضرت عبد الله بن عباس رضي الله عنهما حالات په «بده الوسی» کنبی د خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۷) او په «كتاب الإيمان» کنبی د «باب كفران العشير وكفره دون كفر» لاندې تیر شوی دی. (۸) څه حالات اوس د «باب متى يصح سماع الصغير» لاندې تیر شو.

امام بخاری رحمه الله په دې باب کنبی هم هغه حدیث ذکر کړې دي. کوم چه ئې په «باب ما ذكرني ذهاب موسى عليه السلام في المحرل الغض عليه السلام» لاندې راوړې وو. د حدیث پوره تشریح هلته تیره شوې وه.

۲۰ = بَابُ فَضْلِ مَنْ عِلِمَ وَعَلِمَ

دمخکنی باب سره ربط: مخکنې باب «باب الخروج في طلب العلم» کنبی د متعلم او معلم حال ذکر وو. په دې باب کنبی امام بخاری رحمه الله د دوی فضیلت بیانوی. (۹)
د ترجمة الباب مقصد: ترجمة الباب دهغه کس په فضیلت کنبی دي. چه هغه د تعلیم او تعلم یعنی په خپله د زده کولو او بل ته د خود لو فضیلتونو لره جمع کونکې وی. په دې تمثیل کنبی

(۱) تهذيب التهذيب (۲۴۱/۶) _

(۲) ميزان الاعتدال (۵۸۰/۱۲) _

(۳) تقريب التهذيب (۳۴۷) رقم (۳۹۶۷) _

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۵/۱۱۷) وسیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۱۷ او ۱۲۸) _

(۵) د دوی د تفصیلی حالاتو دپاره اوگورئ سیر اعلام النبلاء (۱۰۷/۱۷ او ۱۳۴) _

(۶) كشف الباری (۳۲۶/۱۱) _

(۷) كشف الباری (۴۳۵/۱۱) _

(۸) كشف الباری (۲۰۵/۱۲) _

(۹) عمدة القاری (۷۶/۲) _

«فَعِلِمَ وَعِلْمٌ» په سياق دمدح کښې بیانولوسره دا خبره ښکاره کوی. چه عالم متعلم د مجرد عالم نه په فضیلت کښې غوره دې. اوهم دا د ترجمې مقصد دې. دلته دې دا خبره واضحه وی. چه دترجمة الباب مقصد د مجموعه امرینو فضیلت دې. د احد الامرین فضیلت نه دې. یعنی د «باب فضل من علم وعلم» مطلب دې. «فضل من علم فضل من علم» نه دې بلکه مطلب دا «فضل من علم ثم علم» دې. (۱)

[۹] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ أَسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى (۲) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنْ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ أَرْضًا فَكَانَ مِنْهَا نَقِيعَةٌ قِيلَتْ الْمَاءُ فَأُتِبَتْ الْكَلَّا وَالْعُشْبَ الْكَثِيرُ وَكَأَنَّ مِنْهَا أَجَادِبُ أَمْسَكَتْ الْمَاءُ فَتَنَعَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ فَشَرِبُوا وَسَقَوْا وَزَدَعُوا وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَى إِلَّا هِيَ قَيَعَانٌ لَا تُمْسِكُ مَاءً وَلَا تُنْبِتُ كَلًّا فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ قَفَى فِي دِينِ اللَّهِ وَتَفَعَّلَ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ فَعِلِمًا وَعِلْمًا وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِسْحَاقُ وَكَانَ مِنْهَا طَائِفَةٌ قِيلَتْ الْمَاءُ قَاعٌ يَعْلُوهُ الْمَاءُ وَالصَّفْصَفُ الْمُسْتَوِيُّ مِنَ الْأَرْضِ

رجال الحديث

① محمد بن علاء: ابوکریب محمد بن العلاء بن کریب همدانی کوفی رحمته الله دی. (۳)

په ۱۶۱ هـ کښې پیدا شوې وو. (۴)

دوی دهشیم، ابوبکر بن عیاش، یحیی بن ابی زائده، عبدالله بن المبارک، اسماعیل بن علیه، سفیان بن عیینه، حفص بن غیاث، ابواسامه بن حماد بن اسامه ابومعاویه ضریر، یونس بن بکیر، محمد بن فضیل بن غزوان، وکیع بن الجراح اویحی بن یحیی رحمته الله و غیره نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې اصحاب اصول سته، محمد بن یحیی ذهلی، ابوزرعه، ابوحاتم رازی، ابن ابی الدنيا، بقی بن مخلد اندلسی، ابو عروبه، محمد بن هارون رویانی، ابویعلی موصلی او جعفر بن محمد فریابی رحمته الله و غیره ډیر حضرات دی. (۵)

(۱) الأبواب والتراجم از شیخ الهند قدس سره (ص. ۴۹)۔

(۲) قوله: عن أبي موسى رحمته الله الحديث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب بيان مثل ما بعث النبي ﷺ من الهدى والعلم رقم (۵۹۵۳)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۴۳/۲۶)۔

(۴) سير أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۱)۔

(۵) د شیوخ اوشاگردانو دپاره اوگورنی. تهذيب الكمال (۲۴۳/۲۶ و ۲۴۶) وسير أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۱ و ۳۹۵)

امام نسائی فرمائی: «لا یأس به» (۱)

دغه شان دوی فرمائی: «ثقة» (۲)

ابو عمرو الخفاف رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأیت من المشائخ بعد اسحاق بن ابراهیم أحفظ من ابی کریب» (۳)

ابراہیم بن ابی طالب رضی اللہ عنہ فرمائی: «لم أر بعد أحمد بن حنبل رضی اللہ عنہ أحفظ من ابی کریب» (۴)

ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «صدوق» (۵)

مسلمہ بن قاسم رضی اللہ عنہ فرمائی: «کلی ثقة» (۶)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی (۷)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة حافظ» (۸)

پہ کال ۴۳۸ھ کنبی وفات شوی وو: (رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة).

⑤ حماد بن أسامة: دوی ابو اسامہ حماد بن اسامہ بن زید قرشی کوفی دی (۹)

دوی د هشام بن عروہ، امام اعمش، سعید بن ابی عروہ، شعبہ، سفیان ثوری، سلیمان بن المغیرہ، مالک بن مغول، مجالد بن سعید، شریک بن عبداللہ نخعی، ابو بردہ برید بن عبداللہ بن ابی بردہ، عبدالرزاق بن ہمام، عبید اللہ بن عمر، فضیل بن غزوان، ولید بن کثیر، یحییٰ بن المہلب رضی اللہ عنہ وغیرہ روایت حدیث کری دی.

اود دوی نہ روایت کونکو کنبی عبدالرحمن بن مہدی، امام شافعی، قتیبہ بن سعید، امام احمد، امام اسحاق، ابوخیثمہ، ابراہیم بن سعید جوہری، احمد بن الفرات، محمود بن غیلان، ابوبکر بن ابی شیبہ، عثمان بن ابی شیبہ، علی بن المدینی، محمد بن عبداللہ بن نمیر، ابو کریب، محمد بن العلاء، امام یحیٰ بن معین، محمد بن المثنیٰ، او محمد بن یوسف بیکندی رضی اللہ عنہ وغیرہ دیر حضرات دی (۱۰)

(۱) تہذیب الکمال (۲۶/۲۷۷)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۱۱/۳۹۵)۔

(۶) تہذیب الکمال (۹/۳۸۶)۔

(۷) الثقات (۹/۱۰۵)۔

(۸) تقریب التہذیب (۵۰۰) رقم ۶۲۰۴۔

(۹) الکاشف (۲۰۸/۲) وسیر أعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷)۔

(۱۰) تہذیب الکمال (۱۷/۲۱۸ و ۱۸/۲۲۲) وسیر أعلام النبلاء (۹/۲۷۷ و ۲۷۸)۔

دشیوخ او ملامدؤ دپارہ اوگوری، تہذیب الکمال (۱۷/۲۱۸ و ۲۲۲) وسیر أعلام النبلاء (۹/۲۷۷ و ۲۷۸)۔

امام احمد رحمته الله فرمائی: «أبو أسامة ثقة كان أعلم الناس بأمور الناس وأخبار أهل الكوفة وما كان أرواه من هشام بن عروة»^(۱)

دغه شان دوی فرمائی: «كان ثبناً ما كان أثبتة لا يكاد يخطئ»^(۲)
دغه شان دوی فرمائی: «أبو أسامة أثبت من مائة مثل أبي عاصم كان أبو أسامة صحيح الكتاب ضابطاً للحديث كسأصديقاً»^(۳) امام يحيى بن معين رحمته الله دوی «ثقة» گر خولی دی.^(۴)

سفيان رحمته الله فرمائی: «ما بال كوفة شاب أعقل من أبي أسامة»^(۵)
ابن سعد رحمته الله فرمائی رحمته الله: «كان ثقة مأموناً كثيراً الحديث يدرس ويدين تدليسه وكان صاحب سنة وجماعة»
(۶) امام عجل رحمته الله فرمائی: «كان ثقة وكان يعد من حكماء أصحاب الحديث»^(۷) ابن قانع رحمته الله فرمائی: «كوفي صالح الحديث»^(۸)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په كتاب الثقات کښي ذکر کړی دی.^(۹)
حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی «حجة عالم أعماري»^(۱۰) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة ثبت رها دلس وكان بأخرة يحدث من كتب غيره»^(۱۱)

څنگه چه د علماء جريح وتعديل اقوال ستاسو وړاندې دی. ټولو ددوی توثيق کړې دي. البته په دوی باندې دوه الزامات دي. يودا چه دوی به تدليس کول. دويمه دا چه سرقه د حديث نه کولو. دابن سعد قول ذکر شو. دوی فرمائی رحمته الله: «يدلس ويدين تدليسه» دغه شان د حافظ ابن حجر رحمته الله قول وړاندې نقل شو. «رهادلس»

دغه شان ازدي د سفيان بن وكيع نه نقل کړی دی. «لأن لأعجب كيف جاء حديث أبي أسامة كان أمره

(۱) تهذيب الكمال (۲۲۲/۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۹) _

(۲) انصادر السابقة _

(۳) المصادر السابقة _

(۴) تاريخ الدارمي (۹۲) رقم (۲۴۲) _

(۵) تهذيب الكمال (۲۲۳/۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۹) _

(۶) الطبقات لابن سعد (۳۹۵/۶) _

(۷) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۸) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۹) الثقات لابن حبان (۲۲۲/۶) _

(۱۰) الكاشف (۳۴۸/۱) رقم (۱۲۱۲) _

(۱۱) تقريب التهذيب (۱۷۷) رقم (۱۴۸۷) _

بینا وکان من أسرى الناس لحديث جيد^(۱)

ددې الزاماتودا جواب دې. چه ترڅو پورې د تدلیس تعلق دې. نو ورسره دابن سعد رحمه الله قول تیر شو. چه «وین تدلیسه» یعنی هغوی به خپل تدلیس بیانولو. نو په داسې صورت کښې څه عیب نشته.

ترکومې پورې چه د سفیان بن وکیع رحمه الله د قول تعلق دې. نوسفیان پخپله ضعیف دې^(۲). اود دوی نه نقل کونکې ازدی هم ضعیف دې^(۳).

حافظ ذهبی رحمه الله ددوی تذکره په «میزان الاعتدال» کښې کړې ده. اود

«لن لأعجب..» ددې قول نسبت ئې سفیان ثوری ته کړې دې^(۴). حالانکه د دې قائل سفیان ثوری رحمه الله نه دې. بلکه سفیان بن وکیع دې^(۵).

ددې باوجود حافظ ذهبی رحمه الله فرمائی «أبو أسامة لم أورد له شيء فيه ولكن يعرف أن هذا القول باطل»^(۶). خلاصه دا چه ابواسامه ثقه او ثبت راوی. د اصول سته اصحابو ددوی احادیث په اتفاق قبول کړی دی^(۷). په ۲۰۱ هـ کښې وفات شوې وو^(۸).

⑤ برید بن عبد الله: ددوی مختصره تذکره په «کتاب الإیمان» کښې د «باب ای الإسلام أفضل»^(۹) لاندې تیره شوې ده^(۱۰).

دوی ابویرده برید بن عبد الله بن ابی بردة بن ابی موسی الاشعری کوفی رحمه الله دی^(۱۱).

(۱) تهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۲) الکاشف (۲۲۹۱۱) رقم (۲۰۰۵) _

(۳) الأزدي: هو ابو الفتح محمد بن الحسين الأزدي الموصلي. له ترجمة في ميزان الاعتدال (۵۲۳۱۳) .. قال الحافظ في هدى الساري (ص. ۴۰۰) في ترجمة خثيم بن عراك الغفاري .. وشذ الأزدي فقال منكر الحديث . وغفل أبو محمد بن حزم فاتبع الأزدي وأفرط فقال لا تجوز الرواية عنه وما درى أن الأزدي ضعيف فكيف يقبل منه تضعيف الثقات) ..

وانظر الرفع والتكميل للإمام اللكنوي وتعليقات شيخنا الفاضل العلامة عبدالفتاح أبو غدة رحمهما الله تعالى (ص. ۲۱۷ و ۲۷۴) _

(۴) ميزان الاعتدال (۵۸۸۱۱) رقم (۲۲۳۵) _

(۵) هدى الساري (۳۹۹) وتهذيب التهذيب (۳۱۳) _

(۶) ميزان الاعتدال (۵۸۸۱۱) رقم (۲۲۳۵) _

(۷) هدى الساري (ص. ۳۹۹) _

(۸) الکاشف (۳۴۸۱۱) رقم (۱۲۱۲) _

(۹) كشف الباري (۶۹۰۱۱) _

(۱۰) تهذيب الكمال (۵۰۱۴) _

دوی دخپل نیکه. حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه دخپل پلار عبدالله بن ابی برده. حسن بصری. عطاء بن ابی رباح. ابویوب صاحب انس رضی الله عنه نه روایت کړې دي. اوددوی نه روایت کونکی ابواسامه حماد بن اسامه. سفیان ثوري. سفیان بن عیینه. عبدالله بن المبارك. حفص بن غیاث. علی بن مسهر. ابونعیم. ابومعاویه. ضریر. یحی بن سعید اموی رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۱)

ابن معین او عجلې رحمهما الله فرماني «ثقة» (۲)

امام ابوداود او امام ترمذی رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولي دي. (۳)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني «ليس به بأس» (۴)

خود امام نسائي رضی الله عنه نه دا هم منقول دي. «ليس بهذا القوي» (۵)

امام احمد رضی الله عنه فرماني «بريد يروي احاديث مناكين» (۶)

ابن حماد رضی الله عنه فرماني «ليس بهذا القوي» (۷)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني «ليس بالمتين يكتب حديثه» (۸)

خلاصه دا چه بعضي امامانود رجالو مثلاً امام يحيى بن معين. امام ترمذی. امام عجلې. او امام ابوداود رضی الله عنه مطلقاً ددوی توثيق کړې دي. حالانکه نورو عالمانو رضی الله عنه ددوی لږ غوندې تضعيف کړې دي.

دامام نسائي نه چه «ليس بهذا القوي» تضعيف منقول دي. نوورسره «ليس به بأس» توثيق هم مروی دي.

بيا حافظ رضی الله عنه دا تصريح کړې ده. چه امام نسائي په «ليس بهذا القوي» سره د راوی غیر حافظ ته اشاره کوي. (۹)

۱- د شیوخ اوتلامذه دپاره اوگوری تهذيب الکمال (۵۰۱۴) -

۲- تهذيب الکمال (۵۱۱۴) -

۳- تهذيب التهذيب (۴۳۲۱) -

۴- تهذيب الکمال (۵۱۱۴) -

۵- الضعفاء والمتروكين للنسائي (ص. ۲۸۶) -

۶- الضعفاء للعقيلي (۱۵۸۱۱) -

۷- الکامل لابن عدي (۶۲۱۲) -

۸- تهذيب الکمال (۵۱۱۴) -

۹- قال الحافظ في هدي الساري (ص. ۳۸۶) ترجمة احمد بن بشير الكوفي. فاما تضعيف النسائي له فمشعر بانه غير حافظ.

امام احمد رحمته بعضی وخت د «مناکیر» اطلاق په .. افراد .. او غرائب .. باندې هم کوی. (۱)
دلته کښې هم دا خبره ده ځکه چه ددوی احادیث اصحاب اصول سته قبول کړی دی. (۲)
حافظ ابن عدی رحمته فرمائی: «روى عنه الأئمة والشمات ولم يرو عنه أحد أكثر مما رواه أبو أسامة
وأحاديثه عنه مستقيمة وهو صدوق وقد أدخله أصحاب الصحاح فيها .. وأرجوان لا يكون به بأس» (۳)
حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «وهو صدوق موثق» (۴)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «احتج به الأئمة كلهم وأحمد وغيره يطلقون المناكير على الأفراد المطلقة» (۵)
دوی د ۸۴۰ هـ نه پس وفات شوی وو. (۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

۴) ابو یزید: ددوی نوم عامریا حارث دې. دوی د حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه څخه خونې دې او
برید بن عبد الله چه ددوی راوی دې ددوی نیکه دې.

ددوی حالات په «کتاب الإیمان باب أى الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۷)

۵) حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه: ددوی حالات هم په مذکوره باب کښې تیر شوي دي.
قوله: مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنْ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ
أَرْضًا: الله تعالى چه د هدایت او علم خبرې راکړې دي. اوزه ئې رالیرلې يم. ددې مثال د
تیزباران دې. چه په زمکه باندې اوورېږي.

«مثل» د صفت عجیبه دپاره راځي. دلته هم دا معنی مراد ده. (۸)

او کله «مثل» د «قول سائن» دپاره استعمالوی. یعنی هغه کلام کوم چه د یوې خاص واقعې سره
تعلق ساتي. او هغې طرف ته په کښې اشاره وي. (۹) لکه «تابط شر»

قوله: الْهُدَى: د هدایت لفظ مشترک طور باندې د ارشاد یعنی «إراءة الطريق» او توفیق

(۱) الرفع والتكميل في الجرح والتعديل (ص. ۲۰۱ و ۲۰۲) _

(۲) هدى السارى (ص. ۳۹۲) _

(۳) الكمال لابن عدی (۶۳۱۲ و ۶۴) _

(۴) تعليقات تهذيب الكمال (۵۴/۴) نقلًا عن تاريخ الإسلام للذهبي _

(۵) هدى السارى (۳۹۲) _

(۶) سیر اعلام النبلاء (۲۵۲/۶) _

(۷) كشف الباری (۶۹۰/۱۱) _

(۸) فتح الباری (۱۷۶/۱۱) _

(۹) المصدر السابق _

اوتانید او حفظ او عصمت یعنی «ایصال الی المطلوب» دپاره استعمالیږي. (د) کله چه نبی کریم ﷺ یا قرآن یا عامو خلقو ته نسبت اوشی نومراده ترې اولنن معنی وی. یعنی «ارادة الطريق» لکه «وَأَنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (د) او «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّذِي هِيَ أَقْوَمُ» (د) «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (د)

او که الله تعالی طرف ته منسوب وی. نو کله خو هم دا «ارادة الطريق» معنی مراد وی. لکه «وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ» (د) واما شومد فهدیناهم فاستحووا العسی علی الهدی (x) او کله دتوفیق اوتانید په معنی کښې یعنی دویمه معنی «ایصال الی المطلوب» کښې استعمالیږي. لکه آیت کریمه دې. «إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» (د)

قوله: الْعِلْمُ: ددې نه مرادهغه علم دین دې. کوم چه الله تعالی د نبی ﷺ په قلب باندې نازل کړې وو. یعنی قرآن عظیم. کوم ته چه وحی متلو وائی. دغه شان دا حادیثو په صورت کښې چه نې د نبی ﷺ په زړه باندې القاء کړې ده. کوم ته چه وحی غیر متلو وائی.

قوله: الْغَيْثُ الْكَثِيرُ: غیث هغه باران ته وائی. کوم چه ډیرد فاندې وی. (د) نبی کریم ﷺ خپل علوم ربانیه کوم چه دوی ته ورکړې شوی وو. او هغه هدایت کوم چه دوی ته ورکړې شوې وو. دهغه باران سره تشبیه ورکړه. کوم چه د قحط سالی په زمانه کښې راځي. او په ښه شان سره خلق هدوېوی. نو لکه څنگه چه دغه باران په مړه زمکه کښې ژوند پیدا کوی. دغه شان کله چه نبی ﷺ پیغمبر جوړ شو. نو په دنیا کښې د جهالت تیرې خورې شوې وې. خلق د هدایت تگی وو. خو هغوی ته د هدایت چینه معلومه نه وه. الله تعالی د نبی کریم ﷺ په ذریعه د هدایت باران او کړو په کوم سره چه مړه زړونه ژوندی شول.

قوله: أَصَابَ أَرْضًا فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ قَبِلَتْ الْمَاءَ فَأَنْبَتَتِ الْكَلَّا وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ: هغه باران کله چه په زمکه باندې اوشو. نو بعضې زمکې ښې وې. او په نې جذب کړې. او په هغې کښې ښه گیاه او شینکې پیدا شوه. باران چه کله په زمکه اوشو. نو د زمکې د مختلفو حصو په اعتبار سره مختلف ثمرات او

د تفصیل دپاره اوگوری روح المعانی (۹۱۱ و ۹۲) _

(سورة الشوری: ۵۲) _

(الإسراء: ۹) _

(سورة البقرة: ۲) _

(البلد: ۱۰) _

(فصلت: ۱۸) _

(الفصل: ۵۶) _

(الغیث: المطر.. وقيل هو المطر الخاص بالخير الكثير النافع .. تاج العروس (۹۳۷/۱) _

آثار مرتب شول. یوه حصه د داسې زمکې وه کومه چه «نقیه» یعنی زرخیزه وه.

«نقیه» دبخاری په ټولونسخو کښې هم دهغه شان «نقیه» په نون اوقاف سره ده. (۱) مراد زرخیزه زمکه ده. اوبه مسلم شریف کښې د «نقیه» په خانې «طیبه» واقع شوې ده. (۲) دهغې معنی هم زرخیزه زمکه ده.

دامام خطابی، حمیی رحمهما الله وغیره په روایت کښې دی. «ثمة بالشاء المثلثة المفتوحة والفتح المعجمة المكسورة بعد هاء واحدة غفيلة مفتوحة» ضبط کړې ده. (۳)

خطابی رحمه الله فرمائی. «ثمة» هغه کندوته وائی. کوم چه په غرونو او کانرو کښې وی په کومو کښې چه د باران اوبه جمع کیږی. (۴)

قاضی عیاض رحمه الله فرمائی. چه دا «روایه» هم غلط دي. او معنا هم غلط دي. ځکه چه دلته ئې «نقیه» وئیلی دی. د طائفه اولی صفت کول مقصود دی. او که «ثمة» او گرځولې شی. نو دا به د دویمې ډلې صفت شی. (۵)

په یو روایت کښې «بقعة» هم راغلی دی. د کوم معنی چه «طائفة» ده. (۶)

ابن رجب رحمه الله فرمائی. چه په یو روایت کښې «بقية»، بالهاء الموحدة مكان النون، راغلی دی. (۷) ابن رجب رحمه الله فرمائی. چه د دې معنی «القطعة الطيبة» ده. او دا معنی صحیح ده. لکه څنگه چه ونیلی شی. «فلان بقية الناس» یعنی په نیکانو کښې خواوس بس فلانې پاتې شوې دي. (۸) والله أعلم.

قوله: الْكَلَاءُ وَالْعُشْبَ الْكَثِيرُ: «کلام» مطلقاً گیاه ته وائی. برابره ده که شنه گیاه وی او که

وچه، او «عشب» شنې گیاه ته وائی. (۹) لکه چه دا «من قبيل عطف الخاص على العام» دي. (۱۰)

(۱) فتح الباری (۱۷۶۱۱)۔

(۲) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی ﷺ من الهدی والعلم رقم (۵۹۵۳)۔

(۳) فتح الباری (۱۷۶۱۱) وأعلام الحديث للخطابی (۱۹۷۱۱)۔

(۴) أعلام الحديث (۱۹۸۱۱)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۶۱۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) فتح الباری (۱۷۶۱۱)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) مختار الصحاح (ص. ۵۷۵) ماده ک. ل. و (ص. ۴۳۳) ماده ع. ش. ب)۔

(۱۰) فتح الباری (۱۷۶۱۱)۔

قوله وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أُمَسَّكَتِ الْمَاءَ فَتَنَعَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ فَشَرُّوا وَسَقَوْا

وَزَرَعُوا: او بعضی زمکی سخته کانریچنه وه چه اوبه ایساری کری. الله تعالی په هفی سره هغه خلقو ته فائده ورکړه. چاچه پخپله اوڅکلې اوڅاروباندې نې اوڅکولې او کرکړونده نې پرې اوکړه.

«اجادب» دا خلاف القیاس ، ، جذب ، ، «فتح الدال المهلة» جمع ده. «وهی الأرض الصلبة التي لا ينصب منها الماء» یعنی جندب داسې زمکې ته وائی. کومه چه کلکه او سخته وی. اوبه هفی کښې دننه اوبه نشی تلې. (۱)

دا ذکر شوې روایت د اکثر و حضراتو د روایت مطابق دې. اود ابوذر رضی الله عنه په روایت کښې «عاذات» ، هکسره الهمة وبالغاء والدال المعجمتين بينهما ألف وأخرى مثناة من فوق قبلها ألف، راغلی دې. (۲) دا د «عاذة» جمع ده. حوض ته وائی. (۳)

بیا اسماعیلی د ابو کریب نه «أحارب» نقل کړی دی. (۴) خو خطابي رحمه الله فرمائی: «ليست هذه الرواية بشي» (۵)

بعضودا «أحار» لوستې دي. کوم چه د «أحار» جمع ده. «أحار» داسې اوچتې زمکې ته وائی. په کومه کښې چه څه نه رازغونیرې. (۶)

امام خطابي رحمه الله فرمائی. که دا لفظ رواية ثابت شی. نومعنی نې صحیح کیدي شی. صاحب دمطالع دا ټول اختلافات وراية ثابت کړی دی. (۷) حالانکه په صحیحینو کښې صرف دوه قسم روایات ثابت دي. یعنی «أحادب» او «عاذات» (۸)

قوله زَرَعُوا: دلته دا لفظ د «زعم» نه مشتق دې. حالانکه دمسلم په روایت کښې «زعموا» راغلي دي. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۷۶۱) و تاج العروس (۱۷۷۱) -

(۲) فتح الباری (۱۷۶۱) -

(۳) تاج العروس (۱۷۷۱) -

(۴) فتح الباری (۱۷۶۱) وأعلام الحديث (۱۹۸۱) -

(۵) المصادر السابقة -

(۶) المصادر السابقة -

(۷) فتح الباری (۱۷۶۱) -

(۸) المصدر السابق -

(۹) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی ﷺ من الهدی والعلم رقم (۵۹۵۳) -

کوم چه د» (رحم) یعنی خرو لونه مشتق دی. امام نووی رحمہ اللہ فرمائی: دواړه معانی صحیح دی. (د) **قوله: وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَىٰ إِنَّمَا هِيَ قِيعَانٌ لَا تَمْسِكُ مَاءً وَلَا تَنْبِتُ كَلًّا:** اوبه بعضې داسې زمکه باندې باران اووریږي. کوم چه صفا میدان وی چه نه اوبه اویساروی. اونه په هغې کښې گیاه راتوکیږي.

قوله قِيعَانٌ: دا «قام» جمع ده. د «قام» معنی ده «الأرض المتسعة المستوية» او بعضې وائی «الأرض المسام» او بعضې وائی «الأرض التي لا تنبت» (د)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دلتہ دا درې واړه معانی جمع کړي دي. اولیکلی دی «الأرض المسام التي لا تنبت» (د) یعنی هغه سخت میدان په کوم کښې چه څه نه راتوکیږي.

قوله: فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فُقِّهَ فِي دِينِ اللَّهِ وَنَفَعَهُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ فَعَلِمَ وَعَلَّمَ: دا دهغه کس مثال دی. چا چه دالله تعالی په دین کښې پوهه پیدا کړه. اوانه تعالی چه په کوم څیززه رالېږلې یم. هغه ته ئې په دې سره فائده اورسوله. نو هغه پخپله زده کړو اونورو ته ئې اوخودل.

د «فقّه» معنی په لغت کښې د فهم راځي.

«فَقَّهَ يَفْقَهُ فَتَاهًا» پوهیدل. «فَقَّهَ يَفْقَهُ فَتَاهَةً» فقیه جوړیدل. «فَقَّهَ فَتَاهًا وَفَتَاهَةً» پیژندل. (د) بیا صاحب العین او علامه هروی رحمهما الله فرمائی. چه دفعه شرعی اوفقه فی الدین دپاره «فَقَّهَ» بضم القاف، استعمالیږي. او ابن درید رحمہ اللہ فرمائی. چه «فَقَّهَ» بکسر القاف، استعمالیږي. (د) ابن التین رحمہ اللہ فرمائی. چه دلتہ روایت هالکمه دي. مگر مناسب ضمه ده. (د) امام نووی رحمہ اللہ فرمائی. روایت دواړه قسمه دي. خو ضمه مشهوره ده. (د) اوس که دا «فَقَّهَ»، بضم القاف، نوبیا خو څه اشکال نشته. ځکه چه روایت بضم القاف دي. اودلتہ

(۱) شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۴۷/۲)۔

(۲) عمدة القاری (۷۸۱/۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۷۷/۱)۔

(۴) تفصیل دپاره اوگوری لسان العرب (۵۲۲/۱۳)۔

(۵) عمدة القاری (۷۸۱/۲) وشرح نووی لسم (۲۴۷/۲) کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبی صلی اللہ علیہ وسلم من

الهدی والعلم رقم ۵۹۵۳)۔

(۶) فتح الباری (۱۷۷/۱)۔

(۷) شرح نووی لصحیح مسلم (۲۴۷/۲)۔

چه کومه معنی مراد ده. یعنی «فقه فی الدین» ددې دپاره هم بهم القاف استعمالیږي. نو روایت د لغت مطابق دې.

او که بالفرض د ابن التین رحمته الله خبره معتبره او گنرلې شی. چه روایت بهکما القاف دې. نویا چونکه د ابن درید د تصریح مطابق «فقه» بهکما القاف، د «فقاہت فی الدین» دپاره راخی. نویا روایت اولغت کښې به مطابقت اوشی. (د) والله اعلم.

قوله: وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ: اودهغه کس مثال چه سر نې اوچت نکړو. او توجہ نې اونکړه، اونه نې دالله تعالی دا هدايت قبول کړو. کوم چه ما راوړې دې.

په مثال اوممثل له کښې مطابقت: دلته یواشکال دا کیږي. چه دلته په مثال اوممثل له په مینځ کښې مطابقت نشته. ځکه چه په مثال کښې درې څیزونه ذکر دی. یعنی «① اَرْضُ نَقِیَّة طَیْبَةً قَبِلْتَ الْمَاءَ وَأَذِيتَ الْكَلَّا وَالْعَشْبَ الْكَثِیْرَ ② اَرْضٌ جَدِیَاهُ أَمْسَكَتَ الْمَاءَ ③ قِیْعَانٌ لَا تَمْسُكُ مَاءً وَلَا تَنْهَتُ كَلَامًا»

اوپه ممثل له کښې صرف دوه څیزونه ذکر دی. «① من فقه فی دین الله ونفعه ما بعثنی الله به فعلم وعلم ② او من لم یرفع بهذک رأساً ولم یقبل هدی الله الذی اُرسِلْتُ به» ددې اشکال یو جواب خودا ورکولې شی. چه دلته څنگه په مثال کښې درې څیزونه مذکور دی. په ممثل له کښې هم درې څیزونه مذکور دی. په زمکه کښې ددرې قسمونو پشان به په ممثل له کښې درې قسمونه داسې جوړیږي. چه یو خو «من فقه فی دین الله» دې. دویم قسم «من نفعه ما بعثنی الله به فعلم وعلم» اودریم قسم «من لم یرفع بهذک رأساً ولم یقبل هدی الله الذی اُرسِلْتُ به» دې.

دغه شان چه درې قسمونه او گرځولی شی. نود «نفعه» نه به وړاندې یو «من» موصوله مقدر گنرلې شی. اوداسې په کلام د عربو کښې وی. د حضرت حسان بن ثابت رضی الله عنه شعر دې.

قوله: أَمِنْ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَمِنْكُمْ وَبِنَصْرَةِ سَوَاءٍ: أَيَا بِهِ تَأْسُو كُنْیَ بِهِ خُوك نبی صلی الله علیه و آله هجو کوی. هغه او هغه کس څوک چه ستاسو تعریف او مدح کوی. دواړه برابریدې شی؟!

په دې شعر کښې د «بِنَصْرَةِ» نه وړاندې «من» موصوله مقدر دې. لکه چه اصل عبارت داسې دې. «أَمِنْ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَمِنْكُمْ وَبِنَصْرَةِ سَوَاءٍ» ددې تفصیل نه به تاسو پوهه شوې نې.

چه په مثال او ممثل له کښې مطابقت موجود دي.
لکه چه په مثال او ممثل له کښې به د تطبیق صورت دا وي.

① «من قیل فی دین الله» په مقابل د «أجاب أمسکت الماعذتک الله بها الناس»

② «من نفعه بما بعثنی الله به فعلم وعلم» په مقابل د «أرهن نفعه قیل الماعذتک الکلا والعشب»

③ «من لم یرفع بهذاک رأساً ولم یقبل هدی الله» په مقابل د «لعمان لا تمسک ماعز ولا تنهت کلاً» (د)

البته دلته دا سوال کیدې شی. چه «نفعه» نه وړاندې نې «من» ولې حذف کړو. اودا نې په «لله» باندې ولې عطف کړو؟

ددې جواب دا دي. چه په دي حذف کښې یوه باریکه اشاره ده. چه دعلم په دي دواړو صورتونو کښې د نفعې رسولو وصف مشترک دي. اگرچه نوعیت د انتفاع مختلف دي.

داصل اشکال دویم جواب دا ورکولې شی. چه تقسیم ثنائی او ګرځولې شی. هغه داسې چه

لکه څنګه په ممثل له کښې دوه څیزونه دي. «من قیل فی دین الله ونفعه ما بعثنی الله به فعلم وعلم»

او «من لم یرفع بهذاک رأساً ولم یقبل هدی الله الذی أرسلت به»

دغه شان په مثال کښې هم ددو څیزونو اعتبار او کړې شی. (د)

علامه طیبی رحمته الله علیه فرمائی. چه په حدیث کښې صرف ددو طرفونو ذکر دي. یود «أهل فی

الهدایة» اوبل د «أهل فی الضلال» ددې په مینځ کښې چه کومې دوه درجې دي. یعنی «من انتفع

بالعلم ولم ینتفع به غیر» او «من نفع به غیر» ولم ینتفع بنفسه» هغه متروک دي. د «أهل فی الهدایة» درجه

نې د «من قیل فی دین الله» عنوان سره او «أهل فی الضلال» نې په «من لم یرفع بهذاک رأساً» په عنوان

سره ذکر کړو. اود عطف تفسیری پشان نې د «لله» نه پس «ونفعه ما بعثنی الله به» اود «لم یرفع

بهذاک رأساً» نه پس نې «ولم یقبل هدی الله الذی أرسلت به» ذکر کړو. په کوم سره چه

دجانبیو واضح او پوره تصور مخامخ راغلو. چه اعلى درجه هدایت یافته هغه کس دي. چا چه

علم حاصل کړو. اویا نې پخپله په هغې باندې عمل او کړو. اونور وته نې د هدایت لاره

او خوله. دغه شان «أهل فی الضلال» هغه کس دي. چا چه د پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله د راوړی اسلام

قبولول خولو په خبره. ده. د تکبر په وجه نې سر پورته هم نکړو. چه هغې ته اوګوری.

نو څنګه چه په ممثل له کښې دوه څیزونه دي. دغه شان په مثال کښې هم دوه څیزونه

دي. یوه د فاندې زمکه اوبله د هغه زمکه چه فائده نه ورکوی. بیا لکه څنګه چه د فاندې د

زمکې دوه صورتونه دي. یوه هغه چه پخپله هم فائده اخلي. اونورو ته هم فائده ورکوی. اوبله

(شرح الکرمانی (۵۸۱۲) -

(شرح الکرمانی (۵۸۱۲) -

هغه چه صرف نوروته فائده ورکوی اوبخپله فائده نه اخلی. (۱)

علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه په حدیث کنبې د «کمثل الغيث الكثير اصاب ارضاً» نه «ارض مقيد» مراد ده يعنی «ارض هي محل الانتفاع» اودا قيد ئې د سامع په فهم باندې پريخودې دې خکه چه په تفصيل کنبې چه د کومو دوو صورتونو ذکر دې. هغه هم دقابل انتفاع صورتونه دي. دغه شان چه کومې زمکې سره مقابله شوې ده. هغه ناقابل انتفاع ده. لکه چه دلته هم دوه قسمونه ذکر دي. يو «ارضاً هي محل الانتفاع» اودويمه «ايهان لا تسك ما عولاً تنهت كل» ددې تشريح مطابق «اصابت منها طائفة أخرى» مرجع «اصاب ارضاً» ده. کوم چه په ابتداء دکلام کنبې ذکر دې. اوبه «اصابت منها» کنبې د «منها» د ضمير مرجع «مطلق ارض» ده «ارض نقيه» مجموعه، «کما هو الظاهر»

خلاصه دا شوه. چه د باران کوم مثال چه ئې ورکړې دي. اود زمکې تقسيم ئې کړې دې. دا دوو قسمونو ته شامل ده. يوه قابل انتفاع اوبله ناقابل انتفاع، اوبيا ئې قابل انتفاع او محل انتفاع په دوو قسمونو کنبې تقسيم کړې ده. يوهغه قسم دې. چه په هغې کنبې کوم باران وريږي. دهغې د فوائدو او ثمراتو ته نه فائده اخستې شي. اوبل قسم هغه دې. چه بعينه هم دهغه اوبو نه فائده اخستې شي. لکه چه دا په دې خبره باندې تنبيه ده. چه دکومو مخلوقو دعلم نه فائده اخستې شي. هغه په دوه قسمه دي. يوقسم خلق هغه دي. چه دهغوی دعلم د فوائدو او ثمراتو نه فائده اخستې شي. لکه علماء مجتهدين، اويوقسم هغه خلق دي. چه بعينه دهغوی دعلم نه فائده اخستې شي. لکه اصحاب حفظ روايت، خکه چه دوی بعينه علوم منتقل کوي. دعلومو فوائد او ثمرات نه منتقل کوي. (۲) والله اعلم.

دغه شان په مثال اومثله له کنبې تطبيق کيږي. اوهيخ قسم اشکال باقي نه پاتې کيږي.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِسْحَاقُ: ابو عبدالله يعنى امام بخارى رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه امام اسحاق بن راهويه رحمۃ اللہ علیہ فرمائیلی دی.

قوله: اسحاق بن راهويه رحمۃ اللہ علیہ: دا مشهور دفقه اوحديت امام اسحاق بن ابراهيم بن مخلد خطلی مروزي نزيل نيسابور دې. ابويعقوب ددوی کنيټ دي. اودابن راهويه په نوم باندې مشهور دې. (۳)

کله چه ددوی نه تپوس اوشو. چه دوی ته ولي ابن راهويه وئيلي شي. نودوی اوفرمايل. چه زما پلار دمکې معظمې په لار کنبې پيدا شوې وو. دسفر ملگرو ورته راهويه وئيل شروع کړو. ددوی پلار به خپل دا لقب بدگنولو. اوابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ ته په دې کنبې څه بديت نه ښکاريدل. (۴)

(۱) شرح الطيبي (۳۱۱/۱) كتاب الإيمان باب الإعتصام بالكتاب والسنة. الفصل الأول)۔

(۲) حاشية السندی على الصحيح البخاری (۲۶۱/۱ و ۲۸)۔

(۳) تهذيب الكمال (۳۷۳/۲) وفتح الباری (۱۷۷/۱)۔

(۴) تهذيب الكمال (۳۷۹/۲)۔

د راهویه عليه السلام تلفظ «(راهویه)» څنگه چه د «(اسامي)» په لفظ کښې د اهل عربيت او محدثينو اختلاف دې اهل عربيت ددې آخری جزء «(وَيْه)» لولی يعنی «(يفتح الواو وسكون الياء التحتاية وبعدها هاء مكسورة)» او «(واو)» نه وړاندې حرف باندې فتحه وائی يعنی «(راهویه)»^(۱)

حالانکه محدثين عليهم السلام «(راهویه)» وائی يعنی په «(هلم)» باندې ضمه وائی اوددې نه پس په واو باندې سکون، ددې نه پس په «(هلم)» باندې فتحه، او په آخر کښې «(هلم)» باندې سکون وائی^(۲).

په ۱۶۱ هـ کښې ولادت شوې وو.^(۳)

دوی د فضل بن موسی سینانی، فضیل بن عیاض، معتمر بن سلیمان، ابو خالد الاحمر، جریر بن عبد الحمید، سفیان بن عیینہ، ابومعاویہ الضریر، محمد بن جعفر غندر، اسماعیل بن علیہ، وکیع بن الجراح، نضر بن شميل، یحیی بن سعید القطان، عبدالرحمن بن مهدی، ابو عبد الرزاق بن همام صنعانی عليهم السلام نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو نه د حدیث روایت کړې دې. اوددوی نه د حدیث روایت کونکو کښې، ددوی خپل شیخ، یحی بن آدم او بقیة بن الولید دی دغه شان ددوی اقران امام احمد، امام ابن معین، هم ددوی نه روایت کوی. ددوی نه علاوه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداود، امام نسائی، امام ترمذی، احمد بن سلمه، محمد بن نصر مروزی، جعفر فریابی، او ابوالعباس السراج عليهم السلام وغیره حضراتو ددوی نه د حدیث روایت کړې دې.^(۴)

دامام احمد عليه السلام نه چه کله دامام اسحاق بن راهویه عليه السلام په باره کښې تپوس او شونو وې فرمائیل: «(مثل اسحاق یسأل عنه؟ اسحاق عندها امام)»^(۵)

دغه شان دوی به فرمائیل: «(لأعرف لإسحاق في الدنيا ظهرا)»^(۶)

امام نسائی عليه السلام فرمائی: «(ابن راهویه أحد الأئمة ثقة مأمون)»^(۷)

(۱) و سیبویه: بکسر السين المهملة وسكون الياء المثناة من تحتها وفتح الياء الموحدة والواو وسكون الياء الثانية وبعدها هاء ساكنة .. هكذا يضبط أهل العربية هذا الاسم ونظائره مثل نفظويه عمرويه وغيرهما.... وفيات الأعيان لابن خلكان (٤٦٥/٣) ترجمة سيبويه: ولكن ابن خلكان قد ضبط .. راهويه.. بسكون الهاء بعد الألف انظر وفيات الأعيان (٢٠٠/١) وهو يخالف ما ذكر من ضبط سيبويه ونظائره فتنبه) _

(۲) تاج العروس للزبيدي (٣٠٥/١) مادة .. سيب .. _

(۳) سير أعلام النبلاء (٣٥٩/١١) _

(۴) د شیوخ اوتلامذو دپاره اوگوری ((تهذيب الكمال (٣٧٣/٢ و ٣٧٧) وسير أعلام النبلاء (٣٥٩/١١ و ٣٦٠) _

(۵) تهذيب الكمال (٣٨٢/٢) وسير أعلام النبلاء (٣٧٢/١١) _

(۶) المصادر السابقة _

(۷) سير أعلام النبلاء (٣٧٢/١١) وتهذيب الكمال (٣٨٣/٢) _

سعيد بن ذؤيب رضي الله عنه فرماني: «ما أعلم على وجه الأرض مثل إسحاق»^(١)
ابن خزيمة رضي الله عنه فرماني: «والله لو كان إسحاق في التابعين لأكرهه له بحفظه وعلمه وفقهه»^(٢)
حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «أحد الأئمة الأعلام ثقة حجة»^(٣)
دغه شان دوى فرماني: «قد كان مع حفظه إماماً في التفسير، رأساً في الفقه، من أئمة الإجماع»^(٤)
ابن حبان فرماني: «وكان إسحاق من سادات زمانه فقهاً وحليماً وحفظاً ونظراً ممن صنف الكتب وكرم السنن
وذبح منها وقمع من عالفها»^(٥)
خلاصه دا چه دامام اسحاق بن راهويه په ثقافت، عدالت او حجيت باندې اتفاق دې.
خواامام ابوداود رضي الله عنه فرماني: «إسحاق بن راهويه، تفرد قبل أن يموت بخمسة أشهر سبعت منه في تلك
الأيام فرميت به»^(٦)

حافظ ذهبي رضي الله عنه ددې ډير سخت ترديد كړې دې. هغوى فرماني: «هذه حكاية منكرة في الجملة
لكل أحد يتعلل قبل موته غالباً ويبرهن فيبقى أيام مرضه متفرداً بقوة الحافظة ويموت إلى رحمة الله على تفرد
ثم قبل موته يسري بخلط ذهنه ويتلاشى عليه فإذا نفى زال بالبوت حفظه فكان ماذا؟ أبشئ هذا يلين عالم
قط؟ كلا والله ولا سيما مثل هذا الجبل في حفظه واتقانه»^(٧)

ددې نه پس هغوى دوه منكر حديثونه ذكر كړي دي. په كومو كېني چه احتمال شته. چه
نكارت دامام اسحاق بن راهويه رضي الله عنه په وجه نه وي. بلكه دبل يو راوى په وجه وي. (٨) او كه د
امام اسحاق بن راهويه رضي الله عنه په وجه نكارت تسليم كړې شى. نوبيا هم دهغوى ثقافت، حفظ
او اتقان ته څه نقصان نه رسوى. ددې وجې حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «ومع حال إسحاق وبراعته في
الحفظ ويمكن أنه لكونه كان لا يحدث إلا من حفظه جرى عليه الوهم في حديثين من سبعين ألف حديث، فلو أخطأ
منها في ثلاثين حديثاً لم يلاحظ ذلك رتبته عن الاحتجاج به أهدأ، بل كون إسحاق تكلم حديثه، فلم يوجد له خطأ
قط سوى حديثين يدل على أنه أحفظ أهل زمانه»^(٩)

(١) المصادر السابقة -

(٢) المصادر السابقة -

(٣) ميزان الاعتدال (١٨٢١ و ١٨٣)

(٤) سير أعلام النبلاء (٣٧٥١١)

(٥) الثقات لابن حبان (١١٦٨)

(٦) ميزان الاعتدال (١٨٣١)

(٧) سير أعلام النبلاء (٣٧٧١١ و ٣٧٨)

(٨) سير أعلام النبلاء (٣٧٨١١ و ٣٧٩)

(٩) سير أعلام النبلاء (٣٧٩١١)

دامام اسحاق بن راهویه رحمته واسعه (۱) «کنبی شوی وو» (۲) قوله كَانَ مِنْهَا طَائِفَةٌ قَيَّلَتِ الْمَاءَ: یعنی امام اسحاق بن راهویه رحمته واسعه د «قیلت» په خانې «قیلت» روایت کړې دي.

ابن بطال، اصیلی، او قرطبی رحمته واسعه فرماني. چه دا تصحیف دي. صحیح روایت «قیلت» دي. (۳) چونکه نورو عالمانو رحمته واسعه د «قیلت» روایت هم صحیح کړې دي. او توجیه یې کړې ده. چه ددې معنی «شربت» ده. ځکه چه «قیل» «شرب نصف النهار» وانی. ونیلی شی. «قیلت الإبل، أي شربت في القائلة» (۴)

خو امام قرطبی رحمته واسعه په دې باندې اعتراض کړې دي. چه دلته خود مطلق شرب معنی صحیح کیدې شی. خود «نصف النهار» په قید سره دمقید کولوڅه معنی ده؟ (۵)

خوددې جواب دا ورکولې شی. چه د «قیل» معنی اگرچه «شرب نصف النهار» سره مختص ده. خومجازاً که دمطلق شرب دپاره استعمال شی. په دې کنبې څه حرج نشته. (۶) لکه څنگه چه د «مشفر» لفظ په اصل کنبې د اوبو د شونډې دپاره استعمالیږي. خومجازاً دانسان د شونډې دپاره هم استعمالیږي. (۷)

ابن درید رحمته واسعه فرماني. چه دلته د «قیلت» معنی صحیح ده. ځکه چه کله په یو خانې کنبې اوبه جمع شی. نو ونیلی شی. «قیل الماء في المكان المنخفض» (۸) خو علامه قرطبی رحمته واسعه ددې تردید کړې دي. او فرمانيلی یې دی. چه په دې صورت کنبې به د تمثیل معنی فاسده شی. ځکه چه «اجتماع الماء» چه په کومه زمکه کنبې وی. هغه د دویمې ډلې مثال دي. حالانکه دلته کلام د اولنې قسم سره متعلق دي. چه اوبه جذب کړی. او گیاه راوتوکوی. (۹)

علامه قطب الدین او علامه کرمانی رحمهما الله فرماني. چه دامام اسحاق بن راهویه رحمته واسعه

(۱) تهذيب الكمال (۳۸۸/۲) _

(۲) شرح صحيح البخاري لابن بطال (۱۶۴/۱) وفتح الباري (۱۷۷/۱) _

(۳) تاج العروس (۹۲۸) وفتح الباري (۱۷۷/۱) _

(۴) فتح الباري (۱۷۷/۱) _

(۵) فتح الباري (۱۷۷/۱) _

(۶) تاج العروس (۳۰۸/۳) _

(۷) فتح الباري (۱۷۷/۱) _

(۸) المصدر السابق _

روایت دلته د «قہلت» او «قہلت» اختلاف سره متعلق نه دي. بلکه مقصود دا دي. چه نورو راویانو «وکان منها نقیة قہلت المام» نقل کړي دي. حالانکه امام اسحاق رحمہ اللہ د «نقیة» په ځاني د «طائفة» لفظ نقل کړي دي. (۱)

علامه کرمانی رحمہ اللہ فرمانی چه په بعضي نسخو کښي دلته د «قال اسحاق» په ځاني «من لی اسامة» زیادت هم شته. د صفانی په نسخ کښي داسې ده. (۲) نو گویا چه مطلب به دا شی چه محمد بن العلاء شیخ بخاری رحمہ اللہ د خپل استاذ ابواسامه حماد بن اسامه نه «وکان منها نقیة قہلت المام» نقل کړي دي. حالانکه اسحاق بن راهویه رحمہ اللہ شیخ دامام بخاری رحمہ اللہ هم دخپل شیخ ابواسامه حماد بن سلمه نه «وکان منها طائفة قہلت المام» نقل کړي دي. (۳) «والله اعلم»

قوله: قَاغْرُغْلُوهُ الْمَاءُ: «قاع» هغه زمکې ته وائی. چه اوبه پرې اوخیژی. ایسار پرې نه. امام بخاری رحمہ اللہ په دې سره دوو خبروته اشاره کول غواړي. یوه دا چه حدیث شریف کښي د قیعان کوم لفظ راغلي دي. هغه جمع دي. دهغې مفرد «قاع» دي. امام بخاری رحمہ اللہ د «قاع» تفسیر بیانول غواړي. چه دا هغه زمکه ده. په کومه باندې چه اوبه پورته ورخیژی او تیریری. (۴)

قوله: وَالصَّفْصَفُ الْمُسْتَوِي مِنَ الْأَرْضِ: «صفف» هموارې زمکې ته وائی.

امام بخاری رحمہ اللہ چه په حدیث کښي کوم د «قیعان» لفظ تشریح اوکړه. نو سمدستی دهغوی ذهن د قرآن پاک آیت «فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا» طرف ته منقل شو. او ددوی عادت دا دي. چه کله د حدیث شریف تشریح کوی. نو ورسره ورسره د قرآن کریم د الفاظ تشریح هم کوی. ددې وجې ئې د «قاع» د تفسیر سره سره «اسطر داد» د «صفف» تفسیر هم اوکړو. (۵)

۲۱ = ((بَابُ رَفْعِ الْعِلْمِ وَظُهُورِ الْجَهْلِ))

د مخکنی باب سره ربط او مناسبت. ددې باب نه په مخکنی باب کښي د عالم اومتعلم د فضیلت ذکر وو. په کوم کښي چه د تحصیل علم فضیلت اوبیا د علم فضیلت ته اشاره وه. اوبه دې باب کښي د علم د پورته کیدو ذکر دي. کوم چه جهل لره مستلزم دي. په دې باب کښي

(۱) عمدة القاری (۸۰/۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۷۷/۱)۔

(۳) شرح کرمانی (۵۸۱/۲)۔

(۴) عمدة القاری (۸۱/۲) وفتح الباری (۱۷۷/۱)۔

(۵) عمدة القاری (۸۱/۲)۔

تحدیر او تنبیہ سره د جهل مذمت ذکر دې «وہالمدتتین الأشیاء» (۱)

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر فرمائی چه دامام بخاری رحمہ اللہ مقصد د علم زده کولو ترغیب ورکول دی. ځکه چه علم به په هغه وخت کښې پورته کیږي چه عالمان رحمہم اللہ ختم شی او چه ترڅو پورې عالمان باقی وی علم به باقی وی او د علم پورته کیدل د قیامت د علاماتو څخه ده. (۲) نوسری لره پکار دی چه د دې نه خان اوساتی ځکه چه قیامت به په داسې وخت کښې راځي چه په دنیا کښې به د الله تعالی ذکر پاتې نه وی او الله تعالی به دخپلو بندگانو نه خفه وی.

حضرت شیخ الهند رحمہ اللہ فرمائی چه د مولف غرض تعلیم او تبلیغ دې ځکه چه د علم پورته کیدل او د جهل ظهور د قیامت د علاماتو څخه دی لکه څنگه چه په باب کښې ذکر شوو دواړو احادیثو کښې تصریح موجود ده. اود اشراف الساعة انسداد اودهغه نه پرهیز کول ضروری دی. نود علم پورته کیدو او جهل انسداد هم په دې صورت کښې کیدې شی چه په تعلیم او تبلیغ کښې کوشش او کړې شی. ځکه چه د ظهور جهل به هم دا صورت وی چه عالمان ختم شی. او جاهلان باقی پاتې وی «کما ورد فی الحدیث» اود دې تدارک د علم داشت غت نه بغیر نشي کیدې (۳)

قوله: وَقَالَ رَبِيعَةُ لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ عِنْدَهُ شَيْءٌ مِنَ الْعِلْمِ أَنْ يُضَيَّعَ نَفْسَهُ: اِمَام
ربیع رانی رحمہ اللہ فرمائی. دیو داسې کس دپاره چه هغه سره د علم هیڅ څه حصه نه وی دا صحیح نه دی. چه خپل خان ضائع کړي.

ربيعه رانی: دوی د مدینې منورې مفتی، اود خپلې زمانې عالم، امام، ربیع بن ابي عبدالرحمن فروخ قرشي تمیمی مدنی رحمہم اللہ دی. چه د ربیع الرانی په نوم باندې مشهور دی. (۴)
دوی د حضرت انس، حضرت سائب بن یزید، رحمہم اللہ نه علاوه د سعید بن المسیب، حارث بن بلال بن الحارث، یزید مولي خنظلہ بن قیس زرقی، عطاء بن یسار، قاسم بن محمد، سلیمان بن یسار، سالم بن عبدالله، عبدالرحمن بن الاعرج، مکحول شامی، عبدالله بن دینار رحمہم اللہ وغیره نه د حدیثو روایت کوی.

ددوی نه یحی بن سعید انصاری، سلیمان تمیمی، سهیل بن ابی صالح، اسماعیل بن امیه، اوزاعی، شعبه، سفیان ثوری، حماد بن سلمه، فلیح بن سلیمان، لیث بن سعد، مسعر بن کدام، عبدالله بن المبارک اوسفیان بن عیینہ رحمہم اللہ وغیره حضرات روایت کوی
امام مالک رحمہ اللہ ددوی په خصوصي شاگردانو کښې وو. (۵)

(۱) عمدة القاری (۸۱/۲)۔

(۲) المصادر السابقة۔

(۳) الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الهند (۵۰ و ۴۹)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۲۳/۹) وسیر أعلام النبلاء (۸۹/۶)۔

(۵) د شیوخ اوتلامذو دپاره اوگوری ((تهذيب الكمال (۱۲۴/۹ و ۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۹۰۸۹/۶)

امام احمد، امام عجلى، ابوحاتم، و امام نسانى عليه السلام فرماني: «ثقة» (۱)
 يعقوب بن شيبه عليه السلام فرماني: «ثقة ثبت أحد وفق المدينة» (۲)
 سواربن عبدالله عنبري عليه السلام فرماني: «ما رأيت أحداً أعلم من ربيعة الراثي قلت ولا الحسن واهن
 سيرين، قال ولا الحسن واهن سيرين» (۳)
 ابن سعد عليه السلام فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث وكانوا يتقونه لموضع الرأي» (۴)
 حافظ خطيب بغدادى عليه السلام فرماني: «كان تقيها عالماً حافظاً للفقهِ والحديث» (۵)
 حافظ ذهبى عليه السلام نقل كرى دى: چه حافظ ابن الصلاح عليه السلام فرمانيلى دى: «انه تفويض الآخر» (۶)
 دغه شان دوى نقل كرى دى: چه ابوحاتم بن حبان عليه السلام دوى لره په «ذيل كتاب المغفل» كنبى
 ذكر كرى دى (۷)
 حافظ ذهبى عليه السلام فرماني: چه په دوى كنبى هيخ قسم جرح عالمانونه ده قبوله كرى بلكه
 ددى په خلاف تولو عالمانو عليه السلام د دوى په رواياتو استدلال او احتجاج كرى دى (۸)
 تركومى پورې چه دابن سعد عليه السلام د قول تعلق دى: چه «كانوا يتقونه لموضع الرأي» نودا قابل قبول
 نه ده. خكه چه په كومه رائي سره هغه مطعون كولې شى. هغه، فقه، ده. دكومى په باره
 كنبى چه امام مالك عليه السلام فرمانيلى دى: «ذهب حلاوة الفقه منذ مات ربيعة بن ابى عبد الرحمن» (۹)
 دغه شان عبدالعزيز بن ابى سلمه عليه السلام فرماني: «يا أهل العراق تقولون: ربيعة الرأي والله ما رأيت
 أحداً أحفظ لسنة منه» (۱۰)
 تنبيه: مؤرخينودا امام ربيعه عليه السلام په باره كنبى يوه خوندوره واقعه ليكلي ده. چه ددوى پلار
 عبد الرحمن بن فروخ هغه وخت دجهاد دپاره تلې وو. كوم وخت كنبى چه دوى دمور په خيته
 كنبى وو. كله چه دوى تلل. نودخپلې بى بى سره ئې ديرش زره اشرفى پريخودې وې. اوويش

(۱) تهذيب الكمال (۱۲۵/۹) وسير اعلام النبلاء (۹۱/۶) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) تهذيب الكمال (۱۲۹/۹) وسير اعلام النبلاء (۹۱/۶) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۳۰/۹) -

(۵) تاريخ بغداد (۴۲۱/۸) -

(۶) ميزان الاعتدال (۴۴/۲) -

(۷) المصدر السابق -

(۸) ميزان الاعتدال (۴۴/۲) -

(۹) تهذيب الكمال (۱۳۰/۹) -

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۲۹/۹) -

کاله پس دوی دغازی په حیثیت واپس راغلو. نو په خپل کور کښې ئې داوويشتوکالو یوخوان اولیدو. په غصه شو. او خپل خوی ته هم غصه شو. چه دا کس زما کور ته ننوخی. تردې چه د گاونډ خلق راجمع شول. امام مالک رحمته الله علیه ته چه خبر او شو. نو هغه هم خان سره مشانخ اوتلامذه راوستل. او دخپل استاد مدد ته راوریسډلو. په دې دوران کښې ددوی بی بی دې اوبیژندل. او په دې طریقہ صلح او شوه.

ابوعبدالرحمن بن فروخ دخپلې بی بی نه هغه اوویش زره درهم طلب کړې. کومې چه ئې ورته ورکړې وې. هغوی ورته اوونیل. هغه پیسې محفوظ دی. تاسو مسجد نبوی ته لاړه شئ. اومونځ اوکړئ. هغوی چه جماته لاړو. نومونځ ئې اوکړو. اودمانځه نه پس ئې ډیره لویه حلقه اولیده. چه دهغې استاذ ربیعہ وو. هغوی سربښکته کړې وو. اوناست وو. دوی دخلقونه تپوس اوکړو. دا څوک دې؟ خلقو ورته اوونیل. دا ربیعہ بن ابی عبدالرحمن دې. دوی ډیر خوشحاله شو. اوچه واپس کورته راغلو. نو خپلې بی بی ته ئې دخپلې خوشحالی اظهار اوکړو. ددوی بی بی ترې تپوس اوکړه. چه اوس ښائې. ستاسو هغه دیرش زره روپۍ زیاتې خونې دی که دخپل خوی دا مرتبه، دوی ورته اوونیل. چه زما دا درجه زیاته خوبه ده. بی بی ورته اوونیل. ما هغه ټول مال دخپل خوی دعلم په خرچ کولوباندې خرچ کړې دې. دوی ورته اوونیل. چه دا خبره ده. نوتا مال نه دې ضائع کړې. (۱)

خو حافظ ذهبی رحمته الله علیه دا قصه په څو وجوهاتوسره موضوع اودخان نه جوړه شوې گرځولې ده. (۲) «والله أعلم»

دامام ربیعہ الراي وفات په ۱۳۶ هـ کښې شوې وو. «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»

دامام ربیعہ الراي د ذکرشوی اثر تخريج. دامام ربیعہ الراي دا اثر امام بخاری رحمته الله علیه پخپله په تاریخ کبیر (۳) امام بیهقی په «المدخل» کښې (۴) او خطیب بغدادی په «الجامع لأخلاق الراوی و آداب السامع» کښې موصولاً تخريج کړې دې. (۵)

د ذکرشوی اثر مطلب اود ترجمه الباب سره مناسبت. علامه ابن بطلال رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې اثر مطلب دا دې. که په یوکس کښې دعلم قابلیت، اودهغې د فهم اواستعداد وی. نو دهغه دپاره دعلم طلب اوپه علم کښې مشغوله کیدل دنورو په مقابله کښې زیات ضروری دی. ده دپاره دعلم په طلب کښې زیات کوشش پکاردې. که هغه دعلم په طلب کښې کوشش نه کوی. نو خپل خان به تاوانی کړی. (۶)

(۱) تاریخ بغداد (۴۲۱/۴) وتهذيب الكمال (۱۲۶/۹ او ۱۲۷)۔

(۲) سير اعلام النبلاء (۹۴/۶ و ۹۵)۔

(۳) التاريخ الكبير (۲۸۷/۳) رقم (۹۷۶)۔

(۴) تغليق التعليق (۲۸۷/۲) رقم (۹۷۶)۔

(۵) الجامع لأخلاق الراوی و آداب السامع (ص. ۱۷۱) باب ذکر أخلاق الراوی ودأبه وما ينبغى له استعماله مع أتباعه وأصحابه مبلغ السن الذي يستحسن التحديث معه رقم (۷۳۵)۔

(۶) شرح صحيح البخاری لابن بطلال (۱۶۵/۱)۔

ددې تشریح د ترجمه الباب سره دې طریقه باندې انطباق دې چه که دا کس ددې باوجود چه باصلاحیته دې اواستعداد په کښې شته بیا هم دعلم طلب نه کوی. نو دا به رفع علم سبب شی. کوم چه د اشراط ساعت په علاماتو کښې ده. (۱)

علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه دامام بخاری رحمته الله ددې اثرمطلب د علم خورول اودتبلیغ ترغیب دې. که عالم علم نه خوروی. اوهم په دغه حالت کښې مړ شونود رفع علم اوظهور جهل موجب به شی. (۲)

علامه تیمی رحمته الله فرمائی چه ددې اثرمطلب دا دې. عالم دپاره خپل تشهیریکار دې. دې دپاره چه خلق راشی. اودده نه استفاده اوکړې شی. ترخو پورې چه خلقو ته علم نه وی. چه فلانې دشریعت داحکامو عالم دې. نوهغوی به دهغه د علم نه استفاده څنگه اوکړې. په داسې صورت کښې چونکه افاده او استفاده نشی کیدی. نوگویا چه دې خپل خان ضائع کوی. اوکله چه افاده اواستفاده نه وی. نورفع دعلم اوظهوردجهل به کیرې. (۳)

بعضې عالمانو رحمته الله فرمائیلی دی. چه دعالمانودشان سره نه بنائی. چه دوی دنیا داروته ځی راځی. دوی لره پکار دی. چه دخپل علم تعظیم اوتوقیر اوکړی. اوخپل خان ضائع اوسپک نکړی. (۴)

دا معنی اګرچه فی نفسه صحیح بلکه ډیره ښه ده. خو په ظاهره ددې د ترجمه الباب سره مناسبت نشته. (۵) البته علامه عینی رحمته الله ددې دناسبت توجیه دا کړې ده. چه کله دنیا دارو سره دده تګ راتګ زیات وی. نو د عالمانو رحمته الله علمی وقار او عزت به ختمیږی. اونتیجه به ئې دا راوځی. چه د ده اشتغال بالعلم به په مزه مزه کمیږی. بلکه بیخی به ختم شی. کوم چه به د رفع علم اوظهور جهل سبب اوگرځی. (۶)

[۸۱۸۰] حَدَّثَنَا عُمَرَانُ بْنُ مَيْسَرَةَ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ عَنْ أَبِي التَّيَّاحِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيُثْبِتَ الْجَهْلُ وَيُشْرَبَ الْخَمْرُ وَيُظْهَرَ الزَّنا

رجال الحديث

① عمران بن مسيرة: دا ابوالحسن عمران بن ميسرة منقری بصری ادمی دې. (۷)

(۱) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱)۔

(۲) شرح الکرمانی (۵۹۱۲)۔

(۳) شرح الکرمانی (۵۹۱۲)۔

(۴) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۸۱)۔

(۶) عمدة القاری (۸۱۱۲)۔

(۷) تهذيب الكمال (۳۶۳۱۲۲)۔

دوی د عبدالوارث بن سعید، محمد بن فضیل، معتمر بن سلیمان، یحیی بن زکریا ابی زانده، یحیی بن یمان، حفص بن غیاث، ابو خالد بن الاحمر، ابو معاویه الضریر او عباد بن العوام رضی الله عنہم و غیره نه روایت کوی.

اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداود، امام ابوزرعه، امام ابوحاتم رازی، امام ابوخلیفه رضی الله عنہ و غیره دی. (۱)

امام دارقطنی رحمته الله ددوی توثیق کړې دی. (۲)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۴)

په ۲۲۳ هـ کښې وفات شوی وو. (۵) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

② عبدالوارث: دا عبدالوارث بن سعید بن ذکوان تمیمی بصری رحمته الله دی. ددوی حالات مخکې د «باب قول النبی صلی الله علیه و آله اللهم علمه الكتاب» لاندې تیر شوی وو.

③ ابوالتیاح: دا ابوالتیاح یزید بن حمید ضبعی بصری رحمته الله دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب ما کان النبی صلی الله علیه و آله يتخولهم بالموعظة وعلمه لا ینفروا» لاندې تیر شوی وو.

④ حضرت انس بن مالک رضی الله عنہ: د دوی حالات په «کتاب الإیمان باب من الإیمان أن یعب لأخيه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيُثْبِتَ الْجَهْلُ وَيُشْرَبَ الْخَمْرُ وَيُظْهَرَ الزَّنا: رسول الله صلی الله علیه و آله فرمائی دی. چه د قیامت په علاماتو کښې دا علامه ده. چه علم به پورته کړې شی. او جهل به ښکاره شی. او شراب به څکلی شی. او زنا به عامه شی.

قوله: أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ: دا د «ان» اسم دی. ځکه منصوب دی.

په دې روایت کښې «یرفع العلم» دی. او په مخکني روایت کښې «یقل العلم» راځي. د تطبیق دپاره خوبه یا دا وئیلی شی. چه په اول کښې به په علم کښې قلت پیدا شی. او بیا په آخر کښې به بیخي ختم شی. لکه چه په راروان حدیث کښې د ابتدائی حالت بیان وو. او په دې

۱- د شیوخ او تلامذو دپاره اوگوری (تهذیب الکمال) (۲۲/۳۶۳) -

۲- تهذیب التهذیب (۱۴۲۸) -

۳- الثقات لابن حبان (۴۹۸/۸) -

۴- تقریب التهذیب (ص. ۴۳۰) رقم (۵۱۷۴) -

۵- کشف الباری (۴۱۲) -

۶- کشف الباری (۴۱۲) -

حدیث کنبی د انتهائی حالت بیان دی. یا به داسې ونیلی شی. چه په اولنی حدیث کنبی چه د «قلت» کوم ذکر دی. دهغې نه عدم مراد دی. نو په دواړو احادیثو کنبی څه تعرض نشته د علم د پورته کیدو صورت د علم د پورته کیدو صورت د عبد الله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه په حدیث کنبی وارد شوی دی. «قال سمعت رسول الله ﷺ يقول ان الله لا يقبض العلم انتزاعاً ينتزعه من العباد، ولكن يقبض العلم بقبض العلماء حتى اذا لم يبق عالماً اتخذ الناس رؤساء جهالاً فسئلوا فأفتوا بغير علم فضلوا واضلوا» (۱)

ددې نه معلومه شوه. چه د علم پورته کیدو صورت به دا وی. چه عالمان به وفات کيږي او دهغوی په ځاني به دهغوی د علم حاملین نه وی. نو د علماؤ د وفات سره به علم هم ختمیږي خود بعضې روایاتونه معلومیږي. چه علم به براه راست د سینونه پورته شی. قرآن پاک به د سینونه اوځي.

ابن ابی شیبه رضی الله عنه په «مصنف» کنبی د حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه نه اثر نقل کړې دی «أول ما تفقدون من دينكم الأمانة وآخر ما تفقدون منه الصلاة وسيصل قوم ولا دين لهم، وإن هذا القرآن الذي بين أظهركم كأنه قد دبر منكم قال قلت: يا عبد الله كيف وقد أثبتته الله في قلوبنا؟ قال يسرى عليه في ليلة فترفع المصاحف وينزع ما في القلوب ثم تلا ﴿وَلَكِنْ شِئْنَا لَنُدْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ﴾ إلى آخر الآية (۲) هم دا روایت امام طبرانی رحمه الله هم نقل کړې دی. دهغې الفاظ دا دی. «ولينزع القرآن من بين أظهركم قال يا أبا عبد الرحمن ألسنا نقرأ القرآن وقد أثبتناه في مصاحفنا قال يسرى على القرآن ليلاً فيذهب من، أجواف الرجال فلا يبقى في الأرض منه شيء» (۳)

ابن ماجه د حضرت حذیفه رضی الله عنه نه حدیث نقل کړی دی. «قال رسول الله ﷺ يدرس الإسلام كما يدرس وش الشوب حتى لا يدرى ما صيام ولا صلاة ولا نسك، ولا صدقة وليسرى على كتاب الله عز وجل في ليلة فلا يبقى في الأرض منه الحديث» (۴)

(۱) الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه (۲۰۱۱) كتاب العلم باب كيف يقبض العلم رقم (۱۰۰) وفى (۱۰۸۶۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يذكر من ذم الرأى وتكلف القياس رقم (۷۳۰۷) وأخرجه مسلم فى صحيحه فى كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه وظهور الجهل والفتن فى آخر الزمان رقم (۶۷۹۶) وأخرجه النسائى فى السنن الكبرى (۴۵۶۱۳) كتب العلم باب كيف يرفع العلم رقم (۵۹۰۷) وأخرجه الترمذى فى جامعه فى كتاب العلم باب ما جاء فى ذهاب العلم رقم (۲۶۵۲) وأخرجه ابن ماجه فى كتاب السنة (المقدمة) باب إجتناى الرأى والقياس رقم (۵۲) _

(۲) المصنف لابن أبى شيبه (۵۰۵۷) كتاب الفتن باب ما ذكر فى فتنه الدجال رقم (۳۷۵۷۴) _

(۳) قال الهيثمى رحمه الله رواه الطبرانى ورجاله رجال الصحيح غير شداد بن معقل. وهو ثقة مجمع الزوائد (۳۲۹۱۷) و (۳۳۰) كتاب الفتن باب ثمان فى أمارات الساعة _

(۴) السنن لابن ماجه كتاب الفتن باب أشرط الساعة رقم (۴۰۴۹) _

په دې دواړه قسمه روایاتو کښې که د ترجیح لار اختیار کړې شی نو داسې به ونیلی شی چې ده صحیحینو روایت ته ترجیح حاصله ده.

یا که دواړه قسمه روایاتو کښې تطبیق او کړې شی نو دواړه صورتونه به راپېښیږي چې اول به عالمان وفات شی او د هغوی د علومو حاملین به پاتې نشي نو د هغوی علم به ختم شی او بیا به په آخر کښې د اجواف رجال او اوراقو نه هم پورته کړې شی. «والعلم عند الله تعالى» د تطبیق دا صورت راجع دې په دې کښې دڅه قسم حدیث ترک ته ضرورت نه پېښیږي.

قوله وَيُثْبِتُ الْجَهْلُ: په بعضې روایاتو کښې د «ثبت» په ځانې «یث» راغلي دي (۱) یعنې جهل به خورشی.

دغه شان په یو روایت کښې «ثبت» راغلی دی. (۲) یعنې «بالتون بدل المثلة من الثبات» ابن رجب رحمته الله «یث» (۳) هم نقل کړې دي. ددې معنی هم خورول او اشاعت دي. خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائي چې دا روایت په صحیحینو کښې په یو کښې هم نشته. (۴) د ثبوت جهل نه خو یا مراد دا دی چې عالمان به ختم شی. او د هغوی نابین او د هغوی د علومو حاملین به پاتې نشي. نو جهل به خورشی یا دا مطلب دي چې د ښځو پیدانش به زیات شی. ځکه چې په ښځو کښې جهل زیات وی.

قوله: وَيُشْرَبُ الْخَمْرُ وَيُظْهَرُ الزَّانَا: او شراب به څکلی شی. اوزنا به زیاته شی. دلته سوال پیدا کیږي چې د شرابو څکل د قیامت د علاماتو نه څنگه شمارلې شی. حالانکه نفس شرب خو په هره زمانه کښې موجود دي. په خپله نبی صلی الله علیه و آله په بعضې کسانو باندې په دې کښې حد جاری کړې وو.

ددې یو جواب دا دي چې د قیامت په علاماتو کښې مطلق شرب مراد نه دي. بلکه د شرب عموم او کثرت مراد دي. (۵)

یو جواب دا ورکړې شوې دي چې دلته صرف شرب خمر د قیامت نښه نه ده. مگر خولې شوې. بلکه شرب خمر او شیوع زنا وغیره مجموعه د قیامت نښه مگر خولې شوې ده. (۶)

د «یشرب الخمر» نه کثرت شرب مراد اخستل ددې وجې دی چې د بخاری په یو روایت کښې

(۱) كما في بعض النسخ من صحيح مسلم حكاها النووي في شرحه لمسلم (۳۴۰/۲) كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه

(۲) شرح الكرماني (۶۰/۲) وفتح الباري (۱۷۸/۱) -

(۳) فتح الباري (۱۷۸/۱) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) شرح كرماني (۶۰/۲) -

(۶) المصدر السابق -

دی. «ویکثر شرب الخمر» (۱) دغه شان د «یظهر الزنا» نه هم مطلق ظهور مراد نه دی بلکه شیوع مراد ده. لکه څنگه چې د مسلم په روایت کښې «یفشو» لفظ راغلی دی. (۲)
 علامه عینی رحمته الله اگرچه ددی نه انکار کړې دی چې مطلق په مقید باندې حمل کړې شی. (۳)
 خو حقیقت دا دی چې دلته مطلق په مقید باندې محمول دی ځکه چې سیاق په دې خبره دلالت کوی چې نبی صلی الله علیه و آله د داسې څیزونو خبر ورکول غواړي چې هغه د وړاندې نه معهود نه وو. ښکاره خبره ده چې د نبی صلی الله علیه و آله په زمانه کښې نفس شرب خمر او نفس زنا موجود وه دنوی څیز خبر ورکول اود قیامت د علاماتونه گرځیدو صلاحیت خوپه هغه صورت کښې وی چې په دغه شرب خمر او زنا کښې یوه نوې خبره پیدا شی. او هغه نوې کار ددې کثرت او شیوع ده. (۴)
 «والله أعلم»

[ه] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ شُعْبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (۱) قَالَ
 لَأَحَدِنَاكُمْ حَدِيثًا لَا يُحَدِّثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مِنْ
 أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقْلُ الْعِلْمُ وَيَظْهَرَ الْجَهْلُ وَيَظْهَرَ الزَّنا وَتَكْثُرُ النِّسَاءُ وَيَقْلُ الرِّجَالُ حَتَّى
 يَكُونََ لِخَمْسِينَ امْرَأَةً الْقَيْمُ الْوَاحِدُ [۶۳۳ و ۵۲۵ و ۶۳۳]

رجال الحديث

- ① مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دی. ددوی حالات کتاب الایمان کښې د «باب من الایمان ایحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۶)
- ② یحیی: دا یحیی بن سعید القطان رحمته الله دی. ددوی حالات هم په پورتنی باب کښې تیر شوی دی
- ③ شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته الله دی. د دوی حالات د «کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاندې تیر شوی دی. (۷)
- ④ قتاده: دا امام قتاده بن دعامة سدوسی رحمته الله دی. ددوی حالات هم په «کتاب الایمان باب من الایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۸)

(۱) صحیح البخاری (۷۸۷/۲) کتاب النکاح باب یقل الرجال ویكثر النساء رقم (۵۲۳۱)۔

(۲) صحیح مسلم کتاب العلم باب رفع العلم وقبضه رقم (۶۷۸۶)۔

(۳) عمدة القاری (۸۲/۲)۔

(۴) شرح القسطلانی (۱۸۱/۱)۔

(۵) قوله: عن أنس رضی الله عنه هذا الحديث هو الذي قبله وقد سبق تخريجه سابقاً۔

(۶) کشف الباری (۲/۲)۔

(۷) کشف الباری (۶۷۸/۱)۔

(۸) کشف الباری (۳/۲)۔

⑤ انس رضی اللہ عنہ: دا حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات هم د ذکر شوی باب لاندې تیر شوی دی

قوله لَا حَدِيثَكُمْ حَدِيثًا وَلَا يَحْدِثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي: زه تاسوته داسې حدیث اوروم چه زمانه پس به درته بل څوک هغه شان حدیث واونه روی.

بعضې عالمان رضی اللہ عنہم فرمائی چه حضرت انس رضی اللہ عنہ چونکه د یر عمر خاوند شوې وو دهغوی په ژوند کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې بل څوک باقی نه وو ځکه هغوی او فرمائیل چه زمانه پس به دا حدیث تاسوته بل څوک واونه روی. (۱)

خوپه دې باندې اشکال کیږي چه په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم کښې د ټولونه په آخر کښې حضرت ابوالطفیل عامر بن واثله دوسی رضی اللہ عنہ دې ددوی وفات د صحیح قول مطابق په ۱۱۰ هـ کښې شوې وو. (۲)

علامه کرمانی رحمته اللہ علیه فرمائی عین ممکن ده چه نبی صلی اللہ علیه و آله و سلم دوی ته خودلی وی چه په ټولو کښې په آخر کښې به ته دا حدیث اوروي ستانه پس به بل څوک ددې روایت نه کوي. (۳)
دا هم ممکن ده چه د حضرت انس رضی اللہ عنہ په گمان کښې دا حدیث دهغوی نه سوا بل چادنی رضی اللہ عنہ نه نه دې اوریدلې ددې وجې هغوی دخپل گمان مطابق اوونیل چه «لَا يَحْدِثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي» (۴)

یوا احتمال دا هم دې چه دا خطاب اهل بصره سره خاص وو ځکه چه حضرت انس رضی اللہ عنہ په بصره کښې اوسیدل هلته دوی په ۹۹ هـ کښې وفات شوی وو. (۵)
په هغه وخت کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې داسې صحابی رضی اللہ عنہ نه وو چه هغه په مرویاتو کښې دا حدیث وو نومطلب دا شو چه زما نه پس به په بصره کښې دا حدیث تاسو ته څوک بیان نکړي. (۶)

ابن بطال رحمته اللہ علیه فرمائی چه حضرت انس رضی اللہ عنہ دا په هغه زمانه کښې بیان کړې وو په کومه زمانه کښې چه په زمانه کښې تغیر راغلې وو ځاکمان بدل شوي وو دهغوی د طرفه د ظلم اوزیاتی بازار گرم وو خلق ویریدل اود حق ښکاره کولونه په آرام ناست وو نولکه چه د حضرت انس رضی اللہ عنہ د دې فرمان مطلب دا دې چه اوس زمانه داسې ده چه زمانه پس به درته داسې حدیث څوک بیان نکړي په کوم کښې چه ددوی په اعمالو او کردار باندې تنقید

(۱) شرح ابن البطال (۱۶۵/۱) -

(۲) وبه ختم الصحابة رضی اللہ عنہم فی الدنيا مات سنة عثروماتة عی الصحیح الکاشف (۵۲۷/۱) رقم (۲۵۴۸) -

(۳) شرح الکرماني (۶۰/۲) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) وآخر من مات منهم بالبصرة أنس بن مالک رضی اللہ عنہ علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۳۰۱) النوع التاسع والثلاثون معرفة الصحابة رضی اللہ عنہم وانظر الکاشف (۲۵۶/۱) رقم (۴۷۷) -

(۶) عمدة القاری (۸۴/۲) وفتح الباری (۱۷۹/۱) -

وی او په کوم سره چه ددوی تنقیص کیږی. دا تمهیدنې برابر کړو. اویا ئې د قیامت علامات بیانول شروع کړل. (۱) «والله أعلم»

قوله: مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقْلَ الْعِلْمُ وَيَظْهَرَ الْجَهْلُ: د قیامت په علاماتو کښې دا ده چه علم به ختم شی. اوجهل به زیات شی. په وړاندینې حدیث کښې «یوسف» راغلي وو. او دلته «یقل» راغلي دي. د دواړو په مینځ کښې تطبیق هلته تیر شوې دي.

قوله: وَيَظْهَرُ الزَّنا: اود زنا ظهور به اوشی. یعنی ددې شیوع به پیدا شی.

قوله: وَتَكْثُرُ النِّسَاءُ وَيَقْلُ الرِّجَالُ: اوبنځې به زیاتې شی. اوسړې به کم شی. ددې کثرت وجه خوبه یا دا وی. چه فتنې به ډیر زیاتې شی. زیات جنگونه به کیږی. اوسړې چونکه جنگیږی. نوهغوی به قتلېږی. نوپه دې طریقې به بنځې زیاتې شی. (۲) ابوعبد الملك رحمه الله فرمائی. چه دا دې خبرې ته اشاره ده. چه فتوحات به زیات شی. او وینځې به زیاتې شی. دیو یوسړی سره به څو څو وینځې وی. (۳)

خو ذکر شوې سبب قابل نظر دي. ځکه چه ددې نه معلومېږی. چه د بنځواو وینځوبه کثرت شی. خودسرو د قلت په دې کښې څه اشاره نشته. (۴) حالانکه د ابوموسی اشعري رحمه الله په حدیث کښې تصریح ده. چه «یرى الرجل الواحد يتبعه أربعون امرأة يلذن به من قلة الرجال وكثرة النساء» (۵)

ظاهره دا ده. چه دا یومستقل علامت دي. دا په سبب باندې مبنی نه دي. هغه داسې چه په آخره زمانه کښې به د الله تعالی په حکم سره بنځې زیاتې پیدا کیږی. اوسړې کم. (۶) چونکه عام طور په بنځو کښې جهل وی. ددې وجې د کثرت نساء علامت د رفع علم او ظهور جهل سره زبردست مناسبت هم شته. (۷)

قوله: حَتَّى يَكُونَ لِحَمْسِينَ امْرَأَةً الْقَيِّمُ الْوَاحِدُ: تردې چه پنځوسو بنځوبه صرف یو کفالت کونکې وی.

ددې دوه مطلبه کیدې شی. یوه دا چه خلق به د شریعت د حدود څه پرواه نه کوی. جهالت به

(۱) شرح ابن البطال (۱۶۵۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۷۹۱) وعمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۳) المصدا السابق۔

(۴) فتح الباری (۱۷۹۱)۔

(۵) صحيح البخاری (۱۹۰۱) كتاب الزكاة باب الصدقة قبل الرد۔

(۶) فتح الباری (۱۷۹۱)۔

(۷) المصادر السابقة۔

عام شی او یو یوکس به پنخوس پنخوس بنخې په خپله نکاح کښې ساتی لکه څنگه چه دبعضې بد دینه مالدارانونه نقل دی. (۱)

دویم مطلب دا دی چه د بنخود کثرت په وجه به دهغوی نگرانی کونکې څوک نه وی. نود یو یوکس په ذمه به پنخوس بنخې وی چه هغه به دهغوی نگرانی کوی. (۲)

بیاد خمسين دلته حقیقی معنی هم کیدې شی. اومجازی هم. یعنی کنایه عن الکثرة هم مراد کیدې شی. (۳) د دویمې معنی تائید د حضرت ابوموسیٰ اشعری رضی الله عنه په روایت سره

کېږی. په کوم کښې چه «ویری الرجل الواحد یتبعه أربعون امرأة یلذن به» الفاظ راغلی دی

دلته دا خبره هم قابل غور ده. چه «حق یکون لخمسين امرأة قییم واحد» د نکره راوړو په ځانې معرفه ذکر شوی ده. اگر چه ظاهر نکره ده. ددې وجې دا ده. چه په اصل کښې دې کښې لام دعهد دپاره دې. او اشاره آیت «الرجال قومون علی النساء» (۴) طرف ته ده. (۵)

دامورخمسه د تخصیص وجه. دلته د قیامت په علاماتو کښې د پنخو څیزونو ذکر دې. یعنی

① قلت علم، ② ظهور جهل ③ شرب خمر ④ ظهور زنا، ⑤ کثرت نساء قلت رجال. ددې پنخو څیزونو د تخصیص وجه دا خودلې شوې ده. چه اصلاح د معاش. اومعاد په پنخو څیزونو په حفاظت اوصیانت باندې موقوف ده. او په حدیث کښې د ذکر شوو پنخو ذکر چه دا د قیامت علامات دی. په دې خبره دلیل دی. چه په هغه پنخو څیزونو کښې به اختلال پیدا شی. په کومو چه د معاش اومعاد اصلاح اوفلاح موقوف ده.

هغه پنخه څیزونو د کومو چه حفاظت ضروری دی. دا دی ① دین ② عقل ③ نسب ④ مال د دنیاواو آخرت دکامیابی دپاره په دې کښې د هریو څیزو حفاظت ضروری دې.

چه کله په حدیث کښې ذکر شوی څیزونه ښکاره کېږی. نوددې څیزونو حفاظت به نه کېږی. ځکه چه درفع علم او ظهور جهل په صورت کښې د دین حفاظت ممکن نه دی. د شرب خمر په وجه د عقل په حفاظت کښې خلل پیدا کېږی. دغه شان دا د مال په حفاظت کښې هم خلل پیدا کوی. اوشیوع زنا د نسب اومال په حفاظت کښې مغل دی. او قلت رجال د نفس اومال

دواړو د حفاظت دپاره مغل دی. (۶) «والله أعلم»

(۱) فتح الباری (۱۷۹۱۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری (۱۷۹۱۱) وعمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۴) النساء: (۳۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۹۱۱) وعمدة القاری (۸۵۱۲)۔

(۶) عمدة القاری (۸۵۱۲) وفتح الباری (۱۷۹۱۱)۔

۲۲=بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

د مخکنی باب سره ربط او مناسبت په دې اوسابقه باب کښې مناسبت بیخی ښکاره دې ځکه چه مخکنی باب کښې هم د علم ذکر وو. او په دې باب کښې هم. اگر چه په هریاب کښې په یو جدا صفت سره ذکر دې. په اولنی باب کښې د علم درفع ذکر وو. او په دې باب کښې د علم د فضل ذکر دې. (۱)

داسې مناسبت هم بیانولې شی. چه په مخکنی باب یعنی «باب رفع العلم و ظهور الجهل» کښې د تعلیم او تعلم تر غیب مقصود وو. او په دې باب کښې د علم فضیلت بیانوی. هم د دغه تعلیم او تعلم تر غیب مقصود دې.

د تکرار فی الترجمة اعتراض اود ترجمه الباب مقصد امام بخاری رحمته الله دا باب مکرر منعقد کړې دې. ځکه چه د کتاب العلم په ابتداء کښې هم بعینه دا باب تیر شوی دې. هلته مونږ ددې پوره تفصیل ذکر کړې دې. «فارجه إلیه ان شئت» دلته دهغې خلاصه زده کړئ.

علامه عینی رحمته الله فرمائی. چه په صحیح نسخو کښې د کتاب العلم په ابتداء کښې د «باب فضل العلم» وجود نشته. نود تکرار فی الترجمة اعتراض هډو واردیږی نه. (۲)

او که تسلیم کړې شی. چه هلته د «باب فضل العلم» ذکر شته. نو هلته د «فضل علم» نه فضل د عالمانو رحمته الله مراد دې. او په مذکوره باب کښې. فضل علم. مراد دې. (۳)

علامه کرمانی رحمته الله ددې اعتراض دا جواب ورکړې دې. چه د کتاب العلم په شروع کښې فضیلت علم مراد دې. اود لته «فضله» یعنی زیاتی علم مراد دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله هم دا توجیه اختیار کړې ده. (۵)

دغه شان علامه سندھی رحمته الله هم دا توجیه اختیار کړې ده. هغوی فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله دلته «باب فضل العلم» منعقد کړې دې. مطلب دا دې. چه ددې فضل سره به څه کولې شی؟ د حدیث پاک نه معلومیږی. که دچا سره زیاتی علم وی نورو ته ئې خودل پکار دی. خود لته سوال دا دې. چه آیا په دې عالم کښې دا هم ممکن ده. چه علم زیات شی. او یا نه د ورکولو نوبت راشی. یا دا د عالم مثال او عالم خواب خبره ده؟ علامه سندھی رحمته الله فرمائی. چه د علم د زیادت صورت دا کیدې شی. چه دیو عالم سره زیاتی کتابونه وی نوهغه نورو ته

(۱) عمدة القاری (۸۵/۲)۔

(۲) عمدة القاری (۸۵/۳۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۸۵/۲)۔

(۴) شرح کرمانی (۳۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۸۰/۱۱)۔

ملکاً یا عاریه ورکړی. دغه شان که دیو شیخ نه استفاده کوی. او پخپله د شیخ مرتبې ته رسېدلې وی. نو نور ته دهغه نه د انتفاع موقع ورکړی. (۱)

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړې ده هغوی فرمائی. دا ترجمه بعینه د کتاب العلم په شروع کښې تیره شوې ده. ددې وجې شارحینو رحمته الله علیهم فرمائیلی دی. چه د فضل دوه معانی دی. «فضیلت» او «فاضل من الحاجة» په اول باب کښې اوله معنی اوپه دویم باب کښې دویمه معنی مراد ده. دې سره د تکرار شبه په آسانتیا سره دفع شوه. خود ترجمې په مقصود کښې اوپه حدیث «ثم أعطیت فضل منین الخطاب» کښې کوم چه په دې باب کښې مذکور دې. ددې په تطبیق کښې د عالمانو رحمته الله علیهم کلمات مختلف دی.

زمونږ په نیز راجع او اقرب دا ده. چه د ترجمې نه د مؤلف مقصود دا دې. چه کوم علم چه دیوکس د ضرورت نه زیاتی وی. دهغې څه حکم دې؟ مثلاً یو مفلس، معذور او مجبور داسې وی. چه دهغه د زکاة حج، اوجهاد ادا کولونه قدرت وی. اونه طاقت، بلکه په انده زمانه کښې هم بیخی ناامیده یا عادة ناامیده وی. او یا په معاملاتو کښې نې مزارعت، مساقات، مضاربت، تجارت، رهن او اجارې ته نه حاجت وی اونه توقع، نود داسې کس دپاره ددې عباداتو او معاملاتو علم حاصلول څنگه دی. اوددې دزده کولو دپاره خپل وختونه لگول او ددې دپاره سفر کول، په عبادت کښې داخل دې او که په مالایعیه کښې به شمارلی شی. او د علم زده کولو چه کوم فضیلت او تاکید تیر شو. دې په هغې کښې داخل دې که مستثنی دې. حدیث مذکوره فی الباب نه د دغه علم زانده او فاضل عن الحاجة حکم معلوم شو. چه علم مطلقاً مفید او مطلوب دې. غایه ما فی الباب کوم علم چه دکوم کس په حق کښې ضروری نه وی. اود هغه په کار نه راځی. هغه دې نورته اورسوی. د علم دزده کولونه مقصود صرف عمل نه وی. بلکه تبلیغ او تعلم هم یواهم مقصود دې.

خلاصه دا چه د مؤلف ددې باب نه مقصود د تبلیغه او تعلم اهمیت او فضیلت مقصود دې. لکه څنگه چه د ابواب سابقه اولا حقه نه هم معلومه ده. والله تعالی اعلم. (۲)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرمائی. (۳) چه ددې تائید په ابن ماجه کښې د حضرت ابوذر رضی الله عنه د مرفوع روایت نه هم کیږی. «یا اباذر! ان تغدو فتعلم آیه من کتاب الله عز وکبر من ان تصل مائة رکعة ولان تغدو فتعلم بها من العلم عمل به اولم یعمل، غیر من ان تصل الف رکعة» (۴)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرمائی. چه زما په نیز دلته دا احتمال هم شته. چه دامام بخاری رحمته الله علیه مقصود دزیات علم ترغیب ورکول دی. یعنی دا نه ده. چه صرف په قدر د حاجت باندې سرې اکتفاء او کړی. ځکه چه نبی صلی الله علیه و آله دلته په قدر د حاجت پی نه دی ځکلی. بلکه

(۱) حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۴۹۱۱)۔

(۲) الأبواب والتراجم لشیخ الهند قدس الله روحه (ص ۵۱، ۵۰)۔

(۳) الكنز المتوارى فی معادن الدرای و صحیح البخاری۔

(۴) مسنن ابن ماجه کتاب (السنة) باب فضل من تعلم القرآن وعلمه رقم (۲۱۹)۔

دومره نی او خکل چه «حق خرم من تحت ألقار» لکه چه مصنف رحمته دلته په ترجمه الباب سره د حضرت انس رضی الله عنه د مرفوع حدیث تائید او کړو «منهومان لا يشعان منهومان العلم لا يشع منه»^(۱) بیا کومو حضراتو چه دلته د «فعل» نه مراد «فعلیت» اخستی دې په هغوی باندې اشکال وازدیرې چه په روایت کښې خوه وودخه فضیلت او منقبت ذکر نشته. دا حضرات دا ورکوی چه په روایت کښې ذکر دی چه نبی صلی الله علیه و آله خپله جوتیه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړه او چه نبی صلی الله علیه و آله هغه استعمال کړې وې. دا زبردست فضیلت دې. حضرت گنگوهی رحمته فرمائی چه حدیث شریف په دې باندې دلالت کوی چه د علم زده کول او حاصلول لکه چه د نبی صلی الله علیه و آله د استعمال کړی څیز حاصلول دی ښکاره خبره ده چه دا د علم ښکاره فضیلت دې.^(۲)

دغه شان ابن المنیر رحمته هم دا بیان کړی دی. او فرمائی چه د حدیث شریف نه د فضیلت اثبات په دې طریق دې. چه په دې کښې د علم نه هغه د نبی صلی الله علیه و آله په جوتې سره کومه چه نې دوی ته ورکړه دهغې په حصې سره تعبیر کړې دې. او هم دا خبره د فضیلت د پاره کافی ده.^(۳) حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرمائی چه د دې حدیث په رنړا کښې د تکرار یو جواب دا هم ورکولی شی. چه د کتاب العلم په ابتداء کښې «فضل علم» د رفع درجاتو په اعتبار سره مراد وو. ځکه چه هلته آیت کریمه «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ»^(۴) نې راوړې دې. او دلته فضل علم په دې اعتبار سره دې. چه دا د نبی صلی الله علیه و آله فضله ده.^(۵) وانه اعلم تنبیه علامه کرمانی رحمته د کتاب العلم په ابتداء کښې هم هغه توجیه کړې ده. کومه چه مونږ بیان کړه. یعنی هلته فضیلت او دلته فضله مراد ده. خو کله چه دې باب ته رارسیدلې دې. نو هغوی د فضل نه فضیلت مراد اخستی دې. او د دې تقریر نې کړې دې.^(۶) فتنه.

[۸۲] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ قَالَ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ^(۷) قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ

(۱) شعب الإيمان للبيهقي (۲۷۱/۷) الحادي والسبعون من شعب الإيمان باب في الزهد وقصر الأمل رقم (۱۰۲۷۹)

(۲) لامع الدراري (۳۱۰/۲) -

(۳) المتواری علی تراجم أبواب البخاری (ص ۱۶۰) -

(۴) المجادلة: (۱۱) -

(۵) الكنز المتواری (۳۱۰/۲) -

(۶) شرح کرمانی (۶۳۱۲) -

(۷) قوله أن ابن عمر رضي الله عنهما الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۵۲۰/۱۱) في كتاب المناقب فضائل أصحاب النبي صلی الله علیه و آله باب مناقب عمر بن الخطاب أبي حفص القرشي العدوي رضی الله عنه رقم ۳۶۸۱ كتاب التعبير. باب اللين رقم ۷۰۰۶) وباب إذا جرى اللين في أطرافه وأظافيره رقم ۷۰۰۷ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة رضی الله عنهم باب من فضائل عمر رضی الله عنه رقم ۶۱۹۰ و ۶۱۹۱) وأخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الرؤيا باب (في رؤيا النبي صلی الله علیه و آله اللين والقصر) رقم ۲۲۸۴ وفي كتاب المناقب (باب رؤيا ابي رضی الله عنه في شربه من قدح اللين وإعطائه عمر فضله رقم ۳۶۸۷) -

(تہذیب الکمال (۲۰/۲۴۴)

امام عجلې فرمائی: «ثقة»^(۱)

امام ابن معین فرمائی: «عقيل ثقة»^(۲)

حافظ ابن حجر فرمائی: «ثقة ثبت»^(۳)

امام ابوحاتم فرمائی: نہ چہ کله تپوس اوشو «عقيل بن خالد أحب إليك أمر يونس» نودوی ورته اوفرمانیل: «عقيل أحب إلى من يونس، عقيل لا بأس به»^(۴)

دغه شان کله چہ ددوی نہ د عقيل اومعمرپہ بارہ کنبی تپوس اوشو «أيهما أثبت؟» نو دوی اوفرمانیل: «عقيل أثبت كان صاحب كتاب»^(۵)

آجری امام ابوداؤد فرمائی: نہ د عقيل بن خالد اوقرة بن جبريل په بارہ کنبی تپوس اوکړو نو هغوی اوفرمانیل: «عقيل أعلى منه مائة مرة»^(۶)

ابن حبان فرمائی: دوی لره په کتاب الثقات کنبی ذکرکړی دی.^(۷)

البته په دوی باندې د ابن حاتم اویحیی بن سعید القطان رحمهما الله د طرفه جرح هم منقول ده

ابوحاتم فرمائی: «لم يكن بالحافظ كان صاحب كتاب محله الصدق»^(۸)

دغه شان کله چہ د یحیی القطان فرمائی: وړاندې د عقيل اوابراهيم به سعد ذکر اوشو نو هغوی داسې انداز اختیارکړو. لکه چہ دواړه ضعیف دی.^(۹)

ترکومې پورې چہ د ابوحاتم فرمائی: د کلام تعلق دې. نو هغه ددوی د ثقافت او تثبت نفی نه کوی. بلکه په «کان صاحب کتاب ومحله الصدق» سره ددوی توثیق او تثبیت ښکاره کیږي. دغه شان پورته پخپله ددوی نہ د عقيل توثیق نقل شوې دي.

ترکومې پورې چہ د یحیی القطان فرمائی: د کلام تعلق دې. نو امام احمد فرمائی: ددې تردید کوی اوفرمائی: «أی شی یفهم هذا؟ هؤلاء ثقات لم یخبر بها یحیی»^(۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۲۵۶/۷) _

(۲) میزان الاعتدال (۸۹/۳) وفي رواية ابن أبي مريم ثقة حجة تهذيب التهذيب (۲۵۶/۷) _

(۳) تهذيب التهذيب (۲۹۶) رقم (۴۶۶۵) _

(۴) تهذيب الكمال (۲۴۴/۲۰) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) تعليقات على تهذيب الكمال (۲۴۵/۲۰) _

(۷) الثقات لابن حبان (۳۰۵/۷) _

(۸) میزان الاعتدال (۸۹/۳) رقم (۵۷۰۶) _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

بیا دا خبره دې هم معلومه وی چه په صحیح بخاری کښې د عقیل ټول روایات د امام زهری رحمه الله نه مروی دی. (۱)

دغه شان امام یحییٰ بن معین رحمه الله د امام زهری رحمه الله په روایانو کښې دوی د ټولونه مضبوط راوی ګرځولې دي. (۲)

خلاصه دا چه شوه چه عقیل بن خالد ثقه ثبت اوحجت دي او کومو حضراتوچه په دوی باندې کلام کړې دي هغه قابل قبول نه دي هم دا وجه ده چه اصحاب صحاح سته ددوی روایات د احتجاج او استدلال په طور قبول کړی دي.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: «أحد الثقات الأثبات من أصحاب الزهري (عتمد الجماعة)» (۳)

حافظ ذهبی رحمه الله چه په دوی باندې کوم کلام شوې دي دهغې رد کوی اولیکي «عقيل ثبت حجة وإنما ذكرناه لئلا يتعقب علينا...» (۴)

ددوی وفات په ۱۴۱ هـ یا ۱۴۲ هـ ۱۴۳ کښې شوې دي. (۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

④ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهری رحمه الله دي ددوی مختصر حالات د بدء الوحي د دريم حديث لاندې تیر شوی دی. (۶)

⑤ حمزة بن عبد الله بن عمر: دا حمزة بن عبد الله بن عمر بن الخطاب رحمه الله دي ابوعمار ه د دوی کنيت دي. دوی د سالم بن عبد الله بن عمر حقيقي ورور وو. (۷)
دوی دخپل پلار حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنه دخپلې ترور حضرت حفصې او عائشې رضي الله عنهما نه روایت کوی او دوی نه روایت کونکو کښې عبيد الله بن ابي جعفر مصري عتبه بن مسلم امام زهری او موسی بن عقبه رحمه الله وغيره دي. (۸)
ابن سعد رحمه الله فرماني: «وكان ثقة قليل الحديث» (۹)

(۱) كما يظهر من رموز المزي في تهذيب الكمال (۲۴۲۱۲۰) - اوبونس بن يزيد ابلي رحمه الله فرماني: ((ما أحد أعلم بحديث الزهري م عقيل)) (۱) ميزان الاعتدال (۸۹۱۳) رقم (۵۷۰۶) -

(۲) قال ابن معين، أثبت من روى عن الزهري مالك بن أنس ثم معمر، ثم عقيل. وقال أيضاً أثبت الناس في الزهري مالك بن أنس ومعمر ويونس وعقيل وشعيب بن ابي حمزة وسفيان بن عيينة تهذيب الكمال (۲۴۳۱۲۰) وفي تاريخ الدارمي (۴۵) رقم ۲۱ .. وعقيل ثقة نبيل الحديث عن الزهري رحمه الله -

(۳) هدى الساري (ص ۴۲۵) -

(۴) ميزان الاعتدال (۸۹۱۳) رقم (۵۷۰۶) -

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۵۱۲۰) -

(۶) كشف الباري (۳۲۶۱۱) -

(۷) تهذيب الكمال (۳۳۰۱۷ و ۳۳۱) وتقريب التهذيب (۱۸۰) رقم (۱۵۲۴) -

(۸) استاذنا و اشاگردانو د تفصيل دپاره او ګوري تهذيب الكمال (۳۳۱۱۷) -

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۰۳۱۵) -

امام عجلې فرمائی: «مدین تابهی ثقة»^(۱)

امام علی بن المدینی فرمائی: «سمت یحیی بن سعد یقول لقهم أهل المدينة اثنا عشر» بیا نې دوی په هغوی کښې شمار کړو.^(۲)

ابن حبان فرمائی: دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۳)
حافظ ذهبی فرمائی: «ثقة امام» رحمه واسعة.

⑥ ابن عمر رضی الله عنهما: حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما دي. ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب الايمان وقول النبي صلى الله عليه وسلم على خمس» لاندې تیر شوی دي.^(۴)

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ بَيْنَا أَنَا نَابِئُ أُتَيْتُ بِقَدَحٍ لَبَنٍ: حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمائی: چه مادر رسول الله ﷺ نه اوریدل. چه زه اوده ووم. ماته دپیو پیالی راوړې شوه.

قوله: فَشَرِبْتُ حَتَّى إِنِّي لَأَرَى الرَّيَّ يَخْرُجُ فِي أَظْفَارِي: نو ما دا ښه اوڅکل تردې چه ما موږ والې اوکتلو چه زما د نوکانو نه اوڅي.

«أرى» داڅو یا د رویت نه دي. په معنی د، العلم، یعنی د افعال قلوب څنې دي. په دي صورت کښې به دا د دوو مفعولو تقاضا کوي. دلته یو مفعول «أرى» دي. او دویم مفعول «یخرج فی أظفاری» دي. او که دا د افعال قلوب څنې نه وی. نو د یو مفعول تقاضا به کوي. چه هغه دلته کښې «أرى» دي. او د «یخرج فی أظفاری» دا جمله به حال وی.^(۵)

«أرى» د رائي مهمله په کسري او د یا په شدسره، دا د «رَوَى يَرَوِي» مصدر هم دي. او اسم هم دي. په مصدر کښې .. ري .. په فتحې سره هم نقل کړې شوي دي.^(۶)

«يخرج في أظفاري» اظفار: د ظفر (بضم الظاء المعجمة) جمع ده. په یو روایت کښې د «يخرج من أظفاري» الفاظ راغلي دي.^(۷)

(۱) تهذيب الكمال (۳۳۱/۷) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۳۲/۷) _

(۳) الثقات لابن حبان (۱۶۸/۴) _

(۴) الكاشف (۳۵۱/۱) رقم (۱۲۳۷) _

(۵) الكاشف (۳۵۱/۱) رقم (۱۲۳۷) _

(۶) عمدة القاري (۸۶/۲) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) كما في رواية عساكر. قال الحافظ في الفتح (۱۸۰/۱) والعين في العمدة (۸۶/۲) وانظر صحيح البخاري

(۱۰۳۷/۲) كتاب التعبير، باب اللين، رقم (۷۰۰۶) _

او په یو بل روایت کښې «یخرج من أطرالی» الفاظ دی. (۱) ددې دواړو روایتونو نه معلومه شوه چه دلته... فی... د... من... په معنی کښې دي.

دا هم ممکن ده چه «لی» په معنی د «علی» وی لکه څنگه چه په «وَلَا وَصَلَيْنَاكُمْ فِي جُدُوعِ النَّفْلِ» (۲) کښې په «علی جذوع النخل» معنی کښې دي. (۳) نو اوسې مطلب دا شو چه ما دومره پی او ځکل اوزه دومره موړ شوم چه زما په هریویند کښې دهغه آثار ښکاره شول.

قوله ثُمَّ أُعْطِيتُ فَضْلِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: بیا ما خپله پاتې شوې عمر بن الخطاب رضی الله عنه ته ورکړه.

قوله قَالُوا فَمَا أَوْلَتْهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: صحابه کرامو رضی الله عنهم عرض وکړو یا رسول الله تاسو ددې څه تعبیر اوباسئ.

قوله قَالَ الْعِلْمُ: نبی ﷺ او فرمائیل ددې تعبیر علم دي. د پیو نه علم مراد اخستلو وجه د پیو په صورت کښې علم مثالیه دي ددې دتمشیل وجه دا ده چه پی او علم په کثرت نفع کښې مشترک دی. (۴) دغه شان دا خبره هم ده چه دواړه سبب دصلاح دي پی دانسان د خوراک، اودده د قوت او صلاح ذریعه ده دغه شان ددنیا و آخرت د صلاح ذریعه اود روحونو غذا ده. (۵)

مهلبي رحمه الله فرمائی چه په خوب کښې د پیو لیدل سنت، فطرت، علم اود قرآن په اهلیت دال دی ددې وجې په دنیا کښې ماشوم ته د ټولونه اولنې څیزدا ملاویرې هم دا څیز دده معدې ته رسی او هم ددې په وجه دده ژوند قائم وی هم دا وصف په علم کښې هم دي په کوم باندې چه د زړونو د حیات دارومدار دي هم په دې حیثیت سره دپیو دعلم سره مناسبت او مشاکلت ښکاره دي.

بیا د پیو دلالت په ژوند باندې هم دي ځکه چه په ماشوموالی کښې د ژوند دارومدار هم په پیو باندې وی کله ددې دلالت په ثواب باندې هم وی ځکه چه دا د جنت په نعمتونو کښې دي په جنت کښې به د پیو وله (نهر) هم وی کله ددې دلالت په مال حلال باندې هم کیږي ځکه چه په پیو کښې هغه پاکوالي اوشفافیت وی کوم چه د حلال مال خاصیت دي. نبی ﷺ دحضرت عمر رضی الله عنه په باره کښې د پیو تعبیر په علم سره ځکه ورکړو چه نبی ﷺ ته دحضرت عمر رضی الله عنه د فطرت اودین د صحت علم وو او په علم فطرت کښې دننه دزیادت نوم شته. (۶) والله اعلم.

(۱) صحیح بخاری (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبير، باب إذا جرى اللبن في أطرافه و أظافيره، رقم (۷۰۰۷)۔

(طه: ۷۱)۔

(۲) عمدة القاری (۸۶/۲)۔

(۳) عمدة القاری (۸۷/۲) وفتح الباری (۱۸۰/۱)۔

(۴) عمدة القاری (۸۷/۲)۔

(۵) شرح ابن البطال (۵۳۰/۱۹) کتاب التعبير باب اللبن)۔

خوفوائد ① ددی حدیث نه معلومه شوه چه کومو خلقوته الله تعالی دولت باطنی ورکړې وی هغوی لره پکار دی چه هغه خلقو کښې داستعداد مطابق تقسیم کړی

② دغه شان دا ترې هم په پوهه کښې راځی چه استاذانولره پکار دی چه کله کله د خپل خوراک نه پاتې شوې خیزشاگردانونه ورکوی په دې سره داستاذانومحبت پیدا کړی او دهغوی په زړونو کښې د برکت سبب گرځی.

یوه شبه اودهغې جواب دلته دې چاته دا شبه نه کړی چه نبی ﷺ خپله پاتې شوې جونه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړه په کوم سره چه د حضرت عمر رضی الله عنه فضیلت په ټولو تر دې چه په حضرت ابوبکر رضی الله عنه باندې هم ثابتیږی نوددې جواب دا دې چه بیشکه چه ددې واقعه نه د حضرت عمر رضی الله عنه علمی کمال ثابتیږی خودا حضرت صدیق رضی الله عنه ته په نسبت سره نه دې بلکه یو جزئی فضیلت دې په دې سره د حضرت ابوبکر رضی الله عنه په مقابله کښې افضلیت نه لازمیږی ځکه چه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته کلی فضیلت حاصل دې.

فائده حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه په ازالة الخفاء کښې د حضرت عمر رضی الله عنه علمی مقام ښه واضح کړې دې (۱)

۲۳ = بَابُ الْفُتْيَا وَهُوَ وَاَقِفْ عَلَى الدَّابَّةِ وَغَيْرِهَا

«فتیاء» بضم الفاء اسم مصدر دې دڅه مسئلې جواب ته وائی لکه څنگه چه ورته .. فتوی .. وئیلی شی (۲) د.. هو .. ضمیر مفتی طرف ته راجع دې (۳) کوم چه د .. فتیا .. نه معلومیږی .. دابة .. اگرچه په لغت کښې «کل ما مشى على الارض» ته وائی خو په عرف کښې دسورلی ځناور باندې ددې اطلاق کړی.

دمخکنی باب سره مناسبت ددې نه وړاندینی باب کښې دعلم فضل ذکر وواو .. فتوی .. هم علم دې ددې وجې ددواړو بابونو مناسبت ښکاره دې (۴)

دتو جملې مقصد حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرمائی چه د فتوی ورکولو دپاره چه مفتی په یو ځانې باندې په اطمینان سره ناست وی او هلته هغه دخپل علمی مجلس دعا لمانو ﷺ سره مشوره هم کوی اولی اومناسب دې اود احتیاط تقاضا هم دا ده خودا به هم جائز وی چه په ولاړه ولاړه یا په روانه سوال کونکی ته مسئله اوښائی نوکه په سورلی سور وی یا ولاړ وی ټول جائز دی اودنبی ﷺ نه ثابت دی (۵)

حضرت شیخ الهندي رحمه الله هم تقریباً چه دا خبره کړې ده دوی فرمائی چه د قضاء تعلم اوافشاء وغیره امور متعلقه بالعلم مقتضی سکون او اطمینان اوحسن ادب دې اود حضرت امام

(۱) إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء (۸۵/۲ - ۱۴۰)

(۲) عمدة القاری (۸۷/۲) وفتح الباری (۱۸۰/۱۱)

(۳) فتح الباری (۱۸۰/۱۱)

(۴) فتح الباری (۱۸۰/۱۱)

(۵) شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵)

مالك وغيره امامانو عليه السلام نه هم داسې منقول دی. نو غیر اطمینانی حالت مثلاً رکوب، قیام اوسیر کښې دافتاء، وغیره کراهیت ته خیال تلې شو. غالباً چه په ترجمه الباب کښې ددې خیال مدافعت مقصود دې. (۱)

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه دحضرت ابوهریره رضی الله عنه په یو حدیث کښې نبی صلی الله علیه و آله ارشاد فرمائی دې: «ياکم ان تتخذوا ظهور دواکم منابر، فان الله إنما سخرها لکم لتبلغکم إلى بلد لم تکدوا بالیه، إلا بشق الأنفس وجعل لکم الأرض، فعلیها فافضوا حاجتکم». (۲)

ددې نه معلومه شوه چه سورلۍ په لاره کښې اودرول اوبه هغې باندې سوزیدل نه دی پکار، که څه ضرورت پېښ شی. نوزمکې ته راکوزیدل پکار دی.

نوام بخاری رحمته الله علیه دا اوخودله چه په سورلۍ باندې سوری. اویو عالم د سوال جواب ورکوي. نویه دې کښې څه حرج نشته. ځکه چه دعلم د اشاعت په غرض داسې کول ضروری دی. (۳) دا اگرچه حقیقت دې. چه دجواب فتوی دپاره دذهن استحضار ضروری دې. خودا په هغه وخت کښې ضروری دې. چه په مسئله باندې سوچ کول غواړي. اوکه مسئله مستحضره وی. نویا په بیانولو کښې څه حرج نشته.

دحضرت ابوهریره رضی الله عنه پورتنې روایت په کوم کښې چه ددې نه منع شوې ده. چه څورلۍ نه منبر جوړ کړې شی. ددې مطلب دا دې. چه مخامخ په سورلۍ مه کښي. چه تقریرې کوي. اونه د فتوی ورکولو دپاره په دابه باندې سوریږي. ددې دامطلب نه دې. که په دابه باندې د سورلۍ په حالت کښې که د مسئلې تپوس اوشی. یا دڅه خاص شرعی مصلحت په وجه په دابه باندې دوعظ اوتقریر په غرض رکوب اوکړې شی. نودا عمل به ناجائز وی اودجواب ورکولو دپاره به د دابه نه راکوزیدل لازمی وی. بهرحال دنهی تعلق د اعتیاد سره دې. چه ددې عادت نه دی جوړول پکار. دمطلق استعمال سره نه دې. که دضرورت اوشرعی مصلحت دوجې وی. نودا نهی نه واردیږي. (۴) والله اعلم.

[۸۳] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عِيسَى بْنِ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ (۵) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ

(۱) الأبواب والتراجم لشيخ الهند رحمته الله علیه (۵۱۰)۔

(۲) سنن أبي داود كتاب الجهاد باب في الوقوف على الدابة رقم (۲۵۶۷)۔

(۳) لامع الدراري (۳۱۲/۲)۔

(۴) إيضاح البخاري (۹۳/۵)۔

(۵) قوله: عن عبدالله بن عمرو بن العاص. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۳/۱ و ۲۴) كتاب العلم باب السؤال والفتيا عند رمي الجمار رقم ۱۲۴ و في (۲۳۴/۱) كتاب الحج باب الفتيا على الدابة عند الجمره رقم ۱۷۳۶ و ۱۷۳۸ و في (۹۸۶/۲) كتاب الأيمان والنذور باب إذا حثت ناسياً في الإيمان رقم ۶۶۶۵ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبيح على الرمي والحلق على الذبيح وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۵۶ و ۳۱۶۳) وأخرجه ابوداود في سننه في كتاب المناسك باب فيمن قدم شيئاً قبل شن في حجه رقم ۲۰۱۴ وأخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الحج باب ما جاء فيمن حلق قبل أن يذبح أو نحر قبل أن يرمي رقم ۹۱۶ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نسكاً قبل نسك (۳۰۵۱)۔

فِي حُجَّةِ الْوَدَاعِ يَمْنِي لِلنَّاسِ بِسَأَلُونَهُ فُجَاءَةً رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَعَهُ
فَقَالَ أَذْبَعَهُ وَلَا حَرَجَ فُجَاءَةً آخَرَ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَرَزْتُ قَبْلَ أَنْ أَرْمِيَ قَالَ أَرْمِ وَلَا حَرَجَ فَمَا
سَبَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدْ مَوْلَا آخِرًا لَأَقَالَ أَفْعَلُ وَلَا حَرَجَ

[۱۲۴ و ۱۶۴۹ و ۱۶۵۱ و ۱۶۲۸۸]

رجال الحديث

② مالك: دا امام مالك بن انس رحمته الله دې ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «باب من الدين الفرار من الفتن» لاندې تیر شوی دی. (۱)

③ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمته الله دې ددوی مختصر حالات په بدء الوحي كښې د دريم حديث لاندې تیر شوی دی. (۲)

④ عيسى بن طلحة بن عبد الله: دا ابو محمد عيسى بن طلحة بن عبيد الله قرشي تيمي مدني رحمته الله دې. (۳)

دوی دخپل پلار حضرت طلحة بن عبد الله، حضرت معاويه، حضرت ابوهريره حضرت عبد الله بن عمرو بن العاص، حضرت معاذ بن جبل او حضرت عائشې رضي الله عنها وغيره نه روايت كوي. اوددوی نه روايت كونكوي كښې محمد بن ابراهيم تيمي، محمد بن عبد الرحمن، امام زهري، يزيد بن ابی حبيب اوددوی وراره اسحاق بن يحيى او طلحة بن يحيى رحمته الله وغيره روايت كوي. (۴)

اسماعيل: دا ابو عبد الله بن ابی اويس اصبحي مدني رحمته الله دې ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «باب تفاضل اهل الإيمان في الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (۵)

ابن سعد رحمته الله دوی د اهل مدينې په طبقه اولی كښې ذكر كړی دی. او فرمايلى نې دی «كان ثقة كثير الحديث» (۶)

امام يحيى بن معين، نسائي، او عجلي رحمته الله فرمائي «ثقة» (۷)

(۱) كشف الباری (۸۰/۲)۔

(۲) كشف الباری (۳۲۶/۱)۔

(۳) تهذيب الكمال (۶۱۵/۲۲) وسير اعلام النبلاء (۳۶۷/۴)۔

(۴) شيوخ اوتلازمذه دپاره اوگورنى (تهذيب الكمال (۶۱۵/۲۲ و ۶۱۶) وسير اعلام النبلاء (۳۶۷/۴)۔

(۵) كشف الباری (۱۱۳/۲)۔

(۶) الطبقات الكبرى لابن سعد (۱۶۴/۵)۔

(۷) تهذيب الكمال (۶۱۶/۲۲)۔

ابن حبان رحمه الله فرمائیلی دی: «کامن أفاضل أهل المدينة وعقلامهم وأسماهم»^(۱)

حافظ ذہبی رحمه الله فرمائی: «(من الحكماء العقلاء)»^(۲) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی: «ثقة فاضل»^(۳)
د حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمه الله پہ دور خلافت کنبی غالباً پہ ۱۰۰ھ کنبی وفات شوی
وو.^(۴) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة.

عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما: د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب

المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده»^(۵) لاندی تیر شوی دی.^(۵)

فائدة العاص. بہ پہ یاء سرہ. العاصی... وئیلی شی. یا بغیرد یاء نہ؟

① اخفش صغیر فرمائی: چہ دا ہم د یاء سرہ دی. اوددی حذف جائز نہ دی. حالانکہ عوام نی
د یاء پہ حذف سرہ وائی.

② اونحاس رحمه الله فرمائی: چہ دا دتولونحاتو نہ خلاف مذهب دی. مطلب دا دی. چہ دا داسماء
منقوصہ خنی دی. نوپہ دی کنبی د یاء اثبات او حذف دواہہ جائز دی.^(۶)

③ علامہ کرمانی رحمه الله فرمائی: چہ دجمہوروپہ نیزدا پہ یاء سرہ لیکلی شی. اود اہل عربیت
پہ نیزدا فصیح دی. حالانکہ پہ دیروکتابونو کنبی د یاء پہ حذف سرہ واقع دی. قران کریم

کنبی قراءت سبعہ کنبی ہم پہ دی طریقہ راغلی دی. مثلاً «الکہیدالمتعال»^(۷)

④ علامہ کرمانی رحمه الله فرمائی: چہ بعضی حضراتودا اجوف گر خولی دی.^(۸) نوپہ دی
صورت کنبی پہ آخر کنبی د یاء د وجود ہدو خہ سوال نہ پیدا کیری.

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حَجَّةِ الْوُدَاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ

يَسْأَلُونَهُ: نَبِيَّ كَرِيمٍ پہ حجة الوداع پہ موقع دخلقودپارہ پہ منی کنبی وقوف کرے وو.

خلقوبہ د دوی نہ تپوسونہ کول.

دنبی رحمه الله دی آخری حج تہ حجة الوداع، حجة التمام، حجة الاسلام، حجة البلاغ، وئیلی شی.^(۹)

(۱) الثقات لابن حبان (۲۱۲/۵)۔

(۲) الکاشف (۱۱۰/۲) رقم (۴۳۷۷)۔

(۳) تقریب التہذیب (۴۳۹) رقم (۵۳۰۰)۔

(۴) تہذیب الکمال (۶۱۷/۲۲)۔

(۵) کشف الباری (۶۷۹/۱)۔

(۶) تاج العروس (۲۴۵/۱۰) وتبصیر المنتبه بتحریر المشتبه (۸۸۹/۳ و ۸۹۰) وتعليقات الإكمال للشيخ

عبدالرحمن بن يحيى المعلمى اليماني (۲۲/۶)۔

(۷) الرعد: (۹)۔

(۸) شرح الكرمانی (۶۳/۲) وعمدة القاری (۸۹/۲)۔

(۹) تاریخ الخمیس (۱۴۸/۲) وعمدة القاری (۳۶/۱۸)۔

حجة الوداع خو ورته ددي وجي وائي چه نبي ﷺ ددي حج په موقع صحابه كرام ﷺ رحصت كړي وو. «نعلی لا اراكم بعد ما هذا» (١)

حجة التمام ورته ددي وجي ونيلي شي چه په دي موقعه باندي آيت كريمه «وَأَتِمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (٢) نازل شوې دي. (٣)

اوحجة الاسلام ورته ددي وجي وائي چه دا دنبي ﷺ د حج فريضه وه دحج د فرضيت نه پس نبي ﷺ هم دا حج ادا كړي وو. (٤)

اوحجة البلاغ ورته خكه وائي چه نبي ﷺ په دي حج كښي كومه خطبه ونيلي وه په هغې كښي نبي فرمائيلي وو. «اللهم هل بلغت؟ اللهم هل بلغت؟» (٥) والله اعلم.

قوله: فَجَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَحَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ فَقَالَ أَذْبَحْ وَلَا حَرَجَ

فَجَاءَ آخَرُ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَتَحَرْتُ قَبْلَ أَنْ أُرْمِيَ قَالَ أُرْمِ وَلَا حَرَجَ فَمَا سَأَلَ

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدِيمٍ وَلَا آخِرٍ إِلَّا قَالَ أَفْعَلْ وَلَا حَرَجَ:

يوكس راغلو. او عرض نې او كړو. زما خيال نه وو. اود ذبحې نه وړاندي مې حلق او كړو. نبي ﷺ ورته او فرمائيل. قرباني وكړه. څه باك نشته. يوكس راغلو. او عرض نې وكړو. زما خيال نه وو. د رمي نه وړاندي مې قرباني وكړه. نبي ﷺ او فرمائيل. رمي او كړه. څه باك نشته. دنبي ﷺ نه چه ديوخيز د تقديم او تاخير په باره كښي چه كوم تپوس هم شوې وو. نونبي ﷺ به ورته فرمائيل. څه باك نشته.

ديوم النحر څلور مناسك او په دي كښي د ترتيب حكم په يوم النحر كښي څلور كارونه كولي شي. ① رمي ② نحر ③ حلق يا قصر ④ اوطواف زيارت.

ددې څلورو واړه مناسكو ترتيب هم دا دي. كوم چه ذكر شو. د نبي ﷺ نه ددي په ترتيب سره ادا كول ثابت دي. (٦) اودا ترتيب مطلوب او مقصود هم دي.

(١) جامع الترمذي، كتاب الحج باب ما جاء في الإفاضة من عرفات) _

(٢) المائدة: (٣) _

(٣) صحيح البخاري (١١١١) كتاب الإيمان باب زيادة الإيمان ونقصانه رقم ٤٥ كتاب المغازي باب حجة الوداع رقم ٤٤٠٧) وفي (٦٦٢١٢) كتاب التفسير، سورة المائدة باب «اليوم أكملت لكم دينكم» رقم ٤٦٠٦) وفي (١٠٧٩١٢) فاتحة كتاب الاعتصام رقم ٧٢٦٨) _

(٤) عن زيد بن أرقم أن النبي ﷺ غزا تسع عشرة غزوة وأنه حج بعدما هاجر حجة واحدة لم يحج بعدها حجة الوداع. صحيح البخاري (٦٣٢١٢) كتاب المغازي باب حجة الوداع رقم ٤٤٠٤) _

(٥) صحيح البخاري ب (٢٣٤١١) كتاب الحج باب الخطبة ديام مني رقم ١٧٣٩) _

(٦) كما في حديث جابر الطويل عند مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب حجة النبي ﷺ رقم ٢٩٥٠) ففي ذكر الأمور الثلاثة سوى الحلق وذكر الحلق في حديث أنس رضي الله عنه عند مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب بيان أن السنة يوم النحر أن يرمى ثم ينحر يمينه يخلق... رقم ٣١٥٢) _

البته په دې خبره کښې اختلاف دې چې دا ترتیب واجب دې که مسنون؟

① دامام ابوحنیفه رحمته الله په نیزدقارن اومتتمتع دپاره داوونو درې څیزونو په ترتیب سره ادا کول واجب دی په طواف کښې ترتیب واجب نه دې که دا مقدم کوی اوکه موخر کوی یا نه په مینځ کښې ادا کوی. دامام ابوحنیفه رحمته الله په نیزد مفرد دپاره ذبح اوباقی درې څیزونو کښې ترتیب ضروری نه دې. ځکه چې په ده باندې قربانی واجب نه ده. (۱)

② امام مالک رحمته الله فرمائی چې که حلق په رمی باندې مقدم کړی نو په ده باندې دم دې څوکه حلق په نحر باندې یا نحر په رمی باندې مقدم کړی نو په ده باندې څه واجب نه دی لکه چې ددوی په نیز د رمی او حلق په مینځ کښې ترتیب واجب دې چې اول دې رمی کولې شی اوبیا حلق او په باقی څیزونو کښې ترتیب مسنون دې. واجب نه دې. (۲)

③ امام شافعی رحمته الله فرمائی چې په دې څلورو واړه څیزونو کښې ترتیب مسنون دې که دترتیب نه خلاف دا افعال ادا کړې شی برابره ده که په هیره وی اوکه په حکم باندې د جهل دوجې وی یا په قصد وی. د اصح روایت مطابق په ده باندې څه واجب نه دی. (۳)

امام احمد رحمته الله فرمائی چې په ذکرشو و امورو کښې ئې ترتیب په قصد سره پریخودل نود یو روایت مطابق دم شته. اودبل روایت مطابق په ده باندې دم نشته. اوکه په هیره یا په حکم باندې د جهل دوجې ئې د ترتیب خلاف عمل اوکړو. نوڅه پرې واجب نه دی. (۴)

د صاحبینو رحمهما الله هم دا مسلک دې چې په دې مناسکو کښې ترتیب واجب نه دې. نو ددې امور په تقدیم اوتاخیر سره څه نه واجبېږي. (۵)
لکه چې د جمهورو په نیز په څه درجه کښې ترتیب ساقطېږي. او امام ابوحنیفه رحمته الله د ترتیب د وجوب قائل دې.

د جمهور دلیل یو خو حدیث باب دې په دې کښې د نبی صلی الله علیه و آله نه د تقدیم حلق علی الذبح په باره کښې تپوس شوې دې. اونی صلی الله علیه و آله فرمایلی دی. «ذبح ولا حرم» دغه شان د نحر قبل الرمی په باره کښې ترې تپوس شوې دې. نو نبی صلی الله علیه و آله ورته فرمایلی دی. «ارم ولا حرم» دغه شان د حدیث په آخر کښې راوی وائی. «فما سئل النبي صلی الله علیه و آله عن شيء قدم ولا أخر إلا قال افعل ولا حرم»

د دې حضراتو استدلال د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حدیث باندې هم دې. «أن النبي صلی الله علیه و آله سئل لي حجة قال ذبحت قبل أن أرمي فأومأ بيده قال ولا حرم، قال حلفت قبل أن أذبح فأومأ بيده ولا حرم» (۶)

(۱) هدایه مع فتح القدیر (۴۶۹/۲) باب الجنایات: البحر الرائق (۲۴/۳) وبدائع الصنائع (۱۵۸/۲)۔

(۲) المغنی (۲۳۱/۳)۔

(۳) المجموع شرح المذهب (۱۶۰/۸) و (۲۱۶/۸)۔

(۴) المغنی (۲۳۰/۱۳)۔

(۵) هدایه مع فتح القدیر (۴۶۹/۲) والبحر الرائق (۲۵ و ۲۴/۳) وبدائع الصنائع (۱۵۸/۲)۔

(۶) صحيح البخاری (۱۸۱۱) کتاب العلم باب من أجاب الفتيا بإشارة البد والرأس رقم (۸۴) وقد أخرج في مواضع كثيرة أنظر رقم (۱۷۲۳) و (۱۷۳۴) و (۱۷۳۵) و رقم (۶۶۶۶)۔

هم دا مفهوم دحضر علی (۱) حضرت اسامه بن شریک (۲) حضرت جابر (۳) حضرت قیس بن سعد (۴) نه مروی دی.

دامام ابوحنیفه (رحمه الله) استدلال دحضرت ابن عباس (رضی الله عنه) په فتوی باندې دې. کومه چه ابن ابی شیبه نقل کړې دې: «من قدم شیاً من حجه أو أخره فليهرق لذلك دماً» (۵)

په دې روایت کښې ابراهیم بن مهاجر راوی دې. او محدثینو (رحمهم الله) دده تضعیف کړې دې (۶). خو هم دا روایت امام طحاوی (رحمه الله) په شرح معانی الآثار کښې نقل کړې دې. دهغې په یو طریق کښې د ابراهیم بن مهاجر واسطه موجود نه ده (۷).

ابن ابی شیبه هم دا مفهوم د ابو الشعثاء بن جابر بن زید (۸) سعید بن جبیر (۹) او ابراهیم نخعی (۱۰) نه هم نقل کړې دې.

تر کومې پورې چه د «افعل ولا حرام» حدیث تعلق دې. نو امام ابوحنیفه (رحمه الله) د «اثم» په معنی کښې اخلي. لکه چه په دې طریقه د ترتیب په فساد کښې د گناه نفی شوې ده. د کفارې نفی نه ده شوې (۱۱).

دلته د غور قابله نکته دا ده. چه حضرت ابن عباس (رضی الله عنه) یو طرف ته د «لا حرام» حدیث نقل کوی. او ددې باوجود دوی د وجوب جزاء فتوی ورکوی. په دواړو کښې د تطبیق هم دا صورت دې. چه «لا حرام» د نفی «اثم» په معنی کښې دې.

ددې قرینه دا هم ده. چه کله داسې قسم سوالونونه زیات شو. نو نبی (صلی الله علیه و آله) او فرماښل. چه گناه خو د یو مسلمان په عزت اخستو کښې دې. (۱۲) دلته حرج د گناه په معنی کښې دې. هم دا

(۱) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۶۱۳) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح.

(۲) سنن أبی داود کتاب المناسک باب قیمن قدم شیاً فی حجه رقم ۲۰۱) و مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۶۱۳) رقم ۱۴۹۶۳.

(۳) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۹.

(۴) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۱۳) رقم ۱۴۹۶۵.

(۵) المصنف لابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح رقم ۱۴۹۵۴.

(۶) قال القطان والنسائی لیس بالقوی وفا أحمد لا بأس به انظر الکاشف (۲۲۵۱۱ و ۲۲۶) وانظر تهذیب التهذیب (۱۶۷۱۱ و ۱۶۸) ومیزان الاعتدال (۶۷۱۱) رقم ۲۲۵.

(۷) شرح معانی الآثار (۴۹۳۱۱) کتاب مناسک الحج باب من قدم من حجه نسکاً قبل نسک قال الحافظ فی الدرایة (۴۱۱۲) وأخرجه الطحاوی من وجه آخر أحسن منه عنه.

(۸) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۳.

(۹) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۵.

(۱۰) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۷ و ۱۴۹۵۸.

(۱۱) فتح القدیر (۴۶۹۱۲).

(۱۲) عن اسامة بن شریک قال خرجت مع النبی (صلی الله علیه و آله) حاجاً فكان الناس یأتونه فمن قال یا رسول الله سعیت قل أن أطوف أو قدمت شیاً أو أخرت شئاً فکان یقول لا حرج إلا علی رجل إقترض عرض رجل مسلم وهو ظالم فذلک حرج وهلك.. سنن أبی داود کتاب المناسک باب فمین قدم شیاً قبل شیء فی حجه رقم ۲۱۰۵.

وجه وه کله چه صحابه کرام رضی الله عنہم د نبی ﷺ نه خطبه واوریده نوخیل افعال نې دترتیب خلاف بیاموندل ددې وجې هغوی سره دگناه ویره شوه ددې خیال داصلاح دپاره نبی ﷺ اوفرمانیل «(لاحریم)»^(۱)

حقیقت دا دې چه د نبی ﷺ سره دصحابه کرام رضی الله عنہم دحج دا اولنی موقع وه اوتردغه وخته پورې دمناسک حج صحیح علم چاته نه وو ددې وجې د فساد ترتیب گناه پورته کړې شوه ددې تائید په شرح معانی الآثار کښې دحضرت ابو سعید خدری رضی الله عنہ په روایت سره کیرې په کوم کښې چه نبی ﷺ د مختلفو سوالانوپه جواب کښې «(لاحریم)» فرمانیل اوبیا نې اوفرمانیل «(عبادالله وضع الله عزوجل الحرام الضیق وتعلموا مناسککم فلانها من دینکم)»^(۲)

ددې نه معلومه شوه چه نبی ﷺ په دې مقام کښې دحرج کومه نفی کړې ده دا ددې وجې وو چه دمناسک حج علم عام نه وو خودا د وجوب جزاء اودم سره منافی نه ده^(۳)

هم دا وجه ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنہما د«(لاحریم)» والا حدیث راوی دې اوبه خپلهفتوی کښې د وجوب دم تصریح کوی.

دحضرت اسامه بن شریک په روایت کښې هم دې طرف ته اشاره ده چه دلته د «(حریم)» نه مراد «(اثم)» دې ځکه چه نبی ﷺ فرمائی «(لاحریم لاحریم، إلا علی رجل اقترض عرض رجل مسلم وهو قائم فذلک الذی حریم وهلك)»^(۴)

گوری په حالت داحرام کښې که یوکس ته د بیمارئ یا تکلیف دوجې دحلق ضرورت پیښ شی دقرآن په نص دا جائز ده.^(۵)

اوبه ده باندې څه گناه نشته خوددې باوجود ددې عمل په وجه په ده باندې په اتفاق سره جزاء واجب ده.^(۶)

دحجة الوداع په موقع چونکه د صحابه کرام رضی الله عنہم یوه لویه ډله د نبی ﷺ سره په اول خل حج ادا کولو اودمناسک حج نه کماحقه واقفیت نه وو ددې وجې دفساد ترتیب گناه پورته کړې

شوه اوبه «(لاحریم)» نې هم دې رفع اثم بیان کړو. اگرچه دم بیا هم واجب دې ددې تقریرنه معلومه شوه چه دعدم اثم حکم په هغه وخت کښې وو په کوم وخت کښې چه د مناسک حج په صحیح طریقه باندې واقفیت نه وو اوس چونکه دمناسک ټول تفصیلات

(۱) انظر الکوکب الدرې وتعلیقاته (۱۲۱/۲ او ۱۲۲).

(۲) شرح معانی الآثار (۴۹۲/۱) کتاب المناسک باب من قدم نسکاً قبل نسک (۳).

(۴) المصدر السابق (۵).

(۵) سنن أبی داود کتاب المناسک باب فیمن قدم شیاً قبل شیء فی حجه رقم ۲۰۱۵.

(۶) قال الله تعالی ﴿ ولا تحلقوا رؤسکم حتی یبلغ الهدی محله فمن کان منکم مریضاً أو به أذى من رأسه ففدیه من صیام أو صدقة أو نسک... ﴾ البقرة: ۱۹۶.

أبدان الصنائع (۱۹۲/۲) فصل: وأما ما یجرى مجرى الطیب... (۷).

مخامخ راغلی دی. نو اوس جهل خه عذر نه دی. نو که نن د داسی جهالت په وجه ترتیب فاسد شی. نونه یواځې دا چه دم به واجب وی بلکه گناه به هم وی. والله اعلم.

امام طحاوی رحمه الله دامام ابوحنیفه رحمه الله په مسلك باندې د آیت کریمه نه «وَلَا تَخْلُقُوا غُلُوكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَذَىٰ فِجْلُهُ» (۱) باندې استدلال کړې دی چه ددې آیت په رنرا کنبې نحر په خلق باندې مقدم کول ضروری دی. تقدیم خلق علی النحر جائز نه دی اودا اجماعی مسئله ده. نو هرکله چه دمحصر دا حکم دی. نو د قارن وغیره به هم دا حکم وی. چه خلق قبل النحر به صحیح نه وی. اود مخالفت په صورت کنبې به دم واجب وی. (۲)

دهدیت د ترجمه الباب سره انطباق دلته ترجمه الباب «باب الفتیاء هو الوقف علی الدابة وغیرها» دی. د علامه عینی اوقسطلانی وغیره په نسخو کنبې هم داسې دی. (۳) اود کرمانی اوحافظ ابن حجر رحمهما الله په نسخو کنبې د «وغیرها» لفظ نشته. (۴) که دا لفظ موجود وی او که نه وی. په حدیث باب کنبې د «وقف فی حجة الوداع بمنی للناس» الفاظ خوشته. د دابه وغیره خه ذکر نشته. نو په ترجمه الباب کنبې او په حدیث مذکور کنبې به مطابقت څنگه وی؟

علامه عینی اوقسطلانی رحمهما الله په نسخو کنبې چونکه د «وغیرها» لفظ راغلی دی ددې وجې هغوی د روایت د اطلاق نه ترجمه ثابته کړې ده. نو فرمائی چه «وقف» دخپل عموم په وجه وقوف علی الدابة وغیر الدابة دواړو ته شامل دی. کیدې شی. چه نبی صلی الله علیه و آله په دابه وو. او کیدې شی. چه په دابه نه وو. (۵)

خود حافظ ابن حجر او کرمانی رحمهما الله په نسخو کنبې چونکه د «وغیرها» لفظ نشته. صرف «باب الفتیاء هو الوقف علی الدابة» ذکر دی. ددې وجې دی ته ضرورت پېښ شو. چه هغه خپله ترجمه په روایت سره ثابته کړی. او په روایت کنبې د وقوف علی الدابة خه ذکر نشته. بلکه په هغې کنبې خو مطلقاً . وقف . . ذکر دی. نو دامام بخاری رحمه الله ترجمه به څنگه ثابتېږي؟

(۱) البقرة: (۱۹۶)۔

(۲) شرح معانی الآثار (۴۹۳/۱) قال الکاسانی رحمه الله فی بدائع (۱۵۸/۲) ولأبی حنیفه رحمه الله الإستدلال بالمحصر !! خلق قبل الذبح لأطى فی رأسه أنه تلزمه القدبة بالنص فالذى يحلق رأسه بغير الأذى به أولى ولهذا قال أبوحنيفة بزيادة التغليظ فى حق من حلق رأسه قبل الذبح بغير أذى حيث قال لا يجزئه غير الدم وصاحب الأذى مخير بين الدم والطعام والصيام. كما خيره الله تعالى وهذا هو المعقول لأن الضرورة سبب لتخفيف الحكم وتيسيره فالمقول أن يجب فى حال الإختیار بذلك السبب زيادة غلط لم يكن فى حال العذر فأما أن يسقط من الأصل فى غير حالة العذر ويجب فى إله العذر فممتنع)۔

(۳) عمدة القاری (۸۸۱/۲) وإرشاد الساری (۱۸۲/۱)۔

(۴) شرح الکرماني (۶۳۱/۲) وفتح الباری (۱۸۰/۱)۔

(۵) عمدة القاری (۸۸۱/۲) وإرشاد الساری (۱۸۲/۱)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله جواب ورکړې دې چې امام بخاری رحمته الله د روایت نور وپلټو ته اشاره کړې ده. په کتاب الحج کښې روایت دې «وَقَفَّ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ عَلَى نَاقَتِهِ» (۱) نود مصنف رحمته الله ترجمه ثابته شوه (۲).

په دې باندې اشکال دې چې په روایت کښې خو د «نَاقَةٍ» ذکر دې او په ترجمه کښې د «دَابَّةٍ» ذکر دې او په دابۀ اوناقه کښې فرق وی ځکه چې نَاقه خاص دابۀ ته وانی اود دابۀ اطلاق په هر څنډ کيږي.

ددې جواب دا دې. اگرچه په لغت کښې د دابۀ اطلاق «مَایِدَبْ عَلَى الْأَرْضِ» باندې کيږي خو په عرف کښې په مرکوب باندې کيږي. اوناقه هم احدى المركوبات ده. (۳) نو هر کله چې په یو مرکوب باندې اودریدل اود جواب ورکول جواز ثابت شو. نو د نورو مرکوبات باندې د سوزلن په حال کښې جواب ورکول پخپله ثابت شو.

علامه عینی رحمته الله په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې دا اعتراض کړې دې چې دا څنگه خبره ده چې دعوی دلته ده. اودلیل هلته؟ یعنی دعوی خوپه کتاب العلم کښې ده. اودلیل په کتاب الحج کښې دې. (۴)

خودا اعتراض صحیح نه دې ځکه چې دا د تراجم ابواب په سلسله کښې دامام بخاری رحمته الله د جاری اصولو څڼی دې. (۵)

علامه عینی رحمته الله اگرچه دلته اودغه شان په «باب السفر فی العلم» کښې په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې سخت تنقید کړې دې. او په دې اصل باندې ئې رد کړې دې. (۶) خو پخپله دوی په «باب من حمل حجارة صغیرة على عنقه فی الصلاة» په ترجمه الباب کښې د «على عنقه» اثبات هم په دې اصل په مدد سره کړې دې. (۷) دغه شان په باب «تسوية الصفوف عند الإقامة وبعدها» کښې هم دا اصل استعمال کړې دې. (۸) دغه شان په باب «باب التقاض والملازمة فی المسجد» کښې هم ددې اصل ذکر کړې دې. (۹) والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) صحیح البخاری (۲۳۴/۱) کتاب الحج باب الفتناء علی الدابة عند الجمره رقم (۱۷۳۸) _

(۲) فتح الباری (۱۸۰/۱۱ او ۱۸۱) _

(۳) فتح الباری (۱۸۰/۱۱) _

(۴) عمدة القاری (۸۸/۲) _

(۵) الأبواب والتراجم (ص. ۸) أصل نمبر ۶ ومقدمة لامع الدراری (ص. ۳۵۷) الأصل العادی عشر من أصول التراجم _

(۶) عمدة القاری (۸۸/۲) و (۱۷۷/۲ او ۱۷۸) _

(۷) عمدة القاری (۳۰۱/۴) کتاب الصلاة أبواب ستره المصلی _

(۸) عمدة القاری (۲۵۳/۵) کتاب الأذان _

(۹) عمدة القاری (۲۲۸/۴) کتاب الصلاة _

۲۳=بَاب مَنْ أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّأْسِ

په مخکنی اودې باب کښې مناسبت ښکاره دې. چه په دواړو بابونو کښې د فتوی ذکر دې.
د ترجمه الباب مقصد حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرماني چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته د «فتوی
بالإشارة» جواز بیانوی. اگرچه په دې زمانه کښې احوط دا ده. چه په اشاره باندې فتوی
ورنکړې شی. (۱)

مطلب دا دې. چه په حقیقت کښې مستفتی د جواب داجمال نه غلطه فائده اخلي نو په
اشارې سره خوبه په طریق اولی غلطه فائده اخستې شی. خکه چه کیدې شی. څوک دا سوچ
اوکړی. چه په اشاره سره فتوی ورکول به جائز نه وی. نو امام بخاری رحمته الله علیه دا جواب بیان
کړو. اودا نې اووئیل. چه کله په یوځانې کښې د خطري ویره نه وی. نو په اشارې سره په جواب
ورکولو کښې څه حرج نشته. خوچه په کوم ځانې کښې د مستفتی د گډېد کولو ویره
وی. اومفتی دا گنړی. چه مستفتی به دهوکه وکړی. نو په اشارې سره جواب ورکول نه دی
پکار. بلکه ښکاره جواب ورکول پکار دی.

حضرت شیخ الهندي رحمته الله علیه فرماني. چه نبی صلی الله علیه و آله به په تعلیم اوتبلیغ کښې دیراهتمام کولو په
ایضاح اوافهام کښې به نې دهر ممکن اړخ خیال ساتلو تر دې چه بعضې وخت به نې درې
درې ځله ارشاد فرمائیل. (۲) اوکله به نې د بل غرض دپاره د دومره تکرار نه کاراخیستلو چه
صحابه کرام رضی الله عنهم ته به ددې وینا نوبت راغلو. «لیته سکت» (۳)

ددې تقاضا دا وه. چه دسوال جواب. اوتعلیم اوتبلیغ. په واضح انداز کښې. په غیرمېمه
الفاظو اوعباراتو کښې ادا کړې شی. صرف په اشارو باندې اکتفاء نشی کولی. نو امام بخاری
رحمته الله علیه دا اوخودله. که یو طرف ته دنبی صلی الله علیه و آله نه په تعلیم کښې. زیات وضاحت. دافهام اهتمام
منقول دې. نوبل طرف ته دنبی صلی الله علیه و آله نه په اشارو کښې جواب ورکول هم منقول دی. اصل کښې
چه څنگه موقع به وه. هغه شان به نې کول. که په خبره کښې به خفاء وه. نو ښکاره وضاحت به
نې کولو. اوکه خبره به ښکاره وه. صرف په اشاره به کارکیدو. نو په خپلو اشارو سره به نې
جواب ورکولو. نوکه دمستفتی دمفتی نه د څه آسانې خبرې تپوس اوکړی. دکوم جواب چه په

(۱) شرح تراجم أبواب البخاری.

(۲) عن أنس عن النبي صلی الله علیه و آله أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى تفهم عنه... صحيح البخاری (۳۵۱۱)
كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه (رقم ۹۵).(۳) عن أبي بكر قال كنا عند رسول الله صلی الله علیه و آله فقال ألا أنبئكم بأكبر الكبائر؟ ثلاثاً.. الإشراف بالله وعقوق
الوالدين. وشهادة الزور. أو قول الزور. وكان رسول الله صلی الله علیه و آله متكئاً فجلس فما زال يكررها حتى قلنا ليته
سكت.. صحيح مسلم كتاب الإيمان باب الكبائر وأكبرها (رقم ۲۵۹) وانظر الجامع للترمذی كتاب الشهادات
باب ما جاء في شهادة الزور رقم ۲۳۰۱ وأبواب تفسير القرآن باب ومن سورة النساء رقم ۳۰۱۹ ومسند
أحمد (۳۶۱۵ و ۳۷).

اشاره ورکول کافی کیری نوږه دې کښې څه باک نشته

..هرسخن نکتې وهرنکته مکانې دارد... (۱)

[۴] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَيُّوبُ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ
ابْنِ عَبَّاسٍ (۲) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي حُجَّتِهِ فَقَالَ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ
أُزْمِيَ فَأَوْمَأَ بِيَدِهِ قَالَ وَلَا حَرْجَ قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أُذْبَعَ فَأَوْمَأَ بِيَدِهِ وَلَا حَرْجَ

[۱۶۳۴ و ۱۶۳۶ و ۱۶۴۷ و ۱۶۴۸ و ۱۶۲۸۹]

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبوؤکی بصری رحمته الله دې د
دوی مختصر حالات په بدء الوحي کښې د خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۲) مونږ به
دلته لږ په تفصیل سره ددوی حالات ذکر کوو.

ددوی د ابراهیم بن سعد الزهري، جریر بن حازم، جویریة بن اسماء، حماد بن زید، حماد بن
سلمه، داود بن ابی الفرات، سلام بن ابی مطیع، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك،
عبدالعزیز بن مسلم، عبدالوارث بن سعید، معتمر بن سلیمان، مهدی بن میمو او ابو عوانه
الوضاح بن عبدالله وغيره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوداود، ابراهیم حربی، احمد بن منصور
رمادی، ابوزرعه رازی، ابوحاتم رازی، او یعقوب بن شیبه رحمته الله وغيره دی. (۳)

امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی: «ثقة مأمون» (۴)

ابوالولید طيالسي رحمته الله فرمائی: «ثقة صدوق» (۵)

(الابواب والتراجم (ص ۵۱)۔

(۱) قوله عن ابن عباس، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۳۲۱ و ۲۳۳) كتاب الحج باب الذبيح
قبل الحلق رقم (۱۷۲۱ و ۱۷۲۳) و (۲۳۴۱ و) كتاب الحج باب إذا رمى بعد ما أمسى أو حلق قبل أن يذبح
ناسياً أو جاهلاً رقم ۱۷۳۴ و ۱۷۳۵) و (۹۸۶۱۲) كتاب الأيمان والنذور باب إذا حنث ناسياً في الأيمان رقم
۶۶۶۶) وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبيح على الرمي والحلق على الذبيح
وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۶۴ وأخرجه النسائي في سننه في كتاب المناسك باب
الرمي بعد المساء رقم ۳۰۶۹) وأخرجه أبوداود في سننه في كتاب المناسك باب الحلق والتقصير رقم
۱۹۸۳) وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نسكاً قبل نسك رقم ۳۰۴۹ و ۳۰۵۰)

(كشف الباري (۴۳۱ و ۴۳۴)۔

(۲) شيخنا أوتلازمده دپاره اوگوری تهذيب الكمال (۲۲۱۲۹ و ۲۴)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۴۱۲۹)۔

(۴) تهذيب الكمال (۲۵۱۲۹)۔

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «كان ثقة كثير الحديث»^(۱)

ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی او لیکی نی دی: «كان من المتقنين»^(۲)

ابن حزم رحمته الله فرمائی: «ثقة إمام مشهور»^(۳)

عجلی رحمته الله فرمائی: «بصری ثقة»^(۴)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «ثقة ثبت»^(۵)

دغہ شان دوی فرمائی: «الحافظ الحجة أحد الأعلام»^(۶)

البته ابن خراش رحمته الله پہ دوی باندی کلام کوی او پہ مبہم انداز کنبی فرمائی: «صدوق وتكلم الناس فيه»^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «كذا قال ولم يفسر ذلك الكلام»^(۸) مطلب دا دی: چہ دچا توثیق موجود وی پہ ہغہ باندی مبہم جرح خہ اثر نہ کوی۔ نو دا بن خراش رحمته الله د کلام خہ اعتبار نہشتہ حافظ ذہبی رحمته الله پہ میزان الاعتدال کنبی ددوی د ذکر کولونہ پس لیکی: «لم أذكر بأسلة للين فيه، لكن لقول ابن خراش فيه، صدوق وتكلم الناس فيه قلت القائل الذہبی نعم تكلموا فيه ہلہ ثقة ثبت رافضی»^(۹)

پہ کال ۲۲۳ھ کنبی وفات شوی دی: (۱۰) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعةً.

② وہیب: دا وہیب بن خالد بن عجلان باہلی بصری رحمته الله دی۔ د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال» لاندی تیرشوی دی: (۱۱)

③ ایوب: دا ایوب بن ابی تمیمہ کیسان سختیانی بصری رحمته الله دی۔ د دوی حالات پہ کتاب

(۱) الطبقات لابن سعد (۳۰۶/۷)۔

(۲) الثقات لابن حبان (۱۶۰/۹)۔

(۳) المحلی (۲۰/۶)۔

(۴) تعلیقات تہذیب الکمال (۲۶۱/۲۹)۔

(۵) الکاشف (۳۰۱/۲) رقم (۵۶۷۷)۔

(۶) میزان الاعتدال (۲۰۰/۱۴) رقم (۸۸۴۷)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) ہدی الساری (ص ۴۴۶)۔

(۹) میزان الاعتدال (۲۰۰/۱۴) رقم (۸۸۴۷)۔

(۱۰) تہذیب الکمال (۲۶۱/۲۹)۔

(۱۱) کشف الباری (۱۱۸/۲)۔

الایمان کنبی د «باب حلاوة ایمان» لاندې تیر شوی دی (۱)

④ **عکرمه:** دا عکرمه مولى عبدالله بن عباس رضی الله عنه دې ددوی تفصیلی حالات په کتاب

العلم کنبی د «باب قول النبی صلی الله علیه و سلم العلم علیه الكتاب» لاندې تیر شوی دی (۲)

⑤ **ابن عباس رضی الله عنه:** حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات په بدء الوحي کنبی دخلورم

نمبر حدیث لاندې او په کتاب الایمان کنبی د «باب کفران العشیء کفرون کفر» لاندې تیر شوی

دی (۳)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُلِّ فِي حَجَّتِهِ فَقَالَ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ

أُرْمَى فَأَوْمَأَ يَدَهُ قَالَ وَلَا حَرْجَ: د نبی صلی الله علیه و سلم نه د حج په موقع باندې تپوسونه شوی

وو. یوکس تپوس وکړو. چه ما د رمی نه وړاندې ذبح کړې ده. نبی صلی الله علیه و سلم په لاس سره اشاره وکړه. او وې فرمائیل. څه باک نشته.

کیدې شی چه نبی صلی الله علیه و سلم اشاره او قول دواړه جمع کړی وی. په دې طریقه چه په لاس نې اشاره

کړې وی. او په ژبه نې «لا حرج» فرمائیلی وی.

دا هم کیدې شی. چه «لا حرج» دا د اشارې شرح وی. یعنی نبی صلی الله علیه و سلم چه په لاس باندې کومه

اشاره کړې وه. ددې مطلب دا وو. چه «لا حرج» په تقدیم اوتأخیر کنبی څه باک نشته. دا دویمه

معنی دامام بخاری رحمته الله د ترجمې سره زیاته مناسب ده. (۴)

قوله: قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أُذْبَحَ فَأَوْمَأَ يَدَهُ وَلَا حَرْجَ: یوکس اوونیل. ما د ذبحې نه

وړاندې حلق کړې دې. نبی صلی الله علیه و سلم د لاس په اشارې سره اوفرمائیل. څه باک نشته.

[۴] حَدَّثَنَا الْمَكِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ أَخْبَرَنَا حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ سَالِمٍ قَالَ

سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يُقْبَضُ الْعِلْمُ وَيَطْهَرُ الْجَهْلُ وَالْفِتْنُ

وَيَكْثُرُ الْهَرْجُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْهَرْجُ فَقَالَ مَكْذَابِيْدُهُ فَحَرَفَهَا كَأَنَّهُ يُرِيدُ الْقَتْلَ

رجال الحديث

① **المكي بن ابراهيم:** دامام مکی بن ابراهيم بن بشير بن فرقد تمیمی حنظلی بلخي دي.

ددوی کنیت ابوالسکن دي. بعضي حضراتو ددوی د نيکه نوم فرقد بن بشير خودلې دي. (۵)

(۱) کشف الباری (۲۶۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۴۳۵۱۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۸۱۱۱)۔

(۴) تهذيب الكمال (۴۷۶۱۲۸) وسير أعلام النبلاء (۹۵۴)۔

په کال ۱۲۶هـ کښې پیدا شوې وو. دوی دامام ابوحنیفه رحمته الله امام مالک، یزید بن ابی عبید، بهز بن حکیم، عبدالله بن سعید بن ابی هند، ابن جریج، خنظله بن ابی سفیان، ایمن بن نابل، فطربن خلیفه، هشام الدستوانی، او عثمان بن الاسود رحمته الله وغیره نه روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، امام بخاری، عبیدالله بن قواریری، یحیی بن معین، محمد بن بشار، بندار بن ابراهیم بن یعقوب جوزجانی، او عبد الصمد بن غالب رحمته الله وغیره حضرات دی. (۱)

امام مکی بن ابراهیم رحمته الله دامام بخاری رحمته الله په خصوصی استاذانو کښې وو تردې چې دامام بخاری رحمته الله په صحیح بخاری کښې چې کوم ثلاثیات دی په هغې کښې یوولس احادیث هم ددوی نه مروی دی. (۲)

ددوی د حضرت امام ابوحنیفه رحمته الله سره ډیر عقیدت وو. دوی فرماني: «کان ابوحنیفه أعلم أهل الأرض» (۳)

کردری او موفق په «مناقب» کښې نقل کړې دی چې یوځل امام مکی بن ابراهیم درس ورکولو. نودوی او فرمائیل: «حدثنا ابوحنیفه...» یوکس اودریدل اووې ونیل «حدثنا عن ابن جریج ولا تحدثنا عنه» مکی بن ابراهیم ډیر سخت خفه شو. په مخ باندې ئې ددې آثار ښکاره شول. هغه کس توبه او ویستله. اود پښیمانتیا اظهار ئې اوکړو. خو حضرت مکی بن ابراهیم رحمته الله او فرمائیل: «انا لا نحدث السفهاء حرمت عليك أن تكتب عنی قم من مجلسی» نو ترڅو پورې چې هغه دمجلس نه پاسیدلې نه وو. دوی حدیث نه اورول. د هغه د پاسیدو نه پس دوی او فرمائیل: «حدثنا ابوحنیفه...» اودرس ئې جاری کړو. (۴)

امام احمد بن حنبل او امام عجلې رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۵)

۱- د شیوخ اوتلامذو د پاره اوگوری تهذیب الکمال (۴۷۷/۲۸، ۴۷۹) وسیر اعلام النبلاء (۵۵۰/۱۹ هو ۵۵۱) -
 ۲- مقدمة لامع الدراری (ص. ۶۴) و (۱۰۲ او ۱۰۳) وأخرج عنه البخاری الأربعة الأول من الثلاثیات والسادة والسابعة والحادية عشرة والثانية عشرة. والرابعة عشرة والسابعة عشرة والتاسعة عشرة)) دامام مکی بن ابراهیم نه علاوه دنورو ثلاثیاتو مکمل تخریج به هم وړاندې په ((باب إثم من كذب على النبي ﷺ)) د اولنی ثلاثی روایت لاندې راشی. -
 ۳- البداية والنهاية (۱۲۳/۱۰) -

۴- مناقب الإمام الأعظم للإمام الموفق بن احمد المکی (۲۰۳/۱ و ۲۰۴) الباب التساع فی حفظ لسانه وورعه ونفواه ومناقب الإمام الأعظم للإمام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بإبن البزاز الكردری (۲۲۵/۱ و ۲۲۵/۱) بذیل مناقب الموفق (الفصل الرافع فی أخلاقه) -
 ۵- تهذیب الکمال (۴۷۹/۲۸) وسیر اعلام النبلاء (۵۵۱/۱۹) -

امام یحیی بن معین رحمته فرمائی: «صالح»^(۱)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی: «محلہ الصدق»^(۲)

امام نسائی رحمته فرمائی: «لیس به ہلک»^(۳)

امام محمد بن سعد رحمته فرمائی: «وکان ثقة.. وکان ثباتاً للحديث»^(۴)

امام دارقطنی رحمته فرمائی: «ثقة مامون»^(۵)

مسلم رحمته فرمائی: «ثقة»^(۶)

خلیل رحمته فرمائی: «ثقة متفق علیه»^(۷)

پہ کال ۲۱۵ھ کنبی وفات شوی وو.^(۸)

② خنظلہ بن ابی سفیان: دا خنظلہ بن ابی سفیان جُمحی قرشی مکی دی. د دوی

مختصر حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب الایمان وقول النبی ﷺ بنی الإسلام علی خمس»
لاتدی تیرشوی دی.^(۹)

③ سالم: دا سالم بن عبد اللہ بن عمر رحمته دی. د دوی جالات پہ کتاب الایمان کنبی د
«باب العلم من الایمان» لاتدی تیرشوی دی.^(۱۰)

④ حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ: د دوی حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب امور الایمان» لاتدی
تیرشوی دی.^(۱۱)

قوله: قَالَ يَقْبِضُ الْعِلْمُ وَيُظْهِرُ الْجَهْلُ وَالْفِتْنُ وَيَكْثُرُ الْهَرْجُ: نبی ﷺ او فرمائیل چہ
علم بہ پورته شی. اوجہالت اوفتنی بہ غالبی شی. او بہ ہرج کنبی بہ زیادت اوشی.

(۱) المصادر السابقة.

(۲) المصادر السابقة.

(۳) المصادر السابقة.

(۴) الطبقات لابن سعد (۳۷۳/۷).

(۵) تهذيب الكمال (۴۸۱/۲۸) وسير اعلام النبلاء (۵۵۲/۹).

(۶) تهذيب التهذيب (۲۹۵/۱۰).

(۷) المصدر السابق.

(۸) الكاشف (۲۹۳/۲) رقم (۵۶۲۱).

(۹) كشف الباری (۶۳۶/۱).

(۱۰) كشف الباری (۱۲۸/۲).

(۱۱) كشف الباری (۶۵۹/۱).

قوله قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْهَرْجُ: تپوس اوشو. يا رسول الله هرج خه خيز دي؟

قوله فَقَالَ هَكَذَا بِيَدِهِ فَحَرَفَهَا كَأَنَّهُ يُرِيدُ الْقَتْلَ: نبي ﷺ په لاس سره اشاره وكړه. لكه

چه نبي ﷺ لاس گوړ كړو او خودل. د نبي ﷺ مراد قتل وو
مطلب دا چه نبي ﷺ په لاس سره اشاره وكړه او تحريف نې او كړو. يعنى لاسونه نې كاږه
كړل داسې اشاره نې او كړه څنگه توره وهونكې لاس اوچتوى

«كله يريدا القتل» جمله د خنظله په شاگردانو كښې دچا اضافه شوې تفسيرى جمله ده. ځكه چه
دا روايت ابو عوانه د عباس دورى عن ابى عاصم عن خنظلة په طريق سره نقل كړې دي.
عباس دورى وائى «وَأَرَنَا أَبُو عَاصِمٍ كَأَنَّهُ يَضْرِبُ عُنُقَ الْإِنْسَانِ» (١)

د «هرج» معنى د هرج اصلى معنى د يوڅيز اتساع او كثرت دي. هم ددې وجې د اختلاط
او فتنې دپاره هم استعمال شوې دي. (٢)

علامه كرماني رحمه الله فرمائى. چه «هرج» معنى فتنه ده. ددې نه د قتل معنى اخستل مجازاً
صحيح دى. ځكه چه هرج د قتل د لوازماتوڅڼي دي. البته كه د هرج معنى د قتل د لغت نه
ثابته شى. نو بيا به دا ددې حقيقى معنى وي. (٣)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى. چه علامه كرماني رحمه الله نه ذهول شوې دي. ځكه چه وپاندې په
كتاب الفتن كښې دا روايت راغلې دي. (٤) په هغې كښې راوى دا تصريح هم كړې ده. چه
داهل حبشه ژبه كښې د هرج معنى قتل دي. (٥)

[٨٦] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامٌ عَنْ فَاطِمَةَ عَنْ
أَسْمَاءَ (٦) قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تَصَلِّي فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارَتْ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا

(١) فتح البارى (١٨٢١).

(٢) النهاية (٢٥٧/١٥).

(٣) شرح الكرماني (٦٦١٢).

(٤) صحيح البخارى (١٠٤٦١٢ او ١٠٤) كتاب الفتن باب ظهور الفتن رقم (٧٠٦٥) و (٧٠٦٦) و (٧٠٦٧).

(٥) فتح البارى (١٨٢١).

(٦) قوله عن أسماء: الحديث أخرجه البخارى أيضاً فى (٣٠١١ و ٣١) كتاب الوضوء باب من لم يتوضأ إلا من الفسى
المثقل رقم (١٨٤) وى (١٢٦١١) كتاب الجمعة (الصلاة) باب من قال فى الخطبة بعد الشاء أما بعد رقم (٩٣٢)
وفى (١٤٤١١) كتاب الكسوف (الصلاة) باب صلاة النساء مع الرجال فى الكسوف رقم (١٠٥٣) و باب من أحب
العنقة فى كسوف الشمس رقم (١٠٥٤) وفى (١٤٥١١) كتاب الكسوف باب قول الإمام فى خطبة الكسوف (أما
بعد رقم ١٠٦١) وفى (١٦٥١١) كتاب السهو رقم (١٠٥٤) باب الإشارة فى الصلاة رقم (١٢٣٥) وى (١٨٣١١)
كتاب الجنائز باب ما جاء فى عذاب القبر رقم (١٣٧٣) وفى (٣٤٢١١) كتاب العتق باب ما يستحب من العنقة فى
الكسوف والآيات رقم (٢٥١٩) و (٢٥٢٠) وفى (١٠٨٢١٢) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن
رسول الله ﷺ رقم (٧٢٨٧) ومسلم فى صحيحه فى كتاب الكسوف باب ما عرض على النبي ﷺ فى صلاة
الكسوف من أمر الجنة والنار رقم ٢١٠٣ و ٢١٠٨) والنسائي فى كتاب الكسوف باب التشهد والتسليم فى صلاة
الكسوف رقم ١٤٩٨ وابن ماجه فى سننه وفى كتاب إقامة الصلاة باب ما جاء فى صلاة الكسوف رقم (١٢٦٥).

النَّاسُ قِيَامًا فَقَالَتْ سُبْحَانَ اللَّهِ قُلْتُ آيَةً فَأَشَارَتْ بِرَأْسِهَا أُنِيَ نَعَمْ فَقُمْتُ حَتَّى تَجْلَانِي الْغُشُ
فَجَعَلْتُ أَصْبَ عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ فَحَمِدَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُنِّي عَلَيْهِ ثُمَّ
قَالَ مَا مِنْ شَيْءٍ لَمْ أَكُنْ أَرِيتهُ إِلَّا رَأَيْتُهُ فِي مَقَامِي حَتَّى الْجَنَّةَ وَالنَّارَ فَأَوْجَى إِلَيَّ
أَنْكُمُ تَقْتَنُونَ فِي قُبُورِكُمْ مِثْلَ أَوْ قَرِيبَ لَا أَذْرِي أُنِيَ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيرِ
الدَّجَالِ يُقَالُ مَا عَلَيْكَ بِهَذَا الرَّجُلِ فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ أَوْ الْمُؤَقِنُ لَا أَذْرِي بِأَيِّهِمَا قَالَتْ أَسْمَاءُ
فَيَقُولُ هُوَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَهُدًى فَأَجَبْنَا وَاتَّبَعْنَا هُوَ مُحَمَّدٌ ثَلَاثًا فَيَقَالُ ثُمَّ
صَاحِبًا قَدْ عَلِمْنَا إِنَّ كُنْتَ لَمُؤَقِنًا بِهِ وَأَمَّا الْمُنَافِقُ أَوْ الْمُزْنَابُ لَا أَذْرِي أُنِيَ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ
فَيَقُولُ لَا أَذْرِي سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُهُ

[۱۸۲ و ۸۸۰ و ۱۰۰۵ و ۱۰۰۶ و ۱۰۱۲ و ۱۱۷۸ و ۲۳۸۳ و ۲۳۸۴ و ۶۸۵۷ و ۷۱۲]

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: ددوی حالات اوس هم ددې باب کښې داوونې حدیث لاندې تیر شول.

② وهیب: دا وهیب بن خالد بن عجلان باهلی بصری رحمته الله دې ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب تفاضل أهل الإيمان فی الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (۱)

③ هشام: دا هشام بن عروه رحمته الله دې ددوی اجمالی حالات په بدء الوحي کښې د دویم حدیث لاندې (۲) او تفصیلی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب أحب الدین إلى الله أذومه» لاندې تیر شوی دی. (۳)

④ فاطمه: دا فاطمه بنت المنذر بن الزبیر بن العوام قرشیه اسدییه ده. (۴)
داد هشام بن عروه بن الزبیر العوام بی بی ده او ددوی نه په عمر کښې دولس دیارلس کاله مشره وه. (۵)

دوی د خپلې نیا حضرت اسماء بنت ابی بکر، حضرت عمره بنت عبدالرحمن انصاریه او حضرت ام سلمه رضی الله عنها روایت کوي.
ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی د خاوند هشام بن عروه نه علاوه محمد بن اسحاق بن

(۱) کشف الباری (۱۱۸/۲) _

(۲) کشف الباری (۲۹۱/۱) _

(۳) کشف الباری (۲۹۱/۱) _

(۴) تهذیب الکمال (۲۶۵/۳۵) _

(۵) تهذیب الکمال و تعلیقاته (۲۶۶/۳۵) _

یسار او محمد بن سوقه رضی الله عنهما دی. (۱)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «مدیة تابعیة لثقة» (۲)

حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۳)

ابن حبان دوی په کتاب الثقات کنبی ذکر کړی دی. (۴) والله اعلم.

⑤ اسماء عرضی الله عنها: د دا حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه لور حضرت اسماء بنت ابی بکر رضی الله عنها ده. د حضرت زبیر بن العوام اهلیه وه. (۵)

د هجرت نه تقریباً اوویشته کاله وړاندې پیدا شوې وه. (۶) په شروع کنبی تقریباً د اوولس سړو نه پس مسلمانې شوې وه. (۷) د هجرت په موقع باندې حضرت عبداللہ بن زبیر رضی الله عنه د دوی په خیمه کنبی وو. (۸) دوی په مدینه منوره کنبی په مهاجرینو کنبی د ټولونه اولنې مولود وو. (۹)

دوی ته ذات الانطاقین هم ونیلې شی. ځکه چې د نبی صلی الله علیه و آله او د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه د هجرت په موقع دوی خپل خادر دوه ټکړې کړې وو. او په هغه یوه ټکړه ئې د سمرتوبه دان

تړلې وو. نبی صلی الله علیه و آله په دغه موقع فرمائیلی وو: «أهدلك الله بنطائك هذا طاقین فی الجنة» (۱۰) د حضرت زبیر رضی الله عنه سره چې کله ددې نکاح اوشوه. نو په هغه وخت کنبی حضرت زبیر رضی الله عنه سره څه نه وو. دوی به ټول کار تردې چې د خپل اس خسمانه هم په خپله کوله. روسته حضرت ابوبکر رضی الله عنه دوی ته یو غلام ورکړ. نو د اس د خسمانې نه دا فارغه شوه. (۱۱)

حضرت اسماء د عزم او همت ستن وه. حجاج بن یوسف او حضرت عبداللہ بن زبیر رضی الله عنه د جنگ په موقع کله چې حجاج دې قتل کړو. او په سولې زور ووند کړو. نو په هغه ځانې باندې حضرت اسماء تیره شوه. په هغه وخت کنبی دا نابینا شوې وه. وې ونیل «أما أن للمراکب أن ینزلن» آیا ددې شهسوار د راکوژیدو وخت لاته دې شوې. حجاج او وئیل. ددې منافق خبره

۱- د شیوخ او تلامذه د حالاتو د پاره او گورنۍ تهذیب الکمال (۲۶۵/۳۵) -

(۱) تهذیب الکمال (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸) -

(۲) تقریب التهذیب (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸) -

(۳) الثقات لابن حبان (۳۰۱۵) -

(۴) تهذیب الکمال (۱۲۳۱۳۵) -

(۵) الإصابة (۲۳۰۱۴) -

(۶) تهذیب الکمال (۱۲۴۱۳۵) و (۱۲۵) -

(۷) تهذیب الکمال (۱۲۳۱۳۵) -

(۸) تقریب التهذیب (۳۰۳) رقم (۳۳۱۹) -

(۹) تهذیب الکمال (۱۲۴۱۳۵) -

(۱۰) الإصابة (۲۳۰۱۴) -

کوی حضرت اسماء رضی الله عنها ورته اوونیل. «والله ما كان منافقاً كان صواماً قواماً» هغه ورته اوونیل. واپس لاره شه ته دبو د اتوب دوجې ستا عقل زانله شوې دې.

وانی چه حجاج کله دې د سولې نه راکوز کړو. نو د یهودیانو په قبرستان کښې نې اوغورخولو. اوبیا نې حضرت اسماء رضی الله عنها راغوستله. حضرت اسماء رضی الله عنها انکار اوکړو. نو حجاج دوباره قاصد وراولیرلو. چه راشه گنی د ویختونه به دې په رابښکلو رابښکلو راولو. حضرت اسماء رضی الله عنها بیا انکار اوکړو. حجاج پخپله راغلو. اووې ونیل. گوره ما دالله تعالی دشمن سره څه اوکړو؟ حضرت اسماء رضی الله عنها ورته جواب ورکړو. آو ما اولیدل. چه تا دهغه دنیا بریاد کړه. او هغه ستا آخرت تباہ کړو. او نور نې ورته اوونیل. چه ماته معلومه شوې ده. چه ته عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه پورې دخندا کولوپه وجه هغه ته «ابن ذات النطاقین» وانی. واوره. یقیناً زه «ذات النطاقین» یم. ما دخادرپه یو حصه باندې د نبی صلی الله علیه و آله وسلم د سمرتوبښه دان ترلې وو. اوبله حصه مې د عامو ښځو پشان د خپل سرباندې اچولې وو. او اوس واوره. چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نه اوریدلی دی. چه په ثقیف کښې به یو دروغژن وی. اویو مفسد. دروغژن خو مونږ اوکتل. اود مفسد په باره کښې زما دا یقین دې. چه هم ته نې. حجاج لا جوابه شو. اودهغه ځانې نه پاسیدل. (۱)

د حضرت عبدالله بن زبیر رضی الله عنه د شهادت نه څه لس یا شل ورځې پس د سلو کالوپه عمر کښې په ۷۳ هـ کښې حضرت اسماء رضی الله عنها وفات شوه. (۲) تردغه وخته پورې نه خو ددوی غاښ پریوتې وو. اونه نې په عقل کښې څه کمې راغلې وو. (۳)

حضرت اسماء رضی الله عنها د نبی صلی الله علیه و آله وسلم نه روایت کوی. او ددوی نه روایت کونکو کښې د ابوالزبیر نیکه، تدرُس، طلحه بن عبدالله بن عبدالرحمن، عباد بن حمزه، عباد بن عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، عروه بن الزبیر، قاسم بن محمد ثقفی، ابوواقه الليثی، صفیه بنت شیبه، اوفاطمه بنت المنذر بن الزبیر رضی الله عنه دی. (۴)

د حضرت اسماء رضی الله عنها نه ټول شپږ پنځوس احادیث مروی دی. په دې کښې څوارلس احادیث متفق علیه دی. په څلورو کښې بخاری اوپه څلورو کښې مسلم متفرد دی. (۵) رضی الله عنها وارضاه.

(۱) صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابة رضی الله عنهم باب ذکر کذاب ثقیف ومبیرها رقم (۶۴۹۶)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصادر السابقة۔

(۴) تهذیب الکمال (۱۲۳/۳۵)۔

(۵) خلاصة الخزر جی (ص. ۴۸۸) وقال الذهبي: مسندها ثمانية وخمسون حديثاً إتفق لها البخاري ومسلم على ثلاثة عشر حديثاً وانفرد البخاري بخمسة أحاديث ومسلم بأربعة سير أعلام النبلاء (۲۹۶/۲) د ذخائر المواريث (۳۴۷/۳ و ۳۵۱) په تتبع سره معلومه شوه. چه پنځلس دی. او امام بخاری په څلورو او امام مسلم په څلورو کښې متفرد دی. والله اعلم۔

قوله قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تُصَلِّيُ : حضرت اسماء، فرمائی چه عائشہؓ تہ

ورغله اوھغی مونخ کولو
دا صلاة الکسوف وو په ۹ھ کښې دحضرت ابراهيم د وفات په ورځ نمر تندر اونیلولو (۱)
نبي ﷺ جمات ته تشریف راوړلو. د مانځه وخت نه وو. خود صلاة الکسوف دپاره د صحابه
کراموﷺ ډیر لوی شمار جمع شوې وو په دې موقع باندې حضرت اسماء، فرمائی دخپلې
خور حضرت عائشہؓ حجرې ته ورداخله شوه. حضرت عائشہؓ فرمائی په دغه وخت کښې
مونخ کولو اوهم دخپلې حجرې نه نې اقتداء کړې وه حالانکه نبي ﷺ په جمات کښې د
جماعت مونخ کولو.

قوله فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارَتْ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا النَّاسُ قِيَامٌ فَقَالَتْ

سُبْحَانَ اللَّهِ: ما تپوس اوکړو په خلقو څه شوی دی؟ یعنی بې وخته مونخ کوی؟
نوهغې آسمان طرف ته اشاره اوکړه. یعنی دې طرف ته ې اشاره اوکړه. چه دا مونخ د نمر د
تندر نیولوپه وجه کولې شی. خلق په حالت دقيام کښې وو. حضرت عائشہؓ فرمائی سبحان الله
اووئیل. یعنی سبحان الله ئې اووئیل. اوآسمان طرف ته ئې اشاره اوکړه. اوغالباً سبحان الله ئې
ددې وجې وئیلې وو. چه حضرت اسماء، فرمائی ته معلومه شی. چه دا په دې وخت کښې په ژبه
جواب نشی ورکولې. (۲)

قوله قُلْتُ آيَةٌ فَأَشَارَتْ بِرَأْسِهَا أَيْ نَعَمْ: ما تپوس اوکړو. آیا څه نښه یا علامه ښکړه
شوې ده؟ نوهغې دسرپه خوزولو سر اشاره اوکړه. چه آو.

قوله فَقُبْتُ حَتَّى تَجَلَّانِي الْغَشْيُ فَجَعَلْتُ أَصْبُ عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ: زه
اودریدم. تردې چه په ما باندې د بې هوشۍ حالت غالب شو. نو ما په خپل سر باندې اوبه
واچولې.

داکثرو حضراتو په نیز دا «علائ» دې. اود کریمه په نسخه کښې «تجلان» دې. (۳) ددې معنی
پتول دی. «غشی» د اغماء یو صورت دې. د انسان په حواسو کښې سکوت راشی. قوت دراکه
کارنه کوی (۴) دلته د «علائ الغشی» یا «تجلان الغشی» نه ددې ابتدائی مقدمات مراد دی.

(۱) فتح الباری (۵۲۹/۲) کتاب الکسوف باب الصلاة فی کسوف الشمس) -

(۲) قال الکاسانی فی بدائع الصنائع (۲۳۵/۱) وإن أخبر بخبر فقال أحمده أ. أخبر بما يتعجب منه فقال
سبحان الله فإن لم يرد جواب المخبر لم تقطع صلاته وإن أراد جوابه قطع عند أبي حنيفة ومحمد وعند أبي
يوسف لا يقطع وإن أراد به الجواب) -

(۳) فتح الباری (۱۸۳/۱) -

(۴) الغشي هو تعطل القوى المحركة والحساسة لضعف القلب من الجوع أو الوجد وإجتماع الروح الحيوانی كله إليه

دغشی تکامل مراد نه دې که داسې وه نو حضرت اسما رضی الله عنها به په دغه حالت کښې په خپل سر باندې اوبه څنگه اچولې حالانکه دا فرماني «حق علان الغش جعلت أصب على رأس الباه»

هم ددې ځانې نه عالمانو عليه السلام دا اخذ کړې دې چه غشی متکامل نه وی یعنی داسې غشی وی چه په هغې کښې حواس سالم وی نو اودس پرې نه ماتیږي ^(۱) امام بخاری رحمه الله په دې باندې په کتاب الرضوء کښې «باب من لم يتوضأ إلا من الغش المتقل» ترجمه منعقد کړې ده ^(۲)

قوله فَحَمْدُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَثْنِي عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ مَا

مِنْ شَيْءٍ لَمْ أَكُنْ أَرَيْتُهُ إِلَّا رَأَيْتُهُ فِي مَقَامِي : بیا نبی صلی الله علیه و آله دالله تعالی حمد او ثناء بیان کړه. اوبیا ئې اوفرمائیل کوم څیزونه چه ماته وړاندې نه وو خودلی شوی هغه ټول څیزونه ماته په دې مقام کښې اوخودلی شول.

یعنی نبی صلی الله علیه و آله ته په صلاة الکسوف په دوران کښې دټولو غیبی څیزونه مشاهده اوکړې شوه. هغه مشاهده چه په عالم دنیا کښې وی نشی کولې.

دا مشاهده په ظاهره د عالم مثال وه ځکه چه په دې عالم کښې څومره څیزونه دی نو په عالم مثال کښې ددې شبیه اومثال موجود وی. دا یو مستقل عالم دې کوم چه شاه ولی الله صلی الله علیه و آله په تفصیل سره بیان کړې دې ^(۳)

قوله حَتَّى الْجَنَّةِ وَالنَّارِ : تردې چه ماته جنت او دوزخ اوخودلی شول.

دلته یواشکال دې هغه دا چه داسې قسم کلام د ترقی دپاره استعمالیږي. ونیلی شی چه ما دا لیدل دی دا لیدلی تردې چه دا می هم لیدلی دی. اودلته دترقی معنی په پوهه کښې نه راځی ځکه چه نبی صلی الله علیه و آله په لیلة المعراج کښې جنت او دوزخ دواړه کتلی وو.

ددې جواب دا دې چه دلته د عالم سفلی بیان دې چه په دې کښې زه موجود ووم اوماته دیرغیبی څیزونه اوخودلی شول. تردې چه جنت او دوزخ راته هم اوخودلی شول. اوبه شب معراج کښې دوی ته د بل عالم مشاهده کړې شوې وه.

دویم جواب دا کیدې شی چه دجنت اودوزخ مشاهده په لیلة المعراج کښې دوی ته شوې وه. خو په صلاة الکسوف کښې چه په کوم مخصوص کیفیت او طریقه ورته ددې مشاهده اوشوه. دغه شان ورته په شب معراج کښې نه وه شوې. په دې صورت کښې به د ترقی تعلق دمخصوص صفت سره وی.

دریم جواب دا کیدې شی چه داد امور عظام غایت وو. مطلب دا چه د مانځه په دوران کښې ماته د لویو لویو کارونو مشاهده اوکړې شوه. تردې چه دجنت او جهنم هم. نو دا د رویت غایت نه دې بلکه د دامور عظام غایت دې ^(۴) والله اعلم.

(۱) شرح صحیح البخاری لابن بطال (۲۸۱۱) -

(۲) صحیح بخاری (۳۰۱۱ و ۳۱) -

(۳) حجة الله البالغة (۵۱۱ و ۵۶) باب ذکر عالم المثال -

(۴) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۵۰۱۱) -

دجنت او جهنم وجود ددې روایت نه معلومه شوه. چه جنت او دوزخ دواړه موجود دی. داهل سنت والجماعت دا متفقہ عقیده ده. چه جنت او دوزخ پیدا شوی دی. په معتزله او قدریه کښې بعضې کسانو ددې نه انکار کړې دي. او وائی. چه الله تعالی جنت او دوزخ لا تراوسه پورې نه دی پیدا کړی. بلکه د قیامت په روځ به ئې پیدا کوی. (۱)
خودا مذهب بیخی باطل دي. ځکه چه دقرآن او سنت بې شمیره نصوص دی. کوم چه دا فاسد مذهب باطلوی. (۲)

بعضې خلق وائی. چه مونږ خوددنيا ټوله جغرافیه معلومه کړه. خو په یوځانې کښې راته هم جنت او دوزخ ملاؤ نشو. خوددوی دا دعوی بیخی غلطه ده. ځکه چه نن بلکه هره ورځ نوې نوې انکشافات کیږی. هم ددې علم جدید د دعویدارو دا اعتراف دي. چه مونږ ته دا خبره وړاندې دا معلومه نه وه. اوس راته معلومه شوه. ددې اعتراف نه پس ددوی د دې دعوا څه قیمت پاتې کیږی. چه مونږ ته د دنیا جغرافیه معلومه کړې ده؟

اوس پورې لږه موده وړاندې صرف شپږ براعظم وو. او اوس پوره یو براعظم معلوم کړې شو. دکوم نوم چه انتارکتیکا دي. اودا عین ممکن ده. چه صبا ته یو نه بلکه څو براعظم معلوم کړې شی. نوآیا د داسې تحقیق په بنیاد دا ونیلی شی. چه مونږ دټولې دنیا جغرافیه معلومه کړه. په دې کښې چرته هم دجنت او دوزخ نوم اونښه نشته؟!!

بیا دي دلته دا خبره هم یاده وی. چه داهل سنت والجماعت عقیده ده. چه جنت او دوزخ دواړه پیدا شوی دی. دا دعوا نه ده. چه هم په دې دنیا کښې دی. که بالفرض ستاسو خبره تسلیم کړې شی. چه واقعی تاسود دنیا گوټ گوټ اولټول. نویا هم دا چرته لازمېږی. چه جنت او دوزخ هم په دې دنیا کښې بیا موندی. ځکه چه دا خو په دې عالم دنیا کښې نه دی. بلکه په بل عالم کښې دی. دکوم نه چه تاسو خبره ئې.

دلته یو سوال دا پیدا کیږی. چه نبی ﷺ خودا فرمائی. چه ماته د صلاة الکسوف په دوران کښې جنت او دوزخ او خودلی شول. اوبښکاره ده. چه صلاة الکسوف نبی ﷺ هم په دې دنیا کښې کړې وو. نو جنت او دوزخ به هم دلته وی.

دا سوال بیخی سطحی اوبې بیناده دي. گورئ سره ددې چه نبی ﷺ به په دې دنیا کښې موجود وو. اوروزانه به ورته دبلي دنیا ډیرې خبرې خودلې شوې. نوکه جنت او دوزخ هم کوم چه د بلي دنیا څیزونه دی. په دې دنیا کښې او خودلی شول. په دې کښې څه محال دي. اونه دا لازم ده. چه جنت او دوزخ هم ددې دنیا سره متعلق دی. دبلي دنیا یوکس د نبی ﷺ په خدمت کښې روزانه حاضرېږی. د پیغام راورلو فریضه ئې ادا کوله. اونی ﷺ به ئې د حقائقو نه خبرول. اوصحابه کرامو ﷺ ته به هغه په وخت کښې معلومه شوه. کله چه به نبی ﷺ هغوی ته پخپله خبر ورکړو. نوکه په دې دنیا کښې نبی ﷺ ته جنت او دوزخ خودلی شوی وی. په دې کښې د څه اشکال خبره نشته.

(۱) شرح العقيدة الطحاوية لابن العزيز الحنفی (ص. ۴۲۰)۔

(۲) د دلائل دواړه او گورئ شرح العقيدة الطحاوية (ص. ۴۲۱ و ۴۲۴)۔

قوله فَأَوْجِبَ إِلَيَّ أَنْكُمْ تُفْتَنُونَ فِي قُبُورِكُمْ: ماته د وحی په ذریعه دا اوخودلې شوه. چه تاسوبه په خپلو قبرونو کښې په امتحان کښې اچولې شی. ددې نه د قبر د سوال او جواب اثبات کیږي.

مسئله د عذاب قبر د اهل سنت والجماعت متفقہ عقیده ده. چه د مرگ نه پس اهل ایمان ته په قبر کښې لذت او خوشحالی او نعمتونه ملاوړی. او کافران منافقان او گناهکاران په عذاب کښې اخته کولې شی. (۱) چونکه په اهل قبر کښې د کافرانو او عصاة مومنین کثرت وی. د دې وجې تغلیبا د ،، عذاب قبر ،، عنوان اختیار کړې شو. (۲)

بیا د قبر اطلاق په کنده باندې هم کیږي. په کوم کښې چه د مړی جوته دفن کولې شی. په آیت کریمه ﴿وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ﴾ (۳) کښې هم دا معنی استعمال شوې ده. دغه شان د دې اطلاق د مرگ نه پس په برزخی مقام باندې هم کیږي. نوکه یو کس په حسی کنده کښې دفن نکړي شی. نو دهغه دپاره هم راحت او نعمت او ثواب او عقاب ثابت دي.

لکه چه د اهل سنت والجماعت په نيزد مرگ نه پس حیات برزخی شروع کیږي. په دې کښې حیات کښې که چاته حسی کنده ملاوړی. نو هم په هغې کښې گنی بغیرد کندی نه هم په دې باندې د ثواب او عذاب ترتب کیږي.

ددې په مقابله کښې خوارج، بعضي معتزله مثلاً ضرابین عمرو، بشر المریسی، وغیره د عذاب قبر نه مطلقاً انکار کوي. (۴)

امام بخاری رحمه الله په کتاب الجنائز کښې په عذاب قبر باندې مستقل باب قائم کړې دي. (۵) انشاء الله دا بحث به په تفصیل سره هلته راشی.

قوله: مِثْلَ أَوْ قَرِيبَ لَا أُدْرِي أَيُّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَالِ: دا

امتحان به د مسیح دجال سره نزدې نزدې یا ددې معادل وی. دلته یو روایت خوهم دا

دي. یعنی «مثل» او «قریب» کښې هریو غیر مننون دي. (۶) په دې صورت کښې به د «مثل»

او «قریب» دواړو اضافت «فتنة المسح الدجال» ته وی. البته په دې صورت کښې به د مضاف

او مضاف الیه په مینځ کښې د «من» اضافه وی. ددې وجې بعضي حضراتود مضاف

او مضاف الیه په مینځ کښې د حرف جار اظهار جائز گرځولې دي. (۷)

(۱) العقبة الطحاوية وشرحها (۳۹۶۰)۔

(۲) شرح العقائد النسفية مع النبراس (۳۱۵)۔

(۳) التوبة: (۸۴)۔

(۴) فتح الباری (۲۳۳/۳) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر۔

(۵) صحيح البخاری (۱۸۳۱۱) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر۔

(۶) فتح الباری (۱۸۳۱۱)۔

(۷) فتح الباری (۱۸۳۱۱) وجمع الهوامع (۵۲۱۲) مبحث الإضافة مسئلة لا يفصل بين المتضافين)۔

دویم روایت دا دې چه «مثل» غیر منون دې او «قریبا» منون دې (۱) په دې صورت کښې به دمثل اضافت بغیر د واسطه د ... من... نه فتنه طرف ته وی یعنی «مثل فتنة الدجال» او «قریبا» چونکه منون دې نو ځکه به دې سره ... من... وانی یعنی «قریبا من فتنة الدجال»

«لا أدري أي ذلك قالت أسماء» دا جمله معترضه ده. شك د اسماء فرمونه نه دې بلکه د اسماء فرمونه نه روایت کونکې ته دې ممکن ده چه فاطمې ته شك وی. اودا راجح ده اودا هم ممکن ده چه شك هشام ته وی ځکه چه د کتاب الجمعة په یو روایت کښې هم په دې حدیث کښې وپاندې جمله ده. «فأما المؤمن أوقال المؤمن» په دې کښې د هشام د شك تصریح ده. (۲) والله اعلم

قوله المسيح الدجال: مسیح. (بفتح الميم وكسر السين المهملى. وبعدها ياء ساكنى ثم حاء مهملى) دوه دی یو مسیح الهدایه اوبل مسیح الضلالة.

مسیح الهدایه خو حضرت عیسی عليه السلام او مسیح الضلالة مسیح الدجال ته وانی بعضې حضرات فرمائی چه د مسیح اطلاق په حضرت عیسی عليه السلام باندې کیږي اود مسیح (بکسر الميم وتشديد السين المهملى المكسورى كسكين) اطلاق په دجال باندې کیږي بعضې حضرات فرمائی چه په دجال باندې د مسیح «بالحاء المهملة» اطلاق نه کیږي بلکه په ده ته مسیح «بالغاء المعجمة» وئیلی شی. خو په ظاهره دا تحریف دې.

بعضې حضرات فرمائی چه په حضرت عیسی عليه السلام او دجال باندې د مسیح بالتخفيف اطلاق هم کیږي. اود مسیح بالتشديد پشان د سکین اطلاق هم کیږي.

دجال ته د مسیح وئیلو وجه یا خودا ده چه دې به «مسح العين» وی یا ددې وجې هغه به زمکه مسح کوي یعنی د یوخوا نه به بل طرف ته په منډه ځي او منتقل کیږي او یا ورته ددې وجې مسیح وانی چه دې به «مسح عن كل علة وبركة» وی یعنی دده نه هر خیر او برکت پاک کړي شوې دې. (۳)

ده ته دجال ځکه وانی چه دې به د ټولونه زیات فریبی او دروغژن وی. ځکه چه دا د ... دجل. نه وتلې دې. دکوم معنی چه فریب اود دروغو وینا ده. (۴)

حضرت عیسی عليه السلام ته چه مسیح وانی نو په دې کښې اختلاف دې بعضې وانی چه دا د عبرانی ژبې لفظ دې په اصل کښې ... مشیحا... دې چه معنی ئې مبارک دې بعضې حضراتو

(۱) فتح الباری (۱۸۳/۱) -

(۲) صحیح بخاری (۱۲۶) کتاب الجمعة باب من قال فی الخطبة بعد الثناء أما بعد: رقم (۹۲۲) خو چونکه په دې جمله کښې بلکه په اکثر روایاتو کښې څه تصریح نشته ددې وجې په ظاهره داسې ښکاره چه داشک د فاطمې ته پیدا شوې وی لکه چه د «لا أدري أي ذلك قال الأسماء رضى الله عنها» نه ښکاره ده.

(۳) د تفصیل دپاره اوگوری تاج العروس (۲۲۴/۲) مادة .. مسیح... -

(۴) تاج العروس (۳۱۸/۷) مادة رجل -

ددې معنی صدیق خودلې ده (۱)

صاحب د قاموس علامه مجدالدین فیروز آبادی د «مسیح» د اشتقاق په باره کښې په خپل کتاب «شوام الاسرار شرح مشارق الأنوار للمصافیان» کښې دغه شان په خپل شرح د بخاری کښې پنځوس اقوال ذکر کړي دي او په خپل تفسیر «بصائر ذوی التمییز فی لطائف کتاب الله العزیز» کښې شپږ پنځوس اقوال ذکر کړي دي (۲) «من أراد التفصیل فليرجع إلی هذه الكتب»

دنبی ﷺ د ارشاد مطلب دا دې چې په قبر کښې اهل قبر په لوی ازمائش کښې اخته کړي شی دوی د دې ازمائش تشبیه د دجال د فتنې سره تشبیه ورکړه. ځکه چې د دجال فتنه به لویه فتنه وي. الله تعالی به هغه ته په ډیرو څیزونو باندې قدرت ورکړي وی یوکس به قتل کړي. بیا به ئې دوه ټکړې کړي. اوبیا به ئې د دوباره ژوندی کیدو حکم ورکړي هغه به دوباره ژوندی شی. اوبیا به ورته په هغه باندې قدرت نه وي. دهغه په لاس به کله زمکه تکه شنه او زرخیره شی. اوکله به وچه کیږي. هغه به دخان سره دجنت او دوزخ شیبه په لاس کښې اخستې وي. اوگرځي به. د زمکې خزانې به دهغه سره گرځي. د آسمان نه به دهغه په اشاره باندې باران ورپېږي. زمکه به دهغه په حکم باندې بوتې راوباسي. په اصل کښې به دا ټول هرڅه دالله تعالی په حکم سره وي.

دې به یوکس ته اوواڼی که زه ستا موریلار راژوندی کړم. ته به په ما ایمان راوړې. هغه به هان اوواڼی. نودهغه په حکم به دوه شیطانان د هغه د موریلار په شکل کښې متمثل شي. اوبنکاره شي. اودا به ورته اوواڼی. او بچي دا ستا رب دې دې اومنه (۳)
دقبر فتنه یا آزمائش دا دې چې کله مړده په قبر کښې کیخوډې شي. نوډه ته به دوه فرشتې راشي. چې دهغوی نومونه نکیر او منکر دي. هغوی به ددې کس نه دده د رب، دین او محمد ﷺ په باره کښې تپوس کوي. صاحب دایمان به صحیح جوابونه ورکړي اوڅوک چې ایماندار نه وي. هغه به جواب نشي ورکولې. دهغه وخت نه به په ده باندې د ثواب اونعمتونو اود عقاب او عذاب سلسله شروع شي (۴)

قوله: يُقَالُ مَا عَلِمْتُكَ بِهَذَا الرَّجُلِ: اوبه ونیلی شی تاته ددې سړي په باره کښې څه علم دي؟

(۱) تاج العروس (۲/۲۲۴ و ۲۲۵) -

(۲) قاموس المحيط مع شرحه تاج العروس (۲/۲۲۴ و ۲۲۶) -

(۳) د دجال په باره کښې احادیث تقریباً د حدیثونه ټولو کتابونو کښې موجود دي دلته چې کومې خبرې اولیکلې شوې ددې دپاره اوددې نه علاوه د نور تفصیل دپاره اوگورئ سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب فتنه الدجال وخروج عیسی بن مریم وخروج یاجوج وماجوج رقم (۴۰۷۷) -

(۴) عن أبي هريرة قال قال رسول الله ﷺ إذا قبر الميت. أو قال أحدكم أناه ملكان أسودان أزرقان يقال أحدهما المنكر وللآخر النكير. جامع الترمذی کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر رقم (۱۰۷۱) وانظر السنن لابن داود کتاب السنة باب المسئلة فی القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳) من حدیث البراء بن عازب (رضی الله عنه)

دلته به د رسول الله د الفاظو په ځاني د «هذا الرجل» تعبیر اختیار کړې شی. ددې نه ابتلا، او امتحان مقصود دې. ځکه چې د رسول الله ﷺ ونیلو صورت کښې خوبه د جواب او حجت تلقین وی. (۱) دلته الله دې نکرې سپکوالې مقصود نه دې.

قوله: بِهَذَا الرَّجُلِ: هذا محسوس طرف ته دا ښاري کولو دپاره دې. حالانکه دلته څوک

محسوس نشته. نو ددې مشار الیه به څه وی. ددې باره کښې د عالمانو ﷺ مختلف اقوال دی.

① بعضې حضرات فرماني. چې دلته د... هذا، اشاره هغه څيز طرفته ده. کوم چې په ذهن کښې معهود او پروت دې. لکه چې معنوی طور چې کوم څيز حاضر وي. هغه د مبالغې په طور محسوس او مبصر او ګرځولې شو. او هغې طرف ته اشاره او کړې شوه. (۲)

② بعضې عالمان ﷺ فرماني. چې د مړي او رسول الله ﷺ په مينځ کښې به حجابات لري کړې شی. د نبی ﷺ مشاهده به ورته کولې شی. اودا به ترې تپوس کولي شی. چې ددې سړي په حق کښې ته څه وائي. (۳)

اوپه دې رفع حجاب کښې څه استبعاد نشته. نبی ﷺ د معراج د شپې نه پس چې کله نبی ﷺ اهل مکې ته د دې واقعه خبر ورکړو. نو کافرانو ترې د امتحان په طور د مسجد اقصی په باره کښې تپوس وکړو. الله تعالی ورته حجابات لري کړل. او نبی ﷺ ورته اوخودل. چې د مسجد اقصی اوصاف دا دي. (۴)

اگرچه دا احتمال صحیح دې. لیکن د هیڅ روایت نه د عدم ثبوت په وجه حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحمهما الله فرماني. چې داسې خبرې په احتمال سره نه ثابتېږي. بیا خاص کردار چې دا مقام، مقام د امتحان هم دې. دلته که رفع د حجاباتو او کړې شی. اود نبی ﷺ مشاهده ورته او کړې شی. نو بیا به امتحان څه پاتې شی؟ (۵)

③ بعضې حضراتو فرماني دي. چې هلته به ورته د نبی ﷺ شبیه اوخودلې شی. د نبی ﷺ مثال او صورت به ورته مخامخ کړې شی. او تپوس به ترې او کړې شی. دا به محسوس او مبصر وی. (۶)

④ قاضی عیاض رحمه الله فرماني. چې دا احتمال هم شته. چې د نبی نوم واخستې شی. او تپوس ترې او کړې لکه څنګه چې دا احتمال هم شته. چې د نبی ﷺ مثال او صورت ورته مخامخ کړې شی. (۷)

(۱) شرح الکرماني (۶۹۱۲) -

(۲) مرقاة المفاتیح (۱۹۹۱۱) باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۳) شرح القسطلانی (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر -

(۴) السيرة الحلیة (۳۷۹۱۱) باب ذکر الإسراء والمعراج وفرض الصلوات الخمس -

(۵) ارشاد الساری للقسطلانی (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر و مرقاة المفاتیح (۱۹۹۱۱)

باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۶) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۱۵۱۲) -

(۷) إكمال إكمال المعلم للأبی (۵۸۱۳) -

⑤ دا هم کیدی شی چه په دې کښې یوه خبره هم نه وی. بلکه د نبی ﷺ اوصاف ورته بیان کړې شی. ددې تائید ددې روایت نه هم کیږي. چه الفاظ نې دا دی. «ما هذا الرجل الذي بعث فيكم» (۱) ښکاره ده. چه داوصاف بیانولونه پس معقول په منزله دمحموس گرځي. نوڅکه دلته د اشارې په استعمالولو کښې څه حرج نشته. حاصل دا چه بدیهی اود علم ضروری په طور به مړی ته دا علم اوشی چه تپوس دمحمد ﷺ په باره کښې کولې شی.

قوله: فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ وَالْمُؤْمِنَةُ فَلَا أَذْرَىٰ بِأَيِّهَا قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ هُوَ مُحَمَّدٌ رَّسُولُ

اللَّهِ جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَهُدًى فَأَجَبْنَا وَأَتَيْنَا هُوَ مُحَمَّدٌ ثَلَاثًا: مومن یا یقین کونکې کس به اووانی. حضرت اسماء رضی الله عنها فرماني. چه ماته معلومه نه ده. خوبه اووانی. چه دا محمد دالله تعالی رسول دې. دوی مونږ ته په معجزاتو او آیاتونو باندې راغلی وو. مونږ هغه قبول کړل. او د دوی تابعداری مو اوکړه. دا محمد ﷺ دې. داسې به درې ځله اووانی.

د«هو محمد» جواب نه معلومیږي. چه فرشتې سوال کوي. نو نوم ورته نه اخلی گڼي د «هو محمد» وئیلو به څه ضرورت وی؟

تنبيه: دلته په روایت کښې اختصار دې. چه صرف یو سوال ذکر دې. گڼي په روایاتو کښې درې سوالونه راغلي دي. «مادینک» او «من ربهک» راوی د اختصار په وجه حذف کړی دی. (۲)

قوله: فَيَقَالُ نَمُصَالِحًا: نواوبه وئیلی شی. چه په آرام او اطمینان سره اوده شه.

«صالحاً» صالح نه دې. اوپه دي کښې د فائدې مضمون ملحوظ وی. یوڅیز په هغه وخت کښې صالح وی. چه په هغې کښې فائده وی. دلته د صالحاً مطلب دا دې. چه ته په آرام او اطمینان سره اوده شه. الله تعالی به فی الجملة تاته فائده اورسوي. اگرچه پوره فائده به جنت ته د تلو نه پس وی. خود هغې سلسله به د اوس نه شروع کیږي.

د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په روایت کښې د«ثم تم نومة العروس فيكون في أحلى نومة نامها أحد حق بعث» الفاظ راغلي دي. (۳) اود حضرت ابوهريره رضی الله عنه په حدیث کښې دی. «ثم تم نومة العروس الذي لا يوقظه إلا أحب أهل إليه، حق بعثه الله من مضجعه ذلك» (۴)

قوله: قَدْ عَلِمْنَا إِنْ كُنْتَ لَمُوقِنًا بِهِ: مونږ ته خو معلومه وه. چه ته په دې خبره یقین ساتې.

(۱) السنن لأبي داود كتاب السنة باب المسألة في القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳).

(۲) سنن أبي داود كتاب السنة باب المسئلة في القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳).

(۳) رواه سعيد بن منصور كذا في فتح الباري (۲۳۸/۳) كتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر.

(۴) جامع الترمذي كتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر رقم (۱۰۷۱).

دا علم دالله تعالی دطرفه نه ورکړې شوې وی. اودا هم کیدې شی. چه دا فرشتې دهرمومن حالات وینی اوگوری اوبه دې طریقه دوی ته دا علم حاصل شوې وی. اوکیدې شی. چه دده مخ نه دا اندازه کیدې شی دایمان نور دا ښائی. چه دا کس په نبی ﷺ باندې ایمان راوړونکې دې

قوله وَأَمَّا الْمُنَافِقُ أَوِ الْمُرْتَابُ لَا أَذْرِي أَيَّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ لَا أَذْرِي

سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُ: پاتې شو منافق مرتاب. شک کونکې، معلومه نه ده چه اسماء رضی الله عنها څه فرمایلی دی. نوهغه به اوواڼی. ماته معلومه نه ده البته مادخلقو نه څه وین اوریدلې وه. ما به هم هغه وینا کوله.

منافق هغه دې چه دهغه په زړه ایمان نه وی. په ظاهره ایماندار وی. او مرتاب هغه دې چه هغه په د څو وجوهاتو دوجې اسلام خوښوی. خوڅه وجوهات ددې نه منع کونکې هم موجود وی. کله چه دمنافق یا مرتاب نه تپوس اوکړې شی. چه داڅوک دې. هغه به او وائی. ماته معلومه نه ده چه دا څوک دالله البته دا چه خلقو یوه خبره کوله. او ما هم دهغوی په تابعدارۍ کښې هغه خبره کوله. یعنی لکه چه هغه به اوواڼی. چه زما ایمان د جذرقلب نه نه وو. دخلقو په لیدلو باندې ما هم دخپل غرض او مفادو په خاطر محمد رسول الله وئیلې وو.

ایا دقبر سوال ددې امت سره مخصوص دې؟ ددې حدیث نه معلومه شوه. چه په قبر کښې به تپوس کولې شی. آیا دا د دې امت سره خاص دې. اوکه عام دې؟

حکیم ترمذی رحمته الله د نوادرالاصول د مصنف رحمته الله رانې دا ده. چه دقبر سوال ددې امت سره خاص دې. دهغوی قول دې چه د نبی ﷺ نه وړاندې څومره انبیاء علیهم السلام مبعوث شوی دی. هغوی ټولوا امت دین حق طرف ته رابلل. که هغوی به قبول کړو. نوډیره ښه گڼی دالله تعالی عذاب به نافرمان ختم کړل. کله چه نبی ﷺ مبعوث شو. نوانته تعالی د دین عذاب پورته کړو. البته د عذاب قبر سلسله نې قائمه کړه. نوکله چه سړې د عالم برزخ نه تیرېږی دده نه به دا سوال کیږی مومن به کامیابېږی. اوچه څوک مومن نه وی. هغه به په عذاب کښې اخته کیږی. (۱)

دڅه احادیثودظاهرنه هم ددې رانې تائید کیږی په صحیح مسلم کښې د حضرت زیدبن ثابت رضی الله عنه مرفوع روایت دې. ((ان هذه الأمة تبتلى في قبرها)) (۲)

دغه شان په مسند احمد کښې د حضرت عائشې رضی الله عنها مرفوع حدیث دې.

((وأما فتنة القبر فبعض تفتنون وعنى تسئلون)) (۳)

(۱) إيضاح البخاری (۹۹/۵) _

(۲) کتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۷) المسئلة الثانية عشرة : وهو أن سوال منكر ونكير هل هو مختص بهذه الأمة أن يكون لها ولغيرها (طبعة مكتبة نصير بجوار إدارة الأزهر الشريف تحقيق وتعليق محمد انيس عبادة ومحمد فهمي السرجاني) _

(۳) صحیح مسلم کتاب الجنة وصفتها ودهلها رقم (۷۲۱۳) _

(۴) مسند احمد (۱۴۰/۱۶) _

ابن عبدالبر رحمته په دې کښې توقف اختیار کړې دې (۱)
 او ابن القيم رحمته فرماني چې دا سوال ددې امت پورې خاص نه دې بلکه د مخکنو امتونو نه
 به هم دا سوال کېږي (۲)

تر کومې پورې چې دهغه احاديثو تعلق دې د کوم نه چې په ظاهره دا معلومېږي چې دا سوال
 به ددې امت نه کېږي نو په دې کښې د نبی صلی الله علیه و آله د قبر کیفیت د امتحان په طور بیان شوي
 دې د تېرو شوو امتونو نه د سوال نفی په کښې نشته (۳)

ایا د قبر تپوس به د هر کس نه کېږي که صرف د مومن نه؟ بیا په دې کښې اختلاف دې چې آیا
 دا سوال به د هر مومن او کافر نه کېږي او که صرف دهغه خلقونه به کېږي کوم چې د اسلام
 دعویدار وي برابر ده که په حق وي او که په باطله. د عبید بن عمیر رحمته دا ډیر لوی تابعي
 دې ددوی نه امام عبدالرزاق رحمته نقل کړی دی چې دوی فرماني ((نسیفتن رجلا مومن
 و منافق و اما الکافر فلا یسأل عن محمد ولا یعرفه)) (۴)

حافظ ابن عبدالبر او حافظ سیوطي رحمهما الله هم دا رائي اختیار کړې ده (۵)
 حالانکه علامه ابن القيم حکیم ترمذي امان حافظ ابن حجر رحمته رائي دا ده چې دا تپوس
 به د مومن او کافر هر یو کس نه کېږي (۶)

ابن عبدالبر رحمته فرماني چې آثار او روایات په دې باندې دال دي چې په قبر کېږي به د سوال
 ازمائش صرف د مومن دپاره وي یا دهغه منافق دپاره دچا شمار چې په اهل قبله کېږي
 کېږي او تر کومې پورې چې د کافر جاحد تعلق دې نو دهغه نه به د رب دین او نبی په باره
 کښې څه تپوس نه کېږي صرف د اهل اسلام اهل قبله نه به سوال کېږي بیا به اهل ایمان ته
 د الله تعالی د طرف نه تثبیت نصیب شي او اهل باطل به گډوډ شي (۷)
 ابن القيم رحمته فرماني چې دا سوال به د هر کس نه کېږي که مومن وي او که کافر وي.

(۱) کتاب الروح (ص. ۱۳۷) _

(۲) کتاب الروح (ص. ۱۳۸) _

(۳) کتاب الروح (ص. ۱۳۸ و ۱۳۹) و فتح الباری (۲۴۰/۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر) _

(۴) مصنف عبدالرزاق (۵۹۰/۳) کتاب الجنائز باب فتنة القبر) _

تنبيه: وقع فی المصنف ههنا عبدالله بن عمر بدل عبيدالله بن عمير، والثاني هو الصواب. والأول تصحيف وانظر
 التمهيد (۲۵۲/۲۲) وفتح الباری (۲۳۹/۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر وانظر أيضاً طلوع الثريا
 بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوی للفتاوی (۱۷۸/۲) _

(۵) التمهيد (۲۵۲/۲۲ و ۲۵۴) وطلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوی للفتاوی (۱۷۸/۲)
 ورد المختار (۶۲۹/۱) کتاب الجنائز باب مطلب فی سوال ملکین هل هو عام لكل أحد أو لا؟ _

(۶) کتاب الروح (ص. ۱۳۲) المسئلة الحادية عشرة وفتح الباری (۲۳۹/۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر)
 (۷) التمهيد (۲۵۲/۲۲) _

ددوی اولنی دلیل دا دې چه دالله تعالی ارشاد دې: «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ» (۱)

دا آیت کریمه د عذاب قبر په باره کښې نازل شوې وو. لکه څنگه چه په بخاری شریف کښې ددې تصریح ده (۲)

ددې آیت نه معلومه شوه چه الله تعالی به مومنان ثابت قدم کړي. او ظالمان به گمراه کړي. ظالم دخپل عموم په وجه کافرانوته هم شامل دې.

دویم دلیل په صحیح بخاری کښې دحضرت انس رضی الله عنه روایت دې په هغې کښې دی: «وَأَمَّا السَّافِقُ وَالْكَافِرُ فَيَقَالُ لَهُ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِي هَذَا الرَّجُلِ؟...» (۳)

دریم دلیل دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دې. دوی فرماني: «شهدت مع رسول الله ﷺ جنازة فقال رسول الله ﷺ يا أيها الناس إن هذه الأمة تبطل في قبورها فإذا الإنسان دفن فتفرق عنه أصحابه جاءه ملك في يده مطراق فأكعده قال ما تقول في هذا الرجل؟ فإن كان مومنًا قال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً عبده ورسوله.. وإن كان كافراً أو منافقاً يقول له ما تقول في هذا الرجل..» (۴)

څلورم دلیل دحضرت براء بن عازب رضی الله عنه اوږد حدیث دې. په هغې کښې دی «وإن الكافر.. فذكر موته قال وتعاد روحه في جسده» ویاتیېه مډکان فیجلسانه فیقولان له من ربه؟ (۵) ایا په قبر کښې به د ماشومانو نه تپوس کیږي؟ په دې مسئله کښې هم اختلاف دې. چه آیا په قبر کښې به د ماشومانو نه تپوس کیږي که نه؟

بعضې حضرات فرماني: چه د ماشومانو نه به هم تپوس کیږي. ځکه چه په هغوی باندې د جنازې مونځ کیږي. دهغوی دپاره دعا کولې شی. دالله تعالی نه دا سوال کولې شی. چه دوی د عذاب قبر او فتني د قبر نه محفوظ کړه. (۶)

په موطا امام مالک کښې دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دی. چه دوی په یوماشوم باندې د جنازې مونځ اوکړو. اوبیا ئې دعا اوکړه: «اللهم اهدنا من عذاب القبر» (۷)

(۱) ابراهیم: (۲۷)۔

(۲) صحیح البخاری (۱۸۳/۱) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر رقم (۱۳۶۹) و (۶۸۲/۲) کتاب التفسیر سورة ابراهیم باب یثبت الله الذین آمنوا بالقول الثابت .. (رقم ۴۶۹۹)۔

(۳) صحیح البخاری (۱۸۴/۱) کتب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر رقم (۱۳۷۴۰)۔

(۴) مسند احمد (۴/۱۳ و ۴) قال ابن القيم الذی رواه ابن ماجه والإمام احمد (کتاب الروح ۱۳۳) هكذا قال وقد تتبع سنن أي ابن ماجه فلم أجد الحديث عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه والله أعلم۔

(۵) السنن لأبي داود کتاب السنة باب المسئلة فی القبر رقم (۴۷۵۳)۔

(۶) کتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۹) المسئلة الثالثة عشرة۔

(۷) موطا امام مالک کتاب الجنائز باب ما يقول المصلى على الجنازة رقم (۱۸)۔

دغه شان د حضرت عائشې رضی اللہ عنہا په باره کښې منقول دی چه ددوی په خواه کښې د یوماشوم جنازه تیره شوه نوهغه په ژړا شوه کله چه دهغوی نه تپوس او شو نو وې فرمائیل «هذا الصبی بهکیت له شفقة علیه من ضمة القبر»^(۱)

البته ددې رانې د قائلینوینا ده چه الله تعالی به ددوی عقل مکمل کړی چه په هغې سره به دوی په معاملکه پوهه شی. اودوی ته به د جواب الهام او کړې شی^(۲). نور حضرات فرمائی چه دهغه ماشوم نه به څه تپوس نه کيږی څوک چه ممیز نه وی البته چه کوم ماشوم ممیز وی اورسول اورسل پیژنی. نودهغه نه به تپوس کيږی چه په تاسو کښې رالېږلې شوې دا کس څوک دې؟^(۳)

دا حضرات فرمائی چه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په حدیث کښې چه د کوم عذاب ذکر دې نوددې نه عقوبت اوسزا مراد نه ده. بلکه بغیرد عقوبت اوسزا نه تکلیف محسوسول دی لکه څنگه چه په حدیث کښې راغلی دی. «ان الميت لیعذب ببكاء أهله علیه»^(۴) دلته دا مراد نه دې چه د ژوندې کس په گناه به ده ته عذاب ملاویرې. ځکه چه «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى»^(۵) یومنلې شوې قانون دې. البته ددې بکاء اونوحه په وجه به مړې تکلیف محسوسوی دغه شان قبرنیکاره خبره ده. چه د هموم او آلام او ارمانونو مرکز دې. کیدې شی چه په بجی باندې ددې اثر وی. ددې وجې ددې نه د بچ کیدو دعا کولې شی. ددې نه ئې په «أعذة من عذاب القبر» سره تعبیر او کړو. لکه څنگه چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد دې. «السفر قطعة من السقم»^(۶) ښکاره ده چه په دې حدیث کښې د عذاب نه عقوبت مراد نه دې. بلکه د سفر تکلیفونه او مشقتونه مراد دی. لکه چه په عذاب کښې د عقوبت په مقابله کښې عموم دې.^(۷)

بعضی حضراتو په دې باره کښې توقف اختیار کړې دې. علامه دسوقی فرمائی «وهو الحق لأنه لم يرد نص بشي»^(۸) صاحب ددرمختار فرمائی. «والأصح أن الأنبياء لا يستلون ولا أطفال المؤمنين وتوقف الإمام في أطفال المشركين»^(۹)

(۱) کتاب الروح (۱۳۹)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) صحيح البخاری (۱۷۱۱) کتاب الجنائز باب قول النبي صلی اللہ علیہ وسلم يعذب الميت ببعض بكاء أهله عليه إذا كان النوح من سنته رقم (۱۲۸۶)۔

(۵) الفاطر: (۱۸)۔

(۶) صحيح بخاری (۴۲۱۱) کتاب العمرة (الحج) باب السفر قطعة من السقم رقم (۱۸۰۴)۔

(۷) کتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۴۰ او ۱۴۱)۔

(۸) أوجز المسالك (۲۲۹۱۴) کتاب الجنائز. باب ما يقول المصلى على الجنازة۔

(۹) الدر المختار مع رد المحتار (۶۲۹۱۱) کتاب الجنائز مطلب في سوال الملكين هل هو عام لكل أحد أو لا؟۔

علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د درمختار دمصف رحمۃ اللہ علیہ د قول «ومن لایسأل ینہی ان لایلقن» نہ پہ اشاری سرہ دا معلومیری چہ پہ قبر کنبی بہ دتولونہ تپوس نہ کیری البتہ پہ «السلام الوہاب» کنبی نہ ددی پہ خلاف ونیلی دی پہ ہغی کنبی دی «کل ذی روح من ہی آدم یسئل لی القبر یا جماع اہل السنۃ لکن یلقن الرضیع الملک وقیل لا، ہل یلہمہ اللہ تعالیٰ کما الہم عیسٰی علیہ السلام فی البہد» علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ داجماع خبرہ محل دنظر دی خکہ چہ ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ خو فرمائی: چہ تپوس بہ صرف دمومن اومنافق نہ کیری د کافرنہ بہ نہ کیری (۱) فائدہ علامہ شامی رحمۃ اللہ علیہ د علامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کوی چہ د لاندینی کسانونہ بہ پہ قبر کنبی تپوس نہ کیری «الشہید والمراہط والمطعون والبیث من الطاعون بغیرہ اذا کان صابراً محتسماً والصدیق والأطفال والبیث یوم الجمعة أولیلتها والقاری کل لیلۃ تہارک: الملک وبعضہم ضم الیہا السجدة والقاری فی مرض مؤتہ قل ہو اللہ أحد»

بعضی حضراتو پیغمبران علیہم السلام ہم پہ دی کنبی شمار کری دی خکہ چہ ددوی درجہ بنکارہ خبرہ دہ چہ د صدیقینونہ پور تہ دہ (۲) واللہ اعلم د احادیث باب ترجمۃ الباب سرہ انطباق پہ دی باب کنبی لکہ خنگہ چہ تاسو اوکتل دری احادیث ذکر کری دی او باب نہی قائم کری دی «باب من أجاب الفتیاء بإشارة الید والرأس» پہ دی کنبی پہ اولنی حدیث کنبی پہ «فأوما یبدہ قال ولا حرج» اوپہ دویم حدیث کنبی دی «فقال مکنذا یبدہ فحرفها» دا دوارہ حدیثونہ مرفوع دی اوپہ دی کنبی صراحۃ د اشارۃ بالید ثبوت دی

پہ دریم حدیث کنبی د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا «إشارة بالرأس» ذکر دہ خو پہ دی باندی اشکال کیدی شی چہ د مصنف رحمۃ اللہ علیہ مدعا تری نہ ثابتیری خکہ چہ دا خونہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم فعل دی اونہ پہ دی باندی تقریر ثابت دی ددی جواب دا دی چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم پسی روستہ دمانخہ پہ حالت کنبی اشارہ کری وہ اونبی صلی اللہ علیہ وسلم چہ بہ خنگہ ورا ندی لیدل کول دغہ شان بہ نہی روستہ ہم لیدل کول نود حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ فعل باندی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم تقریر ثابت شو (۳) دا ہم دیرہ ممکن دہ چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تولہ قصہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ بیان کری وی نوپہ دی صورت کنبی خہ اشکال نہ پاتی کیری واللہ اعلم

(۱) ردالمختار (۶۲۹/۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) ردالمختار (۶۲۹/۱) کتاب الجنائز مطلب ثمانية لا یسنلون فی قبورہم۔

(۴) الكنز المتواری (۳۱۳/۲)۔

۲۵= بَابُ تَحْرِیضِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَقَدْ عَبْدُ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يُحْفَظُوا الْإِيمَانَ

وَالْعِلْمَ وَتَحْبِئُوا مَنْ وَرَاءَهُمْ وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحَوِیْثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ارْجِعُوا إِلَى أَهْلِيكُمْ فَعَلِمُوهُمْ

د باب سابق سره ربط ددې باب دمخکنی باب سره دا مناسبت دې چه په باب سابق کښې د سوال او جواب په ذریعه د علم په خپله زده کول او بل ته خودل اوشو ظاهره ده چه دا سوال او جواب کوم چه په حقیقت کښې تعلیم او تعلم دې د تحریض او ترغیب نه خالی نه دې. (۱)
د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهندي رحمه الله فرمائی چه ددې ترجمې نه هم د تعلیم او تعلم تاکید مقصود دې. او تعلیم او تبلیغ د حفظ نه بغیر ممکن نه دی. ددې وجې نې د حفظ هم تاکید او کړو او معلومه شوه چه اهل علم لره پکار دی چه متعلم ته په حفظ او تبلیغ کښې د تاکید کولونه کوتاهی نه کوی. والله اعلم. (۲)

بعضې حضرات فرمائی چه «بلغوا عني ولو آية» نه چه کوم ایهام وو چه صرف د قرآنی آیتونو تبلیغ دې کولې شی. دهغې د رد طرف ته اشاره ده چه په تعلیم او تبلیغ کښې تعمیه دې. که هغه قرآنی آیت وی. او که حدیث نبوی وی.

خو حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه دا غرض صحیح نه معلومېږي. ځکه چه ددې د پاره نې وړاندې «باب لیعلم العلم الشاهد الغائب» مستقل باب قائم کړې دې.

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه ددې ترجمې نه زما په نیز غرض دا دې. چه د تبلیغ د پاره دا ضروری نه دی. چه مبلغ دې کامل عالم وی. بلکه که یوکس پوره عالم نه وی نو دهغه د پاره هم تبلیغ کول جائز دی. ځکه چه مالک بن حویرث او وفد عبدالقیس د نبی ﷺ سره خو ورځې پاتې شوی وو. په دغه ورځو کښې چه دغه خلق څه زده کړی وو. نبی ﷺ ورته دهغې د تعلیم او تبلیغ حکم کړې وو. وفد عبدالقیس ته نې دلته صرف د اته خبرود تبلیغ حکم کړې دې. (۳) والله اعلم.

قوله وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحَوِیْثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ارْجِعُوا

إِلَى أَهْلِيكُمْ فَعَلِمُوهُمْ: حضرت مالک بن حویرث رحمه الله فرمائی چه مونږ ته نبی ﷺ حکم او کړو چه دخپل کور خلقتو ته واپس لاړشی او هغوی ته علم او بنائی

حضرت مالک بن الحویرث رحمه الله: دا د نبی ﷺ صحابی حضرت مالک بن الحویرث بن

(۱) عمدة القاری (۹۹/۲)۔

(۲) الأبواب والتراجم (۵۲/۵۱)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۱۶/۲) و تقریر بخاری شریف (۱۸۷/۱)۔

حشیش بن عوف بن جندع لیشی رضی الله عنه دې ابو سلیمان نې کنیت دې. ددوی دنسب نامې په بیانولو کښې بعضې حضرات اختلاف کړې دي. (۱)

ددوی د نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کښې دخپلو همزولو څو ځوانانومره حاضر شوي وو. او تقریباً شل ورځې ایسار شوي وو. ددې نه پس نبی صلی الله علیه و آله دوی ته تعلیم ورکړو. او خپل وطن ته نې واپس اولیرل. (۲)

ددوی په بصره کښې اوسیدل. (۳)

ددوی د نبی صلی الله علیه و آله نه روایت کوی. او ددوی نه روایت کونکی. سوار حرمی. نصرین عاصم لیشی. ابو عطیه. او ابو قلابه جرمی رضی الله عنه دي. (۴)

ددوی نه اصول سته مصنفینو رضی الله عنه احادیث نقل کړي دي. (۵)

ددوی نه ټول پنځلس احادیث مروی دي. په دې کښې دوه متفق علیه دي. او په یو حدیث کښې امام بخاری او په یو کښې امام مسلم متفرد دي. (۶)

ابن عبد البر رحمته الله لیکلی دي: «سکن البصرة ومات بها سنة أربع وتسعين» (۷)

خو حافظ ذهبی رحمته الله په «تجريد أسماء الصحابة رضی الله عنه» کښې «سنة أربع وسبعين» فرمایلي دي. (۸) دغه شان ابن سکن رحمته الله هم په دې باندې جزم کړې دي. (۹)

وجه دا ده. چه په بصره کښې په اتفاق سره د ټولونه په آخر کښې وفات شوي صحابی حضرت انس رضی الله عنه وو. او د هغوی وفات په ۹۳ هـ کښې شوې دي. نو په بصره کښې که د حضرت مالک بن الحویرث رضی الله عنه وفات په ۹۲ هـ کښې شوې وو. نو آخری صحابی رضی الله عنه به حضرت مالک بن الحویرث وو. حضرت انس بن مالک رضی الله عنه به نه وو. ددې وجې «أربع وتسعين» د «أربع وسبعين» سره تصحیف دي. (۱۰) والله اعلم. «رضي الله عنه وأرضاه»

د ذکر شوي تعلیق تخریج د حضرت مالک بن الحویرث رضی الله عنه دا تعلیق د هغوی د یواوېد حدیث یوه ټکړه ده. دا حدیث امام بخاری رحمته الله په خپل صحیح کښې تقریباً نهه ځله مفصل او

(۱) تهذيب الكمال (۱۳۲/۲۷ او ۱۳۳) وتهذيب التهذيب (۱۳۱/۱۰ او ۱۴) _

(۲) الإصابة (۳۴۲/۳) _

(۳) الاستيعاب بهامش الإصابة (۳۷۴/۳) _

(۴) د شیوخ او تلامذه د پاره او گوري تهذيب الكمال (۱۳۳/۲۷) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۸۰/۱۲) وخلاصة الخرجي (۳۶۷) _

(۷) الاستيعاب بهامش الإصابة (۳۷۴/۳) _

(۸) تهذيب التهذيب (۱۴۱/۱۰) وحاشية سبط ابن العجمي على الكاشف (۲۳۴/۱۲) رقم (۵۲۴۶) _

(۹) الإصابة (۳۴۳/۳) وتهذيب التهذيب (۱۴۱/۱۰) _

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۴۱/۱۰) _

مختصراً ذکر کړې دې (۱) دلته چه کوم الفاظ ذکر دی هغه بعینه په «کتاب الأدب» کښې «باب رحمة الناس والبهائم» کښې موجود دی (۲)

د ذکر شوی تعلیق مقصد د ذکر شوی تعلیق نه دامام بخاری رحمه الله مقصد د ترجمة الباب اثبات دې چه په دې حدیث کښې نبی ﷺ حضرت مالک بن الحویرث رحمه الله اودهغه ملگری خپلو کورونوته واپس اولیرل اوڅه چه ئې دلته کتلی وو او زده کړی وو دا حکم ئې ورته اوکړو چه دا دخپلې علاقې خلقوته اوبښانې.

[۸۷] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي جَمْرَةَ قَالَ كُنْتُ أَرْجُمُ بَيْنَ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) وَبَيْنَ النَّاسِ فَقَالَ إِنَّ وَقَدْ عَبْدَ الْقَيْسِ أَتَوَّالَتْنِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَنْ الْوَفْدُ أَوْ مَنْ الْقَوْمُ قَالُوا رِبْعَةٌ فَقَالَ مَرَجَبًا بِالْقَوْمِ أَوْ بِالْوَفْدِ غَيْرَ خَزَائِي وَلَا نَدَامِي قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شُقَّةٍ بَعِيدَةٍ وَبَيْنَنَا وَبَيْنَكَ هَذَا الْحَيُّ مِنْ كُفَّارٍ مُضَرٍّ وَلَا نَسْتَطِيعُ أَنْ نَأْتِيكَ إِلَّا فِي شَهْرِ حَرَامٍ فَمَرُّنَا بِأَمْرِ يُخْبِرُ بِهِ مَنْ وَدَّ أَنْ يَدْخُلَ بِهِ الْجَنَّةَ فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ أَمَرَهُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَحَدَّثَهُ قَالَ هَلْ تَذَرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَحَدَّثَهُ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ قَالَ شَهَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامُ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ وَصَوْمُ رَمَضَانَ وَتُعْطُوا الْخُمْسَ مِنَ الْمَغْنَمِ وَنَهَاهُمْ عَنْ الدُّبَاءِ وَالْحَنْتَمِ وَالْمُرْقَةِ قَالَ شُعْبَةُ رُبَّمَا قَالَ النَّبِيُّ رُبَّمَا قَالَ الْمُقْبِرُ قَالَ احْفَظُوا وَأَخْبِرُوا مَنْ وَدَّكُمْ [رقم، حد]

رجال الحديث

① محمد بن بشار: دا مشهور امام حدیث محمد بن بشار بن عثمان بن عبدی بصری رحمه الله دی. ددوی کښت ابوبکر اولقب ،، بندار ،، دی. ددوی حالات مخکې په کتاب العلم کښې د «باب ما کان النبی ﷺ یتخولهم بالموعظة والعلمی لا ینفروا» لاندې تیر شوی دی.

② غندر: دا هم د حدیثو مشهور امام ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلی رحمه الله دی. چه د .. غندر .. په لقب سره مشهور دی. د دوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب قلم دون

(۱) صحیح البخاری (۸۷۱۱) کتاب الأذان باب من قال لیؤذن فی السفر مؤذن واحد رقم ۶۲۸) و (۸۸۱۱) باب الأذان للمسافر إذا كانوا جماعة .. رقم ۶۳۰) و (۶۲۱) و (۹۰۱۱) باب إثنان فما فوقها جماعة رقم ۶۵۸) و (۹۵۱۱) باب إذا استوو فی القراءة فلیؤمهم أكبرهم رقم ۶۸۵) و (۱۱۳۱۱) باب للمکث بین السجدين رقم ۸۱۹) و (۳۹۹۱۱) کتاب الجهاد والسير. باب سفر الإثنین رقم ۲۸۴۸) و (۸۸۸۱۲) کتاب الأدب باب رحمة للناس والبهائم رقم ۶۰۰۸) وفاتحة کتب أخبار الأحاد باب ماجاء فی إجازة خبر الواحد الصدوق رقم ۷۲۴۶) (انظر التعليقة السابقة)۔

(۲) ددې حدیث تخریج په کشف الباری (۶۹۶ ۱۲) ((کتاب الایمان باب أداء الخمس من الایمان)) لاندې تیر شوی دی ۔

قلم» لاندې تیر شوی دی (۱)

④ شعبه: دا امیر المومنین فی الحدیث شعب بن الحجاج بن الورد العتکی بصری دی. د دوی حالات په باب «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده»، لاندې ذکر شوی دی (۲)

⑤ ابو جمره: دا ابو جمره نصر بن عمران ضبعی بصری دی. د دوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب أم الخس من الإیمان» لاندې تیر شوی دی (۳)

⑥ حضرت عبد الله بن عباس: د دوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب کفران العیود کفر وون کفر» لاندې تیر شوی دی (۴)

قوله: قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شُقَّةٍ بَعِيدَةٍ: وفد عبد القیس او وئیل. موتاسوته د لرې مسافت نه یا د لرې مزل کړې دي. اورا غلی یو.

«شقة» بضم الشین وبکسر ها، ددې معنی .. بعد .. دي. بعضې حضرات فرمائی چې «شقة» لرې سفر یا مسافت بعیده ته وائی په دې صورت کښې به دلته د «بعیده» صفت. صفت کاشفه وی.

بعضې حضرات فرمائی چې «شقة» سفر ته وائی. وئیلی شی. «فلان بعید الشقة» یعنی «بعید السفر» دشقة معنی ناحیه هم ده.

په دې صورتونو کښې به دا صفت احترازی وی. ځکه چې سفر یا ناحیه کله نژدې وی. او کله لرې وی (۵)

قوله: وَنَهَاهُمْ عَنِ الدَّبَاءِ وَالْحَنْتَمِ وَالْمُزَفَّتِ قَالِ شُعْبَةُ رَبُّمَّا قَالِ النَّقِيرُ وَرُبَّمَا قَالِ الْمُقَيَّرِ: دامام شعبه رضی الله عنه دا مطلب نه دي چې زما استاذ ابو جمره به کله د دبا،

«حنتم» او .. مزفت .. ذکر کولونه پس نقیر ذکر کولو. او کله د .. مقیر .. لفظ وئیل. بلکه مطلب دا دي چې زما استاذ ابو جمره، درې څیزونه، حنتم، دبا، او مزفت ذکر کول. او کله به ئې د .. النقیر .. زیادت هم کولو. او کله به ئې د .. مزفت .. په ځانې .. مقیر .. وئیل. ځکه چې .. مزفت .. او .. مقیر .. دواړه یو څیز دي (۶) والله اعلم بالصواب.

(۱) کشف الباری (۲۵۰/۱۲) _

(۲) کشف الباری (۶۷۸/۱۱) _

(۳) کشف الباری (۷۰۱/۱۲) _

(۴) کشف الباری (۲۰۵/۱۲) _

(۵) النهاية (۴۹۲/۱۲) و مجمع بحار الأنوار (۲۴۱/۱۳) تاج العروس (۳۹۶/۶) _

(۶) فتح الباری (۱۸۴/۱۱) و عمدة القاری (۱۰۰/۱۲) _

حدیث عبدالقیس مکمله تشریح په کتاب الایمان کښې د «باب أداء الخمس من الإیمان» لاندې تیره شوې ده (۱) «فارجه‌ایه‌ان شئت».

۲۶ = باب الرحلة فی المسألة النازلة وتعليم أهله

رحلة، بکسر الراء، ارتحال اوسفرته وائی او... رحلة، بالضم، طرف ته وائی کوم ته چه سفر کولې شی حافظ فرمائی چه دلته... رحلة... بکسر الراء او... رحلة بفتح الراء هم راغلي ده په معنی د «المرأة الواحدة» هم راغلي ده (۲).

د مخکنی باب سره مناسبت په تیرشوی باب کښې تحریض علی العلم وو د تحریض په نتیجه کښې طالب علم د مختلفو خایونو سفر کوی بیا خاص کر چه کله څه واقع او واقع پېښه شی نوبیا وتل ضروری شی ددې وجې ئې دلته د «رحلة فی المسألة النازلة» باب قائم کړو (۳).

د تکرار فی الترجمة شبه اودهغې جواب ددې نه وړانې امام بخاری د «باب الخروج فی طلب العلم» باب قائم کړې وو او اوس دوی «باب الرحلة فی المسألة النازلة» قائم کړو په ظاهره دا تکرار دي.

ددې جواب دا دي چه سابقه باب عام وو په مطلق خروج فی العلم باندې دال وو اودا ترجمه خاص ده په دې کښې دڅه واقعي او حادثې په پېښیدو باندې دتل مقصود دی نو تکرار نشو (۴).

د ترجمې مقصد حضرت شیخ الهندی رحمه الله فرمائی که د یوې مسئلې ضرورت پېښ شی اوحکم معلوم نه وی د عالم نه د معلومولو دپاره دې سفراو کړې او خپلواهل علموته دې هم تعلیم ورکړې دا نه چه سکوت او اختیار کړې او کینی ددې نه دتعلیم او تعلم تاکید او ضرورت معلومېږي والله اعلم (۵).

مطلب دا دي چه په احکام شرعيه کښې جهل چونکه عذر نه دي ددې وجې کوشش کول پکار دی او علم حاصلول پکار دی «فلما شغلنا عن السؤال» (۶).

تنبيه دلته تاسو گورئ چه د ترجمې په آخر کښې «وتعليم أهله» هم شته دا صرف د کریمي په نسخه کښې دی.

(۱) کشف الباری (۲/۹۴۸ و ۹۲۷) -

(۲) فتح الباری (۱۸۴/۱) -

(۳) عمدة القاری (۱۰۰/۲) -

(۴) شرح الکرمانی (۳۷۱/۲ و ۳۴) -

(۵) الأبواب والتراجم (ص ۵۲) -

(۶) الكنز المتواری (۳۱۸/۲) -

حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله فرمائی: چه ددی حذف کول صحیح دی. خکه چه دتعلیم اهل په باره کنبی امام بخاری وړاندې «باب تعلیم الرجل أمته وأهله» مستقل باب قائموی (۱)

خودلته دا ونیلی شی. چه هغه ترجمه کومه چه راتلونکې ده. عام ده. او مذکوره ترجمه خاص ده ددی مقصد خودا دی. چه د ضروری مسئلې دپاره چه کوم سفراو کړې شی. نود مسئلې معلومیدونه پس هغه خپل اهل ته هم خودل پکاردی. اوبه راروانه ترجمه کنبی نې مطلقاً دا خودلی دی. چه دخپلې وینځې اوبنځې دتعلیم اهتمام کول پکار دی. والله اعلم.

[۳۱] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا عُمَرُ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ أَبِي حُسَيْنٍ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ عَنْ عُقْبَةَ بْنِ الْحَارِثِ (۱) أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَهُ لِأَبِي إِيَّادِ بْنِ عَزِيزٍ فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرْضَعْتُ عُقْبَةَ وَالتِّي تَزَوَّجَ فَقَالَ لَهَا عُقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَسَأَلَهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ فَقَارَقَهَا عُقْبَةُ وَنَكَحَتْ زَوْجًا غَيْرَهُ [۱۹۴۷ ۲۴۹۷ و ۲۵۱۶ و ۲۵۱۷ و ۴۸۱۶]

رجال الحديث

- ① محمد بن مقاتل ابوالحسن: دا ابوالحسن محمد بن مقاتل مروزی بغدادی مکی دی. ددوی لقب ..، رخ،، دی. ددوی حالات په کتاب العلم کنبی د «باب ما یدکر فی المناولة و کتاب اهل العلم بالعلم الی البلدان» لاندې تیرشوی دی.
- ② عبدالله: دا امام عبدالله بن المبارك خنظلی رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات په بد، الوحي کنبی د پنځم حدیث لاندې تیرشوی دی. (۳)
- ③ عمر بن سعید بن ابی حسین: دا عمر بن سعید بن ابی حسین قرشی نوفلی مکی دی. (د)

(۱) فتح الباری (۱۸۴/۱) وعمدة القاری (۱۰۰/۱۲)۔

(۱) قوله عن عقبة بن الحارث: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۲۷۶/۱) كتاب البيوع باب تفسير المشبهات رقم (۲۰۵۲) و (۳۶۰/۱) كتاب الشهادات باب إذا شهد شاهد أو شهود بشي رقم (۲۶۴۰) و (۳۶۳/۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد رقم (۲۶۵۹) و باب شهادة المرضعة رقم (۲۶۶۰) و (۷۶۴/۱۲ و ۷۶۵) كتاب النكاح باب شهادة المرضعة رقم (۵۱۰/۴) والنسائي في سننه ي كتاب النكاح باب الشهادة في الرضاع رقم (۳۳۳۲) وأبوداود في سننه في كتاب القضاء باب الشهادة على الرضاع رقم ۳۶۰۳ و (۳۶۰/۴) والترمذي في جامعه في كتاب الرضاع باب ما جاء في شهادة المرأة الواحدة في الرضاع رقم (۱۱۵۱)

(۲) كشف الباری (۴۶۲/۱)۔

(۳) تهذيب الكمال (۳۶۴/۲۱)۔

دوی دطاوس به کیسان، عبدالله بن ابی ملیکه، القاسم بن محمد، عبدالرحمن بن القاسم بن محمد، محمد بن المنکدر، او عطاء بن ابی رباح رضی الله عنه و غیره نه روایت کوی او ددوی نه روایت کونکو کښې سعید بن سلام، سفیان ثوری، ورح بن عباد، ابو عاصم النبیل، عبدالله بن داود خریبی، عبدالله بن المبارک، عیسی بن یونس، اویحیی القطان رضی الله عنه و غیره دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثقة من أمثل من يكتبه عنه» (۲)

امام یحیی بن معین او امام نسائی رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۳)

امام عجلې، ابن البرقی او محمد بن مسعود بن العجمی رضی الله عنه هم ددوی توثیق کړې دي (۴)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «صدوق» (۵)

ابن حبان رضی الله عنه دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۶) رحمه الله رحمة واسعة

④ عبدالله بن ابی ملیکه: دا ابوبکر عبدالله بن عبیدالله بن ابی ملیکه زهیر بن عبدالله بن جدعان تمیمی قرشي دي. ابو محمد هم ددوی کنیت دي. (۷)

⑤ عقبه بن الحارث: د عقبه بن الحارث بن عامر بن نوفل قرشي نوفلي مکی رضی الله عنه دي. دفتح مکې په موقع باندې مسلمان شوي وو.

محدثین فرمائی: چه ددوی کنیت،، ابوسروعه،، دي. دعلم الانساب په عالمانو کښې دي. علماء وائي چه،، ابوسروعه،، د عقبه ورور وو. او دواړه د فتحې مکې په موقع مسلمانان شوي وو.

ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: چه ابوسروعه عقبه بن الحارث د حضرت خبيب بن عدي رضی الله عنه قاتل وو. دي. مقتدم دي. او عقبه بن الحارث کوم چه دابن ابی ملیکه رضی الله عنه روایت کوي. دا متاخر دي.

بعضې حضراتو عقبه بن الحارث او ابوسروعه دواړه مور شريك ورونه گرځولي دي. حافظ ابن حجر رضی الله عنه د محدثينو رضی الله عنه قول راجح گرځولي دي. چه ابو سروعه هم د عقبه کنیت دي. اودا يو کس دي. (۸)

۱- د شیوخ او تلامذه دپاره اوگوری تهذيب الکمال (۳۶۵/۲۱) -

۲- تهذيب الکمال (۳۶۶/۲۱) -

۳- تهذيب الکمال (۳۶۶/۲۱) و تهذيب التهذيب (۴۵۳/۷) -

۴- تهذيب الکمال (۴۵۳/۷) -

۵- المصدر السابق -

۶- الثقات لابن حبان (۱۶۷ و ۱۶۶/۷) -

۷- کشف الباری (۵۴۸/۲) -

۸- د تفصیل دپاره اوگوری تهذيب الکمال (۱۹۴ و ۱۹۲/۲۰) و تهذيب التهذيب (۲۳۸/۷ و ۲۳۹) والإصابة

(۴۸۸/۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۳۳۶/۱) -

حضرت عقبه بن الحارث رضی اللہ عنہ دنی رضی اللہ عنہ نه علاوه د حضرت ابوبکر صدیق او حضرت جبر بن مطعم رضی اللہ عنہ نه هم روایت کوی.

اوددوی نه روایت کونکو کنبی ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن ابی ابی ملیکه، او عبیدانه بن ابی مریم مکی رضی اللہ عنہ دی. (۱)

ددوی نه په شمار یوخوا حدیث مروی دی. امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددوی درې حدیث نقل کړی دی او امام مسلم رحمته اللہ علیہ د دوی څه حدیث نه دې نقل کړې. (۲)

دامام مسلم او ابن ماجه رحمهما الله نه علاوه باقی د اصول سته مصنفینو رضی اللہ عنہم ددوی د احادیثو تخریج کړې دي.

قوله: أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَةَ أَبِي إِهَابِ بْنِ عَزِيزٍ: حضرت عقبه بن ابی ملیکه رضی اللہ عنہ د ابواها بن عزیز لور سره نکاح کړې وه.

ددې میرمن نوم ، غنیه رضی اللہ عنہا دي. ام یحی نې کنیت دي. (۳) دا کنیت د کتاب الشهادات په یو روایت کنبی راغلې دي. (۴)

ابواها بن عزیز بن قیس تمیمی ، دا صحابی رضی اللہ عنہ دي. وئیلی شی. چه په مسجد حرام کنبی د ټولونه وړمبی ددوی د جنازې مونځ شوې وو. (۵)

عزیز «بفتح العين المهملة وزاين منقوطين بينهما ياء تعاضية» په وزن د کریم دي. دا تصغیرنه دي. (۶)

قوله: فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ: یوه ښځه دي ته راغله.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی. چه ددې نوم ماته معلوم نشو. (۷)

قوله: فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرْضَعْتُ عُقْبَةَ وَالتِّي تَزَوَّجَ: هغې اووئیل چه ما عقبه اودده جینی ته چاسره چه ده نکاح کړې ده. تی ورکړې دي.

مطلب دا چه دا دواړه په خپلو کنبی رضاعی ورور خور دي.

قوله: فَقَالَ لَهَا عُقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي: عقبه اووئیل چه ماته معلومه نه ده. چه تا ماته پی را کړی دی. اونه ما ته تا خبر را کړې دي.

۱- د شیوخ او تلامذه د پاره اوگوری تهذیب الکمال (۱۹۳۱۲۰) _

۲- ذخائر الموارث فی الدلالة علی مواضع الحدیث (۳۱۷۱۲) و خلاصة الخرجی (ص. ۲۶۸) _

۳- فتح الباری (۱۸۴۱۱) _

۴- صحیح البخاری (۳۶۳۱۱) کتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد رقم (۲۶۵۹) _

۵- النظر الإصابة (۱۱۴ و ۱۲) _

۶- فتح الباری (۱۸۴۱۱ و ۱۸۵) والإصابة (۱۱۴) _

۷- فتح الباری (۱۸۵۱۱) _

مطلب دا که د رواج مطابق د رضاعت ضرورت پېښ شوې وو. اوماته دې پی راکړی وو. نوکم ازکم ماته خوبه دې خودلی وو. چه زه ستا رضاعی مور یم.

قوله فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَسَأَلَهُ: هغه مدینې

منورې ته اور رسول الله ته سفر اوکړو. او اور سیدلو. اود نبی ﷺ نه ئې تپوس اوکړو. چونکه په زړه کښې ئې شک شو. او تسلی ورته نه ملاویده. ددې وجې هغوی دمکې معظمې نه چرته چه ډیره وو. دهغې نه مدینې منورې ته سفر اوکړو. چه د رسول الله ﷺ نه د مسنلې تپوس اوکړی. او عمل پرې اوکړی. (۱)

قوله فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ: نبی ﷺ ورته

اوفر مائیل. چه ته څنگه هغه ښځه په خپله نکاح کښې ساتې. حالانکه داسې خبره شوې ده. چه هغه ستا خور ده.

ایا په رضاعت کښې د یوې ښځې گواهی معتبرده؟ په دې خبره کښې اختلاف دې ک مرضعه گواهی ورکړی. نویواخي ددې گواهی معتبرده که نه؟

امام احمد، امام اسحاق، امام اوزاعی، او امام زهري ﷺ فرمائی. چه د مرضعه گواهی ځنله هم معتبرده. د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او طاووس رضی الله عنه نه هم دا منقول دی.

دامام اوزاعی رضی الله عنه نه یو قول دا هم معتبر دي. که مرضعه د تزویج نه وړاندې گواهی ورکړی. نو معتبرده گنی نه ده.

امام مالک رضی الله عنه فرمائی. چه د رضاعت اثبات دپاره د دوو ښځو شهادت معتبر دي. د سړی وجود په کښې ضروری نه دي.

امام شافعی رضی الله عنه فرمائی. چه د رضاعت په باب کښې کم از کم د څلورو ښځو گواهی ضروری ده. دا د امام شعبی او عطاء رحمهما الله نه هم مروی دی.

امام ابوحنیفه رضی الله عنه فرمائی. چه د رضاعت د اثبات دپاره هم د شهادت نصاب ضروری دي. یعنی دوه سړی یا یو سړی اودوه ښځې، ددې نه بغیر رضاعت نه ثابتېږی. (۲)

امام احمد رضی الله عنه وغیره د حدیث باب نه استدال کوی. چه دلته صرف د یوې ښځې گواهی ده. اونی ﷺ ددې په وجه دخپلې بی بی پریخود و حکم کوی.

احناف ﷺ په دې باب کښې په آیت کریمه «وَأَسْتَشْهَدُ وَاشْهَدُنِي مِنْ رَجَائِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ تَارِجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ» (۳)

ترکومې پورې چه حدیث باب تعلق دي. نو جمهور دا په تنزه، تورع او احتیاط باندې محمول کوی. ددې جواب حاصل دا دي. چه صرف د مرضعې په شهادت باندې بیلتون کول عام قانون نه دي. اونه شریعت حرمت ثابتوی. البته په دې سره یو قسم شک اوشبه ضرور پیدا

(۱) فتح الباری (۱۸۵۱۱)۔

(۲) عمدة القاری (۱۹۹۱۲۰) کتاب النکاح باب شهادة المرضعة)۔

(۳) البقرة: (۲۸۲)۔

کړې ښکاره ده. چه د شېهي پيدا کيدو نه پس به دغه بي بي سره په مخالطت کښې انبساط نه وي چونکه د ټول عمر معامله ده نو هميشه دپاره به انقباض باقی وي. دکوم چه په امور معاشرت او تربيت اولاد باندې بد اثر غورخيرې. نود «الحلال بين والحرام بين وبينهما مشتبهات»^(۱) او «دم ما بينك الى ما لا بينك»^(۲) خيال نې اوساتل.

اونبي ﷺ ورته د تقوى او ورع په بناء باندې «كيف وقد قيل» او «دعها عنك»^(۳) او فرمانيل محقق ابن الهمام او علامه سرخسې رحمهما الله هم دا جواب اختيار کړې دي.^(۴) علامه شبير احمد عثمانى ﷺ د شيخ خير الدين رملی ﷺ بحر الرائق د حاشيه په حواله سره نقل کړې دي. چه هغوى ليکلى دي. صرف د يوې ښخې شهادت ديانه معتبر دي اوقضا، معتبر نه دي. په قضا اوديانت کښې فرق دا دي. چه ترخوپورې معامله عدالت ته نه وي رسيدلې. نو تر هغه وخته پورې به هم د ديانت اعتبار وي. اود مفتى نه که ددې په باره کښې استفتاء اوشى. نومفتى به د ديانت په اعتبار سره فتوى ورکوي. البته معامله عدالت ته اورسيده. نو قاضى به ددې اعتبار نه کوي. ځکه چه د قاضى فيصله صرف د ښخې په گواهي باندې نشي کولې.

په نبی ﷺ کښې دواړه حثيونه وو. نبی ﷺ مفتى هم وو. اوقاضى هم. اوس دا کتل پکار دي. چه نبی ﷺ دا فيصله په کوم حثيت سره ورکړې وه. که د قضا په حثيت سره نې ورکړې وي. نو بيشکه د جواب ورکولو ضرورت به وي. او قرائن ددې مقتضى دي. چه نبی ﷺ د قضا په حثيت سره دا فيصله نه وه کړې. بلکه د افتاء په حثيت سره نبی ﷺ دا فيصله کړې وه.

که چرته دا فيصله قضاء وه. نو حضرت عقبه رضي الله عنه چه ورته څنگه خبر ورکړ. نبی ﷺ به ترې اعراض نه کولو. بلکه سمدستي به نې فيصله کوله. حالانکه په رواياتو کښې دي. چه نبی ﷺ د خبرې اوريدونه پس اعراض اوکړو.^(۵) کله چه دوى دوباره بلکه په بعضې رواياتو کښې دريم او څلورم ځل اصرار اوکړو. نو نبی ﷺ او فرمانيل «كيف وقد قيل!»^(۶)

دغه شان که دا فيصله قضاء وه. نو نبی ﷺ به خامخا گواهي مجلس ته راغوستې وه. او بيا به نې حکم کولو. خودلته څه هم نه دی شوى.

(۱) صحيح البخارى (۱۳۱۱) كتاب الإيمان باب فضل من استبرأ لدينه رقم (۵۲) _

(۲) جامع الترمذى كتاب صفة القيامة باب (بدون ترجمة) رقم (۲۵۱۸) وسنن النسائي كتاب الأشربة باب البحث على ترك الشبهات رقم (۷۵۱۴) _

(۳) كما فى رواية أخرجه البخارى فى صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة المرضعة رقم (۲۶۶۰) _

(۴) المبسوط للسرخسى (۱۶۹۱۱۰) كتاب الإستحسان وفتح القدير (۳۲۴۱۳) وآخر كتاب الرضاع _

(۵) ففى رواية البخارى فى صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد (فذكرت ذلك لنبى ﷺ فأعرض عنى قال فتنتحيت فذكرت ذلك له ...) _

(۶) كما فى رواية الدارمى فى سننه (۲۱۰۱۲) كتاب النكاح باب شهادة المرأة الواحدة على الرضاع رقم (۲۲۵۵)

خلاصه دا شوه چه د علامه خيرالدين رملی رحمته الله د قول مطابق دلته نبي؟ قضاء دا فيصله نه ده کړې بلکه د بانه نې فيصله کړې وه لکه چه په داسې صورت کښې قضاء نه بلکه ديانة تفريق ضروری دې

او محقق ابن الهمام رحمته الله په نيز دلته ديانة هم تفريق ضروری نه دې صرف تورعاً او تنزیهاً نې ورته د تفريق حکم کړې وو. (۱)

بيا امام سرخسی رحمته الله دا هم فرماني چه په حديث باب کښې چه دکومې ښخې دگواهي ذکر دې پکار ده چه دا دچا په نيز هم صحيح نشي ځکه چه په رواياتو کښې راځي چه عقبه بن حارث رحمته الله فرماني «تزوجت بنت أبي إهاب، فجاءت سوداء تستطعنا فأبينا أن نطعمها فجاءت من الغد تشهد على الرضاع...» امام سرخسی رحمته الله فرماني چه «ومثل هذه الشهادة تكون من ضمن فلا تتم الحجة بها» (۲)

قوله: فَقَارَقَهَا عُقْبَةُ رحمته الله: نوحضرت عقبه رحمته الله خپله بي بي جدا کړه په «فارق» کښې دا احتمال هم شته چه نبي صلی الله علیه و آله تفريق وکړو او دا احتمال هم شته چه حضرت عقبه رحمته الله ورته طلاق ورکړو او جدا نې کړه. (۳)

قوله: وَنَكَحَتْ زَوْجًا غَيْرَهُ: اوددوی ښخې دبل چا سره نکاح وکړه.

ددغه کس نوم «ظريب» خودلې شوې دې: (۴)

د ترجمة الباب اثبات د حديث باب نه ترجمة الباب ښکاره ثابتيږي «فراكم إلى رسول الله صلی الله علیه و آله بالمدينة» يعنی حضرت عقبه رحمته الله ته چه کومه مسئله پيښه شوې وه دهغې د حکم معلومولو دپاره د مدينې منورې سفر وکړو په اکثرونسوخو کښې چونکه «باب الرحلة في المسئلة النازلة» دې اوزيادت په کښې نشته ددې وجې د حديث نه د ترجمة الباب ښخې ښکاره دې البته دکريمه په نسخه کښې د «وتعليم أهله» زيادت دې ددې وجې که دا نسخه غلطه او گرځولې شي لکه څنگه چه حافظ ابن حجر او علامه عيني رحمهما الله کړي دي نو بيا د څه جواب ضرورت نشته.

او که دا زيادت صحيح او گڼلې شي نو ويلي شي چه حضرت عقبه رحمته الله چه واپس کورته راغلی وی نوهغوی به خامخا خپل کورواله د نبي صلی الله علیه و آله د جواب نه خبر کړی وی او بيا به نې مفارقت اختيار کړې وی والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) فضل الباری (۸۸۱۲ او ۸۹) _

(۲) المسبوط للسرخسی (۱۶۹۱۱۰) کتاب الإستحسان _

(۳) فضل الباری (۸۹۱۲) _

(۴) فتح الباری (۱۸۵۱۱) _

۲۷=بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

تناوب د باب تفاعل مصدر دې ددې معنی ده نوبت په نوبت یعنی وار په وار، نودتناوب فی العلم مطلب شو د علم حاصلولو دپاره نوبت مقرر کول. (۱)
 د مخکنی باب سره مناسبت په باب سابق کښې د طلب علم دپاره د رحله ذکر و وینکاره خبره ده چه د علم د طلب دپاره سفر کول زیات حرص وی په دې باب کښې واریه واریعنی نوبت مقرر کولو سره د علم د طلب دپاره تلل ذکر دی. کوم چه شدت حرص فی طلب العلم باندې دلیل دې. (۲)

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب مقصد دا دې که د ضروری شغلونو په وجه د علم د حاصلولو فرصت نه وی. نو په طریقه د تناوب علم زده کول پکار دی. او که عالم ته په خپله نشی ورتلې. نو دیو معتمد په ذریعه دې علم حاصل کړی. (۳)
 حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه صاحب فرمائی چه زما په نیز دا هم ممکن ده. چه حضرت امام بخاری رحمته الله علیه دا خودل غواړی. چه د علم طلب اگر چه فرض دې. لیکن ددې فرضیت دا خبره نه لازمی. چه دنورو ضروریاتونه دې سرې بیخی فارغ وی. بلکه دنورو ضروریاتو سره سره هم علم حاصلول صحیح دی. دحافظ ابن حجر رحمته الله علیه د کلام نه ددې تائید کړی. حافظ فرمائی (۴)
 چه دطالب علم دپاره د علم په طلب کښې د معاش د طلب نه غافله کیدل نه دی پکار. خودې سره سره دې دا خبره هم یاده وی. چه په کومه ورځ دې د علم مجلس ته نشی تلې. نو چه په دغه ورځ چه کوم حالات پېښیږی. دهغې نه د خبریدو انتظام شي کړې وی وجه دا ده. چه دحضرت عمر فاروق رضی الله عنه واقعه دلتنه ذکر ده. ددې په یو طریق کښې دا تصریح ده چه حضرت عمر رضی الله عنه په دغه وخت کښې سوداگری کوله. (۵)

[۸۹] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ ابْنُ وَهْبٍ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي ثَوْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ عَنْ عُمَرَ (۱) قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِلِي مِنَ الْأَنْصَارِ فِي بَيْتِ أُمِّئَةَ بِنْتِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ عَوَالِي

(۱) فتح الباری (۱۸۵۱۱) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) الأبواب والتراجم (ص. ۵۲) -

(۴) فتح الباری (۱۸۶۱۱) -

(۵) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۱۹۱۲) -

(۱) قوله عن عمر رضی الله عنه: الحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی صحیحه (۳۳۴۱۱) کتاب المظالم والغصب باب الغارفة والعلیة المشرفة وغير المشرفة فی السطوح وغيرها رقم ۲۴۶۸ کتاب التفسیر، سورة التحريم باب تبغی مرضات أزواجك رقم ۴۹۱۳ وباب ((وإذ أسرالنبي إلى بعض أزواجه حديثاً..)) رقم ۴۹۱۴ و(۷۳۱۱۲) باب قوله ((إن تنوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما رقم ۴۹۱۵)) فی (۷۸۰۱۲ و ۷۸۲) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم ۵۱۹۱ (۷۸۵۱۲).... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه....]

الْمَدِينَةِ وَكُنَّا نَتَنَاقَشُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَالْزُّلُّ يَوْمًا
فَإِذَا نَزَلَتْ جِئْتُهُ بِغَيْرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا نَزَلَ فَعَلَ مِثْلَ ذَلِكَ فَتَنَزَلَ صَاحِبِي
الْأَنْصَارِيُّ يَوْمَ تَوْبَتِهِ فَغَرَبَ بَابِي فَزَبَّأُ شَدِيدًا فَقَالَ أَلَمْ هُوَ فَنَزَعْتُ فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ
أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ قَدْ خَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقُكِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَذْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَابِمٌ أَطَلَّقْتَ
نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ [۲۳۳۶ و ۳۶۲۹ و ۳۸۹۵ و ۴۹۲۰ و ۵۵۰۵ و ۶۸۲۹ و ۶۸۳۵]

رجال الحديث

- ① ابو اليمان: دا ابو اليمان الحكم بن نافع بهرانی حمصی رحمته الله دی. ددوی حالات و پراندي
د باب بدء الوحي د شپږم حديث لاندي تیر شوی دی. (۱)
- ② شعیب: دا ابو بشر شعیب بن ابی حمزه قرشی اموی رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات هم
په باب بدء الوحي کښې د شپږم حديث لاندي تیره شوې ده. (۲)
- ③ الزهري: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته الله دی. ددوی
مختصر حالات په بدء الوحي کښې د دریم حديث لاندي تیری شوی دی. (۳)
- ابو عبد الله: ددوی نه مراد امام بخاری رحمته الله دی.
- ④ ابن وهب: دا امام عبد الله بن وهب مصري رحمته الله دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم
کښې د «باب من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين» لاندي تیر شوی دی.
- ⑤ يونس: دا يونس بن يزيد ايلي قرشي رحمته الله دی. ددوی حالات مختصراً د باب بدء
الوحي کښې د پنځم نمبر حديث لاندي تیر شوی دی. (۴) او تفصيلاً په کتاب العلم کښې د

....بقية حاشيه د تير مخ] كتاب النكاح باب حب الرجل بعض نسائه افضل من بعض رقم (۵۲۱۸) وفي
(۸۶۸۱۲ هـ ۸۶۹) كتاب اللباس باب ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يتجوز من اللباس والبسط رقم (۵۸۴۳) وفي
(۱۰۷۷۱۲) كتاب أخبار الآحاد باب ما جاء في إجازة خبر الواحد الصدوق رقم (۷۲۵۶) وفي (۱۰۷۸۱۲) كتاب
أخبار الآحاد باب قول الله تعالى ﴿ لا تدخلوا بيوت النبي إلا أن يؤذن لكم ﴾ رقم (۷۲۶۳) ومسلم في سننه
صحيحه في كتاب الطلاق باب في الإيلاء وإعتزال النساء وتخيرهن وقوله تعالى ﴿ وإن نظاهرا عليه ﴾ رقم
(۳۶۹۱ و ۳۶۹۶) والنسائي في سننه في كتاب الصيام باب كم الشهر وذكر الاختلاف على الزهري في الخبر
عن عائشة رضي الله عنها رقم ۲۱۳۴ وفي كتاب الطلاق باب الإيلاء رقم ۳۴۸۵ والترمذي في جامعه في
كتاب التفسير باب ومن سورة التحريم رقم (۳۳۱۸) -

(۱) كشف الباري (۴۷۹۱۱) -

(۲) كشف الباري (۴۸۰) -

(۳) كشف الباري (۳۲۶۱۱) -

(۴) كشف الباري (۴۶۳۱۱) -

«باب من یروا الله به عبداً یفقهه فی الدین» لاندې تیر شوی دی.

⑥ عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور: دا عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور قرشی مدنی دې د بنو نوفل سره ددوی تعلق دي. (۱)
دوی د حضرت عبد الله بن عباس رضی الله عنهما او حضرت صفیه بنت شیبه رضی الله عنها نه روایت کوی. اود دوی نه روایت کونکې محمد بن جعفر بن زبیر او امام زهري رحمهما الله دي. (۲)
حافظ ذهبی رحمته الله فرماني: «وثق» (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ثقة» (۴)

ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي. (۵)

فائده دا راوی د یو بل راوی عبید الله بن عبد الله بن عتبیه بن مسعود رضی الله عنه سره په خپل نوم. دپلاراونیکه په نوم کښې شریک دي. اود حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په روایت کولو کښې هم شریک دي. البته ددغه دویم راوی په صحیحینو کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه ډیر روایتونه مروی دي. او په صحیحینو کښې عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور نه د دې حدیث باب نه سوا بل حدیث نشته. (۶)

یوه بله فائده خطیب بغدادی لیکلی دی. چه عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور د ابن عباس رضی الله عنهما نه سوا د بل چا نه روایت نه دي کړي. اود دوی نه د زهري نه سوا بل چا روایت نه دي کړي. (۷)
خود پورتنی تفصیل نه دا معلومه شوه. چه دوی د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه علاوه د حضرت صفیه بنت شیبه نه هم روایت کړي دي. دغه شان د دوی نه روایت کونکو کښې محمد بن جعفر بن الزبیر رحمته الله هم دي. (۸) والله اعلم. رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑦ عبد الله بن عباس رضي الله عنهما: ددوی حالات په باب بدء الوحي کښې د دخلورم نمبر حدیث لاندې تیر شوی دی. (۹) «په» «کتاب الإیمان» باب کفران العشرینو کفر دون کفر»

(۱) تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۲) «استاذنا و شاعرنا» داندو تفصیل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۳) الكاشف (۶۸۱۱۱) رقم (۳۵۶۰) _

(۴) تقريب التهذيب (ص. ۳۷۲) رقم (۴۳۰۷) _

(۵) الثقات لابن حبان (۶۵۱۵) _

(۶) عمدة القاری (۱۰۳۱۲) وفتح الباری (۱۸۵۱۱) _

(۷) قاله الخطيب في المکمل انظر تهذيب التهذيب (۲۱۱۷) _

(۸) محمد بن جعفر بن الزبير عن صفی بن شیبی. د. روایاتو دپاره اوگوري ((سنن أبی داود کتاب المناسک باب الطواف الواجب رقم ۱۸۷۸)) و سنن ابن ماجه من استلم الرکن بمحجنه رقم (۲۹۴۷) _

(۹) کشف الباری (۴۳۵۱۱) _

لاندې تیرشوی دی. (۱) دغه شان څه حالات په «کتاب العلم باب منقی یصح سام الصغير» کښې اود «انا یومئذ ناهوت الإحتلام» د تشریح لاندې تیرشوی دی.

⑤ عمر بن الخطاب: د حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه مختصر حالات هم په بد، الوحي کښې د اولنی حدیث لاندې (۲) او په «کتاب الإیمان باب زیادة الإیمان ونقصانه» لاندې تیرشوی دی. (۳)

قوله قال أبو عبد الله، وقال ابن وهب أخبرنا يونس: امام بخاری رحمته الله دا حدیث دلته په دوو سندونو سره نقل کړې دي. یو ابوالیمان عن شعيب عن الزهري په طریق سره، کوم چه موصول دي. او بل د ابن وهب عن يونس عن الزهري په طریق سره کوم چه معلق دي. دلته چه نې کوم الفاظ ذکر کړي دي. هغه د ابوالیمان عن شعيب په طریق سره نقل شوی الفاظ دي. د ابن وهب عن يونس الفاظ نه دي. ځکه چه دلته اصل مقصود «كنت أنا وجاهل من الأنصار في أمية بن زيد وهي من حواري المدينة، كنا ننتاب النزل على رسول الله ﷺ» الفاظ دي. اودا ابوالیمان عن شعيب په طریق سره منقول دي. د ابن وهب عن يونس په طریق کښې «ننتاب» خبره موجود نه ده. بلکه هغوی «عن ابن عباس قال لم أزل حريصاً على أن أسأل عمر بن الخطاب عن المراتين...» الفاظونه شروع کړي ده. (۴)

د ابن ابی وهب دا تعلیق ابن حبان په خپل صحيح کښې «محدثين الحسن بن قتيبة عن حملة بن يحيى عن ابن وهب» په سند سره موصولاً نقل کړې دي. (۵) دلته یو سوال دا پیدا کیږي. چه هرکله دلته د ابوالیمان عن شعيب د طریق الفاظ دي. نو د ابن وهب عن يونس د طریق تعلیقاً ذکر کولو څه مقصد دي؟ ددې جواب دا دي. چه دا روایات نې تعلیقاً راوړلو په دې کښې دا خودل مقصود دي. چه ددې روایت په پوره نقل کولو کښې شعيب متفرد نه دي. بلکه يونس بن يزيد هم ورسره شریک دي. (۶)

دا خبره دي هم پیش نظروې. چه دا روایت دلته مختصر دي. امام بخاری رحمته الله وړاندې په کتاب المظالم او کتاب النکاح کښې دا ډیر په تفصیل سره نقل کړې دي. (۷)

(۱) کشف الباری (۲۰۵/۲) _

(۲) کشف الباری (۲۳۹/۱) _

(۳) کشف الباری (۴۷۴/۲) _

(۴) نص على ذلك الذهلي والدارقطني والحاكم وغيرهم فتح الباری (۱۸۵/۱) وعمدة القاری (۱۰۳/۲) _

(۵) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۱۹۲/۷) كتاب النکاح باب معاشرۃ الزوجين ذکر البیان باب المراء جائزله أن يؤدب إمرأته بهجرانها مدة معلومة رقم ۴۱۷۵) _

(۶) عمدة القاری (۱۰۳/۲) وفتح الباری (۱۸۵/۱) _

(۷) امام بخاری رحمته الله دا حدیث تفصیلاً او مختصراً په کومو کومو ځایونو کښې ذکر کړې دي. دهغې گوته کول په تیره حاشیه کښې شوی دی فارجه ان شئت _

قوله قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِي مِنْ الْأَنْصَارِ فِي بَنِي أُمَيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ

عَوَالِي الْمَدِينَةِ: حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی کہ زہ او زما یو انصاری گاونډی. مونږ د بنو امیہ بن زید په عوالی مدینہ کښې اوسیدو

دا گاونډی څوک وو؟ دا گاونډی څوک وو. علامه قطب الدین القسطلانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: (۱) چه دا حضرت عتبان بن مالک وو. ابن قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ خو څه دلیل نه دی ذکر کړې. البته ابن بشکوال د دې قول د توجیه کوشش کړې دی. چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت عمر او حضرت عتبان بن مالک رحمهما الله په مینځ کښې د مواخاة رشته قائمه کړې وه. نو قوی امکان دی چه د دې گاونډی نه مراد حضرت عتبان رضی اللہ عنہ وی.

خو علامه برمادی رحمۃ اللہ علیہ رمانی چه د دې نه مراد حضرت اوس بن خولی بن عبدالله رضی اللہ عنہ دی. (۲) ددوی دلیل دا دی چه د ابن سعد په روایت کښې دی: «وكان عمر مواخياً أوس بن خولى لا يسمع شيئاً حدثه ولا يسمع عمر شيئاً (لا حدثه)» تصريح راغلي ده. (۳)

علامه قسطلانی شارح بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه «لكن لا يلزم من المواخاة الجوار» (۴) یعنی که د دواړو په مینځ کښې د مواخاة رشته وه. نو د دې نه دا نه لازمیږي. چه دواړه گاونډیان هم وو. خوددې جواب د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د کلام نه ملاویري. چه د ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ په روایت کښې د «وكان عمر مواخياً أوس بن خولى» مطلب د «مواخاة» معلومه رشته نه ده. بلکه مصادقه او ملګرتیا ده. ځکه چه ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ د حضرت عمر او عتبان بن مالک رحمهما الله مواخاة اود حضرت اوس بن خولی او حضرت شجاع بن وهب رضی اللہ عنہ د مواخاة تصريح کړې ده. (۵) بلکه حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د قسطلانی شارح بخاری پیش کړې دلیل ددې خبرې د تردید دپاره استعمال کړې دی. چه ددې جار نه عتبان بن مالک مراد دی. دوی فرمائی چه «لكن لا يلزم من الإخاء أن يتجاورا» (۶) یعنی که د حضرت عمر او عتبان بن مالک رضی اللہ عنہ په مینځ کښې که د مواخاة رشته وه هم. نویا هم ددې نه دا نه لازمیږي. چه دا دواړه گاونډیان وو بیا خاص کر کله چه په یو روایت کښې د «جار» تصريح هم پکار دي.

(۱) دا علامه قطب الدین د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ نه وړاندې بزرګ دی او علامه شهاب الدین قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ صاحب دارشاد الساری شرح بخاری دا بل صاحب دی اودوی د حافظ نه روسته دی. اودلته دغه مقدم بزرګ مراد دی.

(۲) فتح الباری (۱۸۵/۱) کتاب النکاح باب موعظة الرجل ابنته لحال زوجها وإرشاد الساری (۱۸۸/۱)۔

(۳) الطبقات لابن سعد (۱۹۰/۸) ذکر المرأتين التین تظاهرتا علی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ونخیبره ونساءه۔

(۴) إرشاد الساری (۱۸۸/۱)۔

(۵) فتح الباری (۲۸۱/۹) کتاب النکاح باب موعظة الرجل ابنته لحال زوجها۔

(۶) المصدر السابق۔

قوله بنی امیه بن زید: دا د مدینې منورې د یوې محلي نوم دې چرته چه دا قبيله آباده وه. د قبیلویه نوم به کورنه وو. (۱)

قوله عوالی مدینه: عوالی دعالیه جمع ده. دعوالی نه هغه کلی مراد دی کوم چه د مدینې منورې پورته حصه یعنی مشرقی حصه کښې آباد وو. دعوالی شروع د دوو میلونو نه تر اته میلو پورې کیږی. (۲)

قوله وَكُنَّا نَتَنَاقَبُ النَّزُولَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَأَنْزِلُ يَوْمًا: مونږ به د نبی ﷺ په خدمت کښې په وار په وار باندي حاضریدو یوه ورځ به هغه حاضریدو. او یوه ورځ به زه

قوله فَإِذَا أَنْزَلْتُ جِئْتُهُ بِخَبَرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا أَنْزَلَ فَعَلَ مِثْلَ ذَلِكَ: په کومه ورځ چه به زه حاضریدم. نودهغه ورځې دوحی وغیره خبر به ما ورکول. او کله چه به هغه حاضریدل. نودغه شان به وو.

مطلب دا که په دغه ورځ به څه وحی نازل شو. یا به څه مسئله پېښه شوه. یا به نبی ﷺ څه لښکر لیږل. یا به نبی ﷺ د څه خبرې تعلیم او تبلیغ کړې وو. نو ما به خپل ملگری ته هغه بیانول. او کله چه به زما ملگری راغلو. نو هغوی به راته بیانول.

((فَتَنَزَّلَ صَاحِبِي الْأَنْصَارِيَّ يَوْمَ تَوْبَتِهِ فَضَرَبَ بَابِي ضَرْبًا شَدِيدًا فَقَالَ أَتَمَّ هُوَ فَقَرَعْتُ فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ فَدَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقْكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَذْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى الشَّيْخِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَاهِمٌ أَطَلَقْتَ نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ))

زما انصاری ورور یوه ورځ په خپل نوبت کښې حاضر شوې وو. (کله چه واپس راغلو. نو) زما دروازه ئې ډیره په تیزه باندي اووهله. اووې ونیل. هغه (یعنی عمر) دلته دې زه دکورنه وار خطا رابهر شوم. هغه اوونیل. چه یوه ډیره لویه حادثه پېښه شوه. حضرت عمر رضی الله عنهما فرمائی چه زه حفصې کره ورغلم. هغې ژړل. ماترې تپوس اوکړو. آیا رسول الله ﷺ تاسو ټولوته طلاق درکړې دې. هغې راته اوونیل. چه ماته معلومه نه ده. بیا زه د نبی ﷺ په خدمت کښې حاضر شوم. او اودریدم. عرض مې اوکړو. تاسو خپلوی بیانونته طلاق ورکړې دې؟ نبی ﷺ اوفرمائیل. نه. نو ما الله اکبر اوونیل.

دا روایت دلته ډیره مختصر دې وړاندې تفصیلی روایت راځی. چه دهغې خلاصه دا ده. حضرت عمر رضی الله عنهما یوه ورځ په خپله څه مسئله کښې سوچ کولو چه د حضرت عمر رضی الله عنهما بی بی راغله. اووې ونیل. چه تاسو داسې اوکړئ. د حضرت عمر رضی الله عنهما په ذهن کښې دا خبره وه. چه په

(۱) عمدة القاری (۲/۱۰۴)۔

(۲) المصدر السابق۔

مکه کښې به د قريشو دسرو وړاندې ددوی ښځې غلې اوسيدې او مخامخ به نې مورت ته جواب نه ورکولو خو دهجرت نه پس دلته په انصارو کښې معامله ددې په عکس وه دلته ښځې لږې غوندې غالبې وې او خپلو خاوندانو ته به نې جوابونه ورکول ددې وجې حضرت عمر رضي الله عنه خفه شو او وې ونييل چه تاسو ښځې زمونږ په کارونو کښې دکوم وخت نه دخل اندازی کوئ ددوی ښځې ورته او ونييل ته هم عجيبه سړې نې ته دومره هم بد گنړې چه مونږ تا سره په څه مسئله کښې بحث او کړو حالانکه ستا دلورڅو دا حال دې چه د نبی صلي الله عليه وسلم سره بحث کوئ او کله ورسره ټوله ورځ خبرې اترې بندوی.

حضرت عمر رضي الله عنه او وريدل او د حضرت حفصې رضي الله عنها نه نې تپوس او کړو چه تاسو نبی صلي الله عليه وسلم ته دخبرې جواب ورکوئ او کله کله ورسره ټوله ورځ خبرې بندوی حضرت حفصې ورته او ونييل او حضرت عمر رضي الله عنه ورته او فرمائيل داسې مکوه او دعائشې سره ځان مه برابره وه هغه خو د نبی صلي الله عليه وسلم د محبت په وجه بې فکره ده دغه شان د نبی صلي الله عليه وسلم نه زیات څه مه غواړه چه دکوم څيز ضرورت وی ماته وایه.

حضرت عمر رضي الله عنه ددې نه پس حضرت ام سلمې رضي الله عنها ته ورغلو او هم دا تپوس نې او کړو حضرت ام سلمې رضي الله عنها او ونييل «واعجبا» و مالک وللدخول فی امر رسول الله ونسائه والله اننا لنکلمه فان حمل ذلك کان اول به وان نهانا کان اطوع عندنا منك» حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی چه «فندمت علی کلامی لنساء النبی صلي الله عليه وسلم بما قلت» (۱)

بیا فرمائی چه ما او زما یو ملگری په خپلو کښې دا فیصله کړې وه چه د نبی صلي الله عليه وسلم په خدمت کښې به نوبت په نوبت حاضرۍ کوو کوم کس چه په خپل نوبت کښې لارښی نوهغه به دهغه ورځې ټول واقعات خپل ملگری ته بیانوی.

یوه ورځ زما ملگری په خپل نوبت باندې حاضر شو او چه واپس راغلو نو دروازه نې ډیره په تیزه باندې اوټکوله زه په ویره باندې رابهر شوم هغه او ونييل یوه ډیره لویه واقعه پښه شوې ده په هغه ورځو کښې په مدینه کښې دا افواه خوره شوې وه چه غسانی قبيله په مدینه د حملې کولو تیاریانې کوی ددې افواه د وجې ما ترې تپوس او کړو چه آیا غسانی سردار حارث بن ابی شمر حمله او کړه هغه او ونييل خبره ددې نه هم لویه ده نبی صلي الله عليه وسلم خپلو بیانونه طلاق ورکړې دې.

حضرت عمر رضي الله عنه او وريدل اوزر نې خپلې جامې وغیره بدلې کړې او راووتلو د صبا مونغ نې په نبی صلي الله عليه وسلم پسې او کړو نبی صلي الله عليه وسلم چه دمانځه نه فارغ شو نو بالاځانې ته نې تشریف یوو حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی چه زه حفصې ته روغلم هغې ژړل ماترې د ژړا تپوس او کړو او ورته مې او ونييل چه ماتاته د وړاندې نه تاته تنبیه درکړې وه بیا مې ترې تپوس او کړو چه آیا نبی صلي الله عليه وسلم تاسو ټولو ته طلاق درکړې دې هغې او ونييل معلومه نه ده نبی صلي الله عليه وسلم په بالاځانه کښې تشریف فرما دې زه دهغه ځانې نه راووتم منبر طرف ته لارم څه صحابه

(۱) طبقات ابن سعد (۱۸۹۸) ذکر المراتبین التین نظاهرنا علی رسول الله صلي الله عليه وسلم وتخییره نسائه)۔

گرام ﷺ ناست وو اوژړل ئې هغوی سره مې څه وخت تیر کړل. اوبیا بالاخانې طرف لاړم. هلته رباح نومې دښې غلام ناست وو ماهغه ته اووئیل ته زما دپاره اجازت اوغواړه. زه نبي ﷺ سره ملاویدل غواړم. هغه اجازت اوغوښتلو. خوښی ﷺ سکوت اختیار کړو. دغه شان په وقفه وقفه څو څو ځله دا اجازت غوښتلو نه پس اجازت ملاؤ شو.

حضرت عمر رضی الله عنه فرمائی: چه زه داخل شوم. او سلام مې اوکړو. تپوس مې اوکړو. چه تاسو ازواج مطهراتو ته طلاق ورکړې دې؟ نبي ﷺ زما طرف ته اوکتل. اووې فرمائیل نه. ما په زوره باندې الله اکبر اووئیل.

حضرت عمر رضی الله عنه دلته د تعجب په طور په تیزه باندې الله اکبر اووئیل. چه خلقو د خبرې نه څه خبره جوړه کړې ده. خبره ئې خوره کړې ده. هم دا دامام بخاری رحمه الله رانې ده. ځکه چه دوی په کتاب الادب کښې «باب التکبیر والتسبیح عند التعجب» قائم کړې دې. اودهغې لاندې ئې د حضرت عمر رضی الله عنه ددې روایت حواله پیش کړې ده. (۱)

بعضې حضرات فرمائی: چه دوی د شکریه په طور دا الفاظ اووئیل چه نبي ﷺ طلاق نه دې ورکړې. ښکاره ده. که چرته نبي ﷺ طلاق ورکړې وو. نو د نورو ازواج مطهراتو سره به د حضرت عمر رضی الله عنه لور به هم طلاق وه.

حضرت عمر رضی الله عنه ددې نه پس د نبي ﷺ دغم سپکولو دپاره اود کوم د ناخوښه حالت چه پیدا شوې وو. دهغې د لرې کولو دپاره نبي ﷺ سره څه داسې خبرې وکړې. چه نبي ﷺ مسکې شو.

په دې موقع باندې نبي ﷺ دخپلو بیانونه پوره یوه میاشت معتزل اوسیدلې وو. پوکم دیرش ورځې پس کله چه میاشت پوره شوه. نو نبي ﷺ امهات المومنین سره ملاؤ شو. (۲)

۲۸= بَابُ الْغَضَبِ فِي الْمَوْعِظَةِ وَالْتَّعْلِيمِ إِذَا رَأَى مَا يَكْرَهُ

دمخکنی باب سره مناسبت: په سابقه باب کښې د «تساوب فی العلم» ذکر وو. کوم چه د متعلمینو د صفات ځنی وو. په دې باب کښې هم د متعلم د نفعی د بعضې صفاتو او احوالو ذکر دې. چه معلم کله په متعلم کښې څه ناخوښه خبره محسوس کړی. نو دهغې اصلاح دې کوی. په دې طریقه په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح کیږی. (۳)

(۱) صحیح البخاری (۹۱۸۱۲) رقم الحديث (۶۲۱۸)۔

(۲) روایت امام بخاری رحمه الله په خپل صحیح کښې (۳۳۴۱۱ و ۳۳۵) کتاب المظالم والغصب باب الغرفة والعلية المشرفة وغير المشرفة في السطوع وغيرها رقم (۲۴۶۸) و (۷۲۹۱۲ و ۷۳۰) کتاب التفسير سورة التحريم باب تنفي مرضات أزواجك رقم ۴۹۱۳ (۷۸۰۱۲ و ۷۸۲) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم (۵۱۹۱) و (۸۶۸۱۲ و ۸۶۹) کتاب اللباس باب ما كان النبي ﷺ يتجوز من اللباس والبسط رقم (۵۸۴۳) لاندې په تفصیل سره نقل کړې دې. د حدیث پوره تشریح د باب په شروع کښې تیره شوې ده۔

(۳) عمدة القاری (۱۰۵۱۲)۔

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهند رحمته الله فرمائی: چه چونکه په احادیثو کښې مخصوص دی چه نبی صلی الله علیه و آله به د تعلیم او وعظ کښې نرمی او رفق خوښول. کله چه یو اعرابی په جمات کښې متیازې او کړې نو نبی صلی الله علیه و آله فرمائی وو: «لما بعثتم مبین ولم تعشوا معین»^(۱) دغه شان نبی صلی الله علیه و آله چه کله حضرت ابوموسی اشعری او حضرت معاذ بن جبل رضی الله عنهما یمن ته لیږل نو ورته ئې فرمائیلی وو: «یسر او لا تعسر او یشراو لا تنفرا»^(۲)

دغه شان نبی صلی الله علیه و آله فرمائیلی دی: «یسر او لا تعسر او یشراو لا تنفرا»^(۳)

دغه شان حضرت معاویه بن الحکم سلمی رضی الله عنه فرمائی: چه «فلا صلی رسول الله صلی الله علیه و آله فهای هو وای ما رأیت معلماً قبله ولا بعده أحسن تعلماً منه فوالله ما کهرنی ولا ضربنی ولا شتمنی...»^(۴) امام بخاری رحمته الله مقصد دا دی: چه ددې نصوصو په کتلوسره دې دا نشی گنرلې چه دغصې گنجائش نشته بلکه په بعضې ځایونو کښې غضب او غصه یواځې دا نه جائز ده بلکه مستحسن ده.^(۵)

دا شدت دهغه رفق او تیسیر منافی نه دی بلکه بعضې وخت د نارضی اظهار مفید وی طالب علم په نیغه لاره شی. د آئنده دپاره احتیاط شروع کړی.

دیر شارحین رحمته الله لکه ابن المنیر، علامه برماوی، او علامه عینی رحمته الله فرمائی: چه امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې په وعظ تعلیم او قضاء کښې فرق بیانول غواړی. اودا ښائی: چه په وعظ او نصیحت کښې د غصې اظهار مقصود وی. چه په خلقو کښې بیداری پیدا شی او په قضا کښې د غضب اجازت نشته.^(۶) ځکه چه نبی صلی الله علیه و آله فرمائیلی دی: «لا یقضون حکم بین اثنين وهو غضبان»^(۷)

علامه بدرالدین دمامینی رحمته الله دلته دا اعتراض کړې دی: چه په وعظ کښې خو د غضب اظهار صحیح دی. خو په تعلیم کښې دا مضر دی. ځکه چه په دې سره قوت فکریه منتشر شی طالب علم اوویریرې. هوش ئې په ځانې نه وی. او عقل ئې صحیح کار نه کوی. نوڅه چه د تعلیم مقصد دی. یعنی چه طالب علم ته علم حاصل شی. د غضب په وجه هغه مقصد قوت کیږی.^(۸)

^(۱) صحیح البخاری (۳۵۱۱) کتاب الوضوء باب صب الماء علی البول فی المسجد رقم (۲۲۰) و (۹۰۴۱۲ و ۹۰۵) کتاب الأدب باب قول النبی صلی الله علیه و آله یسروا ولا تعسروا رقم (۶۱۲۸)۔

^(۲) صحیح البخاری (۴۲۶۱۱) کتاب الجهاد والسير باب ما یکره من التنازع والإختلاف فی الحرب وعقوبة من عصى إمامه رقم (۳۰۳۸)۔

^(۳) صحیح البخاری کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه و آله یتخولهم بالموعظة والعلم کی لا ینفروا رقم (۶۹)۔

^(۴) صحیح مسلم کتاب المساجد ومواضع الصلاة باب تحريم الكلام فی الصلاة ونسخ ما کان من إباحته رقم (۱۱۹۹) (الأبواب والتراجم ص. ۵۲)۔

^(۵) ارشاد الساری (۱۸۸۱ و ۱۸۹)۔

^(۶) صحیح البخاری (۱۰۶۰۱۲) کتاب الأحکام باب هل یقضی الحاکم أو یفتی وهو غضبان رقم (۷۱۵۸)۔

^(۷) ارشاد الساری (۱۸۹۱۱)۔

ددې جواب دا دې چه اول خو دا قاعده کلیه نه ده چه دهرماشوم وار خطا کیږي. اوبیا چه په چا باندې څه اثرپریوخی اوڅوک چه د استاد د خفگان نه زیات ویریږي دهغه قوت فکریه اگرچه په دغه وخت کښې کار نه کوي. خو دده دپاره په آئنده زمانه کښې غصه فائده منده وی. هغه به دا سوچ کوي که آئنده دپاره که به توجیه اوبې احتیاطی اختیار کړې شی نو د استاد سزا به راته ملاویږي. اودهغه خفگان به برداشت کولې شی. نو هغه به د اول نه احتیاط کول شروع کړي.

امام بخاری رحمته الله دا نه دی فرمائیلی چه په هره موقع باندې د غصې اظهار کول پکار دي بلکه کله چه د غضب صحیح موقع وی. نو په هغه موقع باندې دهغې اظهار کولې شی. تنبیه دلته اگرچه شارحینو رحمته الله د قضاء مسئله ذکر کړې ده. خو حقیقت دا دې چه دامام بخاری رحمته الله دلته په قضاء او تعلیم کښې فرق کول په ظاهره مقصود نه دي. دلته خو هغوی صرف دا خودل غواړي چه معلم او واعظ د ضرورت په وخت د غضب اظهار کولې شی. پاتې شوه د قضاء مسئله نو دا به په کتاب الاحکام کښې راشي. هلته امام بخاری رحمته الله مستقل طور باندې باب قائم کړې دي. «هل يقضي الحاكم أو يفتي وهو غضبان» (اوبیا نه په دې معنی کښې دا حدیث نقل کړې دي. کوم چه اوس وړاندې تیر شو. پاتې شوه دا مسئله چه قاضی د غصې په حالت کښې د فیصلې کولونه ولې منع کړې شوې دي؟

نوددې جواب دا دي. چه دانسان قوت فکریه مفلوج شی. دسړی قوت ادراک صحیح کار نه کوي. که هم په دغه حال کښې فیصله اوکړې شی. نو کیدې شی. چه د مسئلې صحیح جواب اودمقدمې صحیح فیصله اونشی. ددې وجې منع اوکړې شوه.

[۱۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَبِي خَالِدٍ عَنْ قَيْسِ بْنِ أَبِي حَازِمٍ عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ لَا أَكْأَدُ أَذْرِكُ الصَّلَاةَ مِمَّا يُطَوَّلُ بِنَا فَلَانٌ فَمَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمِئِذٍ فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُنْقَرُونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ فَإِنَّ فِيهِمُ الْمَرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَلِكَ الْحَاجَّةُ

رجال الحديث

① محمد بن کثیر: دا محمد بن کثیر عبدی بصری دي. ابو عبدالله نه کنیت دي. سلیمان بن کثیر د دوی ورور دي. هغه دده نه پنځوس کاله مشر وو. معلومه دي وی. چه دمحمد بن کثیر په نوم باندې یوبل راوی هم دي. هغه صنعانی دي. دهغوی په صحیحینو کښې څه روایت نشته. البته په سنن نسائی. ابوداود اوترمذی کښې

(صحیح البخاری (۱۰۶۰/۲) -

(تهذیب الکمال (۳۳۴/۲۶ و ۳۳۵) -

شته (۱) او محمد بن کثیر عبدی رحمہ اللہ روایتونہ نہ صرف پہ صحیحینو کنبی دی بلکہ ددی نہ علاوہ پہ سنن اربعہ کنبی ہم دی (۲)
دوی د ابراہیم بن نافع مکی، اسرانیل بن یونس، اسماعیل بن عیاش، جعفر بن سلیمان ضبعی، سفیان ثوری، دخیل ورور سلیمان بن کثیر، شعبہ بن الحجاج، عمرو بن مرزوق واشحی، ہمام بن یحییٰ او ابو عوانہ رحمہم اللہ نہ روایت کوی
اوددوی نہ روایت کونکو کنبی امام بخاری، ابوداؤد، مسلم بن ابراہیم بن عبد اللہ کجی، امام دارمی، عبد بن حمید، علی بن المدینی، امام محمد بن یحییٰ ذہلی، ابوحاتم رازی، ابوزرعہ رازی، رحمہم اللہ وغیرہ حضرات دی (۳)

امام ابوحاتم رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق» (۴)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی، اولیکلی نہی دی: «وکان تقياً فاضلاً» (۵)

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة» (۶)

سلیمان بن قاسم رحمہ اللہ فرمائی: «لا بأس به» (۷)

البته امام یحیٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی: «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» (۸)

دغہ شان دوی فرمائی: «لم یکن یتساهل أن یکتب عنه» (۹)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ پہ «تہذیب» کنبی لیکی دی، چہ دامام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ اولنی قول چہ «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» د دوی پہ بارہ کنبی نہ دی، بلکہ د یوبل راوی محمد بن کثیر فہری (۱۰) پہ بارہ کنبی دی (۱۱) البتہ دویم قول چہ «لم یستأهل أن یکتب عنه» د دوی نہ ثابت دی، خودوی فرمائی: «الرجل من طفر القنطرة وما علمنا له شیاً منکر ایلون بہ» (۱۲)

(۱) تہذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)۔

(۲) تہذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)۔

(۳) دشيوخ وتلازمذہ دبارہ او گوری تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)۔

(۴) تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)۔

(۵) الثقات لابن حبان (۱۹) الثقات لابن حبان (۷۷/۹ و ۷۸۰)۔

(۶) تہذیب الکمال (۴۱۸/۹)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) تہذیب الکمال (۳۳۶/۲۶) ومیزان الاعتدال (۱۸/۴) رقم (۸۰۹۹)۔

(۹) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)۔

(۱۰) انظر ترجمہ وقول ابن معین فیہ فی میزان الاعتدال (۲۰/۴) رقم (۸۱۰۱)۔

(۱۱) حاشیة السیوط ابن العجمی علی الکاشف (۲۱۳/۲) رقم (۵۱۲۷)۔

(۱۲) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)۔

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی «ثقة لم یصب من ضعفه»^(۱)

په ۲۲۳ ھ کنبی دلس کم سلو کالوپه عمر کنبی وفات شوی وو.^(۲) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة

② سفيان: دا امیر المومنین فی الحدیث امام سفيان بن سعيد ثوری رحمته الله دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب علامة المنافق» لاندې تیر شوی دی.^(۳)

③ ابن ابی خالد: دا اسماعیل بن ابی خالد احمسی بجلی کوفی رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی.^(۴)

④ قيس بن ابی حازم: دا مخضرم تابعی قیس بن ابی حازم احمسی بجلی کوفی دی. ددوی حالات هم په کتاب الایمان کنبی د «باب قول النبي ﷺ الدين النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم» لاندې تیر شوی دی.^(۵)

⑤ حضرت ابو مسعود انصاري رحمته الله: دا مشهور صحابی حضرت ابو مسعود بدری انصاري رحمته الله دی. ددوی نوم عقبه بن عمرو دی. ددوی حالات هم په کتاب الایمان کنبی د «باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسنة ولكل امرئ ما دوى» لاندې تیر شوی دی.^(۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكَادُ أَذْرُكَ الصَّلَاةَ مِمَّا يُطَوَّلُ بِنَا

فُلَانٌ: حضرت ابو مسعود انصاري رحمته الله فرمائی. یوکس عرض اوکړو. یا رسول الله ماته د جماعت مونځ ادا کول گران دی. ځکه چه فلانی کس مونځ ته اوږد مونځ کوی. دا کس څوک وو؟ حافظ ابن حجر رحمته الله خوپه دې مقام کنبی ددوی نوم حزم بن ابی بن کعب رحمته الله ذکر کړې دی.^(۷) خو وړاندې چه کله کتاب الاذان ته رسیدلې دې نوددې نوم تردید نه کړې دی. اودا ئې ونیولی دی. چه ددې کس نوم معلوم نه شو.^(۸)

دغه شان د «فلان» یعنی امام په باره کنبی بعضی حضراتو د حضرت معاذ بن جبل رحمته الله نوم

(۱) تقریب التهذیب (ص. ۵۰۴) رقم (۲۶۵۲)۔

(۲) تهذیب الکمال (۳۳۶۱۲۶)۔

(۳) کشف الباری (۲۷۸۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۶۷۹۱۱)۔

(۵) کشف الباری (۷۶۱۱۲)۔

(۶) کشف الباری (۷۴۸۱۲)۔

(۷) فتح الباری (۱۸۶۱۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۹۸۱۲) کتاب الاذان باب تخفیف الإمام فی القيام وإتمام الركوع والسجود)۔

اخستې دې حالانکه صحیح دا ده. چه دلته امام ابی بن کعب رضی الله عنه وو. (۱) د حضرت معاذ رضی الله عنه واقعہ د ماسخوتن د مانخه په باره کښې ده. (۲) حالانکه د حدیث باب واقعہ د صبا د وخت ده. (۳) دغه شان د حضرت معاذ رضی الله عنه واقعہ د بنو سلمه د جمات ده. اود حضرت ابی رضی الله عنه واقعہ د مسجد قبا ده. (۴)

دلته شکایت کونکې وائی چه «لا اکاد أدرك الصلاة مما يطول بنا فلان» چه د فلانی سړی د تطویل په وجه زه مونځ نشم کولې.

په دې باندې اشکال دې چه تطویل خو د ادراک سبب دې. د فوت کیدو سبب خو نه دې. قاضی عیاض رحمته الله فرمائی چه دلته تصحیف شوې دې. په اصل کښې «لاکاد أترك الصلاة» وو چا د «لاکاد» د لام تاکید نه پس د «اکاد» همزه د متکلم په الف سره بدل کړې دې. اود دې نه پس ئې د «اکاد» همزه زیاتې کړې ده. اود «أترك» نه ئې «أدرك» جوړ کړې دې. د «لاکاد أترك الصلاة» مطلب به دا شی. چه د فلانی د تطویل په وجه ما د جماعت مونځ پریخودل شروع کړو. (۵) د دې تائید د بل طریق د الفاظو نه کیږي. «لأن تأخر عن صلاة الغداة من أجل فلان مما يطيل بنا» (۶) حافظ رحمته الله فرمائی. دا معنی ښه ده. خوروايت ددې تائید نه کوی. (۷)

ابوالزناد بن سراج وائی چه ددې مطلب دا دې. چه د فلانی د تطویل په وجه زه دهغه سره مونځ نشم کولې. د طول قیام د وجې سترې کیږم. که هغه رکوع ته ځی. نوزه د سترې والی دوجې رکوع ته نشی تلې. دغه شان کله چه سجدي ته ځی. نوزه د سترې والی د وجې سجدي ته نشم تلې. لکه چه «لا اکاد أدرك الصلاة» معنی ده. «لا اکاد أتم الصلاة مع الإمام» (۸) دا معنی هم صحیح ده. خو چونکه په بل طریق د «لأن تأخر عن الصلاة» الفاظ راغلی دی. (۹) دهغې په رڼا کښې د حدیث باب «لا اکاد أدرك الصلاة» جملې مطلب به دا وی. چه «لا أقرب من الصلاة إلى الجماعة بل أتأخر عنها أحياناً من أجل التطويل» (۱۰)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) صحيح البخاری (۱۹۷۱۱) کتاب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام ... رقم (۷۰۲).

(۴) فتح الباری (۱۹۸۱۲) کتب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام..

(۵) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

(۶) صحيح البخاری (۹۷۱۱) کتاب الأذان باب تخفيف الإمام .. رقم (۷۰۲).

(۷) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

(۸) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

(۹) كما سبق تخريجه آنفاً.

(۱۰) فتح الباری (۱۸۶۱۱).

قوله فَمَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمِئِذٍ: ما

نبی ﷺ په هیڅ وعظ کښې هم ددغه ورځ نه زیات غصه نه وو لیدلې. چونکه نبی ﷺ وړاندې د تطویل صلاة نه منع کړې وه اوخودلې ئې وو. چه په دې طریقې به خلق متنفر شی. ددې باوجود شکایت کیرې نوددې وجې نبی ﷺ سخت خفه شو. (۱) ددې نه د ترجمه الباب اثبات کیرې. کوم چه ښکاره دې.

قوله فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُنْفَرُونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ: نبی ﷺ

اوفر مائیل. ای خلقتاسونفرت پیدا کوی. کوم کس چه خلقتو ته مونځ ورکوی نوتخفیف دې کوی. نبی ﷺ دعا موخلقتو د فائدي دپاره دغه شان چه مخاطب مخصوص ملامتې نشي. دخاص خطاب په ځانې به ئې عام خطاب کولو. (۲) نودلته هم نبی ﷺ عام خطاب اوکړو اوتنبیه ئې ورکړه. چه په داسې تطویل سره به خلق متنفر شي. نوپکارده. چه مونځ مختصر وي. دتخفیف مطلب دا دې. چه په کومو کومو مونځونو کښې کوم کوم سورتونه مسنون وي. هغه اوونیلې شي. مسنون سورتونه په منهي عنه تطویل کښې داخل نه دي. (۳)

قوله فَإِنَّ فِيهِمُ الْمَرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ: ځکه چه په دوی کښې مریض کمزوري او حاجتمند خلق وي.

المريض.. اوددې معطوفات ((ن)) دپاره اسم دې. ځکه منصوب دی.

په یوروايت کښې د «ذالْحَاجَةِ» په ځانې «ذَوَالْحَاجَةِ» دیر په دې صورت کښې به دا یا خو مستقله جمله استینافیه اوگرخولې شي. اویا به دا د «المريض» او «الضعيف» په محل بندې عطف کولې شي. (۴) والله اعلم.

[۹] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ الْمَدِينِيُّ عَنْ رِبْعَةَ بْنِ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ يَزِيدَ مَوْلَى الْمُتَّبِعِ عَنْ زَيْدِ بْنِ خَالِدٍ الْجُهَنِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ رَجُلًا عَنْ اللَّقْظَةِ فَقَالَ اعْرِفْ وَكَأَنَّهَا أَوْ قَالَ وَعَاءُهَا وَعِصَاهَا ثُمَّ عَرَّفَهَا سَنَةً ثُمَّ اسْتَمْتَعَ بِهَا فَإِنْ جَاءَ رَبُّهَا فَأَذِّهَا إِلَيْهِ قَالَ فَضَالَةُ الْإِبِلِ فَغَضِبَ حَتَّى احْمَرَّتْ وَجْنَتَاهُ أَوْ قَالَ احْمَرَّ وَجْهُهُ فَقَالَ وَمَا لَكَ وَلَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَجِدَاؤُهَا تَرُدُّ الْمَاءَ وَتَرْعَى الشَّجَرَ فَذَرَّهَا حَتَّى يَلْقَاهَا رَبُّهَا قَالَ فَضَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَاخِيكَ أَوْ لِدَلِيبٍ [۲۲۴۳ و ۲۲۹۵ و ۲۲۹۷ و ۲۳۰۴ و ۲۳۰۶ و ۴۹۸۶ و ۵۷۶۱]

(المصدر السابق) -

(عمدة القارى (۱۰۶۱۲) -

(فضل البارى (۹۳۱۲) -

(فتح البارى (۱۸۶۱۱) -

رجال الحديث

- ① عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی جعفی بخاری رحمته الله دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب أمور الایمان» لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② ابو عامر: دا ابو عامر عبدالملک بن عمرو بن قیس عقدی بصری رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات هم د کتاب الایمان په ذکر شوی باب کښې تیر شوی دی. (۲)
- ③ سليمان بن بلال مديني: دا ابو محمد یا ابو ایوب سليمان بن بن بلال قریشی تیمی مدنی رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات په کتاب الایمان کښې د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی. (۳)
- ④ ربيعه: دا امام ربیعہ بن ابی عبدالرحمن المعروف به «ربيعه الراي» رحمته الله دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی.
- ⑤ يزيد مولى المنبعث: دا یزید مولى المنبعث. ((بضم الميم وسكون النون وفتح الموحدة وكر الملهمة بعدها مثلثة)) (۴) مدنی رحمته الله دی. ددوی د حضرت ابوهریره او حضرت زید بن خالد جهنی رحمته الله نه روایت کوی. ددوی نه روایت کونکو کښې د دوی خوښي عبدالله بن یزید نه علاوه بسیرین سعید ربیعہ بن ابی عبدالرحمن، عبدالملک بن عیسیٰ ثقفی او یحییٰ بن سعید انصاری رحمته الله دی. (۵)
- حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «(صدوق)» (۶)
- حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: «(ثقة)» (۷)
- ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. (۸)
- ددوی روایات په اصول سته کښې موجود دی. (۹) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

(۱) کشف الباری (۶۵۷/۱) _

(۲) کشف الباری (۶۵۸/۱) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) تهذيب الكمال (۶۰۶) رقم (۷۷۹۸) _

(۵) «دا ستاذانو او شاگردانو د پاره او گوري مخکنی حواله» _

(۶) تهذيب التهذيب (ص. ۶۰۶) رقم (۷۷۹۸۰) _

(۷) الکاشف (۳۹۲/۲) رقم (۶۳۷۳) _

(۸) الثقات لابن حبان (۵۳۳/۵) _

(۹) تهذيب الكمال (۲۹۱/۳۲) _

⑥ زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ: دا مشهور صحابی زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ دې ددوی په کښت کښې اختلاف دې ابو زرعه، ابو عبد الرحمن او ابو طلحه کښتونه منقول دی. (۱)

په غزوه حدیبیه کښې شریک شوی وو. دفتح مکې په موقع د جهینیه قبیلې بیرغ هم ددوی په لاس کښې وو. (۲)

دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوه د حضرت عثمان، حضرت ابو طلحه انصاری، او حضرت ام المومنین عائشې رضی اللہ عنہا نه روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کښې بشر بن سعید، خالد بن زید بن خالد جهنی، خلاد بن السائب، سعید بن المسیب، سعید بن یسار، صالح مولى التوامه، یزید مولى المنبعت، عبدالله بن یزید مولى المنبعت، عطاء بن ابی رباح، ابوسالم جیشانی، او ابو عمره مولى زید بن خالد جهنی رضی اللہ عنہ و غیره حضرات دی. (۳)

ددوی نه تقریباً یو اتیا احادیث مروی دي. په دې کښې پنځه احادیث متفق علیه دی او په درې حدیثونو کښې اما مسلم متفرد دي. (۴)

ددوی وفات کوم ځانې کښې شوې دي. په دې کښې مختلف اقوال دی مدینه منوره کښې یا په مصر کښې یا په کوفه کښې. دا درې اقوال دی. (۵)

دغه شان ئې د وفات په کال کښې هم متعدد اقوال دی. ۲۸ هـ یا ۷۸ هـ کښې د پنځه اتیا کالو په عمر کښې وفات شوی وو. (رضی الله عنه وارضاه)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَهُ رَجُلٌ عَنِ اللَّقْطَةِ: د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه یوکس دلقطه په باره کښې تپوس او کړو.

په حدیث باب کښې د «رجل»، نه څوک مراد دي؟ ابن بشکوال اود دوی بعضې متبعینود «رجل» نه مراد حضرت بلال رضی اللہ عنہ اخستې دي. اودا ئې ابوداود طرف ته منسوب کړې دي. (۶)

خو حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی چې ماته داوداود په هیڅ یوه نسخه کښې دا تصریح نه ده ملاؤ شوې. هسې هم په دې مقام کښې د حضرت بلال رضی اللہ عنہ کیدل بعید دی. ځکه چې په یو روایت کښې د «جمل اعراب» الفاظ راغلی دي. (۷) ظاهره ده چې حضرت بلال رضی اللہ عنہ په اعرابی سره موصوف کول بعیده خبره ده. (۸)

(۱) الاستیعاب بهامش الإصابة (۵۵۸/۱ و ۵۵۹) والإصابة (۵۶۵/۱) -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) داستانوا و شاگردانود پاره اوگوری تهذیب الکمال (۶۳۱/۱ و ۶۴) -

(۴) خلاصة الخرجی (۱۲۸) -

(۵) الاستیعاب بهامش الإصابة (۵۵۹/۱) -

(۶) تهذیب الکمال (۶۴۱/۱) وتقريب التهذیب (۲۲۳) رقم (۲۱۳۳) -

(۷) فتح الباری (۸۰/۱۵) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷) رقم (۲۴۲۷) -

(۸) صحيح البخاری (۳۲۷/۱) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷) -

(۹) فتح الباری (۸۰/۱۵) -

بعضی حضرات فرمائی کہ دا کس ہم پخپله راوی یعنی حضرت زیدبن خالد جہنی رضی اللہ عنہ دی (۱) ددی قول مستند دا دی کہ د طبرانی پہ یو روایت کنہی کوم کہ ہم د ربیعہ پہ واسطہ سرہ مروی دی دہغی الفاظ دا دی «أنا سأل النبی ﷺ» (۲) خودا دلیل زیاتہ فائدہ نہ ورکوی خکہ کہ ددی روایت پہ یو طریق کنہی کوم کہ امام احمد رحمۃ اللہ علیہ نقل کړې دی «أنا سأل النبی ﷺ أو أن رجلاً سأل» الفاظ دی (۳) یعنی پہ شک سرہ مروی دی.

دغه شان پہ یو روایت کنہی د «أنا رجل رسول الله ﷺ وأنا معه» الفاظ دی (۴) ددی نہ معلومہ شوہ کہ سائل حضرت زیدبن خالد جہنی رضی اللہ عنہ نہ دی بیا پہ دی کنہی پہ دی اعتبار سرہ ہم بعد دی کہ روستہ پہ یو روایت کنہی «جاء أعرابي» الفاظ راغلی دی بنکارہ دہ کہ دخپل خان نہ پہ اعرابی سرہ تعبیر کول ډیره بعیدہ خبرہ دہ.

پہ یو حدیث کنہی د لقطہ سوال د حضرت ابو ثعلبہ خشنی رضی اللہ عنہ نہ (۵) او په یو حدیث کنہی دغه شان سوال د حضرت عمیر رضی اللہ عنہ نہ (۶) او په دریم حدیث کنہی د حضرت جازود عبدی رضی اللہ عنہ نہ ہم منقول دی (۷) پہ دی کنہی اگرچہ دا احتمال شته کہ په حدیث باب کنہی د «رجل» مصداق دا حضرات وی خو ددی خہ قرینہ موجود نہ دہ.

حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ سائل ہم حضرت سید الجہنی رضی اللہ عنہ دی خکہ کہ حمیدی بغوی ابن السکن بارودی او طبرانی تلو حضراتو د «محمد بن معن الغفاری عن ربیعہ عن عقبہ بن سید عن أبیہ» پہ طریق سرہ نقل کړې دی «قال سألت رسول الله ﷺ عن اللقطة» (۸)

امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ ہم ددی روایت یوہ حصہ تعلیقاً نقل کړې دہ خوددی بعینہ الفاظ نہ دی نقل کړی (۹)

حافظ فرمائی کہ چونکہ حضرت سید جہنی رضی اللہ عنہ د حضرت زیدبن خالد جہنی رضی اللہ عنہ د قبیلې سرہ تعلق ساتی نو غالب گمان دا دی کہ د حدیث باب رجل مبہم ہم دا وی (۱۰) والله اعلم.

(۱) المصدر السابق)۔

(۲) المصدر السابق)۔

(۳) مسند أحمد (۱۱۵/۴)۔

(۴) صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۰) و (۴۵۰۱)۔

(۵) مجمع الزوائد (۱۶۸/۴) كتاب البيوع باب اللقطة وفتح الباری (۸۱/۵)۔

(۶) رواه الإسماعيلي في الصحابة كذا في فتح الباری (۸۱/۵)۔

(۷) مجمع الزوائد (۱۶۷/۴) وفتح الباری (۸۱/۵)۔

(۸) فتح الباری (۸۱ و ۸۰/۵) ومجمع الزوائد (۱۶۸/۴)۔

(۹) سنن أبي داود كتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم (۱۷۰۸)۔

(۱۰) فتح الباری (۸۱/۵)۔

دلقطة لغوی تعریف .. لقطه، غورخیدلې خیزته وئیلی شی چه راوچت کړې شی (۱)
 امام خلیل بن احمد اولیث رحمهما الله فرمائی چه .. لقطه .. «بهم اللام وفتح القاف»
 غورخیدلې خیزته وائی او .. لقطه .. «بهم اللام وفتح القاف» راوچتونکی ته وائی (۲)
 خوامام ازهری رحمه الله فرمائی چه خلیل کوم تحقیق کړې دې د تحقیق قیاس تقاضا هم دا
 ده خکه چه د «فعلة» وزن په عربی ژبه کښې بفتح العین وی نود فاعل په معنی کښې وی
 لکه «ضحكة» کثیر الضحك ته وائی او «مرعة» کثیر الصرع (زیات راپرخونکی) ته وائی
 دغه شان «هيرة» او «لمرة» دی اوکه هم دا وزن بسکون العین وی نویه دې کښې د مفعول
 معنی پرته وی لکه «ضحكة» چا پورې چه خدا شوې وی «مرعة» خوک چه راپرخونې شوې
 وی البته په دې لفظ یعنی لقطه کښې چه د اهل عربونه څه اوریدلې شوی دی هغه خلاف
 القیاس دی یعنی «لقطة» بفتح القاف شی ملقوط په معنی کښې دی (۳) هم دا وجه ده چه
 ابن بری رحمه الله فرمائی چه دمفعول معنی ورکوی نویه دې صورت کښې په عین کلمه باندې
 فتحه نادره ده (۴)

دغه شان علامه زمخشری وائی چه «لقطة» بفتح القاف ده کوم چه عوام په سکون القاف سره
 وائی (۵)

لکه چه دوی دا خودل غواړی چه په سکون القاف سره وئیل غلط دی دا دعوام د غلطوخی
 ده والله اعلم

دالتقاط لقطه حکم په دې کښې اختلاف دې چه التقاط د لقطه غوره دې اوکه پریخودل نی؟
 احناف رحمه الله فرمائی که د لقطه د ضائع کیدو ویره وی نومالك ته د واپس کولوپه نیت د دې
 التقاط مندوب اومستحب دې اوکه ددې د ضائع کیدو څه ویره نه وی نویه داسې صورت
 کښې دا حنافو رحمه الله په نیزددې التقاط مباح دې اوکه التقاط دمالك په ځانې دخپل ځان
 دپاره وی نودا حرام دی (۶)

دامام شافعی رحمه الله په نیزکه د ضیاع ویره وی اوپه خپل ځان باندې نې اطمینان وی نود
 یوقول مطابق پرې التقاط واجب دې اود یوقول مطابق التقاط مستحب دې (۷)

(۱) تاج العروس (۶۱۶/۵) _

(۲) فتح الباری (۷۸۱/۵) فاتحة كتاب اللقطة وتاج العروس (۲۱۶/۵ و ۲۱۷) _

(۳) المصادر السابقة -

(۴) فتح الباری (۷۸۱/۵) _

(۵) الفائق للزمخشری (۳۹۱/۱) ضمن .. مادة .. خلی .. تحت شرح قوله التقاط فی مكة ((لا یختلی خلاهاولا تحل
 لقطتها إلا لمنشد)) _

(۶) بدائع الصنائع (۲۰۰/۶) كتاب اللقطة فصل: وأما بیان أحوالها .. _

(۷) المغنی لابن قدامة (۳/۶) كتاب اللقطة _

دامام مالک په نیزکه دغه څیز قیمتی وي. نوال تقاط غوره دي.
دامام احمد رحمته الله په نیز ترک التقاط مطلقاً غوره او افضل دي. (۱)

قوله فَقَالَ اعْرِفْ وَكَأَنَّهَا أَوْ قَالَ وَعَاءُهَا وَعِصَا صَهَا: نبي عليه السلام او فرمائیل. ددي
سربند يا نبي او فرمائیل. ددي لوبښي اوددي تيلي او پيژنه.

«وکلم» تيلي: چه په کوم څيز باندې ترلي شي. هغه ته «وکلم» ونيلى شي. او «وعلم» لوبښي
او ظرف ته ونيلى شي. «عفاص» تيلي: او ظرف ته هم ونيلى شي. اود بوتل د بندولو کاک ته هم
«عفاص» ونيلى شي. (۲)

قوله ثُمَّ عَرَفَهَا سَنَةً: بيا تريو کاله پورې ددي اعلان کوه.

مدت تعريف څومره پکار ده. دامام مالک، امام شافعي، امام احمد او امام ابو حنيفه او
جمهورو عالمانو عليهم السلام په نیز مدت تعريف يو کال پکار دي. (۳)

امام محمد رحمته الله په «مبسوط» کښې د قلیل او کثیر د فرق نه بغير هم دا حنفو عليهم السلام هم دا مذهب
نقل کړې دي. او هم دا ظاهر روايت دي. (۴)

امام قدوري رحمته الله دا حنفو عليهم السلام يو روايت نقل کړې دي. په هغې کښې په قلیل او کثیر کښې
فرق شوې دي. نو که لقطه د لسو درهمو نه کمه وي. نو څو ورځې پورې. او که د لسو روپو يا
ددي نه د زيات قيمت وي. نو تريو کاله پورې به تعريف کولې شي. (۵)

علامه شمس الاتمه سرخسي رحمته الله فرماني: چه دا حنفو په نیز د... تعريف... څه حد مقرر نه
دي. که لقطه مال قلیل وي او که مال کثیر، تر هغه وخته پورې... تعريف... ضروري دي. ترڅو
پورې چه دا يقين ونشي. چه اوس به نبي مالک نه لټوي. (۶) صاحب د هدايه رحمته الله هم ددي
روايت تصحيح کړې ده. او په دې باندې فتوی ده. (۷)

بيا د شوافعو عليهم السلام په نیز د اصح ترين مذهب مطابق په معمولي او قیمتي څيز کښې فرق
شته. که معمولي څيز وي. نو تريو کاله پورې تعريف ضروري نه دي. بلکه دومره ورځو پورې
تعريف ضروري دي. چه لټونکې عام طور باندې اعراض او کړي. او په قلاړ کښي. او که قیمتي
څيز وي. نو پوره يو کاله پورې تعريف ضروري دي. (۸)

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۰۸۱۲ او ۱۰۹).

(۳) المغنی لابن قدامة (۴/۶) کتاب اللقطة.

(۴) الهدایة (۳۶۸/۴) طبعة إدارة القرآن کتاب اللقطة.

(۵) مختصر القدوري (ص ۱۴۱) کتاب اللقطة (قدیمی کتب خانه کراچی).

(۶) المبسوط للسرخسی (۳/۱۱) کتاب اللقطة و رد المحتار مع الدر المختار (۳۵۰/۱۳) کتاب اللقطة.

(۷) الهدایة (۳۶۹/۴) کتاب اللقطة و رد المحتار (۳۵۰/۱۳) کتاب اللقطة.

(۸) تکملة فتح المهلم (۶۰۷/۲) کتاب اللقطة نقلاً عن مغنی المحتاج (۴۱۴/۲).

په معمولی او قیمتی څیز کېنې تفریق ما به الامتیاز څه دی؟ په دې باره کېنې څه متعین معیار موجود نه دی. بلکه د ملتقط د گمان مطابق چه د کوم څیز په ورکیدو باندې افسوس زیات نه وی. او چه د هغې د لتولو عمل ډیرې مودې پورې نه وی. نو هغه به معمولی څیز وی. گنی قیمتی به وی. (۱) هم دا د مالکیه و د اکثر و فقها و مذهب دی. (۲)
د حضرت عمر رضی الله عنه نه نقل دی. چه تر درې کالو پورې تعریف کول ضروری دی. (۳) ځکه چه د صحیحینو په روایت کېنې کوم چه د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه مروی دی. د درې کالو تعریف منقول دی. (۴)

کوم حضرات چه دیو کاله پورې د تعریف قائل دی. هغوی په حدیث باب باندې استدلال کوی. د احنافو د مختار قول مطابق لکه څنگه چه مخکې بیان شو. د تعریف څه موده مقرر نه ده. اونه په مال قلیل او کثیر کېنې فرق شته.

ددې رائي وجه دا ده. چه په روایاتو کېنې د تعریف په سلسله کېنې مختلفې مودې منقول دی. (۵) ددې نه معلومېږي. چه دا منصوص او متعین نه دی. بلکه په غالبې رائي باندې مبنی دی. یعنی ملتقط به تر هغه وخته پورې دهغه څیز تعریف کوی. تر څو پورې چه ده ته دا اطمینان نه وی شوي. چه اوس به ئې لتونکې نه راځي. (۶)

ددې تائید دهغه روایت نه کیږي. کوم چه امام عبدالرزاق صنعانی رحمته الله علیه په خپل مصنف کېنې نقل کړې دي. چه حضرت عمر رضی الله عنه فرمائي «اذا وجدت لقطة فعرفها على باب المسجد ثلاثة أيام فإن جاء من يعترفها ولا فشاك بها» (۷)

(المصدر السابق) _

(نکمة فتح الملهم (۶۰۷/۲) کتاب اللقطة نقلاً عن مواهب الجليل للحطاب (۷۳/۶) _

(المغنی (۴/۶) وفتح الباری (۷۹/۵) کتاب اللقطة باب إذا أخبره رب اللقطة بالعلامة دفع إليه) _

(فلقال وجدت صرة على عهد النبي ﷺ فيها مائة دينار فأتيت بها النبي ﷺ فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيت فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيتها الرابعة فقال أعرف عدتها ووكاءها ووعاءها فإن جاء صاحبها وإلا استمتع بها صحيح البخاري (۳۲۹/۱) کتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة ولا يدعها تضيع حتى لا يأخذها من لا يستحق رقم ۲۴۳۷) وانظر صحيح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۶ و ۴۵۰۸) _

قال ابن الجوزي في .. التحقيق .. ولا تخلوا هذه الروايات من غلط بعض الرواة دليل أن شعبة قال فيه فسمعت يقول بعد عشر سنين عرفها عاماً واحداً أو يكون عليه السلام علم أنه لم يقع تعريفها كما ينبغي فلم ينسب له بالتعريف الأول والله أعلم انتهى كلامه (نصب الرأية (۴۶۷/۳) کتاب اللقطة رقم ۶۱۳۵) _

(په حدیث باب کېنې یو کال دېز او د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په حدیث کېنې درې کاله دی. وقد سبق تخريجه آنفاً) _

(النظر المبسوط للسرخسي (۵/۱۱) _

(المصنف لعبدلرزاق (۱۳۶/۱۰) _

بل طرف ته په مصنف عبدالرزاق کښې یو بل روایت دی. چه سفیان بن عبدالله ثقفی ته یوه تیلی ملاوه شوه. چه په هغې کښې ډیر مال وو. هغه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورغلو. نو هغه په یو کال باندې د څلورو کالو د تعریف حکم ورکړو. او ددې نه پس ئې بیا په بیت المال کښې جمع کړل. ^(۱) ددې نه ښکاره کیږی. چه په دې سلسله کښې څه متعینه موده مقرر نه ده. والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

قوله ثُمَّ اسْتَمْتِعَ بِهَا: بیا ته ددې نه فائده اخله.

د انتفاع باللقطة حکم امام شافعی رحمته الله او امام احمد رحمته الله فرمائی. که د تعریف نه پس مالک راغلو. نو دا ملتقط په خپل استعمال کښې راوستې شی. که غنی وی او که فقیر. ^(۲) امام ابو حنیفه رحمته الله فرمائی. چه ملتقط ئې په خپل استعمال کښې په هغه وخت کښې راوستې شی. چه دې پخپله فقیر وی. او که غنی وی. نو په دې صورت کښې پرې تصدق لازم دي. بیا د صدقه کولونه پس که مالک راشی. نو هغه ته اختیار دي. که هغه صدقه نافذوی. او که غواړی. نو د ملتقط نه دې ضمان واخلي. د ضمان اخستلو په صورت کښې به د صدقې اجر ملتقط طرف ته منتقل کیږی. ^(۳)

هم دا د سفیان ثوری او حسن بن صالح رحمهما الله مذهب دي. دامام احمد رحمته الله یو روایت هم ددې مطابق دي. ^(۴)

امام مالک نه د ذکر شوو دوو مذاهبو کښې د هریو مطابق یو یو قول منقول دي. د مالکیانو رحمته الله په کتابونو کښې دا ذکر دی. چه د تعریف نه پس ملتقط ته درې قسمه اختیار حاصل دي. یا خودې د مالک دپاره د امانت په طور محفوظ اوساتی. یا دې صدقه کړی. یا دې خپله مالک جوړ شی. او په خپل استعمال کښې دې راوولی. بیا چه صدقه ئې کړی. یا ئې په خپل استعمال کښې راوولی. نو ضمان ادا کول به پرې وی. (که مالک ئې پیدا شی. او مطالبه کوی) ^(۵) والله اعلم.

شوافع او حنابلہ رحمته الله د خپل مذهب دپاره په حدیث باب باندې استدلال کوی. په دې کښې د تعریف نه پس نبی صلی الله علیه و آله «ثُمَّ اسْتَمْتِعَ بِهَا» فرمائیلی دی.

دغه شان په یو طریق کښې «فَشْلَكَ بِهَا» راغلی دی. ^(۶) او په یو طریق کښې «وَالَا فَاسْتَفْقَهَا» راغلی دی. ^(۷)

^(۱) منصف عبدالرزاق (۱۳۵۱/۱۰ و ۱۳۶)

^(۲) المغنی لابن قدامة (۷/۱۶) کتاب اللقطة

^(۳) بدائع الصنائع (۲۰۲/۱۶)

^(۴) المغنی (۷/۱۶)

^(۵) تکملة فتح الملهم (۶۱۰/۱۲) نقلاً عن التاج والإکلیل للمواق ومواهب الجلیل للخطاب (۷/۱۶)

^(۶) صحيح البخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها رقم (۲۴۲۹)

^(۷) صحيح البخاری (۳۲۷/۱۱) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل (۲۴۲۷)

ددې حضراتو استدلال د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په واقعه باندې دې په کومه کښې چه ذکر دی چه دوی ته یوه تیلې ملاؤ شوه چه په هغې کښې سل دیناره وو. نبی صلی الله علیه و آله ورته د تعریف نه پس د هغې نه د فاندې اخستلو اجازت ورکړو. (۱) حالانکه د امام شافعی رحمته الله علیه د قول مطابق حضرت ابی رضی الله عنه مالدار صاحبو رضی الله عنهم کښې وو. (۲)

دغه شان ددوی استدلال د حضرت علی رضی الله عنه په یوه واقعه باندې دې چه هغوی ته یو دینار ملاؤ شو نبی صلی الله علیه و آله ورته د هغې د استعمال اجازت ورکړې وو. (۳) حالانکه د حضرت علی رضی الله عنه دپاره صدقه حلاله نه وه.

احناف رضی الله عنهم د حضرت عیاض بن حمار رضی الله عنه په مرفوع روایت باندې استدلال کوی چه «من أصاب لقطة فليشهد ذا عدل أو ذوی عدل، ولا یکتُم فإن وجد صاحبها فليردّها علیہ ولا فهو مال الله یؤتیہ من یشاء» (۴)

په دې حدیث کښې استدلال د «فهو مال الله یؤتیہ من یشاء» جملې باندې دې دا تعبیر عموماً دهغه څیز دپاره وی. دکوم مستحق چه فقیران وی نه چه مالداران (۵)

دا حنفو رضی الله عنهم یواستدلال د حضرت عبدالله بن الشخیر رضی الله عنه په حدیث باندې دې «قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله ضالة المسلم حرق النار» (۶)

(۱) صحیح البخاری (۳۲۹۱۱) کتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة .. رقم ۲۴۳۷) وصحیح مسلم کتاب النقطة باب معرفة العفاص، والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۶ و ۴۵۰۸) _

(۲) جامع ترمذی کتاب الأحكام باب ما جاء فی اللقطة وضالة الإبل والغنم رقم ۱۳۷۲) _

(۳) داواقعه ابوداود د حضرت سهل بن سعد رضی الله عنه نه نقل کړې ده چه ((أن علی بن ابی طالب دخل علی فاطمة وحسن وحسين يبكيان فقال ما يبكيما؟ قالت الجوع فخرج علی فوجد ديناراً بالسوق فجاء إلى فاطمة وأخبرها فقالت إذهب إلى فلان اليهودي فخذ لنا دقيقاً فجاء اليهودي فاشترى به دقيقاً فقال اليهودي أنت ختن هذا الذي يزعم أنه رسول الله صلی الله علیه و آله قال فخذ ديناراً ولك الدقيق فخرج علی حتى جاء فاطمة فأخبرها فقالت إذهب إلى فلان الجزار فخذ لنا بدرهم لحماً فذهب فرهن الدينار بدرهم لحم فجاء به فعجنت ونصبت وخبزت وأرسلت إلى أبيها فجاء هم فقالت يا رسول الله صلی الله علیه و آله أذكر لك فإن رأيتك لنا حلالاً أكلناه وأكلت معنا من شأنه كذا وكذا قال كلوا بسم الله فأكلوا فبيناهم مكانهم إذ غلام ينشد الله والإسلام الدينار فأمر رسول الله صلی الله علیه و آله فدعى له فسأله فقال سقط مني في السوق فقال النبي صلی الله علیه و آله يا علی إذهب إلى الجزار فقل له إن رسول الله صلی الله علیه و آله يقول لك أرسل إلى بالدينار ودرهمك على فأرسل به فدفعه رسول الله صلی الله علیه و آله إليه سنن أبی داود کتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم ۱۷۱۶) _

(۴) السنن لأبی داود کتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم ۱۷۰۹) والسنن الكبرى للنسائي (۴۱۸۱۳) کتاب اللقطة باب الإشهاد علی اللقطة رقم ۵۸۰۸) و (۵۸۰۹) والسنن لابن ماجه کتاب اللقطة باب اللقطة رقم ۲۵۰۵) ورواه إسحاق بن راويه فی مسنده كما فی نصب الرأية (۴۶۶۱۳) کتاب اللقطة رقم ۶۱۳۳) _

(۵) نكلمة فتح الملهم (۶۱۰۱۲) _

دغه شان د حضرت جارود رضی اللہ عنہ نه يو اوږد حديث منقول دي. چه «ضالة المسلم حرق النار فلا يقربها ضالة المسلم حرق النار فلا يقربها» ^(۱) خودا درې واړه حديثونه صريح نه دي.

دا حنافو رضي الله عنه يو دليل د حضرت يعلى بن مره رضي الله عنه مرفوع روايت دي. «من التقط لقطة يسيرة ثوباً أو شبهه فليعرفه ثلاثة أيام ومن التقط أكثر من ذلك ستة أيام فإن جاء صاحبها وإلا فليصدق بها فإن جاء صاحبها فليخبره» ^(۲) په دې حديث كښې «فليصدق بها» اگرچه په مدعى باندې صريح دي. خودا حديث د سند په اعتبار سره ضعيف دي. ځكه چه په دې كښې عمر بن عبدالله بن يعلى دي. كوم چه ضعيف دي. ^(۳)

دغه شان د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه مرفوع روايت دي. «لا تحل للقطة من التقط شيئاً فليعرفها فإن جاء صاحبها فليخبره» ^(۴) فان لم يأت فليصدق بها فإن جاء فليخبره بين الأهر وبين الذي له» ^(۵)

خوپه دې حديث كښې د يوسف بن خالد سمتى واسطه ده. كوم چه بالاتفاق ضعيف دي. ^(۶) لكه چه ټول پنځه مرفوع احاديث دي. په دې كښې دا آخرى دوه د سند په اعتبار سره صحيح نه دي. اوباقى درې احاديث اگرچه د سند په اعتبار سره صحيح دي. خو صريح نه دي. البته احناف دا وئيلي شى. چه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه او حضرت يعلى بن مره روايتونه چه په كښې ضعف دي. هغه مؤيد د صحابو په آثارو او تعامل سره دي. لكه چه دا دواړه حديثونه هم بې اصل نه دي.

د حضرت عمر ^(۷) حضرت على ^(۸) حضرت ابن مسعود ^(۹) حضرت ابن عباس ^(۱۰) حضرت عبدالله بن عمر ^(۱۱)

(۱) أخرجه ابن ماجه فى سننه فى كتاب اللقطة باب ضالة الإبل والبقر والغنم رقم (۲۵۰۲) -

(۲) رواه أحمد فى مسنده (۸۰/۵) والطبرانى فى الكبير انظر مجمع الزوائد (۱۶۷/۴) -

(۳) رواه الطبرانى فى الكبير مجمع الزوائد (۱۶۹/۴) -

(۴) وهو من رجال أبى داود وابن ماجه انظر تقريب التهذيب (۴۱۴) رقم (۴۹۳۳) -

(۵) رواه الطبرانى فى الصغير والأوسط مجمع الزوائد (۱۶۸/۴) -

(۶) الكاشف (۳۹۹/۲) رقم (۶۴۳۲) -

(۷) المصنف لابن أبى شعبة (۴۱۹/۴) كتاب البيوع والأقضية باب ما يصنع بها رقم (۲۱۶۲۹) و (۲۱۶۳۰۰) -

والمصنف لعبد الرزاق (۱۳۹/۱۰) كتاب اللقطة رقم (۱۸۶۳۰) -

(۸) انظر جامع المسانيد (۷۶/۲) الباب العشرون فى الفرض والتقاضى والوديعة والعارية والآبق واللقيط واللقطة

والسنن الكبرى للبيهقى (۱۸۸/۶) كتاب اللقطة باب اللقطة يأكلها الغنى والفقر إذا لم تعترف بعد تعريف سنة

(۹) المصنف لابن أبى شعبة (۴۱۸/۴) كتاب البيوع والأقضية باب فى اللقطة ما يصنع بها رقم (۲۱۶۲۳)

والمصنف لعبد الرزاق (۱۳۹/۱۰) رقم (۱۸۶۳۱) -

(۱۰) المصنف لابن أبى شعبة (۴۱۸/۴) رقم (۲۱۶۲۲) والمصنف لعبد الرزاق (۱۴۰/۱۰) -

(۱۱) المصنف لعبد الرزاق (۱۳۷/۱۰) رقم (۱۸۶۲۳) والسنن الكبرى للبيهقى (۱۸۸/۶) -

حضرت عبدالله بن عمرو (۱) حضرت عائشہ (۲) حضرت ام سلمہ (۳) دا اتہ صحابہ کرام (۴) دی ددوی دآثارونہ ثابتہ ده چه دوی ملتقط دلقطه نه فاندی اختلواوپه خپل استعمال کښې د راوستلو اجازت نه دې ورکړې بلکه دا حکم نې ورکړې دې چه یا خو دې دا صدقه کړی او یا دې د امانت په طور خپل خان سره محفوظ کړی.

احادیث مبارکه او مذکوره آثارو په رڼا کښې احناف دا وانی چه د حضرت زیدبن حارث جهنی او حضرت ابی بن کعب (۵) په احادیثو کښې چه د «لتقام باللقطة» اجازت ذکر شوي دي هغه په دې صورت محمول دي چه ملتقط مستحق وی.

ترکومي پورې چه د امام شافعی (۶) دا فرمائیل دي چه حضرت ابی بن کعب (۷) په مالدارو صحابو (۸) کښې وونو ددې جواب دا دي چه دا د بعضې روایاتونه معلومیږي چه حضرت ابی بن کعب (۹) په مالدارانو صحابو (۱۰) کښې وود حضرت انس (۱۱) نه مروی دی چه «ما نزلت هذه الآية لن تنالوا البرحق تنفقوا مائتة» قال أبو طلحة أرى رهناء يسألنا من أموالنا فاشهدك يا رسول الله إنني قد جعلت أرضي بريحاء الله قال فقال رسول الله (ﷺ) اجعلها في قرابتك قال فجعلها في حسان بن ثابت وأبي بن كعب (۱۲)» (۴)

حافظ ابن حجر (۱۳) فرمائی چه د ذکر شوی حدیث اود امام شافعی (۱۴) د قول په مینځ کښې دجمعی صورت دا دي چه هغه په اول کښې فقیر وروسته د فتوحاتو نه دې مالدار شو. دامام شافعی قول د دغه آخری زمانې سره متعلق دي لکه چه په دغه زمانه کښې دلقطه واقعه پېښه شوې وه. اونی (۱۵) هغوی ته په حالت دمالدارۍ کښې د فاندې اختلو اجازت ورکړې وو. (۵)

خود حافظ (۱۶) دا جواب فائده نه ورکوی ځکه که چرته دا اومنلې شی چه دې په مالدارانو صحابه کرامو (۱۷) کښې وونویا هم په دې باندې څه دلیل نشته چه دا واقعه دهغوی د مالدارۍ د زمانې ده. (۶) «فإن قضایا الأحوال متى طرق إليها الإحتمال سقط منها الاستدلال» (۷)

(۱) المصنف لابن أبي شيبة (۴۱۸/۴) رقم (۲۱۶۲۵) _

(۲) المصنف لابن أبي شيبة (۴۲۱/۴) باب ما رخص فيه من اللقطة رقم (۲۱۶۵۱) والمصنف لعبد الرزاق (۱۴۰/۱۱۰) رقم (۱۸۶۳۴) _

(۳) المصنف لابن أبي شيبة (۴۲۰/۴) رقم (۲۱۶۳۷) _

(۴) صحيح مسلم كتاب الزكاة باب فضل النفقة والصدقة على الأقربين والزوجة والأولاد والوالدين ولو كانوا شركين رقم (۲۳۱۶) وصحيح البخاري (۳۸۵/۱) كتاب الوصايا باب إذا وقف أو أوصى لأقاربه ومن الأقارب

(۵) قال الحافظ: ويجمع بأن ذكل كان في أول الحال وقول الشافعي (ﷺ) بعد ذلك حين فتحت الفتوح التلخيص الحبير (۷۶/۳) كتاب اللقطة رقم (۱۳۳۷) _

(۶) انظر تكملة فتح الملهم (۶۱۴/۲) _

(۷) نصب الرأية (۴۶۹/۳) كتاب اللقطة رقم (۶۱۴۷) _

ترکومې پورې چه د حضرت علي عليه السلام د واقعہ تعلق دې نوږه دې کښې سندا اومتنا کلام شوې دې.

ددې په سند کښې موسی بن یعقوب زمعی مدینی دې دې مختلف فیه راوی دې ابن معین رحمہ اللہ دده توثیق کړې دې. او امام نسائی ددې په باره کښې فرماني «لیس بالقوی» (١) حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرماني «فیه لین» (٢) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرماني «صدوق سی الحفظ» (٣) نوږه دې حدیث کښې دسند په اعتبار سره ضعف دې.

دغه شان دا واقعہ عبدالرزاق په خپل مصنف کښې (٤) اسحاق بن راهویه، ابویعلی موصلی او بزار رحمہم اللہ په خپلو مسانیدو کښې (٥) نقل کړی دې. (٦)

ددې په سند کښې ابوبکر بن عبدالله نومي یو راوی دې. دده په باره کښې امام بزار رحمہ اللہ فرماني «لین الحديث» (٧) او عبدالحق په «الأحكام» کښې فرماني «متروک» (٨) دمتن په اعتبار سره په دې کښې دا کلام دې. چه د ابوداود د حضرت سهل بن سعد په روایت کښې د تعریف ذکر نشته. او دلقطه د تعریف دیر احادیث ثابت دی. لکه چه دا روایت د باقی ټولو روایاتو دپاره کوم چه موجبہ للتعریف دی. دهغې سره معارض دې.

بیا ددې په متن کښې اضطراب هم شته. د ابوداود په روایت کښې دې. چه حضرت علي عليه السلام ته کله دا دینار ملاؤ شول. نوږه هغې باندې ئې دخوراک لوازمات حاصل کړل. اوروتی ئې تیاره کړه. اونبې رحمہم اللہ ته ئې خبر ورکړو.

اود عبدالرزاق وغیره په روایت کښې دې. چه څنگه ئې دینار اومنده. نو نبی رحمہم اللہ ته ئې خبر ورکړو. بیا د ابوداود په روایت کښې د تعریف څه ذکر نشته. او د عبدالرزاق وغیره په

(١) مختصر سنن أبي داود للمنذري (٢٧٢١٢) كتاب اللقطة رقم (١٦٤٢)۔

(٢) الكاشف (٣٠٩١٢) رقم (٥٧٤٤)۔

(٣) تقريب التهذيب (٥٥٤) رقم (٧٠٢٦)۔

(٤) مصنف عبدالرزاق (١٤٢١١٠) كتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (١٨٦٣٧)۔

(٥) نصب الراية (٤٧٠١٣) رقم (٦١٤٩)۔

(٦) عبدالرزاق عن أبي بكر عن شريك بن عبدالله عن عطاء بن يسار. عن أبي سعيد الخدري أن علياً جاء النبي ﷺ بدینار وجده فی السوق فقال له النبي ﷺ عرف ثلاثاً ففعل فلم يجد أحداً يعترفه فرجع إلى النبي ﷺ فأخبره فقال له النبي ﷺ كله أو شأنكم به فصرفه النبي ﷺ بإثنى عشر درهماً فابتاع منه بثلاث شعير أو بثلاثة تمر وبدرهم زيتاً وفضل عنده ثلاثة حتى إذا أكله بعض ما عنده جاء صاحبه فقال له علي قد أمرني النبي ﷺ بأكله فانطلق به إلى النبي ﷺ يذكر ذلك له فقال النبي ﷺ لعلي أده قال ما عندنا شيء نأكله فقال النبي ﷺ إذا جاءنا شيء أدیناه إلیه فجعل أجل الدینار وأشباهه ثلاثة یعنی ن ثلاثة أيام لهذا الحديث مصنف عبدالراق (١٤٢١١٠، ١٤٣) كتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (١٨٦٣٧)۔

(٧) كشف الأستار عن زوائد البزار (١٣٢١٢) كتاب اللقطة بب تعريف اللقطة رقم (١٣٦٨)۔

(٨) نصب الراية (٤٧٠١٣)۔

روایت کنبی دتعریف ذکرهم شته (۱)

ابن الهمام رحمته الله فرمائی که د حضرت سهل بن سعد روایت قابل احتیاج هم اومنلی شی. نوبیا هم ددی نه زیات نه زیات دا ثابتیری چه د امام په اجازت باندې استقراض جائز دی اودا خبره محل دنزاع نه ده. ددی نه نه ثابتیری چه که ملتقط مالدار وی. نوپخپله دقرض په حیثیت نې په خپل استعمال کنبی راوستې شی (۲)

که د ابوداد دحضرت سهل بن سعد رحمته الله روایت صحیح تسلیم کړې شی. نوبیا هم ددی نه د غنی دپاره د لقطه نه د انتفاع جواز نه معلومیری. ځکه چه دا روایت صراحة دا بنائی چه ووره ورته یهودی هبه کړی وو. اوغوبنه هغه په قرض حاصل کړې وو. البته د قرض حاصلولودپاره هغه دگانهړې په طوریانع سره هغه دینارکیخودې وو. نوکه نبی صلی الله علیه و آله دحلت طعام فتوی ورکړې وه. نو دا خو محل دنزاع نه دی. ځکه چه محل دنزاع خو لقطه ده. (۳)

حضرت گنگوهی فرمائی چه دغه دینار کوم چه حضرت علی رضی الله عنه راوچت کړې وو. هغه هېو د لقطه په حکم کنبی وو نه، ددی تفصیل دا دی. چه د لقطه اوچتول کله د حفاظت په غرض وی. نوپه داسې صورت کنبی هغه د ملتقط په قبضه کنبی امانت گنرلې شی. اوپه داسې موقع باندې فوری تعریف ضروری دی. اولکه چه لقطه اوچتول د حفاظت په غرض باندې نه وی. بلکه په خپل ضرورت کنبی دخرج کولو دپاره وی. دا په دې صورت کنبی ممکن ده. چه د مالک په باره کنبی دا یقین وی. چه هغه به پرې راضی وی. په داسې صورت کنبی قبضه د امانت وی. بلکه قبضه دضمان وی.

دلته گوری حضرتان حسنین رضی الله عنهما د لوږې دوجې ژړل. دهغوی د مور پلارهم ډیر بد حالت وو. چه په مدینه منوره کنبی به داسې کس نه وو. چه حضرت علی رضی الله عنه دهغه دینار استعمال کړی. نوهغه به پرې خفه کیدلو. خاص کریبا په دې نیت چه هغوی د تاوان ادا کولوپه نیت دا راوچت کړې وو. نو اوس دا دینار د لقطه په حکم کنبی نه دی. بلکه ددی مثال داسې شو. چه د یو کس سره دده د دوست مال موجود وی. هغه پوهیری. که زه ددی نه د خپل ضرورت دپاره خرج کړم. بیا خاص کرد لوږې ختمولوپه موقع. نوهغه به خامخا راضی وی. نوپه دې غیرصریحی اذن باندې هغوی بهروسه اوکړه. که زه دا خرج کړم. نوپه دې کنبی به څه حرج نه وی. دلته هم دغه شان صورت حال دی. چه یهودی کوم چه دمسلمانانو سخت ترین دشمن وو. هغه هم حضرت علی رضی الله عنه ته بغیردڅه عوض نه په اوږو ورکولوباندې راضی وو. نو نور مسلمانان به پرې راضی نه وو؟ (۴)

حضرت کشمیری رحمته الله فرمائی چه دا حدیث د انتفاع باللقطه د جواز دپاره پیش کول صحیح نه دی. ځکه چه صدقه دلقطه صدقه نافله وی. او صدقات نافله د اکثر و احنافو رحمته الله

(۱) فتح القدیر (۳۶۰/۵) کتاب اللقطة قبیل کتاب الإیاق)۔

(۲) المصدر السابق)۔

(۳) تكملة فتح الملهم (۶۱۵/۲)۔

(۴) بذل المجهود (۲۸۳/۸ و ۲۸۴)۔

فقهاؤ به نیز دینو هاشم دپاره حلال وی. والله اعلم (۱)

قوله: فَإِنْ جَاءَ رَبُّهَا فَأَذِّهَا إِلَيْهِ: بیا که ددی مالک راشی. نوهغه ته ئی ورکړه. که لقطه ختمه شی اومالک ئی پیدا شی نو تاوان به وی که نه؟ جمهور عالمان رحمهم الله فرمای. که ټول کال د لقطه تعریف اوکړې شی. او د لقطه ذات باقی وی. اوددی نه پس ئی مالک پیدا شی. نو واپس کول ورته واجب دی. اوکه هغه دغه لقطه استعمال کړې وی. اوختمه شوې وی. نو تاوان واجب دې.

په شوافعو کښې کرابیسی، داود ظاهر، او امام بخاری رحمهم الله په نیزکه لقطه باقی وی. نو واپس کول ضروری دی. اوکه ختمه شوې وی. نوضمان واجب نه دې. (۲)

دکرابیسی اوداود ظاهری رحمهما الله استدلال د حدیث باب په یو طریق کښې «فان جاء صاحبها ولا فسلک بهام» الفاظ دی. (۳)

دغه شان د زیدبن خالد رضی الله عنه دا روایت سعید بن منصور رحمهم الله هم روایت کړې دې. په هغې کښې «ولا فتصنع بهما ما تصنع بهما لك» الفاظ دی. (۴)

دجمهوروا استدلال خو په حدیث باب کښې «فان جاء ربها فأذها إليه» په مطلق الفاظو باندې دې. یعنی که لقطه باقی وی اوکه استعمال شوې وی. په دواړو صورتو کښې دمالک په مطالبه باندې ادا کول ضروری دې.

دغه شان د جمهورو یو دلیل دحضرت زیدبن خالد رضی الله عنه په یو طریق کښې دا الفاظ هم دی. «وکالت وديعة عنده» (۵)

دغه شان دحضرت زید بن خالد جهنی رحمهم الله په یو روایت کښې دا الفاظ دی. «فاعرف عفاصها وکاعها ثم کلها فان جاء صاحبها فأذها إليه» (۶) په دې کښې د «کلها» نه پس «فان جاء صاحبها» راغلی دی. دا دخپل ظاهریه اعتبار سره په دې خبره دلالت کوی. چه د خورلونه پس هم واپس کول واجب دی.

دغه شان د ابوداود روایت د جمهورو یو مضبوط او صریح دلیل دې. چه الفاظ ئی دا دی. «عرفها سنة فان جاء باغيها فأذها إليه، ولا فاعرف عفاصها وکاعها ثم کلها فان جاء باغيها فأذها

(۱) العرف الشذی (۲۵۲/۱) کتاب الأحکام باب اللقطة وضالة الإبل والغنم)۔

(۲) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها)۔

(۳) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها)۔

(۴) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲)۔

(۵) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب ضالة الغنم رقم ۲۴۲۸)۔

(۶) صحيح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۴)۔

إليه»^(۱) په دې روایت کښې د اداء، حمله «قيل الإذن في الأكل» او «بعد الإذن في الأكل» دواړو صورتونو کښې دې

ددې احادیثو په رنړا کښې «ولا فسلنک بها» یا «ولا فتصنعن بها ما تصنع بهالك» غوندې الفاظو محمل به دا وی. که دتعریف نه پس که مالک رانشی نو د تصرف کولو اجازت به وی خو ددې نه پس د ضمان په باره کښې دا روایات ساکت دی. اونور روایاتو کښې په لقطه کښې دتصرف کولونه پس دجوب ضمان حکم وارد دې. نو دا مطلق روایات به په مقید روایاتو باندې محمول کولی شی.^(۲) والله اعلم.

د صاحب لقطه په ذمه د لقطه واپس کول کله واجب دی؟ دلته یوه مسئله دا ده چه په صاحب لقطه باندې د لقطه واپس کول کله واجبیږي؟ که د لقطه مالک گواهان قائم کړی. نو دتولوپه نیزد لقطه واپس کول واجب دی.

خو که خوک گواهان پیش نکړې شی. البته د لقطه صفات او نښې اوبښائی. نو په دې کښې اختلاف دې.

امام مالک او امام احمد رحمهما الله فرمائی. چه په داسې صورت کښې د لقطه واپس کول واجب دی. او د احنافو او شوافعو رحمهم الله په نیز په داسې صورت کښې واپس کول جائز دی. خو واجب نه دی.^(۳)

مالکیه او حنابله رحمهم الله په «فان جاء أحد یخبرک بعددها ووعائها ووكائنا فلعطها» باندې استدلال کوی.^(۴) په دې حدیث کښې ئې د اوصافوپه بیان باندې ادا کول متفرع کړی دی.

احناف او شوافع رحمهم الله فرمائی. چه په دې کښې چه د اعطاء کوم حکم دې. نو دا په اباحت باندې محمول دې. گنی بیا خود دې اود حدیث «البینة على المدعى واليمين على من أنكر» مینځ کښې تعارض راځی. دلته چونکه صاحب لقطه مدعی دې. نو دده په ذمه گواهان لازم دی.

او که په «فلعطها یاها» کښې امریه وجوب باندې محمول کړې شی. نو ددې مطلب به دا وی. چه د گواهانونه بغیرچه صرف اوصاف بیان کړی. نویه دې به هم د لقطه واپس کول واجب وی.

حالانکه «والبينة على المدعى»^(۵) حدیث ښائی. چه مدعی کله گواهان قائم کړی. نو دهغې نه پس به ده ته دخپل مدعا ورکول واجب گنرلې شی. ددې وجې په دواړو کښې د جمع کولو صورت

(۱) سنن أبی داود کتاب اللقطة باب التعریف باللقطة رقم (۱۷۰۶) -

(۲) فتح الباری (۸۵/۵) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها) -

(۳) فتح القدیر (۳۵۷/۵) کتاب اللقطة -

(۴) صحیح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفاس والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۸) -

(۵) السنن للبيهقي (۲۵۲/۱۱۰) کتاب الدعوى والبيانات باب البينة على المدعى واليمين على المدعى عليه

وسنن الدراقطني (۲۱۸/۱۴) کتاب فی الأقضية والأحكام فی المرأة تقتل إذا إرتدت رقم (۵۱ و ۵۲) وانظر

نصب الرأية (۹۵/۱۴ و ۹۶) کتاب الدعوى باب اليمين رقم (۶۴۳ و ۶۴۴) -

هم دا دې چه «فادفعها اليه» کښې امر د اباحت دپاره وی. او په حديث مشهور کښې په وجوب باندې محمول کړې شی. (۱) والله أعلم.

قوله: قَالَ فَضَالَةُ الْإِبِلِ فَعْضِبَ حَتَّى اخْمَرَتْ وَجَنَّتَاهُ أَوْ قَالَ اخْمَرَتْ وَجْهَهُ فَقَالَ مَا لَكَ وَلَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَحَذَاؤُهَا تَرْدُ الْمَاءِ وَتَرْغَى الشَّجَرُ فَذَرُهَا حَتَّى يَلْقَاهَا رَبُّهَا.

رَبُّهَا: تېوس کونکې تېوس او کړو. د وړک شوی اوبښ رانيول جائز دی که نه، نبی ﷺ غصه شو. تردې چه د نبی ﷺ د اننگودواړه راپورته حصې سرې شوې. یا نې داسې او فرمائیل چه د نبی ﷺ مخ مبارک سور شو. وې فرمائیل. ستا ددې سره څه کاردې؟ دهغه سره دهغه مشکیزه او خپلې وی. هغه به د اوبو چينوته راځي. او اوبه به ځکي. او په ونو کښې به څرېږي. دې پرېږده. تردې چه دده مالک راشي.

«وجنتان» د «وجنة» تشبيه ده. د څرمنې راپورته حصې ته وائی. (۲)

«سقام» مشکیزه ته وائی. (۳) چونکه اوبښ په یوځل ډیرې اوبه ځکي. او په خپل بدن کښې هغه ذخیره کوي. هم دا وجه ده. چه هغه ته د باربار اوبو ځکلو ضرورت نه پېښېږي. ددې وجې

نبی ﷺ او فرمائیل. «معها سقاؤها»

دغه شان الله تعالی ده ته دوه خپرې (د پښوتلی) داسې ورکړی دی. چه په هغې سره دې په شگو او غرونو کښې گرځي. لکه چه دده په پښو کښې خپلې موجود دی. چونکه دا لوی ځناور دي. خپل حفاظت کولې شی. او ده ته د خوراک ځکاک تکلیف هم نه وی. ددې وجې دې لقطه گرځولوته څه ضرورت نشته. دې هم په خپل حالت باندې پرېږده. مالک به نې پخپله لتوی. او هغه ته به راورسی.

داوښ التقاط صحیح دي که نه؟ د حديث باب نه معلومه شوه. چه د «ضالة الإبل» التقاط صحیح نه دي. هم په دې حکم کښې فرس او بقر هم دی. د مالکیانو او شوافع او حنابلو ﷺ په نيزددي التقاط په ځانې ددې پریخودل غوره دی. او د احنافو ﷺ په نيزد نوورو څیزونو پشان داوښانو، غواگانو وغیره التقاط هم صحیح دي. (۴)

ترکومې پورې چه په حديث باب کښې د نفی تعلق دي. نوددې په باره کښې احناف ﷺ وائی. چه دا حکم په هغه وخت کښې وو. چه خلقو کښې نیکان زیات وو. خیانت عام نه وو. په هغه زمانه کښې که به اوبښ وغیره پریخودې شو. نو مالک به موندل. خو په زمانه کښې د

(۱) فتح القدیر (۳۵۷/۵) -

(۲) هدی الساری (۲۰۴) الفصل الخامس -

(۳) هدی الساری (۱۳۳) الفصل الخامس -

(۴) هدايه مع فتح القدیر (۳۵۴/۵) کتاب اللقطه -

تغیر راتلو نه پس اوس حکم هم بدل شو اوس خیانت عام شوې دي. نو د اوبښ وغيره التقاط هم افضل دي. (۱)

ددې تائید دموطا ددې روایت نه کیږي په کوم کښې چه امام زهري رحمته الله فرمانی «ان ضوال الابل کانت لی من امری» ابلا مرسله تناتج لایسها احد حق اذا کان لمن عثمان بن عفان رحمته الله امری معرفتها وتعريفها تمام فإذا جاء صاحبها أعطى ثمنها» (۲)

ددې نه معلومه شوه چه په پخوانی زمانه کښې به اوبښ آزاد گرځیدل. ددې به بچی وو چا به ورته تعرض نه کول. معلومه شوه چه اوس دا خبره نشته نو التقاط کول پکار دی. ددې تعریف دي اوکړې شی. او مالک ته نې اورسولي شی.

قوله: قَالَ فَضَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَاخِيكَ أَوَّلِ الذَّنْبِ: تپوس او شو چه د ورکې شوې چیلې څه حکم دي؟ نبي صلی الله علیه و آله او فرمائیل. هغه ستا ده یا ستا د ورورده یا د شرمخ ده.

د «اغ» نه یا بل مسلمان مراد دي. یا ترې مالک مراد دي. (۳)

د «ذنّب»، نه مراد یا شرمخ دي. یا هر درنده دي. (۴)

مطلب دا دي. که ورکه شوې چیلې وی. نو هغه خویا ستا ده. که ته نې اونیسي. نو اوس دا ستا ذمه واری ده. چه ته ددې حفاظت اوکړې. تعریف نې اوکړې. تردې چه مالک ته اورسی یا هغه ستا د مسلمان ورور ده. یعنی که ته نې لقطه جوړه نکړې. نو ستا بل مسلمان ورور به هغه لقطه جوړه کړی. او حسب معمول به نې تعریف کوی. یا دا که ته نې اونه نیسي. نو مالک به نې پخپله باندې لټون کوی. او آخر به نې اومومی. او که څوک نې هم اونه نیسي. نو بیا به د درنده ښکارشی. (۵)

د حدیث باب هم ددې الفاظو نه استدلال کوی. امام مالک رحمته الله دا رائي ښکاره کړې ده چه د «غنم» په التقاط سره ملتقط مالک جوړیږي. تردې که مالک راشی. نو بیا هم په ده باندې ضمان نشته. (۶) ځکه چه د حدیث باب الفاظ دي. «لَكَ أَوْلَاخِيكَ أَوَّلِ الذَّنْبِ» ظاهر دا دي. چه دا «لام» د تمليك دپاره دي. د حدیث باب په یو طریق کښې نور هم ښکاره الفاظ دي. «ثم قال کیف ترى فی ضالة الغنم؟ قال النبی صلی الله علیه و آله هذا فلان ما هی لك أَوْلَاخِيكَ أَوَّلِ الذَّنْبِ» (۷)

(۱) المبسوط للرخسی (۱۱۱۱) _

(۲) موطاء امام محمد (۳۶۵) کتاب اللقطة رقم (۸۴۷) موطا امام مالک (۶۴۸۰) کتاب الأقضية باب القضاء فی الضوال (

(فتح الباری (۸۲۱۵) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل) _

(المصدر السابق) _

(عمدة القاری (۱۱۰۱۲) _

(فتح الباری (۸۲۱۵) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل) _

(صحيح بخاری (۳۲۸۱۱) کتاب اللقطة باب ضالة الغنم) _

دامام مالک رحمته الله استدلال په دې خبره هم دې چه په دې حدیث کښې نې ملتقط اودنب دواړه برابر گرځولی دی. نولک څنگه چه په ذنب باندې څه تاوان نشته. دغه شان به د ملتقط په ذمه هم څه تاوان نه وی. (۱)

ددې په مقابله کښې د جمهورو په دې خبره باندې اتفاق دې. که د لقطه داستعمال نه وړاندې مالک راغلو. نو هغه خپل مالک ته واپس کول لازمی دی. ددې نه معلومه شوه چه په لقطه ملکیت داصلی مالک برقرار دې. (۲)

ترکومې چه د امام مالک رحمته الله د استدلال تعلق دې. نوددې جواب دا دې. چه دلته «لام» د تمليک دپاره نه دې. ښکاره ده چه دا «لام» په ذنب باندې هم داخل دې. خو په ذنب مالک نشی جوړیدي. نودغه شان به ملتقط هم مالک نه وی.

البته دالتقاط اجازت شته. اوبیا د تعریف نه پس که هم مالک ملاؤ نشی. نو په دې صورت کښې که فقیر اومحتاج وی. نو په دې شرط نې پخپله استعمالولی شی. اویا به نې چا محتاج ته د صدقه په طور ورکړي. خوکه مالک نې پیدا شی. اوهغه د ضمان مطالبه کوی. نود ضمان ادا کول به ضروری وی. (۳)

[۴] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو اسَامَةَ عَنْ بَرِيدٍ عَنْ أَبِي بَرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى (۵) قَالَ سَبَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضِبَ ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَلُونِي عَمَّا شِئْتُمْ قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَبِي قَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ فَقَامَ آخِرُ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ فَلَمَّا رَأَى عُمَرُ مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَتُوبُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ [۶۸۶۱]

رجال الحديث

① محمد بن العلاء: دا ابو کريب محمد بن العلاء بن کريب همدانی کوفی رحمته الله دې. ددوی

حالات په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیرشوی دی.

② ابواسامه: دا ابواسامه حماد بن اسامه بن زيد قرشي کوفی رحمته الله دې. د دوی حالات هم

په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیرشوی دی.

(۱) فتح الباری (۸۲۱۵).

(۲) المصدر السابق.

(۳) المصدر السابق.

(۴) قوله: عن أبي موسى رحمته الله الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۱۰۸۳۱۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما يعنيه رقم (۷۲۹۱) ومسلم في صحيحه كتاب الفضائل باب توقيفه رحمته الله وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه أولا يتعلق به تكليف وما لا يقع ونحو ذلك رقم (۶۱۲۵).

③ برید: دا ابو برده برید بن عبدالله بن ابی برده بن ابی موسی اشعری رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات اجمالاً په کتاب الایمان کښې د «باب ای الإسلام أفضل» لاندې (۱) او په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیر شوی دی

④ ابو برده: دا ابو برده بن ابی موسی اشعری دی. ددوی حالات په «کتاب الایمان باب ای الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑤ ابو موسی اشعری رضی اللہ عنہ: ددوی حالات هم په «کتاب الایمان باب ای الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله قَالَ سَلَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَرُبُ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا: حضرت ابو موسی اشعری رضی اللہ عنہ فرمائی: چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه د داسې خیزونو په باره کښې تپوسونه اوشول. چه دهغې په باره کښې د نبی صلی اللہ علیہ وسلم تپوسونه کول خوښ نه وو.

قوله: فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضَبٌ: کله چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه تپوسونه زیات شول. نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم خفه شو.

قوله: ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَلُونِي عَمَّا شِئْتُمْ: بیانی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل. چه زما نه خوڅه سوال خوښ وی. تپوس کوئ.

ددې مقصد د خفگان اظهار وو. خو بعضې صحابه کرام رضی اللہ عنہم پوهه نشو. د حضرت انس رضی اللہ عنہ په روایت کښې دی. چه صحابه کرام رضی اللہ عنہم سرونه ټیټ کړل. او په ژړا شول. (۴)

قوله: قَالَ رَجُلٌ مِّنْ أَبِي: یوسړی تپوس او کړو. زما پلار څوک دی؟ نبی صلی اللہ علیہ وسلم ورته او فرمائیل. ستا پلار حذافه دی.

دا تپوس کونکې عبدالله بن حذافه رضی اللہ عنہ وو. (۵) په یو روایت کښې راځی. چه دهغوی به کله هم دچا سره جگړه وه. نو خلقوبه دې دخپل پلار نه علاوه بل چاته منسوب کولو. ددې وجې هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه ددې تپوس او کړو. (۶)

دمسلم شریف په یو روایت کښې دی. چه ددوی مور دوی ته اووئیل. «ما سمعت یاهن قط أعق منك آمنت أن تكون أمك قد قارفت بعض ما تقارف نساء أهل الجاهلية فتفصعها على أعین الناس»

(۱) کشف الباری (۶۹۰/۱۱) _

(۲) کشف الباری (۶۹۰/۱۱) _

(۳) کشف الباری (۶۹۰/۱۱) _

(۴) صحیح بخاری (۶۶۵/۱۲) کتاب التفسیر سورة المائدة باب ((لاتسئلوا عن أشياء إن تبد لكم نزوكم)) رقم (۴۶۲۱)

(۵) بوقد ورد فی طریق من رواية أنس فقام عبدالله بن حذافة فقال من أبي يا رسول الله؟ أنظر صحیح البخاری

(۱۰۸۴/۱۲) کتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف مالا يعنيه رقم (۷۲۹۴) -

(۶) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توقيره صلی اللہ علیہ وسلم وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه.. رقم (۶۱۲۳) _

په دې باندې حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه جواب ورکړو. «والله لو الحقني بعهد أسود للحقته»^(۱)
قوله: قَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ فَقَامَ آخَرُ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ

سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ: بیا یوکس پاسیدو او تپوس نې اوکړو. یا رسول الله زما پلار څوک دې؟
 نبي صلی الله علیه و آله ورته او فرمائیل. ستا پلار د شیبه آزاد شوې غلام سالم دې.
 ددې سوال کونکې سعد بن سالم رضی الله عنه وو. ^(۲)

ایا دا د علم غیب دعوه نه ده؟ دلته دا سوال کیږي. چه دا خود علم غیب ادعاء ده. چه نبي؟
 او فرمائیل. «سلین عما شئتم» دغه شان نبي صلی الله علیه و آله ښائی. چه د عبدالله پلار حذافه دې. اود سعد
 پلار سالم دې.

ددې جواب دا دې. چه په صحیح بخاری کښې د حضرت انس رضی الله عنه په یو طریق کښې دی. چه
 نبي صلی الله علیه و آله او فرمائیل. «من أحب أن يسأل عن شيء فليسأل عنه فوالله لا تسألون عن شيء إلا أهدتكم به ما
 دمت في مقال هذا»^(۳)

ددې نه معلومه شوه. چه دامعجزه وه. چه په دغه مقام کښې نبي صلی الله علیه و آله ترڅو پورې تشریف
 فرما وو. نو ددغه وخت دپاره نبي صلی الله علیه و آله فرمائیلی وو. چه تاسو کوم سوال کوئ. زه به د هغې
 جواب درکوم. نو دا په اطلاق باندې حمل کول اوددې نه د نبي صلی الله علیه و آله دپاره علم غیب ثابتول
 صحیح نه دی.

قوله: فَلَمَّا رَأَى عُمَرُ مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَتُوبُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ:

کله چه حضرت عمر رضی الله عنه هغه آثار ولیدل. کوم چه د نبي صلی الله علیه و آله په مخ مبارک باندې وو. نو عرض
 ئې اوکړو. یا رسول الله مونږ الله تعالی ته توبه اوباسو.

په یوبل روایت کښې دی. چه حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل. «رضينا بالله رباً وبالإسلام ديناً وبمحمد
 نبياً»^(۴)

مطلب دا دې. چه حضرت عمر رضی الله عنه چه کله او کتل. چه نبي صلی الله علیه و آله خفه کیږي. او هسې نه چه
 ددوی د خفگان د وجې څه عذاب نازل شی. ددې وجې حضرت عمر رضی الله عنه د تواضع اظهار
 اوکړو. او دوه خبرې ئې عرض کړې. چه «رضينا بالله رباً» او «اننا نتوب إلى الله عز وجل»^(۵)

^(۱) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توفقه صلی الله علیه و آله و ترک إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه. رقم (۶۱۲۱)۔

^(۲) فتح الباری (۱۸۷/۱)۔

^(۳) صحیح بخاری (۱۰۸۴/۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة باب ما یکره من کثرة السؤال وتکلف ما لا
 یغنیه رقم (۷۲۹۴) وانظر صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توفیره صلی الله علیه و آله .. رقم (۶۱۲۱)۔

^(۴) صحیح البخاری (۲۰/۱۱) کتاب العلم باب من یرک علی ركبته عند الإمام أو المحدث رقم (۹۳)۔

^(۵) فتح الباری (۱۸۷/۱)۔

گوری دلتہ غلطی د نورونہ شوې ده خودا د حضرت عمر رضی اللہ عنہ فهم او فراست او شفقت علی الاصحاب دلیل وو چه هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خفگان لرې کولوداسې کوشش او کړولکه چه غلطی ددوی نه شوې وی. والله اعلم بالصواب

۲۹=بَابُ مَنْ بَرَّكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوِ الْمُحَدِّثِ

«برک يبرک هروک» د اوبن د کينولو دپاره استعمالیږي. (۱) خودلته مجازاً د انسان کونړی ماتولوته یا په پنډو کیناستودپاره استعمالیږي. (۲)

مخکنی باب سره مناسبت د مخکنی باب سره مناسبت ددې باب ښکاره دي په دې طریقه چه په مخکنی باب کښې د ادب تقاضې نه پوره کولوپه وجه د سوال کونکی نه د استاذ د خفگان بیان وو. او په دې باب کښې متعلم ته دعالم مخامخ څنگه کیناستل پکار دی؟ ددې ذکر دي. (۳)

د ترجمه الباب مقصد ددې ځانې نه د ترجمه الباب مقصد هم ثابت شو. که محدث خفه شی. نومتعلم دپاره د ادب طریقه اختیارول پکار دی. اودهغه راضی کول پکار دی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرمائی چه دا ترجمه د «باب فی باب» د قبیلې ځنې ده. ددې مطلب دا دي چه د مخکنی باب په حدیث کښې د باب نه علاوه نوې فائده هم ذکرده. په دې باندې د تنبیہ ورکولودپاره ئې ترجمه قائمه کړه. (۴)

دلته هم د باب سابق داخری حدیث پشان حدیث موجود دي. خوچونکه ددې نه یوه بله فائده مستنبط کیده. په دې فائدي باندې د خبر ورکولودپاره ئې پرې دلته د «من برک علی ركبتيه عند الإمام أو المحدث» ترجمه قائمه کړه. (۵)

[۳] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ (۱) أَنَّ

(۱) مختار الصحاح (۴۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۸۱) وعمدة القاری (۱۱۴۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۱۱۴۱۲)۔

(۴) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (مقدمة لامع الدراری (۳۵۴۱۱) الفائدة الثالثة فی تفاصيل الأصول الأصل السادس دغه شان کشف الباری (۱۷۲۱۱)۔

(۵) الكنز المتواری (۳۲۳۱۲)۔

(۱) قوله أنس بن مالك: الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه أيضاً (۷۷۱۱) فی كتاب مواقيت الصلاة باب وقت الظهر عند الزوال رقم ۵۴۰ و (۱۰۳۱۱) كتاب الأذان باب رفع البصر إلى الإمام فی الصلاة رقم ۷۴۹ و (۶۶۵۱۲) كتاب التفسير سورة المائدة باب «لا تسألوا عن أشياء إن تبدلکم تسؤکم» رقم ۴۶۲۱ و (۹۴۱۱۲) كتاب الدعوات باب التعوذ من الفتن رقم ۶۳۶۲ و (۹۵۷۱۲) كتاب الرقاق باب القصد والمدوامه علی العمل رقم ۶۴۶۸ و (۹۶۰۱۲) كتاب الرقاق باب قول النبي صلی اللہ علیہ وسلم تعلمون ما أعلم لضحكتم قليلاً ولبكيتم كثيراً رقم ۶۴۸۶ و (۱۰۵۰۱۲) كتاب الفتن باب التعوذ من الفتن رقم ۷۰۸۹ و ۷۲۹۵ و (۱۰۸۳۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما لا يعنيه رقم ۷۲۹۴ و ۷۲۹۵ ومسلم فی صحيحه فی كتاب الفضائل باب توقيره صلی اللہ علیہ وسلم وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه .. رقم ۱۱۹ و ۶۱۲۴) والترمذی فی جامعه فی كتاب التفسير سورة المائدة رقم ۳۰۵۶) وابن ماجه فی سننه فی كتاب الزهد باب الحزن والبكاء رقم ۴۱۹۱)۔

رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُدَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُدَافَةُ ثُمَّ أَكْثَرُ أَنْ يَقُولَ سَلُونِي فَبَرَكَ عُمَرُ عَلَى رُكْبَتَيْهِ فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَمُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا فَكَتَبَتْ [٥١٥ و ٦٨٦٤ و ٢٣٤٥]

رجال الحديث

① ابو اليمان رضي الله عنه: دا ابو اليمان الحكم بن نافع بهرانی حمصی رضي الله عنه دې ددوی حالات مخکې په بدء الوحي کښې د شپږم نمبر حديث لاندې تیر شوی دی. (١)

② شعيب رضي الله عنه: دا شعيب بن ابي حمزه اموی قرشي رضي الله عنه دې ددوی مختصر حالات هم په بدء الوحي کښې د شپږم حديث لاندې تیر شوی دی. (٢)

③ الزهري رضي الله عنه: دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رضي الله عنه دې ددوی مختصر حالات په بدء الوحي کښې د دریم حديث لاندې تیر شوی دی. (٣)

④ انس بن مالك رضي الله عنه: حضرت انس بن مالك رضي الله عنه ددوی حالات په كتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (٤)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُدَافَةَ

فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُدَافَةُ: نبي ﷺ بهرته تشریف راوړو. حضرت عبدالله بن حذافه رضي الله عنه اودريدلو. او تپوس ئې اوکړو زما پلار څوک دې؟ نبي ﷺ او فرمائيل. حذافه دې دلته په روايت کښې اختصار دې. لکه څنگه چه دبل روايت نه معلومېږي. چه د نبي ﷺ نه

خلغو تپوسنه کول. نو نب ﷺ خفه شو بيا ئې هم په دغه حال کښې او فرمائيل «سَلُونِي» په دې موقع باندې حضرت عبدالله بن حذافه رضي الله عنه اودريدو. او عرض ئې اوکړو زما پلار څوک دې. (٥)

قوله: ثُمَّ أَكْثَرُ أَنْ يَقُولَ سَلُونِي: بيا نبي ﷺ ډير زيات او فرمائيل. زما نه تپوسونه کوئ.

قوله: فَبَرَكَ عُمَرُ عَلَى رُكْبَتَيْهِ: حضرت عمر په خپلو زنگونو باندې کيناستو.

ددې جملې نه امام بخاري رحمته الله عليه د ترجمة الباب اثبات کوي. کوم چه بيخي ښکاره دې.

حضرت گنگوهي رحمته الله عليه فرماني. چه دلته د «هروك» ظاهري مطلب دا جوړېږي. چه حضرت عمر رضي الله عنه چه د وړاندې نه په مجلس کښې موجود وو. هغه په زنگونو باندې اودريدو.

(١) کشف الباری (٤٨٠/١)۔

(٢) کشف الباری (٤٨٠/١)۔

(٣) کشف الباری (٣٢٦/١)۔

(٤) کشف الباری (٤١٢)۔

(٥) فتح الباری (١٨٨/١)۔

چونکه دا هیئت د ادب نه خلاف محسوسیری. ددې وجې امام بخاری رحمته الله علیه ددې جواز ثابت کړو. چه د ویرې په موقعه داسې کول صحیح دی. دلته چونکه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان سخته مرحله راغلې وه. ځکه حضرت عمر رضی الله عنه دا هیئت اختیار کړو.

حضرت گنګوهی رحمته الله علیه فرماني. چه دلته دا هم امکان شته. چه د «هروک» نه مراد هیئت تشهد وی. یعنی د حضرت عمر په دواړو زنگونونو باندې کیناستل مقصود وی. که دا معنی وی. نو بیا خبره ښکاره ده. چه امام ته مخامخ په دې کیفیت باندې کیناستل پکار دی. خو په دې باندې دا اشکال کیږي. چه امام ته مخامخ د کیناستو کیفیت او ادب چه دا شی. نو حضرت عمر رضی الله عنه د اول نه په دې کیفیت ولې نه کیناستل.

ددې جواب دا ورکړې شوې دي. چه عام طور ادب خو دا دي. چه امام ته په دواړو زنگونونو باندې کیناستل. خود نورو هیستونو اجازت هم شته. ددې اجازت په وجه حضرت عمر رضی الله عنه اول په بل هیئت باندې ناست وو. خو چه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان واقعه پښه شوه. او هغه د څه درخواست کولو ضرورت محسوس کړو. نو خپل هیئت ئې بدل کړو. او په دواړو زنگونونو باندې کیناستو. او عرض ئې او کړو. «رضینا بالله رباً.. الخ» (۱)

عاموشارحینو رحمته الله علیه په دې مقام کښې د «هروک» نه په دواړو پڼو باندې ناسته مراد اخستې ده. (۲)

قوله: فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا

فَسَكَتَ: او عرض ئې او کړو. چه مونږ الله تعالی رب او اسلام دین او محمد صلی الله علیه و آله نبی منو. او خوشحاله یو.

ابن بطال رحمته الله علیه فرماني. چه چونکه حضرت عمر رضی الله عنه دا کنړل. چه داسې قسم تپوسنه بعضې وخت د تعنت، شکوکو او شبهاتوپه وجه کیږي. او په دې باندې عذاب نازلیری. ددې ویرې

هغوی د تسلیم او رضا اظهار او کړو. او عرض ئې او کړو. چه «رضینا بالله رباً.. الخ» (۳) ددې حاصل دای دي. چه الله تعالی مونږ ته کوم کتاب راکړې دي. او د نبی صلی الله علیه و آله په واسطه چه ئې مونږ ته کومه طریقه خودلې ده. چه هغه وی. نو د څه سوال ضرورت نشته. (۴)

قوله: فَسَكَتَ: نونبې صلی الله علیه و آله چپ شو.

په بعضې روایاتو کښې دی. چه «فسکن غصه» (۵) یعنی د نبی صلی الله علیه و آله غصه سره شوه. یعنی کله چه

(۱) لامع الدراری (۲/۳۲۳ و ۳۲۴) -

(۲) الكنز المتواری (۲/۳۲۴) -

(۳) شرح ابن البطال (۱۱/۱۷۱) -

(۴) عمدة القاری (۱۲/۱۱۴) -

(۵) عمدة القاری (۱۲/۱۱۵) -

حضرت عمر رضی اللہ عنہ دتولو حاضرینو دطرفه نمائندگی اوکړه. اودپوره تسلیم اورضا اظهار نهی اوکړو. اودا یقین نهی ورکړو. چه دا تپوسونه د څه تعنت یا شک اوشبه په بنیاد باندې نه دی. نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم راضی شو.

تنبيه دمخکنی باب په روایت کښې دی. چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل. «ما توب إلى الله عز وجل» اوپه دې روایت کښې دی. چه هغوی «رضينا بالله رباً...» او فرمائیل. نوونیلی به شی. چه په دواړو روایتونو کښې اختصار دی. حضرت عمر رضی اللہ عنہ دواړه خبرې کړې وې. په اولنی روایت کښې یوه حصه مذکور ده. اوپه بل روایت کښې بله حصه مذکور ده. والله أعلم.

۳۰= باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه فقال ألا وقول الزور
[ر: ۲۵۱۱] فما زال يكررها وقال ابن عمر قال النبي صلى الله عليه وسلم هل بلغت ثلاثاً [ر: ۴۱۴۱]

زمونږ په نسخو کښې په «ليفهم» باندې ترجمه الباب ختم دي. وړاندې د «عنه» لفظ نشته. په دې صورت کښې به دا د باب ، ، افعال ، نه دمعروف صيغه هم کيدې شی. يعنی «ليفهم» اود مجهول صيغه هم کيدې شی. يعنی «ليفهم»

خوداصیلی او کریمی په نسخو کښې د «عنه» زیادت دي. نوپه دې صورت کښې د مجهول صيغه متعین ده. (د)

دمخکنی باب سره مناسبت د دې باب دمخکنی باب سره مناسبت په دې طريقه دي. چه په سابقه باب کښې د سائل متعلم حال ذکر وو. اوپه دې باب کښې هم د متعلم د حال رعایت مذکور دي. ځکه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم به د سائلینو او متعلمینو رعایت کولو. اودرې دریر ځله به نهی دکلام اعاده کوله. چه متعلمین ښه پوهه شی. (د)

د ترجمه الباب مقصد: ابن المنیر رحمته اللہ علیہ فرمائی. چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ په ترجمه الباب سره په هغه کسانو باندې رد کوی. څوک چه د حدیث اعاده بده گنړی. او کوم طالب علم چه دا عادي مطالبه کوی. هغه غبی او کند ذهن گنړی. دغه شان دوی فرمائی. چه چونکه طبیعتونه مختلف وی. که طالب علم پوهه نشی. نو دا عادي مطالبه دهغه دپاره څه عیب نه دي. دغه شان پکار ده. چه معلم دپاره هم دا عادي نه څه عذر مانع نشی. (د)

(۱) فتح الباری (۱۸۸۱۱) وعمدة القاری (۱۱۵۱۲) -

(۲) عمدة القاری (۱۸۸۱۲) -

(۳) فتح الباری (۱۸۹۱۱) -

خود ترجمه الباب دا مقصد د راتلونکی «باب من سمع شیاً فلم یفهمه ، فراجع» سره زیات مناسب دي.

حضرت گنگوهی فرماني چې د ترجمه الباب نه دا مقصود دي چې مواضع د ضرورت او حاجت کښې پکارده چې کلام درې درې ځله اعاده کړي شي. لکه چې په روایت کښې کوم ځانې کښې د تثلیث ذکر راغلي دي. نودهغې نه افهام مقصود دي. یا زیات اهتمام په وجه او یا د دې ویرې چې د گنړې دوجې سامعین نه اوري. په ترجمه الباب کښې د «لیفهم...» قید په دې باندې دلالت کوي. (۱)

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه هم د حضرت گنگوهی اتباع کړي ده. او فرماني چې په کومو مواقعو کښې د اعادې ضرورت او حاجت وي. نو اعاده به ئې کوله. گنې په بعضې مواقعو کښې صرف اشاره هم ثابته ده. «کما مرسله» ددې نه هم په تبلیغ او تفهیم کښې اهتمام طرف ته اشاره معلومېږي. معلم ته پکار دی چې مقامات مشکله دوه درې ځله مکرر کړي چې د اوریدونکو په پوهه کښې کمې پاتې نشي. (۲)

علامه سندھی رحمته الله علیه هم تقریباً هم دا خبره کړې ده. هغوی فرماني چې دا تکرار د هغه ځایونو سره مخصوص دي چې په کومو کښې چې د اعاده حاجت وو. گنې مطلقاً اعاده مقصود نه ده. ځکه چې مونږ گورو په ډیرو مقاماتو کښې صحابه کرام رضی الله عنهم د نبی صلی الله علیه و آله ارشاد نقل کوي. او وانی «قالها ثلاثاً» که د نبی صلی الله علیه و آله عادت دا وو چې هره خبره به ئې درې ځله کوله. نو بیا ددې تصریح څه وجه نه وه. (۳) والله اعلم.

قوله: فَقَالَ أَلَا وَقَوْلُ الزُّورِ فَمَا زَالَ يُكْرَرُهَا: نبی صلی الله علیه و آله او فرماني. واورئ. اود دروغو خبره، اونبې صلی الله علیه و آله مسلسل ددې خبرې تکرار کولو.

دا د حضرت ابوبکره رضی الله عنه د حدیث یوه حصه ده. کوم چې په کتاب الشهادات، کتاب الادب، کتاب الاستیذان او کتاب استتابة المرتدين کښې موصولاً مروی دي. (۴)

ألا أنکم ہا کبار الکبار؟ ثلاثاً قالہ یل یا رسول اللہ قال الإشرک باللہ وعقوق الوالدین، جلس وکان متکافئاً قال ألا وقول الزور قال فما زال یکررها حق قلنا لیتہ سکت»

(۱) لامع الدراری (۳۲۵/۲ و ۳۲۶)۔

(۲) الأبواب والتراجم (ص. ۵۳)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۲۶/۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۳۶۲/۱) کتاب الشهادات باب ما قيل فی شهادة الزور رقم (۲۶۵۴) و (۸۸۴/۲) کتاب الأدب باب عقوق الوالدین من الکبائر رقم (۹۲۸/۲) کتاب الاستیذان باب من إتکا بین أصحابه رقم ۶۲۷۳ و ۶۲۷۴ (۱۰۲۲/۲) فاتحة کتاب إستتابة المرتدين والمعاندين وقتالهم باب إثم من أشرك بالله وعقوبته فی الدنيا والآخرة رقم (۶۹۱۹)۔

په دې روایت کښې «ألا وقول الور» په باره کښې ذکر دی. چه نبی ﷺ باربار ددې تکرار کولو. نبی ﷺ ددې د غټوالی په وجه دا باربار وئیل معلومه شوه. که ضرورت وی. نود یوې خبرې د اهمیت او غټوالی دوجې هغه مکرر بیانولې شی.

دلته یو سوال دا دي. چه امام بخاری رحمه الله باب قائم کړې دي. «باب من أعاد الحديث ثلاثاً» او په استدلال کښې ذکر کوی. «ألا وقول الور فما زال يكررها» چه نبی ﷺ ددې قول تکرار اوکړو. ددې نه خو ترجمه الباب نه ثابتېږي.

ددې یو جواب دا دي. چه دلته «فما زال يكررها» مذکور دي. د «ثلاثاً» مفهوم په دې کښې دننه پروت دي. نومدعا ثابته شوه.

ددې دویم جواب دا دي. چه په حقیقت کښې امام بخاری رحمه الله په «فما زال يكررها» سره استدلال نه دي کړې. بلکه دا حصه ئې ذکر کړې ده. او په دې سره ئې ددې حدیث اولنۍ حصې ته اشاره کړې ده. په کومه کښې چه نبی ﷺ فرمائیلی دی. «ألا أنتمكم بأكدالكهاتر ثلاثاً» په دې صور کښې به د ترجمه الباب اثبات صریحی شی. «والله أعلم»

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَلْ بَلَغْتُ ثَلَاثًا: حضرت

ابن عمر رضي الله عنهما فرمائي. چه نبی ﷺ درې ځله او فرمائیل. آیا ما رسول اوکړو. دا تعلیق د امام بخاری رحمه الله په مدعا باندې منطبق دي.

بیا دا تعلیق د نبی ﷺ د حجة الوداع د خطبې یوه تکرره ده. کومه چه امام بخاری رحمه الله په مختلفو مقاماتو کښې ذکر کړې ده. (۱) البته «ألا هل بلغت ثلاثاً» ددې تصریح په کتاب الحدود کښې موصولاً مذکور ده. (۲) «والله أعلم»

[٩٥١٩٤] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُنْثَرِ قَالَ حَدَّثَنَا ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (٣) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَلَّمَ ثَلَاثًا وَإِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا

(۱) صحيح البخارى (٢٣٥١١) كتاب الحج باب الخطبة أيام منى رقم ١٧٤٢ و (٦٣٢١٢) كتاب المغازى باب حجة الوداع رقم ٤٤٠٣ و (٨٩٢١٢ و ٨٩٣) كتاب الأدب باب قول الله تعالى «يا أيها الذين آمنوا لا يسخر قوم من قوم عسى أن يكونوا خيراً منهم..») رقم ٦٠٤٣ و (٩٩١١٢) كتاب الأدب باب ما جاء فى قول الرجل ويلك رقم ٦١٦٦ (١٠٠٣١٢) كتاب الحدود باب ظهر المؤمن حمى إلا فى حد أوحى رقم ٦٧٨٥ (١٠١٤١٢) كتاب الديات باب قول الله تعالى «ومن أحيائها..») رقم ٦٨٦٨ (١٠٤٨١٢) كتاب الفتن باب قول النبى ﷺ لا ترجعوا بعدى كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض») رقم ٧٠٧٧ _

(۲) صحيح البخارى (١٠٠٣١٢) كتاب الحدود باب ظهر المؤمن حمى إلا فى حد أوحى رقم ٦٧٨٥ _

(۳) قوله عن أنس رضي الله عنه: الحديث أخرجه البخارى فى نفس الباب رقم ٩٥ وفى (٩٢٣١٢) كتاب الاستيذان باب التسليم والاستيذان ثلاثاً رقم ٦٢٤٤ والترمذى فى جامعه فى كتاب الاستيذان باب ما جاء فى كراهية أن يقول عليك السلام مبتدئاً رقم ٢٧٢٣ وفى كتاب المناقب باب قول أنس رضي الله عنه كان رسول الله ﷺ يعيد الكلمة ثلاثاً (رقم ٣٦٤٠)

(١) تهذيب الكمال (٩٩١١٨) وسير أعلام النبلاء (٥١٦١٩) -

اودوی نہ روایت کونکو کنبی، امام یحییٰ بن معین، امام اسحاق بن راہویہ، امام احمد بن حنبل، امام محمد بن بشار بن دار،، ہارون بن عبد اللہ حمال، عبد بن حمید، محمد بن یحییٰ ذہلی، حجاج بن الشاعر، ابوقلابہ رقاشی، او ددوی خونی عبدالوارث بن عبدالصمد رحمہ اللہ وغیرہ حضرات دی۔^(۱)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق صلاح الحديث»^(۲)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «كان ثقة إن شاء الله»^(۳)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «حجة»^(۴)

دغہ شان دوی فرمائی: «الإمام الحافظ الثقة»^(۵)

ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: «وكان والله ثقة»^(۶)

امام حاکم فرمائی: «ثقة مأمون»^(۷)

امام قانع رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة يخطئ»^(۸)

امام علی بن المدینی رحمہ اللہ فرمائی: «هذا الصدق ثبت في شعبة»^(۹)

ابن نمیر رحمہ اللہ ہم ددوی توثیق کری دی۔^(۱۰)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی۔^(۱۱)

پہ ۲۰۷ھ کنبی وفات شوی وو۔^(۱۲) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة.

⑤ عبد الله بن المثنى رحمہ اللہ: دوی ابوالمثنیٰ عبد اللہ بن المثنیٰ بن عبد اللہ بن انس بن مالک انصاری رحمہ اللہ دی۔^(۱۳)

^(۱) دشيوخو اوتلامذو دپارہ اوگوری (تہذیب الکمال (۱۰۰۱۱۸ و ۱۰۲) وسیر اعلام النبلاء (۵۱۶۱۹ و ۵۱۷)

^(۲) تہذیب الکمال (۱۰۲۱۱۸)۔

^(۳) الطبقات لابن سعد (۳۰۰۱۷)۔

^(۴) الکاشف (۳۵۳۱۱) رقم (۳۳۷۶)۔

^(۵) سیر اعلام النبلاء (۵۱۶۱۹)۔

^(۶) تعليقات تہذیب الکمال (۱۰۲۱۱۸)۔

^(۷) تہذیب التہذیب (۳۲۸۱۶)۔

^(۸) المصدر السابق)۔

^(۹) المصدر السابق)۔

^(۱۰) المصدر السابق)۔

^(۱۱) الثقات لابن حبان (۴۱۴۱۸)۔

^(۱۲) تہذیب الکمال (۱۰۲۱۱۸)۔

^(۱۳) تہذیب الکمال (۲۵۱۱۶)۔

دوی دخپل تره ثمامه بن عبدالله بن انس، ثابت بنانی، حسن بصری، عبدالله بن دینار، علی بن زید بن جدعان، فضاله بن حصین عطار، موسی بن انس بن مالک، اونضربن انس بن مالک رضی الله عنه نه دحدیث روایت کړې دي.

ددوی نه عبدالصمد، عبدالوارث محمد بن عبدالله انصاری، مسدد بن مسرهد، مسلم بن ابراهیم، معلی بن اسد او خالد بن خداش رضی الله عنه وغیره حضراتو روایت کړې دي. (۱)

امام یحیی بن معین، ابوزرعه، ابوحاتم رضی الله عنه فرماني: «صالح» (۲)

ابوحاتم ورسره د«شعیب» زیادت هم کړې دي. (۳)

امام ترمذی رحمته الله علیه فرماني: «ثقة» (۴)

امام عجلې رحمته الله علیه فرماني: «ثقة» (۵)

امان ابن حبان رحمته الله علیه دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. اولیکلی نې دی «ربما اخطأ» (۶)

دابن معین رحمته الله علیه نه ددوی په باره کښې «لیس بشئ» هم منقول دی. (۷)

زکریا ساجی رحمته الله علیه فرماني: «فيه ضعف لم يكن من أهل الحديث روى مناكير» (۸)

امام نسائی رحمته الله علیه فرماني: «ليس بالقوي» (۹)

امام ابوداود رحمته الله علیه فرماني: «لاخره حديثه» (۱۰)

امام ابوداود ددوی په باره کښې د ابوسلمه نه نقل کړی دی. «وكان ضعيفاً منكراً الحديث» (۱۱)

البته امام دارقطنی رحمته الله علیه دوی ته یوخل ثقه وئیلی دی. اوبل خل نې ضعیف گرځولې دي. (۱۲)

امام عقیلی رحمته الله علیه فرماني: «لايتابع على أكثر احاديثه» (۱۳)

۱- دشیوخ اوتلامذه دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۲۵۱۶ و ۲۶)

۲- تهذیب الکمال (۲۶۱۶)

۳- المصدر السابق

۴- جامع الترمذی کتاب العلم باب ما جاء فی الأخذ بالسنة وإجتنا ب البدعة رقم (۲۶۷۸)

۵- تهذیب الکمال (۳۸۸۱۶)

۶- تهذیب الکمال (۲۷۱۶)

۷- میزان الإعتدال (۵۰۰۱۲) رقم (۴۵۹۰)

۸- تهذیب الکمال (۳۸۸۱۵) ومیزان الإعتدال (۴۹۹۱۲) رقم (۴۵۹۰)

۹- تهذیب الکمال (۲۷۱۶)

۱۰- المصدر السابق

۱۱- الضعفاء الكبير للعقيلي (۳۰۴۱۲) رقم (۸۸۲)

۱۲- تهذیب الکمال (۳۸۸۱۵)

۱۳- الضعفاء للعقيلي (۳۰۴۱۲) رقم (۸۸۲)

خلاصه دا شوه چه عبدالله بن مشني بعضي حضراتو مثلاً امام ترمذي، امام عجلي وغيره مطلقاً ثقه گرځولې دي. اوبعضي حضراتو مثلاً ابن معين، ابو زرعه، اوابوحاتم وغيره د ده توثيق کړې دي. البته د توثيق اعلى الفاظ نه دي استعمال کړي. اوبعضي حضراتو ددوى تضعيف کړې دي.

چه دي ټولو اقوالو ته اوکتلي شي. نوصحيح راني هغه ده. کومه چه حافظ ابن حجر رحمته الله قائمه کړې ده. يعنى «صديق كثر الغلط»^(۱)

يعنى ددوى په عدالت کښې خوڅه کمې نشته. البته د ضبط د کمې په وجه ضعيف گرځولې شوې دي.

ترکومې پورې چه په صحيح بخارى کښې د داسې راوى د روايت تعلق دي. نواگرچه عبدالله بن مشني رحمته الله د صحيح بخارى د عامو راويانو پشان مضبوط نه دي. خوبعضي وخت امام بخارى رحمته الله په خپل اجتهاد سره د بعضي داسې راويانو بعضي داسې مخصوص روايتونه قبلوي. په کومو کښې چه انکار نه وي. ^(۲) بيا خاص کرچه متابع موجود وي. دلته هم داسې ده. چه په صحيح بخارى رحمته الله کښې د عبدالله بن مشني رحمته الله په رواياتو باندې غور اوکړې شي. نومعلومه به شي. چه ددوى زيات روايات دخپل تره ثمامه نه دي. اوسرې دخپل خاندان دا حاديشو زيات اهتمام کوي. ددې وجهې ددوى نه ئې روايت قبول کړې شوى دي. ^(۳) حالانکه يو روايت د ثابت بناني رحمته الله نه نقل کوي. په هغې کښې ددوى تره ثمامه هم شريك دي. او د هغوى متابع روايت هم موجود دي. دغه شان يو روايت د عبدالله بن دينار رحمته الله نه نقل دي. دهغې متابع هم موجود دي. ^(۴)

ذکرشوى تقرير په رنړا کښې د امام ابن معين قول چه «ليس بشئ» دامام نسائي قول «ليس بالقوى» مونږ ديو مخصوص روايت سره خاص کوو. ^(۵) ددې رواياتوپه بناء امام بخارى رحمته الله د دوى روايتونه قبول کړي دي. والله اعلم.

دامام بخارى رحمته الله نه علاوه امام ترمذي، امام ابن ماجه رحمهما الله هم ددوى په احاديشو احتجاج کوي. ^(۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

^(۱) تقريب التهذيب (ص. ۳۲۰) رقم (۳۵۷۱۰) -

^(۲) قال الحافظ رحمته الله وقد تقرر أن البخارى حيث يخرج لبعض من فيه مقال لا يخرج شيئاً مما أنكر عليه فتح البارى (۱۸۹/۲) -

^(۳) والذى أنكر عليه إنما هو من روايته عن غيره ثمامة، والبخارى إنما أخرج له عن عمه هذا الحديث وغيره ولا شك أن الرجل أضبط لحديث آل بيته من غيره فتح البارى (۱۸۹/۱) -

^(۴) هدى السارى (ص. ۴۱۶) -

^(۵) قال الحافظ فى فتح البارى (۱۸۹/۱) وقال النسائي ليس بالقوى قلت القائل الحافظ لعله أراد فى بعض حديثه .. وقول ابن معين رحمته الله ليس بشئ أراد فى حديث بعينه سل عنه) -

^(۶) هدى السارى (۴۱۶) -

⑤ **ثمامه بن عبدالله** رضی اللہ عنہ: دا ثمامه بن عبدالله بن انس بن مالک انصاری بصری رضی اللہ عنہ دی دوی دبصری قاضی هم پاتی شوی دی. (۱)

دوی دخپل نیکه انس بن مالک رضی اللہ عنہ نه علاوه دحضرت براء بن عازب، اوحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه هم دحدیث روایت کړې دی. اگرچه ددوی دحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ سره ملاقات نه وو شوې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې حبیب بن الشہید، حسین بن واقد مروزی، حماد بن سلمه، حمید الطویل، عبدالله بن عوان، ددوی وراره عبدالله بن مثنی، عزره بن ثابت انصاری، عوف الاعرابی، قتاده بن دعامة، «وهومن اقرانه» مالک بن دینار، اومعمر بن راشد رضی اللہ عنہ وغیره دی. (۲) امام احمد بن حنبل اوامام نسائی رحمہما اللہ فرمائی: «ثقة» (۳)

امام عجلې رضی اللہ عنہ فرمائی: «تابعی ثقة» (۴)
ابن شاهین رضی اللہ عنہ هم ددوی توثیق کړې دی. (۵)
ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی (۶)
حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۷)

دغه شان دوی فرمائی: «وكان من العلماء الصادقين ولي قضاء البصرة وكان يقول صحت جدی ثلاثين سنة» (۸)

البته حافظ ابن عدی رضی اللہ عنہ دابویعلی په واسطه د امام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ نه ددوی تضعیف ته اشاره کړې ده. (۹)
په اصل کښې د امام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ تضعیف مطلقاً نه دی بلکه د بخاری د یو روایت په باره کښې دی. کوم چه د «کتاب الصدقات» په نوم سره مشهور دی. دا مکتوب حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ حضرت انس رضی اللہ عنہ ته په هغه وخت کښې ورکړې وو کله چه نې هغه بحرین ته لیږل. (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۴۰۵/۴) -

(۲) د استاذانو اوشاگردانو د تفصيل دپاره اوگورئ تهذيب الكمال (۴۰۵/۴ و ۴۰۶) -

(۳) تهذيب الكمال (۴۰۶/۴) -

(۴) تهذيب الكمال (۲۹۱۲) -

(۵) تعليقات تهذيب الكمال (۴۰۸/۴) -

(۶) الثقات لابن حبان (۹۶/۴) -

(۷) الكاشف (۲۸۵/۱) رقم (۷۱۶) -

(۸) سير اعلام النبلاء (۲۰۵/۵) -

(۹) الكمال لابن عدی (۱۰۸/۲) -

(۱۰) صحيح بخاری (۱۹۵/۱ و ۱۹۶) - كتاب الزكاة باب زكاة الغنم رقم (۱۴۵۴) -

ددې کتاب په باره کښې د بعضې محدثینو عليهم السلام وینا ده. چه د حضرت انس رضي الله عنه نه دوی ته ددې سماع حاصله نه ده. دغه شان د عبدالله بن مثنی نه ثمامه ته ددې باقاعده سماع حاصله نه ده. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله په مقدمه د فتح الباری کښې ددې کافی اوشافی جواب لیکلې دې. (۲)
حاصل دا چه امام یحیی بن معین رحمته الله خو اول د ثمامه به عبدالله مطلقاً تضعیف نه دې کړې. بلکه دهغوی دا تضعیف دیو خاص روایت سره مختص دې. بیا په دغه خاص روایت کښې هم ددوی تضعیف معتبر نه دې. هم دا وجه ده. چه حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی په ترجمه کښې لیکي. «ولشامة من انس أحاديث وأرجوانه لا بأس به وأحاديثه قريبة من غيره وهو صالح فيما يرويه من انس حندی»

خلاصه دا چه ثمامه بن عبدالله ثقه راوی دې. چا هم ددوی تضعیف نه دې کړې. نو حافظ چه دوی صرف «صدوق» گرځولې دې. دا خبره قابل د غورده. (۳) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ انس رضي الله عنه: د حضرت انس رضي الله عنه حالات په کتاب الایمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې ذکر کړې دې. (۴)

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَلَّمَ سَلَّمَ ثَلَاثًا: حضرت انس رضي الله عنه د نبی صلی الله علیه و سلم په باره کښې نقل کوی. چه کله به نبی صلی الله علیه و سلم سلام کولو. نو درې ځله به ئې سلام کولو.

علامه خطابی رحمته الله فرمائی. چه د نبی صلی الله علیه و سلم درې ځله سلام کول د استیذان په موقع باندې وو. یعنی کله چه به نبی صلی الله علیه و سلم چاته تشریف یوړلو. نو اول به ئې سلام کولو. که اجازت به ورته ملاؤ نشو. نو په دویم ځل به ئې سلام کولو. او د هغه شان که په دویم ځل به هم اجازت ملاؤ نشو. (یعنی چا به د سلام جواب ورنکړو) نو نبی صلی الله علیه و سلم به په دریم ځل سلام اوکړو. (۵) ددی تائید د نبی صلی الله علیه و سلم ددې ارشاد نه هم کیږي. په کوم کښې چه نبی صلی الله علیه و سلم فرمایلی دی. «إذا استأذن أحدكم ثلاثاً يؤذن له فليدركها» (۶)

دغه شان د حضرت سعد بن عبادہ رضي الله عنه واقعه ده. چه نبی صلی الله علیه و سلم ددوی کورته تشریف یوړو. سلام

(۱) قاله الدارقطني انظر هدى السارى. (ص. ۳۵۷) الفصل الثامن الحديث الحادى والعشرون) _

(۲) هدى السارى (۳۵۷) الفصل الثامن الحديث الحادى والعشرون وفتح البارى (۳۱۸/۳) كتب الزكاة باب زكاة الغنم) _

(۳) تقريب التهذيب (۱۳۴) رقم (۴۵۳) _

(۴) كشف البارى (۴۱۲) _

(۵) اعلام الحديث (۲۰۸/۱) _

(۶) صحيح بخارى (۹۲۳/۲) كتاب الاستيذان باب التسليم والاستيذان رقم (۵۱۸۵) _

نې اوکړو خوجواب ورته ملاؤ نشو. نبی ﷺ دوباره سلام اوکړو. خوجواب ملاؤ نشو. په دریم ځل نې سلام اوکړو. خوجواب ملاؤ نشو. نبی ﷺ واپس روان شو. حضرت سعد رضی الله عنه په نبی ﷺ پسې ورمونده کړې. او عرض نې اوکړو. یا رسول الله ما به هرځل په خپلو غوږونو ستاسو سلام اوریدل. او په مزه به مې جواب درکولو. په زوره مې جواب نه درکولو. دې دپاره چه ستاسود سلام برکتونه راته زیات نه زیات حاصل شی. دغه شان نبی ﷺ دوباره هغوی سره دهغوی کور ته واپس شو. (۱)

امام اسماعیلی رحمه الله هم دا ذکر کړی دی. چه دا سلام، سلام داستیزان دې. (۲)
علامه سندهی رحمه الله هم دا قول اختیار کړې دې. (۳)

خوپه دې باندې اشکال دا دې. چه داستیزان دپاره چه کله سلام اوکړې شی. اوپه اول ځل اجازت ملاؤ شی. نو دوباره د سلام کولو حاجت نشته. (۴)

ددې جواب دا دې. چه درې ځله د استیزان مطلب دا نه دې. چه همیشه دپاره به درې ځله سلام اچوی. بلکه مطلب دا دې. چه د نبی ﷺ د استیزان آخری حد درې ځله وو. که په اول ځل به اجازت ملاؤ شو. هغه به کافی وو. گنی په دویم ځل به نې سلام اچولو. که اجازت به ملاؤ شوتیک به وه. گنی په دریم ځل به نې سلام اچولو. که اجازت به ورته ملاؤ شو. نو پوره به گنی واپس به شو. (۵)

علامه کرمانی رحمه الله فرمائی. چه په درې سلامونو کښې به اول د استیزان دپاره وو. او دویم به د تحیه دپاره وو. یعنی د ملاقات سلام وو. او دریم به د تودیع یعنی د رخصتی سلام وو. (۶)
خو حضرت گنگوهی رحمه الله فرمائی. چه دا سلامونه په استیزان. تحیه او تودیع باندې حمل کول اگر چه د معنی په اعتبار سره صحیح دی. خو دباب په مناسبت سره صحیح نه دی. (۷)
شاه ولی الله رحمه الله فرمائی. چه دلته په هره موقع باندې درې ځله سلام کول مراد نه دی. بلکه چه کله به جمع عفیره وه. او خلق به خواړه واره وو. نو نبی ﷺ به د سلام د رسولودپاره درې ځله سلام کولو. یوه مخامخ، دویم ښی طرف ته او دریم گس طرف ته. ځکه چه د نبی ﷺ دسلام به ټولو ارمانی وو. (۸)

حضرت کشمیری رحمه الله فرمائی. چه کله به نبی ﷺ لوې جمعې ته ور داخلیدو. نو یو سلام خو به نې د داخلیدو په وخت کښې کولو. دویم سلام چه کله به د مجلس مینځ ته اورسیدو. او

(۱) سنن أبی داود کتاب الأدب باب کم مرة یسلم الرجل فی الإستیزان رقم (۵۱۸۵) -

(۲) فتح الباری (۱۸۹۱) -

(۳) حاشیة السندی علی البخاری (۵۱۱) -

(۴) شرح الکرمانی (۸۶۱۲) -

(۵) إیضاح البخاری (۱۲۴۶) -

(۶) شرح الکرمانی (۸۶۱۲) -

(۷) لامع الدراری (۳۲۷/۲ و ۳۲۸) -

(۸) إیضاح البخاری (۱۲۵۶) -

دریم سلام چه کله به دمجلس آخرته اورسیدو کولو (۱)

قوله وَإِذَا تَكَلَّمْتَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا: اوکله چه به نبی ﷺ شه خبره کوله. نوهغه به نې درې خله کوله. دکلمې نه مراد نحوی کلمه مراد نه ده بلکه خبرې اترې مراد دی.

په وړاندینی حدیث کښې د «حق تفهم عنه» قید هم موجود دي. دهغې په رنړا کښې دا معلومېږي. چه دنبی ﷺ په هرځانې کښې دتکرار عادت نه وو. بلکه تکرار به نې په هغه موقع کولو. په کومه چه به افهام مقصود وو. مثلاً چه نبی ﷺ سره به ویره وه. که خبره یوخل واورې. نوزده به نې نکړې. یا به نبی ﷺ په هغه موقع باندې تکرار کولو. په کومه موقعه چه به نې ابلاغ. تعلیم اوتبلیغ مقصود وو. یا چه به کله مجمع زیاته وه. اوآواز به خلقو ته نه رسیدل. یا به زجر مقصود وو. نونبې ﷺ به تکرار کولو.

که دائمی عادت وو. نوصحابه کرامو ﷺ چه دنبی ﷺ ارشادات نقل کول. نودا به نې ولې ونیل. چه «قالها ثلاثاً» یا «کررها ثلاثاً» وغیره، په مخصوص مواقعو کښې تکرار ددې خبرې دلیل دي. چه تکرار دائمی عادت نه وو. بلکه په اهمو مواقعو کښې به نې تکرار کولو. والله اعلم. تنبیه دا خبره دي معلومه وی. چه دا حدیث زمونږ د پاک وهند په نسخوکښې موجود نه دي. بلکه په مصري نسخوکښې دي. (۲)

علامه قسطلانی رحمه الله فرمائی. چه دا روایت د ابن عساکروابوذر په نسخوکښې نشته. حالانکه راروان حدیث هم دا حدیث دي. دهغې سند هم دا دي. نود دویم حدیث په وجه د اولنی حدیث نه استغناء هم کیدی شی. (۳) والله اعلم.

[۹۵] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُسْتَشَقَّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (۴) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَفْهَمَ عَنْهُ وَإِذَا أَتَى عَلَى قَوْمٍ فَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ سَلَّمَ عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا [۵۸۹۰: ر]

دا سند داوولنی حدیث لاندې بعینه تیر شوې دي. هلته تراجم رجال لیکلی شوی دی.

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَفْهَمَ عَنْهُ: دنبی کریم ﷺ په باره کښې نقل کوی. چه کله به دوی خبرې کولې. نودرې خله به نې خبرې کولې. دي دپاره چه ددوی خبرې ښه زده کړې شی

(۱) فیض الباری (۱۹۲/۱)۔

(۲) النزال المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۲۵/۲)۔

(۳) ارشاد الساری للقسطلانی (۱۹۲/۱)۔

(۴) قوله عن أنس قد سبق تخريج هذا الحديث آنفاً۔

قوله وَإِذَا أَنَّى عَلَى قَوْمٍ فَأَسْلَمَ عَلَيْهِمْ سَلَّمَ عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا: او کله چه به نبی ﷺ یوقوم ته تشریف اور لو او سلام به نبی کولو نودری خله به نبی سلام کولو د حدیث تشریح دمخکنی حدیث لاندی تیره شوې ده. ترجمه- الباب د حدیث الباب نه ښکاره واضح دی والله اعلم [۹۶] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهَكَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافَرْنَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَعُ عَلَى أَرْجُلِنَا فَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا [۶۰]

رجال الحديث

- ① مسدد بن محمد: دا مشهور محدث مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات په «کتاب الإیمان باب من الإیمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندی تیر شوی دی. (۲)
 - ② ابو عوانه رحمته الله: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رحمته الله دی. ددوی مختصره تذکره هم د «بده الوحی» کښې د دریم حدیث لاندی تیره شوې ده. (۳)
 - ③ ابو بَشیر رحمته الله: دا ابو بَشیر جعفر بن ایاس یشکری واسطی بصری دی. ددوی حالات په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندی تیر شوی دی.
 - ④ یوسف بن مَاهک رحمته الله: دا یوسف بن مَاهک بن بهز اوفارسی مکی دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندی تیر شوی دی.
 - ⑤ عبدالله بن عمرو رحمته الله: د عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله حالات د «کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاندی تیر شوی دی. (۴)
- قوله** قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافَرْنَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَعُ عَلَى أَرْجُلِنَا فَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: حضرت عبدالله بن عمرو بن

(۱) قوله عن عبدالله بن عمرو.. قد سبق تخريج هذا الحديث في كتاب العلم باب من رفع صوته بالعلم رقم (۶۰)

(۲) كشف الباری (۲۱۲)۔

(۳) كشف الباری (۴۳۴)۔

(۴) كشف الباری (۶۷۹۱۱)۔

العاصی رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہ یوسف رکبئی زمونہ نہ روستہ پاتی شوی وو. اویا نی مونہ رالاندی کرو. حالانکہ پہ مونہ باندی دمازیگر مونخ راغلی وو. اومونہ اودسونہ کول نومونہ پہ خپلو پوندو باندی اوبہ شیندلی. (یعنی معمولی وینخل موکول لکھ چہ مسع وہ) نوبی صلی اللہ علیہ وسلم پہ اوچت آواز سرہ دوه یا درې خله اوئیل. د پوندو دپارہ خرابی ده.

قوله فادرکنا: دکاف په فتحه سره د باب افعال نه د ماضی صیغه ده. دې سره د جمع متکلم صیغې ضمیر منصوب متصل دې. اود «أدرک» فاعل نبی صلی اللہ علیہ وسلم دې.

قوله: أرهقنا: دقاف په سکون سره دا دباب افعال نه د جمع متکلم صیغه ده. په دې صورت کبئی به «الصلاة، صلاة العصر» منصوب وی. دلته دا امکان هم تخته. چہ «أرهقنا» دقاف په فتحه سره وی. په دې صورت کبئی به «الصلاة» د فاعل په وجه مرفوع وی.

داصیلی په نسخه کبئی «أرهقنا» دی. په دې صورت کبئی به «الصلاة» مرفوع وی. او «صلاة العصر» هم ظاهره ده. چہ د بدلیت په وجه مرفوع دې. (۱)

قوله: مرتین أو ثلاثاً: د راوی شک دې. چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم «ویل للأعقاب من النار» دوه خله او فرمائیل که درې خله.

ددې نه معلومه شوه. چہ درې خله شرط نه دې. بلکه اصل مقصود تفهیم دې. که د دریو خلونه په کم سره دا مقصود حاصلیږي. نو کافی ده. (۲)

دا حدیث وړاندې په کتاب العلم کبئی په «باب من رفع صوته بالعلم» کبئی تیر شوی وو. اوددې ضروری تشریح هم هلته شوې ده. دغه شان وړاندې په کتاب الطهارة کبئی به هم راشی.

۳۱= بَابُ تَعْلِيمِ الرَّجُلِ أُمَّتَهُ وَأَهْلَهُ

د مخکنی باب سره مناسبت په دواړو بابونو کبئی مناسبت په دې طریقه دې. چہ په مخکنی

باب کبئی دعام تعلیم ذکر وو. او په دې باب کبئی د خاص تعلیم ذکر دې. (۳) والله أعلم. د ترجمه الباب مقصد: حضرت شیخ الهند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی. چہ ددې باب نه هم هغه مقصد دې. کوم چہ د باب سابق وو. یعنی د ضرورت د تعلیم او تعمیم د تعلم مقصود دې. د دې وجې نې په کبئی د «أهله» زیادت او کرو. حالانکه په حدیث کبئی صرف «أمته» ذکر دې. (۴)

(۱) عمدة القاری (۱۱۷/۲) وفتح الباری (۱۸۹/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۹/۱)۔

(۳) عمدة القاری (۱۱۷/۲)۔

(۴) الأبواب والتراجم (ص. ۵۳)۔

حضرت گنگوهی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د ترجمۃ الباب مقصد دا دی: چہ د سری دپارہ د خپلی وینځې نه علم حاصلولو کښې استنکاف (شرم) نه دی کول پکار. دغه شان پکار دی: چہ مولی ددی په خدمت کښې حرج نه گنری تعلیم د وینځې اوبی بی حق دی. لکه څنگه چہ دده خدمت د هغوی په ذمه حق دی. (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د ترجمې مقصد دا دی: چہ سری د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاد په وجه چہ «کلکم رام وکلکم مسئول من رعیته» (۲) په وجه دخپلو کور دخلقو د تعلیم ذمه وار دی. چونکه په حدیث کښې صرف د تعلیم امة ذکر وو. دتعلیم اهل ذکر نه وو نویه دی خبره باندې د تنبیه ورکولو دپاره چہ دا حکم د وینځې سره خاص نه دی. بکله اهل ته په طریق اولی سره شامل دی. په ترجمه کښې ئې د «اهل» زیادت اوکړو. لکه چہ دا ئې اوخودل. چہ هرکله وینځې ته تعلیم ورکول مطلوب دی. نو حرائرو ته خو به تعلیم ورکول په طریقہ اولی سره مطلوب وی. (۳)

[٤] أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ هُوَانُ سَلَامٌ حَدَّثَنَا الْمُحَارِبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا صَالِحُ بْنُ خَبَّانٍ قَالَ قَالَ عَامِرُ الشَّعْبِيِّ حَدَّثَنِي أَبُو بَرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ (۵) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ لَهُمْ أَجْرَانِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِنَبِيِّهِ وَآمَنَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْعَبْدُ الْمَمْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ وَرَجُلٌ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَةٌ يَطُوعًا فَأَذْبَهَا فَأَخْسَنَ تَأْذِيهَا وَعَلَّمَهَا فَأَخْسَنَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ أُعْتِقَهَا فَتَزَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ ثُمَّ قَالَ عَامِرٌ أَعْطَيْنَا كُفَا بِغَيْرِ شَيْءٍ قَدْ كَانَ يُرْكَبُ فِيهَا دُونَهَا إِلَى الْمَدِينَةِ [٢٤٠٦ و ٢٤٠٩ و ٢٤١٣ و ٢٨٤٩ و ٢٣٦٢ و ٤٧٩٥]

(۱) لامع الدراری (۳۲۹/۲ و ۳۳۰)۔

(۲) صحيح بخاری (۱۲۲۱۱) کتاب الجمعة باب الجمعة فی القرى والمدن رقم ۸۹۳۔

(۳) الكنز المتواری (۳۲۸/۲)۔

قوله عن أبيه الحديث أخرجه البخاري أيضا في (۳۴۶۱۱) كتاب العتق باب فضل من أدب جاريته وعلمها رقم ۲۵۴۴ وباب العبد إذا أحسن عبادة ربه ونصح سيده رقم ۲۵۴۷ وباب كراهية التطاول على الرفيق رقم ۲۵۵۱ وفي (۴۲۲۱۱) كتاب الجهاد والسير باب فضل من أسلم من أهل الكتابين رقم ۳۰۱۱ وفي (۴۹۰) كتاب أحاديث الأنبياء باب ذكر في الكتاب مريم رقم ۳۴۴۶ وفي (۷۶۱۱۲) كتاب النكاح باب إتخاذ السراي ومن أعتق جاريته ثم تزوجها رقم ۵۰۸۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی اللہ علیہ وسلم إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته رقم ۳۸۷ و ۳۸۸ وفي كتاب النكاح باب فضيلة إعتاق أمته ثم يتزوجها رقم ۳۴۹۹ والنسائي في سننه في كتاب النكاح باب عتق الرجل جاريته ثم يتزوجها رقم ۳۳۴۶ و (۳۳۴۷) والترمذي في جامعه في كتاب النكاح باب ما جاء في الفضل في ذلك رقم ۱۱۱۶ وابن ماجه في سننه في كتاب النكاح باب الرجل يعتق أمته ثم يتزوجها رقم ۱۹۵۶۔

رجال الحديث

① محمد رحمه الله: دا ابو عبدالله بن محمد بن سلام بيکندي دي. ددوی حالات په کتاب الایمان کښي د «باب قول النبي ﷺ ادا علمکم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۱)

② المحاربى رحمه الله: دا عبدالرحمن بن محمد بن زیاد محاربى کوفى رضي الله عنه دي. ددوی کنیت ابو محمد دي. (۲)

دوی د عبدالملك بن عمير، ليث بن ابى سليم، اسماعيل بن ابى خالد، امام اعمش، فضيل بن غزوان، عاصم الاحول، عمار بن سيف، اوليٰث بن سعد رضي الله عنه وغيره نه روايت کوي. اوددوی نه روايت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، ابوکريز، محمد بن العلاء، محمد بن سلام بيکندي، ابوسعيد الاشج، حسن بن عرفة، هناد بن السري، ابوبکر بن ابى شيبة، او عثمان بن ابى شيبة رضي الله عنه وغيره دي. (۳)

امام يحيى بن معين رضي الله عنه فرمائي: «ثقة» (۴)

امام نسائي رضي الله عنه فرمائي: «ثقة» (۵)

دغه شان دوی فرمائي: «ليس به بأس» (۶)

امام ابن سعد رضي الله عنه فرمائي: «ثقة كثير الغلط» (۷)

امام بزار رضي الله عنه فرمائي: «ثقة» (۸)

ابن شاهين رضي الله عنه فرمائي: «ثقة» (۹)

امام دارقطني رضي الله عنه فرمائي: «ثقة» (۱۰)

امام ذهبي رضي الله عنه فرمائي: «الحافظ الثقة» (۱۱)

(۱) کشف الباری (۹۳/۲) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۸۶/۱۷) _

(۳) داستاذا نواوشاگرد اتودپاره اوگورئ تهذيب الكمال (۳۸۶/۱۷ و ۳۸۸) وسير أعلام النبلاء (۱۳۶/۹ و ۱۳۷) _

(۴) تهذيب الكمال (۳۸۹/۱۷) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق _

(۷) الطبقات (۳۹۲/۶) _

(۸) کشف الأستار عن زوائد البزار (۲۱۹/۳) کتاب علامات النبوة باب مناقب جماعة رقم ۲۶۰۶ _

(۹) تعلقات تهذيب الكمال (۳۸۹/۱۷) _

(۱۰) تهذيب التهذيب (۲۶۶/۶) _

(۱۱) سير أعلام النبلاء (۱۳۶/۹) _

دغه شان دوی فرماني «ثقة يهرب»^(۱) دغه شان دوی فرماني «ثقة صاحب حديث»^(۲) ابن حبان رحمه الله دوی په کتاب الثقات کښي ذکر کړی دی.^(۳) البته ابن معین رحمه الله فرماني «یروی المناکیر عن مجهولين»^(۴) د حدیث منکرې ففسد حدیثه بذلك»^(۵)

امام ابو حاتم رحمه الله فرماني «صدوق یروی عن مجهولين احادیث منكرة ففسد حدیثه بذلك»^(۶)

امام احمد رحمه الله فرماني «بلغنا أن المحابي كان يدلس»^(۷)

خلاصه دا چه اکثر و عالمانو رحمهم الله ددوی توثیق کړې دي خو بعضي عالمانو په دوی باندې کلام هم کړې دي.

تر کومې پورې چه په بخاری کښي د دوی د احادیثو د اخراج تعلق دي. نودوی ددې په وجه قابل اعتراض نه دي. چه اول خوا اکثر و حضراتو دې ثقه گرځولې دي دویمه دا چه کومو حضراتو پرې کلام کړې دي. نوهغوی په دې وجه کلام کړې دي. چه دوی د مجهولينونه روایت کوي. نوکه د مجهولينونه روایت نه وي. نود دوی احادیث به بې شکه بې شېبې قابل احتجاج وي.

بیا دا خبره دي هم معلومه وي. چه امام بخاری رحمه الله صرف په دوو ځایونو کښي ددوی نه د احادیثو تخریج کړې دي.^(۸) خو په دواړو ځایونو کښي ددوی متابع موجود دي.^(۹)

دوی په ۱۹۵ هـ کښي وفات شوی وو.^(۱۰) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ صالح بن حیان رحمه الله: دا صالح بن حیان ثوري همداني کوفی دي. بعضي حضراتو صالح بن صالح بن مسلم بن حیان وئيلي دي.^(۱۱) خو... حیان... د... حی... په لقب سره زیات مشهور دي.^(۱۲)

^(۱) الکاشف (۶۴۲/۱) رقم (۳۳۰۵) _

^(۲) میزان الاعتدال (۵۸۵/۲) رقم (۴۹۵۲) _

^(۳) الثقات لابن حبان (۹۲/۷) _

^(۴) میزان الاعتدال (۵۸۵/۲) رقم (۴۹۵۲) _

^(۵) المصدر السابق _

^(۶) المصدر السابق _

^(۷) یوخریه حدیث باب کښي دي. دکوم تخریج چه وړاندې تیر شو. اودویم مقام صحیح بخاری (۱۳۲/۱) کتاب العیدین باب ما یکره من حمل السلاح فی العید والحرم رقم (۹۶۶) _

^(۸) هدی الساری (ص. ۴۱۹) _

^(۹) الکاشف (۶۴۲/۱) رقم (۳۳۰۵) _

^(۱۰) تهذیب الکمال (۵۴۱/۳) _

^(۱۱) فتح الباری (۱۹۰/۱) _

حافظ ابن حجر رحمته الله په تهذيب التهذيب او تقريب التهذيب کښې په دې باندې تنبيه ورکړې ده. (۱)

د صالح بن حن صالح بن حيان وفات په ۱۵۲ هـ کښې شوې وو. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ عامر الشعبي رحمته الله: دا مشهور تابعي، محدث، فقيه امام عامر بن شراحيل شعبي کوفي رحمته الله دی. د دوی مختصر حالات مخکې په کتاب الايمان کښې د «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تير شوی دی. (۳)

⑤ ابو بردة رحمته الله: دا د حضرت ابو موسی اشعري رحمته الله خوني دې. د دوی نوم عامر يا حارث دې. د دوی حالات په «کتاب الايمان» کښې د «باب أي الإسلام أفضل» لاندې تير شوی دی.

⑥ حضرت ابو موسی اشعري رحمته الله: د دوی حالات په ذکر شوی باب کښې تير شوی دی. (۴)

قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ لَهُمْ أَجْرَانِ: حضرت ابو موسی اشعري رحمته الله فرماني. چه نبي صلی الله علیه و آله فرمانيلی دی. درې کسان داسې دی. چه درې کسان داسې دی. چه هغوی ته به دوه اجرونه ملاوېږي.

«ثلاثة» په «ثلاثة رجال» يا «رجال ثلاثة» په معنی دی. اودا مبتداده. او «لهم أجران» خبر دې. ايا دوه اجرونه په درې کسانو کښې محصور دي؟ دلته اشکال کېږي. چه د حديث نه خو دا معلومېږي. چه درې کسانو ته به دوه اجرونه ملاوېږي. يو «رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه وآمن به» او دويم کس «العهد المملوك إذا أدى حق الله وحق مواليه» او دريم کس «رجل كانت عنده أمة فأدبها فاحسن تأديبها وعلّمها فاحسن تعليمها ثم أعتقها» حالانکه په قرآن کریم کښې د ازواج مطهراتو په باره کښې راغلی دی. «وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنْ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَفَعَلَ صَالِحَاتٍ تُهُنَّ أَجْرَهَا مَرْتَيْنِ» (۵)

علامه سراجی الدین بلقینی رحمته الله فرماني. چه د چونکه د ازواج مطهراتو پورې خاص دې. د قيامت پورې عام حکم نه دي. په خلاف د دغه درې کسانو، ځکه چه د دوی حکم ترقیامته پورې دې. نو ځکه دلته د درې کسانو ذکر اوشو. (۶)

خوپه دې باندې اشکال کېږي. چه د دې نه علاوه نور هم بعضي اعمال او افعال داسې دي. چه په هغې باندې دوه اجرونه ملاوېږي. مثلاً «مثل الذي يقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفرة الكرام،

(۱) تهذيب الكمال (۳۹۳/۴) و تقريب التهذيب (۲۷۲) رقم (۲۸۶۵) -

(۲) تهذيب التهذيب (۳۹۳/۴) -

(۳) كشف الباری (۶۷۹/۱) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) الأحزاب: (۳۱) -

(۶) فتح الباری (۱۹۱/۱) -

ومثل الذی یقرأ وهو علیہ شدید، فله أجران»^(۱)

دغه شان په حدیث کښې دی. «إذا حکم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران»^(۲)
ددې احادیثو په رنړا کښې غوره دا دی. چه دا اوونیلې شی. چه د دریو عدد د احتراز دپاره
نه دې بلکه د صحیح قول مطابق د عدد مفهوم معتبر نه وی نو د یو عدد تنصیص دهغې نه
علاوه د نورو اعدادو نفی نه کوی. ^(۳)

دوه اجر و نه اجر سره د درې کسانو د تخصیص وجه په دې خبره کښې اختلاف دې. چه دوی ته
دوه اجر و نه ملاویرې. ددې څه سبب دې؟

بعضې حضرات فرماني. چه چونکه دوی دوه کارونه کړي دي. ددې وجې دوی ته دوه اجر و نه
ملاویرې.

خوپه دې باندې اشکال واردیږي. چه په دې کښې ددوی څه خصوصیت دې؟ څوک چه هه
دوه عملونه کوي. نو هغوی ته دوه اجر و نه ملاویرې. ^(۴)

د بعضې حضراتو رائي دا ده. چه دې درې واړو ته به په هریو کار باندې دوه دوه اجر و نه
ملاویرې.

خوپه دې باندې اشکال دا دی. چه دې درې واړو داسې څه لویه کارنامه نه ده کړې. چه اوس
به دوی ته په هریو عمل باندې دوه دوه اجر و نه ملاویرې. ^(۵)

زمونږ د عالمانو او مشائخو ^{رحمهم} دا رائي ده. چه په کومو اعمالو او افعالو کښې تراحم وی په
هغې کښې به ورته دوه دوه اجر و نه ملاویرې. ^(۶)

په داسې اعمالو کښې د دوه اجر و نه ملاویدل څه د عقل نه خلاف خبره نه ده. ځکه چه د
نبي ^{صلی الله علیه و آله} ارشاد دی. «مثل الذی یقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفرة الكرام، ومثل الذی یقرأ وهو

یتعاهد، وهو علیہ شدید، فله أجران»^(۷)

(۱) صحیح البخاری (۷۳۵۱۲) کتاب التفسیر، سورة عبس رقم (۴۹۳۷) _

(۲) صحیح البخاری (۱۰۹۲۱۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة باب أجر الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ
رقم (۷۳۵۲) و صحیح مسلم کتاب الأقضية باب بیان أجر الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ ۴۴۸۷ و
۴۴۸۹ و سنن أبی داود کتاب القضاء باب فی القاضي یخطئ رقم ۳۵۷۴ و سنن ابن ماجه أبواب الأحكام
باب الحاكم یجتهد فصب الحق رقم (۲۳۱۴) _

(۳) عمدة القاری (۱۲۲۱۲) _

(۴) الكنز المتواری (۳۲۹۱۲) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق و فضل الباری (۱۰۴۱۲) _

(۷) أخرجه البخاری فی صحیحه (۷۳۵۱۲) کتاب التفسیر سورة عبس. رقم (۴۹۳۷) (واللفظ له وأخرجه مسلم
فی کتاب صلاة المسافرين باب فضل الماهر بالقرآن والذي يتتبع فيه رقم (۱۸۶۲ و ۱۸۶۳) _

مطلب دا دې چه یواځرد قراعت دې اوبل اجر د محنت دې ددې نه دا نه ثابتیږي چه انځلی په کښې دهغه درجه د مشاق او حافظ قرآن نه اوچته ده. ښکاره ده چه د مشقت په وجه دده ثواب زیات دې.

دلته کښې هم که تاسو غور او کړئ نو په دې درې واړو کښې هر یو سره یو مزاحم او مقاوم لگیدلې دې کوم چه په عمل کښې خلل او رکاوټ جوړیږي.

گوري دا اهل کتاب د وړاندې نه په یو حق پیغمبر، او آسمانی دین او کتاب الهی باندې ایمان راوړونکی دی په حقیقت کښې چه دهغوی ایمان هر څنگه وی که صحیح وی یا غیر صحیح، معتبر وی او که غیر معتبر، هغه خلق په خپل گمان کښې خپل ځان داسې گنړي چه مونږ داسې یو چه زمونږ داسې پیغمبر دې او داسې کتاب دې داسې څیز عاده دانسان په طبیعت کښې بعضې وخت روسته راتلونکي پیغمبر باندې ایمان راوړو کښې اودهغه په اتباع کولو کښې استغناء غوندي پیدا کوي بلکه یو قسم استنکاف پیدا کوي بیا خاص کر که چه راتلونکي پیغمبر ﷺ دهغوی د کتاب او پیغمبر ﷺ د صداقت او حقانیت، عظمت او وجاهت، او جلالت اقرار کوي او پخپله دهغې په مدح او تعریف کښې دهغه ژبه لونه وی ځکه چه هغه دا گنړي چه هر کله مونږ سره داسې عظیم الشان پیغمبر او داسې د اوچتې درجې کتاب شته د کوم تصدیق او تعظیم پیغمبر ﷺ دهغوی قرآن هم کوي نو بیا مونږ ته څه ضرورت دې چه مونږ ددې دویم کس تابعداری او کړي ددې وجې به بعضې یهودیانو نبی ﷺ ته «(رسول الامین)» وئیل. (۱)

خلاصه دا چه د اهل کتابو ایمان صحیح دې او که غیر صحیح، معتبر دې او که غیر معتبر، هر څنگه چه وی خو هغه ایمان دهغوی په نیزد استغناء باعث وو او په نبی ﷺ باندې ایمان راوړو او دهغوی اطاعت کولو سره متصادم، مزاحم او مانع وو.

اوس چه کوم اهل کتاب ددې خواهش نفسانی د تابعداری نه خالی شی اود خپلو نفسانی جذباتو مقابله او کړي اوسوچ او فکر او کړي او حق او پیژنی او په هغې باندې عمل کوي او د جذبات نفسانی نه لاندې د حق د قبولولو نه استنکاف، غرورو او عدم توجهی نه کوي ښکاره ده چه ده د خپل نفس سره سخته مجاهده او کړه. حظوظ شهوات او لذات ئې پریخودلو کښې ئې سخت مشقت برداشت کړی وی حق ته ئې په خواهش نفسانی باندې ترجیح ورکړه په دې حیثیت به ده ته په نبی ﷺ باندې ایمان راوړو باندې د نورو مسلمانانو په نسبت زیات اجر ملاویږي چه د قرآن کریم په الفاظو باندې غور او کړې شی نوددې مطلب دپاره زیاته رنډا ملاویدی شی. دالله تعالی ارشاد دې «أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا» (۲) یعنی کوم اهل کتاب چه ایمان راوړي نو دهغوی ته به په خپل ایمان باندې دوه اجرونه ملاویږي ددې وجې چه هغوی صبر او کړو اوصبر خو وائی دې ته چه یو څیز د طبیعت نه خلاف وی نودلته دې خلقوته په

(۱) کما فی حدیث ابن صیاد، أنک رسول الامین ... آخره مسلم فی صحیحه فی کتاب الفتن باب ذکر ابن صیاد رقم (۷۳۵۴) _

(۲) القصص: (۵۴) _

ایمان را وړو کښې په کومو کومو مشکلاتو او شدائد باندې صبر کول وو. په کوم باندې چه الله تعالیٰ تضعیف اجر مرتب کړو. دا هغه شدائد او مشکلات دی. دکومو ذکر چه اوس اوشو. ددې آیت نه ښکاره معلومیږي. چه داهل کتابو د تضعیف اجر وجه دوه عملونه نه دی. بلکه دطبع نه خلاف خیز باندې د صبر کولو په وجه ددوی په یو عمل یعنی په محمد ﷺ باندې ایمان راوړو دوه اجر و نه ملاوېږي.

هم دغه حال دهغه غلام دې. چه دخپل مولیٰ حق کماحقه ادا کوي. اودالله تعالیٰ حقوق په اعلیٰ او اکمله طریقه باندې ادا کوي. هر یوکس ته معلومه ده. چه ده ته به دالله تعالیٰ د حقوقو په ادا کولو کښې څومره مشقت او تکلیف وي. دهغه کس په نسبت سره چه هغه آزاد وي. اویا دخپل مولیٰ د حقوقو پوره کولو څه پرواه نه کوي. نوهرکله چه داغلام دا دواړه حقوق په ښه طریقه سره جمع کوي. چه دهغه جمع کول ډیرگران کار دې. ځکه چه دمولیٰ د حقوقو ادا کول د الله تعالیٰ د حقوقو په ادا کولو کښې مانع اورکاوت وي. خوچه ددې مزاحم، مانع باوجود هغه دالله تعالیٰ حقوق ادا کوي. نوده ته دوه اجر و نه ملاویدل بیخي مناسب اوپه خپل ځانې صحیح دی.

دغه شان دریم کس دې. چه اول خوهغه په وینځه باندې احسانات اوکړل. اویا نې په هغې باندې آخری احسان دا اوکړو. چه هغه نې په خپل زوجیت کښې واخستله. لکه چه خپل ځان سره نې برابر کړه. قرآن کریم د بیبيانود دبرابری حقوق ذکر کړی دی. ﴿وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيَّهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾^(۱) اوددې نکاح نه دده صرف شهوت پوره کول مقصود نه وو. ځکه چه رقیبت موجود وو. نویا هم په دې کښې څه دوطی نه څه ممانعت موجود نه وو.

بیا دا چه داسې نکاح په عرف کښې عار گنړلې شی. چه د آزادولونه پس نې ورسره نکاح اوکړه. خودي کس هغه وینځه په خپله نکاح کښې واخسته. اوپه دې نې خپل احسان مکمل کړو. اوپه دې کښې نې څه شرم محسوس نکړو. چه یوه وینځه نې ځان سره برابر کړه. نودې ته په دوو اجر و نوملاویدو کښې څه لرې والې نشته.^(۲)

قوله: رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِنَبِيِّهِ وَآمَنَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:
یوهغه کس دې. چه هغه داهل کتابو ځنی وي. په خپل نبی نې هم ایمان ساتل. او اوس نې په محمد ﷺ باندې هم ایمان راوړو.

دکتاب اطلاق په لغت کښې په هر کتاب باندې کیږي. خو په شریعت کښې د کتاب الطلاق په کتب سماویه باندې کیږي.^(۳)

فقهاء چه کله دا اوواڼی. چه په کتاب اوسنت کښې دا دی. نو هلته دکتاب نه مراد قرآن کریم وي. داهل کتابو نه څوک مراد دی؟ داهل کتابونه عام طور یهود او نصارا مراد وي. خودلته ترې

(۱) البقرة: (۲۲۸)۔

(۲) تفصیل دپاره اوگوری فضل الباری (۱۰۴/۲ او ۱۰۷)۔

(۳) فتح الباری (۱۹۰/۱)۔

خوک مراد دی. آیا دواړه مراد دی. که صرف نصارا مراد دی. په دې کښې اختلاف دې. ابو عبد الملك بونی و علامه توریسی رحمهما الله وغیره وانی. چه ددې نه عیسایان مراد دی. (۱) دوی په خپل موقف باندې دوه دلائل بیان کړی دی.

یوه خودا چه هم ددې حدیث په دویم سند کښې دا دی. «وَاِذَا آمَنَ يَمَسُّهُمُ اَمْنٌ» راغلی دی. (۲) دویم دلیل دا دې. چه یهودیت د عیسائیت په وجه منسوخ شوې وو. نویه دین منسوخ باندې ایمان راوړول څه فائده نه ورکوی. (۳)

علامه طیبی، علامه کرمانی، حافظ ابن حجر، ملا علی قاری رحمهم الله وغیره رانې دا ده چه اهل کتاب عام دی. یهود اونصارا دواړه ترې مراد دی. (۴)

دامام بخاری رحمه الله رجحان هم دې طرف ته دې. ځکه چه هم دا حدیث دوی د حضرت ابوموسی اشعری رحمه الله نه په کتاب الجهاد کښې تخریج کړې دې. او په هغې باندې نې ترجمه قائمه کړې ده. «باب فضل من اسلم من اهل الکتابین» (۵)

ددې حضراتو یو دلیل دا دې. چه کله په کتاب اوسنت کښې د اهل کتابو ذکر او شونو مراد ترې هم دا دواړه وی.

دویم دلیل دا دې. چه په قرآن کریم کښې «الَّذِينَ اتَيْنَهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ» وَاِذَا يُتْلٰ عَلَيْهِمْ قَالُوا اٰمَنَّا بِهٖ اِنَّهٗ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّنَا اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِيْنَ» اُولٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ اَجْرُهُمْ مَرَّتَيْنِ اِمَّا صَبَرُوا» (۶) آیاتونو د حضرت عبدالله بن سلام اوددوی د ملگرو دایمان راوړوپه باره کښې نازل شوی دی. په طبرانی کښې د رفاعه قرظی رحمه الله نه روایت دې. «وَلَت هٰذِهِ الْاٰیَاتُ لِي وَفِيْمِنْ اَمْنٌ مَعْقٍ» (۷)

دغه شان طبرانی دعلی بن رفاعه قرظی نه په صحیح سند سره نقل کړی دی. «خبر عشاء من اهل الکتاب منهم ابی رفاعه الى النبی ﷺ فآمنوا به فآوذا فنزلت» «الَّذِينَ اتَيْنَهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ» (۸)

دا ټول د بنی اسرائیلو سره تعلق ساتی. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۹۱/۱)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۹۰/۱) کتاب احادیث الانبیاء باب واذکرفی الکتاب مریم اذا انبذت من اهلها رقم ۳۴۴۶

(۳) فتح الباری (۱۹۰/۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۹۱/۱) وشرح الطیبی (۱۲۶/۱) وشرح الکرماني (۸۸/۲) والمرفاة (۷۸/۱)۔

(۵) صحیح البخاری (۴۲۲/۱) کتاب الجهاد والسير۔

(۶) القصص: ۵۲، ۵۴۔

(۷) فتح الباری (۱۹۱/۱) والمعجم الكبير للطبرانی (۴۴۲/۵) احادیث رفاعه بن قرظة القرطبی رقم ۴۵۶۳ و

(۸) (۴۵۶۴) والدر المنثور (۱۳۱/۵) ومجمع الزوائد (۸۸/۷) کتاب التفسیر، سورة القصص۔

(۹) المصادر السابقة۔

(۱۰) فتح الباری (۱۹۱/۱)۔

دغه شان دحضرت قتاده رضی الله عنه نه نقل دی. «انما دلت لی همدالله بن سلام و سلمان الفارسی رضی الله عنه»
(۱) حضرت عبدالله بن سلام یهودی وو. او حضرت سلمان فارسی نصرانی وو. دواړو خپل خپل
مذهبونه پریځودې وو. او مسلمانان شوی وو. (۲)

ترکومې پورې چه د فریق اول د دلائلو تعلق دي. نو هغه یو دحضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه
د حدیث باب یو سند دي. او هغه سند مرجوح دي.

تفصیل دا دي. چه دحضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه دا حدیث دعامر شعبی رضی الله عنه نه درې
کسانو نقل کړې دي. یو فراس بن یحیی همدانی، بل فضل بن یزید دي. او دي دریم کس
صالح بن صالح بن حیان ثوری همدانی دي. په دوی کښې د د فراس بن یحیی روایت امام
احمد، (۳) اود فضل بن یزید روایت امام ترمذی، (۴) اود صالح بن صالح روایت په
صحیحینو وغیره کتابونو کښې نقل شوی دی. (۵)

د فراس بن یحیی اوفضل بن یزید په روایتونو کښې خوڅه اختلاف نشته. اونه په دي کښې
د «آمن بهی» تصریح شته.

البته دصالح بن صالح بن حیان نه ددي روایت نقل کونکی په صحیح بخاری کښې
عبدالرحمن بن محمد بن زیاد محاربی، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، عبدالله بن المبارك
او عبدالواحد بن زیاد رضی الله عنه دي.

په صحیح مسلم کښې دصالح نه ددي روایت نقل کونکی هشیم، عبده بن سلیمان، سفیان
بن عیینه، او شعبه رضی الله عنه دي.

په سنن نسائی کښې دا روایت دصالح بن صالح نه یحیی بن ابی زانده نقل کړې دي.
او په سنن ابی ماجه کښې دصالح بن صالح شاگرد عبده بن سلیمان دي. (۶)

په دي ټولو اسنادو کښې صرف یو سند کښې د عبدالله بن المبارك رضی الله عنه نه د «آمن بهی»
تصریح ده. او په بل طریق کښې نشته. (۷) البته دسفیان ثوری رضی الله عنه په شاگردانو کښې اختلاف

دي. په صحیح بخاری کښې د سفیان ثوری د شاگرد محمد بن کثیر په طریق سره د «اهل
الکتاب» حصه نه ده ذکر. (۸) حالانکه په مسند احمد کښې دسفیان ثوری شاگرد عبدالرحمن

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) مسند أحمد (۴۰۵/۱۴).

(۴) جامع ترمذی کتاب النکاح باب ما جاء فی الفضل فی ذلک (ای فی فضل الرجل یعتق الأمة ثم یتزوجها))
رقم (۱۱۱۶).

(۵) د حدیث باب تخریج اوگوری

(۶) د دي ټولو تخریج په مخکنی حدیث کښې شوې دي.

(۷) صحیح بخاری (۴۹۰/۱۱) کتاب احادیث الانبیاء باب «واذکرفی الکتاب مریم...» رقم (۳۴۴۶).

(۸) صحیح بخاری (۳۴۶/۱۱) کتاب العتق باب العبد إذا احسن عبادة ربه ونصح سيده رقم (۲۵۴۷).

بن مهدی په طریق کښې «آمن بما جاء به عیسی» نقل کوی. (۱)
لکه چه د صالح په شاگردانو کښې خوتول خلق عام لفظ ذکر کوی. صرف د ابن المبارک رحمته الله علیه
په طریق کښې د «آمن به عیسی» نقل کوی. اود سفیان ثوری رحمته الله علیه په روایت کښې اختلاف
دې یو صاحب «آمن به عیسی» نقل کوی. اوبل صاحب عام لفظ نقل کوی. نود روایت په
حیثیت سره به «رجل من اهل الکتاب» یا ددې پشان بل عام لفظ ته ترجیح حاصله وی.
ددې حضراتو دویم دلیل دا دې چه یهودیت دنصرانیت په وجه منسوخ شوې دې اوبه
منسوخ دین باندې ایمان ساتل څه فائده نه ورکوی.

په دې باره کښې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه دلته د نسخې د شرط لگولو څه ضرورت
نشته. ځکه چه حضرت عیسی رحمته الله علیه هم بنی اسرائیلو طرف ته لیږلې شوې وو. په دې کښې څه
اختلاف نه وو. په هغوی کښې چه چا په حضرت عیسی رحمته الله علیه باندې ایمان راپوهغه
ته، مسیحی،، وئیلی شی. او چا چه پرې ایمان راوړلو بلکه تکذیب نې اوکړو. اوبه خپل
یهودیت باندې قائم پاتې شو. نوهغه مومن نه دې. اودا حدیث داسې کسانوته شامل نه
دی. ځکه چه په دې کښې دا شرط دې چه «مؤمن بنییه» دې.

البته هغه کسان کوم چه په یهودیت کښې داخل شوی وی. او هغوی په بنی اسرائیلو کښې نه
وو. او یا هغوی حضرت عیسی رحمته الله علیه سره نه وو. اونه ورته د حضرت عیسی رحمته الله علیه دعوت رسیدې
وو. نود داسې کسانو په باره کښې وئیلی شی. چه دغه یهودیان دی. اود حضرت عیسی رحمته الله علیه د
بعثت نه پس هم هغوی مومنان دی. ځکه چه هغوی په حضرت موسی رحمته الله علیه باندې ایمان
لری. اود هغوی نه پس دوی د هیڅ پیغمبر تکذیب نه دې کړې. نو که داسې یوکس د نبی رحمته الله علیه
نبوت بیا موندو (یعنی دده په ژوند پیغمبر د نبوت دعوه اوکړه). نوهغه به ددې خبر په مصداق
کښې داخل وی. دیمن بعضې قبائل هم داسې قسم وې. چه هغوی یهودیان وو. اود حضرت
عیسی رحمته الله علیه دعوت هغوی ته نه وو رسیدلې.

دلته اصل اشکال دهغه یهودیانو په باره کښې دې کوم چه د نبی رحمته الله علیه په زمانه کښې په
مدینه منوره کښې وو. مخکې مونږ د آیت کریمه، «أُولَئِكَ يُوتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ» (۲) اود رفاعه
قرظی، علی بن رفاعه قرظی، اود امام قتاده رحمته الله علیه د آثارو په باره کښې خودلی وو. چه
ددهغې مصداق حضرت عبدالله بن سلام اوو غیره حضرات دی. دهغې ټولو تعلق د بنی
اسرائیلو سره وو.

دا حضرت په یهودیت باندې برقرار پاتې شول. اود دوی په حضرت عیسی رحمته الله علیه باندې ایمان
هم نه وو. نود دوی په حق کښې دوه اجرونه ثابت دی.
حافظ رحمته الله علیه ددې جواب دا ورکړې دې چه د مدینې دغه یهودیانوته د حضرت عیسی رحمته الله علیه

(۱) مسند احمد (۳۹۵/۴)

(۲) القصص: (۵۴)

دعوت نه وو رسیدلې. خکه چه د دوی دعوت ډیرو ځایونو ته نه وو رسیدلې. ددې وجې هغوی په یهودیت باندې قائم پاتې شو. او په حضرت موسی (عليه السلام) باندې دهغوی ایمان باقی پاتې وو. تردې چه نبی (ص) پیغمبر شو. نو هغوی په نبی (ص) باندې ایمان راوړلو په دې طریقې به اشکال لرې شی. (۱)

ددې تفصیل دا دې. چه بخت نصر کله دشام په علاقه کښې په بنو اسرائیلو باندې ظلمونه کول. نو هغه ځانې نه ډیرو یهودیانو هجرت او کړو. د هغوی د تلو نه په صدو روسته حضرت عیسی (عليه السلام) مبعوث شو. د حضرت عیسی (عليه السلام) په واسطه باندې د توحید او شریعت دعوت د شام یهودیانو ته اورسیدل. د مدینې منورې یهودیانو ته نه وو رسیدلې. (۲) لکه څنگه چه د وفاء الوفاء د یوې واقعې نه معلومېږي. چه مدینې منورې سره نژدې په «جمامه أم خالد» نومې غریباندي یوه قبر دې. په هغې باندې لیکلی دی. «أنا أسود بن سوداء رسول الله عيسى بن مريم إلى أهل هذه القرية» دابن شهاب زهری نه منقول دی. چه «وجدت قبر جد علي جمام أم خالد أربعين ذراعاً في أربعين ذراعاً مكتوب في حجر فيه، أنا عبد الله من أهل ديني رسول الله عيسى بن مريم عليه السلام إلى أهل هذه القرية فأدركني الموت فأوصيت أن أدفن في جمام أم خالد» (۳)

ددې دویم جواب علامه طیبی (رحمته الله) دا ورکړې دې. چه د مدینې منورې یهود اگرچه په منسوخ دین باندې عمل کونکي وو. خو په دې کښې څه بعد نشته. چه په نبی (ص) باندې د ایمان راوړو په برکت دهغوی ادیان د منسوخیت باوجود قبول کړې شو. او په دې طریقې هغوی د دوو اجرانو مستحق جوړ شو. (۴)

اهل کتاب دلته عام دی او که هغه خلق مراد دی چاچه تحریف او تبدیلی نه ده کړې؟ بیا په دې کښې اختلاف دي. چه ددې نه صرف هغه اهل کتاب مراد دی. چاچه تحریف او تبدیلی نه وه کړې. او که ټول اهل کتاب ترې مراد دی؟

امام طحاوی او قرطبی رحمهما الله فرماني. چه د اهل کتاب نه صرف هغه خلق مراد دی. چاچه تحریف او تبدیلی نه وه کړې. خکه چه اجر او ثواب د حق په اتباع باندې ملاوېږي. (۵) علامه سراج الدین بلقینی، حافظ ابن حجر، علامه عینی او ملا علی قاری (رحمهم الله) فرماني. چه

(۱) فتح الباری (۱۹۰/۱ و ۱۹۱).

(۲) فیض الباری (۱۹۳/۱).

(۳) وفاء الوفاء بإخبار دارالمصطفى للعلامة نورالدين علي بن أحمد السهمودي المتوفى ۹۱۱ هـ (۱۰۶۴/۳) الباب السابع في أوديتها وبقاعها الفصل الرابع في جماواته ... الطبعة الثالثة (۱۴۰۱ هـ ۱۹۸۱ م) دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان.

(۴) الكاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطيبي (۱۲۶/۱) كتاب الإيمان الحديث الحادي عشر.

(۵) مشكل الآثار (۲۲۶/۵ و ۲۲۸) كتاب بيان مشكل ما روى عن رسول الله (ص) من قوله ((ثلاثة يؤتون أجرهم مرتين.. وإكمال إكمال المعلم للأبي ومكمل إكمال الأكمال للسنوسي (۲۶۳/۱ و) وفتح الباری (۱۹۱/۱).

اهل کتاب عام دی. (۱) ددې دلیل دا دی. چه په آیت کریمه کښې ﴿أُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ﴾ (۲) کوم چه ددې حدیث هم معنی دي. د تحریف او تبدیلی نه پس نازل شوی دی. دویم دلیل دا دی. چه نبی ﷺ هرق ته کوم خط لیکلې وو. په هغې کښې نې دا لیکلی وو. ﴿أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللَّهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ﴾ (۳) هرقل په عیسائیت کښې د تحریف او تبدیلی نه پس داخل شوی وو.

دغه شان کله چه نبی ﷺ هرقل ته خط لیکلې وو. چه ﴿أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللَّهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ﴾ نوهلته نبی ﷺ دا هم لیکلی وو. چه ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ سره خطاب کړې وو. (۴) معلومه شوه. چه په دې کښې هغه ټول اهل کتاب شامل دی. څوک چه د سابقه دین منونکی وو. برابره خبره ده. چه هغوی د تحریف نه وړاندې داخل شوی وی اوکه د تحریف نه پس، والله اعلم.

د تضاعف اجر دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دی اوکه عام دي؟ بیا په دي کښې هم اختلاف دي. چه دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دی. اوکه عام دي؟ علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرماني. چه دا حکم عام دي. ترقیامته پورې هم دا حکم دي. کوم کتابی چه هم ایمان راوړی. نوهغه ته به دوه اجر ونه ملاوړی. (۵) کوم غلام چه هم د الله تعالی اود مولی حق ادا کوی. هغه ته به دوه اجر ونه ملاوړی. دغه شان هر یوکس چه خپلې وینځې ته تعلیم ورکوی. او آزاده. نې کړی اوپه خپله نکاح کښې نې راوړی. نوهغه ددوو اجر ونه مستحق دي. خو علامه کرمانی رحمه الله فرماني. چه دا د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دي. ځکه چه د نبی ﷺ د بعثت نه پس خو د ټولې دنیا پیغمبر هم نبی ﷺ دي. نو دیوکس په حضرت عیسی علیه السلام او حضرت موسی علیه السلام باندې ایمان راوړی. دا دهغه په خپل پیغمبر باندې ایمان نه دي. ځکه چه دهغه نبی حضرت موسی او حضرت عیسی علیهما السلام نه دی. بلکه دهغه پیغمبر حضرت محمد ﷺ دي. (۶)

په دي باندې اشکال دي. هغه دا چه بیا خو د نبی ﷺ په زمانه کښې هم دا حدیث معمول به نشی کیدی. ځکه چه کله د نبی ﷺ بعثت اوشو. نو د ټولو پیغمبر به محمد ﷺ وی. نو د یوکس په حضرت موسی یا حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان راوړل. پکار ده چه نافع نه وی.

(۱) فتح الباری (۳۸۱) کتاب بدء الوحی حدیث هرقل و (۱۹۱۱) وعمدة القاری (۱۱۹۲) ومراجعة المفاتیح (۷۸۱ و ۷۹) -

(۲) القصص: ۵۴ -

(۳) صحیح بخاری (۴۱) کتاب بدء الوحی رقم (۷) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) فتح الباری (۱۹۱۱ و ۱۹۲) -

(۶) شرح الکرماني (۸۱۲) -

که ددې جواب داسې ورکړې شې چې د حدیث تعلق دهغه کسانو سره دې چاته چې د نبی ﷺ د بعثت علم نه وو شوي نو بیا د نبی ﷺ د زمانې پورې د خاص کولو څه ضرورت نشته. د نبی ﷺ نه پس هم که یوکس دا اووانی چې دا هغه یهودی یا نصرانی دي چې د نبی ﷺ د بعثت علم ورته نشته. اوبیا هغه مسلمان شی. نو په دې صورت کښې به هغه ته په خپل پیغمبري باندې د ایمان راوړو ثواب ملاوېږي. اوزمونې په پیغمبر د ایمان راوړو ثواب هم ملاوېږي. (۱)

نوصحیح خبره هم هغه ده. کومه چې علامه بلقینی رحمه الله فرمانيږي ده چې دا حکم عام دي. د نبی ﷺ په زمانې پورې خاص نه دي. والله اعلم.

قوله: وَالْعَبْدُ الْمَمْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ: اویوهغه غلام دي چې هغه دالله تعالی حق هم ادا کوي. اودخپل مولی حق هم.

دلته کښې د«عبد» سره د مملوک قید ددې وجې لگولې شوې دي. ځکه چې هسې خو ټول خلق دالله تعالی بندگان او هغه غلامان دي. خودلته دا خودل مقصود دی چې دا کس دالله تعالی دغلامی سره سره د خلقو غلام هم وی. (۲)

بیاني دلته «حق موالیه» فرمانيږي دی. «حق مولاه» نې نه دی فرمانيږي. یعنی د جمعې صیغه راوړې شوې ده. د مفرد صیغه نه ده. ددې وجه یا دا ده چې دلته د «العبد» نه مراد یو غلام نه دي. بلکه جنس مراد دي. په کوم کښې چې د کثرت هم احتمال شته. ددې وجې د «موالی» لفظ استعمال کړې شو. یا وجه دا ده چې بعضې وخت یو غلام د خومالکانو په مینځ کښې مشترک وی. هغه صورت ته هم د شاملولودپاره دلته د«موالی» جمع صیغه استعمال کړې شوه. (۳)

عبد مملوک ته دوه اجرونه ولې ملاوېږي؟ ددې تفصیل مونږ وړاندې بیان کړې دي.

قوله: وَرَجُلٌ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَةٌ فَأَدَبَهَا فَأُحْسِنَ تَأْدِيبَهَا وَعَلَّمَهَا فَأُحْسِنَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ

أُعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا: یوهغه کس دي چې هغه سره یوه وینځه وی. او هغه ورته ښه ادب اوبښاني اوتعلیم ورته ورکړي. ښه تعلیم ورته ورکړي. اوبیا نې آزاده کړي. اوبیا ورسره نکاح اوکړي. علامه کرمانی رحمه الله فرماني چې د تادیب تعلق د مروت سره متعلق ادا بوسره دي اود تعلیم شرعی احکامو سره دي لکه چې د تادیب تعلق د عرف سره دي اود تعلیم تعلق د شریعت سره دي. یا دا اووايه چې د تادیب تعلق د دنیاوی امورو سره دي اود تعلیم تعلق د اخروی امورو سره دي. (۴) والله اعلم

(۱) فتح الباری (۱۹۱۱ او ۱۹۲)

(۲) عمدة القاری (۱۲۱۲) -

(۳) المصدر السابق -

(۴) شرح الکرماني (۸۹۱۲)

دغه شان دوی فرمائی چه د «أدبها» نه پس چه نې کوم «فأحسن تادیبها» فرمائی ددې مطلب دا دې چه «أدبها من غیر منف وضرب بل باللفظ والرفق» دغه شان د «علمها» نه پس د «فأحسن تعلیمها» مطلب دې چه «علمها بالرفق والخلق»^(۱)

یواشکال اوهغې جواب دلته خلور اعمال مذکور دی یونادیب. دویم تعلیم. دریم اعتاق. خلورم تزویج هر کله چه دا خلور اعمالو شول نوپکارده چه اجر هم په دې مقدار سره وې. علامه عینی رحمته فرمائی چه اصل کنبې د وینخوپه باره کنبې صرف د اعتاق اوتزویج اعتبار کړې شوې دې. ځکه چه دتادیب اوتعلیم په وجه اجر صرف د وینخوسره خاص نه دې بلکه دا خو د پردی اوخپل اولاد په باره کنبې هم د اجر باعث دې هم دا وجه ده چه دلته نې «فله أجران» دوباره اعاده کړې ده. مقصود دا دې چه دا مه گنړی چه دا خلور اعمال دی نو خلور اجر ونه به ملاویرې بلکه په حقیقت کنبې دا هم دوه علمونه دی نودوه اجر ونه به ملاویرې^(۲)

په دې باندې بیا اشکال کیږي چه بیا دلته د تادیب اوتعلیم ذکر کولو څه فائده وه صرف داعتاق اوتزویج ذکر کول کافی وو.

علامه عینی رحمته فرمائی چه چونکه دتعلیم یافته وینخې سره نکاح کول د زیات برکت باعث وی. ځکه چه تعلیم یافته اودبناکه ښځه دخپل خاوند په دیني امور کنبې ښه اعانت کولې شی. نوځکه نې تادیب اوتعلیم د تمهید په طور سره ذکر کړل.^(۳)

علامه کرمانی رحمته فرمائی چه ددې کس دپاره دوه اجر ونه د دوو متنافی امورو په وجه دی. دوه متنافی امور رقییت اوحریت دې. درقییت تقاضې جدا وی. اودحریت تقاضې جدا وی. په دې حیثیت ده ته دوه اجر ونه ملاویرې.^(۴)

امام بخاری رحمته په کتاب النکاح کنبې دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه معلق حدیث ذکر کړې دې. په هغې کنبې دی «ثم اعتقها ثم أصدقها»^(۵) ددې مطلب دا دې چه دا آزده کړی. اودې سره کومه نکاح اوکړی. په دې کنبې عتق لره مهر اونه گرځوی بلکه مستقل مهر ورته ورکړی. والله اعلم.

قوله: فَلَهُ أَجْرَانِ: په شروع کنبې «ثلاثة لهم أجران» راغلی وو. او اوس نې دلته دوباره

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۱۹۱۲) وشرح الکرماني (۹۰۱۲).

(۳) المصادر السابقة.

(۴) شرح الکرماني (۹۰۱۲).

(۵) صحيح البخاری (۷۶۱۱۲) کتاب النکاح باب إتخاذ السراي ومن أعتق جاريتة ثم تزوجها رقم (۵۰۸۳) ووصله أبواود الطيالسي في مسنده (۶۸) رقم (۵۰۱) وانظر فتح الباری (۱۲۷/۹ و ۱۲۸) کتاب النکاح باب إتخاذ السراي.

ذکر کوی ددی وجه یا خو هغه ده. کومه چه علامه عینی علیه السلام ذکر کړې ده. چه دلته تنبیه ورکول مقصود دی. چه د وینځو په تعلیم اوتر بیت اواعناق اوتزویج باندې به دوه اجرونه ملاوېږي. زیاتی نه. (۱) په دې صورت کښې ددې جملې تعلق صرف ددې آخری صورت سره دي. خو ظاهره دا ده. چه ددې تعلق ددې ټولو سره دي. اودلته ددې تکرار د طول کلام اوپه مینځ کښې د فصل په وجه راغلې دي. (۲)

قوله ثُمَّ قَالَ عَامِرُ أُعْطِينَا كَهَا بِغَيْرِ شَيْءٍ قَدْ كَانَ يُرْكَبُ فِيهَا دُونَهَا إِلَى

الْمَدِينَةِ: بیا عامر شعبي رضی الله عنه فرماني. چه مونږ تاته دا روایت په مفتوکښې درکړو. حالانکه ددې نه هم د کم روایت دپاره به دمدينې منورې پورې سفر کولې شو. په دې کښې خطاب په ظاهره باندې ابن الصالح رضی الله عنه ته دي. ددې وجې هم په دې ظاهر باندې علامه کرمانی رحمته الله جزم کړې دي. اومخاطب ئي د شعبي رضی الله عنه شاگرد ابن الصالح گرځولې دي. (۳) خو حقیقت دا دي. چه دا یو خراسانی کس ته خطاب دي. دچا د سوال په جواب کښې چه امام شعبي رضی الله عنه دا حدیث بیان کړې وو. په صحیح بخاری کښې صالح تصریح کړې ده. چه «ان رجلاً من اهل خراسان قال للشعبي رضی الله عنه فقال الشعبي رضی الله عنه أخبرنا أبو هريرة عن أبي موسى اشعري رضی الله عنه...» (۴)

په ذکر شوی روایت کښې تېوس ذکر نه دي. امام مسلم تېوس هم ذکر کړې دي. «قال رأيت رجلاً من اهل خراسان سأل الشعبي فقال يا أبا عمرو، إن من قبلنا من اهل خراسان يقولون في الرجل إذا اعتق أمته ثم تزوجها فهو كالراكب بدته فقال الشعبي رضی الله عنه حدثني أبو هريرة عن أبي موسى عن أبيه...» (۵) بیا په اهل خراسان کښې چه دا کومه خبره مشهوره وه. دا بې بنیاده هم نه وه. ځکه چه د حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عمر، حضرت انس رضی الله عنه او حضرت سعید المسیب، او ابراهیم نخعی رحمهم الله نه هم دامنقول دی. (۶) غالباً دي حضراتوته د حدیث باب علم نه وو.

(۱) عمدة القاری (۱۱۹/۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۹۲/۱)۔

(۳) شرح الکرماني (۹۰/۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۴۹۰/۱) کتاب احادیث الانبياء باب «وذكر في كتاب مريم» رقم (۳۴۴۶)۔

(۵) صحیح مسلم کتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی الله علیه وسلم إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته (رقم ۳۸۷)۔

(۶) قال الحافظ في فتح الباری (۱۲۷/۹) کتاب النکاح باب إتخاذ السراري ومن اعتق جارية ثم تزوجها أخرج الطبرانی بإسناد رجاله ثقات عن ابن مسعود أنه كان يقول ذلك، وأخرج سعيد بن المنصور عن ابن مرملة وعند ابن أبي شيبة بإسناد صحيح عن أنس أنه سئل عنه فقال: «إذا اعتق أمته لله، فلا يعود فيها ومن ربق سعيد بن المسيب وإبراهيم نخعي رحمهما الله أنهما كرها ذلك»۔

مصادر ومراجع كشف الباري دريم جلد

القران الكريم: كلام رب العالمين .

الأبواب والتراجم لصحيح البخاري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب (متولى ١٣٢٢ هـ مطابق ١٩٨٢ م)، ايج ايم سعيد كمپني پاکستان چوك كراچي

الأبواب والتراجم حضرت شيخ الهند مولانا محمود حسن صاحب ديوبندي رحمته المتولى (١٣٣٩ هـ) ادارة تاليفات اشرفيه ملتان.

اتحاف السادة المتقين بشرح أسرار إحياء علوم الدين: علامه سيد محمد بن محمد الحسني الزبيدي المشهور بمرتضى رحمته (متولى ١٢٠٥ هـ) دار احياء التراث العربي

الاتقان في علوم القرآن: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي رحمته (متولى ٩١١ هـ) شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي مصر، طبع رابع (١٣٩٨ هـ مطابق ١٩٧٨ م)

الإحسان بتتبيب صحيح ابن حبان امام ابو حاتم محمد بن حبان نسقي رحمته (متولى ٣٥٣ هـ) مؤسسة الرسالة بيروت. إحياء علوم الدين مع شرح اتحاف السادة المتقين: امام محمد بن محمد الغزالي رحمته (متولى ٥٥٥ هـ) دار احياء التراث العربي. بيروت،

إختصار علوم الحديث أبو القداء عماد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر المعروف بإبن كثير رحمته (متولى ٤٤٣ هـ) دار التراث: القاهرة ١٣٩٩ هـ ١٩٧٩ م.

الأدب المفرد مع شرح فضل الله الصمد، امير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري (متولى ٥٢٢ هـ) مكتبة الإيمان المدينة المنورة.

إرشاد الساري شرح صحيح البخاري: ابو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد القسطلاني رحمته (متولى ٩١٣ هـ) المطبعة الكبرى الأميرية. مصر طبع سادس ١٣٠٣ هـ

إزالة الغطاء عن خلافة الخلفاء حضرت شاه ولي الله محدث دهلوي رحمته (متولى ١١٤٦ هـ) سهيل اكيدي. الاستيعاب في اسام الأصحاب بهامش الإصابة ابو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر رحمته (متولى ٣٦٣ هـ) دار الفكر بيروت.

أسد الغابة عز الدين أبو الحسن علي بن محمد الجوزي المعروف بإبن الأثير (متولى ٥٢٣ هـ) دار الكتب العلمية بيروت. الأشعري للعلامة نور الدين أبي الحسن علي بن محمد رحمته (متولى ٤٩٥ هـ) مع حاشيته للشيخ محمد بن علي الصبان رحمته (متولى ١٢٠٦ هـ) دار احياء الكتب العربية -

الإصابة في تمييز الصحابة شهاب الدين ابو الفضل أحمد بن علي القسطلاني المصري المعروف بإبن حجر رحمته (متولى ٨٥٢ هـ) دار الفكر. بيروت

- أصول الهزدي: فخر الإسلام أبو الحسن علي بن محمد الهزدي رحمته الله (متولى ١٣٨٢هـ) الصدف پبلشز كراچي
- الأعلام: غير الدين بن محمود بن محمد الزركلي رحمته الله (متولى ١٣٩٦هـ مطابق ١٩٧٦م)
- أعلام الحديث: إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله (متولى ١٣٨٨هـ) مركز احياء التراث الإسلامى جامعة أم القرى مكة المكرمة،
- إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم أبو عبد الله محمد بن حنبل الوشائى الأبي المالك رحمته الله المتولى ٨٢٤ أو ٨٢٨ دار الكتب العلمية بيروت.
- الإلماع إلى معرفة أول الرواى وتقييد السامام أمام قاض عياض بن موسى اليصبى رحمته الله المتولى ١٣٣٣ مجلس تعاون الإسلامى كراچي الطبعة الأولى ١٣٣٠هـ ١٩٩٩م،
- الإمام علي بن المدينى ومنهجه في نقد الرجال دكتور إكرام الله إمداد الحق حفظه الله دار البشائر الإسلامية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٣هـ ١٩٩٢م
- الإنتقام في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء الإمام الحافظ أبو عمرو يوسف بن عبد البر رحمته الله المتولى ١٣١٢هـ مكتب المطبوعات الإسلامية حلب الطبعة الأولى ١٣١٤هـ ١٩٩٤م،
- الأنساب أبوسعبد عبد الكريم بن محمد بن منصور السبعاني رحمته الله المتولى ١٣١٢هـ دار الجنان بيروت الطبعة الأولى ١٣٠٨هـ ١٩٨٨م،
- (٣٣) أنوار الباري: مولانا سيد أحمد رضا بنجورى مدظلهم. مدينه پريس بنجور
- (٣٤) أوجز المسالك إلى مؤطأ مالك: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب كاندھلوى رحمته الله (متولى ١٣٠٢هـ) إدارة تاليفات اشرافيه ملتان،
- إيضاح البخارى: حضرت مولانا فخر الدين محمد صاحب رحمته الله (متولى ١٣٩٢هـ) مجلس قاسم المعارف ديوبند
- المحررات علامه زين العابدين بن ابراهيم بن نعيم رحمته الله المتولى ١٣٦٩هـ أو المتولى يا المتولى ١٣٧٠هـ مكتب رشيد يه كونته
- بدائم الصنائع في ترتيب الشرائع ملك العلماء علام الدين ابوبكر بن مسعود الكاساني رحمته الله المتولى ١٣٨٤هـ ايم سعيد كهنى كراچي.
- الهداية والنهاية: حافظ عباد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر المعروف بلهين كثر رحمته الله (متولى ١٣٤٣هـ) مكتبة المعارف. بيروت. طبع ثلث ١٩٤٤م
- هنل المجهود: حضرت العلامة خليل أحمد سهارى رحمته الله (متولى ١٣٣٦هـ) مطبع ندوة العلماء لکنھو. ١٣٣٦هـ مطابق ١٩٤٣م

البرهان في علوم القرآن هـ درالدين محمد بن عبدالله زركشي رحمته المتوفى ٥٤٩٣ هـ دارالمعرفة للطباعة والنشر، بيروت.

بيان القرآن: حكيم الأمت حضرت مولانا أشرف علي صاحب تهانوي نورالله مرقد رحمته (متوفى ١٣٦٢ هـ) شيخ غلام علي ايند سنزلاهور،

تاج العروس من جواهر القاموس: ابو الفيز سيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدي رحمته (١٣٠٥ هـ). دار مكتبة الحياة بيروت لبنان،

تاريخ بغداد ومدينة السلام: حافظ احمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته (متوفى ٣٦٣ هـ). دار الكتب العربي بيروت لبنان،

تاريخ الخبيس في احوال أنفس نفيس: شيخ حسين بن محمد بن الحسن الديار بكرى المالكي رحمته (متوفى ٩٦٦ هـ)، مؤسسة شعبان بيروت،

التاريخ الصغير للأُمير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته المتوفى ٢٥٦ هـ، المكتبة الأثرية شيخ پوره تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي المتوفى ٢٨٠ هـ عن أبي زكريا يحيى بن معين المتوفى ٤٣٣ هـ دار المأمون لثقافت ١٣٠ هـ.

التاريخ الكبير: أمير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته (متوفى ٢٥٦ هـ). دار الكتب العلمية بيروت، تصدير السنته بتحرير المشتبه حافظ أحمد بن علي المعروف بإبن حجر العسقلاني رحمته المتوفى ٨٥٢ هـ، المكتبة العلمية بيروت.

تحفة الأشراف بعرفة الأطراف أبو الحجاج جمال الدين يوسف بن عبدالرحمن المزني رحمته (متوفى ٤٣٢ هـ) المكتب الإسلامي بيروت طبع دويم ١٣٠٣ هـ مطابق ١٩٨٣ م.

تدريب الراوي بشرح تقريب النوادي: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي رحمته (متوفى ٩١١ هـ) المكتبة العلمية مدينه منورة،

تذكرة الحفاظ: حافظ أبو عبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبى رحمته (متوفى ٣٨٨ هـ). دار المعارف العشايه الهند،

الترغيب والترهيب للإمام عبدالعظيم بن عبدالقوى المنذري رحمته المتوفى ٦٥٦ هـ دار احياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة ١٣٨٨ هـ، ١٩٦٨ م،

تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدريس حافظ احمد بن علي المعروف بإبن حجر رحمته المتوفى ٨٥٢ هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

تعليقات جامع بيان العلم وفضله لأبي الأشبال الزهيري، دار ابن الجوزي الطبعة الرابعة ١٣١٩ هـ،

تعليقات الرفع والتكميل في الجرح والتعديل، الشيخ عبدالفتاح أبو غدة رحمته الله المتوفى ١٣١٤ هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية حلب طبع سومر ١٣٠٤ وكت، ١٩٨٤ م،

تعليقات على تهذيب الكمال، للدكتور بشار عواد معروف حفظه الله تعالى مؤسسة الرسالة الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ،
تعليقات على الكاشف للذهبي شيخ محمد عوامة شيخ أحمد محمد نبرالخطيب حفظهما الله مؤسسة دار القلم مؤسسة علوم القرآن الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ، ١٩٩٢ م،

تعليقات كتاب الزهد لابن المبارك رحمته الله للعلامة حبيب الرحمن الأعظمي رحمته الله المتوفى ١٩٩٢ م،
تعليقات كتاب الضعفاء الكبير للعقيل للدكتور عبد المعطى أمين قلعي دار الكتب العلمية بيروت -
تعليقات على لامع الدراري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا رحمته الله المتوفى ١٣٠٤ هـ. الموافق ١٩٨٢ م، مكتبة إمدادية مكة المكرمة.

تعليقات نور الدين عتر على علوم الحديث لابن الصلاح تصوير ١٣٠٦ هـ، ١٩٨٦ م، دار الفكر بدمشق -
تغليق التعليق للحافظ أحمد بن علي المعروف بابن حجر رحمته الله المتوفى ٨٥٢ هـ، المكتب الإسلامي ودار عمار -
تفسير الطبري (جامع البيان) إمام محمد بن جرير الطبري رحمته الله المتوفى ٣١٠ هـ دار المعرفة بيروت -
تفسير القرآن العظيم: حافظ أبو الفداء عباد الدين إسماعيل بن عمران كثير دمشق رحمته الله (متوفى ٤٤٢ هـ) دار الفكر بيروت،

التفسير الكبير (مفاتيح الغيب): إمام أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الحسين رازي رحمته الله (متوفى ٦٠٦ هـ).
مكتب الاعلام الإسلامي إيران،

تقريب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢ هـ) دار الرشيد حلب ١٣٠٦ هـ
التقريب والتيسر لمعرفة سنن المشير النذير مع تدريب الراوي أبو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي رحمته الله
(متوفى ٦٤٦ هـ) المكتبة العلمية مدينه منورة،

تقريب بخاري شريف اردو: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب كاندهلوي متوفى رحمته الله (١٣٠٦ هـ) مطابق
١٩٨٢ م، مكتبة الشيخ كراچی،

التقريب والإيضاح لها أطلق وأغلق من كتاب ابن الصلاح: حافظ أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين
العراقي رحمته الله (متوفى ٨٠٦ هـ) مكتبة سلفيه مدينه منورة طبع اول ١٣٨٩ هـ

تكملة فتح البلهم: حضرات مولانا محمد تقي عثمان مدظلهم. مكتبة دار العلوم كراچی،
تلخيص الإلهيس للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بابن الجوزي رحمته الله المتوفى ٥٩٤ هـ، إدارة
الطباعة المنبرية الطبعة الثانية ١٣٦٨ هـ،

التلخيص الحميدي في تخريج أحاديث الراعي الكبير: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متولى ٨٥٢ هـ). دار نشر الكتب الإسلامية لاهور، ٢٠٠٠

تلخيص المستدرک (المطبوع بنزيل المستدرک): حافظ شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمته الله (متولى ٤٣٨ هـ). دار الفكر بيروت،

تهذيب أصول الفقه للعلامة محفوظ بن أحمد بن الحسن أبو الخطاب الكوفي رحمته الله (متولى ٥١٠ هـ)، جامعة أم القرى مكة المكرمة

التهذيب لجمال الموطأ من المعاني والأسانيد: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر مالكي رحمته الله (متولى ٥٢٣ هـ). المكتبة التجارية مكة المكرمة،

تهذيب الأسماء واللغات: إمام معالي الدين أبو بكر يحيى بن شرف النووي رحمته الله (متولى ٦٤٦ هـ) إدارة الطباعة المنوية،

تهذيب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متولى ٨٥٢ هـ) دائرة المعارف النظامية حيدرآباد دکن ١٣٥،

تهذيب الكمال: حافظ جمال الدين أبو الحجاج يوسف بن عبد الرحمن مزي رحمته الله (متولى ٤٣٣ هـ). مؤسسة الرسالة التهذيب للنووي رحمته الله طبع أول ١٣١٣، (انظروا تهذيب الأسماء واللغات)۔

توضيح الأفكار لمعان تنقيح الأنظار للإمام محمد بن اسماعيل المعروف بالأمير الصنعاني رحمته الله (متولى ١١٨٢ هـ) دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٤ هـ، ١٩٩٤ م،

تيسير مصطلح الحديث للدكتور محمود الطحان حفظه الله قديمي كتب خانة كراتشي.

الثقات: لابن حبان حافظ أبو حاتم محمد بن حبان بسقي رحمته الله (متولى ٤٥٣ هـ) دار المعارف العثمانية حيدرآباد ١٣٩٣ هـ،

جمع الجوامع (مع شرحه مع الهوامع) للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته الله المتوفى ٩١١ هـ، منشورات الرضى قم ايران

جامع البيان في تفسير القرآن للإمام محمد بن جرير الطبري رحمته الله (متولى ٣١٠ هـ) دار المعرفة بيروت۔

جامع بيان العلم وفضله وما ينهني في روايته وحمله: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر مالكي رحمته الله (متولى ٤٢٣ هـ). دار الفكر ودار العلم الجوزي الطبعة الرابعة ١٣١٩ هـ ١٩٩٨ م احياء التراث العربي بيروت،

جامع ترمذي (سنن ترمذي) إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة ترمذي رحمته الله (متولى ٢٤٩ هـ) إيج ايم سعيد كهن كراچي دار احياء التراث العربي

الجامع الصغير مع شرح فيض القدير: حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته الله (متولى ٩١١ هـ). مكتبة إسلاميه سنندري لائل پور،

الجامع لأحكام القرآن: (تفسير قرطبي) إمام أبو محمد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمته الله (متوفى ٥٦٤هـ) دار الفكر بيروت،

الجماع لأخلاق الراوي وآداب السامع للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي رحمته الله المتوفى ٨٢٣هـ، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى ١٣١٤هـ، ١٩٩٦م،
جامع المسانيد، للإمام أبي المؤيد محمد بن محمود الخوارزمي رحمته الله المتوفى ٦٦٥هـ، المكتبة الإسلامية سنندري لائل پور

حاشية تدريب الراوي شيخ عبد الوهاب عبد اللطيف رحمته الله المكتبة العلمية بالمدينة المنورة الطبعة الثانية ١٣٩٢هـ، ١٩٤٢م،

حاشية سبط العجسي على الكاشف للإمام برهن الدين أبو الوفاء إبراهيم بن محمد سبط ابن العجسي الحلبي رحمته الله المتوفى ٨٣١هـ، شركة دار القبلة (موسسة علوم القرآن)

حاشية السندی على البخاری (مطبوعه مع صحيح بخاری): إمام أبو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي سندي رحمته الله (متوفى ١١٣٨هـ)، قديمي كتب خانه كراچی،

حاشية السندی على سنن ابن ماجه للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندی رحمته الله المتوفى ١١٣٨هـ، دار المعرفه، بيروت الطبعة الثانية ١٣١٨هـ، ١٩٩٤م،

حجة الله البالغة: حضرت شاه ولي الله أحمد بن عبد الرحيم دهلوي رحمته الله (متوفى ١١٤٦هـ) إدارة الطباعة المنيرية مصر، ١٣٥٢هـ،

حلية الأولياء: حافظ أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد أصبهاني رحمته الله (متوفى ٥٣٠هـ) دار الفكر بيروت،
خلاصة الخورجی (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال) للعلامة صفي الدين الخورجی رحمته الله المتوفى ٩٣٣هـ، نه پس مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب،

الدراية في تخريج أحاديث الهداية للحافظ أحمد بن علي المعروف بابن الحجر رحمته الله المتوفى ٨٥٢هـ، دار نشر الكتب الإسلامية بـلاهور.

الدر المختار للعلامة علاء الدين محمد بن علي بن محمد الحسكي رحمته الله المتوفى ١٠٨٨هـ، مكتبة رشيدية كوتته،
الدر المنثور في التفسير بالمأثور للحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي رحمته الله المتوفى ٩١١هـ، مؤسسة الرسالة،
ذخائر المواريث في الدلالة على مواضع الحديث لعبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني النابلسي رحمته الله المتوفى ١٣٣٣هـ، دار المعرفة بيروت (دار كتب العلمية بيروت)

رد المحتار للعلامة محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين شامی رحمته الله المتوفى ١٢٥٢هـ، مكتبة رشيدية كوتته،

رساله شرح تراجم أبواب البخاري رحمه الله حضرت مولانا شافعی اللہ دہلوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۷۶ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
الرفع والتکمیل فی الجرح والتعديل: علامہ أبوالحسنات عبدالحي لکهنوی رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۰۴ھ)، مکتب
المطبوعات الإسلامية حلب، دریم طبع ۱۳۰۷ھ،

روح المعاني فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثاني: أبوالفضل شهاب الدين سيد محمود آلوسی بغدادی رحمہ اللہ
(متوفی ۱۲۷۷ھ) مکتبہ امدادیہ ملتان،

الروض الأنف: إمام أبوالقاسم عبدالرحمن بن عبد الله السهيلي رحمہ اللہ (متوفی ۵۵۱ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان ۱۳۹۷،
سنن ابن ماجه: إمام أبوعبدالله محمد بن يزيد بن ماجه رحمہ اللہ (متوفی ۲۴۳ھ)، قدیمی کتب خانہ کراچی،
دارالکتب المصری قاہرہ

سنن ابی داؤد: إمام أبوداؤد سليمان بن الأشعث السجستاني رحمہ اللہ (متوفی ۲۷۵ھ) ایچ ایم سعید کمپنی
کراچی، داراحیاء السنة النبویة،

سنن دارقطنی: حافظ أبوالحسن علی بن عمر دارقطنی رحمہ اللہ (متوفی ۳۸۵ھ) دارنشر الکتب الإسلامية لاہور،
سنن الدارمی للإمام أبومحمد بعبدالله بن عبدالرحمن الدارمی رحمہ اللہ (متوفی ۲۵۵ھ)، قدیمی کتب خانہ کراچی،
السنن الکبری للبیہقی: إمام حافظ أبوبکر أحمد بن الحسين بن علی البيهقي (متوفی ۳۵۸ھ) نشر السنة ملتان،
السنن الصغرى للنسائي: إمام أبوعبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمہ اللہ (۳۴۳ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،
السنن الکبری للنسائي: إمام أبوعبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمہ اللہ (۳۴۳ھ) نشر السنة ملتان،
سیر اعلام النبلاء: حافظ أبوعبدالله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۸ھ) مؤسسة الرسالة،
السيرة الحلبية (انسان العيون في سيرة الأميين البأمن): علامہ علی بن برهان الدين الحلبي رحمہ اللہ
(متوفی ۱۰۳۳ھ) المکتبہ الإسلامية بیروت،

السيرة النبوية لابن هشام (بها مشال الروض الأنف) إمام أبومحمد عبد الملك بن هشام المعافى المصرى رحمہ اللہ
(متوفی ۲۱۳ھ) مکتبہ فاروقیہ ملتان،

شرح ابن البطال للإمام أبوالحسن علی بن خلف بن عبد الملك المعروف بابن بطال رحمہ اللہ (متوفی ۴۳۹ھ)، مکتبہ
الرشد، الرياض، الطبعة الأولى ۱۳۳۰ھ، ۲۰۱۰م،

شرح الأب على مسلم (انظروا إكمال المعلم).

شرح تراجم أبواب البخاري (انظروا شرح تراجم أبواب البخاري)

شرح الزرقاني على البوطاء للشيخ محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصرى رحمہ اللہ (متوفی ۱۱۱۳ھ)
دارالفکر بیروت

شرح عقود رسم المفتق (ضمن مجموعة رسائل ابن عاهدبن) علامه محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عاهدبن الشامي رحمته المتولى (١٢٥٣هـ)، سهيل اكيدى لاهور

شرح العقائد النسفية (مع النوراس) للعلامة سعد الدين مسعود بن عبد الفتازال رحمته المتولى ٤٣٠ مكتبه حبيبيه كويتيه

شرح العقيدة الطحاويه: علامه صدر الدين علي بن علي بن محمد بن ابن العزحلى رحمته (متولى ٤٣٠هـ) قديمى كتب خانه كراچي،

شرح الكرماني (الكواكب الدراري) للعلامة شمس الدين محمد بن يوسف الكرماني رحمته (متولى ٤٣٠هـ) دار احياء التراث العربى

شرح مشكل الآثار للإمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوى رحمته المتولى ٣٣١هـ، مؤسسة الرسالة ١٣١٥ ١٩٩٣م

شرح معاني الآثار للإمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوى رحمته (متولى ٣٣١هـ) مؤيد محمد آرام باغ كراچي، مؤيد محمد آرام باغ كراچي،

شرح النووى على صحيح مسلم الإمام أبو زكريا يحيى بن شرف النووى رحمته (٥٢٤٦هـ)، قديمى كتب خانه كراچي، شعب الإيمان: إمام حافظ أحمد بن الحسين بن علي البيهقى رحمته (متولى ٣٥٨هـ)، دار الكتب العلمية بيروت، ١٤١٠هـ الشائل المحمدية للترمذى بشرح المواهب الدنية للبيجورى، إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذى رحمته (٥٢٤٩هـ)، فاروقى كتب خانه

صحيح بخارى شريف: إمام أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخارى رحمته (متولى ٢٥٦هـ) قديمى كتب خانه كراچي، صحيح مسلم الإمام أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري رحمته (متولى ٢٦١هـ) قديمى كتب خانه كراچي، طبقات الشافعية الكبرى: علامه تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن تاج الدين سبكي (متولى ٤٤١هـ)، دار المعرفة بيروت، طبقات الكبرى: إمام أبو عبد الله محمد بن سعد رحمته (متولى ٢٢٣هـ) دار صادر بيروت،

طلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً (ضمن كتاب الحاوى للفتاوى) للحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطى رحمته المتولى (٩١١هـ) مكتبة نورية رضوية فيصل آباد

ظفر الأمان للعلامة عبد الحى الكهنوى رحمته المتولى ١٣٠٣هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة الثالثة ١٣١٢هـ،

عارضة الأحوذى للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربى رحمته ٥٣٣هـ، المطبعة المصرية بالآكره العرف الشذى (مطبوعه مع جامع ترمذى): إمام العصر علامه أنور شاه كشيرى رحمته (متولى ١٣٥٢هـ) ايق ايم سعيد كهنى كراچي،

علوم الحديث (مقدمه ابن الصلاح) حافظ تقي الدين أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح الشهرزوري رحمته الله (١٢٣٣هـ). دار الفكر بيروت،

عدة القاري شرح صحيح البخاري: إمام بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمته الله (متوفى ٨٥٥هـ). إدار الطبعه المنزليه،

غريب الحديث والأثر: إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله (متوفى ٣٨٨هـ). مركز البحث جامعه ام القرى مكه مكرمه.

الفاثق في غريب الحديث: علامه جارا الله أبو القاسم محمود بن عبد الرحمن مشري (متوفى ٥٣٨هـ). دار المعرفة بيروت، فتح الهاري شرح صحيح البخاري: أحمد بن علي المعروف بابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢هـ). دار الفكر بيروت،

فتح القدير: إمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بابن الهمام رحمته الله (متوفى ٨٦١هـ) مكتبه رشديه كوتته، فتح المغيث للسخاوي إمام أبو عبد الله محمد بن عبد الرحمن السخاوي رحمته الله (متوفى ٩٠٤هـ). دار الإمام الطبري الطبعه الثانيه ١٣٢١هـ، ١٩٩٢م،

فتح المغيث شرح العراقي/ شرح الفيه العراقي: إمام أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمته الله (متوفى ٨٠٦هـ). دار الجيل بيروت،

فضل الهاري شرح أردو صحيح البخاري: شيخ الإسلام علامه شير أحمد عثمان رحمته الله (متوفى ١٣٦٩هـ). إدارة علوم شرعيه كراچي،

فيض الهاري: إمام العصر علامه أنور شاه كشيدي رحمته الله (متوفى ١٣٥٢هـ). رتبان بك ديودهل، القاموس المحيط للمجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمته الله (متوفى ٨١٤هـ). دار الفكر بيروت ١٣١٥هـ، ١٩٩٥م،

الكاشف للإمام شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمته الله (متوفى ٤٣٨هـ). شركة دار القبله (مؤسسة علوم القرآن الطبعه الأولى ١٩٩٢م، ١٣١٣هـ)،

الكاشف عن حقائق السنن (شرح طيبي) إمام شرف الدين حسين بن محمد بن عبد الله الطيبي رحمته الله (متوفى ٤٣٣هـ). إدارة القرآن كراچي.

الكامل في ضعفاء الرجال: إمام أبو أحمد عبد الله بن عدي جرجاني رحمته الله (متوفى ٣٦٥هـ). دار الفكر بيروت، كتاب الأساء والصفات للإمام حافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته الله (متوفى ٣٥٨هـ). مطبعة السعادة، مصر،

كتاب الرحلة للإمام حافظ أحمد بن علي المعروف بالخياط الهادي رحمته الله (متوفى ٣٦٣هـ). دار الكتب العلمية بيروت الطبعه الأولى ١٣١٣هـ، ١٩٩٣م،

كتاب الروح للإمام شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر المعروف بإبن القيم الجوزية رحمته الله المتوفى ٧٥١ هـ
مكتبة نصير بجواز إدارة الأزهر الشريف (مصر)

كتاب الزهد والرفائق للإمام عبد الله بن المبارك رحمته الله المتوفى ١٨١ هـ، دار الكتب العلمية
كتاب الضعفاء الكبير: أبو جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي رحمته الله (متوفى ٣٣٣ هـ). دار الكتب
العلمية بيروت،

كتاب الضعفاء والمتوكلين للنسائي (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعفاء الصغير للنسائي) إمام أبي
عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمته الله المتوفى ٣٠٣ هـ، المكتبة الأثرية سانكله شيخوپور.

كتاب العلل: إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمته الله (متوفى ٢٧٩ هـ). إيج ايم سعيد كيني كراچی،
كتاب المصاحف للإمام أبي بكر عبد الله بن سليمان بن الأشعث السجستاني رحمته الله المتوفى ٣١٦ هـ دراسة وتحقيق
الدكتور محب الدين عبد السبحان، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر الطبعة الأولى ١٣١٥ هـ، ١٩٩٥ م،
كشاف اصطلاحات الفنون: علامه محمد أعلى تهانوی رحمته الله (متوفى ١١٩١ هـ) سهيل اكيدي لاهور، مكتبة لبنان
الطبعة الأولى ١٩٩٦ م

كشف الأستار عن زوائد الهزار: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته الله (متوفى ٨٠٤ هـ). مؤسسة الرسالة
طبع اول ١٣٠٥ هـ

كشف الباري شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان مدظلهم العالی مكتبة فاروقية كراچی.
كشف الخفاء ومزيل الإلهاس شيخ إسماعيل بن محمد العجلوني رحمته الله المتوفى ١١٦٢ هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت،
الكفاية في علم الرواية للإمام أحمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته الله المتوفى ٤٦٣ هـ، دار الكتب
العلمية، بيروت ١٣٠٩ هـ، ١٩٨٨ م،

الكنز المتوارى في معادن لامع الدراري (انظروا تعليقات لامع الدراري)
الكوكب الدراري حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوہی قدس سرہ المتوفى ١٣٣٣ هـ، إدارة القرآن كراچی.
لامع الدراري: إمام رباني حضرت مولانا رشيد أحمد گنگوہی رحمته الله (متوفى ١٣٣٣ هـ). مكتبة إمداديه مکه مكرمه،
لسان العرب للعلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الإفريقي المصري رحمته الله المتوفى
١١٠١ هـ، نشر أدب الجوزة قم إيران ١٣٠٥ هـ،

لمحات من تاريخ السنة وعلوم الحديث شيخ عبد الفتاح أبو غدة رحمته الله المتوفى ١٣١٤ هـ، مكتب المطبوعات
الإسلامية بحلب،

موطأ مالك بن انس المتوفى ١٧٩ هـ، دار إحياء التراث العربي

موطا امام محمد بن الحسن الشيباني المتوفى ١٨٣ هـ نور محمد كتب خانة اصم المطابع آرام باغ کراچی
المبسوط للإمام شمس الأئمة أبي بكر محمد بن أبي سهل السرخسي رحمته المتوفى ٣٨٣ هـ دار المعرفة بيروت
(١٣٩٨ هـ، ١٩٤٨ م)

المتواری علی تراجم أبواب البخاری للعلامة ناصر الدين أحمد بن محمد المعروف بإبني المنذري الإسكندراني
رحمته المتوفى ٦٨٣ هـ، مظهری كتب خانة کراچی

مجمع بحار الأنوار في غرائب التزويل ولطائف الأخبار: علامه محمد قاسم رحمته (متوفى ٩٨٦ هـ) دائرة
المعارف العثمانية حيدرآباد ١٣٩٥ هـ

مجمع الزوائد ومنهم الفوائد: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته (متوفى ٨٠٤ هـ). دار الفكر بيروت،
المجموع شرح المذهب: إمام ابو بكر يحيى بن شرف الدين النووي (متوفى ٦٤٦ هـ). شركة من علماء الأزهر،
مجموع فتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية: حافظ تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم حرّان رحمته
(متوفى ٤٢٨ هـ). طبعة الملك فهد،

المحدث الفاضل بين الراوى والواعى، للقاضى الحسن بن عبد الرحمن الرامهرمزي رحمته المتوفى ٣٦٠ هـ
دار الفكر بيروت الطبعة الثالثة ١٣٨٣ هـ، ١٩٨٣ م)

المحل للعلامة أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم رحمته المتوفى ٥٦٦ هـ المكتب التجاري بيروت
إدار الكتب العلمية بيروت

مختار الصحاح: إمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي رحمته (متوفى ٦٦٦ هـ)، نه روستو، دار المعارف مصر،
مختصر إختلاف العلماء تصنيف إمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوى رحمته المتوفى ٤٠٤ هـ
إختصار الإمام أبي بكر أحمد بن علي الجصاص الرازي المتوفى ٣٤٠ هـ تحقيق ودراسة الدكتور عبد الله نذير أحمد
(١٣١٦ هـ، ١٩٩٥ هـ)

مختصر سنن أبي داود إمام عبد العظيم بن عبد القوي المنذري رحمته المتوفى ٦٥٦ هـ مطبع أنصار السنة
المجددية ١٣٦٨ هـ ١٩٤٨ هـ

مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين علي بن سلطان القاري رحمته (متوفى ١٠١٣ هـ). مكتبه
امداديه ملتان،

المستدرک علی الصحيحین: حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشاپوري (متوفى ٥٠٥ هـ) دار الفكر بيروت،
مسند أبي داود الطيالسي للحافظ سليمان بن داود بن الجارود المعروف بإبني أبي داود الطيالسي رحمته المتوفى
٢٠٤ هـ دار المعرفة بيروت

مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمته الله (متولى ٥٢٣١هـ)

مسند الحميدى: إمام أبو بكر عبد الله بن الزبير الحميدى رحمته الله (متولى ٥٢١٩هـ) المكتبة السلفية مدينه منوره،
مصنف ابن أبي شيبة للحافظ عبد الله بن محمد بن أبي شيبة المعروف بإبي بكر ابن أبي شيبة رحمته الله المتولى ٥٣٥هـ
الدار السلفية بمبنى الهند الطبعة الثانية ١٣٩٩هـ، ١٩٧٩م،

المصنف لعبد الرزاق: إمام عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني رحمته الله (متولى ٥٢١١هـ) مجلس علمي،
مصنوع في معرفة الحديث الموضوع للعلامة نور الدين علي بن سلطان القاري المتولى ١٠١٣هـ، مكتب المطبوعات
الإسلامية حلب)

معالم السنن للإمام أبي سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله المتولى ٥٣٨٨هـ مطبعة أنصار السنة المحمدية
١٣٦٤هـ، ١٩٣٨م،

معجم الطبراني الكبير للإمام سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني رحمته الله المتولى ٥٣٦٠هـ، دار إحياء التراث
المعجم الوسيط : دكتور إبراهيم أنيس، ودكتور عبد الحليم منتصر عطية الصوالحي، محمد خلف الله أحمد،
مجيع اللغة العربية دمشق،

معرفة علوم الحديث: إمام حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشاپوري رحمته الله (متولى ٥٣٥هـ). دار الفكر
المغنى للإمام موفق الدين أبو محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمته الله المتولى ٥٦٢٠هـ دار الفكر بيروت
المغنى في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كفى الرواة وألقابهم وأنسابهم للعلامة المحدث الشيخ محمد طاهر بن
علي الفتني الهندي رحمته الله المتولى ٩٨٦هـ، دار نشر الكتب الإسلامية لاهور
مقدمة ابن الصلاح (علوم الحديث) لحافظ تقي الدين أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بإبن الصلاح رحمته الله
المتولى ٥٣٦٣هـ، دار الكتب العلمية بيروت)

مقدمة أوجز المسالك لشيخ الحديث مولانا زكريا كاندهلوى رحمته الله المتولى ١٣٠٢هـ ندوة العلماء لكهنو
مقدمة فتح المهمل لشيخ الإسلام شير أحمد العشمان رحمته الله متولى ١٣٦٩هـ، مطبع دار العلوم كراچی.
مكتوبات إمام ربان مجدد ألف ثان شيخ أحمد فاروق سيهندي رحمته الله المتولى ١٤٣٣هـ، عكس مطبوعة أمرتس
مكمل إكمال الإكمال للإمام أبي عبد الله محمد بن محمد بن يوسف السفوس الحسيفي رحمته الله المتولى ٨٩٥هـ،
دار الكتب العلمية بيروت)

مناقب الإمام الأعظم للإمام، الإمام موفق بن أحمد المكي رحمته الله متولى ٥٦٨هـ مكتبة اسلاميه كونته
مناقب الإمام الأعظم امام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بإبن الهزار الكردري رحمته الله المتولى ٨٢٤هـ،
مكتبة إسلامية كونته)

- الموضوعات للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن الجوزي المتوفى ٥٩٤هـ، قرآن محل اردو بازار كراچی.
- الموقف في علم مصطلح الحديث للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن أحمد الذهبي رحمته الله المتوفى ٤٣٨هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة الثانية ١٣١٢هـ.
- ميزان الاعتدال في نقد الرجال: حافظ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، ذهبي رحمته الله (متوفى ٤٣٨هـ) دار إحياء الكتب العربية مصر ١٣٨٢هـ.
- تنزه النظر في توضيح نحلة الفكر حافظ ابن حجر العسقلاني المتوفى ٨٥٢هـ الرحيم أكيد مي.
- نصب الراية في تخريج أحاديث الهداية: إمام حافظ أبو محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف زيلعي رحمته الله (متوفى ٤٦٢هـ) مجلس علمي البهيل ١٣٥٤هـ.
- النكت على كتاب ابن الصلاح: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢هـ).
- النهاية في غريب الحديث والأثر: علامه مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن الأثير رحمته الله (متوفى ٦٠٦هـ) دار إحياء التراث العربي بيروت.
- وفاء الوفاء بأخبار أحوال المصطفى للعلامة نور الدين علي بن أحمد السهودي رحمته الله المتوفى ٩١١هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة ١٣٠١هـ، ٩٩٨١م.
- وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان: قاضي شمس الدين أبو العباس أحمد بن محمد المعروف بابن خلكان رحمته الله (متوفى ٦٨١هـ) دار صادر بيروت.
- الهداية للعلامة برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر المرغيناني رحمته الله المتوفى ٥٩٦هـ كتب غانه رشيدة دهل.
- إدارة القرآن كراتشي.
- هدى الساري مقدمة فتح الباري: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢هـ) دار الفكر بيروت.
- هبة الهوامع للعلامة جلال الدين، عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته الله المتوفى ٩١١هـ منشورات الرضى، قم إيران.

هذا آخر ما أردنا إيراده من شرح كتاب العلم ويديه إن شاء الله تعالى
في المجلد الرابع باب عظة الإمام النساء وتعليمهن من كتاب العلم والله
نسأل التيسير، فإنه ميسر لكل عسير،
والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله
محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات، وعلى آله وأصحابه
والتابعين لهم ما دامت الأرض والسموات.